НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ:

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ, ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ. ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ

Вибрані проблеми

Книга 1

Львів 2023

УДК [94:323:329.39](477.8)"1851/2022"
У 45
DOI: 10.33402/elita.2023

Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми: монографія / від. ред. Ігор Соляр, упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Кн. 1. 536 с.

Схарактеризовано суперечливі процеси формування та еволюції української еліти на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XXI ст. Ретроспективно проаналізовано сутність, соціально-історичний генезис, етапи й моделі елітоутворення кінця XIX – початку XX ст., періоду Визвольних змагань, міжвоєнного періоду XX ст. і сучасної України. Досліджено особливості процесів ротації політичної еліти в Україні, показано її етнічно-соціальні особливості, генераційний потенціал. Значну увагу зосереджено на проблемі взаємодії центральної та регіональних політико-управлінських еліт сучасної України, схарактеризовано вплив регіоналізації на державотворчі процеси, з'ясовано роль партійних структур у процесі елітотворення. Акцентовано увагу на важливій ролі еліт у час російсько-української війни.

Ukrainian elite in the second half of the 19th to the beginning of the 21st century: formation features, transformation of ideas and intellectual potential. Western Lands: monograph / Ed. by Ihor Soliar, order.: Oleg Muravskyi, Mykhailo Romaniuk; NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2023. Book 1. 536 p.

In a collective monograph, the contradictory processes of formation and evolution of the Ukrainian elite in Western Ukrainian lands from the second half of the 19th century to the beginning of the 21st century are characterized. The essence, socio-historical genesis, stages, and models of elite formation at the end of the 19th to the beginning of the 20th century, during the period of Liberation Struggles, the interwar period of the 20th century, and contemporary Ukraine are retrospectively analyzed. The features of the political elite rotation processes in Ukraine are investigated, showing its ethnic and social characteristics, generational potential. Significant attention is focused on the issue of interaction between central and regional political-administrative elites in contemporary Ukraine, characterizing the influence of regionalization on state-building processes, and clarifying the role of party structures in the elite formation process. Emphasis is placed on the important role of elites during the Russian-Ukrainian war.

Рецензенти:
доктор політичних наук, доцент Ігор Бегей
доктор історичних наук, професор Орест Красівський
доктор історичних наук, професор Руслан Сіромський

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 20 грудня 2022 р.)

ISBN 978-617-554-181-4

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ***(Олег МУРАВСЬКИЙ)*** 5
ЧАСТИНА І. Феномен української еліти 9
РОЗДІЛ 1. «Війни ідентичностей» як виклик для українських еліт ***(Ярослав КАЛАКУРА, Олег КАЛАКУРА)*** 11
РОЗДІЛ 2. Інтелектуальні еліти і книжна культура Галичини: формування образу, трансформація уявлень ***(Роман ГОЛИК)*** 33

ЧАСТИНА ІІ. Українська еліта в період націо- та державотворчих процесів другої половини XIX – початку XX століття 67
РОЗДІЛ 1. Взаємовпливи південноукраїнської та західноукраїнської інтелектуальної еліти у другій половині XIX – на початку XX століття ***(Олександр МУЗИЧКО)*** 69
РОЗДІЛ 2. Іван Боберський – український націєтворець ***(Андрій СОВА)*** 87
РОЗДІЛ 3. Роль музичної еліти в культурно-політичному житті Галичини другої половини XIX – початку XX століття ***(Мирослава НОВАКОВИЧ)*** 105
РОЗДІЛ 4. Постать Василя Сімовича в духовно-інтелектуальному просторі України початку XX століття ***(Ольга ШЕЛЮХ)*** 115
РОЗДІЛ 5. Провідна роль української еліти у формуванні національної соціал-демократичної думки (кінець XIX – початок XX століття) ***(Валентина ГОШОВСЬКА)*** 120
РОЗДІЛ 6. Українська політична еліта в роки Великої війни: між національною консолідацією та політичним протистоянням ***(Іван ПАТЕР)*** 135
РОЗДІЛ 7. Правляча еліта Української Держави 1918 року: проблеми національної ідентифікації ***(Руслан ПИРІГ)*** 169
РОЗДІЛ 8. Військово-політична діяльність Романа Дашкевича ***(Андрій БАГАН)*** 175
РОЗДІЛ 9. Підполковник Армії УНР Борис Сухоручко-Хословський: піруети долі героя визвольних змагань ***(Анна ХЛЄБІНА, Ігор СРІБНЯК)*** 197
РОЗДІЛ 10. Військово-політична діяльність Дмитра Вітовського ***(Андрій ТРЕМБЕЦЬКИЙ)*** 209
РОЗДІЛ 11. Наукова еліта Львова в роки Першої світової війни та національно-визвольних змагань (на прикладі археологічного середовища) ***(Наталя БУЛИК, Роман БЕРЕСТ)*** 223

ЧАСТИНА ІІІ. Еліта національно-визвольного руху 1920–1950-х років 251
РОЗДІЛ 1. Політична та військова еліта українського національно-визвольного руху 1920–1950-х років: сучасна українська історіографія ***(Василь ФУТАЛА)***. 253
РОЗДІЛ 2. Українська політична еліта на захисті національних інтересів у парламенті міжвоєнної Польщі (1922–1939) ***(Оксана РУДА)*** 275
РОЗДІЛ 3. Моделі формування та праця української еліти Західної Волині (1921–1939) ***(Ірина СКАКАЛЬСЬКА)*** 309
РОЗДІЛ 4. Українські діячі Холмщини та Підляшшя (Семен Любарський, Іван Пастернак): життєві траєкторії, професійна діяльність ***(Юлія АРТИМИШИН)*** 319
РОЗДІЛ 5. Політика ОУН стосовно залучення інтелігенції до лав підпілля ***(Олександра СТАСЮК)*** 327
РОЗДІЛ 6. Євген Коновалець (1891–1938): громадська, військова та політична діяльність ***(Іван ХОМА)*** 341
РОЗДІЛ 7. Інтелігенція Західної України в 1939–1941 роках: між пристосуванням і опором (***Олександр ЛУЦЬКИЙ***) 359
РОЗДІЛ 8. Степан Бандера – провідник української ідеї ***(Микола ПОСІВНИЧ)*** 389
РОЗДІЛ 9. Керівний склад Карпатського крайового проводу ОУН (1945–1954): структура, організаційні обов'язки, соціальний портрет ***(Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ)*** 407
РОЗДІЛ 10. На чолі пропагандивного фронту: діяльність Петра Федуна – «Полтави» в лавах українського визвольного руху ***(Михайло РОМАНЮК)*** 433

ЧАСТИНА ІV. Еволюція української еліти після відновлення незалежності України 451
РОЗДІЛ 1. Демократична парламентська еліта у процесах суверенізації Української РСР: інституційне становлення, соціально-політична структура й ідеологічна конфігурація ***(Ігор ПІДКОВА)*** 453
РОЗДІЛ 2. В'ячеслав Чорновіл: дисидент, журналіст, державник ***(Василь ДЕРЕВІНСЬКИЙ)*** 469
РОЗДІЛ 3. Олег Антонов – творець авіаційно-промислового комплексу України ***(Андрій ХАРУК)***. 489
РОЗДІЛ 4. Особливості формування і тенденції розвитку політичної еліти Закарпаття ***(Микола ВЕГЕШ, Маріан ТОКАР)*** 495
РОЗДІЛ 5. Українська еліта в період російсько-української війни 2014–2023 років ***(Зоряна ГБУР)*** 521
РОЗДІЛ 6. Військова еліта України: шлях українського жіноцтва до лідерства ***(Ірина ГРАБОВСЬКА, Михайло ЦЮРУПА)***. 528

DOI: 10.33402/elita.2023-5-8

ПЕРЕДМОВА

Доти, доки не витвориться у нас раса панів,
яка захистить Україну ззовні і поборе
українського хама внутрі, – про українську
націю не може бути мови[1].
В'ячеслав Липинський

Перша книга колективної монографії «Українська еліта в другій половині XIX – на початку XXI ст.: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми» – міждисциплінарне наукове видання, підготоване зусиллями Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України з метою висвітлення суперечливих процесів формування, становлення та еволюції української еліти на західноукраїнських землях в зазначений період.

Цілком зрозуміло, що повноцінно досягнути поставленого завдання в одній книзі неможливо, зважаючи на багатогранність терміна «еліта», що використовується для означення прошарку суспільства, який наділений владою та / або впливом, ресурсами, привілеями тощо. Як видається, існує потреба в серійному виданні, що у перспективі стало б діалоговим всеукраїнським майданчиком для дослідження широкого кола питань, з-поміж яких домінантними мають бути такі тематичні блоки: українські моделі елітоутворення; особливості ротації політичної еліти на зламних етапах XX – XXI ст.; загальні тенденції елітотворення, що об'єднують еліти періоду Української революції, міжвоєнного періоду XX ст. та сучасної України; соціальні особливості, «генераційний код» та інтелектуальний потенціал сучасної еліти; вплив псевдоеліт на суспільно-політичні процеси в історичній та сучасній ретроспективі та ін.

В умовах російсько-української війни актуальність колективної монографії «Українська еліта в другій половині XIX – на початку XXI ст.: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми» не викликає запитань, адже упродовж XIX – початку XXI ст. українська еліта відігравала важливу роль у формуванні української національної ідентичності, політичної та культурної самостійності українського народу.

Крізь призму суспільно-політичних та культурно-освітніх процесів на західноукраїнських землях XIX – початку XXI ст. у колективній монографії ретроспективно розглянуто проблеми: умов формування політичної еліти; циркуляції еліт; ступеня впливу еліти на суспільство в конкретних історичних періодах; зовнішньополітичних орієнтацій еліти; консолідаційних процесів у середовищі регіональних еліт; рівня довіри населення до панівної еліти на різних історичних відтинках; ролі військової еліти на сучасному етапі українського державотворення тощо.

[1] Липинський В. Твори. Філадельфія, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в VXIII ст. С. XV.

Важливо зазначити, що теорія еліт доволі давно стала одним із пріоритетних напрямів закордонних наукових досліджень, що, на превеликий жаль, ще не можна сказати про українську історичну та політологічну науки. До XX сторіччя, до спроби відновлення державності під час визвольних змагань 1917–1920 рр., дослідження елітотворних процесів можна простежити хіба що в художній літературі[2]. Надалі розвиток теорії еліти у західній історико-політологічно-філософській думці сприяв виникненню концепцій еліти в українській науковій літературі, серед якої найбільш ґрунтовними розробками стали праці Дмитра Донцова та В'ячеслава Липинського[3]. У радянський період теорія еліти не розроблялася, адже суперечила тогочасній державній ідеології щодо поділу на «вибрану» меншість, яка керує суспільством, та «неорганізовану» більшість, що є об'єктом керування[4]. Дослідження концепцій еліт стали актуальними після отримання Україною незалежності. Але й сьогодні для дослідників існує чимало невирішених проблем методологічного та термінологічного спрямування. Дослідження еліт потребує вивчення питань особливостей і протиріч функціонування владних структур, закономірностей політичної боротьби, стратифікації сучасного суспільства, політичного лідерства, конкретних політичних технологій тощо[5].

Не заглиблюючись у типологію еліти (детальніше див. напр., Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. Львів: Кальварія, 1996. 224 с.), зауважу, що в колективній монографії основний акцент зроблено на еліті політичній (група осіб, які мають значний вплив на політичний процес і ухвалення рішень у суспільстві), інтелектуальній (група осіб, які відрізняються високою інтелектуальною обдарованістю, впливом у культурній та науковій сферах), економічній (група осіб, які контролюють значну частку економічних ресурсів у суспільстві, включаючи підприємства, банки, фінансові інституції та ін.), культурно-мистецькій (група осіб, які впливають на культурні та мистецькі процеси, включаючи письменників, художників, музикантів тощо) та військовій (прошарок збройної організації, складова суспільства, підконтрольний і керований владою).

Формування політичної еліти в Україні, як і в кожній державі, має свої особливості, що характеризуються впливом різних соціально-економічних, культурних та політичних чинників[6]. Наскрізною лінією в колективній монографії проходить теза надважливої ролі еліт у процесі державотворення. Її закономірність яскраво проглядається крізь призму декількох тематичних блоків, базовими з яких стали: «влада» – політична, економічна, інтелектуальна еліта має значний вплив на ухвалення рішень та визначення вектора внутрішньої / зовнішньої політики держави; «демократія» – еліта виступає каталізатором позитивних змін або ж гальмує розвиток демократичних процесів шляхом зловживання владою

[2] Гошовська В., Задоя К. Становлення української елітологічної думки. Навчально-методичні матеріали. Київ, 2014. С. 4.

[3] Авер'янова Н. Сучасна українська еліта: перспективи розвитку. URL: http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/Visnyk-15/Averjanova.pdf

[4] Там само.

[5] Кочубей Л. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kochubei_suchasni.pdf

[6] Кристиняк М. Особливості формування еліти в Україні та засади щодо вдосконалення процесу її створення. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/nov/22510/14.pdf

та ресурсами; «соціальна справедливість» – еліти впливають на розподіл ресурсів, можливостей та пільг у суспільстві; «культурні цінності» – еліти впливають на формування суспільних цінностей та культурних норм.

Колективна монографія порушує чимало актуальних і риторичних питань. Передусім зауважу, що «вся історія Росії (і більшовицької) це період "висмоктування" кращих національних кадрів з окраїн до Москви: цим самим збіднювалась національна еліта, а та, що забиралась у Москву, втрачала свою ментальність, культуру, почуття національної Батьківщини»[7]. За слушним спостереженням науковців, у таких умовах народ України втрачав своїх поводирів, бідніла культура, наука, мова, історична пам'ять[8]. «Все національно свідоме, горде, незалежне знищувалося фізично (починаючи від Калнишевського), ізолювалось у тюрмах, таборах ГУЛАГах, на "страйках комунізму", вивозилось в Росію на постійне поселення, знищувалося голодом, а на їх місце вповзав москаль, який не визнавав нашої мови, культури, звичаїв, їв наш хліб і сало, сміявся з нашої терплячості», – резюмують учені[9].

На жаль, в Україні початковий процес формування управлінських еліт мало чим відрізнявся від більшості пострадянських республік[10]. Представники всіх гілок центральних органів влади і місцевого самоврядування мали таку саму ідейно-політичну строкатість та невиразність[11]. У цьому контексті чимало запитань викликає термін «національна еліта». Дискусійними, на нашу думку, видаються питання: чи можна назвати еліту національною, коли вона діє не в інтересах суспільства, всіх громадян, усієї політичної нації? Чи можна назвати національною ту еліту, яка розуміє свою тимчасовість перебування при владі і діє виключно для власного збагачення? Чи можна назвати еліту національною, коли вона, зважаючи на інстинкт власного (а не суспільного) самозбереження, тримає свої капітали за кордоном, щоб у разі небезпеки туди перебратися?[12]. У період незалежності України особливої актуальності набуває проблема псевдоеліт, адже, як слушно стверджував академік І. Дзюба, у цей час «відбувся раптовий викид псевдоеліти, де склалася "гримуча суміш", в якій змішались осколки радянської партійної номенклатури, політичні кар'єристи, демагоги, сумнівного походження скоробагатьки»[13].

Соціологічні дослідження свідчать, що в українській державі існує проблема суперечності між «соціальною місією» політичної еліти і тим, чим вона є насправді. Це виявляється, зокрема, у вкрай низькому рівні довіри українців до всіх, хто так чи так пов'язаний із владою[14]. За даними дослідження, проведеного

---

[7] Штефан В., Конобрицька І., Криворучко Н. Національна еліта як основа державотворення: стан, проблеми її формування та завдання. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/84825101.pdf

[8] Там само.

[9] Там само.

[10] Пахарєв А. Проблеми формування політичних еліт у маргіналізованому суспільстві: український вимір. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/pakharev_problemy.pdf

[11] Там само.

[12] Шульга М., Потєхін О., Бойко Н., Парохонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/socpsihol/elit.pdf

[13] Рудич Ф. Правляча еліта: її роль в утвердженні української держави. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rudych_pravliacha-1.pdf

[14] Міщенко М. Політична еліта як соціальна проблема. URL: https://razumkov.org.ua/statti/politychna-elita-iak-suspilna-problema

соціологічною службою Центру Разумкова у грудні 2020 року, представникам державного апарату довіряють лише 12 % українців, політичним партіям – 16 %[15].

За результатами порівняльних міжнародних досліджень, українці належать до тих, хто чи не найбільш критично, порівняно з громадянами інших країн, ставиться до влади та її представників[16]. «Такий високий рівень критичного ставлення зумовлений насамперед високим рівнем вимог і соціальних очікувань наших співгромадян від політичної еліти, – констатують політологи. – Але було б значно гірше, якби вони були цілком нею задоволеними. Це означало б, що на позитивні зміни в нашій країні годі й сподіватися. Високий рівень соціальних посягань дає надію на те, що хоча б частина з них може втілитися в реальності»[17].

З іншого боку, «закритість і "елітарність" українського суспільства породила парадоксальну ситуацію: досить широка суспільна дискусія інтелектуалів із приводу питання політичної еліти в Україні не виходить за стіни наукових установ, перетворюючи всі напрацювання в даному напрямку на інтелектуальний брухт. Українська політична еліта вважає себе настільки "самодостатньою" і "повноцінною", що не потребує будь-яких порад чи кваліфікованих рекомендацій…»[18].

Російська збройна агресія 2014 р. оголила чимало проблем й у взаємозв'язку «суспільство – еліта». Непорозуміння виникають саме між активною, пасіонарною частиною суспільства, сформованою двома Майданами та війною з Росією, і тією його частиною, кредо якої сконцентровано у фразі «какая разніца»[19]. Хочеться вірити, що повномасштабне вторгнення Росії 2022 р. консолідувало національну еліту навколо проблеми збереження державності та боротьби з агресором і привело до усвідомлення своєї визначальної ролі у цих процесах.

Завершуючи вступні зауваги, зазначу, що підготовка книги була б неможливою без сприяння та фінансової підтримки Президії Національної академії наук України. Висловлюю надію, що колективна монографія викличе зацікавлення не тільки в наукових колах України, близького та далекого зарубіжжя, але й закладе теоретичне підґрунтя у підготовці молодої генерації української еліти.

Олег Муравський
вчений секретар Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

---

[15] Міщенко М. Політична еліта як соціальна проблема. URL: https://razumkov.org.ua/statti/politychna-elita-iak-suspilna-problema

[16] Там само.

[17] Там само.

[18] До проблеми української еліти: кого ми змушені знову обирати. URL: http://www.mukachevo.net/ua/news/view/11510

[19] Пипич А. Нова політична еліта – тривожні меседжі і суперечливі дії. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2020/02/6/7239638/

Частина І
ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ

DOI: 10.33402/elita.2023-11-32

Розділ 1. «ВІЙНИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ» ЯК ВИКЛИК ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕЛІТ

Геноцидно-окупаційна війна Московії проти України стала новим, надзвичайно важким випробуванням для збереження незалежності Української держави, національної ідентичності і стабільності суспільства, викликом для його передової верстви – усіх еліт: політичної, військової, адміністративно-управлінської, інтелектуальної, культурної, економічної, релігійної та ін., перетворилась у відповідальний іспит на міцність збройних сил, національної єдності та монолітності країни. Нинішня повномасштабна війна є продовженням імперської стратегії російського імперіалізму, успадкованої більшовиками, а відтак сучасною Московією, і спрямованої на знищення України, розмивання української ідентичності, на розкол еліт, на створення внутрішнього фронту. У ній зіштовхнулися дві абсолютно протилежні політичні системи, ідентичності та еліти з різними цивілізаційними цінностями: з одного боку, російська імперсько-колонізаторська та загарбницька, а з іншого – українська демократична і національно-визвольна. Тому й не випадково західні демократії підтримують Україну, розуміючи, що держава-агресор загрожує всьому світу.

Зважаючи, що предметне поле пропонованого дискурсу становить здебільшого український політичний і соціокультурний контекст, зосередимось головно на його внутрішніх аспектах, не оминаючи й деяких зовнішніх чинників, оскільки на тлі солідарної підтримки України західними країнами, динамічних глобалізаційних та інформаційних процесів війна дедалі більше набуває світового виміру.

Наявні українські та зарубіжні дослідження з історії та теорії еліт, їхньої взаємодії з ідентифікаційними процесами засвідчують тенденцію до зростання засадничої і консолідувальної ролі еліт у формуванні всіх видів ідентичностей – етнонаціональної, культурної, політичної, громадянської, церковної і, звичайно, цивілізаційної як їхнього синтезу, а також у запобіганні «воєн ідентичностей». Осмислення цієї проблеми, з урахуванням нових реалій, викликаних війною, набуває виняткового важливого наукового і практичного значення, а його ***актуальність зумовлена такими мотивами:***

По-перше, кровопролитна війна Московії проти України наштовхнулася не тільки на всенародний спротив захисників держави, героїзм, хоробрість, професіоналізм збройних сил, добровольчих батальйонів, волонтерського і партизанського рухів, високий рівень громадянської ідентичності українців, але й на непохитне прагнення українського народу зберегти та захистити територіальну цілісність і неподільність країни, її Соборність, продемонструвати єдність Сходу і Заходу. Водночас вона засвідчила брак загальнонаціональної єдності українства, отого «єднання людських душ», яке заповідали нам генії

і провідники нації Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Августин Волошин, Євген Петрушевич та ін. Маємо далеко непоодинокі факти колабораціонізму, зрадництва, переходу на бік ворога, дій на його користь від представників різних соціальних спільнот, охопно з державними службовцями, правоохоронцями, підприємцям, освітянами, медиками, служителями церкви тощо. Все це заслуговує наукового аналізу й винесення повчальних уроків.

По-друге, українська ідентичність, усі її різновиди ґрунтуються на цінностях, пріоритетними з яких є національно-державницькі, соціокультурні і духовні традиції українського народу, цілісність території, Соборність, демократичні та інтеграційні устремління. Виразниками й носіями цих цінностей виступають еліти як колективні лідери соціальних спільнот і суспільства загалом. Взаємозумовленість еліт та ідентичностей, їхня взаємодія є, з одного боку, величиною постійною, а з іншого – перебуває в розвитку, зазнає змін, активно впливаючи на всі сфери життя суспільства, особливо за екстремальних умов війни, а тому потребує пильної уваги дослідників.

По-третє, діалектика взаємодії еліт в українському ідентифікаційному процесі – складне і багатогранне явище, яке має історичний, філософський, правовий, політологічний, соціокультурний, релігієзнавчий та інші виміри, а це означає, що цілісне пізнання цього феномена можливе лише на шляхах інтеграції знань і застосування українознавчої методології наукового синтезу. Низка праць на цю тему вже побачила світ[1], підтвердивши переваги та перспективність досліджень на межі різних наук і засвідчивши водночас необхідність подальшого продовження таких студій.

По-четверте, у взаємодії еліт та ідентичностей найповніше простежуються взаємини і взаємовпливи людини, суспільства, культури і цивілізації, їхня комунікація із зовнішнім світом. Україна як частина євроатлантичного простору відчуває потужну підтримку й допомогу західних країн, їхніх еліт у боротьбі з ворогом. До того ж йдеться про долучення до цього процесу й зарубіжних українців, чисельність яких помітно збільшилася за роки війни. Життєздатність українців материкової України тісно пов'язана із зарубіжною діаспорою, світовим українством, які разом формують український світ та спільний цивілізаційний простір. Діаспори виступають ретранслятором у сучасний світ правдивої інформації про ситуацію в Україні, її потреби, формують планетарну солідарність з українським народом в різних сферах культурного, соціального, економічного, політичного і духовного життя. Водночас пропагандистська машина Московії, агенти її ідеологічного впливу, п'ята колона намагаються шляхом маніпуляцій і брехні розколоти наше суспільство, схилити частину еліт, етнічних та ідентичних спільнот на свій бік, інспірувати внутрішній фронт. З огляду на це, стає очевидним, наскільки важливо досліджувати утвердження української ідентичності в контексті зіткнення двох цивілізаційних світів, двох світоглядів

[1] Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. 2-ге вид. Київ: Кондор, 2008. 736 с.; Антропологічний код української культури і цивілізації: колект. моногр.: у 2 кн. / О. О. Рафальський (кер. авт. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 432 с.; Кн. 2. 536 с.

і різних ціннісних орієнтирів, а також спростовувати інсинуації кремлівських ідеологів, давати рішучу відсіч парадигмі «руского міра».

По-п'яте, важливість означеної проблеми зумовлюється й прогалинами в її історіографії, на що справедливо звернули увагу Надія Москальова та Леонід Лінецький[2]. Не дивлячись на великий масив наявних праць українських і зарубіжних авторів, низка нових аспектів теми, особливо тих, що зумовлені війною і пов'язані з появою кризових явищ, загостренням конфліктів та розломів ідентичностей, з'ясуванням ролі еліт у їхньому прогнозуванні, очікує на поглиблене вивчення як із огляду назагальну теорій еліт, динаміки ідентифікаційних практик, так і запобігання суспільним кризам і конфронтації.

Названі та інші мотиви, зокрема необхідність подолання синдрому так званої «совєтської ідентичності», міфів про «один народ» і «спільну історію»[3], аналізу змін у складі еліт[4], моделювання перспектив деокупації Криму, звільнення окупованої частини Донецької, Луганської та інших областей, переконливо вказують на ***актуальність, наукову доцільність і новизну*** пропонованого дослідження, покликаного поглибити й збагатити знання про сутність сучасної ***української еліти, її роль в утвердженні етнонаціональної та громадянської ідентичностей*** як складової цивілізаційної ідентичності.

Мета і завдання нашого дискурсу полягають у тому, щоб на основі загальної теорії еліт та ідентичностей, методології цивілізаційного пізнання і наукового синтезу, врахування сучасних реалій, напрацювань попередників, а також доступних і ще не актуалізованих джерел дослідити провідні тенденції взаємодії двох паралельних процесів: формування українських еліт і утвердження національної, громадянської, цивілізаційної та інших ідентичностей українства з акцентом на період незалежності України й нинішньої війни, виявити слабкі та дискусійні місця, заповнити деякі прогалини, запропонувати низку рекомендацій щодо подальших студій у цій царині. У розвідці звернено увагу на осмислення повчальних уроків як з історії формування еліт, так і з ідентифікаційного процесу, на пошук шляхів консолідації суспільства, збереження цілісності України й забезпечення Перемоги.

Приступаючи до реалізації визначеної мети та дослідницьких завдань, вважаємо доцільним хоча б тезисно розглянути понятійно-термінологічний та методологічний інструментарій, стисло викласти доробок попередників за минулі два десятиріччя в цій площині, виокремити дискусійні питання та недоліки. Ключовими концептами тут є поняття ***«еліта», «ідентичність»*** і ***«війни ідентичностей»***, які стали чи не найбільш актуальними й поширеними в понятійному апараті новітньої гуманітаристики. Їхня поява і застосування в науці пов'язані з іменами французького філософа Реймона Арона (Raymond Claude Ferdinand Aron), італійських учених соціолога Вільфредо Парето (Vilfredo Pareto) та юриста Гаетано Моски (Gaetano Mosca) німецько-італійського

---

[2] Москальова Н. П., Лінецький Л. М. Категорія «національна еліта» в сучасній вітчизняній науковій літературі. *Сучасне суспільство.* 2016. Вип. 2. С. 128–136.

[3] Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні. *Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна.* Київ: Стилос, 2002. С. 18–26.

[4] Коротков Д. Зміна політичних еліт у контексті парламентських виборів в Україні (1998–2007 рр.). *Політичний менеджмент.* 2012. № 65. С. 64–72.

соціолога Роберта Міхельса (Robert Michels), американського політолога Самуеля Гантінгтона (Samuel Phillips Huntington), німецького психолога Еріка Еріксона (Erik Homburger Erikson), англійського філософа Ернеста Гелнера (Ernest Gellner) та ін. Особливої уваги заслуговує плюралістична модель еліт, запропонована Реймоном Ароном, за якою у всякому модерному суспільстві існують декілька різновидів (типів) еліт, взаємопов'язаних, адже представники інтелектуальної еліти посідають провідне місце серед політичної, військової, культурної, адміністративної та інших еліт. Водночас вони є лідерами формування і функціонування ідентичностей.

З урахуванням надбань теоретиків елітознавства та ідентифікаційних процесів, розвивається український науковий дискурс цих проблем в опорі на власну давню традицію, закладену працями Михайла Грушевського, Івана Франка, Михайла Драгоманова, Дмитра Донцова, В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка, Івана Лисяка-Рудницького, Євгена Маланюка та ін. В його сучасному контексті провідна роль належить таким відомим дослідникам, як Віктор Андрущенко, Василь Кремень, Борис Кухта, Олександр Майборода, Микола Михальченко, Юрій Поліщук, Мирослав Попович, Юрій Шайгородський, Микола Шульга та ін. Що розуміють науковці під поняттям ***«еліта»*** загалом і ***«українська еліта»*** зокрема? Борис Кухта та Наталія Теплоухова, наприклад, схильні розглядати еліту як явище передусім політичне, що репрезентує вузьку верству особистостей, покликану приймати політичні рішення і організовувати їхнє виконання[5]. Натомість автори підручника «Елітознавство» зараховують до еліти людей з підвищеною соціальною активністю, які беруть безпосередню участь у прийнятті суспільно значущих рішень[6]. Синтезуючи огляди літератури з елітознавства[7], наявні в ній визначення, робимо висновок, що ***еліта – це політична, інтелектуальна чи соціокультурна група осіб, яка відіграє лідерську роль у певній сфері цивільного чи військового життя і суспільства загалом, відстоює інтереси громадян, бере на себе відповідальність за його майбутнє.*** Відповідно, український сегмент цієї групи можна розглядати як її ***етнонаціональну та соціальну складову***. Поділяємо (з деякими власними акцентами) думку авторів[8], які до характеристики української еліти зараховують такі якості, як *самоусвідомлення своєї українськості, моральний авторитет, висока освіченість і духовність, відданість національним цінностям, здатність формувати й реалізовувати ідею нації і держави.*

---

[5] Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. 2-ге вид., перероб. і доп. Львів: Кальварія, 1997. С. 58.

[6] Елітознавство: підручник / заг. ред. В. А. Гошовської. Київ: Національна академія державного управління при Президентові України, 2013. С. 9.

[7] Шульга М., Потєхін О. Еліти в суспільстві: нагальний зміст теоретичної проблеми. *Розбудова держави.* 1998. № 7–8. С. 3–15; Регіональні політичні еліти в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991–2018 рр.) / за ред.: М. С. Кармазіної та ін. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 264 с.

[8] Жданов І., Якименко Ю. Україна в XXI столітті; виклики для політичної еліти. *Національна безпека і оборона.* 2003. № 9. С. 2–9; Степико М. Т., Черненко Т. В. Українська ідентичність як визначальна засада протидії російській агресії. *Стратегічні пріоритети* 2017. № 3. С. 178–183.

До історіографії еліт тісно прилягає великий пласт українознавчих праць, присвячених ідентифікаційним процесам в Україні, аналізу основних видів ідентичностей, зокрема ***етнонаціональної***, ***громадянської та цивілізаційної***. З-поміж них помітними є дослідження Тетяни Бевз, Тетяни Воропаєвої, Світлани Денисюк, Алли Киридон, Миколи Козловця, Валерія Корнієнка, Наталії Кривди, Івана Куцого, Лариси Нагорної, Миколи Обушного, Марії Пірен, Мирослава Поповича, Олександра Шморгуна та ін.[9].

Автори зазначають, що на розвиток усіх згаданих співтовариств як суб'єктів суспільних відносин благотворно впливає зазвичай їхня передова верства – відповідні еліти, які займають ключові позиції у різних сферах розвитку суспільств. Оскільки ідентичності мають колективне спрямування, то еліти сприяють утвердженню в свідомості їхніх членів системи більш-менш однакових уявлень про минуле, сучасне і майбутнє спільноти, створюючи основу узгодженої, солідарної мотивації індивідуальної та групової поведінки. До найбільш усталених ідентичностей прийнято зараховувати національну, сформовану на цінностях, мові, традиціях, культурі тієї чи іншої етнічної спільноти, яка усвідомлює свою належність до відповідної національності[10]. У реаліях України поряд з українською ідентичністю[11], яка має самобутню історико-культурну, ментальну і психологічну складову[12] представників титульної нації, функціонують спільноти кримсько-татарського народу, національних меншин: білоруської, болгарської, грецької, польської, російської, румунської, угорської та ін.

Сукупність уявлень людини про своє місце у певному суспільстві, визнання тих цінностей і поведінкових моделей, які утверджуються на підставі співвіднесення себе зі суспільно значущими соціокультурними орієнтирами і рольовими функціями у публічній сфері, з інститутами громадянського суспільства, формує ***громадянську ідентичність***. Концепт «громадянська ідентичність» можна трактувати як ***колективне усвідомлення індивідуумами своєї належності до співтовариства громадян тієї чи іншої держави***. Це той феномен наднидивідуальної свідомості, що є ключовою ознакою громадянської спільноти і характеризує її як колективний суб'єкт, має свідомісний, культурний та

---

[9] Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. Київ: Український Центр духовної культури, 1998. 203 с.; Воропаєва Т. Національна ідентичність громадян України та інформаційно-психологічна безпека. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія.* 2010. Вип. 5. С. 181–196; Шморгун О. Цивілізаційна ідентичність: теоретичні та політичні засади. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин.* Київ: Фенікс, 2011. С. 100–118; Пірен М. І. Національна ідентичність сучасної української еліти як чинник консолідації суспільства та реалізації демократичних реформ. *Публічне управління: теорія та практика.* 2013. Вип. 2. С. 62–70; Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності. *Нова парадигма.* 2015. Вип. 128. С. 3–13; Кривда Н. Ю. Українська ідентичність як світоглядний конструкт. *Науковий вісник НУБіП України. Гуманітарні студії.* 2017. № 274. С. 63–66; Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Формування європейської ідентичності: аргументи для України. 2018. Вип. 80. С. 20–34 та ін. URL: Politology bulletin

[10] Воропаєва Т. Національна ідентичність громадян України... С. 181–196.

[11] Кривда Н. Ю. Українська ідентичність як світоглядний конструкт. С. 63–66.

[12] Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.

соціально-психологічний вимір[13]. Виразниками громадянської ідентичності є політико-управлінська, військова, інтелектуальна, культурна, релігійна та інші еліти.

Важливою формою і новою якістю громадянської спільноти в Україні є європейська ідентичність[14]. Нині дедалі більше українців ідентифікують себе з цінностями західноєвропейської цивілізації, а оскільки *українська цивілізація, маючи локально-регіональне і порубіжне спрямування, всіма своїми компонентами історично і культурно укорінена в неї і є одним з її давніх сегментів, то вони сприймають європейські цінності як свої*[15]. *З євроінтеграцією України, її адаптацією до стандартів Європейського Союзу контури європейських цінностей будуть дедалі більше утверджуватися в українській цивілізації як* ***європейська ідентичність****, але без відгородження від надбань і традиційних зв'язків з іншими цивілізаціями*[16].

Український цивілізаційний проєкт помітно поглибили Євромайдан і Революція гідності, що дало підстави говорити про цивілізаційну ідентичність. Автори цієї розвідки разом з Олегом Рафальським та Михайлом Юрієм у 2022 р. оприлюднили монографію, безпосередньо присвячену цивілізаційній ідентичності українства, яку трактують як «***усвідомлену належність людей до української культурно-цивілізаційної спільноти, що спирається на національні та загальнолюдські цінності в межах європейського цивілізаційного простору***»[17]. Не вдаючись до аналізу всього масиву праць про ідентичності, виокремимо в них лише ту сюжетну лінію, яка стосується їхньої взаємодії з елітами, аналізу суперечностей, конфліктів і «воєн»[18]. У нашому розумінні, конфлікти ідентичностей – це соціокультурні суперечності, основою яких є ціннісно-світоглядні відмінності і протиріччя, зумовлені кризами й трансформаціями ідентичностей. Доречною видається думка Максима Розумного про те, що у війні Росії проти України українці відстоюють свою ідентичність[19], а сама вона

---

[13] Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2018. Вип. 3(71). С. 236–246.

[14] Козловець М. А. Європейська ідентичність: уніфікація чи «єдність в розмаїтті»? *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Філософія*. 2009. Вип. 37. С. 72–86; Шульга М. Критерії європейської ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 139–147; Воропаєва Т. С. Європейська цивілізаційна ідентичність як чинник консолідації громадян України у постколоніальну добу (1991–2018 рр.). *Гілея: науковий вісник.* 2018. Вип. 138(2). С. 139–146.

[15] Рафальський О. О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ: Бланк-Прес, 2010. 256 с.; Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.

[16] Киридон А. М. Європейська ідентичність: структурування смислового простору. *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 26–53.

[17] Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність: кол. моногр. / О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

[18] Нагорна Л. «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 47–54; Кармазіна М. С. Суперечності ідентичностей у сучасній Україні: підстави, прояви, ризики. *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 3. С. 144–170; Ротар Н. Ю. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: Аналітична доповідь. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. 160 с.

[19] Розумний М. Війна за ідентичність. URL: http://espresso.tv/archive/2020/02viynazaidentynist

має характер зіткнення цивілізацій, на що вказував Самюель Гантінгтон (Samuel Phillips Huntington)[20]. Він передбачав, що Третя світова війна буде війною цивілізацій, оскільки люди дедалі більше ідентифікують себе з цивілізаційними цінностями. Цивілізаційне забарвлення має і нинішня агресивна війна РФ проти України, яка стала збройним зіткненням ординсько-азійської цивілізації Московії та української цивілізації, укоріненої в європейський культурний і світоглядний простір.

Перед тим, як перейти до докладнішого висвітлення взаємовпливів еліт та ідентичностей упродовж останніх трьох десятиріч, тобто в умовах відновлення державної незалежності України з акцентом на 2014–2023 рр. – період агресивного вторгнення та окупаційно-геноцидної війни, розв'язаної РФ, до безпосереднього викладу нашого бачення цих процесів, висловимо два попередніх застереження. ***Перше.*** Еліти – це також ідентичні спільноти, які формуються на ґрунті відповідних ***цінностей, ідентифікуються за певними спільними ознаками.*** З урахуванням сфери діяльності і на основі функцій та рейтингу ознак тих чи тих еліт відбувається їхня ***типологізація***. Наприклад, політична або політико-управлінська еліта характеризується наявністю низки професійно-освітніх, морально-політичних, організаційних, соціальних, психологічних та інших якостей, необхідних для політичної, адміністративної, управлінської діяльності. Військова еліта – це авангард збройних сил, до якого належить не лише верхівка офіцерського корпусу армії і флоту, але й найбільш підготовлені й досвідчені молодші офіцери, сержанти і старшини, колишні атовці, які мають фахову освіту, пройшли вишкіл на міжнародних навчаннях, добре виявили себе на фронтах, дорожать батьківщиною, нерідко ризикуючи своїм життям.

Водночас *кожний вид ідентичності*, як-то етнонаціональна, громадянська, цивілізаційна, інтелектуальна, культурна, релігійна та ін., має своєрідний стрижень, ***елітне ядро***, яке становить її засадничу, найбільш свідому частину. ***Друге.*** З погляду на розвиток еліт та ідентичностей, їхню взаємодію, всі сегменти суспільного життя незалежної України отримали вкрай негативний, багато в чому драматично-руйнівний спадок від радянського минулого. Йдеться про ідеологічну заангажованість, подвійну мораль, розмитість або відсутність національної свідомості, малоросійство, маргінальність, політичний та ідейний монополізм, командно-адміністративну систему, масову злочинність, корупцію, хабарництво тощо. Без перебільшення можна сказати, що комуністичний режим привів Україну до нової «руїни».

Цілком зрозуміло, що подолання цієї пострадянської та постколоніальної «руїни», розбудова незалежної держави були б неможливі без глибинних трансформаційних процесів і реформування усіх сфер суспільного життя, без формування нових еліт та ідентичностей. З висоти сьогодення у цьому процесі досить рельєфно проглядається щонайменше ***три етапи***, зумовлені певними особливостями:

– перший – ***трансформаційно-перехідний*** – від радянської системи до пострадянської (1990-ті роки – початок першого десятиріччя XXI ст.). Пріоритетне

[20] Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. С. 11–13.

завдання цього етапу полягало в декомунізації суспільства, критичному переосмисленні радянської спадщини в царині формування та функціонування еліт; руйнуванні ідеологічних стереотипів радянських ідентичностей, їхній деколонізації; створенні нової нормативно-правової бази ідентифікаційного процесу;

– другий – ***реформаційний*** (середина першого – початок другого десятиріччя XXI ст.). Його символом стали гасла Помаранчевої революції: «Реформи заради людей», «Свободу не спинити», «Разом нас багато, нас не подолати», «Схід і Захід разом», «Закон один для всіх» та ін. Він характеризується переважно свідомісно-світоглядними змінами серед еліт у процесі проведення політичних, економічних та соціокультурних реформ, які мали сприяти оновленню еліт, їхній дерусифікації, створенню нового формату ідентичностей, спроможних чинити спротив антиукраїнським, олігархічним силам й агентам російського впливу;

– третій етап – ***інтеграційний*** (середина другого десятиріччя XXI ст. – до наших днів). Він починався на ґрунті цінностей Революції гідності та Євромайдану, орієнтирів на євроатлантичний вибір України, на остаточну деколонізацію, дерусифікацію та декомунізацію українського суспільства, але в зв'язку з агресією РФ, окупацією Криму, частини Донецької та Луганської областей, а відтак і повномасштабною війною проти України (2022) трансформувався у ***воєнно-деокупаційний***.

Зупинимося докладніше на кожному з цих етапів, щоб осягнути, як у пострадянські часи формувалися нові еліти й ідентичності, осмислити причини криз, розколів та вияви ідентифікаційних воєн. Тут варто простежити два паралельні процеси: а) демократично налаштовані еліти намагалися очолити прагнення України остаточно порвати з її імперсько-комуністичним і колоніальним минулим, очиститися від стереотипів тоталітаризму, демократизуватись і повернутись у європейський цивілізаційний простір; б) антиукраїнські сили, п'ята колона, підтримувані РФ, олігархами й агентами впливу, навпаки, творили власні еліти, здебільшого олігархічно-проросійські ідентичності, намагаючись їхніми зусиллями зберегти Україну у сфері інтересів Росії, загальмувати демократичні перетворення, розмити етнонаціональну ідентичність, розколоти й ослабити суспільство.

Після здобуття Україною незалежності перед суспільством і державою постав вибір між двома шляхами розвитку – тоталітарним або демократично-цивілізаційним. Трагічну ціну тоталітарного минулого більшість українців знала, а тому оптимальним варіантом було творче застосування досвіду трансформацій країн Центральної і Західної Європи для демократичних трансформацій українського суспільства на основі реформ та євроінтеграції. Йшлося про реалізацію ключового чинника ефективної модернізації суспільства – його демократизацію на основі забезпечення прав і свобод громадян, формування еліт та ідентичностей європейського характеру. Євроінтеграція України, співпраця із західними країнами були важливі стратегічно, оскільки вони є лідерами світової політики, економіки, ключовими гравцями міжнародних наднаціональних об'єднань. До того ж, виступають прибічниками глобалізації і суттєво впливають на формування світового порядку й безпеки держав, а без співпраці з ними неможливий ефектив-

ний розвиток політичного процесу, економіки, фінансів, оборони країни та інших сфер суспільного і державного життя. Правильність такої орієнтації підтвердила агресивно-геноцидна війна Московії проти України.

У радянській лексиці термін «еліта» був підмінений поняттями «кадри» або «партійно-радянська номенклатура», яким називали осіб на керівних посадах різних рівнів у структурах комуністичної партії, органів державної влади, промислових підприємств, радгоспів і колгоспів, культурно-освітніх, медичних установ, громадських організацій, творчих спілок. Як зазначає відомий дослідник Микола Дорошко, це була привілейована панівна верхівка суспільства, відібрана за критеріями членства в Комуністичній партії Радянського Союзу, відданості ідеології марксизму-ленінізму, наділена високими службовими повноваженнями, яка формувалася і контролювалася партійними органами та спецслужбами, керувалася гаслом «кадри вирішують усе»[21]. До панівної номенклатури комуністична система вибірково залучала й представників із неросіян, зокрема й українців, проте зазвичай на другорядні посади. У такий спосіб маскувалася шовіністично-великодержавницька стратегія колоніальної політики тоталітарного режиму. Заради справедливості треба зазначити, що чимало представників союзних республік, із яких режиму не вдалося витравити залишки людської гідності й національної свідомості, після розпаду СРСР долучилося до державотворчих процесів на місцях, зокрема в УРСР.

Якщо говорити про ідентичності, то в СРСР на основі концепту «нової радянської людини» і сталінсько-брежнєвської теорії злиття націй штучно конструювалася одна комуністична ідентичність під назвою *«радянський народ»*. В українському контексті політика комуністичного режиму була спрямована на недопущення формування української національно-культурної ідентичності, її окремішності. З цією метою, з одного боку, відбувалося тотальне зросійщення українців, їм нав'язували теорію «спільної колиски», «одного народу», «братерства», «інтернаціоналізму», «дружби народів», а з іншого – йшла жорстока боротьба проти будь-яких виявів національної свідомості та «буржуазного націоналізму». Зрештою, це й призвело до так званої подвійної ідентичності, розколеності та розмитості української ідентичності з комплексом меншовартості й ознаками малоросійства. Та навіть ця розмита ідентичність упродовж десятиліть знекровлювалась геноцидною політикою, масовими репресіями, голодоморами, депортаціями, переслідуваннями залишків «розстріляного відродження», але духовно не скорених поодиноких представників національної еліти. Саме вони в 1960–1980-х роках розгорнули нову хвилю українського руху спротиву. Як тут не згадати українських шістдесятників: письменників Миколу Вінграновського, Євгена Гуцала, Івана Драча, Ігоря Калинця, Ліну Костенко, Василя Симоненка, Дмитра Павличка; художників Аллу Горську, Віктора Зарецького, Галину Севрук, Людмилу Семикіну, Веніаміна Кушніра, Георгія Якутовича, Івана Остафійчука, Івана Марчука; літературних критиків Івана Дзюбу, Євгена Сверстюка, Михайлину Коцюбинську; кіномитців і театральних діячів Леся Танюка,

[21] Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): монографія. Київ: Ніка-Центр, 2008. 365 с.

Сергія Параджанова, Юрія Іллєнка, Леоніда Осику, Івана Миколайчука; перекладачів Григорія Кочура, Миколу Лукаша; публіцистів та правозахисників В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Валентина Мороза, Олексу Тихого, Юрія Литвина, Миколу Осадчого, Михайла та Богдана Горинів та багатьох інших. Це вони творили національну культуру, українську ментальність, розхитували тоталітарну систему, викривали її антинародну сутність, а в часи горбачовської перебудови багато з них взяли на себе місію очолити боротьбу демократичних сил за відновлення незалежності України[22].

Опозиційно налаштоване національно-демократичне крило інтелектуальних еліт започаткувало утворення нелегальних організацій і навіть політичних партій. Можна згадати спробу Левка Лук'яненка та Степана Веруна заснувати Українську робітничо-селянську спілку (1959), появу Українського національного фронту на чолі із Зиновієм Красівським, Дмитром Квицьком та іншими в Галичині (1964), Українську Гельсінську групу (Микола Руденко, Петро Григоренко, 1976 р.), Український культурологічний клуб у Києві і Товариство Лева у Львові (1987), Товариство української мови ім. Т. Шевченка (1989), а відтак створення Народного руху України (1989) з осередками в усіх регіонах України. Принципово новим явищем у політичному житті на межі краху УРСР і відновлення незалежності України стало формування українських політичних партій різних ідейних уподобань: національно-демократичного – Українська республіканська партія, Демократична партії України, Партія зелених, Українська селянська демократична партія, ліберального – Партія демократичного відродження, Ліберально-демократична, Соціал-демократична та ін. Суттєві зміни відбувалися і в середовищі лівих сил: в Комуністичній партії України сформувалася так звана «Демократична платформа», але найбільш консервативне крило продовжувало орієнтуватися на Москву, на збереження «радянської федерації», лицемірно заявляючи словами Щербицького, мовляв, «народ України здобув свою національну державність ще в 1917 р.», а тому не потрібні ніякі зміни. На цій ідейній платформі залишалася не лише КПУ, але й утворена Соціалістична партія України, внісши деякі кон'юнктурні корективи у програмові документи з урахуванням ситуації.

Значною мірою саме завдяки національно-демократичним силам, Народному руху України, на які випала лідерська місія політичних еліт, у 1990 р. була переобрана Верховна Рада УРСР, у складі якої сформувалася опозиційна парламентська фракція «Народна Рада» на чолі з академіком Ігорем Юхновським. Із її ініціативи було прийнято Декларацію про суверенітет України, а через рік, 24 серпня, була проголошена її державна незалежність, всенародно підтверджена на референдумі 1 грудня 1991 р. Ці рубіжні події в новітній історії українського народу й започаткували ***перехідний етап трансформації суспільства*** від радянської системи до пострадянської. Його складовою став демонтаж тоталітарної ідентичності, розрив із комуністичним минулим. Рух за формування нових ідентичностей, передусім етнонаціональної та громадянської, очолили

[22] Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Я. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.

трансформовані, досить різношерсті за складом і гібридні за політичними вподобаннями еліти, представлені в оновленій законодавчій, виконавчій та судовій владі, в нових інституціях громадянського суспільства, зокрема в політичних партіях, а також у засобах масової інформації. Усе це викликало спротив антиукраїнських сил, відбувалося на ґрунті суперечливого процесу відродження історичної пам'яті та національних цінностей, в'ялої демократизації, деколонізації та демократизації суспільства, подолання посттравматичного синдрому. Важливе значення на цьому шляху мало ухвалення в червні 1996 р. Конституції, яка на найвищому законодавчому рівні утверджувала суверенітет, незалежність і демократичність Української держави, її правовий і соціальний статус, соборність території, президентсько-парламентську форму правління, закріплювала державність української мови, державні символи (герб, прапор, гімн, національна грошова одиниця), а також політичний плюралізм (багатопартійність, свобода політичної діяльності), багатоманітність ідеології, що, на думку деяких фахівців, було поступкою антиукраїнським силам, оскільки розмивало і розхитувало ідейні та світоглядні засади національного державотворення.

Формування нових еліт та ідентичностей проходило в руслі множинної ідентифікації, наштовхувалось на шалену протидію консервативних, комуністичних і антиукраїнських сил. У багатьох сферах суспільного життя, в новостворених державних структурах ключову роль продовжували відігравати представники старої партноменклатури, а самі інституції президентської, законодавчої, виконавчої, судової влади як в центрі, так і на місцях, особливо в Криму, на Сході та Півдні України, багато в чому дотримувалися радянських підходів, демонстрували схильність до однопартійного та одноосібного керівництва, до консервації системи привілеїв, протекціонізму, кумівства, хабарництва. «Нова», здебільшого «червона» бюрократія, використовуючи владні важелі, крок за кроком брала під свій контроль не тільки ключові галузі економіки, але й процес приватизації державних підприємств та «деколективізації» колгоспів, створення приватного бізнесу і підприємництва. Еклектика економічної політики часів президента Леоніда Кравчука трансформувалася в корупційно-олігархічну систему нелегального накопичення капіталу й тотального зловживання владою за десятиліття правління президента Леоніда Кучми. Адміністрація президента, яку очолювали Євген Кушнарьов, Микола Білоблоцький, Володимир Литвин, Віктор Медведчук, а відтак Дмитро Табачник, названі в народі «сірими кардиналами» і «рішалами», за допомогою сконструйованої ними «партії влади» зуміли розколоти національно-демократичний фронт, нейтралізувати головну опозиційну силу – Народний рух України, фізично прибрати його лідера В'ячеслава Чорновола. Утвердження незалежності України дедалі більше викликало спротив із боку Російської Федерації, яка докладала усіх зусиль для її збереження у зоні свого впливу, створення нестабільності і руйнації національної державності. Водночас російські політики продовжували залякувати: «або Україна возз'єднається з Росією, або війна». До того ж еліти політичного класу, управлінська, військова, правочинна, інтелектуальна, соціокультурна та ін. залишалися роз'єднаними у поглядах на перспективи й майбутнє держави, на проведення реформ, скептично

ставилися до забезпечення її обороноздатності, правопорядку і законності, до інтеграції в європейські структури, постійно оглядалися на приклад Росії. Л. Кучма у книзі «Україна – не Росія» наголошував, що Україна йтиме в Європу разом з Росією. В іншому місці, покликаючись ніби на дослідження етнографів, без занепокоєння зазначав, що на Сході України з'являється все більше людей, які вважають себе однаковою мірою українцями і росіянами. По суті, йшлося про серйозну загрозу національній безпеці, що мало б спонукати главу держави до зміцнення мовно-культурного кордону з Росією, а не радіти його подальшому розмиванню.

За таких умов у суспільстві назрівали кризові явища, зневіра, почався відтік молоді на заробітки за кордон, країну полишали науковці, інженери, вчителі, медики. На цьому тлі розгорнувся потужний громадянський рух проти кучмізму, який символізував зрощення колишнього партійно-радянського чиновництва із злочинно-кримінальними структурами як у центрі, так і на місцях. Під впливом масових демонстрацій під гаслом «Україна без Кучми» Л. Кучма відмовився балотуватися на виборах 2004 р., однак його оточення не полишало надії зберегти контроль над владою і свою присутність у ній.

Другий етап оновлення українських еліт і «націоналізації» ідентичностей, їхньої трансформації бере початок із Помаранчевої революції, яка стала реакцією на політику Л. Кучми, його олігархічно-чиновницького оточення, на непрофесіоналізм прем'єр-міністра Віктора Януковича, який разом із Віктором Ющенком балотувався на виборах президента України восени 2004 р. Революція засвідчила радикалізацію еліт та ідентичностей національно-демократичного спрямування, які стали провісниками Помаранчевої революції з її осердям на Майдані Незалежності в Києві, проведення численних мітингів, демонстрацій, пікетів у різних регіонах України на знак протесту проти спроб сфальсифікувати результати виборів і привести до влади одіозного ставленика донецького олігархічного клану проросійської орієнтації В. Януковича. Виявом драматизму передвиборчої кампанії було отруєння кандидата в президенти В. Ющенка, а свідченням рівня культури В. Януковича – те, що він називав свого опонента «шкідливим котом», а його прихильників «козлами». У відповідь Майдан скандував: «Ми не бидло, не козли, ми України доньки і сини». В атмосфері політичної нестабільності шляхом махінацій, підтасовок, підкупів В. Януковичу вдалося набрати більше голосів у другому турі. Однак, зважаючи на масові факти фальсифікації волевиявлення громадян і порушення законодавства, Верховний Суд України анулював результати й призначив повторне голосування.

На сьогодні в умовах кровопролитної війни варто провести деякі паралелі ворожих дій, спровокованих російською агентурою в різний час. Якщо в 1918 р. російські більшовики і їхня агентура створювали так звану Донецько-Криворізьку республіку, Луганську соціалістичну комуну, Тавридську республіку в Криму, то в листопаді 2004 р. олігархічне чиновництво й лідери проросійських партій скликали у Сіверськодонецьку так званий з'їзд рад, вимагаючи відокремлення від України і створення Південно-східної автономної республіки та Новоросії. А вже на початку грудня у Харкові проходив Всеукраїнський з'їзд рад із

вимогами федеративного устрою України. У відповідь на дії сепаратистів державницькі сили об'єдналися навколо В. Ющенка і підтримали його повторно на другому турі президентських виборів.

Помаранчева революція засвідчила, що війна ідентичностей та їхніх еліт вступила в нову фазу: утвердження національно-демократичних цінностей на одному фланзі і намагання законсервувати радянсько-російські орієнтири – на іншому. Конфронтація «помаранчевих» і «біло-блакитних» дедалі більше розколювала країну, розмивала загальнонаціональну та громадянську ідентичність. Тогочасні еліти виявились нездатними консолідуватись і очолити демократичне реформування суспільства. Водночас революція засвідчила зростання ролі громадянського суспільства, передусім молоді, і, зрештою, привела до зміни панівної еліти, а відтак і до певної переорієнтації внутрішньої та зовнішньої політики держави. Це відображало нові тенденції трансформації суспільства, помітні зрушення у складі всіх еліт. На жаль, скористатися унікальним шансом для успішного проведення реформ нова влада не зуміла, оскільки в політико-управлінській еліті виник розкол на найвищому рівні: між проукраїнськи налаштованим президентом Віктором Ющенком і прем'єр-міністром, лідером політичної партії «Батьківщина» Юлією Тимошенко, яка, з одного боку, заявляла про євроінтеграцію України, а з іншого – підтримувала соціалістичні орієнтири у сфері економіки, висловлювалась за поглиблення зв'язків із Росією, не полишаючи заразом президентських амбіцій. В її риториці переважав лівоцентристський популізм, спрямований на формування власного привабливого іміджу. Водночас зазначимо, що оточення В. Ющенка – так звані «любі друзі», представлені здебільшого бізнесовими колами, вихідцями з інших політичних кіл, ставали «тушками» в парламенті, поступово переходили в лави об'єднаної опозиції, дискредитуючи партію «Наша Україна»[23].

Відсутність спільних дій президента і прем'єр-міністра, наростання конфлікту між ними стали причиною взаємопоборювання їхніх політичних сил на парламентських виборах 2006 р., унаслідок яких перемогу здобула Партія регіонів. За підтримки Соціалістичної і Комуністичної партій В. Янукович став прем'єр-міністром, а Партія регіонів взамін підтримала обрання соціаліста Олександра Мороза спікером парламенту. В грудні 2008 р. цю посаду повторно посів Володимир Литвин як лідер Народної партії. В. Янукович, не полишаючи надій на реванш, вступив у відкриту боротьбу з президентом В. Ющенком. Наростання політичного протистояння законодавчої та виконавчої влади, з одного боку, і президентом – з іншого, призвело до розпуску Верховної Ради і дострокових виборів 2007 р., у результаті яких електоральна карта Сходу-Заходу хоча й не змінилася, але у списку Партії регіонів з'явилися прізвища тих, хто раніше був у блоці «Наша Україна»[24]. Цей перехід частини депутатів з опозиції до панівної більшості оприявнив не лише відсутність у багатьох із них чіткої політичної позиції, але й вияви підкупу та політичної корупції. Після виборів В. Янукович подав у відставку для того, щоб зосередитись на

[23] Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції». *Політичний менеджмент*. 2010. № 39. С. 38–55.

[24] Коротков Д. Зміна політичних еліт... С. 64–72.

підготовці до наступних президентських виборів. Це дало змогу Ю. Тимошенко вдруге зайняти пост глави уряду, а в 2010 р. разом із В. Януковичем балотуватися на президентських виборах. «Двічі не судимий професор» переміг на них із мінімальною перевагою голосів і став президентом із майже необмеженими повноваженнями, а його опонентка, за вироком Печерського районного суду м. Києва, опинилася у в'язниці за звинуваченням у підписанні так званих «газових угод». До Лук'янівського слідчого ізолятору було відправлено й міністра внутрішніх справ Юрія Луценка. За цими фактами крилася закулісна боротьба як вияв спотвореного розуміння демократії, кризи владних еліт, відсутності об'єднувального стрижня.

У країні почалася справжня смута, пов'язана з насадженням авторитаризму і «бульдозерного» стилю керівництва на всіх рівнях держави, перетворення силових структур в інструмент тиску і переслідувань політичних опонентів, почали формуватися загони «тітушок» для розгону протестних акцій, посилювався контроль над ЗМІ тощо. Оточення президента, назване в народі «Сім'я Януковича», репрезентувало себе «командою професіоналів» і «новою елітою». У травні 2011 р. В. Янукович своїм розпорядженням затвердив список із 500 осіб, зарахованих до кадрового резерву під назвою «Нова еліта нації». Насправді до владної команди часів Януковича лише умовно або з іронією можна застосувати концепт «еліта», оскільки вона нагадувала «квазіеліту»[25]. Усі її складові: політико-управлінська, військова, правочинна, фінансово-промислова, аграрна, культурна, наукова, медична, освітянська тощо набули олігархічно-корупційного забарвлення, були начинені російською агентурою. Шляхом кулуарних перемовин із представниками різних політичних сил, передусім проросійських, президентові вдалося створити провладну більшість у парламенті і приступити до реалізації так званого «нового багатовекторного курсу», що передбачав: налагодження відносин із Росією, підвищення статусу російської мови, Російської православної церкви і її філії під назвою Українська православна церква (УПЦ МП), відмову від вступу України до Північноатлантичного альянсу (НАТО), згортання співпраці з Європейським Союзом (ЄС), а також підписання злочинних Харківських угод, за якими на 25 років продовжувалось перебування Чорноморського флоту РФ на території України.

Саме за таких умов із нагоди 20-річчя відновлення державної незалежності України з ініціативи кардинала Української Греко-Католицької Церкви Любомира Гузара народилася група «Першого грудня», яку підтримали інші моральні авторитети: В'ячеслав Брюховецький, Богдан Гаврилишин, Іван Дзюба, Мирослав Попович, Євген Сверстюк, Вадим Скуратівський, Ігор Юхновський та ін. У прийнятій ними Декларації та Хартії Вільної Людини були закладені базові принципи консолідації українського народу і стратегічні орієнтири розвитку країни. Однак їхній голос далеко не завжди чула влада, не прислухалися до нього й еліти та громадянське суспільство, хоча сама ініціатива продовжувала жити і час від часу нагадувала про себе.

---

[25] Жданов І., Якименко Ю. Україна в XXI столітті; виклики для політичної еліти. *Національна безпека і оборона.* 2003. № 9. С. 3–4; Михальченко М. Еліта в Україні: їжте, куме, що зварили. *Віче*. 2003. № 1. С. 9; Шульга М., Потєхін О. Еліти в суспільстві... С. 14.

Відкатом назад від гасел Помаранчевої революції і курсу президента В. Ющенка стали роз'єднаність національно-демократичних сил, їхніх еліт та керманичів, новий виток взаємопоборювання, згортання демократії, поступове зросійщення, механічне копіювання російської моделі «керованої демократії», деукраїнізація суспільства, звуження сфери вживання української мови, поширення російської мови в діловодстві та в спілкуванні, паломництво російських «зірок», дискредитація українського національно-визвольного руху та його лідерів. Шляхом судових рішень було скасовано статус Героїв України Степанові Бандері та Романові Шухевичу, Голодомор став трактуватися не як геноцид українського народу, а як трагедія. Все це не могло не викликати незадоволення суспільства, а відтак рішучий громадянський протест, передусім його національно-демократичної частини, національної еліти проти надмірної концентрації влади в руках Януковича і його «сім'ї» та взятого ними курсу на втягування до Митного та Євразійського союзів, будівництво «російської України», повернення до колоніального статусу. На найвищих посадах в ешелонах влади, спецслужб і збройних сил, «Укроборонпрому», Торгово-промислової палати опинилася російська агентура, яка проводила розвідувально-підривну діяльність, працювала на послаблення і нищення України як держави. А ще були «диктаторські закони», проголосовані Верховною Радою «вручну» під головуванням Володимира Рибака, які жорстко обмежували права громадян і перетворювали країну в поліцейську державу. Виникла реальна загроза втрати державності, суверенітету і територіальної цілісності України, що й активізувало революційний Майдан. Безпосереднім приводом всенародного політичного і соціального вибуху, апогею Революції гідності, стало рішення уряду М. Азарова відмовитися від підписання Угоди про асоціацію України з Євросоюзом. Не вдаючись до розгляду самої революції, насильства і жорстокої розправи беркутівців над її учасниками, розстрілу «Небесної сотні», зазначимо, що ціною людських жертв вона привела до повалення режиму Януковича, краху зрадницьких устремлінь його команди, що позиціонувала себе «новою елітою». На ній лежить відповідальність за політичну нестабільність, поглиблення кризи, зрадницьку позицію влади, людські втрати, зрештою, і за початок гібридної окупації частини території України.

Революція гідності і Євромайдан, оголосивши Україну на межі 2013–2014 рр. територією європейського вибору, свободи, демократії і гідності, дали потужний імпульс новому, ***третьому етапу оновлення еліт та ідентичностей*** на національно-демократичних і морально-етичних цінностях українського народу, започаткували глибинні суспільно-політичні й соціокультурні зрушення в усіх сферах життя з орієнтацією на європейський вибір. Цей етап, що охоплює період від Майдану до сьогодення, має декілька рубіжних віх, які справили помітний вплив на ідентифікаційний процес і формування еліт. Йдеться про дострокові вибори до Верховної Ради 2014 р. та 2019 р.; обрання Президентом України Петра Порошенка (2014) і Володимира Зеленського (2019); окупаційно-гібридну війну РФ проти України (2014–2022), а також початок широкомасштабної агресивно-геноцидної війни з 24 лютого 2022 р.

Потужним ідентифікатором суспільства на цьому шляху стала ***Гідність*** як осердя Майдану, нематеріальна цінність, ідея якої охопила простір усіх регіонів

країни, об'єднавши в одне ціле представників різних поколінь українства, національних меншин, студентів, педагогів, науковців, підприємців, бізнесменів, журналістів, творчу інтелігенцію, пенсіонерів, лідерів громадських об'єднань, релігійних конфесій, посланців зарубіжних країн навколо збереження України, утвердження її як самодостатньої європейської держави. Пріоритетними орієнтирами ідентифікації еліт і соціокультурних спільнот, загалом, стали: ***членство в Європейському Союзі, вступ до НАТО та війна за українську ідентичність, за збереження незалежності України.*** Повертаючись до ролі еліт у реалізації згаданих цінностей Революції гідності, не можна оминути ворожу контрреволюційну протидію ідентифікаційному процесу, яку чинили проросійські сили й олігархічно-кримінальні групи, видаючи себе за еліту. Їхні злочинні дії не були належно розслідувані і покарані, внаслідок чого вони продовжували діяти на користь Росії, сприяли вторгненню її військ спочатку в Автономну Республіку Крим, а відтак у Донецьку та Луганську області. Саме ці сили за кремлівським сценарієм і під прикриттям російських спецслужб інспірували так звані референдуми і проголошення «народних республік». У відповідь на окупацію Криму і частини Донбасу, на розгортання окупаційно-гібридної війни Верховна Рада України визнала Російську Федерацію державою-агресором.

Складність ідентифікаційних процесів зумовлювалась тим, що за два десятиріччя незалежності України владі, громадським об'єднанням, еліті етнічних спільнот так і не вдалося сконсолідувати суспільство навколо національно-державницької ідеї і сформувати ***громадянсько-цивілізаційний тип україноцентричної ідентичності***. Власне такий стан загрожував самостійності і суверенітету держави, єдності українського суспільства, негативно впливав на реформування головних сфер життєдіяльності людей: культурної, соціальної, економічної, правової і політичної. Він був на руку РФ, політикум якої, особисто Путін і його оточення не полишали намірів утримати Україну у сфері свого впливу, робили все для того, щоб зашкодити її інтеграції в євроатлантичні структури, а значить і збереженню цілісності та незалежності. Саме з цією метою була розв'язана окупаційно-гібридна війна на Сході України, штучно створювався і підігрівався конфлікт мов і культур[26].

Новообраний президент України Петро Порошенко як досвідчений політик, дипломат і підприємець, учасник Євромайдану, Революції гідності і лідер політичної партії «Європейська солідарність» намагався передусім зупинити активну збройну агресію на Сході України, заручитися зовнішньополітичною підтримкою з боку західних держав, запровадити безвізовий режим із країнами ЄС, ініціював реформи в сфері державного управління, оборони країни, розвитку освіти й медицини. Все це знаходило підтримку з боку національно-демократичних сил суспільства, їхніх еліт. Із квітня 2014 р. почалася Антитерористична операція (АТО), яка мала за мету протидіяти незаконним російським та проросійським збройним формуванням на Сході України, однак наприкінці серпня РФ ввела регулярні війська на територію Донецької і Луганської областей, що змусило Україну погодитися на підписання Мінських угод. За доброї волі РФ і під-

[26] Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ: Кліо, 2020. 176 с.

тримки України з боку західних держав, зокрема країн-підписантів Будапештського меморандуму, ці угоди давали можливість припинити конфлікт і вивести російські війська з окупованих територій. Однак, як засвідчили наступні події, у Путіна були інші плани, спрямовані на заморожування конфлікту і підготовку повномасштабної війни з метою знищення Української держави загалом. За таких обставин Верховна Рада у січні 2018 р. ухвалила закон «Про деокупацію Донбасу», який фіксував, що РФ є державою-агресором та окупантом. На зміну АТО розпочиналася Операція об'єднаних сил, націлена на звільнення окупованих територій, однак воєнного стану в державі не було оголошено.

Наше звернення до цих хрестоматійно відомих подій зумовлене тим, що саме вони відігравали вирішальний вплив на формування етнонаціональної і громадянської ідентичностей, на зміни в світогляді і ціннісних орієнтирах політико-управлінської, військової, інтелектуальної, культурної та інших еліт. Цьому сприяли суттєві корективи у внутрішній політиці країни, реалізація низки заходів на подолання корупції, створення Антикорупційного бюро, Національного агентства з питань запобігання корупції, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Державного бюро розслідувань та Антикорупційного суду. З погляду на продовження курсу на декомунізацію, деколонізацію та деолігархізацію суспільства, боротьбу з рейдерством, ключове значення мало ухвалення законів «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їх символіки» і «Про люстрацію», про електронні декларації на майно та доходи тощо. На підставі останнього було звільнено з посад понад 900 чиновників центральних і місцевих органів влади, причетних до співпраці з олігархічно-корупційними режимами Кучми та Януковича, помітно втратили свої позиції і деякі олігархи тих часів.

Окремо варто акцентувати увагу на початку реформування Збройних сил України (ЗСУ), що позитивно позначилося на якості військової еліти. Йдеться передусім про внесення змін у Воєнну доктрину, про збереження національних військових традицій і поступовий перехід армії на контрактну систему та стандарти НАТО, про вертикальну інтеграцію батальйонів територіальної оборони до структур ЗСУ. Військова еліта стала визначатися як спільнота найкращих фахівців у галузі військової науки, освіти, сучасних систем управління збройним захистом держави, засвоєння досвіду сучасних військових конфліктів[27].

У середовищі еліт утверджувалося розуміння, що подальше формування етнонаціональної, громадянської та цивілізаційної ідентичностей українства можливе лише за умов створення єдиного культурно-освітнього простору, зміцнення державного статусу української мови, тотальної дерусифікації суспільства, передусім системи освіти. У вересні 2017 р. було схвалено Закон «Про освіту», яким започатковувалась освітня реформа, перехід на 12-річну середню освіту, мовою навчання визнавалась українська. Указом президента (2018) передбачалось розроблення цільової програми на 2018–2028 рр. щодо всебічного розвитку й

[27] Цюрупа М. В., Ясинська В. С. Основи загальної та воєнної політології: підручник / за ред. В. М. Телилима. Київ: Кондор, 2013. 510 с.

функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, збереження цілісності національної культури. Відповідно, запроваджувались мовні квоти на радіо і телебаченні.

У руслі оновлення релігійних ідентичностей та їхніх еліт, подолання міжконфесійних конфліктів і формування єдиної Помісної Церкви та її унезалежнення від Московського патріархату важливе значення мало надання Вселенським патріархом Томосу на автокефалію Православній Церкві України. Забігаючи наперед, зазначимо, що цей крок виявився надзвичайно важливим, але половинчастим, оскільки не була припинена діяльність Російської Православної Церкви в Україні, її філії – Української Православної Церкви Московського патріархату, керівництво якої підтримувало сепаратистський рух на Сході та Півдні України, поширювало пропаганду «руского міра». Про неукраїнську позицію її очільника митрополита Онуфрія можна судити хоча б з того, що на вшануванні 9 травня 2015 р. пам'яті Героїв Небесної сотні, а також тих патріотів України, які загинули на Донбасі, він не встав, а в серпні 2022 р. благословив російських солдатів-військовополонених. Із початком повномасштабної війни УПЦ МП не тільки не засудила агресії, але й звинуватила у війні українську владу. Як встановили правоохоронці, на території Успенської Києво-Печерської лаври було виявлено чимало антиукраїнської літератури підривного напрямку, а її колишній намісник Павел (Лебідь) у своїх публічних виступах ображав релігійні почуття українців, принижував гідність і погляди вірян інших конфесій, намагався сформувати ворожі настрої до них, неодноразово робив заяви, виправдовуючи дії Росії. Все це привело до того, що в березні 2023 р. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» розірвав договір про безоплатне користування УПЦ МП приміщеннями монастиря. Схоже рішення прийняте і щодо Почаївської лаври. Власне всі спроби використати Церкву як інструмент війни проти України спричинили досить виразний конфлікт ідентичностей у церковно-конфесійній матриці православ'я, що створює соціальну і духовну напругу в суспільстві, дестабілізує його[28]. Як зазначив митрополит Епіфаній, осуджуючи «рускій мір», не варто зневажати святість Лаври як нашої духовної святині, необхідно очистити її від російської облуди, не допустити розпалювання релігійного протистояння, а досягти порозуміння та забезпечити церковну єдність українців.

Попри певну зовнішню привабливість політичного курсу П. Порошенка, його вкрай негативно і вороже сприймали проросійські сили, деякі впливові олігархічні групи, а його власне збагачення, корупція в найближчому оточенні викликали незадоволення і розчарування в суспільстві, яке на тлі тривалої війни опинилося в стані бідності і незахищеності. Як наслідок, у другому турі президентських виборів 2019 р. він уступив перемогу Володимиру Зеленському, висунутому партією «Слуга народу», з непередбачуваним розривом – майже 50 % голосів. Ще в ході передвиборної кампанії В. Зеленський позиціонував себе як висуванець із народу й альтернативний кандидат щодо представників старої політичної системи, говорив про закінчення війни на Донбасі шляхом «перестати

[28] Киридон А. М. Маркери православного середовища України: релігійно-конфесійна ідентичність (1990–2021). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні».* 2021. Вип. 31. С. 201–213.

стріляти», прагнув «подивитися в очі Путіну», обіцяв «кінець епохи бідності». На думку багатьох експертів, чимало виборців, особливо серед молоді, голосували не стільки за В. Зеленського, скільки проти П. Порошенка, вважаючи, що він не виконав своєї місії. На цих виборах позначився вплив постмодерну: у них вперше брали участь представники нового покоління українців, які народилися і сформувалися в умовах незалежності України, покоління комп'ютерів, смартфонів, виховане в дусі масової культури, захоплене розвагами «Кварталу-95», «Ліги сміху», ток-шоу коміків, привабливим кіногероєм В. Голобородьком зі серіалу «Слуга народу», яку зіграв ровесник більшості активних виборців, популярний пародист і актор Володимир Зеленський. Його прихід у політику суспільство сприймало як відповідь на втому від старої політичної еліти і запит на зміни. Частина виборців керувалася не здоровим глуздом, а демонструвала своєрідний азарт гри, захоплена емоціями і закликом «Ми їх зробимо!», «Весна прийде будемо саджати», опинилася заручником нових передвиборчих технологій. Галопом зареєстрована в 2017 р. на хвилі загострення конфлікту олігарха І. Коломойського з чинною владою і підтримувана ним, партія «Слуга народу» привела до Верховної Ради 254 депутатів, сформувавши однопартійну парламентську більшість. Звичайно, вибори стали поразкою для еліт старого панівного класу, засвідчили серйозні суперечності на рівні основних ідентичностей, зокрема громадянської і політичної.

Високий рівень довіри суспільства і його завищені очікування поставили перед новообраним президентом складне завдання – об'єднати його, «зшити» регіони, сконсолідувати націю, забезпечити деокупацію анексованих Росією територій. Однак вже перші місяці діяльності В. Зеленського і його владної групи підтримки засвідчили, що він, як і попередники, ігнорував принцип наступності, керувався хибним уявленням, ніби все до нього було «не так», навіть «Адміністрація президента» одразу стала «Офісом». Звалюючи провину за негаразди на попереднє керівництво, критикуючи практику кумівства в кадровій політиці, роблячи зачистку в органах державного управління, силових структурах у центрі і на місцях, він наспіх зібрав команду з людей без належного політичного досвіду, знань і менеджерського хисту. Значну частину в команді посіли колеги президента з «95-го кварталу», друзі дитинства, однокласники, представники впливових олігархів і навіть російської агентури. Якщо заходи президента щодо судової реформи, деолігархізації країни, блокування проросійських телеканалів знаходили підтримку в суспільстві, то звинувачення свого попередника у державній зраді, відкриття проти нього численних судових справ, як і так зване «велике будівництво» в умовах війни викликали подив і критику. З великим запізненням, за 20 днів до повномасштабного воєнного вторгнення, президент все ж підписав указ про збільшення чисельності ЗСУ на 100 тис. осіб.

Про ефективність діяльності політичного класу, сформованого навколо нового президента, новообраної Верховної Ради, більшість у якій становили депутати від «Слуг народу», а також уряду, громадських об'єднань щодо консолідації розколеного виборами суспільства, політичного протистояння його еліт, можна судити з того, наскільки воно виявилось підготовленим до повномасштабної

війни РФ проти України, особливо в перші дні, і як перебудовувалось життя країни на воєнний лад. Значна частина суспільства, його передової верстви і сам президент досить скептично ставились до попереджень західних партнерів про можливість нового російського вторгнення, хоча війна тривала вже 8 років. І все ж із початком активних воєнних дій Україна, президент, законодавча і виконавча влада, збройні сили, політичний клас загалом дуже швидко почали змінюватись, стали стиратись ідеологічні відмінності між Сходом і Заходом, між молодим і старшим поколінням. У перший день російського вторгнення відбулася особиста зустріч В. Зеленського і П. Порошенка під знаком «мирного пакту» і рукостискання. Останній долучився до волонтерської діяльності, матеріально-технічної допомоги армії та лобіювання інтересів України через свої закордонні зв'язки, а В. Зеленський приєднався до гасел свого опонента: «Армія. Мова. Віра» і «Геть від Москви!». За рівнем довіри українців лідирують збройні сили і президент, який став найвпливовішою людиною 2022 р. за версією журналу «Time». Він особисто керує діяльністю Ради національної безпеки й оборони, Ставкою Верховного Головнокомандувача ЗСУ, відвідує позиції українських військ на фронтах, повсякденно контактує із суспільством і західними партнерами, вселяє віру в Перемогу. Водночас, на думку експертів та зарубіжних оглядачів, наявні деякі авторитарні тенденції в діяльності президента і політико-управлінської еліти, в кадровій політиці, в боязні конкурентів, що негативно відобразилося на непослідовності реформ.

Війна висвітила чимало недоліків у життєдіяльності країни, зокрема брак ***у владі професійних управлінців й еліти з державним мисленням***, людей, у яких є чітке бачення завершення війни та повоєнного розвитку країни. Вона не повинна зупинити процес модернізації політичної системи, етнонаціональних відносин, формування громадянської і цивілізаційної ідентичностей, розвиток національної культури, науки і освіти[29]. І, нарешті, в умовах війни помітно зростає роль військової еліти, яка дедалі активніше впливає не тільки на хід воєнних дій, але й на політичну і морально-психологічну ситуацію в країні, виступає стрижнем консолідації навколо себе інших еліт і суспільства загалом[30].

Підсумовуючи розгляд означеної проблеми стосовно ролі еліт в ідентифікаційному процесі незалежної України, запобігання соціокультурних та інших конфліктів, можна стверджувати:

По-перше, за минулі три десятиріччя сталися глибинні зміни у складі та світоглядних орієнтирах еліт України, сформувалися етнонаціональна, громадянська та інші ідентичності, що стало чи не найголовнішим чинником консолідації українського суспільства в умовах віроломної окупаційно-геноцидної війни РФ, спрямованої на знищення національної державності й українства загалом. В ідентифікаційному процесі цих років простежується три етапи: трансформаційно-перехідний, реформаційний та інтеграційний, який з початком повномасштабної війни набув військово-деокупаційного спрямування. На кож-

[29] Українське суспільство в умовах війни / за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: ІС НАН України, 2022. 410 с.

[30] Цюрупа М. В. Військова еліта України: її місце і роль у структурі правлячого класу. *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2010. Вип. 1. С. 82–100.

ному з них були свої пріоритети, виникали кризові явища і суперечності, які часом загострювались до рівня воєн ідентичностей. Формування національної еліти значною мірою відбувалося під впливом зовнішніх чинників, насамперед російської пропаганди. Не без втручання Москви у виборчі кампанії України на президентських посадах опинилися не лише Л. Кучма і В. Янукович, але й В. Зеленський[31]. Очевидно, тому вони й не згортали російської присутності в інформаційно-культурному просторі України, керувалися шкідливим принципом «какая разніца». Київська влада ігнорувала численні звернення українських патріотів із вимогою заборонити ті російськомовні засоби масової інформації, що поширювали мову ворожості та ненависті щодо української мови, культури й ідентичності[32]. Тільки повномасштабна війна змусила В. Зеленського звести до мінімуму російський сегмент в інформаційній та культурно-освітній сфері.

І все ж провідною тенденцією став рух еліт національно-демократичної орієнтації за збереження і захист національної державності, єдності українського народу, цілісності його території. Війна виявилася каталізатором якісних змін у складі еліт, їхнього очищення від колаборантів і зрадників, засвітила нові виклики передусім для політичної, військової та інтелектуальної еліт зосередитись на прискоренні Перемоги й обдумуванні повоєнної стратегії, пов'язаної з відбудовою країни, зміцненням її безпеки. Дуже важливо утверджувати в суспільній свідомості розуміння, що еліти не привілейований прошарок суспільства, а його провідники, які несуть відповідальність за долю країни.

По-друге, попри незаперечний внесок найбільш свідомого національно-демократичного сегмента еліт України у відновлення її державної незалежності, розгортання трансформаційних, демократизаційних та інтеграційних процесів, еліти виявились недостатньо згуртованими для належного протистояння антиукраїнським силам, агентам російського впливу, олігархічним групам, яким вдалося взяли верх і звести нанівець здобутки Помаранчевої революції, відійти від цінностей Революції гідності, загальмувати реформи та інтеграцію України в євроатлантичні структури. Дорогою виявилася плата за допущені помилки, прорахунки і бездіяльність державно-управлінських еліт, а Гідність ще не стала пріоритетом морально-політичного й духовного обличчя наших еліт, хоча війна змінила усіх. Як справедливо зазначили учасники Ініціативної групи «Першого грудня» Оля Гнатюк, Володимир Єрмоленко, Йосиф Зісельс, Ігор Козловський, Мирослав Маринович, Ігор Юхновський, Ярослав Яцків у своєму зверненні 21 лютого 2023 р.: ті, хто соромився згадувати своє українське походження, сьогодні ним пишаються.

По-третє, наукове осмислення ролі еліт в ідентифікаційних процесах України, у запобіганні кризам і «війнам» ідентичних спільнот залишається серед важливих та актуальних проблем як суспільно-політичної і соціокультурної практики, так і усіх галузей українознавства. У практичній площині дуже важливо розробити науково обґрунтовану державну програму формування політико-управлінської, воєнної, інтелектуальної, культурної та інших еліт

[31] Масенко Л. Війни ідентичностей. Україна опинилася перед новими викликами. URL: http://https:www.radiosvoboda.org/a/30364963.html

[32] Там само.

загальнонаціонального характеру, об'єднаних навколо традиційних цінностей українського народу і моральних авторитетів нації. У цьому зв'язку заслуговує уваги досвід діяльності Інституту лідерства Українського католицького університету, аналогічних шкіл інших закладів вищої освіти, спрямованої на формування національних лідерів. Велика роль тут належить класичним національним університетам, передусім Київському національному університету імені Тараса Шевченка, в структурі якого функціонують Навчально-наукові інститути публічного управління та державної служби, права, журналістики, міжнародних відносин, високих технологій, Інституту управління державної охорони України, Військовому інституту та ін.

У науковій площині потребують подальшого дослідження: динаміка суспільних змін, викликаних затяжною війною, окупацією частини території, загостренням низки внутрішніх труднощів; наслідки людських втрат на фронтах і в зоні окупації; збільшення чисельності переміщених осіб, активізація еміграційних процесів; масштабні руйнування промислових і сільськогосподарських підприємств, об'єктів критичної і соціальної інфраструктури, закладів освіти і культури. Суспільствознавці, не очікуючи завершення війни, покликані зосередитись на науковому супроводі реалізації ідеї громадянської нації, яка дає змогу досягти консолідації суспільства зі збереженням національної самобутності етнічних спільнот. Така практика допомагає якщо не запобігти міжетнічним і міжконфесійним конфліктам, то залишатися над ними, виконувати роль третейського судді.

Так, аналіз взаємозумовленості формування еліт, етнонаціональної, громадянської та цивілізаційної ідентичностей у контексті сучасних інформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів, ескалації війни РФ проти України засвідчує, що відсутність або невизначеність лідерської ролі еліт, їхня надмірна політизація призводить до взаємопоборювання і стає причиною ідентифікаційних криз, конфліктів і «воєн». Подолання цих та інших недоліків, підвищення ролі держави і громадянського суспільства в ідентифікаційному процесі сприятиме формуванню нової якості еліт та ідентичностей, їхньому порозумінню між собою заради консолідації українського суспільства, здобуття Перемоги над внутрішнім і зовнішнім ворогом. Хай як складеться подальший перебіг війни, Україна неминуче збережеться як держава, поверне свій суверенітет на всій території, але вже на сьогодні зрозумілою є цивілізаційна несумісність українців і росіян, які не були і не будуть «братами». Утім, присутність Росії на наших кордонах залишається, а це означає, що нам, а ще більше нашим нащадкам, доведеться вибудувати добре захищений «берлінський мур» із такою сусідкою, відмежуватися від так званої «великої російської культури», яка толерує злочини, насилля, жорстокість, ненависть, аморальність і бездуховність.

Ярослав Калакура, Олег Калакура

DOI: 10.33402/elita.2023-33-66

Розділ 2. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЕЛІТИ І КНИЖНА КУЛЬТУРА ГАЛИЧИНИ: ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ, ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ

Питання про те, кого зарахувати до інтелектуальної еліти, складне й дискусійне. Поняття «інтелектуал» в українській (а також польській та єврейській) культурі Галичини історично змінне – так само, як і в західноєвропейських культурах, звідки воно прийшло. Загалом, поняття «інтелектуальні еліти», «інтелектуали» та «інтелігенція» – не зовсім тотожні, хоча часом їх використовують як синоніми[1]. Лексема «інтелігенція» (intelligence) у багатьох мовах – термін на позначення здатності до абстрагування, логічного мислення, емоційного пізнання, самоусвідомлення, розсудливості, критичного мислення, творчості. Цю категорію часто роблять ширшою від поняття інтелекту, який зводиться до логічного мислення, розсудливості, раціонального вибору, вміння верифікувати судження. Східноєвропейська концепція XIX – початку XX ст., у якій з «інтелігенцією» ототожнювався певний соціальний стан (критерії змінювалися і не завжди були чіткими), який також мав бути ширшим від середовища «чистих інтелектуалів» – високоосвічених «людей розуму» з логічним і творчим мисленням, які можуть бути ерудитами, але водночас творцями нового наукового чи культурного продукту. «Інтелектуал» – це також (східноєвропейський) інтелігент, але не тільки. Цю категорію можна поширювати й на домодерний період, як це робив Жак Ле Гофф (Jacques Le Goff), і на пізніший час. Тож «інтелектуальна еліта» – дуже широке й гнучке поняття, що охоплює «вузьких інтелектуалів» і (в широкому розумінні) інтелігенцію та інтелігентів. Психолог Юзеф Козелецький (Józef Kozielecki) у своїх есеях[2] підкреслював складну, суперечливу сутність інтелектуала, якого високо цінують і водночас безжально критикують, і який сам постійно вагається між різними системами цінностей та між цінностями й можливостями їх реалізації. Його суспільну роль вчений вбачав водночас у позитивному (високий рівень освіти, ерудованість, здатність творити, продукувати нові ідеї, принциповість, самостійність і навіть дисиденство як протест проти неправди чи / і несправедливості) і в негативному сенсах (конформізм, надмірний прагматизм, розмитість та часта зміна думки й суспільної позиції / «біполярність мислення»; вибірковість, ревізування і навіть фабрикування інформації; здатність до продукування не лише гуманістичних, але й антигуманних проєктів, покірливість владі,

[1] Наприклад, книга Жака Ле Гоффа про інтелектуалів європейського середньовіччя (Le Goff J. Les Intellectuels au Moyen Âge. Paris, 1957) у польському перекладі розповідала про інтелігенцію середніх віків (Le Goff J. Inteligencja w wiekach średnich / przeł. E. Bąkowska. Warszawa, 1966).

[2] Kozielecki J. Intelektualiści – miejsce na ziemi. Wrocław, 1989.

слугування інтересам політичних та економічних еліт, залежність від них). «Інтелектуали … відіграли значну роль в розвитку європейської культури, – писав Ю. Козелецький. – Часто обороняли фундаментальні людські цінності: правду, мир, свободу й справедливість. Критикували антигуманні ідеології й деструктивні політичні програми. Висміювали глупоту "вищих сфер" і захищали "бідних та принижених". Руйнували міфи, любі публічній думці. Будучи лише "фабриками слова", виступали промоторами важливих суспільних змін. У багатьох випадках їхня поведінка наближалася до манхейнівського ідеалу незалежного мислителя й творця. Завдяки цьому деякі з них стали особистісними взірцями й моральними авторитетами сучасних поколінь»[3].

Заразом психолог нагадував і про ту зливу критики, яка впала на голови інтелектуалів впродовж історії: «Називали їх потульними мандаринами, які фліртували з владою, або спритними хвальками, котрі готові поміняти власну гідність на матеріальні вигоди. Їх звинувачували в анархізмі, радикалізмі, в тому, що загрожують суспільному порядкові, називали їх аніматорами суспільних переворотів. Закидали їм, отже, як сервілізм, так і зарозумілість»[4].

Натомість італійський комуніст Антоніо Ґрамші (Antonio Gramsci), який сам був інтелектуалом і думки якого, за словами Ренате Голуб (Renate Holub), можна трактувати «поза межами марксизму і постмодернізму», у «В'язничних зошитах» («Quaderni del carcere») задумувався над складним питанням: чи можна вважати інтелектуалів окремим і незалежним «соціальним класом», чи «кожна соціальна група має своїх інтелектуалів»[5]? Шлях його думки був доволі непростим. З одного боку, філософ заявляв, що кожна соціальна група породжує власну інтелектуальну верству. Проте відразу ж поділяв інтелектуалів на «органічних» (фахівців певної галузі, створених певним соціальним класом, організаторів суспільства та речників народних мас) і «традиційних» інтелектуалів, які сприймають себе окремим класом. До всього А. Ґрамші відмовляв селянам як спільноті у продукуванні власних інтелектуалів: «селянство, хоча й відіграє важливу ролю у світі продукції, але не продукує власних орґанічних інтелєктуалів і не асимілює жодної верстви традиційних інтелєктуалів, хоча лави инших соціяльних ґруп поповнюються багатьма інтелєктуалами з селян і значна кількість традиційних інтелєктуалів – зроду селяни»[6]. Звідси ґрамшіанський поділ на породжених промисловістю інтелектуалів міського типу й інтелектуалів сільського типу, які виросли в світі традицій селянського та «дрібнобуржуазного» середовища. Філософ описував ставлення селян до сільських інтелектуалів як щось амбівалентне: селяни хочуть стати майбутніми «традиційними» інтелектуалами, поклоняються їм і водночас зневажають та заздрять («схиляння інстинктивно містить елєменти заздрости та жагучої ненависти»). До класичних «традиційних інтелектуалів» свого часу мислитель залічував релігійних діячів («священнослужителів»), яких вважав доповненням до «зе-

[3] Kozielecki J. Intelektualiści – miejsce na ziemi. Wrocław, 1989.. S. 25.

[4] Ibid. S. 43.

[5] Ґрамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / пер. з італ. Київ: Вперед, LAT & K, 2014. С. 63.

[6] Там само. С. 64.

мельної аристократії», натомість альтернативою до них стали згодом світські «традиційні» інтелектуали («аристократії тоґи зі своїми привілеями, верства управлінців тощо, учених, теоретиків і філософів-несвященнослужителів»[7]). В'язнична думка Ґрамші була пунктирною, хоча він мріяв про комплексну генеалогію чи історію «феодальних» і «нефеодальних», традиційних і модерних інтелектуалів, навіть пропонував таку коротку історію інтелектуалізму від античності до модерного часу і від Західної Європи й США до російської тайги. Весь процес розвитку інтелектуального руху А. Ґрамші бачив як боротьбу «органічних» інтелектуалів із «традиційними», і як бажання перших «завоювати» та «асимілювати» других. У концепції італійського автора поняття інтелектуалізму залежало від конкретних історико-культурних умов. Але загальне визначення «інтелектуалів» для нього було досить широким: «всі люди є інтелєктуалами, але не всі виконують у суспільстві функцію інтелєктуалів (так само як про того, хто смажить собі яєчню чи пришиває латку на куртку, не скажуть, що він є кухарем або кравцем). Отже, історично формуються спеціялізовані катеґорії людей для здійснення функції інтелєктуалів»[8]. Загалом же в лексиконі Антоніо Ґрамші інтелектуалів було трактовано не в категоріях еліти, а крізь призму марксистської бази, надбудови і продукції соціальних благ. Автор «В'язничних зошитів» був досить критичним супроти міських інтелектуалів, вважаючи їх, значною мірою, прислужниками / функціонерами своїх суспільних класів, посередниками між різними суспільними групами; «Їхню ролю можна порівняти з ролею молодших офіцерів в армії: вони позбавлені будь-якої ініціятиви у продукції виробничих плянів; вони є сполучною ланкою між безліччю виконавців і підприємцем»[9]. Ближчими до поняття «еліти» ставали ґрамшіанські «традиційні інтелектуали», які себе тою елітою, власне, і вважали. Однак до них засновник італійських комуністів також був критичним саме через елітарність.

Зрештою, саме поняття еліти в соціальній думці еволюціонувало від середньовічних теорій суспільних станів до італійської школи теорії еліт / елітології та політології Вільфредо Парето (Vilfredo Federico Damaso Pareto) чи Ґаетано Моски (Gaetano Mosca). Вони зосереджувалися на класах людей, наділених владою завдяки знанням, вмінням чи майновим ресурсам, тобто довкола політичних еліт. Досі тривають суперечки, кого вважати елітою загалом, а кого суспільною та культурною елітою зокрема, та якими атрибутами мають бути наділені представники цих еліт[10]. Дискусійною залишається теза про еліту як сукупність найкращих людей суспільства. Адже, наприклад, до політичних еліт – груп, які утримують владу, можуть належати далеко не найкращі за освіченістю чи моральними якостями особи. Помітним є постійне оновлення й переформатування еліт (насамперед у модерному суспільстві) завдяки соціальній та культурній мобільності (теорія Пітіріма Сорокіна (Питири́м Сорокин / Pitirim Sorokin)), що через соціальні

[7] Там само. С. 65.

[8] Там само. С. 66.

[9] Там само. С. 70.

[10] Навіть підручники часто наводять паралельно кілька визначень терміна «еліта». Елітознавство: підручник / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ, 2013. С. 14.

ліфти здатна винести людину на верх суспільства. Але соціальна циркуляція може й опустити представників еліт на нижні щаблі суспільної піраміди, позбавивши колишніх представників еліти їхнього статусу. Утім, категорію політичних чи економічних еліт можна вважати відносно фіксованою. Поняття духовної / інтелектуальної еліти є нібито теж фіксованим, проте часто набагато гнучкішим й еластичнішим, бо й саме поняття духовності теж є не дуже визначеним. Це стосується також історичних наук, зокрема інтелектуальної історії, яка мала б бути історією інтелектуальних еліт, їхніх текстів, ідей, категорій мислення.

В історії західноукраїнських земель поняття «еліти» можна застосувати до представників різних соціальних станів і професій, які діяли в різний час і в різних соціально-історичних умовах. Історія української інтелігенції вже має певну традицію дослідження[11]. Розвиток інтелігенції в Галичині також простежено відносно добре (праці Святослава Пахолківа, Наталії Мисак, Оксани Дрогобицької[12]). Однак історія інтелектуальних середовищ / еліт, уявлення про них та розуміння їхньої ролі в суспільстві, зв'язку з еволюцією книжної / книжкової культури в краю простежені все ще не достатньо. Тут спробуємо пунктирно окреслити, наскільки можливо, окремі моменти цієї проблеми, її генезу чи «домодерну доісторію», історію у новий і новітній час та «постмодерну постісторію».

Від жерця до книжника: уявні і реальні (прото)інтелектуали і давня руська культура. Існування дохристиянських соціальних та культурних еліт на західноукраїнських землях є наразі гіпотетичним. Це дописемні еліти, які не можуть «говорити самі за себе». За однією з гіпотез, у дохристиянських слов'янських племен функції духовної, культурної, політичної, економічної, воєнної еліти суміщали ті, кого в пізніших християнських руських літописах називають волхвами, баліями, кудесниками, і ті, кого вважали вождями[13]. Довести чи заперечити цю теорію дуже складно, як і визначити їхній інтелектуальний рівень[14]. Вони, як маргінесові фігури, стали частиною християнської

---

[11] Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): у 3 кн. / відп. ред. Ю. О. Курносов; авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. Київ, 1994. Кн. 1.

[12] Pacholkiv S. Emanzipation durch Bildung: Entwicklung und gesellschaftliche Rolle der ukrainischen Intelligenz im habsburgischen Galizien (1890–1914). Wien; München, 2002; Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / пер. з нім. Х. Николин. Львів: Піраміда, 2014; Мисак Н. Українська інтелігенція в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття: до питання взаємовідносин із владою. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013. Вип. 23. С. 493–509; Мисак Н. Роль вищих навчальних закладів Галичини у процесі становлення української інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX століття. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2016. Вип. 9. С. 5–16; Мисак Н. Професійна діяльність, національне питання й міжнаціональні відносини у середовищі галицької інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX ст. *Українсько-польсько-єврейські взаємини у Східній Галичині (перша половина XX ст.): вибрані питання*. Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 61–78; Дрогобицька О. Традиція і модерн: Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 2014.

[13] Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва, 1982. С. 268.

[14] Руські літописці описують волхвів як ворогів релігії Христа, бунтівників і підбурювачів, які прагнуть реваншу «давньої» віри і, природно, не вдаються в деталі. Очевидно, що їхній інтелектуальний світ був спрямований на локальний давньослов'янський пантеон, однак точний формат цього пантеону і пов'язані з ним ритуали також є доволі гіпотетичними (Пор:

пам'яті поряд із нехристиянізованими руськими князями, проте зробили собі більшу кар'єру в літературній та художній традиції XIX–XX ст. Частину дохристиянських військових та державних давньоруських еліт становили нехристиянські нормани / варяги. Їхнє інтелектуальне життя в дохристиянську добу також мало документоване і вивчене, хоч й вони залишилися у пізнішій культурній пам'яті[15].

Християнство та принесена ним писемність спричинилися до розширення інтелектуальних еліт до більшого кола людей книги / книжників[16]. Щоправда, уявлення про книжників, як і самі лексеми «кънижникъ», «кьнижьници», були наділені не лише позитивними, але й негативним біблійними конотаціями. «Кънижници и фарисеи», «старіишины жьречьскы и кьнижьници» у текстах давньоруських Євангелій згадані серед тих, хто виступав проти Ісуса Христа і хотів «възложити руци» – «накласти на нього руки». Однак книжниками у давньоруські часи були й начитані, освічені люди, які добре орієнтувалися в книгах, зокрема в євангельських текстах. У культурі княжої доби ними стали духовні особи: єпископи, священники та монахи, а також (частково) князі і їхнє оточення, дружинники, бояри, Підтвердженням цьому слугувало літописання, наприклад, Галицько-Волинський літопис. Частина його редакторів, за гіпотезою Антона Генсьорського, були наближеними до князя світськими достойниками, інша – духовними особами. Їхню освіченість доводять богослужбові книги та археологічні матеріали, як-от графіті на стінах храмів і грамоти, які виявив Ігор Свешников у Звенигороді[17]. Грамотними були, ймовірно, й тогочасні митці, зокрема будівничі, тож частина настінних записів могла бути зроблена і їхньою рукою[18]. Духовні особи (священники й монахи) ставали копіїстами – переписувачами текстів, їхніми коментаторами (у проповідництві), а також вчителями, які навчали азів грамоти. Свою роль у князівських канцеляріях відігравали печатники, вони, можливо, укладали й керували процесом писання княжих грамот, яке здійснювали писці, могли також «списувати шкоди» та виконувати інші функції. Освіченими, книжними людьми були, очевидно, також інші княжі урядники: тисяцькі, стольники, дворські / судді двору тощо[19]. Натомість князі у цій системі

Gieysztor A. Mitologia Słowian. Warszawa, 1980; Łowmiański H. Religia Słowian i jej upadek. Warszawa, 1986).

[15] Світ їхньої уяви й інтелекту для нас – це світ скальдів, скандинавських саг і ед, в основі яких лежить особлива культура пам'яті, в якій зафіксовані також обриси Русі. Однак свідченням інтелектуальних зав'язків з регіоном є, радше, рунічні написи на предметах, знайдені (серед іншого) і в Західній Україні. Вони дають змогу говорити про елементи інтелектуальної праці в норманських спільнотах. Натомість в пізнішій історичній та культурній пам'яті руські варяги залишилися військовою елітою – в позитивній версії – відчайдушними воїнами, які поклоняються своїм богам (як у «Дітях Одина» Юліана Рудницького / Опільського), в негативній – нападниками і навіть работорговцями. (Толочко А. П. Очерки начальной Руси. Киев; Санкт-Петербург, 2015).

[16] Див. Franklin, S. Writing, Society and Culture in Early Rus, Cambridge: Cambridge University Press, 2002. С. 950–1300.

[17] Петрик А. Бояри та церква середньовічної Галичини та Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Дрогобич: Коло, 2003. Вип. 7. С. 88.

[18] Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 51–52.

[19] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1984. С. 128–129; І. Крип'якевич також стверджує про знання грецької та латинської мов серед єпископів, князів і частини мі-

були замовниками оригінальних текстів чи копій книг. Попри кліше літописних панегіриків, які повідомляли, що князь «переписав Євангеліє» чи іншу книгу, насправді йшлося про те, що він дав завдання її переписати, фондував її виготовлення. Князі ставали читачами чи слухачами текстів, оскільки у тогочасній культурі ймовірно, поширене саме читання книг уголос[20]. Княжі скрипторії були одними з осередків книжної культури та інтелектуальної діяльності, а книгами вважали передовсім рукописи з церковними богослужбовими текстами. Жак Ле Гофф (Jacques Le Goff) на західноєвропейському прикладі стверджував, що володарі загалом були не так читачами, як замовниками святих книг – цінних, коштовних предметів. Ймовірно, так було й на середньовічних галицьких та волинських землях[21]. Лише в Галицько-Волинському літописі йдеться про «особливого» волинського князя Володимира Васильковича, який приймає рішення на підставі книг, молиться, переписує чи дає переписувати манускрипти[22]. Представники писемної / книжної еліти, зосередженої при княжих дворах, монастирях та церквах, були читачами Апостолів, Євангелій, Псалтирів, Часословів, Служебників, Типиків, Требників, Тріодей, Мінеї тощо. Вони ж знайомилися зі світськими текстами, що відображали потреби щоденного життя (грамоти, акти та документи[23]) або фіксували історичні події (літописи). Частково ідеал книжної людини асоціювався саме з духовенством, її описували крізь призму релігійних кліше, що були актуальними для ранньомодерної культури[24]. Загалом,

щан князівства, використання її у зовнішній комунікації. З іншого боку, А. Генсьорський виділяє у Галицько-Волинському літописі окремі руські запозичення з польської, угорської, німецької мов. Однак чи свідчило це про поліглотизм книжних людей та наскільки таке поліглотство було поширеним – важко сказати. На літописних сторінках з'являються також галицькі бояри, однак про інтелектуальний вимір цього суспільного стану літопис говорить мало. Зрозуміло, однак, що принаймні деякі з бояр добре знали місцеві традиції і були наділені кмітливістю та дотепністю, як тоді, коли насміхалися над одним з претендентів на галицький престол: «Ти вже на Галичиній могилі посидів єси, отож, і в Галичі ти княжив єси!».

20 Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів, 2003. С. 8, 39–40.

21 Проте в руській культурі загалом, за винятком пізніших уявлень про київську бібліотеку / скрипторій чи навіть «академію» князя Ярослава Володимировича (Мудрого) образи князів пов'язувалися або з владою та володіннями «отчиною», воєнною силою, конфліктами й війнами, або з сакральністю тіл чи святістю життя. Наприклад, див.: Солонська Н. Г. Книжна культура Київської Русі та Бібліотека Ярослава Мудрого в контексті наукових поглядів Михайла Грушевського (на матеріалах фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Культура народов Причерноморья.* 2007. № 100. Т. 2. С. 37–44; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / отв. ред. Н. Ф. Котляр. Киев, 1992. До певних роздумів спонукає епітет-прізвисько, дане галицькому князеві Ярославу Володимировичу – Осмомисл. Однак воно належить, очевидно, пізнішій традиції, його конотації неясні й суперечливі, а дослідники розходяться в їхньому тлумаченні: Ричка В. М. Ярослав Володимирович Галицький: чому Осмомисл? *Ruthenica.* Київ, 2007. Вип. 6. С. 345–350.

22 «Євангеліє списав Апракос, …Апостол-Апракос … і Міней 12 списав, і тріоді, і октоїхи та іромлої». Галицько-Волынская летопись. *Памятники литературы древней Руси. XIII век.* Москва, 1981. С. 414.

23 Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004.

24 Як зауважують дослідники, ідеальний священник в давньоруських текстах постає метафоричним «учителем і світильником» та «сіллю землі», «лікарем хворих» і «сторожем та пастухом», «оком церковному тілові» та «трубою небесною», «устами Божими», «наслідувачем Господнім» та «стовпом премудрості», «ключарем» тощо. (Романов Б. Люди и нравы Древней Руси. Москва, 2013. С. 151.) Ймовірно, окремі священники та монахи, представ-

можна стверджувати, що на середньовічних руських землях (їх, як і цілу Східну Європу, християнізовано пізно, порівняно зі Західною) було помітне певне відставання інтелектуального життя. Це пов'язують із поствізантійською традицією, яка стимулювала радше анонімне відтворення інтелектуальних здобутків минулого, аніж творення нового. А також – із наслідками монгольського нашестя XIII ст., пізніших міжусобиць і втратою державності. Проте можна думати, що пріоритети тогочасного руського суспільства були іншими: тоді важливими були «люди меча», а не думки чи слова[25].

Інтелектуал – ерудит: пізньосередньовічні та ранньомодерні інтелектуальні еліти. Занепад державності, а згодом інтеграція колишніх земель Русі до земель Польської корони, Речі Посполитої, спричинили появу нових політичних, економічних та інтелектуальних еліт[26]. Вони були носіями уже західної культури, хоч і не стояли на вершку європейської цивілізаційної піраміди. Ні «Божественна комедія», ні «Сума теології» не постали на східноєвропейських теренах, не з'явилося тут згодом і своїх Картезіїв, Галілеїв, Везаліїв. Місцевим

ники княжого двору чи й самі князі могли сягати і по житійну, агіографічну літературу, збірники на зразок «Ізмарагдів», «Пчіл / Мелісс», «Зоологів», а також апокрифічних книг, хоча важко стверджувати, як і хто читав і переписував такі тексти на регіональному рівні. Збережені графіті, грамоти, написи на предметах дають змогу робити висновки про певну поширеність писемної культури серед жителів князівств. Однак ці фрагменти не дають цілісного уявлення про тогочасну інтелектуальну еліту та її світоглядні горизонти. В літописі зустрічаємо також згадки про «премудрого книжника» Тимофія, який «біблійними словами» характеризує угорського «мучителя Бенедикта» Бора і отця духовного Тимофія, а також про будівничого Авдія, в якому вбачали митця-архітектора або скульптора. Поряд з єпископом Мемноном (якого А. Генсьорський пропонував як одного з можливих авторів літопису), Курилом-печатником їхні образи в історичній уяві ставали символами мистецької та інтелектуальної еліти. В культурній пам'яті пізнішої Галичини та України сформовані також образи «альтернативного» культурного героя – церковного чи світського, придворного співця Митуси, який, за літописом, відмовився співати для князя Данила Романовича. В окремих інтерпретаціях він набуває рис відомого, навіть знаменитого, незалежного митця-інтелектуала, придворного поета на зразок західних трубадурів чи вагантів. Саме тому в 1921–1922 рр. у Львові з'явилася літературна група «Митуса», для якої співець мав слугувати символом інтелектуальної незалежності. Однак ні текст літопису, ні його контекст не дають підстав для таких широких висновків. Радше тут маємо лише окремі фрагменти мозаїки, яку важко скласти в цілість.

[25] Тут були відсутні ідеї університету, наукових чи шкільних диспутів, критики чи сарказму супроти владних еліт. Данило Романович не мав «свого Жуанвіля», руська культура його часу була позбавлена «свого Данте», Томи Аквінського чи Франциска Асізького, Бонавентури чи Абеляра. В уяві тогочасного суспільства військові владні еліти не просто домінували над інтелектуальними, а навіть витісняли їх на маргінес і «перемагали». Загалом, інтелектуальну еліту того часу становили переважно люди міст та монастирів, оточення князів або єпископів. Вони залишили писемні пам'ятки, і саме завдяки їм сформувалося пізніше уявлення про давньоруське суспільство. По суті, це уявлення про еліти, а не про «безмовну (чи майже безмовну) більшість». З іншого боку, поствізантійські книжники залишалися «протоінтелектулами»: їх часто задовольняла роль анонімних авторів-переписувачів, тих, хто коментує діяльність володаря, або ж тих, хто вміє цитувати і тлумачити «святі книги».

[26] У цей час можна говорити про пізньосередньовічних і ранньомодерних інтелектуалів, хоча сам термін «інтелектуал» з'являється лише згодом, орієнтовно під кінець XVII ст. із появою філософії ілюмінізму, знання в Англії, але обмежується переважно Францією та Італією. На східноєвропейських теренах його здебільшого не знали, хоча окремі елементи філософії ілюмінізму проникали й сюди.

елітам залишалося бути ерудитами, читачами, інтерпретаторами західної традиції, синтезувати її зі східною, і так моделювати своє.

Нові інтелектуали формувалися тепер не лише за поствізантійським, але й за західноєвропейським зразком і рухалися не лише на Схід, але й на Захід. Про це свідчила поява ідеї університету, професорів, викладачів та студентів із Русі, які подорожували Європою в пошуках знань. Інколи вони інтегрувалися в західноєвропейське інтелектуальне середовище, стаючи людьми тамтешніх університетів і формуючи відповідний «культурний продукт»[27]. Тепер книжна / книжкова культура поширювалася не лише серед священників і монахів (яких церква зобов'язувала не тільки читати, а й бути дидаскалами-вчителями). До писемної культури, а отже, й до творення інтелектуального продукту, були причетні і світські викладачі, і друкарі, і торговці, і представники міського патриціату та урядників, писарі-урядники, бургомістри, шляхта.

Звісно, саме духовенство формувало далі стан oratores – тих, хто молиться і з допомогою інтелектуальної праці поєднує стан воїнів і володарів (тих, хто воює і керує) з «простими людьми» (тими, хто працює). Певною мірою це середовище залишалося основною руською інтелектуальною елітою. Постаті духовних владик та отців були для пізньосередньовічного та ранньоновітнього міщанина значущими настільки ж, як і постаті державних володарів та батьків міста, оточені особливою харизмою. Єпископи, ці «міністри святих справ і корифеї релігії» серед латинників, а також руські владики та єреї стають в риториці ранньомодерного періоду представниками інтелектуальних еліт. Їхні образи формують із тих самих метафор та епітетів, що й в середньовічній руській традиції[28]. У метафориці тогочасної української літератури єпископ, представник духовенства загалом – воїн, озброєний «мечем духовним» – вмінням проповідувати і вести переговори з різними середовищами, а також читач[29]. Інтелектуальну /

[27] Нудьга Г. А. Не бійся смерті. Київ, 1991. С. 231–430. Свідчення цьому – доля і тексти професора астрології / астрономії й (дворічного) ректора Болонського університету Георгія з Русі чи Юрія Дрогобича (Jerzy Drohobycz (Kotermak), Georgius Drohobicz), зокрема його трактати «Прогностичне судження про 1478 рік» та «Прогностичний погляд на 1483 рік». Їх опорою стали погляди Клавдія Птоломея, його «Megale syntaxis», та «Тетрабіблон» (лат. «Quadripartritum Cl. Ptolemae» – «Чотирикнижжя Клавдія Птоломея»), праці Арістотеля і арабських астрологів: «Альмагест» – трансформація «Tabrir al magesthi» (арабського варіанту Птоломеєвого) «Megale syntaxis», «Flores» Альбумазара, «Quadripartii» Птоломея, праці Галі, «Isagogiae» Альхабіта. Це робило астролога з Русі до певної міри ерудитом XV ст. Однак його праці були незвичними для тогочасного Руського воєводства та, може, Східної Європи. Поява цієї роботи як «першої друкованої книги руського автора» мала значення саме для його рідного регіону, а не для Італії чи інших держав Заходу, де таких книг вже виходило багато, і їх писали набагато авторитетніші автори.

[28] «Столп премудрости, тайный домь, оуста божія, даяй мир мирові, ангел господинь, труба небесная, отець братія своея,… мыру молитвеник, подражатель господинь». Так Арсеній Желиборський описував ідеал зразкового пастиря у своєму «Поученії новопосвященому ієрею».

[29] Так, підкреслював єпископ Йосиф (Шумлянський), «вдома і на празниках» священник мав би читати «добрі книги» – зокрема «Зверцадло», що містило інформацію про сім церковних тайн, десять заповідей та основні канони «православно-католицької» віри. Цю працю, автором якої був він сам, митрополит рекомендував особливо настійливо. Водночас єпископ був свідомий того, що навіть такий «мінімум читання» може бути «заважким» для сучасного йому пересічного священника («тую ж читайте, а той з собою ж диспутуйте, але не попившися»).

духовну працю виконували й монахи, зобов'язані до постійної молитви та аскези. Справді, монастирі ставали осередками читання та інтелектуальної праці[30]. Однак, на думку руського афонського аскета Івана Вишенського, інтелектуалізм «приглушував» релігійне життя[31]. Аскетичний і водночас емоційно насичений дискурс Івана Вишенського був свідченням його інтелектуальних пошуків, хоча сам він якраз виступав проти інтелектуалізму. Загалом, ідеальний духівник не мав читати недозволених книг, мусив утримуватися від жартів, бути серйозним, строгим і стриманим, хоча цього ідеалу дотримувалися не завжди. Частково до цього спричинилося проникнення реформаційних ідей (зокрема, серед освічених міщан). Інтелектуал Станіслав Оріховський (у листі-сповіді до Яна Франциска Коммендоні / тобто до священника, згодом кардинала Джованні Франческо Коммендоні (Giovanni Francesco Commendoni) (1564)) відразу мав далекі від канонічних погляди на священство: Оріховський заявив батькам і архієпископу, що, всупереч латинській традиції, одружиться навіть після висвячення. Це не завадило йому спочатку бути священником й агітувати за ліквідацію целібату серед католицького кліру, а пізніше зректися нав'язаного силоміць сану і стати вільним секуляризованим інтелектуалом.

Інтелектуалізм світських осіб відрізнявся від релігійого інтелектуалізму духовенства, навіть коли йшлося про церковні братства мирян[32]. Вони формували елітарні середовища, що доповнювали церковний релігійний інтелектуалізм конкурентним світським. Тому часто непростими були відносини між духовенством і Львівським Святоуспенським братством[33]. «Інтелектуально-елітарна»

[30] Альмес І. Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст. Львів, 2021. «Скромним вдоволені завжди, від цілого світу відтяті, /Вдень і вночі вони молять Спасителя й славлять піснями /Так цілі ночі вони часто проводять без сну» (Севастіан Кльонович,«Роксоланія»).

[31] Його ідеалом була пустеля, віддалена від Русі, Львова і небезпечних для душі інтелектуальних принад. Водночас інтелектуальним прагненням самого анахорета було читання лише святих книг (Часослова, Псалтиря) церковнослов'янською мовою, при цьому аскет мріяв про збірник-Соборник, котрий би об'єднав усі «духовно корисні тексти». І хоча «мніх Іоан» сам писав тексти, адресовані світським читачам, проте світські друки зі Львова його не задовольняли.

[32] Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1966; Isaievych Ia. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton; Toronto, 2006; Капраль М. Богоявленське братство Львова у XVIII ст.: дослідження та матеріали. Львів, 2016.

[33] Важко сказати, чи йшлося тут про світську інтелектуальну еліту в найширшому розумінні того слова, але про певну закритість (з одного боку) та про репрезентацію руського соціуму (з іншого), мабуть, так. Братчики формували власне середовище з власними обрядами, мали свою бібліотеку, власні духовні потреби. У них була передовсім богослужбова література (напрестольні Євангелія та Євангелія учительні, рукописні та друковані Апостоли; Мінеї, Октоїхи, Постні і Цвітні Тріоді, Прологи, кілька «словенських Біблій, слов'янські й грецький Псалтирі, «грецька П'ятдесятниця»), служебники, але також перекладні хрестоматії – «Феофілакти» і «Маргарити», «Правила святих отців», писання Василія Великого, Максима Грека, тлумачний Апокаліпсис, велика сербська Космографія, катехизми. Поруч із ними на полицях стояли цілком світські тексти: твори Лукіана і «Органон» Арістотеля грецькою мовою, латинський словник («Дикционар), Хронографія та кілька граматик, діалектика та риторика латинською мовою, латиномовний Плутарх, твори Овідія, Цицерона (названі тут «Оффіціум» і «Сентенціє»), Вергілія тощо. Братчики також творили власні тексти, вели документацію і зберігали її.

атмосфера братства не завжди сприяла послуху до духовенства, радше навпаки, однак вона була особливою[34]. Львівське братство стало одним із важливих осередків продукування та розповсюдження духовної культури – і «сакральної», і «профанної» – в мультикультурній інтелектуальній атмосфері[35].

Основою для ранньомодерного інтелектуала-ерудита залишалася західна інтелектульна традиція у формі теологічно-філософських дискусій, диспутів. Їхньою метою було переважно «дисциплінування» розуму, а не стимулювання самостійного мислення. Тому учасники диспутів щоразу опинялися в межах стереотипів, понять чи уявлень, давно запропонованих отцями середньовічного богослов'я[36]. Тогочасний інтелектуал-ерудит, майстер риторичних і стилістичних фігур, знавець словесної барокової гри, намагався пристосувати ерудицію, знання трафаретних образів до стандартних правил жанру, наприклад, вдало витлумачити задану тему чи емблему[37]. Знання барокового інтелектуала – таблиця-калейдоскоп, елементи якої можна переставляти, формуючи усе нові й нові сполучення знаків. Інколи в ранньоновітньому Львові (на відміну від тогочасних західноєвропейських міст) оригінальність не вважалася ознакою зразкового інтелектуала, а шкодила його іміджу. Можливо, саме це породило певну культурну замкненість (чи було її наслідком). Тому деякі тенденції

---

[34] «Бути братчиком» означало брати участь у спільних світських сходинах та церковних ритуалах, зокрема літургіях. Зразковий член братства не міг бути п'яницею, «блудником», «ідолопоклонцем», «драпіжником», «лихоимцем», не міг лаятися «непотрібними корчемними», «гнилими» словами, бо тоді його прирівнювали до «блудника».

[35] У сфері зацікавлень тогочасного руського інтелектуала «Розарії» і «Вертогради душевні» могли сусідити з поезією Петрарки, трактатами Еразма Ротердамського і Жана Бодена, і з латинськими й грецькими словниками, граматиками, риториками, і з гербарями, хроніками та книгами про магію тощо. Так, до львівського рукопису Михайла Гунашевського вписано і Львівський літопис, латинські афоризми, і «антилатинські» полемічні твори на зразок «Перестороги», і духовні легенди, і лікарські поради, і зодіакальний календар, і юридичні документи.

[36] Так, наприклад, видані близько 1633 р. тези Христофора Сташали спиралися на тлумачення вибраних текстів Дунса Скота. Натомість 16 тез Ангелуса Смолінського, опубліковані 1671 р. під назвою «Viva facies actionum humanarum et beatudinis nostrae», інтерпретували окремі положення «Суми теології» Томи з Аквіну так само, як і богословський диспут, який презентував «Рафаель де Леополі» у своїй «Heptaplus de septiformi sex geneseos ennaratione» (1628). Світ дискусій львівського ранньоновітнього інтелектуала поширювався саме на «канонічні» постарістотелівські концепції й категорії мислення. Про це свідчать, крім інших, видані 1629 р. у Львові тези Яна/Івана Саковича, присвячені світу та його елементам – небу й аристотелівським стихіям («De universo eiusque patribus coelis et quattuor elementis conclusiones»). Школа привчала інтелектуала орієнтуватися й на бароковий символізм та алегоризм, стилістичну вишуканість (у формі) і синтез біблійних образів із трансформованою античною міфологією (у змісті).

[37] Наприклад, студент Замойської академії Григорій Бутович своїм панегіриком, виданим у Львові 21 квітня 1642 р., намагався виразити «слодковонний запах духовних цнот» владики Арсенія Желиборського. Цей текст певною мірою передає тогочасне розуміння місця і ролі інтелектуалів. Поет – «найнижчий служебник» «з унижоним поклоном» в урочистій атмосфері – на день святого Юрія в кафедральній митрополичій церкві – «дедукує» твір своєму покровителю, «пану і пастирю». Зміст твору ілюструє той мікрокосм, у якому оберталися думки тогочасного інтелектуала. З одного боку, тут фігурують образи Христа, Божої Церкви, Сіону, Стефана, Авраама, Ісаака, Андрія, а з іншого – Юнони, Марса, Мінерви, Белліони, Феба, Паллади, Муз та картина «золотистого Емпірею».

західного інтелектуального життя потрапляли на львівський ґрунт із чималим запізненням. Звідси – поява праць, заснованих на переказуванні давно застарілих сюжетів. Також, попри рівень освіченості й незалежності мислення, ранньоновітній інтелектуал (значною мірою) залишався людиною ірраціональною, містичною та магічною. Цим зумовлена популярність книг про чудеса, астрологічних трактатів і праць, присвячених магії та ворожінню. Тому світосприймання руських (етнічно чи географічно) інтелектуалів XVI–XVIII ст. сповнене контрастів[38]. Так, багатьох інтелектуалів того часу приваблювала самоідентифікація з роксоланами та сарматами – жителями ідилічної, особливої Роксоланії / Русі – колишньої Сарматії. Звідси – ідеологія сарматизму та апеляції до роксоланського міфу. З іншого боку, світ польських та руських інтелектуалів був водночас світом прагматичних людей: міських патриціїв та урядників, бургомістрів, райців, лавників, тих, хто керував містом, хто писав, укладав і систематизував документи в магістраті[39]. Походження інтелектуалів було різним, що демонструє приклад Юзефа Бартоломія Зіморовича-Озимка (Józef Bartłomiej Zimorowic-Ozimek) та частково його брата, поета Шимона (Szymon Zimorowic), або Яна Альнпека (відомого як Йоганн Альнпех / Йоганн Альнпек / Ян Алембек (Ioannes Alembek /Alnpekius))[40]. Альнпек укоплектував досить велику бібліотеку, що свідчила про різнобічність зацікавлень і його прагнення до певного енциклопедизму[41].

Окремим, довший час закритим у собі було ранньомодерне єврейське інтелектуальне середовище. Його життя розвивалося довкола кількох традицій:

---

[38] Доказом цьому є той же «Leopolis…» Бартоломія Зіморовича, у якому історична хроніка непомітно переходить у переказування давніх легенд і створення нових міфів, відносна толерантність – у ксенофобію, ерудованість і багата метафорика стилю – у повторення поширених трафаретів, а раціональна розсудливість – у містичний страх.

[39] Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / oprac. K. Przyboś. Wroclaw, 1987; Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639 рр.). Львів, 2011.

[40] Юзеф Бартоломій / Бартоломей Зіморович народився у львівській міщанській, польсько-вірменській сім'ї, однак доволі швидко почав писати вірші, а водночас просуватися по службовій драбині від помічника писаря, лавника, райці до бургомістра. Водночас він багато писав і польською, і латиною. Серед його творів були й ідилічні поезії («Селянки нові руські»), і церковні гімни, і тексти про «видатних людей Львова» («Viri illustres civitatis Leopoliensis»), а головне – його історична хроніка «Leopolis triplex» (Heck K. Życie i dzieła Bartłomieja i Szymona Zimorowicza (Ozimków) na tle stosunków ówczesnego Lwowa. Lwów, 1894; Heck K. Zimorowicz Józef Bartłomiej, Burmistrz, poeta, kronikarz lwowski: w 300-ną rocznicę. Lwów, 1897). Його попередник, Ян Альнпек, який теж був райцею та бургомістром Львова, походив з польсько-німецького роду, що мав свій герб. Альнпек вчився на аптекаря, а також був купцем. Його навчання стало прикладом мандрів тогочасними університетами (Вроцлав, Падуа), інтелектуальна діяльність була доволі різнорідною: від виписок з міських книг, оказіональних віршів до першого друкованого опису Львова («Topographia civitatis Leopolitanae»).

[41] Осіпян О. Л. «Topographia civitatis Leopolitanae» Іоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, наративні стратегії. *Український історичний журнал.* 2010. № 4. С. 192–222. Ця тенденція, зрештою, була підсумована аж у XVIII ст. одною з перших енциклопедій Рогатинського декана та пароха Підкаменя Бенедикта Хмєльовського, яка відображала вже барокову вченість: «Nowe Ateny albo Akademia Wszelkej Scyencyi Pełna: Na Rozne Tytuły, jak na Classes Podzielona, Mądrym dla Memoryału, Idiotom dla Nauki, Politykom dla Praktyki, Melancholikom dla rozrywki Erygowana» (Львів, 1746).

галахічної; ашкеназької, сконцентрованої довкола тексту Мішни, та містицизму у формі хасидизму й сабатіанства. Тут в колах духовних лідерів рабинів і цадиків, а також вчителів-меламедів точилися дискусії, які, власне, можна назвати інтелектуальними[42]. Загалом же світ ідей ранньомодерного інтелектуала був настільки ж упорядкованим, настільки нестабільним та неоднорідним, як і самі інтелектуальні еліти того часу. У дискурсі ранньомодерних книжників та ерудитів промовляв і голос прагматизму та «чистого розуму», і магіко-поетичний погляд на природу, суспільство та людину. Це не дивно, бо інтелектуальна діяльність була лише частиною щоденних занять тих, кого нині можемо зарахувати до інтелектуалів. З іншого боку, інтелектуалізм чи передінтелектуалізм ранньомодерного часу був настільки ж сильним, як і антиінтелектуалізм.

Інтелектуал як інтелігент й «аристократ духу»: інтелектуальні еліти XIX – першої половини XX ст.

У 1772 р. відбувся новий поділ краю: землі давніх воєводств (Руського й частини Белзького) стали тепер територіями новоутвореної Галичини й Володимирії, в яких початково домінували австрійські, а не польські чи руські впливи. Разом із новою культурою, новою бюрократією і частково аристократією прийшли й нові інтелектуали (наприклад, австрійські митці[43]), з'явилися нові претенденти на роль інтелектуальної еліти.

Серед них – галицька аристократія, яка претендувала на особливу роль через традиції (давніше шляхетство)[44] і через ототожнення з локальними політичними чи економічними елітами. Очевидно, в пізнішій культурі аристократія в інтелектуальній сфері асоціювалася не так із майновим станом, як із метафоричною «аристократичністю духа» / духовним аристократизмом, коли йшлося про «людину високого інтелектуального розвитку». Середовище галицької аристократії не було назагал українським, однак частково впливало на українське життя краю і на його культуру загалом[45].

Частина аристократів («зем'яни») була людьми сіл і посілостей, але також міст і міської культури, тож займалася інтелектуальною працею. Їхні осідки – двори й палаци – були осередками книжної культури. З цього середовища вий-

---

[42] Одні єврейські книжники вважали, що релігійна традиція може бути передана усним шляхом, щоб не примножувати додаткових коментарів до основних текстів (Тори, Мішни, Талмуду), не формувати інституту нових релігійних авторитетів, і як наслідок, не розповсюджувати нових помилкових тлумачень. Інші ж, натомість, були прихильниками рукописної культури, розрахованої на інтелектуальні еліти. Ще інші прагнули розповсюджувати свої погляди з допомогою книгодрукування. У цьому контексті традиція частини місцевих книжників виглядала спрямованою радше в усне та рукописне минуле, аніж у друковане майбутнє. Їхні тексти, як наголошують дослідники, часто не призначалися для масового читання чи виховання, бо були нагромадженням різнорідних глос. Детальніше див.: Полін. Дослідження з історії та культури євреїв Східної та Центральної Європи / за ред. Е. Поланський; пер. з англ. Київ, 2011. С. 253–271.

[43] Левицька М. Львівський портрет кінця XVIII – першої половини XIX століття. Київ, 2019. С. 18.

[44] Karolczak K. Dzieduszyccy: Dzieje rodu: Linia poturzycko-zarzecka. Kraków, 2000; Górzyński Sł. Arystokracja polska w Galicji. Studium heraldyczno-genealogiczne. Warszawa: DiG, 2009.

[45] Arkusza O., Mudryj M. XIX-wieczna arystokracja polska w Galicji Wschodniej wobec ruskich (ukraińskich) aspiracji narodowych. *Krakowskie Pismo Kresowe*. 2012. Nr 4. S. 145–171.

шов автор «Дам і гусарів», «Дівочих обітниць, або магнетизму серця» та чисельних комедій з життя шляхти, граф гербу Боньча Александр Фредро (Aleksander Fredro). Звідси походив історик, письменник, публіцист та колекціонер Владислав Лозинський (Władysław Łoziński)[46]. Деякі аристократи й аристократки залишили мемуари. Так, мати Андрея Шептицького Софія Шептицька (Zofia Ludwika Cecylia Konstancja z Fredrów Szeptycka), окрім оповідань, написала «Спомини з минулих літ» («Wspomnienia z lat ubiegłych»). Ще один представник аристократії Мар'ян Роско / Росцо-Богданович (Marian Rosco Bogdanowicz) теж залишив спомини.

Проте інтелектуальне життя аристократії у багатьох випадках – це передусім розуміння етикету і салонного життя. Саме ним захоплювався М. Роско-Богданович у своїх спогадах. Для нього ідеальний аристократ / аристократка – людина з доброю і давньою генеалогією, яка має витончений смак в одязі, рухах і словах (wytworność), вміє танцювати, наділена галантністю, ораторським хистом і здатністю приймати важливі рішення (якщо йдеться про мужчину), здатна створити довірливу атмосферу (intimité) у товаристві, але водночас суворо картати порушників салонних порядків (якщо йдеться про жінку). На думку аристократів, салонне життя було синонімом елітарності загалом і вимагало певних інтелектуальних зусиль.

З іншого боку, з руського/українсько-польської аристократії вийшов Роман Шептицький – митрополит Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) Андрей, який суттєво вплинув на духовне формування руського соціуму кінця XIX–XX ст., зокрема як автор пастирських послань до різних верств населення. Його з братом Казимиром-Климентієм називали «аристократами духу». Із руською шляхтою пов'язували себе й попередні греко-католицькі митрополити: Антоній Ангелович, Михайло Левицький, Йосиф та Сильвестр Сембратовичі. Новий австрійський титул барона де Нойштерн за відданість монархії отримав автор «Annales Ecclesiae Ruthenae» о. Михайло Гарасевич. Зрештою, в руському соціумі кінця XVIII – першої половини XIX ст. саме духовенство виконувало ту роль, яку в польському відігравали аристократи та світські інтелектуали[47]. Коло «духовної інтелігенції» чи «духовних інтелектуалів» презентувала також неформальна «Руська трійця» й середовище наближених до неї діячів, зокрема з перемишльського осередку. Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький та їхні ініціативи, серед яких – альманах «Русалка Дністрова», були ініціативами священників, спрямованими до руського/українського

[46] Rudkowska M. Wyszedł z dworu. Przeżycie i doświadczenie historyczne w twórczości Władysława. Łozińskiego. Warszawa, 2002. Його ім'я асоціювалося з популярними й науковими монографіями про «Життя польське в давних віках», «Патриціат і львівське міщанство в XVI–XVII ст.», «Правом і лівом. Обичаї на Червоній Русі в першій половині XVII ст.», «Церковне малярство на Русі», а також художніми творами («Бусовицька мадонна», «Око пророка», «Легіоніст», «Перші галіцияни», «Скарб ватажка»).

[47] Про це свідчило перемишльське середовище єпископа Івана Снігурського, що на певному етапі навіть склало конкуренцію книжному руському Львову. Тут намагалися продовжувати руську культурну традицію, водночас пристосовуючи її до нових – австрійських – інтелектуальних віянь. (Memoria перемишлян. Єпископ Іван Снігурський в літературі перемиського бідермаєру / вст. та упоряд. В. Пилиповича. Перемишль, 2009. 135 с.).

культурного загалу. Інтелектуальні суперечки щодо придатності латинки чи кирилиці руської мови між Йосифом Лозинським та Маркіяном Шашкевичем вийшли з дискусій в духовному колі. На хвилі романтизму алюмни Львівської духовної семінарії читали світську літературу, яка виражала слов'янську ідею[48]. Водночас гостра реакція цензорів на «Русалку Дністрову» засвідчувала, що в середовищі духовенства читання та продукування світської літератури було певним ризиком.

Аж до середини XIX ст. руські інтелектуальні, політичні еліти та руське духовенство були синонімами чи майже синонімами. Це підтвердив склад політичних еліт (Головної руської ради), а також інтелектуальне середовище «Собору ученых руских и любителей народного просвіщенія» 1848 р. Зокрема, Яків Головацький, Йосип Лозинський, Йосип Левицький, Рудольф Мох були водночас греко-католицькими священниками і філологами або/і письменниками й публіцистами, натомість о. Антон Петрушевич займався філологією та історико-археографічними студіями. Прикметно, що і польські, й українські діячі того часу озиралися в минуле, шукаючи собі попередників серед інтелектуалів середньовічного та ранньомодерного часу[49].

У той період романтизм формував уявлення про інтелектуала не як про духовну особу, а як про світську творчу особистість: в ньому бачили світську людину, бунтівника, публічного творця-борця або титана, мислителя чи меланхолійного самітника, відлюдника, відкинутого суспільством грішника, інколи навіть демонічного персонажа[50]. Десь на межі між цим знаходився й ідеал інтелектуала-мрійника, хворитого, але одушевленого ідеєю – таким здавався Маркіян Шашкевич[51].

---

[48] Ця лектура включала «Хроніку» Я. Длугоша, М. Стрийського та М. Бєльського, часопис самого Закладу ім. Оссолінських, «Історії Польщі» Й. Лелевеля та К. Бандтке, «Граматика слов'янська» В. Копітара, німецька «Історія слов'янських літератур» П. Шафарика, філологічні праці Й. Добровського, поезії Ю. Словацького цікавили їх поряд із польським перекладом «Руської Правди», Острозькою Біблією, виданням «Слова о полку Ігоревім», збірниками українських пісень Михайла Максимовича та матеріалами сербського фольклору Вука Караджича, історією Російської держави Н. Карамзіна, нарисом російської літератури Н. Греча, збірниками Кірші Данилова. Переклади текстів Тіта Лівія з історії давнього Риму, праці Й. Гердера чи оповіді К. Вольнея про Сірію та Єгипет були відгалуженням основної тематики, однак і вони свідчили про переважно світський напрямок інтелектуальних зацікавлень («Русалка Дністрова». Документи і матеріали. Київ: Наукова думка, 1989. С. 18–51).

[49] Так, Іван Вагилевич, який став українсько-польським інтелектуалом, цікавився руськими письменниками, інтелектуалами XVII–XVIII ст., що писали польською, на зразок Мелетія Смотрицького, збираючи дані до їхньої біографії для книги, яка, втім, залишилася в рукописі (Wagilewicz I. D. Pisarze polscy Rusini wraz z dodatkiem pisarze laciński Rusini. Przemyśl, 1996). Його сучасник, львівський монах-кармеліт Ігнаци Ходиніцький, у своєму тритомному словнику також намагався простежити біографії польських вчених, тобто наукових еліт середньовіччя і раннього нового часу від Яна Длугоша (Jan Długosz, лат. Ioannes Dlugossius) і Вікентія Кадлубка (Wincenty Kadłubek) до пізніших авторів (Chodynicki I., Dykcjonarz uczonych Polaków, zawierający krótkie rysy ich życia, szczególne wia-domości o pismach, i krytyczny rozbiór ważniejszych dzieł. Lwów, 1833. T. 1–3).

[50] Найденова Г. Романтическият образ на творческата личност. София, 1968.

[51] До прикладу, Яків Головацький бачив у своєму товаришеві «людину м'якого, доброго серця», худувате лице якої «виражало якусь тугу та болючість», але водночас і «сильну душу у слабовитому тілі», яке несподівано трансформується під час розмов довкола руської ідеї («очі

Натомість нова інтелігенція, яка походила частково з міщанства / буржуа[52], частково з селянства, стала формувати світську інтелігенцію. Ця інтелігенція по-іншому дивилася на функції аристократів та духовенства, хоч і перебирала й трансформувала деякі з них[53]. Так, саркастичний урядник та інтелектуал, письменник Казимир Хлендовський (Kazimierz Chłędowski), дуже скептично дивився на львівську аристократію. Схожі уявлення про аристократичну еліту простежувалися в дуже різних за підходом творах, наприклад, Габрієли Запольської та Івана Франка[54].

Проте в товариському житті міської інтелігенції як інтелектуальної еліти XIX – початку XX ст. були риси, які споріднювали її з аристократією та духовенством: бали, раути й карнавали. Ці форми товариського життя у чомусь об'єднували і водночас роз'єднували світ вищої аристократії та світу нижчої за статусом міської інтелігенції XIX – початку XX ст. Гра, забава ставали у цих суспільних колах не лише розвагою, але й одним із способів публічного життя[55]. Бали певною мірою об'єднували «аристократичний» і «демократичний» Львів XIX ст.[56]. Іван Франко у «Лелі й Полелі» моделював ситуацію дещо інакше. Тут

блиснули живістю і якимсь святим вотхновенням, чоло трохи при морщилося, і лице набирало, і лице набирало якоїсь грізної поваги»).

[52] Ossowska M. Moralność mieszczańska. Łódź, 1956.

[53] Те, що М. Роско-Богданович (Marian Rosco – Bogdanowicz) називав «малим королівським двором», для Хлендовського – «півсвіток-демімонд», спроба копіювати західноєвропейські взірці. Він розрізняв аристократів-шляхтичів «з давнім корінням», «нових аристократів» австрійського зразка, звичайних буржуа і, нарешті, інтелігенцію. Самому ж мемуаристові, як уряднику намісництва часів Голуховського, був ближчим новий, «чиновницький» аристократизм. «Надміру вишуканому» салону Потоцьких Хлендовський протиставляв інтелектуальне товариство Володимира Дзєдушицького (Włodzimierz Ksawery Tadeusz Dzieduszycki) де, за його словами, «зустрічався цілий Львів аристократичний і демократичний». Загалом, марево аристократизму, за яким ганяються представники львівського бомонду, не викликало у К. Хлендовського особливої симпатії.

[54] У «Лелі й Полелі» Франка один із персонажів, граф Адольф, уособлював львівську аристократію як «опікун, заступник і оборонець» галицької шляхти, її «дбайливий батько»: «бачити графа Адольфа, бути представленим графові Адольфові говорити з графом Адольфом, – це були речі для багатьох принаднішні, важніші і корисніші. До нього тиснулись, але вживаючи тисячних стратегічних фортелів, щоб приховати це тиснення і заскакування; його слова ловились у польоті і подавались з вуст у вуста, мов дорогі історичні пам'ятки…». Однак львівський інтелігент, син народу, представник демократичного Львова сприймає цей образ як вираз зарозумілості й пихи.

[55] М. Роско-Богданович виділяв різні форми товариського життя у «вищих сферах» львівського соціуму кінця XIX ст. Кожна з них мала свою функцію. Так, балі у львівському Намісництві слугували для контакту вибраного «товариства» з «офіційними сферами Львова», натомість вівторкові прийоми у дружини намісника обмежувалися лише самим «вибраним товариством». Аристократичні балі стали різновидом своєрідного випробування на лояльність – ініціації, результатом якої було прийняття чи неприйняття до вищих сфер суспільства: «Усі місцеві й прибульці спішили з поклоном між дванадцятою і першою, отож цілі ряди екіпажів стояли тоді перед Намісництвом. Досвідчене око могло майже відгадати, хто з тих, які входили туди, почув омріяне: "Приймаю у вівторок, дуже прошу", а кому лише кілька разів впродовж зими мав дістатися великий картон зі словами: «Ц.К. Намісник і графиня Марія Потоцька просять…», – стверджував Богданович у своїх споминах.

[56] Той же Богданович зараховував до них професійні прийняття (бали медиків, техніків, залізничників, Музичного товариства) та благодійні бали (наприклад, на шпиталик св. Софії).

представники львівської аристократії присутні на академічному балі у Народному домі. Контакт між аристократією та інтелігенцією персонажі повісті сприймають як виняток, небуденну подію, добачаючи у візиті графа Адольфа несподіваний «сигнал» у свій бік: «комітетові бігали, …уважаючи для себе за безмірну … ту честь, що її виявив граф Адольф усій університетській молоді, відвідавши з достойною сім'єю академічний бал. "Перший раз це сьогодні сталося, перший раз!" – шептали по кутах. "І що це може значити?" – застановлялись догадливі…» («Лель і Полель»).

Такі зустрічі еліт різного рівня підпорядковувалися принципу чіткої субординації: представники аристократичного середовища – «сюзерени», наглядачі за суспільним порядком, які опікуються балом; репрезентанти буржуазного світу – «васали», «піддані» цих володарів. Тому навіть світ товариських забав-зустрічей різних еліт був пронизаний суспільною ієрархією. Навіть сам спосіб танцю також вважався однією з ознак аристократизму й вишуканості і протиставлявся простоті танців інтелігенції та буржуа / міщанства. «Наш танець був рухом, був виразом якоїсь стихійної радості життя, вбраної у форми старанного, добірного виховання», – підкреслював пізніше М. Богданович, порівнюючи «демократичні» танці XX ст. із «примітивом» мешканців Чорного континенту. Львівська аристократія та інтелігенція намагалася влаштовувати й маскаради та академічні редути середини XIX ст., за спогадами Бенедикта Грегоровича[57]. Проте організатори маскарадів на аристократичних балах кінця XIX – початку XX ст. теж намагалися уникати гротеску й утримувати забаву в рамках «доброго тону», без надлишкового демократизму. Іншими знаками, що відокремлювали аристократів як еліти від інтелігенції та «звиклих міщан», часто ставали, наприклад, їзда на конях та участь у кінних перегонах[58].

Вони мали переважно одну й ту саму адресу – Міське Касино – і ставали місцем зустрічі різних середовищ львівського соціуму – «офіційних», урядових, адвокатських і військових сфер та «заможного міщанського патриціату».

[57] Ці чисельні імпрези (до 3 000 осіб) відбувалися у спеціальному редутовому залі (тоді їх називали «вправами з танцю») або у міській стрільниці (тоді їх звали «стрілецькими балами»). Їхні учасники з'являлися в різних костюмах, зображаючи «день і ніч», рибаків і рибачок, паломників і турків тощо. Маски перетворювали бал у спектакль. У вирі гри людина виконувала ту функцію, до якої «зобов'язувала» її маска. Інколи така забава ставала світом навиворіт, де панувала стихія «сміхової культури».

[58] Породистий кінь, як і вміння добре їздити, гарно вдягатися й поводитися були для елітарних кіл Львова особливими знаками аристократії, що відрізняють її від решти міського населення. Тут, до певної міри, спрацьовував англійський зразок – з одного боку, та стереотип лицаря – з іншого. Для Львова початку 80-х років вершник, учасник кінних змагань – це не стільки спортсмен, скільки представник еліт суспільства, світу розкоші й елеганції. Самі ж кінні змагання ставали різновидом спектаклю, де в ролі акторів виступали представники аристократії, а в ролі глядачів – репрезентанти буржуазії. Водночас аристократи їх уявляли способом безпосереднього спілкування між елітами і ширшими колами суспільства: «… перегони ставали святом не лише спортсменів й елегантного світу, але й усієї нашої спраглої розваг столиці. Оскільки для широкого загалу цієї людності власники стаєн і екіпажів були добре знаними особистостями…, вулиця часто давала вираз своїм симпатіям…, внаслідок чого це спортивне свято набирало, так би мовити, сімейного характеру», – твердив М. Богданович. Водночас серед представників тогочасної львівської інтелігенції забави аристократії викликали не лише захоплення, але й роздратування. Так, для Івана Франка в його віршах «на злобу дня» це засіб відвернути увагу публіки від важливіших національно-політичних проблем.

Однак свій час аристократи й інтелектуали, кожен по своєму, заповнювали не лише забавами, а й роботою, зокрема політичною діяльністю. Образи політиків як представників політичних еліт у галицькому середовищі XIX – початку XX ст. були різними. У політикові бачили «державного мужа, який опікується добром суспільства». В певних середовищах «політик» був синонімом не лише «батька народу», але й аристократа, який дотримується прийнятих у своєму середовищі правил гри, або, навпаки, – «плебея», який стає аристократичною елітою[59]. Тому образ Галицького сейму, який М. Богданович уважав постійним атрибутом осіннього Львова, він пов'язував зі своїм ідеалом – аристократією. Засідання сейму як політичної еліти краю в його уяві були теж наділені усіма аристократичними рисами – толерантністю, відсутністю галасу, суперечок, партійних сварок, цілеспрямованістю, пильністю, погідністю і свободою висловлювання думок, одним словом – елітарною делікатністю: «Очевидно, точки зору зіштовхувалися, але боролися лише аргументами, а промови видатних мовців – Войцеха Дзедушицького, Адама Сапєги, Отто Гаузнера, Давида Абрагамовича, Валеріана Подлеського й кількох інших були турнірами парламентарного красномовства, якими втішалися наперед, на яких ніколи не бракувало аншлагу, і де навіть білети на балкон були об'єктом … енергійних старань», – стверджував мемуарист.

Водночас інтелектуали скептично оцінювали якості галицьких політичних еліт, зокрема й аристократичних. Цей скептицизм не був локальним, а мав свої аналоги в європейській думці та книжковій культурі[60]. Саме тому виник інший ідеал – образ інтелектуала / інтелігента як активного «громадського діяча», який діє не стільки у сеймі, скільки на мітингу, на вічі, образ людини, яка слугує поступу й народові, щось близьке до алегоричного «каменяра» з вірша Івана Франка.

Для частини тогочасних інтелектуалів важливішим був ідеал державного службовця – урядника, який справно виконує свої функції в органах правління столичного міста Галичини і Володимирії та вірно служить монархії. Прагнення бути частиною бюрократичної, урядницької еліти краю приваблювало багатьох, наприклад, Бенедикта Грегоровича у першій половині XIX ст.[61]. Представників бюрократії

[59] Невипадково М. Роско-Богданович дивувався кар'єрі Миколая Зиблікевича (Mikołaj Zyblikiewicz) у Галицькому сеймі: «І став Зиблікевич маршалком! Став ним після Леона Сапєги, Володимира Дзєдушицького, Альфреда Потоцького, Людвіка Водзіцького! Перший плебей на кріслі маршалка! Але що ж за прекрасний, позитивний тип плебея, який власною заслугою, розумом і енергією на це перше у краю місце підійнявся! В сеймі, більш аніж три чверті якого складали на той час магнатські й шляхетські прізвища».

[60] Прикладом цього була, зокрема, праця Артура Крістензена (Arthur Christensen), переклад якої вийшов 1913 р. у Львові в «Бібліотеці «Діла». На її сторінках саме поняття «державного мужа» стає напівпорожнім: «Усі ті партійні провідники, бувші, теперішні й будучі міністри, се тільки імена з означеним партійним звуком, але без особового змісту; … рідко житимуть вони в пам'яті як індивідуальності; всі вони вилиті в ті самі парламентарні форми, їхня діяльність, се океани слів».

[61] Саме такий ідеал бачимо на сторінках спогадів львів'янина Бенедикта Грегоровича, що охоплюють середину XIX ст. Він скрупульозно нотує кожен крок своєї кар'єри, постійно підкреслюючи, скільки перешкод має подолати службовець, щоб дійти до належного становища після важких років університетської науки. Водночас службовець із сумішшю гордості та заздрості спостерігає кар'єрне просування свого «колеги з права», довголітнього губернатора Галичини Аґенора Ґолуховського (Agenor Gołuchowski). Грегорович терпеливо записує у своїх споминах, що Голуховський як перший серед носіїв графського титулу здобуває звання

також сприймали як людей інтелектуальної / розумової, хай і не творчої, а рутинної праці. Однак для представника наступного покоління львівських урядовців, а також письменника К. Хлендовського, кар'єра службовця у львівському намісництві не виглядала життєвим ідеалом, радше можливістю для прожиття[62]. У художній уяві І. Франка кліше «зразкового урядовця» середини XIX ст. також асоціювалося з образом заваленої паперовою роботою безвольної, мало зорієнтованої в суспільному житті людини. Таким персонажем у його текстах є канцелярист Степан Калинович («Герой поневолі»), існування якого цілком поглинуте бухгалтерськими розрахунками. Це монотонна розумова праця, яка забирає час, але не розвиває особистості, не робить її творчою[63]. Такий погляд Франка – погляд інтелектуала – творця, якого вважали протилежністю до чиновника-педанта.

Водночас ставлення до творчих професій у різних час і в різних середовищах Львова було неоднаковим. Це ставлення було стриманим. Так, письменницька діяльність Маркіяна Шашкевича як теолога спочатку не викликала захоплення серед львівського духовенства, інколи її трактували як переступ. До сакрального / священничного сану тут довгий час підходили з іншими мірками, ніж до профанного літературного ремесла. Дистанцію між літературою і «справжньою», «серйозною» працею намагалися утримувати і бюрократи, й аристократи. У спогадах Б. Грегоровича та М. Богдановича літератори фігурують як панегіристи або автори принагідних текстів на злобу дня. Навіть для К. Хлендовського, який сам активно займався літературною і журналістською працею, красне письменство було не так професією, як захопленням, яке урядовець або людина з вищих сфер суспільства сприймає з поблажливістю. Для бюрократів письменник, публіцист і науковець поставав людиною, яка живе у світі слів та наукової ерудиції, більше віртуальному, ніж реальному[64].

доктора прав у Львівському університеті, потім стає безплатним позаштатним губерніальним радником, заступником бургомістра, віцепрезидентом при львівськім губернаторі і, нарешті, новим губернатором, «шефом краю», «екселенцією» й кавалером ордену св. Станіслава тощо.

62 Ідеали галицьких урядників для нього – «мішанина ґречності з штивністю, військової поведінки з реліктами двірської куртуазії», а також неучинність, провокаційність, негречність супроти звичайних громадян («хіба що за добрі гроші», – зазначає Хлендовський, натякаючи на корупцію). Звідси, зауважував він, проєкти створення нового образу львівського службовця – «урядника, який любить свій край». Надміру пильний, відданий лише роботі колега К. Хлендовського стає у його мемуарах живим втіленням негативних стереотипів бюрократа, кар'єриста, пристосуванця й «людини у футлярі» нараз. Риторику й міміку того періоду, коли урядував Грегорович, у часи Хлендовського уже вважали надлишковим анахронізмом.

63 «Двадцять літ числив він скарбові доходи й видатки, двадцять найкращих літ життя провів він у оцій темній канцелярії, на однім дерев'янім кріслі, над великими рахунковим книгами, живучи з дня на день правильно й точно, мов добре накручений годинник, не думаючи про ніякі зміни, про ніяке життя…» («Герой поневолі»). Політика, події на львівських вулицях його зовсім не цікавлять: «у вуличних збіговищах, агітаціях та котячих музиках не брав участі, … сидів день у день точно на своїм місці в темній і брудній канцелярії в ратуші і числив, числив, числив…». Зрештою, цей «вихований у старій німецькій школі, напоєний духом бюрократичної субординації» персонаж стає класичним втіленням «людини без властивостей» й поступово втрачає свою ідентичність взагалі. Однак, потрапивши на львівські барикади 1848 р., Франковий персонаж переживає пробудження з «канцелярського сну» й перетворюється на мимовільного героя, який рятує тут свою майбутню дружину.

64 «З дому не мав, очевидно, вишуканого виховання, але, вчитуючись довгі роки у листи й

Але письменництво трактували і як професію-покликання з особливими суспільними функціями. Звідси – культ національних письменників, поширений у польському та українському середовищі Львова. Митець часто ставав ідеальною моделлю інтелігента загалом. З українського боку це підтверджували культові постаті М. Шашкевича та Т. Шевченка. Перша з цих постатей уособлювала міфологію руського інтелектуала початку XIX ст.[65]. Тому згодом ідея поета-пророка серед львівських українців середини XIX ст. підсилилася привнесеним із Великої України культом Тараса Шевченка. Водночас у галицьких містах поширювався і культ польських письменників. «Літературною елітою» в очах польського Львова впродовж XIX й на початку XX ст. ставали різні постаті: від Яна Непомуцина Камінського (Jan Nepomucen Kamiński) й Северина Гощинського (Seweryn Goszczyński) до Леопольда Стаффа (Leopold Henryk Staff) і Яна Каспровича (Jan Kasprowicz). На чолі пантеону тут стояли Юліуш Словацький (Juliusz Słowacki) та – особливо – Адам Міцкевич (Adam Bernard Mickiewicz)[66]. Культи Міцкевича, Словацького, Шашкевича й Шевченка у Львові були в дечому симетричними, проте у незалежних один від одного культурних світах. Загалом, уявлення про зразкового митця в австрійському Львові добре передає образ Александра Фредра у своєрідному

твори з XVIII ст., набрав певного швидше теоретичного, аніж практичного великосвітського лоску. До кожного випадку у житті умів застосувати якесь оповідання чи анекдот, був нашпигований цитатами, як плюм-пудинг родзинками… коли спостеріг, що люди йому симпатизують, намагався "блиснути" і цитував переважно французьких авторів», – зауважував Казимир Хлендовський (Образ інтелектуала – літератора кінця XIX ст. у його тексті втілює, зокрема, постать Владислава Лозинського (Władysław Łoziński)).

[65] Це добре ілюструє біографія Маркіяна Шашкевича, яку написав Яків Головацький («Пам'ять Маркіяну-Руслану Шашкевичу»). «Отож, – підкреслює Головацький, – Шашкевич потрапляє до Львова як сільська дитина й напівсирота. Спочатку вступає на університет, але, не маючи матеріальної допомоги, переходить у духовну семінарію на курс "любомудрія"». Однак у «семенищі духовному» діють надто строгі правила. Маркіян їх порушує і опиняється поза семінарією. Тоді він перетворюється на самоука, який прагне охопити все – від класичних мов по народну словесність. Прийнявши нове ім'я – Руслан – Шашкевич перетворюється з інтелектуала та колишнього питомця духовної семінарії в національного героя, який прагне «розбудити» руський дух. Він видає «Русалку Дністрову», працює над етимологічним словником церковнослов'янської мови, хоче написати історію поширення християнства серед слов'ян, дискутує з приводу запровадження абецадла, перекладає Кларедворський літопис, але найголовніше – творить власні вірші тощо. Так Головацький виводить образ руського інтелектуала, створений під впливом романтичних ідеалів: «чоловік-родолюбець … полюбивши серцем і душею свою народність, готов на все: посвятити і час дорогий, і своє здоровлє, і маєток, і все для хісна свого народу».

[66] Увіковічена пам'ятником постать останнього стала віддзеркаленням стереотипу митця – пророка, над яким витає муза: «Кожна урочистість, кожен похід завжди закінчувався під пам'ятником Міцкевича. Тут приймали паради, з підвищення пам'ятника промовляли. Наслухався Міцкевич тисячі промов. Говорили старші й молоді. Ті, що мали загинути за ідеали, виголошувані під пам'ятником чи відіграти важливу роль в історії держави», – підкреслював пізніше Казимир Шлейєн (Kazimierz Robert Schleyen). Фігура Юліуша Словацького серед львів'ян також осмислювалася через призму уявлень про поета-пророка, Короля-Духа, «лицаря небесної боротьби за … незалежність» (С. Василевський), наділеного усіма атрибутами святості. Ця сакральність у кінці XIX на початку XX ст. поширювалася на найменші сліди поетової присутності у Львові. Їх сприймали як реліквії, оточені атмосферою ритуалу. Міфологеми Міцкевича і Словацького також поширювалися через вечори у школах, громадських та академічних установах містах.

путівнику Станіслава Василевського (Stanisław Wasylewski) «Львів». Тут ідеальний львівський письменник – політичний і військовий провідник нації, але водночас людина еліти[67]. На початку XX ст. у Львові поширювався також культ тогочасних польських письменників, які вже стали «класиками». Такою аурою, зокрема, був оточений візит Генрика Сенкевича (Henryk Adam Aleksander Pius Sienkiewicz). У «Безгрішних роках» Корнеля Макушинського (Kornel Makuszyński) образ сенкевичівського візиту зливається з гіперболізованою картиною міста, жителі якого демонструють свою вірність Польщі. А письменник стає центром напівказкової візії майже космічного масштабу[68].

Від середини XIX ст. серед львів'ян поширювалося й «антиромантичне» сприйняття письменника та інтелектуала загалом. Приклади цьому знаходимо в автобіографії Я. Головацького. Він намагається «тверезо» поглянути на феномен письменника-інтелектуала. Так, Ян Непомуцин Камінський, «прославлений серед поляків як знаменитий письменник», водночас прагне стати «навіть філософом» і пише містичну статтю «Про філософічність польської мови», яку Я. Головацький оцінював дуже скептично. Ті ж нотки помітні в його оцінці наукових пошуків Івана Вагилевича. Його повідомлення про знахідку рунічних написів Головацький називав продуктом «буйної уяви молодої двадцятилітньої людини». Неоднозначна постать І. Вагилевича загалом може слугувати одним із сумних прикладів трактування інтелектуала у Львові 40-х років XIX ст. Це людина крайнощів, яка перебуває між різними суспільними, етнокультурними та релігійними «світами» тогочасного міста. З одного боку, його сприймають як ученого і письменника, одного з членів «Руської трійці», з іншого – вважають своєю людиною у Москві та Петербурзі. В очах сучасників Вагилевич репрезентує тип «широкопрофільного інтелектуала»: він працює над граматикою руської мови, працями з історії слов'ян та давньоукраїнської літератури («Польські письменники-русини»), перекладом Несторового літопису і головною працею життя – «Символікою», видає періодичний «Дневник руський», пише вірші та оповідання тощо. Проте згодом його образ міняється: Вагилевич стає «ходячою енциклопедією» польської аристократичної генеалогії і компаньйоном Юзе-

[67] Це аристократ, львівське мешкання якого, сповнене старосвітською розкішшю, стає місцем паломництва поляків у критичні моменти їхньої національної історії. Драматург у цьому тексті стає своєрідним патроном Львова: «На перехресті вулиць Фредра, Романовича і площі Академічної стояв той палацик, у якому майже три десятки переховувався кармазин перед людьми й проханнями, що надходили майже з цілої Польщі. Тут приймав святкові депутації, які благали його про нове слово. Звідси, як керівник 3-ої компанії національної гвардії, скептично дивився на "весну народів", не здивований, коли у 1852 австріяки грозили йому ешафотом за образу цісаря. Тут йому ампірний годинник вибивав години спокійної старості. І, пишучи під маркізою "Три по три", сидів мовчун в саду. Тут, їздячи з внучкою, цікавився новими будовами і розвитком міста».

[68] «Львів, … місто як діамант вправлене у "Трилогію" … Що ж допіру сталося, коли у це місто мав в'їхати … пан Сенкевич, гетьман без булави, великий воїн, хоч і без меча! Ціле життя зупинилося, точніше вийшло на вулиці, вдома залишилися хіба що важко хворі. Сенкевич мав приїхати о восьмій ввечері – від третьої вздовж вулиць стояла юрба, голова біля голови…О восьмій годині впав на місто глибокий морок. Юрба шурхотіла, як спокійне море. Несподівано… дрож сто тисяч чоловік вилився у …одне слово: "Приїхав!". Тоді сталося щось дивовижно гарне: тисячу чи дві тисячі молодих запалили смолоскипи;... можна собі уявити, як ясно зробилося на великій вулиці., що вела від залізничного двірця. Ефект був як у казці – невиданий. …Зірки, вражені, почали тремтіти. А то Львів кричав: "Хай живе!"».

фа Борковського. У цій іпостасі він пробує трансформуватися у «салонного» поета, людину, наближену до «вищого світу» галицької столиці. Проте це Вагилевичу не вдається. Ситуацію ускладнює й релігійний «дрейф» письменника: він покидає греко-католицизм, намагається перейти на латинський обряд, але завершує життя лютеранином. Зрештою, його починають сприймати як нереалізовану людину, яка опиняється між інтелігенцією та аристократією, між мрією і реальністю. Так виникає образ інтелектуала-блазня, яким забавляються львівські аристократи. На цьому кліше особливо акцентував Яків Головацький. Літератор граф Борковський разом зі своїм оточенням, – підкреслював він, – створює навколо Далибора (літературне ім'я, яке прибрав Іван Вагилевич) ілюзорну дійсність. Він бере Вагилевича до себе на квартиру, одягає у модну одежу, дозволяє говорити до себе на «ти», рекомендує як свого друга, водить його на бали та літературні вечірки, зібрання аристократів, але насправді не говорить тому «ані слова правди». Усе це перетворює інтелектуала на об'єкт кпинів і містифікацій та персонаж анекдотів. У такій ролі Вагилевич стає «чужим» і для польського, і для руського Львова та закінчує життя у злиденних умовах. «Хоча він був талановитий і невсипущий у своїх трудах наукових, та бідував гірко… А все ж головною причиною єго недолі була єго палка і упряма вдача, відтак і та суспільність, серед котрої він жив від р.1848, не подавала єму помочи при тяжких невзгодинах», – зазначав Омелян Огоновський у своїй «Історії літератури руської» (1894).

Натомість учень Омеляна Огоновського, Іван Франко, дивився на життєвий шлях Вагилевича як на драму людини, яка опинилися між психологічною манією та літературною фантасмагорією. Ситуація самого Франка на тлі львівського соціуму кінця XIX–XX ст. була багато у чому ближчою до становища того ж Вагилевича, аніж, наприклад, Огоновського. Останній впродовж свого життя репрезентував тип академічного ученого зі зразковою академічною кар'єрою. Однак Франкове життя у Львові нагадувало не стільки стабільний шлях тогочасного респектабельного науковця, скільки динамічний рух професійного письменника й журналіста. У міському середовищі він поводиться, як «поет», підкорений напруженому робочому ритмові. Водночас свою роль у міському соціумі Франко бачив у подвійному світі. Прикладом цього слугує амбівалентний образ журналіста на сторінках «Леля й Полеля»: з одного боку – учитель народу, пророк, який намагається покращити суспільство, з іншого – звичайний репортер, який подає людям цікаві факти. Цю концепцію І. Франкові доводилося корегувати під впливом змінних обставин власного життя. В університетські роки він бачив себе в образі виняткової фігури богемного напівсалонного поета з незвичним псевдонімом (Джеджалик). Однак, ставши героєм соціалістичного процесу, молодий письменник несподівано для себе переміщається з центру на маргінес тогочасного українського Львова, провідні інституції якого нараз стали для нього чужими. Звідси й цілком протилежний до молодечого образ професійного письменника – людини з важкою долею, низьким соціальним статусом та малим заробітком. Це образ львів'янина, що живе у світі злигоднів і губиться в натовпі собі подібних, яких «перемелює» міська цивілізація. Власне такий тон самоприниження панує у Франковому листі до Михайла Павлика з 1881 р.[69].

[69] «А жити де-небудь у місті – з чого?... З писання повістей? Коли ж бо за них ніхто не платить. Адіть, я от, що досі живу у Львові, то вже маю звиш 100 р. довгу, та й то живу як пес, у

Образ митця у тогочасному суспільстві загалом сприймався не лише через призму слави, але й з боку життєвої невизначеності, непристосованості. До того ж, у ментальності пересічних міщан постаті митців оточувала атмосфера богемності. Вона мала як позитивні, так і негативні атрибути. З одного боку, у міфології середнього класу належність до богемного світу означала свободу творчості, оригінальність мислення і поведінки. З іншого – богема кінця XIX – початку XX ст. асоціювалася зі схильністю до алкоголізму, морфінізму, «конкубінізму», «моральною розпущеністю» тощо. Саме у такому подвійному ракурсі сприймали членів львівської «Молодої музи» та львівських адептів «Молодої Польщі». Одним із вирішальних імпульсів для такої оцінки стала постать лідера «Молодої Польщі» Станіслава Пшибишевського (Stanisław Przybyzsewski), оточена харизмою демонічності й аморальності. Його поведінка і спосіб життя викликали численні скандали.

Амбіваленість стереотипного уявлення про творчу людину була помітна і щодо інших мистецьких середовищ. Скажімо, режисери та артисти тогочасного львівського міського театру здавалися доволі значущими постатями, довкола яких концентрувалася значна суспільна увага. Водночас їх вважали слугами публіки, від настроїв якої залежало їхнє існування. У кінці XIX ст. цей стереотип викликав чи не найбільший спротив серед прихильників творчої свободи[70]. Зрештою, стереотип митця як людини, залежної якщо не від публіки, то від мецената, відповідав тогочасним реаліям. Прикладом цього стала, зокрема, творчість Олекси Новаківського, львівським доброчинцем якого був митрополит Андрей / Андрій Шептицький.

Натомість образ «ідеального вченого» у міщанському середовищі кінця XIX – початку XX ст. не пов'язувався зі злигоднями, а навпаки, – був оточений ореолом респектабельності. Частиною цього ореолу були, зокрема, ритуали тогочасного академічного світу, центральними постатями якого ставали учитель і учень, професор і студент. З одного боку, ці постаті існували в паралельних світах, відокремлювані стіною неписаних правил, особливо у першій половині XIX ст., коли університетські професори були також і високими урядниками[71].

нетопленій хаті, картоплею та капустою, та й то на кошт робітника. І що тут думати про будуще? .. що я, зеро, я здавна вчився коритися, тулитися в куті, зносити життя з усілякими людьми – я не входжу в рахунок… Страшно подумати, яка то машина мусить рушитися, щоб чоловік, одно малесеньке колісце, міг також і собі рушатися». (Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ, 1986. Т. 48. С. 267).

[70] Саме на цьому моменті чітко акцентував Тадеуш Павліковський (Tadeusz Pawlikowski) у 1900 р. Розчарований «кон'юнктурним Краковом», він вважав тогочасний Львів місцем «вільного мистецтва»: «У Львові законодавцем естетики не може бути ані вулиця, ані директор, а тільки творчість письменників і усе те, що несе з собою розвиток мистецтва…. Кожному актору я ...надаю найширшу свободу, намагаюся виявити й зрозуміти його індивідуальність і правильно використати її…», – обіцяв він у своєму програмному виступі. Однак така доктрина викликала змішану реакцію у львівських суспільних колах: з одного боку – захоплення, а з іншого – активний і пасивний опір. Тому згодом первісний ентузіазм режисера змінило розчарування, а прихід нового театрального директора – Людвіка Геллера (Ludwik Heller) – взагалі означав кінець концепції Павліковського на львівській сцені.

[71] Так, для того ж Бенедикта Грегоровича викладачі правничого факультету Львівського університету, де він учився ще до 1848 р., – це не стільки професори, скільки високопоставлені австрійські урядовці. Він спеціально відзначає, що більшість із них зробили блискучу кар'єру і в цьому розумінні стали зразками для своїх студентів. Федринанд Польберг постає у нього і як «magnificus» ректор університету, і як президент Апеляційного суду, ц.к. таємний радник,

Відчуття елітності професорів університету та гімназій супроводжувало міську культуру й згодом[72]. Так, хоча викладацька кар'єра Івана Франка «не склалася», його інавгураційна лекція у Львівському університеті пройшла за всіма канонами тогочасної академічної обрядовості, що підкреслювала особливу місію викладача і науковця у суспільстві[73].

З іншого боку, у літературній «леополітані» можна знайти інший образ – непоказного і маловідомого професора, вузького спеціаліста, який педантично викладає свій предмет. У романі «Небо пломеніє» Яна Парандовського (Jan Parandowski) роль такої «маленької людини» виконувала, зокрема, постать Вінцентія Коса. Цей персонаж Я. Парандовського цілком вписується у шаблон «вченого дивака» – самотнього старого парубка, який живе з гімназійної зарплати, веде скромне господарство і нишпорить по книгарнях; мрійника, який прагне охопити всі галузі знань, не зупиняючись на жодній. Єдине, що відрізняє його від інших – це вміння стенографувати. Світогляд «Докси» – це позиція міщанина, який живе у світі підручників і несподівано відкриває для себе інший, людський світ, який існує зовсім поруч. Водночас це світогляд людини, загубленої у місті серед натовпу собі подібних.

«екселенція», кавалер ордену Залізної корони 2-го класу і, нарешті, барон. Схожу кар'єру зробили й Антон Геймбергер, який став державним радником, кавалером Ордену Залізної корони 1-го класу та бароном, і брати Краусси, один з яких, Франсцик, став гофратом Галичини й Буковини, інший – Філіп – міністром фінансів, ще один, Карл, – міністром юстиції. «Такі знамениті мужі були нашими професорами, керівниками і взірцями», – з гордістю підсумовує Грегорович.

72 Підкреслено «дистанційоване» спілкування зі студентами «через третю особу» було характерним і для такого представника львівської еліти кінця XIX – початку XX, яким був, наприклад, керівник дерматологічної клініки Володимир Лукасевич (Włodzimierz Łukasiewicz). Однак таку надмірну делікатність у спілкуванні сприймали як комунікативну перешкоду: «До хворих і студентів звертався, вживаючи слів "він" і "вона". Це спричиняло часом … непорозуміння. Професор звертався, наприклад, до демонстрованих осіб із закликом "нехай вона …" або "нехай він…", а бідні пацієнти розглядалися, де той "він" чи "вона" знаходяться», – зазначали мемуаристи. Інколи принцип ієрархії, підпорядкованості, що відокремлював вчителів від учнів, старших від молодших, проступав ще чіткіше. Приклад цьому – поведінка відомого хірурга і вченого, професора того ж Львівського університету Людвіка Ридиґера (Ludwik Rydygier). На своїх лекціях він запрошував за кафедру студентів і навіть ставив їм запитання. Проте відповіді на ці питання мав давати сам професор. Студент же мав виконувати роль «німого» слухача-статиста. Крім того, особливий статус ученого-хірурга підкреслювали титули (професор, радник двору) і знаки матеріального достатку (рідкісне на початку XX ст. власне авто). Ці регалії вимагали від молодших за званням належного ставлення. Тому вітання учнів з Ридиґером перетворювалося на церемонію з чітко визначеними ролями, у якій проглядали елементи австрійської військової дисципліни: «Коли клаксон імпозантного професорського автомобіля…повідомляв про наближення шефа, наукові працівники кафедри швидко ставали у дві шеренги на сходах у клініку. Тут зобов'язувало правило: найважливіші ставали на нижчих сходинках, а далі вгору займали місце молодші. Професор висідав з машини, вітався з першими за руку, а йдучи по сходах приязно кивав головою ... решті. Потім, завжди у супроводі, входив до амфітеатрального залу», – згадував Александр Закшевський (Aleksander Zakrzewski).

73 Спочатку через «студентський» вхід в аудиторію, де має відбутися виклад, входять «звичайні» слухачі. Потім університетський возний урочисто оголошує про прихід ректора та викладачів, які заходять до зали через професорські двері. Далі через викладацькі двері з'являється сам лектор – Іван Франко. Місця у залі також розподілені за принципом субординації: на перших місцях – професори, за ними – студенти. Те ж стосувалося ієрархії привітань після лекції – спочатку від викладачів, згодом – від студентів.

Ламання ж стереотипного образу звичайного, «сірого» вчителя львівської гімназії Парандовський пов'язує з позашкільною творчістю педагогів, які виростають до рівня вчених та письменників. Саме публікації у пресі, на думку гімназистів, вивищують одних вчителів над іншими. Учні дивуються, коли в газеті з'являється якийсь нарис («фельєтон») одного з педагогів та коли старий «бельфер» пише працю про Зіморовича, а ще один учитель публікує свої подорожні враження з Італії.

У секуляризованому суспільстві XIX й початку XX ст. образ вчителя поступово став рівноправним з іншими образами інтелектуальних еліт. Щобільше, секулярні професії, які потребували розумової праці (учитель, юрист[74]), стали у певний момент цінуватися вище, ніж праця представників «старої, священничої інтелігенції»[75]. Проте образ «зразкового священника» далі асоціювався з владним маєстатом й особливою харизмою: побожністю, порядністю, солідністю, громадською активністю – з одного боку, та зі строгістю й добротою – з іншого. Це формувало стереотип духовної особи як суспільної еліти, який влучно сформулював Ярослав Гординський: «виринає незвичайно симпатична й чоловіколюбна постать старого галицького священика – діяча, що своєю наївною добротою будив щирий гумор, а визначними громадянською працею й писаними творами глибоку пошану»[76]. Рідкісним, натомість, було наближення образів священника, вченого і святого. У середовищі українсько-руського Львова початку XX ст. до таких винятків належала, зокрема, постать укладача «Типіку Греко-католицької церкви» о. Ісидора Дольницького.

[74] У культурі Галичин кінця XIX – початку XX ст. образ теолога за своєю значущістю у чомусь наближався до образів юриста – з одного боку, та лікаря – з іншого. В окремих випадках елітарне сприймання священників поступалося елітарному сприйняттю медиків та юристів. Невипадково, за спогадами священника Олексія Заклинського, ще у 1845 р. тодішній львівський єпископ-помічник Григорій Яхимович переконував його, що кар'єра правника більш корисна для «руської справи», аніж священича: «Переглянувши мої свідоцтва, він спершу докоряв мені, чому я не закінчив правничих студій, та заявив, що як юрист я міг би, дістався відповідне місце, прислужитися для Руси більше, аніж як священник. Щоб себе виправдати, мусів я оповісти єпископові ціле своє життя, головно ж піднести слова вмираючого батька, які спонукали мене вибрати священиче звання». Підставою для такого порівняння була культивована австрійською бюрократією повага до «духа й букви» закону. Вона вилилася, зокрема, у розгорнуту сітку юридичних актів, якими регламентували різні сфери міського життя.

[75] Це ставило духовного пастиря в один рівень із представниками світських професій і принижувало його сан, вважав у 1871 р. о. Олексій Торонський: «за всі єго … науки дають єму … платню, якою нині даже слуги, сторожи, поліціяне … не задовольняються, понеже кожний рубач і кожда прачка стільки на рік заробляє. Учил єс ся 16 літ, а тепер маєш, з того жий і заховай своє достоїнство, за то труди ся і учи тих, що на тебе з висока дивляться». Натомість священники, на його думку, є не лише «слугами богочестя», посередниками між Богом і людьми, але й «органами правительства», що виконують «публічний уряд», а тому заслуговують на державне утримання. Водночас сприймання священників як інтелектуальної еліти нації інколи було досить контроверсійним. Наприклад, для Львова (і Галичини загалом) «символом надії» і громадянської позиції у певний момент став сяященник і письменник, видавець «Науки» Іван Наумович. Ця знакова постать діяча-русофіла не викликала особливих симпатій серед українофілів. Зрештою, наділений особливою зовнішньою харизмою, переслідуваний за свою діяльність І. Наумович отримав репутацію «мученика віри». Ще за життя русофіли сприймали його як героя, цілителя, «Просвітителя Русі», а після смерті намагалися створити культ ще одного слов'янського генія, рівного Шевченку та Пушкіну. Проте, на думку представників «української Галичини», таке порівняння було надуманим і штучним.

[76] Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. Філадельфія; Львів, 1995. С. 255.

Специфічними на цьому тлі були постаті світських релігійних діячів, наприклад, членів львівського Ставропігійського інституту. Вони перейняли на себе функції колишніх братчиків і бачили свою інституцію консервативною, закритою, елітарною, інтелектуальною і водночас специфічно-релігійною, виокремленою на тлі структур ГКЦ[77].

У Західній Європі, починаючи з 1898 р., суспільний стан інтелектуалів (власне як «інтелектуалів») став публічно видимим та «легалізованим». Після того, як Еміль Золя (Émile Zola) виступив зі своїм відкритим листом «Я звинувачую» у справі Альфреда Дрейфуса (Alfred Dreyfus), зі схожим текстом виступили люди творчої праці, і їхній лист назвали «Протестом інтелектуалів». Водночас атмосфера кінця століття, зламу XIX і XX ст., сприяла переосмисленню поняття інтелекту й інтелектуалів. З одного боку, на них дивилися, як на суспільних діячів, з іншого боку, декадентизм сприяв поширенню своєрідного уявлення про богемних інтелектуалів. У польських середовищах Галичини цю функцію стали виконувати представники «Молодої Польщі», в українських – письменники з кола «Молодої музи», яких Петро Карманський назвав «українською богемою». У цьому розумінні інтелектуалом ставала людина пера або пензля, письменник чи митець, який має свою улюблену кав'ярню, де збирається з такими ж, як він, обговорити проблеми «мистецтва для мистецтва» (або, рідше, подискутувати про суспільні справи) за чаркою вина чи філіжанкою кави. Естет, сноб, денді – з одного боку, і задумливий мрійник, дивак – з іншого. Рідко до цього додавався образ демонічного митця, який порушує суспільні / моральні закони, скандалізує суспільство (як Станіслав Пшибишевський). У цьому сенсі такі об'єднання, як «Молода муза», були елітарними, закритими, тож митці, які туди належали (Богдан Лепкий, Василь Пачовський, Петро Карманський, Остап Луцький та інші), були представниками таких еліт, а їхні збірки («Ладі і Марені», «Привезено зілля з трьох сіл на весілля», «З тих днів») мали репрезентувати незвичну, витончену, елітарну традицію.

Інша річ, що старі письменницькі, наукові та мистецькі еліти (представником яких був Іван Франко) нераз сперечалися з новими (дискусія довкола декадентизму Франка) та підходили до їхньої «надто оригінальної» творчості з недовірою. Вони, як І. Франко, пов'язували інтелектуальну роботу з працею

[77] Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів: Логос, 2018. З одного боку, визнання зверхності пароха Успенської церкви над інститутськими справами викликало спротив. З іншого боку, священники Волоської церкви репрезентували сакральне начало, якому підпорядковувалася вся діяльність Ставропігійського Інституту. Ця їхня функція відобразилася на обрядах, прийнятих оновленою Ставропігією, зокрема проведенні урочистих засідань. Час зборів (щороку на Томину неділю) був підпорядкований церковному календарю. Релігійні ритуали визначали також і їхній перебіг: насамперед – святочна літургія, потім – відкриття засідань, супроводжуване співом «Христос воскрес!», звіт діючого сеньйора тощо. Кульмінацією засідання як релігійного дійства був прихід священника, який роздавав усім артос й давав цілувати хрест, та бурсаків, які співали релігійні пісні. Водночас завершення зборів перебувало в руках світської людини – новообраного сеньйора. У такий спосіб було реактивовано середньовічний образ ранньомодерного інтелектуала-братчика – людини, яка, не будучи священником, намагалася перебрати на себе частину його ролі.

для суспільства, а не для самого мистецтва чи наукового пізнання. Крім того, наукові еліти (репрезентовані вченими Львівського університету, Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), польських наукових товариств), хоч туди також часом належали письменники чи митці, репрезентували інше елітарне середовище.

Наукові середовища також були диференційовані за вужчими професійними спеціальностями (гуманітарні, природничі, технічні, медичні, математичні), що створювало додаткові «перегородки» всередині цих еліт (утворення лікарських товариств, зокрема у Львові, товариств техніків тощо). Це відобразилося і в появі «Записок НТШ», і у відокремленні «Записок» історично-філософських та природописно-лікарських, і в появі «Літературно-наукового вісника». Сама омріяна освіта (від народної школи до гімназії та університету) певною мірою відображала прагнення галицьких українців до формування своїх інтелектуальних еліт на противагу і як замінник польським аристократичним та інтелектульним елітам. Своє місце серед інтелектуальних еліт завойовували також жінки, зокрема Наталя Кобринська, авторки альманаху «Перший вінок», та їхні наступниці й послідовниці.

Війна 1914–1918 рр. зіштовхнула галицькі інтелектуальні еліти з новою реальністю та значними викликами: зміна праці (часто на фізичну), мобілізація на фронт (Українські січові стрільці), вигнання (евакуація до Відня під час російської окупації 1914–1915 рр.), заслання (закладники царської армії) чи полон. Це породило пісенну творчість УСС та їхню Пресову кватиру, віденські еміграційні видання (календарі, періодику), а по війні – напружене «Поза межами болю» Осипа Турянського – фіксацію переживань інтелігента / інтелектуала в екстремальних воєнних умовах, умовах виживання.

Варто зазначити, що на початку війни українські та польські інтелектуали Галичини – кожні зі своїх мотивів – не протестували проти дій Відня, маючи надію, що війна змінить їхній статус. У певному сенсі вони були ближчими до тих дев'яноста трьох німецьких інтелектуалів, які у жовтні 1914 р. підписали маніфест «An Die Kulturwelt» й репрезентували державне «серпневе патріотичне піднесення» та заперечували німецько-австрійське воєнне варварство, аніж до Альберта Ейнштейна (Albert Einstein), який написав протилежне за змістом звернення до європейців. Водночас саме українська інтелігенція та духовенство стали жертвами шпигуноманії перших тижнів війни, і частина цих інтелектуалів опинилася в Талергофі та Терезині. Деякі інтелектуали-русофіли обрали роль колаборантів із російською владою у 1914–1915 р., а далі й вимушено мігрували до Росії.

У період Визвольних змагань інтелектуали також прагнули взяти на себе роль провідників народу, однак долю української державності, зокрема ЗУНР у 1918–1919 рр., вирішили військові невдачі. Натомість у час дипломатичного протистояння довкола Східної Галичини, у період певної невизначеності до 1923 р., сила польських політиків та інтелектуалів (і таких, як музикант Ігнацій Ян Падеревський (Ignacy Jan Paderewski), і таких, як Євгеніуш Ромер (Eugeniusz Mikołaj Romer), добре відомих у Європі) виявилася більшою, аніж докази українських інтелігентів та представників української політичної еміграції.

Після Великої війни змінилося саме сприймання суспільної ролі інтелектуалів у Європі. Виникнення СРСР спричинило появу червоних російських інтелектуалів (від державно-партійних діячів на зразок Анатолія Луначарського (Анатолий Луначарский) чи Володимира Затонського, Георгія Чичеріна (Георгий Чичерин) до Володимира Маяковського (Владимир Маяковский) та російських авангардистів, або ж діячів Розстріляного відродження в УРСР-УСРР). На Заході стали з'являтися прихильники комуністичної / соціалістичної мрії – «ліві» інтелектуали. Зачаровані «Десятьма днями, які потрясли світ», вони інколи самі намагалися підтримати більшовицький експеримент у своїх країнах. На противагу цьому виступили ліберальні та праві інтелектуали, зокрема прихильники націоналістичних рухів. Так, в Італії у 1925 р. з'явився «Маніфест фашистських інтелектуалів» («Manifesto degli Intellettuali del Fascismo»), ініціатором і автором якого став знаний філософ Джованні Джентіле (Giovanni Gentile), а інший знаний філософ, Бенедетто Кроче (Benedetto Croce) відповів на нього у тому ж році «Маніфестом антифашистських інтелектуалів» («Manifesto degli intellettuali antifascisti»). Водночас відомою стала історія письменника Габріеле Д'Анунціо-Рапаньєтти (Gabriele d'Annunzio, Rapagnetta), який не просто підтримував Беніто Муссоліні (Benito Amilcare Andrea Mussolinii), а й разом з однодумцями захопив Рієку-Фіуме, ненадовго створивши там республіку Фіуме, або Італійське регенство Карнаро (Reggenza Italiana del Carnaro). Це означало виникнення правої інтелігенції, інтелігенції націоналістичної, правих, націоналістичних (інколи радикально-націоналістичних) інтелектуалів.

Схожу тенденцію простежуємо в Німеччині 1933 р., де частина університетських професорів публічно підтримали Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) у спеціальній заяві «З Адольфом Гітлером за честь, свободу та право німецького народу!» («Mit Adolf Hitler für des deutschen Volkes Ehre, Freiheit und Recht!). Те ж відбулося в Іспанії 1936 р., де одна частина іспанських інтелектуалів, очолювана теоретиком фалангізму Хосе Антоніо Прімо де Ріверою (José Antonio Primo de Rivera), виступила за фалангістсько-франкістський рух, натомість інша – симпатизувала республіканській Іспанії і / або сталінському СРСР.

Думки галицьких інтелігентів / інтелектуалів розділилися: одні з них (як, наприклад, більшість прихильників УНДО) підтримували право-ліберальні ідеї, інші (як Михайло Рудницький) схилялися до лівого лібералізму, ще частина (як Антон Крушельницький та його сини й дочка, а також прокомуністичні письменники й журналісти) стали шанувальниками лівих ідей. Зрештою, Дмитро Донцов та інтелігенти – прихильники УВО-ОУН – підтримували правий інтелектуалізм. Вони (частково реалізуючи думки Хосе Ортеги-і-Гассета (José Ortega y Gasset), а частково – ніцшеанські мотиви, якими захоплювалися ще на початку XX ст.) проповідували культ інтелектуальної, а головне сильної особистості, залізного лицаря, який має приборкати бунт мас, стояти над ними і повернути їх у потрібне для нації та національної ідеї русло. Ці ідеї так чи так пропагував донцовський «Вісник», його «Націоналізм» та інші публікації[78].

[78] Гурик, М., Шумка М. «Каста луччих людей» у соціально-філософському вченні Дмитра Донцова. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. 2011. Вип. 8. С. 36–46.

Образ інтелектуала національної революції був так само категоричним і гострим, як образ інтелектуала соціальної революції. Ті й інші бачили себе не лише інтелектуальними, а й державними елітами у сенсі Парето й Моски. Поряд із ними існували й ті, хто вважав себе насамперед творцем, творчою людиною (як Святослав Гординський, Григорій Смольський) чи формував літературну богему (як письменники львівської «Дванадцятки»). Водночас на хвилі емансипаційного руху ще більше увиразнювалося місце жінок серед інтелектуальних еліт (як Мілени Рудницької, редакторок «Жіночої долі» та «Нової хати» або ж доволі різних Катрі Гриневичевої та Ірини Вільде). Своїх читачів і читачок мали також і польські та єврейські авторки (як Дебора Фогель (Debora Vogel)).

Водночас продовжувалася фахова диференціація інтелектуальних еліт та їхньої книжної культури: з'явився «Лікарський вісник», окремі видання для технічної інтелігенції. Заразом відокремилися видання літературних груп, таких як АНУМ або ще вужчих («Даждьбог», «Назустріч»), видання для фотографів («Світло і тінь»), поціновувачів кіномистецтва – отже, для окремих груп інтелектуалів. Крім того, були видання, які зближували інтелектуалів право-ліберального крила (як газета «Діло»), і ті, які гуртували прихильників ліво-ліберального напряму (як «Нові шляхи» чи польські «Sygnaly»). Однак, коли йшлося про відносно нейтральну, світову та європейську лектуру, між читацькими смаками польської, української та єврейської інтелігенції було багато «точок дотику». Інтелектуали з обох середовищ цікавилися літературними новинками міжвоєння. Серед них тоді були і романи про першу світову війну та її наслідки («На Заході без змін» Еріка Марії Ремарка (Erich Maria Remarque)), і популярні французькі повісті. До цього спричинилася, зокрема, «бібліотека Боя» – перекладацький проєкт Тадеуша (Боя) Желенського (Tadeusz Boy-Żeleński), відомого своїми власними творами, які тоді вважали фривольними. Завдяки Бою-Желенському читачі могли ознайомитися і з класичним «Тартюфом» Мольєра, і з Джойсовим «Уліссом», і з контраверсійною епопеєю Марселя Пруста (Valentin Louis Georges Eugène Marcel Proust) «У пошуках втраченого часу». Складні тексти були розраховані на особливо витончених, однак одні захоплювалися ними, інші, натомість, різко критикували.

Водночас українські наукові еліти в Галичині не тільки з політичних причин – відставали від польських. Слава Львівсько-Варшавської філософської школи яку очолював Казимир Твардовський (Kazimierz Jerzy Adolf Twardowski, Ritter von Ogonczyk), а також філософів, які їй опонували, очолюваних Романом Інгарденом (Roman Witold Ingarden), так само як і Львівської математичної школи зі Стефаном Банахом (Stefan Banach), Гуго Штейнгаузом (Hugo Dyonizy Steinhaus) та Леоном Хвістеком (Leon Chwistek) або львівських філологів на зразок Єжи Куриловича (Jerzy Kuryłowicz) була більшою, ніж українських філософів / психологів, філологів чи математики, хоч і вони (як Мирон Зарицький чи Степа Балей) були причетні до цих осередків (як Василь Сімович) чи були наближені до інших інтелектуальних угрупувань (Празьке лінгвістичне коло). Проте на загальнопольському рівні галицька міжвоєнна наука й інтелектуальний бомонд асоціювалася не з українцями, а радше, з такими постатями, як Тадеуш Бой-Желенський, Юлі-

уш Кляйнер (Juliusz Kleiner) чи Едмунд Булянда (Edmund Bulanda) (гуманітарні науки), Рудольф Вайгль (Rudolf Stefan Jan Weigl (Wejgel), Людвік Флек (Ludwik Fleck), Францішек Гроер (Franciszek Groer) (медично-природничі науки) або науковець, викладач Львівської політехніки і президент Польщі Ігнаци Мосціцький (Ignacy Mościcki) в середовищі технічному та політичному. Зрештою, поступово сходила зірка популярності єврейсько-польського письменника та графіка Бруно Шульца (Bruno Schulz). Щодо Степана Балея, то його належність до української чи польської інтелектуальної еліти певний час викликала суперечки.

Початок Другої світової війни поклав кінець цим та іншим дискусіям. Ті, хто опинився в 1939–1941 рр. у радянській частині Східної Галичини, що стала Західною Україною, мали важкий вибір: стати комуністом або лівим «бронзувальником» (як львівські автори та вчені, зокрема Тадеуш Бой-Желенський, Ванда Василевська (Wanda Wasilewska), Ярослав Галан, Олександр Гаврилюк, Степан Тудор, Кузьма Пелехатий) чи втікати, не виявляти жодної активності або ж бути репресованим (як журналіст, філолог і політик, редактор «Діла» Іван Німчук, філолог, педагог Антон Княжицький, чи краєзнавець, письменник і вчитель Іван Филипчак).

Із нацистською окупацією ситуація змінилася. Частину інтелектуалів (пов'язаних, наприклад, з «Українським видавництвом»), попри війну, чекала напружена праця[79]. Натомість для іншої частини інтелектуалів (зокрема єврейських діячів науки, культури та літератури) це означало або переховування від нацистів (Гуго Штейнхауз (Hugo Dyonizy Steinhaus), Станіслав Лем (Stanisław Herman Lem)), або знищення (Бруно Шульц, Дебора Фогель).

Від інтелігента до інтелектуала: радянський і пострадянський час. Новий прихід радянської влади означав або нову кон'юнктуру, конформізм, або еміграцію, або нові депортації. Так, дехто з творчої та наукової інтелігенції емігрував, дехто був депортований. Однак дехто залишився і був змушений стати частиною нової – радянської – трудової інтелігенції, в якій влада бачила передовсім вихідців із робітників та селян. Соціальні ліфти, які давала радянська вища освіта, дійсно підняли представників селянства та робітництва на новий рівень. З'явилися нові – «радянські» за народженням або частково вихованням письменники, науковці, педагоги Західної України, які, попри все, залишалися українськими діячами науки та культури. Проте далі існував тип старої галицької інтелігенції / старих інтелектуалів, куди залічували представників австрійської чи міжвоєнної школи (наприклад, музикантів Станіслава Людкевича, Анатолія Кос-Анатольського, Миколу Колессу, художників Григорія Смольського, Романа Сельського та Маргіт Райх-Сельську, Леопольда Левицького, частково – Карла Звіринського,

[79] «Українське видавництво» пропонувало читачам дуже широке коло літератури та лектури: «Писання» Івана Величковського, «Слово о полку Ігоревім», уривки з Галицько-Волинського літопису, тексти Тараса Шевченка, Івана Франка (зокрема ілюстрований «Лис Микита»), Лесі Українки, а поряд із ними твори Богдана Ігора Антонича і раннього Павла Тичини та східноукраїнських символістів 1920-х років («Сонячні кларнети»), прозу Р. Єндика, Ю. Липи, В. Будзиновського, Б. Лепкого, краєзнавчі праці Ю. Тарновича, С. Барана, В. Січинського, Л. Маслова, М. Кордуби, різноманітні синтези з історії України (І. Крип'якевича, М. Андрусяка, Д. Дорошенка), книгознавчі видання, популярні релігійні брошури, дитячі книги В. Кархута, букварі й пісенники, медичні й господарські довідники тощо.

письменників Юрія Шкрумеляка, Михайла Яцкова, Петра Кармaнського, Андрія Волощука, Ірину Вільде, вчених Михайла Возняка, Михайла Рудницького, Михайла Білика та ін.). До них ставилися з повагою, проте влада намагалася коректувати їхню поведінку і наглядати за нею. Водночас сам статус радянського інтелігента (гуманітарного і технічного) був двояким: з одного боку, в ньому бачили щось на зразок належності до еліт. З іншого боку, в радянському суспільстві, де реальною елітою була партійна номенклатура, інтелігенцію / інтелектуалів сприймали як прошарок між робітниками та селянами. Їхня продукція, як і читання, була здебільшого пристосована до шаблонів радянської літератури[80]. Західноукраїнських інтелектуалів / інтелігентів, навіть молодшого повоєнного покоління, сприймали як потенційно ненадійних. Звідси реакція на місцевих шістдесятників, які прийшли в культуру на хвилі хрущовської відлиги. Зрештою, дисиденський рух, що об'єднав «незгодних», за терміном Георгія Касьянова (братів Михайла і Богдана Горинів, Михайла Осадчого, Ігоря та Ірину Калинців), показав не лише комфромізм, але й інакшість інтелектуалів, їхню здатність до публічного опору. Проте творча й наукова інтелігенція Західної України 1950–1980 рр. не була повністю закрита у радянському дискурсі і, хоч досить обмежено, мала доступ до західної літератури[81]. Підпільно окремі її представники (як засвідчили дисидентські процеси) сягали й заборонених на той час текстів[82]. У цьому розумінні вони набли-

[80] На вершині інтелектуального читання опинилися твори «класиків марксизму-ленінізму» (К. Маркса і Ф. Енгельса, В. Леніна, а в 40–50-х роках – і Й. Сталіна), офіційні програмні документи ВКПб/КПРС, зокрема тексти «керівників партії та держави» союзного (М. Хрущова, Л. Брежнєва, К. Черненка, Ю. Андропова тощо), республіканського і місцевого рівня. Одночасно читачам пропонували зразки соцреалістичних текстів, які відповідали стереотипам комуністичної пропаганди (наприклад, «Так гартувалася сталь» М. Островського), а також тексти мілітарного спрямування (оповідання й повісті про героїв громадянської та «Великої Вітчизняної війни», зрештою, тих же «Прапороносців» О. Гончара тощо). Проте і українська, і світова класика також були включені до канону лектури, культури та літератури, і саме вони давали можливість творити.

[81] Можна було читати та використовувати дослідження англійських, французьких, американських дослідників, переклади з яких публікували центральні радянські, в одиничних випадках – київські видавництва російською мовою – наприклад, в серії (від Фердинанда де Соссюра, Жана Вандрієса та Антуана Мейє до Леонарда Блумфілда, Джона Лайонза, Еміля Бенвеніста, Уріеля Вайнрайха). Те саме стосувалося історичної, етнологічної літератури: хоч і обмежено, але були доступні тексти класиків філософії, а також західноєвропейських і американських мислителів і дослідників XX ст.: Бертранда Рассела, Мішеля Фуко («Слова і речі»), Ернста Гелнера, Клода Леві-Стросса (Структурна антропологія), Люсьєна Леві-Брюля, а під кінець 1980 – на початку 1990-х років також і Мартіна Гайдеггера, Ганса-Георга Гадамера, Альберта Норта Вайтхеда, Макса Вебера, історичні праці Марка Блока, Фернана Броделя, та інших. Закордонна наукова література була важливою і для представників точних та природничих наук. Тому в СРСР були перекладені, наприклад, праці з фізики, хімії, математичної логіки і основ математики: від Фейманового курсу фізики (The Feynman Lectures on Physics) та праць Альберта Ейнштейна та Леопольда Інфельда, Норберта Вінера і Вільяма Росса Ешбі з кібернетики до математичного курсу Ніколя Бурбакі. Приблизно з 1960-х років були відносно популярними і тексти західної художньої літератури XX ст.: від романів Марселя Пруста до Жан-Поля Сартра, Алена Роб-Грійє, Наталі Саррот, Маргеріт Юрсенар, Умберто Еко.

[82] Книг міжвоєнного та «дореволюційного» часу, а також еміграційних видань (від «Історії України-Русі» Михайла Грушевського до видань балтиморського «Смолоскипа», німецько-американської «Сучасності» тощо) та самвидавських текстів (на зразок «З приводу про-

жали себе до західних інтелектуалів, хоча сам образ інтелектуала для радянської культури був, радше, ворожим.

Після 1991 р. демократичні зміни в Україні стали наслідком протистояння і компромісу між компартійними політичними елітами та елітами інтелектуальними, які, зокрема, репрезентували Західну Україну або мали до неї дотичність. Це засвідчив склад опозиційної до комуністичних структур Народної Ради у Верховній Раді України І скликання (1990–1994). Її головою став західноукраїнський спеціаліст із квантової фізики академік Ігор Юхновський, а до складу належали інтелектуали, зокрема поети Дмитро Павличко, Роман Лубківський, прозаїк Роман Іваничук, журналіст і дисидент Вячеслав Чорновіл, дисидентка і письменниця Ірина Калинець, журналісти Михайло Батіг і Ярослав Кендзьор, філолог, музейний працівник і публіцист Михайло Косів, етнолог Степан Павлюк, філософ Євген Гринів, мистецтвознавець і дисидент Богдан Горинь, фізик Орест Влох, економіст Михайло Швайка та ін. Згодом інтелектуально-гуманітарний тип Народної Ради, схильність частини її членів до метафоричного, художнього або системно-теоретичного мислення називали недоліком опозиції у Верховній Раді. Водночас ці риси дали змогу інтелектуалам, хоч і не завжди ефективно, формулювати ідеологічні орієнтири розвитку української державності. Інша річ, що такі ідеї не збігалися ані з гаслами комуністів / компартійних еліт, ані з прагматичними намірами нових бізнес-еліт, особливо сформованих у 1990–2000 рр. олігархічних кланів. За час президентства Леоніда Кучми змінилося саме розуміння еліти, що відобразилося і в пресі, і в книжній культурі. Так, наприклад, в імідж-календарі 2004 р., що репрезентував чи мав репрезентувати «ділову, політичну, інтелектуально-творчу еліту України», на перший план виходили підприємці та управлінці, народні депутати, представники вищого офіцерського складу збройних сил тощо[83], частина з яких були відвертими представниками олігархату, зокрема дніпропетровського та донецького кланів (Євген Щербань, Анатолій Рибак, Микола Азаров). Науковців, медиків, письменників, артистів, митців на цих сторінках було дуже мало, а ще менше – представників Західної України. Символом єдності західноукраїнської та центральноукраїнської інтелектуальної та політичної еліти тут був лише В'ячеслав Чорновіл. Натомість утіленням всіх еліт на обкладинці видання були тогочасний Президент Леонід Кучма та футболіст Андрій Шевченко (який серед молоді став популярним більше, аніж класик української літератури Тарас Шевченко). Задля підвищення іміджу (або через додаткові фінансові доплати) представники бізнесових та політичних, управлінських еліт також намагалися подавати себе як

цесу над Погружальським» Євгена Сверстюка та Івана Світличного, або ж «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби). Ця література в умовах цензури була небезпечною для інтелігента чи інтелектуала, бо навіть чехословацька «Дукля», українські тексти румунських та польських видавництв (наприклад, «Наше слово», «Наша культура», Календар УСКТ), або навіть видання бачванських русинів із СФРЮ вважалися не надто надійними, і дописувати туди авторам з СРСР не рекомендували.

[83] Ділова, політична, інтелектуально-творча еліта України. Імідж-календар. Київ, 2004.

інтелектуальну еліту, виступаючи в ролі науковців і захищаючи дисертації або пишучи книги. Звісно, в пресі періодично звучали звинувачення або в плагіаті, або несправжньому авторстві, однак таких фактів зазвичай не могли довести, і це не перешкоджало управлінцям та бізнесменам здобувати наукові ступені, видавати монографії або писати науково-популярні книги (зразком для них стала книга самого Президента України Леоніда Кучми «Україна – не Росія», видана українською та російською мовами у 2003 р.). Деякі інтелектуали стали політтехнологами при владних структурах, продукували тексти та здобували наукові звання, однак це викликало спротив тих, хто вважав себе «справжніми інтелектуалами» (вчених із наукових установ, письменників, митців).

На протилежному полюсі суспільної уяви перебував образ богемного інтелектуала, який багато в чому сформувала художня література[84]. Це людина, чиє природнє середовище – львівська «Дзиґа» або «станиславівський феномен». З одного боку, сюди зараховували письменників-постмодерністів, представників різних літературних груп та гуртів (Бу-ба-бу, Лугосад тощо) – Юрія Андруховича, Юрія Іздрика, Тараса Прохаська, Віктора Неборака, а також публічних інтелектуалів (Ярослава Грицака, Миколу Рябчука)[85]. З іншого – тих, хто читав їхні твори, як і твори класиків XX ст.: Джеймса Джойса (James Augustine Aloysius Joyce), Марселя Пруста, Жан-Поля Сартра (Jean-Paul Charles Aymard Sartre), Сімони де Бовуар (Simone de Beauvoir), і своїх сучасників: Харукі Муракамі (村上 春樹;), Мілорада Павича (Милорад Павић) чи, наприклад, Френсиса Фукуями (Francis Fukuyama)[86]. Тепер вони змушені були задуматися над тими питаннями, які ще з 1960-х років ставили інтелектуальні еліти Західної Європи: чи має інтелектуал протидіяти владі, а чи підкорятися їй; чи мають інтелектуальні еліти бути революційними, чи, навпаки, революція їх знищує, і взагалі, наскільки нонконформістськими мають і можуть бути інтелектуали, шукаючи правди? Чи мають вони бути заангажованими у суспільне життя, чи бути Іншими, відлюдниками – анахоретами істини? Чи пошук і голошення правди є їхнім основним завданням і де шукати правду в плюралістичному постмодерному суспільстві? Чи політична заангажованість впливає на якість художніх текстів або наукових робіт? Чи може бути інтелектуал циніком[87] і чи має дотримуватися моральних норм, будуючи «холодні» чисті інтелектуальні конструкції? Відповіді на ці питання були й залишаються доволі складними й неоднозначними, викликають,

[84] Андрейчик М. Інтелектуал як герой української прози 90-х років XX століття / пер. з англ. І. Андрущенка. Львів: ЛА «Піраміда», 2014.

[85] Водночас авторитетними інтелектуалами залишалися також Ігор Калинець, Роман Іваничук, Андрій Содомора, свою роль у публічних дискусіях відіграли думки Галини Пагутяк і Василя Габора, але також і представників молодшого покоління: Любка Дереша, Ірини Старовойт, Галини Крук та Остапа Сливинського, Тимофія Гавриліва та багатьох інших.

[86] Іншими словами, інтелектуал-гуманітарій імпліцитно формувався під впливом дуже різних текстів від Фрідріха Ніцше, Анрі Бергсона, Зигмунда Фройда, до Ганса-Геогра Гадамера, Мартіна Гайдеггера, Річарда Рорті до Фредріка Джеймсона, Умберто Еко, Жана-Поля Сарта й Поля Рікера, Яна Мукаржовського, Романа Якобсона, Юрія Лотмана, Міхаїла Бахтіна.

[87] Пор.: Слотердайк П. Критика цинічного розуму / пер. з нім. А. Богачова. Київ, 2002.

як і раніше, «кризу розуму»[88]. Приклад тому – сприймання текстів нациста та видатного філософа Мартіна Гайдеггера (Martin Heidegger) чи сталініста й знаного письменника Луї Арагона (Louis Aragon / Louis-Marie Andrieux).

В українському контексті проблемою було те, наскільки інтелектуальну еліту можна було вважати справжньою елітою в країні, де реальними силами залишалися олігархічні еліти. Певні зміни настали після Помаранчевої революції і президентства Віктора Ющенка (2005–2010), який захоплювався історією та гуманітарними науками й формував власну міфологію України, що частково перегукувалася з уявленнями західноукраїнської інтелігенції / інтелектуалів. Однак вже президентство Віктора Януковича (2010–2014) сприяло репрезентації неінтелектуалів як інтелектуалів і витісненню інтелігентів Західної України на маргінес. Події Євромайдану та Революції Гідності знову посприяли піднесенню інтелектуалів (зокрема галицьких), які бачили західноукраїнський регіон мостом для інтеграції в культурну Європу та в політичний Євросоюз. Вибори 2019 р. поставили перед інтелектуальними елітами доволі складне питання: чи мають вони пріоритетне право презентувати уявний «інтелект нації» чи «інтелектуальне надбання нації» у той час, коли до влади приходять представники творчих кіл (наприклад, актори), які в популярній культурі (отже, в свідомості більшості громадян) були також інтелектуальними елітами, хоча й іншими. Російсько-українська війна 2022 р. поставила перед інтелектуальними елітами ще складніші питання: зокрема, чи високий інтелектуальний авторитет, належність до інтелектуальних еліт (як у випадку Ноама Хомського / Чомського (Avram Noam Chomsky), Юргена Габермаса (Jürgen Habermas), частково в Генрі Кіссінджера (Henry Alfred Kissinger) автоматично гарантує правильне розуміння кризових ситуацій сучасного світу? Чи інтелектуальні еліти можуть ставати «корисними ідіотами» політичних режимів, які вигідно маніпулюють їхньою думкою? Що таке інтелектуальний героїзм у контексті війни? Чи відповідальні інтелектуали за війну, її пропаганду, за використання ідей або озброєнь, які вони створили, що спричинило смерть людей (думка Альберта Ейнштейна)? Відповіді на ці питання, з одного боку, зрозумілі, бо чимало тих, кого вважали провідними світовими інтелектуалами, не розуміють конкретної нинішньої української ситуації або бачать її у світлі ідеального міжкультурного діалогу, ідеології пацифізму, а не війни. Частина закордонних інтелектуалів не чує своєї відповідальності за вирішення російсько-українського воєнного конфлікту. Натомість українські інтелектуали вимушені взяти в руки зброю, щоб захищати себе і свою державу, а це зробило інтелектуальний героїзм також і воєнним героїзмом, віртуальну інтелектуальну самопожертву також і реальною фізичною самопожертвою.

Історія інтелектуальних еліт на західноукраїнських землях засвідчує, що інтелектуали не завжди могли відігравати провідну суспільну роль, тим більше визначати долі регіону чи держав, до яких вони належали. У різні періоди їхня власна соціальна ситуація теж була різною: від досить сильної

[88] Пор.: La crise dans la tête. *L'Arc: Revue trimestrielle*. 1977. No. 70.

до слабкої чи маргінесової. Інтелектуали і самі відрізнялися: серед них були бунтарі / революціонери-нонконформісти, але також конформісти й пристосуванці; мрійники, диваки, і ті, кого вважали втіленням суспільної солідності, ерудити й енциклопедисти, люди влади і люди богеми, люди дії та адепти споглядання. Відповідно, рухи інтелектуальних еліт були багатовекторними і змінними: вони то бунтували проти того, що вважали нераціональним, неправильним чи несправедливим, то адаптувалися до суспільних обставин і рухалися в тому ж напрямку, що й решта суспільства. Проте їхній вплив на книжкову / книжну культуру регіону та на українську культуру загалом завжди був, якщо не основним, то принаймні вирішальним.

Роман Голик

Частина ІІ
УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА В ПЕРІОД НАЦІО- ТА ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

DOI: 10.33402/elita.2023-69-86

Розділ 1. ВЗАЄМОВПЛИВИ ПІВДЕННО- ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Героїчне відбиття українським народом повномасштабної військової агресії з боку Росії надзвичайно загострило і задовго до того актуальне питання зміцнення соборності України. Вочевидь, занадто велике захоплення регіоналістикою часто створює роздрібнене, клаптикове уявлення про українську історію. Тому варто прагнути до апробації та поглиблення в історичній україністиці соборницького підходу, головним струменем якого має бути підкреслення різноманітних зв'язків між різними українськими територіями. Головно ці зв'язки у галузі націєтворення та державотворення були забезпечені зусиллями національної еліти, що активно формувалася у XIX – на початку XX ст. Апогеєм цього процесу стала Українська національна революція.

Кінець XIX ст. позначений розгортанням співробітництва між південноукраїнськими науковцями та Науковим товариством ім. Т. Шевченка (НТШ). Передумовою цього стало, з одного боку, намагання Михайла Грушевського та інших будівничих товариства максимально поширити його вплив як у межах українських етнічних земель, так і у світі, а з іншого – підвищення наукового і загалом культурного потенціалу та пожвавлення процесів українського націєтворення у Південній Україні: заснування університету в Одесі та низки товариств при ньому, «Просвіт» в Одесі та Миколаєві.

НТШ передусім привернуло до себе увагу провідників українського національного руху, що цілком сприйняли погляд на Галичину і ширше – українські землі Австро-Угорської імперії, як на український П'ємонт. Так, провідник українського національного руху в Одесі М. Комаров у своєму виступі перед однодумцями у 1908 р. на тему «Товариство Просвіта в Галичині та завдання наших Просвіт» розглядав галицьке товариство як матрицю для подібних осередків українства на решті території України[1]. Д. Сигаревич віддавав належне здобуткам НТШ та особисто його голові професору Михайлові Сергійовичу Грушевському, який переніс до Львова традиції свого видатного вчителя Володимира Антоновича.

Одеський громадський діяч наголошував на великій ерудиції М. Грушевського, його бурхливій енергії та непохитній громадянській і національній позиції, що забезпечило подиву гідне зростання нещодавно заснованого Наукового товариства у Львові, до якого були залучені провідні наукові сили Галичини[2].

---

[1] Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 276. Арк. 52–53.

[2] Корнич Д. Просветительная деятельность галицких русских. *Южные записки.* 1905. 23 января.

Важливе значення для налагодження контактів мав епістолярний діалог, традиційний та надважливий для інтелігенції XIX–XX ст. У 1910 р. В. Гнатюк, якого І. Линниченко називав «невтомним дослідником Угорської Русі», відповів своєму одеському колезі на запит бібліографічного характеру[3].

Не такими налагодженими були особисті зустрічі, втім, не менш значущими для підтримки зв'язків. Вони відбувались під час візитів М. Грушевського, В. Гнатюка, І. Франка до Одеси та О. Грушевського, О. Маркевича, М. Комарова, І. Луценка, І. Липи, Д. Сигаревича до Львова.

Спочатку М. Комаров, а згодом Д. Сигаревич виконували функцію зв'язкового з галичанами. Саме М. Комарова варто вважати піонером у налагодженні контактів із НТШ (у 1880-х роках – Літературного товариства). Видатний діяч українського національного руху Є. Чикаленко згадував, що М. Комарова називали «міністром закордонних справ» передусім за його розгалужені зв'язки з Галичиною[4].

В. Дорошенко зауважував, що по 1876 р. М. Комаров «був одним з найдіяльніших, хто не клався на славетну українську піч, а пішов, хоч по одинцю, за свій страх і риск у Галичину»[5]. Однак і Є. Чикаленка, одеського громадівця 1890-х, є підстави вважати одним із промоторів контактів із НТШ на півдні України. Обидва в ці часи були знайомі з провідними членами НТШ, вели з ними жваве листування, передусім із М. Грушевським.

Наприкінці 1890-х років Д. Сигаревич налагодив стосунки з М. Грушевським та НТШ[6]. Він брав участь у роботі товариства, обміні літературою, підтримував листування, зокрема з В. Гнатюком. Важливе значення мали особисті приїзди Д. Сигаревича до Галичини. У 1897 р., під час весільної подорожі за кордон, він разом із дружиною виконував доручення громади, що стосувалися НТШ. У 1899 р. його відрядили вже у громадських справах[7]. На засіданнях одеської громади Д. Сигаревич інформував однодумців про життя українців у Галичині[8].

Маловідомим фактом є візит до Львова у першій половині 1914 р. провідного одеського літературознавця початку XX ст. Володимира Лазурського, яке він описав у своїх мемуарах. Одеський науковець відвідав приміщення НТШ, де йому організували екскурсію до музею, а також дівочу гімназію, якою завідував член НТШ О. Макарушка. Він дозволив В. Лазурському побувати на уроках і показав йому приміщення[9].

---

[3] Держархів Одеської обл. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 477. Арк. 1.

[4] Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Київ, 2003. С. 134.

[5] Дорошенко В. Михайло Комар (Комаров). *Літературно-науковий вістник.* 1913. Т. 64. Жовтень. С. 125.

[6] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 871. Арк. 259. 1 арк.; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 400, 2282; Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. Київ, 2010. С. 39.

[7] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. Х. Спр. 5069. Арк. 3.

[8] Корнич Д. Просветительская деятельность галицьких русских. *Южные записки.* 1905. № 4. С. 39–45.

[9] Лазурский В. История моей жизни. Рукопись. Одесса, 1936. Л. 212.

Піком взаємних контактів можна вважати обрання п'яти одеських громадських та культурних українських діячів членами НТШ: у 1901 р. дійсним членом філологічної секції став Михайло Комар (Комаров), історико-філософської – Олексій Маркевич, звичайними членами лікарської комісії НТШ обрали лікарів Івана Липу, Івана Луценка, Василя Гукевича[10]. Василь Костянтинович Гукевич, вірогідно, був сином іншого звичайного члена НТШ – Костя Гукевича. Народився В. Гукевич 1871 р. у родині священника в с. Германівці на Галичині. Вищу освіту отримав на медичному факультеті Краківського університету. У 1901–1907 рр. був членом Русько-Української радикальної партії. Про його діяльність в Одесі відомо мало, принаймні серед провідних діячів його не згадують. Не значився він навіть серед членів українських товариств. Однак у «Хроніці» НТШ за 1908 р. В. Гукевич фігурує саме як одеський член товариства. Припускаю, що він міг наїздами перебувати в Одесі, здебільшого зосереджуючись на діяльності в Галичині. Утім, у 1920 р. саме В. Гукевич очолив одеську «Просвіту» і вже у 1921 р. був за це вперше заарештований. У 1920-х роках В. Гукевич посів помітне місце серед медичної еліти Одеси: був заступником голови медичної секції Одеського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), завідувачем відділу дитячої лікарні[11].

Микола Комаров спонукав до вступу у члени НТШ товариша по навчанню у Харківському університеті Василя Гегела. Своє перебування серед членів НТШ ці особи аж ніяк не вважали формальним. І. Луценко намагався відвідати засідання товариства, хоча йому це не завжди вдавалось. Своє право голосу під час звичайних зборів НТШ він передавав докторові Івану Боднару та Євгену Бурячинському[12]. У листі до С. Єфремова зі Львова від травня 1904 р. М. Грушевський зауважував: «В товаристві притихло на хвилю, але ся тишина нічого доброго не віщує – сплетні й інтриги йдуть далі – чекають, чи буде затверджувати статут, і готовляться до баталії на звичайних загальних зборах – вони будуть мабуть в середині нового стилю червня. Треба б, аби приїхали знов – присутність Чикаленка й Луценка на сих зборах була дуже користна»[13]. Доказом перебування І. Луценка у Львові та його планів налагоджувати контакти слугує його візитівка, залишена для О. Барвінського[14]. На ній гість з Одеси занотував, що жалкує з приводу відсутності господаря вдома. У липні 1914 р. І. Луценко взяв участь у роботі з'їзду слов'янських учительських товариств у Львові, з початком війни перебував на Галицькому фронті як військовий лікар і, без сумніву, скористався нагодою підтримати контакти з членами товариства. Важливим виявом участі одеських діячів у діяльності НТШ була фінансова підтримка товариства з їхнього боку. У 1900 р. Д. Сигаревич привіз львів'янам пожертви одеситів на українську культурну справу та зустрівся з І. Франком, О. Маковієм,

[10] Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові (Хроніка НТШ). 1908. Ч. 33. Вип. 1: Справозданє за 1907 р. Львів, 1908. С. 25, 30.

[11] Держархів Одеської обл. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 7321.

[12] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Арк. 43; Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. Одеса, 2006. С. 21.

[13] Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака. Київ, 1997. С. 149.

[14] Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. Барвінських. Спр. 1739. Арк. 1.

В. Гнатюком[15]. Найбільш символічним виглядає відомий вже на той час із газет факт, що М. Комаров заповів частину свого майна на потреби НТШ[16]. У 1901 р. М. Грушевського було обрано членом ОТІС.

На цій міцній основі налагодився обмін літературою. Через цензурні перешкоди до революції 1905 р. безпечніше було отримувати книги через офіційні установи. Тому, наприклад, М. Грушевський надсилав томи своєї «Історії» П. Іванову, на його прохання, на адресу університету. «Історія» призначалась не лише для П. Іванова, але й для одного з провідних українців Одеси, гласного міської думи П. Климовича[17]. Однак виписку робили й особисто. У листі до М. Грушевського 1899 р. Є. Чикаленко повідомляв з Одеси про те, що виписав «Літературно-науковий вісник» для низки одеситів (педагога Антіна Крижанівського, Єлісея Волянського, Михайла Комарова, Івана Луценка) та одного з провідників українців Херсону Андрія Грабенка[18]. Питанню обміну літературою були присвячені листи до В. Гнатюка І. Липи та М. Комарова[19]. Галицькі видання стали цінним компонентом приватних бібліотек М. Комарова та І. Луценка[20]. Однак захоплення ними могло закінчитися фатально. Найбільш гучною виявилася справа професора Новоросійського університету О. Маркевича, що намагався таємно перевезти через кордон придбані у Галичині видання. Його викрили та звільнили з університету. Надалі О. Маркевич отримував видання НТШ через свого друга І. Линниченка.

Після революційних подій вже цілком відкрито видання НТШ у своїх бібліотеках накопичують «Просвіти» Південної України. На сторінках «Хроніки» НТШ низка осіб з Одеси фігурує як жертводавці видань та предметів: І. Бондаренко дарував книги до бібліотеки НТШ у 1910–1911 рр., В. Буряченко – предмети до музею та книжки до бібліотеки НТШ у 1912 р.[21]. В. Боровик пожертвував рукописну збірку, одеське товариство «Українська хата» – одне видання у 1911 р. Багато книжок, з якими М. Аркас працював під час роботи над своєю «Історією України-Русі», він отримав від книгарні НТШ, а його працю, за згадкою Б. Барвінського, розповсюджували в Галичині через книгарню НТШ. Видання праці М. Аркаса «Історія України-Русі» загалом позитивно сприйняли в Галичині, про що свідчать рецензії С. Томашівського, В. Пачовського, Б. Барвінського[22].

---

[15] Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / упоряд., авт. вст., комент. та покажч. Н. В. Руденко. Запоріжжя, 2006. С. 26.

[16] Рада. 1913. 17 серпня.

[17] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 5 (згадка про П. Климовича у непідписаному листі призвела до помилки сучасного історика С. Плохія, який назвав П. Климовича автором листа і навіть популяризатором творчості М. Грушевського в Одесі (хоча насправді ним був саме П. Іванов (див. нижче): Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ, 2011. С. 123, 467, 479, 501).

[18] Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / ред. Л. Винар, упоряд.: І. Старовойтенко, О. Тодійчук. Київ, 2010. С. 42.

[19] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2289. Арк. 38–39; Спр. 2277. Арк. 18–22.

[20] Комаров Б. Одеські зустрічі. *Спогади про Лесю Українку.* Київ, 1971. С. 139; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. С. 113–115.

[21] Хроніка НТШ. 1911. Ч. 49.

[22] Старовойтенко І. М. «Історія України-Русі» М. Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку XX ст. *Український історичний журнал.* 2009. № 1. С. 102–116; «Історія України – Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2009. С. 202–204, 215–225.

Цю працю вони сприймали як приклад для написання популярних націєтворчих праць у Галичині.

Закупівля книг із царини україністики в Австро-Угорській імперії та за кордоном була вагомим джерелом поповнення бібліотеки НТШ. На початку XX ст. вона підтримувала зв'язки з метою закупівлі книг з 4 книгарнями в Києві, 3 – в Одесі, 1 – у Харкові і 1 – у Холмі.

Найбільшим досягненням стало налагодження обміну виданнями між бібліотечною комісією НТШ та усіма провідними офіційно-державними товариствами Українського Причорномор'я. Новоросійський університет надсилав НТШ свої «Записки», а в обмін отримував «Записки» НТШ[23]. Певний час відповідальним за цей обмін був уже згаданий І. Бондаренко – завідувач історико-філологічного кабінету бібліотеки Новоросійського університету. Видання НТШ аж ніяк не лежали в бібліотеці університету баластом. Так, матеріали архіву І. Линниченка свідчать, що він користувався «Записками» НТШ з бібліотеки. Обмін виданнями з бібліотекою НТШ налагодило Одеське бібліографічне товариство на чолі зі своїм беззмінним головою І. Линниченком. 25 квітня 1912 р. НТШ написало листа до ОБТ за підписом бібліотекаря Івана Кревецького, в якому висловило бажання налагодити обмін виданнями, пропонуючи «Хроніку НТШ» та «Матеріали до української бібліографії» у 3 т. Звіти бібліотеки ОБТ та «Хроніка» НТШ засвідчують, що між товариствами справді було налагоджено обмін виданнями. До бібліотеки НТШ надходили «Известия» ОБО, які надсилав завідувач бібліотеки товариства А. Флоровський[24].

До ІФТ із 1890-х років надходили «Хроніка» НТШ німецькою мовою, «Збірник» історико-філософської секції, «Записки» НТШ, «Жерела», «Етнографічний збірник», «Пам'ятники українсько-руської мови та літератури», «Історія України-Русі» М. Грушевського, «Т. Шевченко – Грушівський» О. Конисського[25].

Мережа зв'язків та обміну створила сприятливий ґрунт для найбільш креативних напрямів співпраці – аналізу та популяризації здобутків один одного, спільних проєктів. Є. Чикаленко та М. Комаров були авторами (перший як меценат, другий – головний упорядник) великого видавничого проєкту, співтворцями якого можна вважати південноукраїнську еліту та НТШ – «Словара російсько-української мови». У 1893–1898 рр. у Львові заходами НТШ було видано 4 томи «Словника», який «зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка», тобто М. Комаров та «Одеська (Адеська) Громада».

Найповніше розвинувся такий напрямок співробітництва, як розміщення праць південноукраїнських діячів на сторінках видань НТШ та їхнє рецензування. У такий спосіб НТШ втілювало у життя ідею «Українського П'ємонту», надавало недосяжну для російської цензури інтелектуальну сферу для південноукраїнської еліти.

---

[23] Держархів Одеської обл. Ф. 45. Оп. 9. Спр. 9 (1910). Арк. 7.

[24] Там само. Оп. 4. Спр. 2843. Арк. 32.

[25] Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1899. Т. 7. Протоколы и Отчет. С. 4, 7; Летопись Историко-филологического общества... 1901. Т. 9. Отчет. С. 8; Летопись Историко-филологического общества... 1905. Т. 12; Отчет. С. 7, 9.

У 1880–1890-х роках на сторінках львівських часописів, друкованих органів НТШ, «Діло», «Зоря», «Правда» та «Літературно-науковому віснику» декілька заміток надрукував М. Комаров. Він обирав для співпраці саме народовські часописи, адже, як влучно зазначив О. Рябінін-Скляревський, «поміркований український ліберал, правий народник – культурник, до того ж російський службовець, Комаров не міг брати участь у надто радикальних виданнях. Найбільше пасували до його становища й світогляду помірковано-поступові народовецькі часописи»[26]. У зазначених виданнях він надрукував 62 статті (45 – у «Зорі», 11 – у «Правді», 4 – в «Ділі», 2 – в «Літературно-науковому віснику»), що становить більшу частину його літературно-наукової спадщини[27]. Галицькі вчені та літератори, своєю чергою, часто рецензували роботи М. Комарова. Позаяк до 1890-х років галицькі видання достатньо вільно надходили до решти українських земель, публікації М. Комарова безпосередньо впливали на розвиток суспільно-політичної думки в Україні у складі Російської імперії. Є. Чикаленко згадував, що із «Зорею» він вперше ознайомився в М. Комарова.

Саме від останнього одеські громадівці отримували відомості про боротьбу між українцями і поляками в Галичині, про що неможливо було дізнатися з російських газет[28]. З огляду на цензуру, всі свої публікації М. Комаров підписував псевдонімами М. Комар, М. Уманець, М. Неіжмак, Хуторянин. Переважно статті М. Комарова належали до жанру рецензій, перекладів та некрологів. А. Кримський згадував, що видатні діячі Галичини знали одеського дописувача передусім як неупередженого рецензента[29]. У своїх рецензіях одеський діяч знайомив західних українців із новими творами П. Куліша, С. Руданського та інших, чітко окреслюючи свій погляд на розвиток української культури. Найповніше він виявився у незгоді М. Комарова з автором комедії, де український патріот був зображений людиною, у якої на язиці разом із Шевченком галушка[30]. Серед перекладів М. Комарова варто згадати твір Д. Мордовця «Професор Ратмиров», присвячений біографії М. Костомарова. Постать М. Костомарова особливо цікавила М. Комарова. Видатному історикові він присвятив декілька публікацій, зокрема оприлюднив на сторінках «Правди» важливий лист М. Костомарова до київських студентів 1863 р.[31]. М. Комаров заперечував поширене твердження, буцімто М. Костомаров не визнавав придатності української мови для «високої» літератури.

Декілька статей М. Комарова у галицьких виданнях мали особливо принципове спрямування і слугують важливим джерелом вивчення його світогляду. У статті «Хто ж справді винен і де наша робота?» (1889), яку А. Кримський небезпідставно порівнював з «Чудацькими думками» М. Драгоманова, М. Комаров одним із перших рішуче висловився проти песимізму щодо подальшого

---

[26] Рябінін-Скляревський О. М. Ф. Комаров як культурний одеський діяч 1888–1913. *Україна.* 1929. № 12. С. 47.

[27] Известия одесского библиографического общества. 1913. Т. 2. Вып. 7. С. 323–336.

[28] Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Київ, 2003. С. 157.

[29] Кримський А. М. Комар. *Зоря.* 1896. Ч. 18. С. 358.

[30] Зоря. 1886. Ч. 21. С. 344.

[31] Правда. 1892. Травень. Т. 13. Вип. 39. С. 303–305.

розвитку українського національного руху, вбачаючи вихід у розгортанні активної праці в Галичині. «Будь що будь, рано чи пізно, а вся наша праця не загине марно і для України, і колись вернеться до нас і стане нам у пригоді, як Галичині придались перші літературні заходи на Україні. Галичина – то наш світоч, туди і линемо всею душею», – наголошував одеський публіцист[32]. У відповіді російському вченому О. Пипіну на його рецензію на працю О. Огоновського «Історія літератури руської» М. Комаров довів, що російський ліберал в українському питанні завжди залишиться обрусителем[33]. У низці статей М. Комаров характеризував одеське громадське та культурне життя, з огляду на його вплив на українство («Вісті з Одесу»). На конкретних прикладах одеської дійсності він висвітлював гнилість російського суспільно-політичного життя, марність сподівань на співчуття до українського національного руху з боку російських лібералів, чиє побоювання виявів української свідомості часто виходило за межі здорового глузду[34].

Почин М. Комарова був продовжений учнем В. Антоновича, вже згаданим вище істориком Павлом Івановим. Із НТШ історика зближували його зацікавлення середньовічною історією Волинської землі[35]. П. Іванов мав великі симпатії до української культури, заявляючи про них не тільки у приватному листуванні, але й публічно. Під час перебування П. Іванова на Півдні України та М. Грушевського у Києві і Львові між істориками тривало жваве листування (до 1898 р.). У 1890-х роках М. Грушевський залучив свого колегу до наукової співпраці. У декількох листах до М. Грушевського П. Іванов висловлював щире бажання ознайомитись із «Записками» НТШ і наполегливо просив надіслати йому примірник першого тому[36]. Зрештою, П. Іванов за сприяння М. Грушевського першим з південноукраїнських істориків опублікував свої статті на сторінках «Записок» НТШ[37].

Павло Іванов побоювався афішувати свою участь у цьому «неблагонадійному» виданні, ховаючись за вигаданий М. Грушевським псевдонім «І. Андрієнко» або підписуючись просто «Іванов». В одному з листів до М. Грушевського П. Іванов писав, що перша його публікація в «Записках» НТШ стала для нього фатальною. Статтю побачив один з одеських професорів-слов'янофілів О. Кочубинський і, запідозривши П. Іванова в українофільстві, зірвав його пробну лекцію на посаду приват-доцента. Свої статті у «Записки» НТШ П. Іванов надсилав російською мовою. Він збирався вивчити українську мову і лише українською публікуватися в «Записках» НТШ[38]. У 1894 р. одесит повідомляв М. Грушевського про те, що готує масу рецензій для «Записок» НТШ.

---

[32] Зоря. 1889. Ч 4. С. 65.

[33] Зоря. 1890. Ч. 21.

[34] Правда. 1891. Т. 3. Вип. 9. С. 167; Правда. 1891. Т. 3. Вип. 7. С. 39–40.

[35] Иванов П. Исторические судьбы Волынской земли. Одесса, 1895. 317 с.

[36] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 6, 13.

[37] Іванов Картка з історії Волині на початку XIV ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ).* 1893. Т. 2. С. 119–146; Андрієнко І. [Рец. на]: 16 том «Записок одесского общества истории и древностей» та 19 випуск «Известий Таврической ученой архивной комиссии». *Записки НТШ.* 1894. Т. 4. С. 182–184.

[38] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 23, 40.

Попри свій український патріотизм, у працях з історії Півдня України П. Іванов не відходив від традиційних імперських доктрин. Однак у недосяжному для російської цензури виданні він став на україноцентричні позиції у висвітленні історії Одеси та Південної України. У рецензії на праці О. Маркевича, В. Яковлєва та В. Надлера з історії Одеси П. Іванов акцентував на перевазі українців серед населення Новоросії наприкінці XVIII ст., рішуче заперечив думку В. Надлера про цивілізаційну роль Росії на Півдні, наголосивши на ролі запорозьких козаків, підкреслив свавілля російської армії після взяття Хаджибею[39]. П. Іванов піддав сумніву позитивну роль іноземних колоністів на півдні України і зауважив, що «Новоросія – певна річ – геть би більш надбала собі культури, коли б переселенцям українським уряд надав хоч частину тих привілеїв і різноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних». Ці думки були більш україноцентричні, ніж ті, що дозволяв собі О. Маркевич. Зазначимо, що це була єдина велика публікація з історії українського Причорномор'я, надрукована в «Записках» НТШ. Західноукраїнський читач вперше отримав можливість ознайомитися з альтернативним до російсько-імперської доктрини поглядом на історію Одеси.

Значно більшою активністю у відносинах із НТШ відзначився Олексій Маркевич. На сторінках «Записок» НТШ від 1897 р. до 1903 р. з'явилося 13 його публікацій. Усі статті він писав російською мовою, а вже у Львові їх готували до друку в україномовному перекладі. Публікації О. Маркевича на сторінках «Записок» НТШ були присвячені загальноукраїнській історії та літературі, меншою мірою – історії Росії. Лише одна стаття стосувалася південноукраїнської тематики, хоча саме як історик цього регіону О. Маркевич здобув собі найбільший авторитет[40]. За жанром публікації О. Маркевича належали до заміток та повідомлень, археографічних публікацій та рецензій. У статті, що була присвячена сумнозвісному в історії українознавства XII археологічному з'їзду у Харкові, О. Маркевич висловив своє негативне ставлення до відсутності галицьких науковців на з'їзді. На його думку, «приїзд, хоч би тільки львівських учених додав би сьому, головно українсько-руському з'їздові, особливо визначного, научного інтересу»[41]. Знаменно, що лише одна стаття О. Маркевича у «Записках» НТШ була надрукована анонімно (під криптонімом «О»). Ймовірно, це пояснюється тим, що наприкінці XIX – на початку XX ст. О. Маркевич вже був відсторонений від роботи в Новоросійському університеті, а отже, не був офіційною особою. Певний стосунок О. Маркевич мав і до «Літературно-наукового вісника». М. Грушевський отримав від О. Маркевича деякі історико-літературні матеріали, які надрукував у цьому виданні 1902 р.[42].

Своєрідну естафету публікацій істориків на сторінках НТШ підхопив О. Грушевський – у 1907–1908 рр. приват-доцент кафедри руської історії історико-філологічного факультету Новоросійського університету. У 1907 р. на сторінках

[39] Андрієнко І. Ювілейні видання до історії м. Одеси. *Записки НТШ.* 1894. Т. 4. С. 151–168.

[40] Маркевич О. Як складаються легенди. *Записки НТШ*. 1902. Т. 46. С. 5–6; Т. 52. С. 19–20.

[41] Маркевич О. XII Археологічний з'їзд у Харкові 1902 року. *Записки НТШ.* 1903. Т. 53. Кн. 3. С. 3.

[42] Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича. *Записки НТШ*. 1903. Т. 55. С. 11.

«Записок» НТШ було оприлюднено 16 публікацій вченого, значну частину яких становили рецензії бібліографічного характеру. Ці праці були написані здебільшого на базі попередніх напрацювань. У 1908 р. О. Грушевський опублікував п'ять статей у «Записках» НТШ та десяток статей про українських поетів і письменників у «Літературно-науковому вістнику».

Окрім М. Комарова, О. Грушевського та О. Маркевича, статті на загальноукраїнську тематику дописував у «Записки» НТШ головний фундатор україністики в Одесі Михайло Слабченко. Зокрема, у львівському виданні у 1913 р. було опубліковано його статтю про адміністративний устрій Гетьманщини XVII–XVIII ст. – відповідь на розгромний відгук маститого київського історика М. Василенка на працю М. Слабченка у попередньому числі «Записок»[43]. У листі до М. Грушевського М. Слабченко висловлював палке бажання друкуватися українською, рідною мовою у виданнях НТШ[44]. Проте через інтриги третіх осіб М. Грушевський відкинув подальшу співпрацю з одеситом. Це мало важкі та сумні наслідки передусім для української історичної науки, стало причиною гострого протистояння в українському науковому середовищі 1920-х років, чим швидко скористалася каральна система комуністів.

Утім, не лише історики публікувалися у виданнях НТШ. На сторінках «Літературно-наукового вістника» провідники українського національного руху одеситів юрист та поет С. Шелухин (псевдо «С. Павленко») та лікар Іван Липа (одне із псевдо «Петро Шелест») опублікували свої численні вірші та статті. Їхній соратник лікар І. Луценко обмежився однією статтею в «ЛНВ» на лікарську тематику (втім, кілька статей під криптонімом І.Л. можуть належати не І. Липі, але і йому)[45]. У 1914 р. спочатку у газеті «Діло», а потім окремою брошурою І. Луценко видав у Львові свою доповідь в «Українському клубі» «Україна – правітчина арійської культури»[46]. Звістки про одеські новини українського життя друкував у «Ділі» І. Липа.

«Записки» НТШ втягнули у свою «орбіту» не лише свідомих українців. Про це яскраво свідчить випадок публікації у 1899 р. у «Записках» бібліографії про Г. Сковороду досить далекого від українських кіл одеського журналіста та бібліографа Луки Чижикова, що заховався за криптонім «Л.Ч.»[47]. Професор кафедри руської історії Новоросійського університету, учень В. Антоновича, Іван Линниченко негативно ставився до українського національного руху. Проте на сторінках «Записок» М. Грушевський надрукував із власною передмовою отриманий від І. Линниченка текст німецького автора кінця XVIII ст. Ф. Гендльовіка про запорожців (1789)[48]. Цінність тексту полягала в тому, що він висвітлював недостатньо відому долю запорожців після ліквідації

---

[43] Слабченко М. З приводу заміток М. Василенка. *Записки НТШ.* 1913. Т. 116. Кн. 4. С. 69–79.

[44] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 752. Арк. 3, 10.

[45] Луценко І. Роля високої температури в хворобах і чи треба її понижати? *Літературно-науковий вістник*. 1903. Т. 22. Ч. 2. С. 10–18.

[46] Луценко І. Україна – правітчина арійської культури. *Діло.* 1914. Ч. 167. С. 7; Ч. 168. С. 7; Ч. 169. С. 7; Ч. 170. С. 6.

[47] Записки НТШ. 1899. Т. 30. Кн. 4. Наукові статті. С. 2–4.

[48] Записки НТШ. 1911. Т. 101. Кн. 1. С. 134–141.

Запорозької Січі. Примірник рідкісної праці виявився в одеській бібліотеці, з якого її скопіював І. Линниченко.

Видання НТШ стали інтелектуальним «майданчиком» для обговорення праць південноукраїнської наукової та творчої еліти, за невеликим винятком (як-от згадана рецензія М. Василенка), авторства на той момент західноукраїнських рецензентів. Насамперед увагу рецензентів привертали літературознавчі та етнографічні праці М. Комарова, І. Липи, В. Жаботинського, В. Данілова, І. Бондаренка, С. Аваліані[49]. З цього тематичного блоку особливо виділяли доробок В. Данілова. Від 1904 р. і до Першої світової війни його праці, зокрема й одеського періоду, регулярно рецензували на сторінках «Записок» НТШ (15 рецензій на 17 праць) такі видатні етнографаи, історики й літературознавці, як В. Гнатюк, М. Возняк, В. Дорошенко, В. Доманицький, І. Свенцицький. Хоча в рецензіях переважали прихильні оцінки, В. Гнатюк дорікав автору за недостатнє глибоке опрацювання тем, занадто описовий стиль. Проте ще більшу увагу рецензенти приділили історичним працям.

Першими у 1890-х роках увагу привернули праці П. Іванова. На сторінках «Записок» НТШ. М. Грушевський надрукував рецензію на магістерську дисертацію колеги «Исторические судьбы Волынской земли». Завжди суворий у своїх оцінках, М. Грушевський твердив, що «деякі уваги не уймають ваги і ціни праці Іванова, що є корисним внеском в українсько-руську історіографію, і ми щиро зичимо дальшого успіху і розвою діяльності нового робітника на дорогій нам ниві». Історик відзначив оригінальність підходу автора, який для опису вірувань волинян використав етнографічний матеріал із Волині XIX ст.

Такий спосіб було вперше застосовано у вивченні історії поодиноких давніх земель. М. Грушевський зауважив, що П. Іванов ширше розглянув історію Волині першої половини XIV ст. і виявив значний інтерес до цього розділу праці. Він солідаризувався з одеським колегою щодо зображення князя і віча основою політичного устрою землі[50]. У 1905 р. С. Петлюра схвально відгукнувся про статтю П. Іванова «К истории Запорожских казаков после уничтожения Сечи», надруковану в «Записках Одесского общества истории и древностей». Статтю О. Маркевича на південноукраїнську тематику у 1895 р. рецензував О. Лотоцький[51]. На сторінках ЗНТШ з'являлися рецензії на праці І. Линниченка[52]. Низка рецензій була присвячена доробку кримських істориків Арсенія Маркевича та

---

[49] Записки НТШ. Т. 8. Кн. 4. 1895. С. 55–58; Ганущак С. [Рец.] *Записки НТШ.* 1901. Т. 39. Кн. 1. С. 26–27 [на]: Комаров М. К биографии А. П. Стороженка. *Киевская старина.* 1900. Кн. 3; Франко І. [Рец.]. *Записки НТШ.* 1904. Т. 57. Кн. 1. С. 31–42 [на кн.]: Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Одесса, 1903]; Б.п. [Рец.]. *Записки НТШ.* 1910. Т. 96. Кн. 14. С. 210 [на]: Липа І. Іван Манжура. *Українська хата.* 1909. Ч. 5–6; Б.п. [Рец.]. *Записки НТШ.* 1910. Т. 45. Кн. 3. С. 203 [на]: Бондаренко І. Дніпром… (з літньої подорожі). *Рада.* 1909. Ч. 187–189; Б.п. [Рец.]. *Записки НТШ.* 1912. Т. 58. Кн. 2. С. 199–200 [на]: Жаботинский В. Урок юбилея Шевченка. *Одесские новости.* 1911. Ч. 8355; Записки НТШ. 1911. Т. 56.

[50] Записки НТШ. 1896. Т. 9. Бібліографія. С. 4–9.

[51] Лобанський О. [О. Лотоцький] [Рец.] *Записки НТШ.* 1895. Т. 5. Кн. 1. С. 76–77 [на]: Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II. Одесса, 1893.

[52] Записки НТШ. 1913. Т. 114. В. 2. С. 188; Записки НТШ. 1903. Т. 51. Кн. 1. С. 28–29; Записки НТШ. 1913. Т. 115. Кн. 3. С. 231–232.

Олександра Бертьє-Делагарда[53]. Увагу також привернули праці одеського історика-всесвітника, професора Євгена Щепкіна, що заторкували цікаві для україністів питання[54].

Низка рецензій (зокрема, вже згадані П. Іванова та О. Маркевича) авторства південноукраїнських вчених мали властивості своєрідних «авторецензій», адже їхнім об'єктом були південноукраїнські видання.

В окремий блок, що сприяв популяризації південноукраїнської науки в загальноукраїнському середовищі, варто виділити некрологи південноукраїнських вчених на сторінках видань НТШ[55]. Найвідповідальніше до цього жанру підходив М. Грушевський. Так, у процесі написання некролога історику права, ректору Новоросійського університету Ф. Леонтовичу М. Грушевський звернувся листом до М. Комарова, запитуючи, чи не виявив себе небіжчик на ниві українського національного руху другої половини XIX ст. під час свого перебування в Одесі[56]. У всіх некрологах яскраво відобразилося прагнення їхніх авторів вписати діяльність померлих у контекст розвитку українознавства та українського громадського життя[57].

Ще один важливий блок рецензій становить критичний огляд періодичних видань причорноморських наукових товариств та навчальних установ[58]. Рецензії

[53] О. Щуровський [І. Каманін] [Рец.] *Записки НТШ.* 1895. Т. 8. Кн. 4. С. 61–62 [на]: Taurica. Опыт указателя сочинений касающихся Крыма и Таврической ученой архивной комиссии / сост. А. Маркевич. Симферополь, 1894; Грушевський М. [Рец.]. *Записки НТШ.* 1911. Т. 54. Кн. 4. С. 207 [на]: Бертье-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие. Вымысел и реальность в истории Георгиевского Балаклавского монастыря. *Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей*. Одесса, 1910. Т. 28; Грушевський М. [Рец.] *Записки НТШ.* 1912. Т. 59. Кн. 3. С. 178–181 [на]: Бертье-Делагард А. Л. Как Владимир осаждал Корсунь. *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук*. 1910. Кн. 1.

[54] Грушевський М. [Рец.] *Записки НТШ.* 1895. Т. 8. Кн. 4. Бібліографія (рецензиї й справозданя). С. 1–3 [на]: Щепкин Е. Скандинавскій обрядъ погребенія съ кораблемъ. *ЖМНП.* 1894. [Кн.] 9. С. 38–61.

[55] Грушевський М. С. Ф. Леонтович – В. Ключевський – Д. Самоквасов. *Записки НТШ.* 1911. Т. 105. Кн. 5. С. 168–174.

[56] Відділ рукописів Одеської наукової бібліотеки. Ф. 28 (М. Ф. Комаров). Спр. 2.

[57] Грушевський М., Скальковський А. *Записки НТШ.* 1899. Т. 27. Кн. 1. С. 16–18 (передрук: Грушевський М. С. Посмертні згадки (А. Скальковський, Е. Кунік, В. Ястребов). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів, 2004. Т. 6. С. 575–576); Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича. *Записки НТШ.* 1903. Т. 55. Кн. 5. С. 1–14; Гнатюк В. О. І. Маркевич. *ЛНВ.* 1903. Т. 23. Ч. 2. С. 146–147; Б.п. Огляд некрологів М. Аркасу. *Записки НТШ.* Т. 96. Кн. 4. 1910. С. 236; Б.п. [Рец.] Записки НТШ. 1912. Т. 109. Кн. 3. С. 190 [на]: Василько Ан. Смерть Івана Бондаренка. *Рада.* 1911. Ч. 189.

[58] Грушевський М. [Рец.] *Записки НТШ.* 1897. Т. 15. Кн. 1. С. 49–50 [на]: Записки Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1894–1896. Т. 61–69; Томашівський С. [Рец.] *Записки НТШ.* 1896. Т. 11. Кн. 3. С. 48–52 [на]: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1895. Т. 18; Томашівський С. [Рец.] *Записки НТШ.* 1903. Т. 55. Кн. 1. Наукова хроніка. С. 78 [на]: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей; Щуровський О. [І. Каманін] [Рец.] *Записки НТШ.* 1896. Т. 11. Кн. 3. С. 52–56 [на]: Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1894–1895. № 21, 22, 23; Щуровський О. [Рец.] *Записки НТШ.* 1897. Т. 15. Кн. 1. С. 50–51 [на]: Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1896. № 24; Сицінський Ю. [Рец.] *Записки НТШ.* 1901. Т. 10. Кн. 2. С. 34–36 [на]: Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1896. Ч. 25; 1897. Ч. 26; 1897. Ч. 27; 1898. Ч. 28.

О. Грушевського на «Записки» ОТІС, як і згадані рецензії П. Іванова та О. Маркевича, варто вважати радше поглядом зсередини[59].

Якщо на сторінках видань НТШ було чимало відомостей, що сприяли поширенню знань про стан науки на Півдні України, цього, з очевидних цензурних та суспільно-політичних причин, бракує на сторінках південноукраїнських видань. У 1899 р. під час обговорення доповіді про «Моління» Данила Заточника на одному із засідань Історико-філологічного товариства О. Маркевич звернув увагу присутніх на значення робіт В. Щурата[60]. Більш системними такі оцінки стали з 1905 р. Навесні 1905 р. один із лідерів одеських громадівців Дмитро Сигаревич у статті в російськомовному одеському ліберальному часописі «Южные записки» підсумував досвід західних українців у розвитку нації, намітивши програму дій і для наддніпрянців. Окрему увагу він приділив НТШ: «По справедливости пальма первенства принадлежит профессору русинской истории Михаилу Сергеевичу Грушевскому. Ученик знаменитого профессора Антоновича, человек громадной эрудиции, непоколебимой энергии и стойких убеждений. С его прибытием во Львов начался быстрый рост общества и поразительный расцвет научной деятельности. Он сумел объединить вокруг общества уже готовые научные силы (И. Франко и друг.) и созвать кадры молодых ученых (Гнатюк, Копач, Томашивский и друг.) и тем обеспечить процветание общества в будущем»[61].

У звіті про діяльність Новоросійського університету за 1907 р. О. Грушевський зазначив свої статті у ЗНТШ[62]. Найбільш гострим для російського офіціозу був цикл статей історика про репресивно-колонізаторську діяльність російського уряду в Гетьманщині після повстання І. Мазепи, опублікований у Львові.

Володимир Данілов зробив зусилля у поширенні видань НТШ у російському науковому середовищі. У листі до видавця «Исторического вестника» С. Шубинського на прохання секретаря НТШ він звернувся із запитом про можливий обмін виданнями[63]. Однак ця справа не була реалізована. Єдину рецензію В. Данілова на праці В. Гнатюка про звичаї українців Закарпаття надруковано 1912 р. на сторінках «Живой старины».

Нам відомо лише про два випадки доповідей на засіданнях державних товариств, в яких аналізувались статті у виданнях НТШ. 2 березня 1913 р. С. Ше-

---

[59] Грушевський М. [Рец.] Записки НТШ. Т. 77. Кн. 3. 1907. С. 204–205 [на]: Музей Императорского Одесского общества истории и древностей / По поручению Общества издано А. А. Деревицким, А. А. Павловским и Э. Р. фон Штерном. Одесса, 1897–1898. Вып. 1-2. Терракоты; Грушевський М. [Рец. на публ.]: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса, 1904. Т. 25. С. 240; Грушевський М. [Рец.] *Записки НТШ.* 1913. Т. 114. В. 2. С. 188; *Записки НТШ.* Т. 51. Кн. 1. 1903. С. 28–29; *Записки НТШ.* Т. 115. Кн. 3. 1913. С. 231–232 [на]: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса, 1906. Т. 26.

[60] Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. 1899. Т. 7. Протоколы и Отчет. С. 33.

[61] Корнич Д. Просветительская деятельность галицьких русских. *Южные записки.* 1905. № 4. С. 39–45.

[62] Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1904–1908 гг. Одесса, 1908. С. 246.

[63] Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 874. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 272–273.

лухин доповів на засіданні ОБТ про «Етнографічний збірник» НТШ 1912 р., зупинившись на матеріалах про поховальні голосіння. У 1914 р. у 51-му випуску «Известий» ТВАК було опубліковано статтю Д. Спірідонова, в якій він навів розлогий огляд праці І. Франка про Св. Климента, надрукованої впродовж 1902–1905 рр. у «Записках» НТШ[64]. Редакція повідомляла, що стаття мала вийти друком ще у 1908 р. Д. Спірідонов обмежився докладним переказом статті І. Франка і, незважаючи на деякі зауваження, дуже схвально відгукнувся про роботу львівського науковця як взірцеву для подальших дослідників. На початку Світової війни в інтерв'ю одній з провідних одеських газет І. Луценко розповів, зокрема, про здобутки НТШ – «української Академії Наук»[65].

Хоча складні умови революційних 1917–1920 рр. не сприяли науково-видавничій справі і, відповідно, впровадженню наукових здобутків НТШ у місцевий науковий процес, південноукраїнські вчені скористалися хвилею українського національного відродження та розпадом імперських структур, аби спопуляризувати здобутки НТШ. Так, у лекціях для народних вчителів в Одесі у 1918 р. історик П. Клепацький наголосив на ролі НТШ у консолідації наукових сил, сказав, що вона перетворилася «в справжню Академію Наук, тільки без цього титулу»[66]. Огляди ЗНТШ наводили на шпальтах української преси. Так, М. Слабченко в одеській газеті «Вільне життя» у серпні 1918 р. згадав про «прекрасну» статтю І. Крип'якевича з української сфрагістики у 123–124 т. «Записок» НТШ за 1917 р.[67].

Перша Світова війна надала сильний поштовх міграції галичан в Одесу[68]. Передусім йдеться про тих, хто опинився в Російській імперії не з власного бажання: військовополонених та примусово переселених російською адміністрацією з Галичини під час відступу російсько-імперської армії навесні 1915 р. Ю. Липа згадував, що влітку 1916 р. він бачив полонених, які працювали по маєтках у так званих «сінокосних відділах», що складалися з легко поранених російських вояків і певного відсотка полонених. Уявлення про кількість галичан та їхню долю в Одесі на початковому етапі Першої світової війни дають повідомлення про прозелітську діяльність Російської православної церкви та російських чорносотенців з Одеського відділення «Галицко-Русского благотворительного общества». У 1916 р. в Одеському кафедральному соборі відбувались помпезні й демонстративні церемонії зречення галичанами «облудної» греко-католицької віри та навернення їх до російського православ'я. 1 та 19 травня було навернено, відповідно, 268 та 281 уніатів, 29 червня та 21 листопада – 100 та 135. Організатори наполягали на «добровільності» цих акцій. Окрім полонених і

[64] Спиридонов Д. С. Д-р И. Франко. Св. Климент у Корсуни. Критико-библиографическая заметка. *Известия Таврической ученой архивной комиссии.* 1914. Вып. 51. С. 259–279.

[65] Галицийский узел. *Одесский листок.* 1914. 22 сентября.

[66] Клепацький П. Пятнадцять лєкцій з історії України. Київ, 1919. С. 60.

[67] Слабченко М. Маленька справка. *Вільне життя.* 1918. 24 серпня.

[68] Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. Харьков; Москва, 2000. С. 239–256; Филипенко А. Українська галицька армія і «Одеська трагедія». *Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах.* Одеса, 2006. С. 80–90; Вінцковський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради. Одеса, 2010. С. 81–86.

переселенців-заручників, Ю. Липа виокремлював ще одну групу одеських галичан – тих, кого наддніпрянські інтелігенти таємно вивозили з російських таборів та привозили до себе для національної праці. Імовірно, у Одесі це далекоглядне завдання виконував комітет, у якому найактивнішу участь брав видатний одеський український самостійник В. Боровик. Напевно, саме так до Одеси потрапили видатні провідники галичан та загалом одеських українців у 1917–1918 рр. В. Мурський, Е. Темницький, о. І. Кливак та сотник Трифон Янів.

Усі вони згадуються у 1917 р. у зв'язку з першими кроками одеських українців до самоорганізації в умовах революції. Зазначимо, що для них одеський етап був часом найбільшого піднесення громадської діяльності в Україні та й у житті загалом (за винятком В. Мурського).

Першим свідченням про одеський період життя Володимира Мурського (1888–1935) є його стаття у першому числі одеської газети «Українське Слово» (23 березня 1917 р.). Це дає змогу зробити припущення про те, що він з'явився у причорноморському місті принаймні на декілька тижнів раніше. За висловом Ю. Липи, В. Мурський «відразу ж вийшов на перше місце серед одеських галицьких інтелігентів». Ю. Липа змалював у своїх спогадах В. Мурського яскравим харизматиком, перед яким саме у революційні часи відкривалися блискучі перспективи: «молодий, енергійний, завжди веселий… темно-сині очі на гарнім лиці фільозофа, чорне волосся». Щоправда, Ю. Липу вразив виразний галицький діалект В. Мурського, що ускладнював для «східняків» розуміння його промов. Але це не завадило ораторові зривати громові овації від захоплених ідеєю відродження та єднання України слухачів. «Спокійним та діловим» запам'ятався В. Мурський І. Гаврилюку[69]. На 1918 р. В. Мурський був членом Української партії соціалістів-революціонерів, згодом – самостійників. Від березня 1917 р. він входив до одеського Українського Керівничого Комітету, у травні його обрали писарем у Раду вчительського товариства, у червні він став одним з головних ініціаторів та організаторів «Комітету допомоги виселенцям Галичини, Буковини й Угорщини».

Більшість одеських українських (як і загалом наддніпрянських українських) політиків, хто з переконань, а хто і з тактичних міркувань, заперечували у 1917 р. ідею незалежності України. Показово, що в середині квітня три провідники українців Одеси в одній з головних одеських газет виступили з відкритим листом із запевненнями, що Всеукраїнський з'їзд у Києві був здебільшого налаштований за федерацію, а не самостійність[70]. В. Мурський же відразу висловився за самостійність України, закликав облишити розмови та перейти до конкретної праці.

У дещо пізніших джерелах згадується постать Еміля Темницького (1883–1918), брата відомого галицького політика Володимира Темницького, голови Української соціал-демократичної партії Галичини у 1914–1921 рр. Проте, на відміну від В. Мурського, Е. Темницький реалізував свій потенціал провід-

[69] Гаврилюк І. Незабутний. Памяти Івана Липи. Одеса; Каліш, 1926. С. 26.

[70] Гордиевский М., Луценко І., Чеховский В. Письмо в редакцию. Одесские новости. 1917. 14 апреля (звертаю увагу, що цю публікацію не враховано як публікацію І. Луценка у згаданій книзі про нього. Так, кількість відомих нині праць І. Луценка варто довести до 130).

ника лише у 1918 р. Наприкінці 1917 р. в Одесі з'явився ще один, за спогадами Ю. Липи, «посланець» української інтелігенції, «милий товариш та енергійний начальник», сотник Українських січових стрільців (УСС) Т. Янів – організатор молодіжного військового формування «Одеська Січ». Він користувався величезною популярністю передусім серед одеської української молоді. У грудні 1917 р. взяв активну участь у боротьбі проти більшовиків на вулицях міста.

Отже, на початок 1918 р. представники галичан посіли помітне місце серед провідників українського руху Одеси у найбільш важливих галузях: громадсько-політичній, військовій та релігійній. Щоправда, остання сфера, очевидно, була більш вузькою, охоплюючи передусім галичан греко-католиків. Після першого періоду перебування галичан в Одесі (1914–1917) варто виокремити другий – 1918 р. – початок 1919 р., їх розмежовує короткочасне перебування при владі в Одесі більшовиків. Цей другий період, безумовно, був апогеєм успішної діяльності галичан у зміцненні українського національного руху в Одесі.

Встановлення усередині березня 1918 р. в Одесі влади Австро-Угорщини ознаменувалося прибуттям до міста сотень УСС, кілька представників яких на чолі з Т. Янівим перебували в Одесі ще раніше. Усуси на чолі з командантом легіону, сотником О. Микиткою були розквартировані у помешканнях Костянтинівського військового училища. Однак в Одесі сотні УСС пробули тільки тиждень. Побут усусів в Одесі відображений у спогадах одного з них – Мирона Заклинського. Він свідчить, що, попри спробу ізолювати українських вояків у казармах, вони таємно пробиралися крізь паркан до міста. Передусім їх вразило море. Останньому М. Заклинський надавав символічне значення: «...його краса й могутність перевищила всі наші сподівання. Давні часи наводило воно на думку й шуміло про нашу ясну будучину. Ця неприборкана стихія, сувора і невблаганна, як життя, виховувала найкращі прикмети вдачі в наших предків. Я тепер зрозумів, як це щасливо трапилося, що наш народ заняв і вдержав ці північні побереж'я цього моря. Це ж вільна дорога в широкий світ, на далекі безкраї океани, до всіх побереж»[71].

Мирон Заклинський згадував про ще одного усуса, свого товариша Василя Подубинського. Разом вони щодня бували в місті й пізнали його не гірше, ніж одесити. Здебільшого вони зупинялися біля міської Думи, звідки роздивлялися морські краєвиди. Містом гуляло багато усусів, старшин і стрільців. Вони намагалися увійти в контакт із місцевими українцями, відвідали редакцію місцевого українського часопису (напевно, «Вільного життя») та передали одеситам комплекти «Діла» й інших галицьких видань. Вони відвідали навіть редакційну нараду, але залишилися незадоволеними зайвою поміркованістю поглядів одеських українських журналістів. Окрім моря, галичани не були в захваті від Одеси. М. Заклинський зауважував, що «лише море додає Одесі великої краси та екзотичності. Поза цим місто буденне, без зелені, без прикрас і памяток, бо молоде»[72].

На відміну від УСС, довший час в Одесі, до жовтня–листопада 1918 р., втрималися галичани – військово-адміністративні чини австро-угорської армії.

---

[71] Заклинський М. «А ми тую стрілецьку славу збережемо!». Львів, 1936. Ч. 2. С. 13, 15, 17.

[72] Там само.

За спогадами Степана Шухевича, рідного дядька Романа Шухевича, в Одесі було «доволі австрійських старшин-українців». Власне, С. Шухевич посів серед них провідні ролі як комендант польової жандармерії Одеси при начальнику міста. Він керував жандармськими частинами, що складалися переважно з угорців, але під його керівництвом перебували й дві українські частини в Олександрівському парку та біля Соборної площі. За спогадами С. Шухевича, що підтверджуються спогадами Ю. Липи, йому вдалося здобути великий авторитет серед міщан своєю непідкупністю та рішучою поведінкою. Він відмовлявся від хабарів, адже вірив, що «буде Самостійна Українська Держава, де мусить бути лад, і не ялося щоб українські команданти приучували населення своєї держави до того, щоб воно давало хабарі, та щоб устійнювати думку, що українські команданти і урядовці – хабарники». С. Шухевич брав участь в засіданнях «Українського клубу» у Малому провулку, 8, але залишився незадовленим інтригантством більшості його членів. Тому здебільшого він намагався спілкуватися з українською молоддю у неформальній обстановці[73]. С. Шухевич рішуче боровся з виявами українофобії, незважаючи на протидію місцевої адміністрації. Великий розголос мав проведений ним арешт російського актора, що глузував з гімну України[74].

Не менш рішучо продовжував діяти в Одесі сотник Т. Янів. Очолена ним сотня охороняла «Український клуб» від російських шовіністів[75]. Він залишився в Одесі й у 1919 р., намагався завоювати місто для України, користувався підтримкою населення.

Також у 1918 р. в Одесі продовжили активну, на цей раз громадсько-політичну, а не військову, діяльність В. Мурський та Е. Темницький. Після повернення влади УЦР до Одеси, у березні 1918 р., В. Мурського було обрано комісаром юстиції Одеської української міської ради, однак через декілька тижнів він залишив цю посаду[76]. Про високий статус В. Мурського в одеській українській громаді свідчить те, що саме йому було доручено координувати відносини з німецькою окупаційною владою на початку 1918 р. Про «надзвичайну енергію» В. Мурського, за виразом Ю. Липи, у першій половині 1918 р. найяскравіше свідчить його участь у виданні першої великої української газети в Одесі «Вільне життя». В. Мурський був організатором українського національного хору, одним із співзасновників літературного фонду ім. Т. Шевченка, ініціював круговий збір грошей на українську справу. На цю ініціативу відгукнулися сотні українців Одеси. 30 серпня 1918 р. «Вільне життя» повідомило про від'їзд В. Мурського з Одеси[77].

Із діяльністю Е. Темницького сучасники пов'язували зростання популярності галичан в Одесі. С. Шухевич згадував: «Мушу сказати, що саме мене

[73] Шухевич С. Моє життя. Лондон, 1991. С. 255.

[74] Шухевич С. За гетьманських часів в Одесі. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на рік 1931.* Львів, 1930.

[75] Одесский листок. 1918. 29 ноября.

[76] Вінцковський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Дрогобич, 2002. С. 121, 130.

[77] Детальніше про життя В. Мурського, Е. Темницького та І. Кливака див.: Вінцковський Т. С., Музичко О. Є., Хмарський В. М. та ін. Чорноморська хвиля Української революції. Одеса, 2011.

одеські Українці дуже шанували. Взагалі мали вони пошану для всіх галичан, до чого головно причинився бл. п. Мільон Темницький, який сердечно занявся був організаційною роботою в Одесі; та, на жаль, передчасна смерть перервала її»[78]. Цю думку підтверджує Ю. Липа: «З Галичан, що тоді співтворили українське життя в Одесі, треба ще згадати постать прегарного промовця Омеляна Темницького. Хоч він був соціал-демократом, його любили і шанували всі без різниці переконань»[79]. Одеська українська міська рада обрала Е. Темницького комісаром фінансів. Він займав провідні ролі в Раді, виходячи поза рамки фінансових справ. Активну діяльність лідера одеських соціал-демократів зупинила його раптова смерть 14 серпня 1918 р. Церемонія його похоронів на другому християнському цвинтарі набула великого розмаху (панахиду правив отець І. Кливак, а від імені галичан над гробом промовляв В. Мурський). І. Кливак писав А. Шептицькому: «співали три хори по дорозі, а в Костелі два мішані з Церков, очевидно українці, і була сила народу. Це була величава наша маніфестація, що цілий город порушила»[80].

Одеська українська преса містить промовисті свідчення про провідну роль галичан у зміцненні української складової культури Одеси: статті та промови галичан, листи до редакції, републікацію з галицьких видань творів галицьких письменників і науковців (В. Стефаника, М. Возняка, Б. Барвінського та ін.). Одесити й галичани гучно вшанували пам'ять І. Франка як символу соборності України. На шпальтах «Вільного життя» були опубліковані статті І. Липи, В. Мурського, П. Клепацького. В Одесі функціонувала українська гімназія імені І. Франка. До важливих газетних повідомлень варто зарахувати також реакцію причорноморських українців на перебування галичан. Так, у резолюції партії соціалістів-федералістів у червні 1918 р. зазначалося, що «галичани є твердий фермент української державності. Вони не претендують на владу, але працюють на виховання української національної ідеї»[81].

Журналіст «Вільного життя», зазначаючи, що багато галичан записалося в лави одеського відділення партії самостійників-соціалістів, пояснювала це їхнім «твердим, давно виробленим в боротьбі українським світоглядом»[82]. Інший автор вдавався до таких дефініцій: «Наш брат рідний, наш "сватко", українець-галичанин»[83]. Навіть буденним подіям за участі галичан одеські українці були схильні надавати символічного змісту. Так, учасник святкування шевченківських днів в одній з одеських гімназій зауважив, що «пісні галицькі, виконані одним галичанином, підкреслили тісний зв'язок, який завжди був і буде між нами й Галичиною»[84]. Цікавим фактом є те, що франтуваті галицькі вояки, особливо Т. Янів, викликали захоплення в одеського жіноцтва.

[78] Шухевич С. За гетьманських часів в Одесі. *Альманах «Червоної Калини».* Львів, 1931. С. 48.

[79] Липа Ю. Галичани над морем. *Просвіта. Альманах-календар.* Львів, 1995. С. 123.

[80] Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944. Львів, 1995. Т. 1: Церква і церковна єдність. С. 157.

[81] Роля галичан на Україні. *Вільне життя.* 1918. 15 червня.

[82] Там само. 12 травня.

[83] Там само. 3 липня.

[84] М.К. Свято Т. Г. Шевченка в І Українській гімназії імені І. Франка. *Нові шляхи.* 1919. 25 березня.

Піднесення в одеських українців було пов'язане з початком Української національної революції в Галичині. Одеська Українська рада відправила Українській національній раді у Львів телеграму: «Славні борці! Одеська українська рада, слідкуючи за героїчною боротьбою братів галичан-українців з поляками, висловлює своє гаряче співчуття борцям за волю України. Боритеся-поборите. Хай живе вільна, самостійна Україна та вільний український народ від Сана до Карпат. Тричі слава»[85]. За спогадами С. Шухевича, представники одеської української молоді у листопаді 1918 р. склали загін для участі у визвольній боротьбі в Галичині. За ініціативи І. Луценка, П. Скоропадський дав наказ на переліт Одеського повітряного дивізіону під Львів[86].

Третій період у революційній епопеї галичан в Одесі охоплює другу половину 1919 р. – початок 1920 р., тобто несприятливий для одеських українців час правління адміністрації Добровольчої армії А. Денікіна. Це призвело до послаблення роботи українських організацій, хоча в місті продовжували діяти на напівлегальному та нелегальному становищі осередки українських партій і «Просвіта». Після залишення міста згаданими провідниками-галичанами тут не зосталося окремих постатей, які мали б такий великий вплив на одеські події. У період панування денікінців був заарештований та закатований сотник Т. Янів. Яскраві особистості замінив своєрідний «колективний фігурант»: частини Української галицької армії. Дані про кількість вояків УГА в Одесі дуже різняться. Генерал О. Удовиченко згадував про 20 тис. в Одесі та на околицях у 1920 р. За спогадами сотника УГА І. Цьокана, у 1920 р. в Одесі було приблизно 1 500 галичан[87].

Отже, південноукраїнська еліта, головним місцем зосередження якої було найбільше місто України, Одеса, формувалася та розвивалася під відчутним впливом західноукраїнської еліти. Зокрема, йдеться про заснування «Просвіт» на початку XX ст. за моделлю західноукраїнських, перейняття головних концептів українського національного відродження, риторики, стилістики. Особливо виразним став цей вплив у роки Української революції. Водночас західноукраїнська еліта відчувала зростання інтересу до південноукраїнських процесів, розуміючи важливість цих земель, їхні глибокі традиції як козацького краю, одного з важливих форпостів українців. Так відбувався складний процес взаємовпливів, який варто багатогранно досліджувати й увиразнювати певні його аспекти.

Олександр Музичко

---

[85] Украина и Галичина. *Одесский листок.* 1918. 9 ноября.

[86] Рахманний Р. Роздуми про Україну. Київ, 1997. С. 247.

[87] Цьокан І. Від Денікіна до большевиків. Відень, 1921. С. 15.

DOI: 10.33402/elita.2023-87-104

Розділ 2. ІВАН БОБЕРСЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІЄТВОРЕЦЬ

Упродовж XVI–XXI ст. рід Боберських збагатив українську провідну верству священниками, педагогами, науковцями, військовими, громадськими й культурно-просвітніми діячами. Одним із його яскравих представників є Іван Боберський (1873–1947) – український націєтворець: державний, військово-політичний і громадський діяч, педагог, організатор, основоположник українського тіловиховання, спортсмен, філолог, журналіст, редактор, видавець, перекладач, архівіст, фотограф, меценат.

У незалежній Україні ім'я Івана Боберського було повернено із забуття. Сприяли цьому низка заходів та рішень. Зокрема, 2011 р. у Львівському державному університеті фізичної культури (ЛДУФК, тепер – імені Івана Боберського) запроваджено спеціальну нагороду – Почесну відзнаку імені Івана Боберського; Львівська обласна рада проголосила 2013 р. Роком Івана Боберського; у листопаді 2013 р. за сприяння ЛДУФК світ побачив документальний фільм «Де сила, там воля витає!» (автор сценарію та режисер Тарас Каляндрук); у червні 2015 р. при Науковому товаристві імені Шевченка (НТШ) створено Комісію тіловиховання і спорту імені Івана Боберського; у лютому 2019 р. Львівському державному університету фізичної культури присвоєно ім'я Івана Боберського; у вересні 2020 р. Посольство України у Республіці Словенії за участі державних словенських органів влади встановило пам'ятну таблицю Іванові Боберському в Тржичі на будинку, де він проживав упродовж 1932–1947 рр.

Перші невеликі розвідки про Івана Боберського з'явилися ще за його життя. Однак фахові дослідження його життєвого і творчого шляху на теренах України розпочалися вже після розпаду СРСР і відновлення суверенітету, коли було відкрито спецфонди державних архівів. У різний час, починаючи з 1990-х років, справі відновлення національної пам'яті, зокрема поширення правдивої інформації про Івана Боберського, сприяли наукові, науково-популярні, популярні та публіцистичні праці дослідників і краєзнавців Ігоря Андрухіва, Ярослава Боднара, Оксани Вацеби, Григорія Грибана, Ігоря Дацюка, Валерія Джуня, Сергія Єрмакова, Мар'яна Житарюка, Станіслава Заборняка, Степана Качараби, Вадима Ковпака, Степана Костя, Лесі Крип'якевич, Ореста Круковського, Олександра Кухарського, Володимира Леника, Ярослава Малика, Юрія Мицика, Олеся Ноги, Олега Павлишина, Олександра Паука, Степана Пахолка, Євгена Приступи, Войцеха Пьотровського, Михайла Романюка, Ігоря Смутка, Андрія Сови, Валерія Старкова, Олександри Сумарук, Юрія Тимошенка, Ярослава Тимчака, Богдана Трофим'яка, Лесі Чабан, Миколи Чмира, Івана Яремка та ін.[1].

[1] Детальніше див.: Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. С. 11–43.

Українські науковці вивчали його життєвий шлях здебільшого через призму внеску у сферу фізичного виховання і спорту, цілком заслужено називаючи Івана Боберського «Батьком українського тіловиховання». Однак аналіз джерел засвідчив, що такий підхід суттєво звужує розуміння проблеми і не дає повною мірою осягнути цю величну постать, всебічно висвітлити різні виміри життя та діяльності. На шпальтах української галицької преси 1920–1940-х років підкреслювали величезний внесок Івана Боберського в українську справу; автори публікацій ставили його в один ряд із такими визначними українцями, як Іван Франко та Андрей Шептицький. З огляду на це, запропоновано інший підхід, зокрема розширено контексти і проаналізовано біографію Івана Боберського як українського націтворця. У запропонованій розвідці із залученням широкої джерельної бази комплексно проаналізовано суспільно-культурну, військово-політичну та освітньо-виховну діяльність Івана Боберського, оцінено його місце та роль в історії України.

Іван Боберський народився 14 серпня 1873 р. у с. Доброгостів[2] на Дрогобиччині в багатодітній священничій родині. На формування його світогляду вплинуло насамперед родинне виховання. Завдяки батькам Іван Боберський отримав ґрунтовну середню та вищу освіту. Батько – о. Микола Боберський – був одним із найавторитетніших священників і громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. на Бойківщині. Як відомого і шанованого священника, його неодноразово запрошували з проповідями та виступами до Самбора й сусідніх парафій з нагоди різноманітних імпрез. У селах і містечках, де провадив свою душпастирську працю о. Микола, оживала та пожвавлювалася культурна, просвітницька і господарська діяльність. Мати – Анна-Домініка Козаневич (донька Іллі та Юліани з Паславських) була учителькою за фахом. Микола та Анна одружилися 1872 р., перед висвяченням Боберського в сан[3].

З огляду на священничу працю батька, дитячі та підліткові роки Івана Боберського минули у постійних переїздах із парафії до парафії. У 1873–1887 рр. він проживав із родиною у селах Доброгостів на Дрогобиччині (1873–1874), Завадка на Турківщині (1874–1876), Криниця на Дрогобиччині (1876), Гординя на Самбірщині (1876), Стрільбичі на Старосамбірщині (1876–1879), Черхава на Самбірщині (1879–1883), Злоцьке біля Нового Санчу (1883–1887)[4]. Із 1884 р. до 1887 р. – був ученем гімназії в Новому Санчі. У 1887–1891 рр. – проживав із родиною у с. Ваньовичі на Самбірщині, а в 1887–1891 рр. учився у гімназії в Самборі. Батько Івана Боберського протистояв виявам москвофільства в середовищі української інтелігенції. У такому ж річищі виховував і своїх дітей. На все життя Іван запам'ятав батькову науку: «думай по-українськи!»[5].

---

[2] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 201. Оп. 4 а. Спр. 6532. Арк. 19 зв.

[3] Чабан Л. Рід Боберських. *Матеріали четвертої міжобласної генеалогічної конференції «Український родовід» (Львів, 27–28 березня 2004 р.)* / упоряд. А. Огорчак. Львів: НВФ «Українські технології», 2005. С. 114.

[4] Blazejowskyj D. Historical šematism of Peremyšl including the apostolic administration of Lemkivščyna (1828–1939). Lviv, 1995. P. 101, 131, 146, 522, 572, 600.

[5] о. Микола Боберський. Ілюстрований калєндар товариства «Просьвіта» з літературним збірником на переступний рік 1920. Львів, 1919. С. 357.

У Самбірській гімназії Іван Боберський, окрім фізики, логіки, математики, історії та інших дисциплін, вивчав декілька іноземних мов: латинську, грецьку, польську, німецьку[6]. Саме до німецької мови він виявив особливе зацікавлення, що визначило майбутню спрямованість його навчання і праці. Після закінчення самбірської гімназії упродовж 1891–1899 рр. навчався в університетах Львова і Ґраца, де здобув фах учителя німецької мови і спеціаліста з гімнастики (фізичного виховання)[7].

В університеті Ґраца Іван Боберський був зразковим студентом, українці ставили його в приклад іншим навіть пізніше, у міжвоєнний період. Яскравим свідченням цього є спогади уродженця Тернопільщини Пилипа Гайди, які він записав, навчаючись у Ґраці 1923 р.: «Пам'ятаючи про те, що в книгах Ґрацького університету записано такі імена наших попередників, як д-р Іван Боберський, д-р Яким Ярема (обидва германісти), д-р Василь Пастушин та д-р Богдан Безушко, про яких вічно згадували нам німці та ставили їх за приклад іншим, і ми не хотіли бути гіршими. Кожен пильнував себе у студіях та складав іспити»[8].

У 1897 р. Іван Боберський закінчив однорічний гімнастичний курс та склав іспит у Ґрацькому університеті з руханки «для державних середніх шкіл», отримавши кваліфікацію вчителя гімнастики[9]. Зауважу, що в більшості країн Європи на той час фізичне виховання лише впроваджувалося у навчальні програми закладів освіти і в Галичині було справою малознаною, а тіловиховні заняття переважно наслідували німецьку, шведську, французьку та чеську гімнастичні системи. Студії з фізичного виховання Іван Боберський продовжував, відвідуючи країни Європи та знайомлячись із їхнім досвідом гімнастичних систем, вивчаючи провідні європейські тенденції того часу.

Закінчивши навчання у Ґраці[10], Іван Боберський переїхав на сталий побут у Галичину. 2 червня 1899 р. він склав іспит, що дав йому право працювати на посаді заступника учителя[11]. Це підтверджено також його листом до членів українського студентського товариства «Русь» у Граці: «Перебувши 2.VI-го испитові муки без перепон здоровлю Вас тою новиною – зо Львиного Граду»[12].

Перші кроки як педагог Іван Боберський зробив у IV цісарсько-королівській гімназії у Львові (1899–1900)[13] та цісарсько-королівській гімназії у Дрогобичі

---

[6] Rozkład materyału naukowego. *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Samborze za rok szkolny 1890*. Sambor: Nakładem funduszu szkolnego, 1890. S. 49–50.

[7] Чабан Л. Рід Боберських. С. 114.

[8] Гайда П. Пройдений шлях. Спогади 1892–1952 / передм. Я. Грицака. Київ: Смолоскип, 2014. С. 358.

[9] Боберський І. Автобіографія: машинопис. 1924 р. *Осередок української культури і освіти у Вінніпезі*.

[10] Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). Ф. 2188. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 362.

[11] Spis nauczycieli szkół średnich w Galicyi oraz polskiego gimnazyum w Cieszynie na podstawie nadesłanych tabel konskrypcyjnych / ułożył H. Kopia. Lwów: Nakładem towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, 1909. S. 49.

[12] Лист Івана Боберського до українського студентського товариства «Русь» у Ґраці. Львів, 3 червня 1899 р. *Архів українського студентського товариства «Січ» у Ґраці*.

[13] Zmiany w składzie grona nauczycieli w ciągu szkolnego 1901. *Sprawozdanie dyrektora c. k. IV. gimnazyum we Lwowie za rok szkolny 1901*. Lwów: Nakładem funduszu naukowego, 1901. S. 50–51.

(1900–1901)[14]. Саме в цих навчальних закладах він почав використовувати набуті в Європі знання з німецької мови та теорії і методики фізичного виховання. Упродовж всієї своєї педагогічної праці в Академічній гімназії та її філії у Львові (1901–1918), приватній жіночій семінарії Українського педагогічного товариства (1903–1905) та українській жіночій гімназії сс василіянок (1906–1914)[15] у Львові Іван Боберський зумів зробити чимало для освітнього розвитку української молоді. Він навчав німецької мови, завідував німецькомовною бібліотекою, запровадив у навчальний процес уроки фізичного виховання, заклав підвалини сучасного українського тіловиховання, заснувавши «Український спортовий кружок» (УСК) і «Дівочий спортовий кружок» (ДСК). За роки праці в Академічній гімназії Іван Боберський зібрав таку німецькомовну бібліотеку для забезпечення, якої не мала жодна українська гімназія в Галичині. У цьому йому допомогли меценати, учителі та професори гімназії й самі гімназисти. Щороку завдяки їхнім старанням бібліотека поповнювалася новими надходженнями. Іван Боберський у цій справі і сам подавав належний приклад для наслідування. Відомо, що ще в перший рік в педагогічної діяльності (1901/02 н. р.) він пожертвував для бібліотеки 129 книг[16]. Вихованець гімназії Степан Шах про цю бібліотеку згодом писав: «Бібліотеки рівнож не мали свого приміщення; шафи з книжками стояли в клясових кімнатах. Найліпше випосажена була німецька бібліотека для учнів, але це вже особиста заслуга проф[есора] І[вана] Боберського»[17].

Іван Боберський був суворим і вимогливим педагогом. Навчав уважності, карності (дисциплінованості), відповідальності, ощадності, цілеспрямованості. Очевидно, через відому зі спогадів його учнів вимогливість отримав в середовищі гімназійної молоді промовисте прізвисько «Холєрський»[18]. Водночас залишався приязним і доступним для гімназистів. Педагогічна праця Івана Боберського відзначалася експериментуванням і новаторством. На уроках гімнастики він уміло поєднував елементи європейських систем гімнастики з українськими традиційними народними формами – іграми, забавами і розвагами. Оскільки заняття були наповнені елементами німецької, шведської та чеської національних гімнастичних систем, то й терміни, які їх позначали, були іншомовними. Іван Боберський почав шукати і запроваджувати власні, українські національні відповідники для означення іншомовних понять, що вживалися у цьому процесі. Зокрема, саме заняття гімнастикою, основою якої є рухова активність, він називав «руханкою», ранкову гімнастику – «прорухом», а зал для занять – «рухівнею». Для означення цілого напряму діяльності вживав слова «тіловиховання», «тілесне виховання», а спорту – «змаг».

---

[14] Zmiany w składzie grona nauczycieli w ciągu szkolnego 1901. *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Drohobyczu za rok szkolny 1902*. Drohobycz: Nakładem funduszu szkolnego, 1902. S. 32.

[15] Sova A., Romaniuk M. Ivan Boberskyi's pedagogical activity at Bazilian Sisters Servants Gymnasium in Lviv (1906–1914). *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. Special issue 4. C. 71–80.

[16] Прибори наукові. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1901/1902*. Львів: Накладом наукового фонду, 1902. С. 26.

[17] Шах С. Львів – місто моєї молодости. («Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія»). Мюнхен: Вид-во «Християнський Голос», 1956. Ч. 3. С. 227.

[18] Боберська (Лисейко) З. Спогади: машинопис. Арк. 4. *Приватний архів Лесі Чабан (м. Львів).*

Іван Боберський особистим прикладом надихав українське гімназійне середовище до руханкових занять і до навчання (у 1930-х роках Євген Коновалець згадував, що найбільше вплинуло на формування його світогляду: «три найважливіші моменти моєї молодости це: проф[есор Іван] Боберський, акт Мирослава Січинського та знайомство з наддніпрянською еміґрацією»[19]). Неодноразово можна було побачити, як він на уроках руханки (інколи вони відбувалися на «Кайзервальді» («Цісарському ліску»), «Вульці» та інших місцевостей Львова) бігав із гімназистами, грав із ними в копаний м'яч (футбол), ситківку (теніс), гаківку (хокей), їздив на лещетах (лижах), проводив з учнями піші мандрівки околицями Львова, містами і селами Галичини, в Карпатах. Так, 29 вересня 1910 р. він із 28 учнями 8-Б класу провів мандрівку навколо Львова[20].

Як організатор, Іван Боберський зумів максимально використати можливості, які мали тоді українці у Львові, для розвитку і популяризації руханкової справи, зокрема матеріально-технічну базу українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» та Академічної гімназії.

Навчально-методичні праці Івана Боберського, які увійшли до опублікованих на сторінках звітів гімназій: «Забави і гри рухові» (1904), «Забави і гри рухові, часть друга» (1905), «Забави і гри рухові, часть трета. Копаний мяч» (1906), «Рядові вправи» (1909), «Ситківка» (1909), «Лавчина і щебліївка» (1910), «Прорух» (1912) та ін., – використовували на уроках гімнастики та в діяльності УСК і ДСК й були дуже популярні на українських землях у складі Австро-Угорщини, Російської імперії та в діаспорі.

Паралельно з педагогічною працею Іван Боберський самовіддано працював у різних громадських товариствах. У сокільській організації він упродовж 1901–1918 рр. пройшов шлях від рядового члена до голови «Сокола-Батька»[21]. Як провідний сокільський діяч спричинився до розвитку та зростання авторитету «Сокола» і в Галичині, і далеко поза її межами[22]. За низкою ознак (організаційна структура, кількісний та якісний склад, наявність власної гімнастично-спортової інфраструктури, налагодження видання спеціалізованої літератури і часописів, проведення руханкових показів, спортивних змагань, краєвих здвигів, участь у міжнародних сокільських злетах, наявність власної символіки та атрибутики, української тіловиховної термінології тощо) український «Сокіл» напередодні Першої світової війни був однією з кращих сокільських організацій у Європі. На глибоке переконання Івана Боберського, такі товариства мали існувати в кожному населеному пункті Галичини.

Заслугою Івана Боберського було те, що 1911 р. «Сокіл-Батько» облаштував у Львові руханково-спортовий комплекс (майдан, площу, «Український город», «Український форт»). Він створив спеціальну спілку, до якої ввійшли відомі українські діячі того часу: Микола Шухевич, Тадей Соловій, Кость Паньківський, Степан Федак,

---

[19] Грицай О. Життя і діяльність Євгена Коновальця до революції 1917 року. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 20–22.

[20] [Боберський І.]. Ґімнастика. *Звіт дирекциї ц. к. академічної ґімназиї у Львові за шкільний рік 1910/1911*. Львів: Накладом наукового фонду, 1911. С. 20.

[21] ЦДІАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 81.

[22] Сова А. Іван Боберський – провідний діяч українського сокільського руху. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2017. Вип. 30: Український визвольний рух XX століття. С. 3–22.

Дмитро Левицький, Микола Заячківський, Лесь Кульчицький, Олекса Сероїчковський, Кость Левицький, Іван Сполітакевич. Відповідна земельна ділянка була знайдена у Стрийському парку, між сучасними вулицями Стрийською, Козельницькою та Івана Франка, однак на неї претендували й поляки. Стараннями Івана Боберського українці швидко зібрали кошти і викупили її. Меншу частину суми становили пожертви меценатів, а більшу – позика в заможних українців. «Сокіл-Батько» зобов'язався сплатити якнайшвидше позику. На заклик Івана Боберського до збору коштів долучилися українці Галичини, Наддніпрянської України, Кубані, США та Канади (активно збір коштів підтримали Микола Міхновський, Іван Луценко та ін.)[23].

Ініціативи Івана Боберського знаходили розуміння і підтримку у членів сокільського товариства, а авторитет і заслуги провідника були відзначені врученням йому в жовтні 1911 р. старшинської булави[24]. Іван Боберський і його соратники вибудували організацію, яка, окрім власне руханково-спортового доробку, помітно вплинула на формування національної свідомості та згуртування української спільноти на українських землях Австро-Угорщини, а в роки Першої світової війни та національно-визвольної боротьби українців першої половини XX ст. продемонструвала свою організаційну міцність та інтелектуальну спроможність. На червень 1914 р. у Галичині, за даними Івана Боберського, налічувалося 974 сокільські осередки із майже 70 тис. членів[25].

У 1902–1903 рр. Іван Боберський як звичайний член НТШ брав жваву участь у діяльності організації[26]. Зокрема, у 1903 р. разом з Іваном Верхратським, Олександром Барвінським, Станіславом Дністрянським, Олександром Колессою, Костем Левицьким, Євгеном Озаркевичем, Євгеном Олесницьким, Михайлом Павликом, Іваном Пулюєм, Юліаном Романчуком, Степаном Рудницьким, Володимиром та Миколою Шухевичами та іншими був залучений до розробки нового статуту[27]. До Першої світової війни він співпрацював із НТШ у контексті підготовки й видання своїх праць та загалом видавничої діяльності сокільського товариства. Схвальні відгуки на деякі з його праць були опубліковані на сторінках «Записок НТШ»[28]. Треба віддати належне і його сумлінній роботі над перекладом німецькою мовою книги Михайла Грушевського «Очерка истории украинского народа»[29]. Іван Боберський співпрацював із НТШ як голова українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько», особливо інтенсивно в період підготовки та проведення І і ІІ Краєвих здвигів у Львові (1911, 1914)[30]. У

---

[23] ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 1–265.

[24] Домашнє сокільське сьвято. *Діло*. 1911. 16 н. с. (3 жовтня ст. ст.). С. 6.

[25] Боберський І. Не згинати голови!: машинопис. Арк. 6. *Український національний музей у Чикаго.*

[26] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 8.

[27] Там само. Спр. 5. Арк. 10–19.

[28] Кревецький І. Наукові розвідки й статі в справозданнях українських середніх шкіл у Галичині за 1903/4–1907/8 рр. Школи львівські й перемиські. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Наукова часопись присьвячена передовсїм українській історії, фільольогії й етнографії*. Львів, 1908. Т. 86. Кн. 6. С. 242.

[29] Листування Михайла Грушевського. Київ; Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк; ред.: Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. С. 258, 261, 438–439, 453.

[30] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 5–6.

міжвоєнний період та в роки Другої світової війни з метою створення експозиції з історії українського тіловиховання і спорту він подарував НТШ частину своєї бібліотеки, архіву та речові пам'ятки[31]. Пересилаючи свій величезний архів до НТШ, Іван Боберський намагався зберегти для українців важливі документи, що висвітлюють різні ділянки історії України кінця XIX ст. – першої половини XX ст.

На початку XX ст. Іван Боберський поряд з іншими знаними діячами того часу, зокрема з М. Грушевським, виступив одним із засновників товариства «Учительська громада»[32]. В цій організації упродовж 1909–1914 рр. виконував усі покладені на нього функції, як авторитетний педагог представляв українських учителів у квітні 1912 р. на з'їзді «Державного Союзу вчителів середніх шкіл» у Відні та успішно репрезентував «Учительську громаду» на міжнародних форумах, зокрема у серпні 1910 р. на III конгресі з питань шкільної гігієни у Парижі. Деякі свої праці та замітки з проблем тіловиховання Іван Боберський публікував на сторінках друкованого органу «Учительської Громади» – науково-педагогічного журналу «Наша Школа»[33].

За посередництва організації «Сокіл-Батько» у Львові та сокільських осередків у Галичині Іван Боберський співпрацював із товариством «Просвіта». Його подвижницьку працю в контексті розвитку сокільського руху та публікації праць із теорії та методики фізичного виховання і спорту було відзначено на Першому українському просвітньо-економічному конгресі з нагоди 40-ліття від створення товариства «Просвіта»[34]. Як голова українського товариства «Сокіл-Батько», він плідно співпрацював із «Просвітою» в період підготовки та проведення I і II Краєвих здвигів у Львові та інших значущих культурно-освітніх заходів.

Серед українців Іван Боберський пропагував різні види спорту, які вже були відомі у Європі[35]. У створеному ним в Академічній гімназії та її філії «Українському спортовому кружку» упродовж 1906–1914 рр. Іванові Боберському та його послідовникам вдалося підготувати чимало знаних пізніше спортовців і фахівців у ділянці фізичного виховання і спорту. У назві організації чи не вперше в українському середовищі вжито означення «спортовий» – «Український спортовий кружок». Знаковим стало і вживання у назві слова «український»[36] – задовго до появи

---

[31] ЦДІАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3–22.

[32] Боберський І. Спомин постійного змагання. *Двадцятьпятьліття товариства «Учительська Громада». Ювілейний науковий збірник*. Львів: Накладом товариства «Учительська Громада», 1935. С. 248.

[33] Боберський І. Нові шляхи до тїлесного виховання. *Наша Школа. Науково-педагогічний журнал. Орган Товариства українських учителїв середнїх і висших шкіл*. Львів; Чернівці, 1911. Кн. 1. С. 13–18.

[34] Боберський І. Значінє рухових товариств. *Пропамятна книга: Перший український просьвітно-економічний конгрес уладжений Товариством «Просьвіта» в сорокліте заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року: Протоколи і реферати* / зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. Львів: Коштом і накладом Товариства «Просьвіта», 1910. С. 239–245.

[35] Сова А. Іван Боберський – популяризатор лещетарства серед українців. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2018. Вип. 3–4. С. 53–59.

[36] Боберський І. Українське сокільство 1894–1939. Львів: Видавець Сокіл-Батько, 1939. С. 10. («Сокільська бібліотека»; ч. 7).

перших державних утворень українців у XX ст. – Української Народної Республіки (УНР) і Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). УСК під його керівництвом слугував прикладом для ініціативних груп в інших містах Галичини, зокрема Перемишлі, Тернополі, Станіславові (тепер – Івано-Франківськ), Стрию тощо. УСК став кузнею перших пропагандистів спорту. З-посеред чільних діячів і спортовців цієї організації варто виокремити вихованців Івана Боберського: Степана Гайдучка, Антіна Зеленого, Степана Кизиму, Романа Носковського, Петра і Тараса Франків, Степана Цимбалу, Федя Черника. Кожен із них у різний час брав дієву участь у заснуванні та розвитку українських руханково-спортових гуртків і товариств Галичини, зокрема й таких відомих, як «Пласт» та спортивне товариство студентів вищих шкіл Львова «Україна». Вони також у різний спосіб сприяли поширенню видів спорту на українських землях та в діаспорі.

Іван Боберський виступив співзасновником й інших спортових організацій: спортового товариства (СТ) «Україна» (1911), української скаутської організації «Пласт» (1911) та «Змагового союзу» (1911). Його внесок було належно оцінено – іменовано першим почесним членом «України». У міжвоєнний період СТ «Україна» стало одним із базових спортивних товариств українців на західноукраїнських землях, а змагання, які воно організовувало – «Запорожські ігрища» (1911 р., 1914 р. та в міжвоєнний період), – головними комплексними національними чемпіонатами серед українців Галичини.

Іван Боберський долучився до формування організаційних та ідеологічних засад «Пласту»; завдяки його зусиллям і фінансовій допомозі в перші роки діяльності організації були опубліковані пластові методичні видання, спеціальна література, які стали основою для розвитку пластового руху. На його переконання, «Пласт має виобразувати горожан і оборонців вітчини. Є се забава в державу і оборону. Молодїж заздалегідь збирає досьвід і силу, щоби прийти в поміч кождому ближньому і в поміч вітчині»[37]. Іван Боберський постійно надавав консультативну допомогу керівництву «Пласту», популяризував пластову ідею, багато зусиль доклав до того, щоб згуртувати молодих викладачів та активних діячів руханкових і спортових товариств й організаційно спрямувати їх на розбудову «Пласту». Упродовж усього свого життя він не втрачав контактів із провідними діячами пластового руху, вивчав історію та методику виховання скаутів різних країн світу, а своїми здобутками щедро ділився з діячами пластового руху[38].

Руханково-спортові організації, до яких мав відношення Іван Боберський, спричинилися як до становлення українського спортивного руху, так і до піднесення національного духу, самосвідомості та плекання державницьких устремлінь кількох поколінь української молоді першої половини XX ст. Він вважав, що кожна молода особа має розвиватися гармонійно – і духовно, і фізично.

Напередодні Першої світової війни Іван Боберський як член, а з 1908 р. – як голова товариства «Сокіл» був успішним видавцем, редактором, автором десят-

[37] Боберський І. Пласт. *Калєндар «Вістий з Запорожа» на 1914 рік*. Львів: Наклад редакції «Вістий з Запорожа», 1913. С. 73.

[38] Сова А. Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт». *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету:* зб. наук. праць. Львів, 2014. Вип. 15. С. 85–95.

ків публікацій, консультантом і рецензентом. Завдяки його безпосередній участі упродовж 1909–1914 рр. виходили перші офіційні друковані органи товариства «Сокіл-Батько» – «Сокільські Вісти» та «Вісти з Запорожа», які слугували опорою для інших українських руханкових і спортових товариств Галичини. Він та інші члени редакційної колегії зуміли залучити до видання цих друкованих органів фахівців і забезпечити їх фінансово. На сторінках часописів фахово висвітлювали діяльність українських пожежних, руханкових і спортових товариств Галичини, розвиток тіловиховання та спорту, історію України, життя українців у різних куточках світу, публікували звіти про діяльність українського товариства «Сокіл-Батько» та інформаційні статті про сокільські осередки, заклики, відозви, рекламу тощо.

Іван Боберський зробив чимало для розширення видання сокільської літератури, з урахуванням національних традицій і світової практики. За його головування «Сокіл-Батько» інтенсифікував видання статутів, звітів, календарів, членських виказок, правильників, карток-зголошень, обіжників до осередків, свідоцтв, грамот, закликів, афіш, програмок, поштових карток, листівок тощо. Він словом і особистим прикладом надихав на написання науково-методичних праць із тіловиховання і спорту сокільських і громадських діячів. Загалом, видавнича діяльність «Сокола-Батька» та активна участь у цьому процесі Івана Боберського відіграли дуже важливу роль у зміцненні українського сокільського руху та українських гімнастичних і спортових товариств на українських землях і в діаспорі[39].

Іван Боберський відіграв визначальну роль в організації та проведенні краєвих здвигів у Львові (перший відбувся 9–10 вересня 1911 р., другий – 27–29 червня 1914 р.)[40], які стали виявом національного і громадянського поступу кількох поколінь українців Галичини, починаючи з середини XIX ст., кульмінацією боротьби за національне самовизначення, провісниками початку їхнього сходження на новий щабель культурної та громадсько-політичної організованості й зростання ролі серед народів Австро-Угорщини, поштовхом для створення української військової формації Українських січових стрільців (УСС), переможними боями українського війська у роки Першої світової війни і, найголовніше, – Листопадовим чином і проголошенням ЗУНР. У історії Галичини та й загалом в історії України ці здвиги залишилися одними з найвеличніших культурних, громадсько-політичних і спортивних заходів українців Галичини XX ст. До 1911 р. український «Сокіл» та й усе українське громадянство Львова не проводили таких масштабних заходів. Іван Боберський, перебуваючи на посаді голови «Сокола-Батька», робив усе можливе не лише для розвитку українського сокільства та об'єднання з січовими осередками Галичини, а й для згуртування,

---

[39] Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. С. 122, 153.

[40] Сова А. Історія прапора товариства «Сокіл-Батько» у Львові. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2010. Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Кн. 2. С. 175–202 + вкл. 4 с.; Сова А. Внесок Івана Боберського в підготовку та проведення Шевченківського здвигу 1914 року у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2018. Вип. 31. С. 145–155.

консолідації через гімнастичний і спортивний, сокільський і січовий, парамілітарний рухи українців Галичини та інших земель. Ці здвиги стали виявом високого рівня національної свідомості українців, гідності та згуртованості.

Участь у всесокільських злетах у Празі та інших заходах такого рівня напередодні Першої світової війни давала можливість українцям – на той час народові без держави – не лише представити українське сокільство, а й політично заманіфестувати себе Європі та світові. Через такі міжнародні форуми світовій громадськості гідно було представлено історію не тільки українського сокільського руху, а й історію та прагнення українського народу. Досвід, набутий українськими соколами під керівництвом Івана Боберського, особливо на VI Всесокільському злеті у Празі 1912 р., у майбутньому знадобився для укладання програм українських сокільських свят як у Галичині, так і в діаспорі. Завдяки його зусиллям українські соколи брали участь у всесокільських злетах у Чехословаччині міжвоєнної доби[41].

На початку XX ст. Іван Боберський став автором перших українських теоретико-методичних праць, присвячених різним аспектам фізичного виховання, спорту та іншій тематиці: «Забави і гри рухові» (1904), «Забави і гри рухові. Часть II. Вісїмнайцять гор мячевих» (1905), «Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч» (1906), «Свобідні вправи. Ч. 1. Вправи вільноруч Сандова» (1906), «Свобідні вправи для пожарних “Соколів”» (1908), «Прилюдні вправи. Ч. 3. Вправи списою» (1909), «Прилюдні вправи. Ч. 4. Вправи топірцем» (1909), «Впоряд» (1909), «Забави і гри рухові. Ч. IV. Ситківка» (1909), «Свобідні вправи для пожарних соколів» (1909), «Правила до гаківки» (1910), «Лавчина і щеблівка» (1910), «Прилюдні вправи. Ч. 2. Вправи вільноруч» (1910), «Прилюдні вправи. Ч. 6. Вправи хоругвцями» (1910), «Нові шляхи до тілесного виховання» (1911), «Примітки до прилюдних вправ. Ч. 2» (1911), «Прилюдні вправи. Ч. 7. Вправи палицями» (1911), «Прилюдні вправи. Ч. 8. Вправи ручником» (1911), «Прорух» (1912), «Їзда на лещетах» (1912), «Перший міх сміху» (1914) та ін.

Іван Боберський зумів себе належно виявити у переддень і в роки Першої світової війни у військово-політичній сфері: брав діяльну участь у розбудові різних структур українського визвольного руху 1910-х років, зокрема як голова «Сокола-Батька» долучився до становлення та поширення стрілецького руху серед української молоді та фахового військового вишколу українців Львова й Галичини. Поширенню стрілецького руху в українському гімнастичному товаристві «Сокіл» у Галичині сприяв голова «Сокола-Батька» Іван Боберський за підтримки таких сокільських діячів, як Сень Горук, Роман та Зенон Носковські, Євген Перфецький, Олександр Довбенко, Людомир Огоновський, Клим Гутковський, Лев Лепкий та ін.[42]. Так, у Бориславі в листопаді 1912 р. Лев Лепкий і Клим Гутковський активно провадили «стрілецьку науку і вправи», заохочуючи до неї українських робітників. Невдовзі стрілецький гурток набув «3 верндлї, 1 манліхер, 2 кропачки»[43]. Із розвитком стрілецького руху в сокільських орга-

[41] Сова А. Участь українських соколів у VI Всесокільському злеті у Празі 1912 року. *Новітня доба*. Львів, 2015–2016. Вип. 3–4. С. 5–13.

[42] Шухевич С. Видиш брате мій (8 місяців серед УСС-ів). Львів, 1930. С. 11.

[43] Боберський І. Нотатник (1912–1914): рукопис. Арк. 11 зв. *Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича УВАН у США*.

нізаціях і поширенням «вправ в стріляню» постала проблема закупівлі крісів та виготовлення «поцілок». У лютому 1913 р. з ініціативи Івана Боберського і за його кошти було видано «влучу для стрільців», або «поцілку» (мішень), для стрільби з крісів накладом 1 тис. примірників[44]. На «поцілці» після завершення стрільби записували дату і місце проведення змагань, результати стрільця і засвідчували їх підписами членів суддівської колегії. Іван Боберський також закупив для соколів за власні гроші дві бельгійські гвинтівки системи Комблена, щоб ті могли вправлятися у стрільбі. Планувалося також спорудити «стрільницю» (тир) для занять. Старшина «Сокола-Батька» закликала сокільські осередки провадити польові вправи та вправи зі стрільби[45], для цього були закуплені «фльоберти» з патронами калібру 6 мм (карабін Флобера), гвинтівки типу Манліхер М1895 і Верндль, облаштовано стрільниці тощо.

Роз'яснювальну роботу щодо організації тренувань зі стрільби для сокільських осередків Іван Боберський і старшина «Сокола-Батька» провадили і на сторінках часопису «Вісти з Запорожа». У 1913 р. він написав навчально-методичний посібник «Стрілянє до влучі»[46], у якому подав коротку інформацію про зброю, методику стрільби, описав правила змагань зі стрільби, техніку безпеки тощо. Іван Боберський розробив та уніфікував термінологію зі стрільби. Завдяки йому у словнику української молоді з'явилися терміни «стрілянє до влучі», «поцілка», «влуча», «стрілець», «стрілиця», «стрільниця», «степінь», «постава» тощо. Наступного 1914 р. він планував видати ґрунтовнішу працю зі стрільби, однак його ініціативам завадила Перша світова війна. Своєрідним підсумком діяльності стрілецьких куренів при «Соколі-Батьку» під керівництвом Івана Боберського став Шевченківський здвиг у Львові, на якому були представлені: від «Сокола» – 78 осіб в одностроях, від «Січі» – 146 осіб[47]. «Українські січові стрільці» виконали вправи вільноруч, зі списами та крісами.

У роки Першої світової війни Іван Боберський, як чимало свідомих українських діячів того часу, з головою поринув у вир національно-визвольної боротьби українського народу. Він став діяльним членом та скарбником Бойової управи Українських січових стрільців (із 1917 р. – Центральної управи УСС). У 1914–1915 рр. – членом Головної української ради, 1915–1916 рр. – членом Загальної української ради[48], 1918–1919 рр. – референтом пропаганди Письменничого відділу в Державному секретаріаті військових справ (ДСВС) Західно-Української Народної Республіки.

---

[44] Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. Львів, 1937. С. 37.

[45] Вправи полеві. *Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. 1913. 28 лютого. С. 12.

[46] Бб [Боберський І.]. Стрілянє до влучі. *Калєндар «Вістий з Запорожа» на 1914 рік*. Львів: Наклад редакції «Вістий з Запорожа», 1913. С. 58–63.

[47] Шевченковий ювилейний здвиг у Львові 27.28.29.VI.1914. (Жерельний звіт з роботи для науки на будучність). *Вісти з Запорожа. Руханка, Змаг, Пожарництво, Мандрівництво, Пласт, Стрілецтво*. 1914. 30 липня. С. 4–7.

[48] Сова А. Військово-політична діяльність Івана Боберського в роки Першої світової війни. *Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів:* зб. наук. статей. Львів: ПП Сорока Т. Б., 2014. Вип. 4. С. 90–100.

Після проголошення ЗУНР та початку польсько-української війни 1918–1919 рр. у житті Івана Боберського розпочався новий етап. Він не виїхав за кордон, а поринув у державне будівництво ЗУНР[49]. Зокрема, виявив себе як голова «Письменничого Відділу» у Державному Секретаріаті Військових Справ ЗУНР, зайнявся створенням української військової термінології, однострою для Галицької армії, топографічних карт, редагував часопис «Вісник Державного Секретаріату Військових Справ», збирав фотографії і різноманітні матеріали про українську визвольну боротьбу. Згодом, уже як представник уряду ЗУНР у США та Канаді, експонував частину світлин, зроблених у цей час, українським емігрантам.

Біля будинку, де за Австро-Угорщини розташовувалося намісництво, 17 листопада 1918 р. о 9 год 30 хв перші 18 осіб, серед яких Іван Боберський, Петро Бубела та Дмитро Вітовський, склали присягу на вірність ЗУНР[50]. Слова присяги звучали так: «Присягаю торжественно Всемогучому Богу на вірність і посвяту Західно-Українській Народній Республиці, Її верховній Владі, Її Правительству, Її Армії і затвердженим законам. Присягаю як жандарм Західно-Української Народньої Республики сповняти совісно припадаючі на мене або приділені мені обовязки в службі над загальним порядком, спокоєм і безпеченьством після дотичних приписів і після військових законів і заряджень, які мене обовязують як вояка. Присягаю дбати лише про добро служби і Західно-Української Народньої Республики, повинувати ся радо наказам покликаних до сього урядів та моїх зверхників і зберігати вірно службову тайну. Так мені Боже допоможи!»[51]. На одному з друкованих примірників присяги збереглися помітки Івана Боберського олівцем, які свідчать, що він здійснив коректуру тексту[52]. Це підтверджено і його записом у щоденнику від 17 листопада[53].

Психологічний стан Івана Боберського в листопаді 1918 р. найкраще передають його записи у «Дневнику», датовані 5 листопада: «Такий виступ з крісом до бою поділає на нашу смирну вдачу, на український тихий мозок. Боротьба розбуджує відвагу і рішучість. Хотяйби ця війна не скінчилась успішно, то на всякий случай буде мати вплив на наше дальше поведення. Дотепер воювали українці для других, тепер рішились ми воювати лишень для нас. Будемо інакше ставитись до ворогів і вороги зрозуміють, що посідаємо завзяття до виступу з оружжям»[54].

Свою діяльність у ДСВС ЗУНР та поразку українців у війні з поляками Іван Боберський підсумував у споминах: «Служив я при воєннім міністерстві [Йдеться про ДСВС ЗУНР – *А. С.*], як редактор воєнного “Вістника” в листопаді 1918 р. у Львові, опісля в Тернополі, Станиславові, Борщеві, Заліщиках, Камянці Подільськім, коли українці не зуміли оборонити своєї власної землі і

[49] Сова А. Іван Боберський і Листопадові події у Львові 1918 року. *Новітня доба* / гол. ред. М. Романюк. Львів, 2020. Вип. 8. С. 185–211.

[50] ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 50.

[51] Там само. Арк. 50–51.

[52] Західно-Українська Народна Республіка в документах і матеріалах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка: альбом-каталог / упоряд.: Ю. Лисий, М. Ільків-Свидницький. Львів, 2018. С. 37, 114.

[53] ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 50.

[54] Боберський І. Дневник 15.IX.1918–22.V.1919: машинопис. Арк. 40. *Осередок української культури і освіти у Вінніпезі.*

не доказали перемогою, що вона до них належить, та мали нагоду переконатись що всяке право рішається силою. Хто не має сили той тратить майно і волю, яка стає залежна від сильнійшого. Такий закон природи. Вище дерево вище від нищого. Нище дерево має підростати щоб стало вищим, інакше лишиться низьким. Бачив я дві причини нашого малого росту і малої сили: 1) Українські села були замало ще свідомі, або цілком не свідомі. Попередніми роками не оснували вони в себе ні "Сокола" ні "Просвіти". Були не приготовані, не знали і не розуміли гасла "Все вперед", 2) Свідомі українці не вміли в часі небезпеки і наруги злучити свої сили. Не вирабляли давніше в собі змислу до єдности, не доцінювали гасла "Всі враз". Треба невпинної праці, щирої злуки, завзятої боротьби, щоб світ признав нам право до сили»[55].

У розпал польсько-української війни 1918–1919 рр. Іван Боберський опублікував у «Календарі українця» моральні настанови під назвою «Українському громадянинови». Квінтесенцією 12 пунктів були слова: «Лишень з тим народом числиться світ, що є здоровий, розумний, сильний і багатий»[56].

У 1920 р. Іван Боберський – повноважний представник ЗУНР у США, з листопада 1920 р. – у Канаді. Упродовж 1922–1924 рр. – секретар представництва ЗУНР у Канаді[57]. Іван Боберський гідно представляв і відстоював інтереси українців у межах Австро-Угорської монархії, ЗУНР та на міжнародній арені. Сучасники відзначали його невтомну та жертовну працю в різних ділянках українського державотворення. Своє реноме енергійного і продуктивного організатора, авторитетного і далекоглядного політика, дипломата, вірного сина українського народу, борця за незалежність України Іван Боберський підтвердив, перебуваючи на еміграції. Його самовіддана та жертовна праця сприяла донесенню до українства в діаспорі та світової громадськості правди про боротьбу українського народу за свою самостійність і державність.

Перебуваючи упродовж 1920–1947 рр. у діаспорі (1920–1932 рр. – у Канаді, 1932–1947 рр. – в Югославії), Іван Боберський, не полишаючи громадської та політичної діяльності, чимало зусиль доклав до вдосконалення освітньо-виховної роботи. Зокрема, у Канаді він долучився до діяльності «Рідної школи», Українського інституту «Просвіта», виступав на різних заходах, імпрезах, святкуваннях не тільки у Вінніпезі, де проживав, а й в інших населених пунктах Канади. Брав жваву участь у культурно-просвітніх і наукових заходах канадських українців, зокрема з'їздах українських учителів Канади. Неодноразово викладав різні дисципліни на курсах учителів, які проводила Організація українського учительства. У другій половині 1920–1930-х років здійснив низку поїздок Європою, де виступав з актуальних питань освіти, культури, історії й політики[58].

---

[55] Боберський І. Не згинати голови!: машинопис. Арк. 10. *Український національний музей у Чикаго.*

[56] Боберський І. Дневник 15.IX.1918–22.V.1919: машинопис. Арк. 113. *Осередок української культури і освіти у Вінніпезі*; ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 105.

[57] Сова А. Діяльність Івана Боберського як повноважного представника уряду Західно-Української Народної Республіки у США та Канаді. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Посвіт, 2019. Вип. 21. С. 134–153.

[58] Сова А. Освітньо-виховна діяльність Івана Боберського в Канаді. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І. Соляр. Львів, 2020. Вип. 33. С. 294–305.

На чужині Іван Боберський виявив себе як організатор, авторитетний і далекоглядний громадський діяч[59]. За його участі та підтримки у Канаді були створені та розвивалися «Товариство опіки над українськими переселенцями ім. св. Рафаїла в Канаді», «Українські Стрілецькі Громади» та інші культурно-просвітні та спортивні товариства. Він готував для них статути, листи, звернення, обіжники, відозви та іншу необхідну документацію, консультував багатьох українців щодо життя і побуту в Канаді, неодноразово супроводжував делегатів від «Товариства опіки над українськими еміґрантами» у Львові теренами Канади. Був діяльним членом «Українського народного союзу».

У 1920-х роках Іван Боберський мав тісні контакти з провідними діячами Української військової організації (УВО), створеної 1920 р. учасниками збройних формувань УНР та ЗУНР із метою продовження боротьби проти іноземних окупантів під керівництвом полковника Євгена Коновальця. Деякі з членів УВО перед Першою світовою війною були учнями Івана Боберського в Академічній гімназії у Львові, декого він знав із років війни, а з окремими провідними діячами – Євгеном Коновальцем, Романом Сушком та іншими – неодноразово зустрічався під час своїх поїздок містами Європи, США і Канади. Після припинення діяльності Представництва ЗУНР у Канаді частину його грошей, а це майже 5 тис. доларів, Осип Назарук та Іван Боберський передали до Земельного банку Львова, а відтак, через Осипа Навроцького, – до керівництва УВО[60]. Збереглася подяка Іванові Боберському від керівництва УВО, датована 11 жовтня 1929 р. У ній зазначалося: «До Високоповажаного Пана Професора І[вана] Боберського Вінніпеґ, Ман[ітоба]. Високоповажаний Пане Професор, Уважаємо нашим обовязком зложити Вам належну подяку за всю поміч і за всі Ваші цінні вказівки, уділені нашому Делеґатові в часі його останнього побуту у Вінніпеґу. Рівночасно висловлюємо нашу надію, що Ви й в будучому не відмовитесь скріпити наші змагання своїм широким досвідом та признаним своїм громадським авторитетом. З горячим привітом Команда Української Військової Орґанізації»[61]. Документ завірений підписом і печаткою УВО. На ньому є помітка Івана Боберського, яка засвідчує, що документ йому вручено 31 жовтня 1929 р.

У міжвоєнну добу Іван Боберський підтримував контакти й усіляко допомагав товариствам «Сокіл-Батько» у Львові та «Союзу українського сокільства за кордоном» у Празі. Його приїзд до Львова 1928 р. слугував інтересам гуртування української спільноти Галичини, а для українських громадських організацій став часом підведення підсумків їхньої праці та визначення напрямів подальшого розвитку.

Спілкуючись з українцями в Канаді, Іван Боберський наголошував на тому, що в діаспорі потрібно приділяти більше уваги молоді. Усвідомлюючи значу-

---

[59] Сова А. Громадська діяльність Івана Боберського в Канаді. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спецвипуск до 75-річчя професора Костянтина Кондратюка / за ред. І. Підкови. С. 540–549.

[60] Навроцький О. УВО, політичні партії і диктатура ЗОУНР та уряд УНР. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 302.

[61] Лист-подяка Іванові Боберському від керівництва УВО. 11 жовтня 1929 р.: електронна копія. 1 арк. *Приватний архів Андрія Сови (м. Львів)*.

щість української мови як генетичного коду українського народу, він не переставав наголошувати на цьому у своїх промовах і публікаціях. 24 серпня 1924 р. в одному з виступів перед парафіянами Греко-Католицької Церкви у Вінніпезі він акцентував увагу на тому, що «українська мова – се душа Українця і коли він стратить сю душу, стане мертвий. Хто встидається своєї мови, той встидається самого себе, того ніякий нарід не пошанує і шанувати не може. Правдивий і чесний Англієць бридиться таким дезертиром, що втікає від свого народу і від своєї мови. Як світ світом, дезертирство все приносило ганьбу дезертирови і буде приносити так довго, як довго світ цінить честь»[62]. А вже 25 серпня 1927 р. у промові до дітей наголосив: «Українська мова за Атлянтийським океаном в Европі лучить разом більше людий, як їх має Канада, лучить чотири рази більше людий, як їх живе в усіх провінціях Канади. Тою мовою говорять в Канаді наші мама і тато. Длятого та мова нам дорога і мила. Бо нікого немає чоловік любійшого в світі, як родичів, що виховали його і дали поради на дорогу і навчили працювати. Коли почуємо українську мову пригадуємо собі голос мами і очі тата і нема для нас нічо дорозшого над ті слова, якими вони нас випроваджували в світ, між люди. Ті слова любі нам так, як холодна кернична вода в горячий день а веселі як блеск сходячого сонця»[63].

Іван Боберський застерігав проти релігійних суперечок, які виникали в середовищі українських товариств Канади, стверджуючи, що «релігійні суперечки ослаблюють наш релігійний хист, а світські інтелігенти повинні до них не допускати, не роз'єднувати і розбивати нас. Інтелігенти мають досить попису у ріжних галузях життя, у своїм званню, читальнях, касах, склепах, копальнях, часописах, програмах, господарствах і т[ак] д[алі]». Вважав, що опонентів краще перемагати не словесною дискусією, наклепами чи підступами, а тихою і невтомною працею, яку виконував «мовчки і на час»[64].

Перебуваючи в еміграції, Іван Боберський скрупульозно збирав інформацію (спогади, світлини, документи тощо) про життя й побут українців у Канаді. Його велика книгозбірня у Вінніпезі стала основою для створення «Канадійської бібліотеки ім. Івана Боберського», до якої ввійшли книги українською та англійською мовами, річники часописів, збірки малюнків та світлин, різні артефакти, зібрані ним під час перебування в Канаді. Іван Боберський провадив також наукові студії, їхні результати опубліковані на сторінках «Української загальної енциклъопедії», три томи якої побачили світ у 1930–1934 рр. у Галичині.

Іван Боберський був точним та обов'язковим і вимагав цього від інших. Цікаву характеристику його особи знаходимо на сторінках двотижневика літератури, мистецтва, науки і громадського життя «Назустріч», який виходив у Львові у 1934–1938 рр. З-поміж іншого там написано таке: «Наш відомий спортовий орґанізатор д-р Іван Боберський – відомий своєю точністю, хистом до систематики, навіть до німецького педантизму. Від кількох літ живе він в Югославії, але

[62] Божик П. Церков українців в Канаді. Причинки до історії українського церковного життя в Британській Домінії Канаді, за час від 1890–1927. Вінніпеґ: Накладом «Канадийського Українця», 1927. С. 213.

[63] ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 142.

[64] ЦДІАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 17–20.

підтримує живі листовні зв'язки із краєм. Недавно вислав він листа до одного з наших львівських громадян п. Л., в якійсь важній справі. Не діставши відповіді, написав удруге – даремне. На якийсь час приходить до п. Л. новий лист з такою анґлійською адресою: "Пов. Л... Адіс-Абеба, Абісинія"; поруч цієї перекресленої адреси з абісинськими марками, де зазначено, що адресат невідомий, друга – правильна львівська адреса, покладена ще раз д-ром [Іваном] Боберським. У листі д-р [Іван] Боберський пише до свого давнього приятеля: "Я гадав, що ти виїхав до Абісинії і шукав тебе там, але з Адіс-Абеби повідомили мене, що ти у Львові, отже пишу до тебе...". Д-р [Іван] Боберський вислав навмисне листа до Абісинії, подаючи свою висильну адресу, щоб мати нагоду пригадати своєму приятелеві, що на листи слід відписувати»[65].

Захоплений олімпійською ідеєю, Іван Боберський у 1936 р. відвідав IV зимові Олімпійські ігри в Ґарміш-Партенкірхені та XI літні Олімпійські ігри в Берліні і підготував низку журналістських репортажів для українських видань «Діло», «Новий час», «Сокільські Вісти», «Спорт», «Український Сокіл». Завдяки його публікаціям українці в Галичині та діаспорі ознайомилися з ідеями міжнародного олімпійського руху та його змаганнями. Живучи в діаспорі, Іван Боберський допомагав товариству «Сокіл-Батько» налагодити видавничу діяльність, зокрема консультував, рецензував, дарував і збирав кошти. На сторінках різних видань він провадив роз'яснювальну роботу, розповідав про завдання українського сокільства в Галичині, значення руханки та спорту для українського народу, наголошував на актуальних питаннях, які поставали перед українською молоддю та тогочасною елітою[66].

Серед творчої спадщини Івана Боберського особливу увагу привертають його моральні настанови та афоризми. Їх широко використовували в публікаціях, на відзнаках, прапорах, листівках, зверненнях та відозвах до українського громадянства: «Байдужі гинуть!», «Вихованє тїла – се шлях до виховання духа», «Все вперед! Всї враз!», «Все йти до мети, коли хочеш зайти», «Дїлами, не словами!», «За мало читаємо і за мало пишемо, для того за мало знаємо», «Змаг гартує волю», «Кожде поколїнє відповідає за прикмети тїла і духа слїдуючого поколїння», «Лише зорґанізована фізична сила запевнює народови свободу і независимість», «Народна честь, Сьміле око, Сильні груди, Мало слів, А дїл богато!», «Не лебедїти, але стреміти!», «Не плачем, а мечем!», «Розвивай свої сили, бо як ти слабий, то сьвіт скрутить тобі карк», «Руханка учить приказувати і учить слухати. Руханка виховує вже в молодїжи орґанїзацийний змисл, призвичаює до подїлу працї, до відвічальности за обняту задачу, до совісности і точности, до опанованя роботи правильною напругою, до віри в свої сили», «Треба мати знання і треба вміти знанням орудувати. Знання це топір, сприт це топорище» та ін.

Свої численні статті Іван Боберський (підписувався також криптонімами та псевдонімами «Бб», «ББ», «Б. Б.», «Бібр», «Бібр в Канаді», «Бібр Канади», «Бібр

[65] Летіло 40 сорок: Літературні анекдоти про відомих українських письменників, митців, політиків та мистецькі й суспільно-політичні події 20–30-х рр. XX ст. / упоряд. та літ. ред. В. Ґабора. Львів: ЛА «Піраміда», 2015. С. 116.

[66] Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. 512 с.

в Манітобі», «Бібр на Балкані», «Брідідік», «І. Б-кий», «Льорд Брідідік», «Оеи», «Оей», «Оси», «Рек», «Рск») публікував в українській та іноземній періодиці, зокрема у таких виданнях, як: «Америка», «Вісти з Запорожа», «Діло», «Життя і знання», «Канадійський Фармер», «Народне Слово», «Поступ», «Свобода», «Сокільські Вісти», «Сокільські Вісти», «Спорт», «Змаг», «Україна», «Український Голос», «Український еміґрант», «Український Сокіл», альманахах, календарях, енциклопедіях.

Протягом 1920–1940-х років Іван Боберський видав такі праці: «Рухові забави і гри. Четверте видання» (Львів, 1923), «Вправи палицями і списами. ІІ наклад» (Львів, 1927), «Вправи хоругвцями. ІІ наклад» (Львів, 1927), «Два Вечері Авраменка» (Вінніпег, 1927), «Українське сокільство» (Львів, 1939), «Помічення про англійський пласт» (Львів, 1939), «Вільноручні вправи» (Краків, 1940) та ін. За життя створив термінологію у царині українського тіловиховання.

Праця Івана Боберського удостоювалася високих оцінок і громадських посад, визнання й пошанування українців в усьому світі. Упродовж 1920–1940-х років його вдячні вихованці, насамперед українські гімназисти і змагуни, започаткували відзначення днів його народження. Зокрема, знаковими подіями громадського рівня стали святкування 50-річчя та 60-річчя Івана Боберського, організовані львівським товариством «Сокіл-Батько»[67]. Із нагоди 50-річчя від народження «Батька українського тіловиховання» у Львові було створено спеціальний фонд імені Івана Боберського, кошти з якого йшли на «переведення в життя ідеї Вчителя а саме: на закупно українського майдану у Львові і фахове образування нового покоління січово-сокільських робітників. Віримо, що за нашим кличем поспішать не лиш Його ученики, але члени У[країнської] Г[алицької] А[рмії] і всі громадяне, які відносяться з признанням до Його праці»[68]. Такі святкування проводили і в інших містах та селах Галичини. Його ювілеї гідно відзначали українці, а проголошення Року Івана Боберського (1943) на українських землях остаточно сформувало його суспільно визнану харизму як «Великого Сина України»[69].

Ще за життя Іван Боберський був іменований «Апостолом фізичного виховання», «Апостолом фізичного відродження нації», «Батьком українського сокільства», «Батьком українського тіловиховання», «Вчителем», «Каменярем українського спорту», «Невтомним каменярем українського відродження, культури й поступу», «Провідником», «Невтомним працівником на ниві української руханки», «Тіловиховним авторитетом».

---

[67] ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 11. Арк. Арк. 92–95; ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7; Н. Руханковий Вечір Сокола-Батька. В 60-ліття проф. Івана Боберського. *Діло*. 1934. 19 лютого. С. 4–5; Лімницький М. Батько українського сокільства (З нагоди свята в честь проф. Івана Боберського). *Новий час. Ілюстрований щоденник*. 1934. 16 лютня. С. 2–3.

[68] Бучко І., Гайдучок С., Кузьмич В., Лучаківський Г., Навроцька Д., Поліха Т., Сохацький І., Терлецька М. До учениць та учеників проф. Боберського і прихильників Його громадянської праці! *Діло*. 1923. 17 серпня. С. 4.

[69] Сова А. «Щоб таких організаторів, таких залізних людей було у нас хоч тисячка!», або як відзначали 70-річчя Івана Боберського у Галичині. URL: https://photo-lviv.in.ua/shchob-takykh-orhanizatoriv-takykh-zaliznykh-liudey-bulo-u-nas-khoch-tysiachka-abo-iak-vidznachaly-70-richchia-ivana-boberskoho-u-halychyni/ (дата звернення: 13.11.2020).

Іван Боберський помер 17 серпня 1947 р. Похований у родинному гробівці Поллаків на кладовищі м. Тржич.

Отже, у житті Івана Боберського можна виокремити п'ять періодів із такими часовими межами:

1) 1873–1901 рр. – формування світоглядних орієнтирів, дитячі та юнацькі роки, гімназійне навчання (1884–1891), здобуття вищої освіти в університетах Львова і Ґраца (1891–1899), перші два роки педагогічної праці у IV цісарсько-королівській гімназії у Львові (1899–1900) та Дрогобицькій гімназії (1900–1901). Поворотним моментом у житті Івана Боберського став 1901 р., зокрема його переїзд на стале місце праці й побуту до Львова;

2) 1901–1914 рр. – праця як педагога, громадського, культурного діяча, зокрема у Львові та Галичині. Це час, коли Іван Боберський зумів уповні розкрити свій потенціал педагога, організатора, громадського діяча, реалізувати чимало проєктів національного значення;

3) 1914–1923 рр. – військово-політична і державотворча діяльність Івана Боберського в Українській бойовій управі (з 1917 р. – Центральній управі) легіону Українських січових стрільців, Головній українській раді, Загальній українській раді, Державному секретаріаті військових справ ЗУНР, Представництві ЗУНР у США та Канаді. Це час найбільших випробувань у житті Івана Боберського. Він повністю присвятив себе втіленню омріяної мети багатьох українців, поринувши у будівництво новопосталої держави – України;

4) 1924–1932 рр. – суспільно-культурна й політична діяльність у Канаді. Проживаючи у Вінніпезі, Іван Боберський самовіддано працював у різних суспільно-культурних організаціях українців, усіляко допомагаючи українським емігрантам у різних куточках світу, водночас не пориваючи зв'язків зі своєю Малою Батьківщиною – Галичиною;

5) 1932–1947 рр. – Іван Боберський проживав у містечку Тржич у Югославії (тепер – Словенія), як і в попередній період, працював у суспільно-культурному напрямі, багато часу приділяв упорядкуванню свого архіву та книгозбірні, написанню спогадів тощо.

У Львові давно вже назріла потреба встановити пам'ятник Іванові Боберському (найвідповідніше місце для того – площа «Сокола-Батька» у Стрийському парку). Також пам'ятник і таблиці Славному Українцю мають з'явитися у с. Доброгостові, Трускавці, Дрогобичі, Самборі та інших населених пунктах України й діаспори, з якими пов'язані його життя і діяльність!

Андрій Сова

DOI: 10.33402/elita.2023-105-114

Розділ 3. РОЛЬ МУЗИЧНОЇ ЕЛІТИ В КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У романтичну та постромантичну добу музика стала одним із найпотужніших каталізаторів українського національного буття, а серед найвизначніших діячів національного руху по обидва боки російсько-австрійського кордону були й представники музичного мистецтва – видатні композитори та виконавці. У такому контексті цілком нового значення набуває історія музики, тобто її розуміння виходить вже за межі чистої музики, оскільки вона не лише досліджує національні музичні культури, традиції, школи, а й простежує, аналізуючи музичні тексти, їхні впливи на культурні та суспільні процеси, а також їх сприйняття. Услід за історією літератури історія музики формувалася багато в чому на спільних для обох дисциплін наративних засадах, описуючи перехід у часі від одного становища до іншого. Аналогічно до літератури, центральними тут виступають тексти, аналіз яких гальмує сам принцип оповіді, позаяк цінність багатьох музичних творів є набагато вагомішою за їхню цінність як джерел історії музики та історії загалом. Водночас музичне мистецтво жваво реагує на ті суспільні виклики і процеси, що відбуваються довкола, і тому навіть найвидатніші композитори зазнають немузичних впливів, хоча не завжди про це говорять. Переосмислюючи припущення Бенедетто Кроче стосовно історії літератури, можна стверджувати, що історія музики відображає розвиток «національної свідомості»[1]. Видатний український композитор Станіслав Людкевич у статті «Націоналізм у музиці», опублікованій 1905 р., слушно зазначив, що музичні твори є мистецькими зразками «сконденсованого людського життя», оскільки націоналізм у музиці, мистецтві та поезії – «се ніщо інше, як лиш різнородна форма вираження того самого духовного змісту, тих самих людських ідей та змагань»[2]. Погляди Людкевича поділяв відомий український музикознавець Андрій Ольховський, який у *Вступі* до праці «Нарис історії української музики», завершеної 1939 р., у часи жорстоких сталінських репресій, не побоявся сказати, що «історія української музики – це історія національної музики, а тому вона перш за все мусить дати відповідь на питання: якою мірою і якими засобами вона розкриває творче самовизначення народу?»[3].

Дослідження культурного життя габсбурзької Галичини дає підстави стверджувати, що музичний компонент не лише впливав на галицьке культурне

[1] Перкінс Д. Чи можлива історія літератури? / пер. з англ. А. Іщенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 11.

[2] Людкевич С. П. Націоналізм у музиці. *Людкевич С. П. Дослідження, статті, рецензії, виступи* / упоряд., ред., вст. ст. і прим. З. Штундер. Львів: Дивосвіт, 1999. Т. 1. С. 35.

[3] Ольховський А. Нарис історії української музики / підготов. до друку, наук. ред., вступ. ст., комент. Л. Корній. Київ: Музична Україна, 2003. С. 53.

відродження першої половини XIX ст., а й став об'єднавчим чинником у подальших контактах між Галичиною і підросійською Україною. Адже саме духовна творчість наддніпрянця Дмитра Бортнянського наприкінці 1820-х років дала поштовх галицьким українцям для розбудови власної національної музичної культури. Як зазначив Михайло Грушевський, галицьке національне пробудження на початку XIX ст. значною мірою мало «релігійне джерело натхнення»[4], інспіроване певними реформами в середовищі Греко-Католицької Церкви.

Одним із головних чинників реформування церковного життя, а водночас і національної самосвідомості, стала церковна музика. На це ще в першій третині минулого століття звернув увагу музикознавець та композитор Борис Кудрик, зазначивши, що «ідея народного відродження крилася в мурах тихих парафій, ця струя знайшла, особливо в творах Вербицького, ідеальну форму компромісу між ідеєю цього – й тогосвітнього. Етос перемиської музики, зокрема церковної, це цінна сторінка нашої новішої духової культури»[5]. Спів, що культивувався у стінах заснованої 1829 р. Перемишльської співацької школи, став чи не найголовнішим чинником пробудження національної свідомості галицьких українців у 1829–1835 рр., на декілька років випереджаючи процеси, що відбувалися в літературі. Як зазначив священник і громадський діяч Йосиф Левицький (капелан перемишльського єпископа Івана Снігурського), діяльність цієї школи «со временем може виставити пам'ятник незагладимий, і причинитися до слави не тілько обряда церковного, але і просвіщенія народного»[6]. Музикознавець Василь Витвицький ще в 1930-х роках констатував той факт, що «рік першого виступу перемишльського хору 1829 залишиться пам'ятною датою в історії не тільки української музики, але й нашого культурно-національного відродження. Гідне підкреслення, що ця подія випередила на кілька літ появу «Русалки Дністрової»[7]. Провідні діячі галицького руху за національне відродження почали осмислювати значення хорової спадщини Д. Бортнянського для глибшого розуміння історичної та культурної єдності галичан і підросійських українців лише у другій половині XIX ст. Тому першочерговим стимулом для таких контактів стало вшанування пам'яті Тараса Шевченка. Шевченківські літературно-музичні «Вечори» є однією з важливих форм національного культурного життя українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Вони були започатковані з метою «скріплення й піднесення національного духу». До найактивніших пропагандистів творчості Т. Шевченка у Галичині належав композитор, політик та громадський діяч Анатоль Вахнянин (1841–1908), який був організатором багатьох шевченківських «Вечорів» не тільки у Львові, а й у Перемишлі (1862) та Відні (1868). На цих заходах Вахнянин виступав із доповідями про Т. Шевченка, репрезен-

---

[4] Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. Київ, 1990. С. 478.

[5] Кудрик Б. П. Огляд історії української церковної музики. Львів, 1995. С. 101.

[6] Левицький Й. І. Історія введенія музикального пінія в Перемишли. *Українська музика*: наук. часоп. 2015. Ч. 1–2. С. 37.

[7] Витвицький В. Музичне життя Галичини. *Витвицький В. Музикознавчі праці. Публіцистика* / ред. Л. Лехник. Львів, 2003. С. 35. (Серія «Історія української музики»; вип. 11: Дослідження).

тував власні музичні твори, а також запам'ятався як диригент хорів «Лютня», «Львівський Боян» і виконавець солоспівів Миколи Лисенка.

Вшанування пам'яті поета як національного символу пробуджувало в галичан духовну спорідненість та почуття спільної національної належності, сприяло їхньому згуртуванню як людей однієї національності і «громадян»[8]. Не випадково Ентоні Сміт пише про підвищену суб'єктивну експресивність романтичних літературних та музичних творів, що добре пасувала до концептуальної мови і стилю етнічного націоналізму. Крім того, проведення щорічної церковної і, починаючи від 1865 р., музично-літературної церемоній вшанування роковин смерті Т. Шевченка слугувало постійним нагадуванням галичанам про їхню спільну та єдину з підросійськими українцями культуру, що творилася тим мовним кодом, який був зрозумілим по обидва боки австрійсько-російського кордону. У цьому контексті варто згадати історію написання Миколою Лисенком у 1867–1868 рр. кантати «Заповіт», з якої почалося знайомство тоді ще зовсім молодого композитора-наддніпрянця з Галичиною. Знаменно, що «Заповіт» не лише визначив подальший напрямок композиторської діяльності М. Лисенка, але й дав імпульс міцним багаторічним культурним зв'язкам професійної музики підросійської України і підавстрійської Галичини. Від 1869 р. М. Лисенко активно листується з А. Вахнянином, Омеляном Партицьким та Олександром Барвінським, а з 1880-х років – з Іваном Франком, його дружиною (Ольгою Франко), Омеляном Огоновським, Остапом Нижанківським, Філаретом Колессою, Іваном Пулюєм та багатьма іншими діячами галицького національного руху. В одному з перших, датованих 1869 р., листів до Олександра Барвінського М. Лисенко висловив думку, що «нам, своїм кревним людям, однії матері дітям, не варт, не личить розъіднатись, але скуплятись найміцніше»[9]. У листі до Анатоля Вахнянина композитор просить: «Не цурайтесь нас і наших листів. Пишімо один до одного. Хоч листом хай думки грають серед ворожого намовку»[10].

Роль, яку відіграв М. Лисенко в налагодженні галицько-наддніпрянських культурних відносин, виходить далеко за межі музичного мистецтва. Серед його заслуг варто виділити популяризацію перекладацької спадщини Пантелеймона Куліша, зокрема клопотання про видання Святого Письма. Відомо, що співпраця Пантелеймона Куліша з І. Пулюєм над перекладом Біблії розпочалася в 1870-х роках. Після смерті письменника роботу завершували Іван Пулюй та Іван Нечуй-Левицький. Саме М. Лисенко від імені вдови П. Куліша вів листування з Пулюєм, прохаючи його налагодити діалог із Британським біблійним товариством щодо видання Біблії українською мовою. Як зазначив Ігор Райківський, Слово Боже, спільно перекладене представниками православної Наддніпрянщини та греко-католицької Галичини, «стало вагомим внеском у національне самоствердження українців як модерної нації, особливо в її консолідацію»[11]. Композитору належить також заслуга у виданні у Львові драм Вільяма

---

[8] Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращука. Київ: Основи, 1994. С. 26.

[9] Лисенко М. В. Листи / упоряд., прим. та комент. О. Лисенка. Київ: Мистецтво, 1964. С. 84.

[10] Там само. С. 85.

[11] Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. С. 30.

Шекспіра й Фрідріха Шиллера в перекладах Пантелеймона Куліша. Лисенко разом з іншими представниками підросійської України активно цікавився життям Галичини, передплачував львівські газети «Зорю» і «Правду».

Треба віддати належне галичанам, які пропагували творчі здобутки М. Лисенка та композиторів підросійської України. Видатний український вчений та композитор Філарет Колесса в некролозі пам'яті М. Лисенка, згадуючи про враження, яке справляли на студентську молодь його кантати і сольні пісні, що виконувались такими першорядними співочими силами, як Соломія Крушельницька, Модест Менцінський, Олександр Мишуга, констатував, «що довголітня діяльність М. Лисенка мала дуже велике значення для пробудження національних сил галицьких і буковинських українців, була великою підоймою їх культурного відродження»[12].

Церемоніально-символічний аспект святкування річниць видатних постатей національної культури (Т. Шевченка, М. Шашкевича, І. Франка, М. Лисенка) надзвичайно важливий для тривкості національної ідентичності. Це, на думку Е. Сміта, «царина, в якій індивідуальна ідентичність найтісніше пов'язана з колективною ідентичністю. Для такого тісного зв'язку є не одна причина. Не слід недооцінювати ваги естетичних міркувань – чуття краси, розмаїття, гідності й завзяття, породжені майстерним компонуванням форм, мас, звуків і ритмів, з допомогою яких мистецтва спроможні пробуджувати виразний "дух" нації»[13]. Тому знаменною подією в культурному житті Галичини стало відзначення 35-ліття творчої діяльності Лисенка. І. Франко в статті «Лисенкове свято в Австрії» назвав ювілей композитора великим і «чисто руським святом». Письменник зазначив, що «се були не ті руські маси, які досі не раз уже засипували Львів тисячами сердаків, кожухів та реверенд, се не були ті русини, яких поляки здавна привикли характеризувати згірдними словами *popi i chłopi*»[14]. Адже публіка, яка натхненно вітала Лисенка, складалася переважно з молоді, жіноцтва, адвокатів, лікарів, судовиків, учителів, урядників, підприємців, купців, тобто світської інтелігенції. Недарма етнічний поляк, маршалок граф Ст[аніслав] Бадені, який пильно стежив за ходом відзначення ювілею, у приватній розмові зауважив: «Хоч я й знав, що вас, русинів, досить багато розсипаних по краю, але я не думав ніколи, що вас так багато»[15].

Літературно-музичні «Вечори» пам'яті Шевченка та вшанування річниць видатних постатей національної культури були важливою, але не єдиною формою національного культурного життя українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Беручи до уваги розвиток публічної культури як одну з підстав формування нації, можна спостерегти велику роль у цьому процесі численних товариств, діяльність яких у Габсбурзькій монархії хоч і розпочалася ще перед добою Реставрації, але значно активізувалася саме в зазначений вище період. Останні «успішно» пережили 1848 р., будучи переплетенням культури

[12] Витвицький В. Старогалицька сольна пісня XIX століття. Перемишль, 2004. С. 32.

[13] Сміт Е. Національна ідентичність. С. 170.

[14] Франко І. Лисенкове свято в Австрії. Іван Франко про музику / упоряд. Т. Коноварт. Львів: 2006, С. 81–86; Іван Франко про музику. До 150-річчя від дня народження та 90-річчя від дня смерті Івана Франка / упоряд. Т. Коноварт. Львів, 2006. 120 с. (Серія «Історія української музики»; вип. 14).

[15] Там само.

товариськості з освітянською функцією та міщанською репрезентативністю. У Галичині ця товариськість, що виявлялась у чоловічому акапельному хоровому співі, розвивала почуття єдності, а самі виконавці, враховуючи скерованість тогочасної культури на автокомунікацію, були одночасно її адресантами й адресатами, усвідомлювали «гідність і духовний ранг музики». Крім того, діяльність цих товариств не обмежувалася програмами винятково культурного напрямку, позаяк їхній «музичний ентузіазм був забарвлений політично»[16]. Адже ідентичність, на думку Е. Сміта, – це не просто тотожність, коли члени однієї групи відрізняються за смаками, звичаями та мовою від членів іншої. Не менш важливе відкриття «колективного Я» через мистецтво, літературу, історію, бо кожна нація має свій власний неповторний спосіб мислення[17].

У 90-х роках ХХ ст. *Інститут історії музики* при *Вищій школі музики та образотворчого мистецтва* у Відні провів порівняльні дослідження, що порушували питання розвитку музики в контексті суспільного життя історично пов'язаних між собою найбільших міст Австро-Угорської імперії[18]. Об'єктом аналізу стала передусім культурна діяльність товариств, зокрема їхня типологія, види заходів, хронологія найважливіших подій тощо. Зауважу, що в більшості великих міст монархії діяльність товариств значно активізувалась, починаючи від 60-х років XIX ст. Схожу ситуацію можна було спостерегти не лише у Львові, але й у столиці Моравії Брно, у Празі, хорватському Загребі, словенській Любляні, угорському Будапешті, словацькій Братиславі. Ці товариства стали невід'ємними атрибутами національного життя народів, які входили до складу Австро-Угорщини, поряд із національними символами, звичаями та церемоніями. Ба більше, вони творили спільноту й пробуджували найголовніше – почуття родини, адже учасників товариств об'єднувала любов до своєї землі, мови і культури.

Важливою подією у національному культурному житті Галичини кінця XIX – початку ХХ ст. стало заснування у грудні 1890 р. українського співацько-хорового товариства «Львівський Боян», головою якого був Володимир Шухевич, диригентом – А. Вахнянин, а одним із почесних членів – М. Лисенко. Від перших місяців існування товариство пропагувало національне музичне мистецтво, проводило різноманітні музичні заходи з нагоди пам'ятних ювілейних дат, вшановувало визначних діячів української культури тощо. З «Львівським Бояном» пов'язане творче життя Остапа Нижанківського – композитора, політика, громадського діяча, священника, про якого Філарет Колесса писав, як про «захоплюючого диригента». «Пориваючий, до того оточений німбом композиторської слави, він відразу став божищем молоді … Коли О. Нижанківський узяв у руки батуту, цілий хор підпадав під його магічний вплив, отже й не дивно, що такий диригент добував з хору, що сам хотів, а виглядав як оживотворення музичної краси»[19]. У 1891 р.

[16] Дальгауз К. Романтизм і бідермаєр. Про характеристику доби реставрації в історії музики. *Записки товариства імені Шевченка.* Львів, 2014. Т. 267: Праці музикознавчої комісії (100-річчю львівського музикознавства присвячується) / ред. тому О. Купчинський; упоряд. О. Гнатишин; пер. з нім. З. Жмуркевич. С. 385.

[17] Сміт Е. Національна ідентичність. С. 84.

[18] Культурні традиції в Середній Європі. Львів: Місіонер, 1998.

[19] Людкевич С. Остап Нижанківський і наша суспільність. *Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи.* Львів: Дивосвіт, 1999. Т. 1. С. 296. (Історія української музики; вип. 5).

однією з перших «артистичних прогульок» хору була поїздка до Праги. Свої спогади про виступ «Бояна» у празькому народному театрі залишив письменник Б. Лепкий, зазначивши, що кращих диригентів за А. Вахнянина та О. Нижанківського годі собі уявити. А після виконання хору П. Ніщинського «Закувала та сива зозуля» під орудою О. Нижанківського крик, шум і ентузіазм слухачів дійшов апогею, так що хористи змушені були повторити його ще раз[20].

Майже всі товариські організації, що функціонували у великих містах Австро-Угорської імперії, ставили приблизно однакові завдання. Діяльність співочих товариств у Львові, Празі та Будапешті передбачала організацію малих і великих концертів, виконання кантат й ораторій із залученням оркестрів і відомих співаків. У Львові та інших містах Галичини разом із хором «Львівський Боян» у супроводі військових оркестрів виступали такі відомі оперні співаки, як О. Мишуга, С. Крушельницька, О. Бандрівська, М. Менцинський. Активна товариська концертна діяльність стимулювала появу значної кількості хорових композицій, серед них чільне місце посідали патріотичні хори-гімни, з яких найбільшу популярність здобули «Шалійте, шалійте» А. Вахнянина (сл. О. Колесси), «Не пора…» Дениса Січинського (сл. І. Франка), «Вічний революціонер» С. Людкевича (сл. І. Франка). Як слушно зауважив І. Райківський, в українському національно-визвольному русі в Галичині на роль головного національного гімну досить часто претендувало декілька хорів патріотичного змісту. Так було під час революції 1848 р., коли галичани співали щонайменше три пісні («Мир вам, браття», «Де єсть руська отчина», «Щасти нам, Боже»), які вважали патріотичними гімнами[21]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поряд із «Ще не вмерла Україна» одним із таких гімнів стала вже згадана пісня «Не пора…» Д. Січинського. Першочерговим завданням «Львівського Бояну», як і решти «дочірніх» товариств, організованих в інших містах Галичини, зокрема в Перемишлі (1891), Бережанах (1892), Стрию (1894), Коломиї (1895) та Станіславові (1895), – було прагнення мобілізувати шляхом залучення до хорового співу «давніше пасивну спільноту на формування нації навколо нової народноісторичної культури, наново відкритої інтелігентами»[22]. А намагання дати мистецьку освіту в «дусі національних вартостей» спонукало очільників Союзу співацьких і музичних товариств заснувати Вищий музичний інститут у Львові. А. Вахнянин у листі до Цісарського намісництва від 27 вересня 1903 р. сформулював мету створення першого на українських землях вищого музичного навчального закладу, акцентуючи увагу на тому, що музика має великий вплив на розвиток загальної освіти і заснування музичної інституції «причиниться до облагородження молодих поколінь»[23].

[20] Сов'як Р. Остап Нижанківський. Нарис про життя і творчість. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 37.

[21] Райківський І. Перше виконання українських пісень-гімнів у Галичині «Мир вам, браття» (1848 р.) та «Ще не вмерла Україна» (1865 р.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 15. С. 54.

[22] Сміт Е. Національна ідентичність. С. 74.

[23] Мазепа Л., Мазепа Т. Шлях до музичної академії у Львові: у 2 т. Львів: Сполом, 2003. Т. 1. С. 214.

Лідери тогочасного українського національного руху добре усвідомлювали, що пробудження нації до свого колективного «я» неможливе без відчуття ідеї ідентичності, незалежності, без формування власної культури, своїх національних символів та атрибутів, національних форм освіти. Адже нестача культурних та освітніх ресурсів обмежує можливості національного руху і значно його послаблює. А це слугує переконливим доказом того, що культурні вартості, «вибрані, витлумачені, відновлені, утворюють одну унікальну, неповторну національну ідентичність серед багатьох інших не менш унікальних культурних ідентичностей»[24]. С. Людкевич, як один із фундаторів музичної освіти в Галичині, у статті зазначив, що «ми не сміємо служити податливим матеріалом чужій культурі; се був би гріх непростимий. Ми мусимо чим скорше витворити у Львові такі музичні інституції, що виробляли б наш гарний музичний матеріал на свою музичну культуру»[25]. Творення «високої» культури, на думку С. Людкевича, немислиме без відповідного рівня освіти, бо «без інтенсивної т. зв. культурної роботи нам не думати не то про піднесення культурне, але навіть про політичне значіння» [26]. Не випадково Е. Сміт стверджує, що «націоналізм як ідеологія і символізм … повсюди закликає інтелігенцію перетворювати "низьку" культуру на "високу", усну культуру на письмову, на літературну традицію, аби зберегти для нащадків її фонд незамінних культурних вартостей … раніше народи були обрані за свої нібито чесноти; сьогодні вони покликані бути націями з огляду на свої культурні спадщини» [27].

Зазначу, що музика відігравала важливу роль не лише в діяльності музичних товариств Галичини. Сюди треба додати і студентські українські організації, що з'явилися на початку 1860-х років унаслідок поділу громадськості на прибічників русофілів та народовців. Український студентський рух був національно-центричним, а діяльність першого офіційного студентського товариства народовського напряму «Січ» пов'язана з Віднем, де воно утворилось 1868 р.[28]. Ідея заснування товариства належала саме А. Вахнянину (на той час студентові Віденського університету), який був обраний його першим головою. У «Споминах» композитор зазначив, що метою товариства була репрезентація Русі як окремого народу, знайомство інших слов'янських народів із нашою піснею і літературою[29]. Відомо, що віденське товариство активно поширювало Галичиною свою культурно-освітню діяльність як перша статутова організація галицьких народовців, співпрацюючи з культурно-просвітницькими товариствами краю. Серед інших студентських організацій треба згадати діяльність «Академічного братства» (1871) та «Ватри» (1892), що 1896 р. об'єднались в «Академічну громаду» (її членом від 1897 р. був С. Людкевич), одним із головних завдань якої

[24] Сміт Е. Національна ідентичність. С. 93.

[25] Людкевич С. П. Кілька слів про потреби заснування українсько-руської музичної консерваторії. *Людкевич С. П. Дослідження, статті, рецензії, виступи* / упоряд., ред., пер., прим. і бібліогр. З. Штундер. Львів: Дивосвіт, 2000. Т. 2. С. 254.

[26] Там само.

[27] Сміт Е. Національна ідентичність. С. 93.

[28] Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація / пер. з нім. Х. Николин. Львів: ЛА «Піраміда», 2014. С. 313.

[29] Горак Я. Анатоль Вахнянин і становлення музичного професіоналізму в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів: Сполом, 2009. С. 19.

став рух за відкриття українського університету у Львові. У 1906 р. у Львові було організовано студентське хорове товариство, відоме як Львівський чоловічий хор «Бандурист». Його метою стало плекання української музики, активна концертна діяльність колективу в Галичині та за її межами, організація лекцій із теорії музики тощо[30].

Дослідники звертають увагу на складні умови, в яких розгорталася діяльність українських культурно-освітніх товариств у Галичині, враховуючи польсько-українське протистояння, що змушувало українців постійно обстоювати свої національні права й інтереси. У пробудженні національної свідомості галичан та розбудові національної культури велику роль відіграло товариство «Просвіта» (1868), першим головою якого знову став А. Вахнянин. Музична складова була важливою і в діяльності тих громадських організацій, які, на перший погляд, не мали спільних точок дотику з музикою. Йдеться, зокрема, про українське патріотичне спортивне товариство «Сокіл», засноване 1894 р. у Львові, а згодом і в інших містах Галичини, на зразок однойменних польських та чеських патріотично-гімнастичних товариств. Як відомо, одним із завдань «Сокола», крім розвитку окремих видів спорту, було плекання співу та музики серед його членів. У 1902 р. на засіданнях музичної комісії товариства обговорювалися питання навчальних планів майбутнього Вищого музичного інституту, з-поміж головних доповідачів був С. Людкевич[31]. Для крайового здвигу «Сокола», який відбувся 1911 р., композитор написав низку творів з яскраво вираженою патріотичною тематикою. Вони призначалися для музичного супроводу гімнастичних вправ із палицями, а також для маршової ходи строєм. На честь голови товариства І. Боберського (він також професор фізкультури, німецької мови та класичної філології в Першій академічній гімназії Львова) С. Людкевич у 1911 р. написав кантату, рукопис якої не зберігся. Відомо, що товариства провадили й видавничу діяльність. Згадане нотне видавництво «Бібліотека музикальна», організоване 1885 р. учасниками хору «Академічного братства» на чолі з О. Нижанківським, ставило за мету розповсюджувати в Галичині шляхом друку недорогих видань передусім національну музику, публікуючи творчі здобутки не лише галичан, а й композиторів підросійської України. У 1892 р. видавництво «Бібліотека музикальна» стало власністю товариства «Львівський Боян». Невеликі музичні видавництва при товаристві «Боян» діяли також у Дрогобичі, Станіславові, Перемишлі.

Важливу роль у формуванні національної ідентичності українців Галичини в другій половині XIX – початку XX ст. відігравала музична журналістика. На це звертає увагу, аналізуючи тогочасну музичну пресу Львова, Лідія Мельник, стверджуючи, що інформації зі сфери музики «поступово ставали інструментом пропаганди національного, використовувалися на шпальтах загальноінформаційних видань не тільки з культурно-мистецькою метою, а й з декларативною, навіть політичною»[32]. Показовою щодо цього є стаття І. Франка «Музика польська і руська»,

[30] З товариств. *Діло*. 1906. 9 лютого. С. 3. [Про перші загальні збори товариства «Бандурист»].

[31] Горак Я. Історія викладання музично-теоретичних дисциплін у Вищому музичному інституті у Львові (1903–1939 рр.). *Українська музика.* 2018. Ч. 1(27). С. 29.

[32] Мельник Л. Музична журналістика: теорія, історія, стратегії. На прикладах із щоденної преси Львова від початків до сьогодення. Львів: ЗУКЦ, 2013. С. 237.

опублікована 1892 р. у декількох номерах газети «Kurier Lwowski». Поштовхом до її написання стала міжнародна музично-театральна виставка, що відбулася того року у Відні, на якій були репрезентовані музичні здобутки деяких слов'янських народів, зокрема поляків. Загалом позитивно оцінюючи польську частину виставки, І. Франко у своєму дописі зосередив увагу на виданій німецькою мовою брошурі «Музика і театр у поляків», авторами якої були А. Щепанський та Ф. Биліцький. Письменник, подаючи польський переклад праці Ф. Биліцького (цей розділ брошури присвячений історії польської та руської музики), прагнув доповнити її інформацією, що стосувалася передусім джерельної бази досліджень. Найбільший інтерес у цій статті викликає її останній розділ, у якому автор характеризує стан і розвиток української музики в XIX ст. Ситуацію в підросійській Україні І. Франко розглядає як явище русифікації української інтелігенції, виділяючи «з невеликої горстки тих, що зберегли свою національну свідомість і своїми працями надали їй блиску і слави», тільки трьох. О. Марковича, М. Лисенка та П. Ніщинського[33]. Водночас письменник стверджує, що провідною рисою української артистичної музики романтичної доби є народна пісня, яка надає їй «характеру незвичайної святості та оригінальності». Натомість про стан української музики в Галичині письменник зазначає, що тут донедавна панувала церковна традиція, відсвіжена сентиментальними романсами від 1820-х років.

Важливими здобутками галицької музичної періодики є статті А. Вахнянина про Д. Бортнянського, одна з яких («Два реформатори церковного співу») була опублікована в «Артистичному віснику» (1905) і викликала негативну реакцію І. Франка. Проблеми, порушені Франком у дописі «Думки профана на музикальні теми» в тому самому «Артистичному віснику», стосувалися передусім національної сутності музики Д. Бортнянського. Під враженням від уже згаданої рецензії І. Франка та допису Ф. Колесси «Кілька слів про збиранє і гармонізованє українських народних пісень з доданєм листів Миколи Лисенка»[34] дискусію щодо національної природи музики продовжив С. Людкевич у статті «Націоналізм у музиці», опублікованій у VI–X номерах «Артистичного вісника» за 1905 р. Автор зазначив, що цінні та цікаві статті Ф. Колесси й д-ра І. Франка звернули його увагу на деякі вияви культурного і духовного життя галичан, зокрема на проблему національної визначеності галицької музики. Водночас композитор пише про те, що «справа націоналізму в штуці і музиці не всюди так ясна і зрозуміла, і то з різних скомплікованих причин»[35], оскільки внаслідок впливу та запозичення національних елементів сусідніх культур обличчя народів постійно змінюється. Тому про чистоту національного стилю в мистецтві треба говорити дуже обережно, тим паче, що XVI, XVII і навіть XVIII ст. не встигли «виробити ніякого тривкого, стійного, а тим менше свідомого національного напрямку в музиці»[36]. Полемізуючи з

---

[33] Франко І. Музика польська і руська. *Іван Франко про музику. До 150-річчя від дня народження та 90-річчя від дня смерті Івана Франка* / упоряд. Т. Коноварт. Львів, 2006. С. 56. (Серія «Історія української музики»; вип. 14).

[34] Колесса Ф. Кілька слів про збиранє і гармонізованє українських народних пісень з доданєм листів Миколи Лисенка. *Артистичний вісник.* 1905. № 2–5. С. 16–20; 35–39; 51–53.

[35] Людкевич С. П. Націоналізм у музиці. С. 36.

[36] Там само. С. 39.

Ф. Колессою щодо питання про національну визначеність музики, автор вказує на хибність міркувань останнього стосовно того, що видання збірників народних пісень потрібне для наукових студій, які «виказали б основи й закони національного музичного стилю»[37]. Людкевич стверджує, що творення національного напряму в мистецтві «є продуктом творчої сили життя, елементарних змагань та поривів, яким поетична інтуїція й культурний інстинкт дає закони, – а не ділом систематичних дослідів науки»[38]. Дискусію з Ф. Колессою композитор продовжив й у статті «Кілька поправок до так званого питання про український пісенний стиль», написаній 1907 р. вже під час навчання у Відні, але опублікованій 1908 р. у львівській газеті «Діло».

Важливу роль у національно-культурному житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. відігравав музичний театр, завдяки якому митці змогли «реконструйовувати» картини, звуки й образи нації в їхній конкретній специфічності та, за виразом Е. Сміта, з «археологічною» правдоподібністю. Незважаючи на те, що опери А. Вахнянина («Купало») та Д. Січинського («Роксоляна») були поодинокими зразками оперного жанру в галицько-українській культурі кінця XIX – початку XX ст., вони набули універсального значення, оскільки в них композитори прагнули реалізувати всезагальні інтереси, адже і в «Купалі», і в «Роксоляні» центральною є тема Батьківщини, чиї діти – герої, життя яких суголосне патріотичним очікуванням тогочасного національно налаштованого суспільства. Тому ці згадані твори сприяли конструюванню національної ідентичності, що допомагало нації самовизначитись і творити фундамент власної легітимності. І. Франко стверджував, що галицькі русини не мають своєї національної історії, яка, будучи виставленою на сцені, могла б сприяти піднесенню національного духу. Тому звернення А. Вахнянина та Д. Січинського до часів турецьких набігів можна трактувати як прагнення реалізувати «горизонт очікування» тогочасної національно-свідомої публіки, що хотіла бачити на сцені героїв з яскраво вираженою харизмою, які б утілювали шляхетний національний дух, здатність самопожертви в ім'я Батьківщини.

Криза австрійської імперської ідентичності, що стала специфічною ознакою віденського fin-de-siècle, вплинула на світогляд композиторів, початок діяльності яких припав на перші десятиліття XX ст. Нову добу в історії галицької музики репрезентують композитори віденсько-празької школи – Станіслав Людкевич і Василь Барвінський, які зробили прорив у тогочасній галицькій музичній свідомості, продемонструвавши високий рівень професіоналізму і модерне мислення. Саме вони почали активно розширювати горизонти галицької музики, руйнуючи її традиційні жанрові канони. Завдячуючи Барвінському, чиї інструментальні твори в першій третині XX ст. здобули визнання у світі, українська музика в нехарактерних для неї раніше жанрах почала формувати позитивний «образ» власної культури для «інших» культур. Тому українська ідентичність Людкевича та Барвінського – це передусім модерна ідентичність, для якої особливо важливі чуття свободи та індивідуальності митця.

Мирослава Новакович

---

[37] Людкевич С. П. Націоналізм у музиці. С. 49.

[38] Там само.

DOI: 10.33402/elita.2023-115-120

Розділ 4. ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ СІМОВИЧА В ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Василь Іванович Сімович (псевдонім – Василь Верниволя; криптоніми: В. С., В. В., Вв та ін.) – «небуденна постать у нашому національному житті»[1], яскрава й помітна на українському науковому та культурно-просвітницькому видноколі першої половини ХХ ст. Відомий славіст Юрій Шевельов назвав його «визначним громадянином» і «великим ученим», бо «незліченно багато Він дав українській науці»[2]. Уявити нашу національну гуманітаристику цього періоду без його доробку неможливо – він надто значущий і вагомий як за обсягами доробку, так і за своєю науковою та громадянською вартістю.

Василь Сімович був дійсним членом НТШ (із 1923 р.), професором (із 1923 р.) та ректором (1926–1930) Українського високого педагогічного інституту у Празі, професором, завідувачем кафедри української мови та деканом філологічного факультету Львівського університету (1939–1941), людиною, що належала до духовно-інтелектуальної еліти України початку ХХ ст.

В українській науці маємо кілька студій про філологічні праці В. Сімовича, про його життя і творчість зокрема. Вони належать переважно перу діаспорних учених: Юрія Шереха, Пантелеймона Коваліва, Святослава Гординського, Володимира Дорошенка. Лише у 1993 р. вийшла ґрунтовна монографія вчених Львівського університету Зеновія Терлака та Марії Білоус «Василь Сімович: Життєписно-бібліографічний нарис», у якій автори, крім біографічних відомостей, справедливо поцінували його мовознавчу та літературознавчу спадщину. Спробую окреслити роль і місце В. Сімовича в духовно-інтелектуальному просторі України початку ХХ ст.

Василь Сімович належав до покоління, якому судилося прийти в життя за два десятиліття до зламу XIX і XX віків. Його ровесники – Степан Васильченко, Володимир Винниченко, Петро Карманський, Олександр Олесь, Василь Пачовський, Архип Тесленко, Гнат Хоткевич. На якихось кілька років старшими були Микола Вороний, Агатангел Кримський, Богдан Лепкий, Лесь Мартович, Василь Стефаник, Леся Українка, Марко Черемшина. Ця, без перебільшення, могутня за своїм творчим потенціалом і відважна за своїм громадянським чином генерація здобула собі ймення «Молодої України» (за влучним висловом Івана Франка). Вона формувалася під духовним патронатом «українського Мойсея», свого незаперечного авторитету й провідника-вчителя і в громадському житті, і в політичних змаганнях, і в художній творчості, і в науці.

---

[1] Білоус М., Терлак З. Василь Сімович. Життєписно-бібліографічний нарис. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. С. 3.

[2] Шевельов Ю. Незаступна втрата. *Сімович В. Праці у двох томах*. Чернівці: Книги–ХХІ, 2005. Т. 1: Мовознавство. С. 430.

За слушним твердженням Людмили Ткач, В. Сімович «став одним із найяскравіших представників свого покоління – покоління української студентської молоді початку XX ст., що мріяла про соборну Українську Державу, вчилася і входила в життя під знаком Шевченкового "Кобзаря" і Франкового "Мойсея", що будили любов до народу, *замученого і розбитого* [курсив мій – *О. Ш.*], і тривожили душу його *будущим*, давали *вічну страсть правді служити, а неправду палити*…» [курсив мій – *О. Ш.*][3]. Керуючись франківським категоричним імперативом: «Працювать, працювать, працювати…», представники цієї генерації, попри складнощі й труднощі власної долі, трагічні суперечності «переступного віку» (Ростислав Чопик) і подальші соціально-історичні потрясіння XX ст., зробили вагомий внесок до скарбниці національної культури та суттєво вплинули на шляхи її подальшого розвитку.

Справді, В. Сімович – один із речників генерації «Молодої України». І цей суто біографічний чинник, певно, не варто випускати з поля уваги, мовлячи про нього, як про особистість і діяча. Адже В. Сімович був знайомий і підтримував творчі, а часто й дружні стосунки з такими світочами національної культури, як Іван Франко, Ольга Кобилянська, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Микола Лисенко, Марко Черемшина, Василь Стефаник, Осип Маковей, Борис Грінченко, Василь Щурат, Агатангел Кримський та багато інших відомих письменників, науковців, громадських діячів. Інтенсивне спілкування впродовж багатьох літ із видатними сучасниками – побратимами по науковому і громадянському подвижництву, а також зі студентством, земляками, друзями, збагачувало духовний світ ученого, сприяло його інтелектуальному зростанню, визначило життєво-практичну спрямованість його діяльності на народні потреби.

Уродженець учительської сім'ї з Тернопілля (с. Гадинківці Гусятинського повіту), випускник Станіславської класичної гімназії (1891–1899), він приходить на філософський факультет Чернівецького університету в передостанній рік XIX ст. уже сформованою особистістю з чіткими моральними переконаннями та нестримною жагою до пізнання і громадянського чину. За п'ять студентських років (1899–1903) один із найталановитіших і найретельніших учнів і послідовників видатного педагога, глибокого лінгвіста та літературознавця, професора української мови й літератури «Буковинської Сорбонни» Степана Смаль-Стоцького виростає у зрілого, творчо самодостатнього вченого-філолога та культурно-просвітницького діяча, життєвою метою якого стала «безнастанна боротьба за заснування українського народу в цій країні»[4] чи не в усіх її спрямуваннях.

А спрямувань тих справді було багато – діапазон дослідницьких інтересів і сфер практичного застосування творчих сил В. Сімовича вражає: мовознавство, літературознавство, джерелознавство, текстологія, біобібліографія, культурологія, історія, краєзнавство, мистецтвознавство (зокрема театро- й музикознавство), фольклористика, етнографія, педагогіка й освіта, популяризація наукових знань та української культури, видавнича справа, редагування і переклад. Відтак

[3] Ткач Л. «Не можна допускати того, щоб ставали забутими незабутні». *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича*: зб. наук. праць. 2008. Вип. 312–313: Слов'янська філологія. Василь Сімович – особистість, науковець, громадянин / наук. ред. Б. І. Бунчук. С. 9.

[4] Сімович В. Праці у двох томах. Чернівці: Книги–XXI, 2005. Т. 2: Літературознавство. Культура. С. 623.

перед нами постає багатогранний, всеохопний у своїх пориваннях, бажаннях і творчих замірах талант українського культуртрегера, за своїм універсалізмом та креативністю близький до типу «франківської» людини, «цілого чоловіка».

У структурі діяльності й творчого обдарування В. Сімовича провідне місце посідала філологія – наука, яка для європейських мислителів Ренесансу була синонімом гуманітарного знання взагалі. Натхненний святою синівською любов'ю до слова-логосу і, закономірно, найперше слова рідного, українського, він ціле своє життя присвятив вірному служінню йому. У колі його дослідницьких зацікавлень були насамперед українська мова й література, об'єднані в межах універсальної категорії словесності.

Василь Сімович належить до того первісно єдиного, а тепер досить рідкісного, сказати б, ренесансно-гуманістичного типу гуманітаріїв-універсалістів – філологів, що поєднують у своїй творчій особистості таланти лінгвіста та літературознавця, вченого-дослідника та педагога-популяризатора. Хоча здебільшого його кваліфікують як мовознавця, та й сам він надавав пріоритетного значення саме цьому напряму наукової праці, усе ж не менш плідною кількісно та вартісною якісно є його велегранна літературознавча праця. Подібно до свого вчителя С. Смаль-Стоцького, В. Сімович, залишаючись насамперед високоавторитетним лінгвістом, ненастанно осмислював шляхи історичного розвитку та сучасний стан рідного письменства й утверджував своєю науковою та просвітницькою працею первісну єдність філології. І при цьому його глибокі лінгвістичні знання допомагали йому в осягненні секретів художнього слова. Така, сказати б, загальнофілологічна компетенція була притаманна, до прикладу, Олександрові Потебні, Омелянові Огоновському, Агатангелу Кримському, Юрію Шевельову (Шерехові), які також нерідко трактували себе насамперед як мовознавці.

«На Україні довше, ніж на Зах[оді], тривала гуманістична єдність Ф[ілології] та її зв'язок з історією, – слушно зауважував Богдан Струмінський, автор статті "Філологія" в 9-му томі "Енциклопедії українознавства". – Ті самі люди часто працювали в різних ділянках Ф[ілології] та історії (напр., Олександр Потебня, Омелян Огоновський, Павло Житецький, Володимир Перетц, Михайло Грушевський, Агатангел Кримський, Іларіон Свєнціцький, Михайло Возняк). Цю традицію продовжували на еміграції Дмитро Чижевський, Юрій Шевельов, Омелян Пріцак та ін.»[5]. Маємо всі підстави додати до цього поважного переліку й ім'я науковця.

Зважаючи на те, що постать В. Сімовича в духовно-інтелектуальному просторі України початку XX ст. займала доволі вагоме місце, варто сказати, що осмислення його творчого доробку розпочалося ще за життя вченого – з рецензій на його друковані праці, а згодом продовжилося у некрологах та мемуарних матеріалах авторства його колег та учнів (Святослава Гординського, Марії Деркач, Володимира Дорошенка, Ольги Косач-Кривинюк, Мирона Кордуби, Івана Німчука, Ярослава Рудницького, Іларіона Свєнціцького, Юрія Шевельова та ін.[6]), проте справді наукового, аналітичного спрямування набуло лише в

[5] Б. С[трумінський]. Філологія. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина.* Перевидання в Україні / гол. ред. В. Кубійович. Львів: НТШ, 2000. Т. 9: Тимофєєв–Хмельницький. С. 3508–3509.

[6] Див.: Матеріали до бібліографії В. Сімовича. *Білоус М., Терлак З. Василь Сімович (1880–1944): Життєписно-бібліографічний нарис*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. С. 173–174.

1980-х роках, коли з'явилися вагомі републікації праць видатного філолога (йдеться передусім про двотомник «Українське мовознавство» в упорядкуванні Юрія Шевельова[7] та «Граматику української мови…» в передруку Олекси Горбача[8]), а відтак було здійснено перші спроби об'єктивної оцінки та узагальнення його ідей і концепцій – щоправда, поза межами «материкової» України.

Вагому роль в осягненні багатогранної творчої особистості вченого, крім зазначених праць, відіграли також наукові конференції, насамперед Регіональна наукова конференція «Розвиток мовознавства в Західній Україні в 20–30-их роках XX ст.», присвячена пам'яті Василя Сімовича (Львів, 28–29 січня 1992 р.), та Міжнародна наукова конференція «Василь Сімович – особистість, науковець, громадянин» до 125-річчя від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяча (Чернівці, 10–12 березня 2005 р.). Симптоматична вже сама зміна статусу цих конференцій з регіонального на міжнародний, що відповідає масштабам зростання наукового інтересу до спадщини вченого, кількісним виявом чого є збільшення числа та розширення «географії» учасників, а якісним – поглиблення системних, концептуально-аналітичних підходів до досліджуваних проблем. За матеріалами обох цих поважних наукових форумів вийшли цінні збірники – «Тези доповідей» (Львів, 1992) та спеціальний випуск «Наукового вісника Чернівецького університету» (Випуск 312–313; Чернівці, 2008). Однак літературознавчій проблематиці в їхній структурі теж присвячено значно менше уваги, ніж мовознавчій.

Із нагоди 125-літнього ювілею вченого в Тернополі 2005 р. було видано й невеликий збірник вибраних статей В. Сімовича (переважно на лінгвістичну тематику) в упорядкуванні Наталії Ткачової[9].

Основна частина наукового доробку В. Сімовича завдяки зусиллям творчого колективу учених Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (керівник проєкту – Людмила Ткач) зібрана в ювілейному виданні його праць у двох томах (Чернівці: Книги–ХХІ, 2005). Це видання досить повно та різнобічно репрезентує творчу діяльність В. Сімовича як критика, вченого та публіциста. Достатньо сказати, що до нього увійшло понад 200 його друкованих праць (за підрахунками бібліографів, весь його доробок становить близько 500 праць[10]).

На жаль, з об'єктивних причин (очевидно, насамперед через видавничий ліміт на обсяг двотомника та, можливо, важкодоступність деяких матеріалів для

[7] Сімович В. Українське мовознавство: розвідки і статті: у 2 кн. / упоряд. й вст. ст. Ю. Шевельова. Ottawa: The University of Ottawa Press, 1981, Кн. 1; Кн. 2. 1984.

[8] Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. 2-ге вид. з одмінами й додатками / фотопередрук з післясл. О. Горбача. Київ; Ляйпціг, 1921. Мюнхен, 1986. 584 + XII с.

[9] Сімович В. Вибрані статті / упоряд. та прим. Н. Ткачової. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 112 с.

[10] Див.: Василь Сімович (9 березня 1880 – 13 березня 1944). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича*: зб. наук. праць. 2008. Вип. 312–313: Слов'янська філологія. Василь Сімович – особистість, науковець, громадянин / наук. ред. Б. І. Бунчук. С. 3; Загородна А. Бібліографічний покажчик праць В. Сімовича. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича:* зб. наук. праць. 2008. Вип. 312–313: Слов'янська філологія. Василь Сімович – особистість, науковець, громадянин / наук. ред. Б. І. Бунчук. С. 401–402.

упорядників) до цього видання не ввійшла певна частина важливих праць ученого, зокрема «Українська література. Погляд на її історичний розвиток» (Львів, 1934), «Юрій Федькович. Життя і діяльність» (Львів, 1934) та передусім капітальна «Граматика української мови» (Київ–Ляйпціг, [б. р.]), яка, без сумніву, заслуговує окремого перевидання (з цієї праці в двотомнику передруковано лише вступні розділи). Здебільшого покликаючись на ювілейний двотомник В. Сімовича як на найповніше та найавторитетніше на сьогодні зібрання його праць, тексти, що залишилися за його «бортом», розглядаю як першодруки чи останні прижиттєві видання.

Тому можу стверджувати, що на сьогодні в українській гуманітаристиці формується осібна ділянка наукового «*сімовичезнавства*» (насамперед завдяки студіям Юрія Шевельова, Олекси Горбача, Федора Погребенника, Марії Білоус, Зеновія Терлака, Михайла Гнатюка, Людмили Ткач, Оксани Івасюк, Бориса Бунчука, Богдана Мельничука та деяких інших учених) – системного дослідження життя і творчості В. Сімовича, що має кілька основних наукових напрямів: біографічний; бібліографічний; архівознавчий; мовознавчий; літературознавчий; культурологічний; краєзнавчий; перекладознавчий; редакційно-видавничий; освітньо-педагогічний.

В осмисленні творчого феномена В. Сімовича можна виділити такі головні етапи розвитку гуманітарної думки:

1) прижиттєвий (1915–1944) – здебільшого *журналістсько-публіцистичний*: від перших згадок у пресі (1915–1916) – до ширшого медіарезонансу (рецензій, рефератів лекцій, інтерв'ю, поетичних присвят, друкованих у періодичних виданнях, тощо);

2) посмертний (з 1944 р. до наших днів) – *мемуарно-науковий*: від перших некрологів (1944) і спогадів про вченого – до збирання та перевидання його праць та наукового синтезу.

У межах другого, власне наукового етапу можна виокремити два періоди: спорадичні звернення до постаті В. Сімовича, здебільшого в матеріалах у жанрах некрологів, сильветок, мемуарів, коротких біографічних довідок, енциклопедичних статей (1944–1980); системна наукова праця з упорядкування та видання творчої спадщини і концептуального осмислення ролі й значення доробку й постаті В. Сімовича в культурно-історичному житті України (насамперед Західної, зокрема Галичини й Буковини) першої половини XX ст. (1981 р. – до сьогодні).

Останній період зі зрозумілих причин історико-політичного характеру розпадається на дві фази: до проголошення державного суверенітету України (1981–1991), коли наукові студії над творчістю В. Сімовича здійснювалися переважно в українській діаспорі; доба незалежності України (з 1991 р.) – пора заслуженого й довгоочікуваного повернення імені й доробку вченого на Батьківщину, в «материкову» Україну.

Крім того, варто зазначити, що в сенсі науково-методологічних пріоритетів (основних завдань) «сімовичезнавство» розвивається в межах трьох головних дослідницьких парадигм: *біобібліографічної* (найактивніше розроблялася на початку 1990-х років, хоча актуальна й до сьогодні, оскільки досі не маємо

вичерпного життєпису та повної бібліографії праць ученого); *науково-едиційної* (пік розвитку припадає на середину 2000-х років, коли з'явилися ювілейний двотомник та окреме видання франкознавчих студій В. Сімовича, однак і далі існує потреба видання повного академічного зібрання його праць, охопно з епістолярієм та особистими документами); *концептуально-аналітичної* (із другої половини 2000-х років): поліметодологічне комплексне вивчення основних наукових ідей та концепцій видатного лінгвіста, літературознавця, культуролога, редактора, перекладача.

Так, дослідження життя і творчості В. Сімовича як духовно-інтелектуального маркера XX ст. закономірно, хоч і з певним хронологічним запізненням, розвивається за індуктивною логікою: від біографічної й бібліографічної конкретики до ширших теоретичних та історичних узагальнень, від формування емпіричної (джерельної) бази до її наукового аналізу й синтезу.

Заразом досить цікавою є періодизація життєвого й творчого шляху В. Сімовича, що заснована на об'єктивних (часопросторових) принципах (залежно від основного місця провадження життєдіяльності): *тернопільсько-станіславський період* (1880–1899 рр. – від народження в с. Гадинківцях на Тернопільщині до закінчення класичної гімназії в Станіславі, нині м. Івано-Франківськ); *чернівецький період* (1899–1914 рр. – навчання у Чернівецькому університеті та педагогічна праця в Чернівецькій учительській семінарії); *австрійсько-німецький період* (1914–1923 рр. – час участі у просвітницькій діяльності «Союзу визволення України» в таборах українських полонених на території Австрії та Німеччини та згодом, з 1919 р., редакційно-видавничої праці в «Українській накладні» в Берліні); *празький період* (1923–1933 рр. – професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова); *львівський період* (1933–1944 рр. – праця в товаристві «Просвіта», Науковому товаристві ім. Шевченка та Львівському університеті.

Варто зазначити, що на аналогічних принципах будує свою періодизацію літературознавчої діяльності науковиця Оксана Івасюк, «не пов'язуючи її ані з суспільно-політичними подіями, ані з діяльністю як мовознавця, лише визначаючи В. Сімовича як полеміста, інтерпретатора та популяризатора»[11].

Як підсумок, уважаю за потрібне наголосити, що, попри закономірну світоглядно-творчу еволюцію В. Сімовича від юності до наукової та світоглядної зрілості, основні засади його багатогранної літературно-естетичної діяльності з плином часом не стільки змінювалися, скільки увиразнювалися, чіткішали, глибшали. В. Сімович, на мою думку, належав до типу людей «однієї ідеї» – у тому сенсі, який вкладав І. Франко в образ Мойсея: «Все, що мав у життю, він віддав/ Для одної ідеї,/ І горів, і яснів, і страждав,/ І трудився для неї». Не помилюся, якщо стверджу, що це була *національна ідея.*

Ольга Шелюх

---

[11] Івасюк О. Літературознавчі праці Василя Сімовича на тлі доби. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича*: зб. наук. праць. 2008. Вип. 312–313: Слов'янська філологія. Василь Сімович – особистість, науковець, громадянин / наук. ред. Б. І. Бунчук. С. 36.

DOI: 10.33402/elita.2023-121-134

Розділ 5. ПРОВІДНА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДУМКИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Історія свідчить про здобутки української еліти у становленні й утвердженні національної соціал-демократії в Україні як носія головних принципів – національної і державної незалежності та соціальної справедливості.

Досліджуючи цей процес, я використала архівні матеріали, зібрані в авторській монографії[1]; епістолярну спадщину Лесі Українки[2]; праці Івана Франка[3], Михайла Драгоманова[4] та ін.; наукові розробки членів Наукової школи українського парламентаризму, затвердженої 2018 р. у Національній академії державного управління при Президентові України та 2021 р. – у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка[5]; порівняльний та історичний аналіз української і зарубіжної літератури з питань елітології та елітознавства, польськомовні газети Східної Галичини, «Renkodzielnik» («Ремісник») (1869–1973), «Czcienka» («Літера») (1871–1876) та «Praca» («Праця») (1878–1892).

Комунікації (дискусія, полеміка, діалог) між відомими письменниками, громадськими діячами наприкінці XIX – на початку XX ст. засвідчують, що саме вони і були *найбільш національно свідомою частиною українського народу* та першими відгукнулися на європейський соціал-демократичний рух, наголошуючи при цьому на необхідності національного відродження через створення відповідних громадських і політичних організацій, що базувалися б на національному ґрунті.

Насамперед це стосується політичної групи «Українська Соціал-Демократія» (УСД), заснованої *Лесею Українкою, Іваном Стешенком, Михайлом Кривинюком*[6] 1896 р. у місті Києві[7].

---

1 Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття (проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси). Харків: Основа, 1997. 442 с.

2 Гошовська В. А. Леся Українка і українська соціал-демократія. Харків, 1997. 92 с.

3 Франко І. В наймах у сусідів. Львів, 1914. С. 6.

4 Драгоманов М.П. Листи до І. Франка та інших 1881–1886. Львів, 1906. Т. 1. С. 4–11.

5 Парламентаризм: підручник / В. А. Гошовська та ін. Київ: НАДУ, 2016. 672 с.; Елітознавство: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ: НАДУ, 2013. 288 с.; Елітознавство: підручник / кол. автор.; за ред. В. А. Гошовської, Л. Г. Комахи. 2-ге вид., перероблю. та доп. Київ. Вид-во «Центр учбової літератури», 2022. 220 с.; Політичне лідерство: навч. посіб. / за заг. ред В. А. Гошовської, Л. А. Пашко. Київ: НАДУ, 2013. 300 с.; Політична опозиція: навч. посіб. / за заг. ред В. А. Гошовської, Ю. Г. Кальниша. Київ: НАДУ, 2013. 228 с.

6 Дорошенко В. Українство в Росії. Відень, 1916. С. 32–34.

7 Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970. 923 с.

Відомо, що найяскравішою характеристикою геніального мислителя є звернення до його спадщини різних поколінь та епох, що і вписує цю постать в історію суспільно-політичної думки. До таких постатей належить *Леся Українка.*

Юрій Лавріненко твердив, що саме Леся Українка була найенергійнішим і найбільш зрілим ідеологом УСД, перу якої належить значуща частина всієї політико-публіцистичної продукції цієї групи. Сформована під ідейним впливом Михайла Драгоманова, Леся Українка витворила власний політичний світогляд, якому не чужими були ідеї соціал-демократії.

Час створення політичної групи УСД був часом зародження перших українських політичних угруповань та організацій. Володимир Дорошенко зазначав, що всі політичні групи, гуртки, організації цього часу мали «переступний, так би мовити підготовчий характер, становлячи перехідну стадію до пізнішого партійного угрупування українського громадянства»[8].

Я ж вважаю, що ці організації мали не тільки «підготовчий», але й еволюційний характер, будучи невід'ємною ланкою процесу становлення політичної сили на власному українському національному ґрунті.

На початку 90-х років XX ст. виникає так зване «Братство Тарасівців», головною ідеєю якого стає *ідея українського національного відродження*. Свою діяльність «Братство Тарасівців» загалом провадило серед національно свідомої та освіченої української інтелігенції і мало культурницький характер, однак не було пов'язане з найширшими масами українського народу. Безперечно, така організація не могла претендувати на роль чи значення української політичної партії. Як зазначає Володимир Дорошенко, «ся власне обставина не задовольняла більш суспільно-настроєні елементи київської університетської молоді, саме ту її частину, що з одного боку була щедро перейнята думками Михайла Драгоманова, а з другого – стояла під впливом зросту соціал-демократичного руху за кордоном і марксистської літератури»[9].

УСД підтримала традиції «Братства Тарасівців» у справі *національного відродження українського народу*, поставивши на порядок денний своєї діяльності завдання національно-політичного виховання українського народу. Але, на відміну від «Братства Тарасівців», її діяльність була спрямована не лише на інтелігенцію, але й на широкі маси робітників і напівпролетаризованих селян.

Так, у Програмі політичної групи УСД однією з головних ідей була просвітницька робота серед інтелігенції, робітників і селян в Україні.

Просвіта народу, за концепцією групи УСД, мусила мати *структуру й систему*, тобто поширюватися одночасно і паралельно на всі суспільні групи та класи. Леся Українка неодноразово наголошувала на тому, що *українська інтелігенція перш за все повинна бути національно свідомою*, себто становити «мозок нації», без якого будь-яка політична чи соціально-економічна боротьба є неможливою. Вона вважала, що саме національно свідома інтелігенція є рушійною силою суспільно-політичної боротьби, оскільки від неї залежить рівень освіти та національно-політичної свідомості всього народу – і робітників, і селян. Представники інтелігенції мають бути виконавцями просвіти народу, роз-

[8] Дорошенко В. Українство в Росії ... С. 32.

[9] Там само. С. 34.

повсюджуючи серед робітників і селян літературу, пресу, листівки відповідного і спрямування. Просвіта робітників і селян складалася б з етапів:

– перший був би пов'язаний із формуванням робітничих чи селянських спілок та об'єднань в окремих селах і містах, головним завданням яких є просвіта народу;

– другий – зі створенням організаційних об'єднань, які забезпечуватимуть не тільки суспільно-політичну та національну просвіту робітників і селян, але й перетворюватимуть їх у серйозну силу з високим рівнем організації;

– третій – зі створенням однієї організованої спілки об'єднань робітників і селян, здатної вести серйозну національно-політичну та соціально-економічну боротьбу.

Так, політична група УСД, продовжуючи традицію громадівця Михайла Драгоманова, який вперше звернув увагу суспільно-політичних діячів на селянство як на серйозну силу, вважала українське селянство так само значущим, як і робітничі маси.

Крім того, ідеологи групи УСД наголошували на перевагах і більшій ефективності не збройної боротьби, а такої, де засобами є реформи і національно-політичні та соціально-економічні зміни, щоб народ міг брати реальну участь у державному управлінні країною тощо. Вони не відкидали зовсім збройної боротьби, вважаючи, що найбільші радикальні зміни й реформи без неї неможливі, але неодноразово наголошували на тому, що будь-якій збройній боротьбі має передувати широка просвітницька й організаторська діяльність серед робітників і селян.

У Програмі УСД розвивається концепція такої політичної боротьби, яка базується на організованій та національно й політично свідомій силі, а не стихійних масах. Провідними у цій програмі стали *національна ідея* та *ідея соціальної справедливості*.

Ідея національної справедливості давала поштовх постулату про те, що Україна повинна мати власну незалежну економіку, що українські землі, фабрики, заводи та інші господарсько-економічні заклади мають належати українському народу і слугувати йому. Соціальна справедливість настане, коли вся економіка й господарство України працюватимуть для забезпечення належного життєвого рівня як кожної окремої особистості, так і всього народу загалом[10]. Ідея соціальної справедливості, тобто рівних прав для кожної людини, та національна ідея у політичній платформі УСД є рівнозначними і взаємозумовленими, оскільки, на думку її ідеологів, політичні права українських людей не можуть бути здійснені у реальному житті без досягнення національної незалежності України.

Важливим для УСД було питання створення власної політичної сили, тобто незалежної української соціал-демократичної партії, головним завданням якої була б політична боротьба за державну самостійність України.

Бачення Михайла Драгоманова роботи незалежної української громади у «Програмі соціал-демократії» переросло й розвинулось у діяльність УСД, однією із засновниць якої, про що йшлося раніше, була Леся Українка. Юрій Лавріненко писав у своїй статті: «… Леся Українка була засновником, ідеологом цілої соціал-демократичної революційної організації – групи УСД…»[11].

---

[10] Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки... 442 с.

[11] Сучасність. 1971. Ч. 1. С. 68.

Так, УСД керувалася у своїй діяльності *національною концепцією соціал-демократії,* що на той час відповідала специфіці українського суспільства й особливостям політики та економіки України[12], розробленою *Михайлом Драгомановим* – знаним громадівцем, засновником українського соціалізму, представником відомого роду українських громадських і культурних діячів Драгоманових.

Політичні погляди Михайла Драгоманова формувалися під впливом поширених у тогочасній Європі *ліберальних і соціалістичних* ідей, в основі яких лежать поняття «громада», «федерація», «децентралізація»[13]. Він вважав, що держава може задовольнити прагнення людини до свободи і справедливості шляхом впровадження народовладдя, тому інтереси й цінності громади мають визначати організацію суспільного життя, а стосунки між державою і громадянами мусять ґрунтуватися на засадах федерації, адміністративної автономії та децентралізації.

Саме на таких засадах тримається ідеологія національної соціал-демократії в європейських країнах, яка суттєво вплинула на формування політичної влади як цінності в державі та її переходу з позиції так званого «нічного сторожа»[14] у важливішу інституцію, що «перебирає на себе значно більшу систему функцій: здійснення соціально спрямованої економічної політики, скорочення розриву між бідними і багатими, захист прав робітників, загальний економічний добробут, мультикультуралізм та космополітизм»[15].

На жаль, українська інтелігенція через власну творчу сутність не змогла на той час створити сильної національної соціал-демократичної політичної партії, адже специфіка політичної діяльності вимагала від неї більших зусиль у сфері політики. І, як стверджував Панас Феденко, однією з причин того, що УСД не стала політичною партією, були *не зовнішні чинники, а особливості характеру її лідерів*: «Це сталося, мабуть, не через самі несприятливі зовнішні причини, а через характери провідників. Відомо, що "політична спеціальність" вимагає постійної, системної роботи, але соціал-демократична група Івана Стешенка і Лесі Українки мала на чолі поетів, яких інтереси лежали головою в літературі»[16].

УСД не стала політичною партією, але вона виникла на ґрунті *«гуртків політиків» (драгоманівські гуртки*), ініціатором і родоначальником створення яких був *Михайло Драгоманов*. І, як зазначала Леся Українка: «… у першій половині 1890-х років молодечі "гуртки політиків" виявили сильну тенденцію до програмово-організаційного оформлення в революційну партію»[17], одна з яких визріла на основі київського «гуртка політиків» (1886–1891). Її лідерами були

[12] Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки… 442 с.

[13] Новакова Н. О. Концепція суспільно-політичної еволюції в працях М. Драгоманова. *Політологія. Гілея*. Вип. 13. С. 150–151. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Novakova_Nataliia/Kontseptsiia_suspilnopolitychnoi_evoliutsii_v_pratsiakh_M_Drahomanova.pdf

[14] Єрмолаєва В. В. Європейські цінності та ідеологія лібералізму: підміна понять. *Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100річчя Української революції 1917–1921): матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 травня 2018 р.). / ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін.* Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 171.

[15] Іванова Н. Ю. Еволюція розуміння цінності демократичної політичної влади в європейських державах: уроки для України. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2019. Вип. 25. С. 39.

[16] Феденко П. Український рух у ХХ столітті. Відень: Наше слово, 1959. С. 19.

[17] Леся Українка. Зібрання творів: у 12-ти т. Київ, 1978. Т. 10. С. 82.

Ганна та Микола Ковалевські, а Іван Стешенко й Леся Українка стали спочатку її членами, а згодом створили власну політичну групу – УСД.

Діяльність політичної групи УСД – яскраве свідчення впливу на український політичний рух ідей народної демократії, які на той час активно зароджувалися у Франції, Бельгії, Німеччині, Італії, Англії, Австрії. Народно-демократичним, соціалістичним партіям цих країн вдалося обмежити експлуатацію робітників на підприємствах, досягти поліпшення умов праці, вибороти виплати робітникам у разі нещасних випадків, каліцтв, пенсійного забезпечення шляхом створення великої кількості різноманітних організацій (професійних робочих спілок, спілок хворих, кооперативів, культурно-просвітницьких організацій тощо), які формували широкий національний соціал-демократичний рух, ідеї якого в робітничі й селянські маси несла *національна інтелігенція кожної країни*[18].

Поява УСД в Україні засвідчила активне зростання борців за національне і соціальне визволення, на порядок денний якої були поставлені не лише соціальні, економічні й культурні питання, а й політичні.

І хоча *УСД не стала осередком сильної політичної організації в Україні і не перетворилася на самостійну політичну партію, однак вона мала значний вплив на формування національної соціал-демократичної думки та її еволюційний характер розвитку.* «Сформована під ідейним впливом Михайла Драгоманова, Леся Українка витворила власний політичний світогляд, який засновувався на принципах та ідеях соціал-демократів історії суспільно-політичної думки України, в основу якої покладена ідея політичної боротьби за поліпшення умов життя народу, за реалізацію у практичному житті ідеї соціальної справедливості та за державну самостійність України як головного завдання українського соціал-демократичного руху, яка повинна здійснюватися "чистими способами" і гуртуватися на гуманістичній ідеї врахування інтересів людини»[19].

Леся Українка – головний ідеолог УСД, творець і представник національної концепції соціал-демократії, розробленої на українському ґрунті, в українських обставинах і в українській атмосфері. Головним засобом поширення своїх ідей серед широких мас населення вона вважала *пресу.* Досить часто виступаючи на її сторінках, Леся Українка залучала до своєї полеміки політиків – не лише своїх опонентів, а й соратників, здійснюючи в такий спосіб ґрунтовну політичну підготовку широких громадських мас до національно-визвольної боротьби.

Вважаю, що саме полеміка була тим методом комунікації з народом на сторінках української преси, що сприяв формуванню й утвердженню ідей соціал-демократії як українського національного явища кінця XIX – початку XX ст., про що свідчить її *еволюційний розвиток*, що охоплював такі етапи:

– просвітницький, пов'язаний із відкриттям політичної преси для українських громадян;

---

[18] Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки… 442 с.

[19] Гошовська В. А. Роль Лесі Українки в історії становлення українського соціал-демократичного руху. *Політичні інститути та процеси.* 2016. Вип. 1. С. 26–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pubpolpr_2016_1_4

– освітньо-політичний – зі становленням української політичної науки і відповідної системи підготовки політичних лідерів;

– політико-правовий – з утворенням політичних партій національного спрямування.

Перший етап – *національно-просвітницький* – сформувався на основі виникнення на західноукраїнських землях такого суспільного явища, як перші професійно-робітничі газети Східної Галичини: «Renkodzielnik», «Czcienka» та «Praca», які стали засобом поширення соціал-демократичних ідей на українському національному ґрунті. Ці газети призначались і для польських, і для українських трудівників, *сіяли зерна соціальної і національної свідомості* у їхньому середовищі та знайомили український народ із розвитком міжнародного робітничого руху.

Перші професійно-робітничі видання були польськомовними, оскільки українське національно-культурне життя придушувала імперська влада Австро-Угорщини (хоча й не такою мірою, як Росія Східну Україну). Вони виконували важливу функцію *виховання народних мас*, просвічуючи їх у національно-політичних та соціально-економічних питаннях.

Саме українські польськомовні видання підготували основу для сприйняття *національних соціал-демократичних ідей*, поширених у Європі, сприяли їхньому активному осмисленню та критичній оцінці, унаслідок яких вибудовувалася *українська національна соціал-демократична ідея*.

Газети «Renkodzielnik», «Czcienka», «Praca» допомогли сформувати передумови виникнення головних принципів соціальності й демократії в Україні, а першопричиною їхньої появи була спроба організувати у політичну силу робітництво Східної Галичини.

Другий етап – *освітньо-політичний* – охоплює процес становлення й утвердження української національної соціал-демократичної думки, «припадає на 70–90-ті роки XIX століття і завершується приблизно у 1895 році після смерті Михайла Драгоманова»[20].

Його представники – яскраві постаті української наукової еліти, як-от *Сергій Подолинський* (1850–1891) та *Михайло Драгоманов* (1841–1895) – засновники концепції *громадівського соціалізму*, провідною ідеєю якої була організація політичної сили на власному національному ґрунті, спрямованої на формування суспільства, в якому народ сам керує економічними, політичними й культурними процесами (див. табл. 1).

Суспільно-політична спадщина Сергія Подолинського – це відомі брошури «Парова машина», «Про бідність», «Розмова перша», «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», «Людська праця і єдність сили». Його праці об'єднує *ідея соціальної справедливості* – один із головних принципів національної соціал-демократичної думки як у минулому, так і нині.

На думку вченого, тільки людська праця має бути спрямована на задоволення вимог і потреб усіх членів суспільства однаково. Сергій Подолинський при визначенні рушійних сил, що мають бути провідниками у реформах та в революційній боротьбі, наголошував на рівнозначності робітничих і селянських мас, заперечуючи марксистську ідею про диктатуру пролетаріату.

---

[20] Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки… С. 13.

Таблиця 1

Базова наукова концепція української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття

Автори	Назва	Провідна ідея	Основоположні ідеї	На противагу К. Марксу та Ф. Енгельсу
Сергій Подолинський (1850–1891)	громадівський соціалізм	створення власної політичної сили на національному ґрунті	соціальна справедливість; рівнозначність робітників і селян; вирішальна роль інтелігенції	культ робітничого класу замінювався на визнання рівнозначності робітничих і селянських мас
Михайло Драгоманов (1841–1895)		створення української політичної науки	раціоналізм у літературі; федералізм у політиці; демократизм у соціальній сфері	

Джерело: авторська розробка

Акцентуючи на особливій активізації робітничого руху у 70–80-х роках XX ст., автор загострює увагу на тому, що вимоги робітників мають бути обґрунтованими і науково підкріпленими. А отже, саме *наукова інтелігенція* повинна створити таку концепцію. Він *розглядав її як вирішальну силу у політичній боротьбі народу.* Сергій Подолинський дотримувався ідеї елітарної особистості, що бере початок від українського філософа-гуманіста *Григорія Сковороди*, який розкривав роль міцної основи для традиційних цінностей українського національного світогляду.

Сергій Подолинський був чи не першим українським соціалістом, оскільки саме він вперше серед українських учених піддав соціалістичні ідеї осмисленню й критичному аналізу, присвятивши цьому низку окремих праць[21].

Щодо постаті Михайла Драгоманова, то його суспільно-політична спадщина відіграла вагому роль у тривалому процесі підготовки ґрунту та умов для формування української національної соціал-демократичної думки. Він уперше поставив проблему *піднесення української нації на світовий рівень*, головною передумовою якої вважав створення *власної політичної сили*, наголошуючи на необхідності привернути всесвітню думку до українського питання: «… лишень тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа. Наївно ждати, щоб загал людей, навіть найгуманніших, турбувався за других лишень того, що їх б'ють. Мало хіба кого б'ють на земній кулі?! Люди інтересуються звичайно лишень тими, хто одбивається, – і таким лишень звичайно і помагають. Це "відбивання" Драгоманов розумів, однак, не як революцію мас у дусі народників, "якобінців", народовольців, соціалістів і марксистів, а як емансипацію свого народу на зразок захоплення єврейських націй з демократичних республік, або конституційною традицією»[22].

У створенні *політичної сили на власному національному ґрунті* Михайло Драгоманов вбачав головну передумову для майбутнього високого розвитку України.

[21] Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки… 442 с.

[22] Гошовська В. А. До історії соціал-демократії в Україні. *Слобожанщина.* 1997. № 4. С. 181–187.

Своєю громадською та суспільно-політичною діяльністю формував світоглядно-політичний ґрунт, на якому виросла генерація українських національних соціал-демократів. Він порушив питання про створення *української політичної науки* як теоретичної основи і головної передумови для організації національно-спрямованої політичної сили. Михайло Драгоманов виробив чіткий план дій, основу своєї *політичної концепції*, суть якої становлять три головні положення:

– культурна літературна національна праця;

– політичні свободи;

– соціальні проблеми.

Ці положення використала майбутня політична платформа групи УСД та детально розробила їх у соціал-демократичних брошурах.

Великі надії Михайло Драгоманов покладав на *українську національну інтелігенцію*, завданням якої вважав «доказати факти існування української національності». Для цього він неодноразово наголошував на необхідності:

– «повернути неорганізовані й стихійні народні виступи у русло системної та організованої боротьби;

– готувати до такої боротьби на ґрунтовній теоретичній базі, яку має складати політична наука;

– продовжувати традиції Сергія Подолинського щодо постійного видання політичних брошур для населення»[23].

Ці три *головні складові політичної концепції* (культурно-літературна національна праця, політичні свободи і соціальні проблеми) Михайло Драгоманов розгорнуто виклав в одному з листів до Івана Франка: «Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш одповідні поступові: *лібералізм* в його найпослідовнішій формі – федералізму – в справах держави, *демократизм* – у справах соціалізму з його найтвердішою гарантією – асоціацією в справах економічних, *раціоналізм* – у справах письменських, наукових і умілостях»[24].

Отже, три головні домінанти: раціоналізм у літературі; федералізм у політиці; демократизм у соціальних справах, становлять основу політичної концепції Михайла Драгоманова і є *наріжним каменем* усіх його національних політико-соціальних ідей та положень. «Усю свою діяльність Михайло Драгоманов скеровував *на виховання* нового покоління, готуючи ґрунт до появи нової політичної генерації – соціал-демократії, тому він завжди обертався до молодіжі, а головна ціль його думок і змагань був простий народ, його просвіта»[25].

Так, Михайло Драгоманов розвинув започатковану Сергієм Подолинським традицію видання політичних брошур, зробив їх більш науковими, надав їм значення політичної і партійної платформи, на якій відбувалося об'єднання різних політичних сил і течій навколо ідей, взятих за основу національної соціал-демократичної концепції.

Таку діяльність я розглядаю як завершення другого етапу становлення й утвердження *соціал-демократії як українського національного* явища кінця

[23] Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки… С. 12.

[24] Там само. С. 180.

[25] Там само. С. 181.

XIX – початку XX ст. (освітньо-політичного) і формування наступного етапу – політико-правового, пов'язаного зі створенням політичних партій – особливого типу громадських об'єднань, здатних отримати й провадити політичну владу.

Третій етап процесу становлення й утвердження української національної соціал-демократичної думки припадає на 1896 – початок 1900-х років XX ст. Для цього періоду характерне вироблення *власної національної соціал-демократичної концепції, взятої за основу* Русько-Української радикальної партії, створеної у 1890-х роках у Галичині, активну участь у діяльності якої брав *Іван Франко*.

Створена під впливом ідей Михайла Драгоманова, Українська радикальна партія стала однією з наймогутніших політичних сил у Західній Україні і з 1901 р. увійшла до складу Соціалістичного інтернаціоналу.

Іван Франко проголосив ідею найвищої людської цінності однією з провідних у політичній, національній та соціально-економічній боротьбі, постійно порушував проблему «будителя й маси», усвідомлював важливу роль *інтелігенції у формуванні національної свідомості народу.* В його публіцистиці часто з'являлася критика її індиферентності.

Так, у статті «Критичні письма о галицькій інтелігенції» Іван Франко описує суспільне життя тогочасної інтелігенції. Він із сумом констатує, що «весна народів», яка прокотилася хвилею національного пробудження, «відзначається дивною пустотою мислі, пустотою бесіди і пустотою діла» для галичан.

Відповідальність за це він покладає на *галицьку інтелігенцію*, яка ділиться на дві партії – *«клерикально-общеруську» і «ліберально-народову»*, але жодна з них не стояла на національних позиціях. Адже в цей час, коли хвилі політичних та духовних протистоянь, національно-визвольні війни, ідейні рухи за демократію та соціальну справедливість охопили Європу, коли вона здійснила колосальний виток цивілізаційного розвитку та ввійшла в нову націєтворчу епоху, москвофіли приколисували Галичину ідеями всеросійської єдності, а ще одна гілка політичного руху – народовці – загрузли в хаосі й невизначеності своїх програм: часто їхній національний ідеал не виходив за межі етнографічного романтизму.

Така аморфність та амбівалентність провідної верстви в національних питаннях, на думку Івана Франка, призводить до того, що питання національне, яке виникло під час революції 1848 р., «зробилося не тільки пародією національних питань Заходу, але і пародією на здоровий розум»[26].

Провідною в поглядах Івана Франка є ідея необхідності максимального розвитку кожної особистості, з урахуванням її інтересів та вподобань. Він розробив власну *політичну концепцію осмислення світу* та шляхів здійснення і проведення у ньому політичних, національних та соціально-економічних змін і реформ. Національні *соціальні ідеї,* їхнє критичне осмислення та аналітична характеристика посідали визначальне місце в суспільно-політичних поглядах Івана Франка.

Поняття *української національності* означає для Івана Франка «цілісний культурний організм, здатний до самостійного культурного і політичного життя, засвоєння загальнолюдських культурних скарбів та непіддатний на асиміляцію

[26] Синичич Г. Іван Франко про роль інтелігенції в державотворчому процесі. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2007. Вип. 31. С. 79–84.

іншими народами»[27]. Він був переконаний, що лише створивши «культурний зміст» незалежної інтелігенції, можливо сформувати українську народність із великої етнічної маси українського народу.

Отже, концепція національної ідеї Івана Франка ґрунтувалася на визнанні нації як неповторного й самосвідомого суб'єкта історичного процесу, як явища духовно-цілісного та єдиного.

Суспільно-політичні праці Івана Франка представляють загальну концепцію *гуманного соціалізму*, головною і найвищою цінністю якого є людина, її інтереси й потреби. Це повністю заперечувало тези Карла Маркса та Фрідріха Енгельса про культ держави, у яких особистість – лише гвинтик великої державної машини.

Так, у статті «Соціалізм і соціал-демократизм» Іван Франко подав ґрунтовну критику так званого «наукового соціалізму і комунізму в майбутній Європі», показуючи «ненауковість» та негативні риси цієї теорії. Він детально обґрунтував власне розуміння соціального ладу, який повинен відповідати «найвищим ідеалам *справедливості і братерства*».

Саме такий суспільний лад є основою, на якій будується політичний світогляд Івана Франка, відповідно до *суспільно-політичної концепції*, провідними ідеями якої є:

– максимальний розвиток кожної особистості, з урахуванням її інтересів та вподобань;

– національна незалежність як головна умова будь-якої політичної боротьби.

У праці «Поза межами можливого» Іван Франко протиставляє свою позицію поглядам Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, які ігнорували інтереси окремих націй, проголошуючи виключно інтернаціональні принципи.

Неприйнятні для мислителя також і марксистські ідеї про класову ненависть та боротьбу, що породжує численні жертви й невинно пролиту кров.

Особливу роль він відводить українській інтелігенції, яка має витворити власну концепцію політико-національних та соціально-економічних змін в Україні. Іван Франко наголошує на «важливості освідомлювання і розбудження мас, праці над їх просвічуванням у кожнім напрямі, не тільки господарськім і історично-національнім, але поперед усього політичнім і суспільнім. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) – ось що головна мета, до якої по змозі своїх сил іде всіма можливими шляхами... Скріплювати віру в рідний ґрунт, у силу нашої нації... Тільки тоді ми здобудемо собі політичну силу на своїм ґрунті»[28].

Іван Франко писав: «Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осушення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати його собі»[29].

[27] Баган О. Іван Франко і теперішнє становище нації. Дрогобич, 1991. С. 7.

[28] Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки… С. 218.

[29] Там само. С. 211.

Так, праці Івана Франка з приводу цієї проблеми зробили значний науковий внесок в утвердження української національної соціал-демократичної думки. У результаті виникали різні *дискусії і полеміки*, зокрема полеміка Івана Франка з Лесею Українкою як головним ідеологом і теоретиком групи УСД із приводу питання, «як зробити Україну політичною силою». Іван Франко називав цю полеміку «дискусією між своїми», оскільки йшлося про відмінність окремих деталей і положень, тоді як головна мета була спільною.

Зазначу, що полеміка – це інструмент політичного переконання, який суттєво відрізняється від дискусії чи диспуту своєю цілеспрямованістю. На відміну від учасників дискусії, диспуту, які намагаються дійти єдиної думки, знайти загальне рішення, встановити істину, мета полеміки інша – здобути перемогу над опонентом, відстояти та затвердити власну позицію[30].

Розкрию більш детально деякі полемічні аспекти, що стосувалися, головно, тактики українського політичного руху й виникли між двома видатними діячами громадського та суспільно-політичного життя в Україні, між двома великими українськими мислителями, представниками двох різних територіальних регіонів України зі специфічними умовами політичного життя і боротьби: Західної і Східної Галичини та Наддніпрянщини – *Іваном Франком і Лесею Українкою*.

Полемічна дискусія розгорталася на сторінках львівського часопису «Житє і Слово», де були надруковані полемічні статті Івана Франка «З кінцем року», «Коли не по конях, так хоч по оглоблях», «З новим роком» та стаття Лесі Українки «Не так тії вороги, як добрії люди»[31]. Йшлося про два варіанти соціал-демократичної концепції, яка мала одну спільну *мету* щодо створення соціально-політичної сили на національному ґрунті та досягнення національно-політичної незалежності України, різнилася хіба що поглядами на свободу людини і громадянина.

Наприклад, на відміну від *соціальної* свободи, запропонованої Іваном Франком, яку науковці вважають «проявом індивідуального в особистості»[32], Леся Українка запропонувала *політичну* свободу як центральну в національному соціал-демократичному політичному світогляді, тобто «сукупність політичних і правових норм, які забезпечують можливість вільної (активної або пасивної) участі людини і громадянина в політичному житті держави та суспільства»[33].

Політична свобода реалізується через інститути держави і громадянського суспільства шляхом забезпечення участі в діяльності політичних партій й інших громадських об'єднань, у публічному управлінні; є складовою соціальної свободи і характеризується «особливим способом життєдіяльності людини як індивіда, особистості, громадянина, учасника громадсько-політичних об'єднань і державно-управлінських структур»[34].

---

[30] Гошовська В. А. Роль Лесі Українки…

[31] Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки… С. 16.

[32] Крамар Т. Соціальна свобода як прояв індивідуального в особистості. *Вісник КНТЕУ.* 2016. № 2. URL: http://visnik.knute.edu.ua/files/2016/02/11.pdf/

[33] Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 657.

[34] Там само.

Розуміючи суттєву різницю між соціальною і політичною свободою людини та громадянина, Леся Українка схилялася до забезпечення політичної свободи шляхом визнання:

– української національної інтелігенції рушійною силою суспільства як національно свідомої й освіченої у суспільно-політичних питаннях категорії населення;

– української національної преси головним засобом політичної та культурної просвіти народу;

– української політичної партії ключовою силою у політичній боротьбі за демократичні свободи, які неминуче приведуть до заміни капіталізму соціалізмом;

– організаторської та теоретичної роботи серед найширших мас населення необхідною умовою для формування серйозного політичного й національного руху українського народу[35].

Леся Українка вважала, що головною рушійною силою у здобутті політичної свободи має стати інтелігенція, яка мусить бути освіченою, на відміну від соціальної свободи, яку можуть відстоювати й інші представники суспільства – робітники, селяни.

Порівнюючи базові політичні концепції української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX ст., можна зробити узагальнення, що вони ґрунтуються на основоположних ідеях *гуманного соціалізму*, які суттєво заперечують марксистську філософію (культ робітничого класу та культ держави, ігнорування інтересів окремих націй, класову ненависть і боротьбу), формують ідеї створення власної політичної сили на національному ґрунті та відстоюють політичні й соціальні свободи кожної людини і громадянина, які визнаються головною і найвищою цінністю в національно-спрямованій соціальній державі (див. табл. 2).

Як бачимо з табл. 2, Леся Українка, не маючи політичної партії, все ж бачила демократичний розвиток України через сформованість національної політичної системи і політичної еліти, яка «становить досить самостійну, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними та політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї»[36].

У цьому – її далекоглядність. Адже вона була переконана, що «відбутися як політична нація може лише соціально розвинений народ, що має власну провідну верству, життєздатну еліту»[37], до якої належала і сама, будучи представницею української національної соціал-демократичної концепції.

Леся Українка одна з перших дійшла висновку, що «політична еліта відіграє важливу роль у творенні та об'єднанні нації, досягненні політичного успіху і соціально-економічної позитивної динаміки»[38]. Її сформованість у суспільстві й державі залежить від стану, в якому перебуває національна інтелігенція, що зазвичай першою розпочинає будь-яке реформування чи модернізацію в державі і є головним провідником нації та її сумлінням, і від стану, в якому перебувають науковці – «інтелект» нації.

[35] Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки… 442 с.

[36] Елітознавство. 2022. С. 87.

[37] Там само. С. 76.

[38] Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки… С. 63.

Таблиця 2

Базові політичні концепції української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття

Автори	Назва	Провідна ідея	Основоположні ідеї	На противагу К. Марксу та Ф. Енгельсу
Леся Українка (1971–1913)	гуманний соціалізм	політична свобода; гуманістична ідея	рушійна сила – національно свідома й освічена у суспільно-політичних питаннях українська національна інтелігенція	культ держави, ігнорування інтересів окремих націй та класова ненависть і боротьба, замінена на інтереси і потреби людини як найвищої суспільної цінності
Іван Франко (1856–1916)		соціальна свобода; найвища людська цінність	головна і найвища цінність – людина, її інтереси і потреби	

Джерело: авторська розробка

Сама Леся Українка належить до цієї категорії найяскравіших національних мислителів, які назавжди залишилися в історичній пам'яті свого народу, протягом багатьох десятиліть впливаючи на його духовність і світогляд. Вустами таких мислителів минуле вступає у своєрідний діалог із сучасністю, перегукується з її актуальними ідеями. Це – жінка, тендітна тілом, але могутня і сильна духом, мислитель, чиї ідеї набувають нової актуальності в сучасну епоху.

Тому Леся Українка, теоретик та ідеолог УСД, увійшла в історію суспільно-політичної думки нашої держави як творець і найбільш яскравий представник національної концепції соціал-демократії, народженої на українському ґрунті.

Продовженням ідей Григорія Сковороди про «сродну працю» стала концепція Лесі Українки про *морально-етичні якості*, що становлять основу виховного ідеалу українця, характеризують його як чесну, порядну людину, свідому свого обов'язку перед рідним народом. Засуджується агресивність, продажність таланту, соціальна пасивність[39].

Леся Українка одна з перших проголосила важливий принцип гуманістичної ідеї – *врахування інтересів людини у процесі політичної боротьби* – і показала, як національна еліта стала на шлях відступництва від власних принципів, зради власної честі та честі батьківщини.

За Лесею Українкою, «чисту справу», себто політичну боротьбу за поліпшення умов життя народу, за втілення ідеї соціальної справедливості та за державну самостійність України як одне з головних завдань національного соціал-демократичного руху треба робити «чистими способами».

Концепція суспільно-політичних поглядів Лесі Українки – одного з ідеологів національної самостійності – є цілісною політично-світоглядною системою, що у майбутньому була відображена у працях українських мислителів та діяльності українських політиків: В'ячеслава Липинського, Дмитра Донцова, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка та ін.

[39] Струманський В. П. Педагогічні погляди Лесі Українки. *Початкова школа.* 1996. № 2. С. 48–51.

Розглядаючи проблему української еліти у формуванні національної соціал-демократичної концепції (кінець XIX – початок XX ст.), зазначу, що її реалізація відбувалася не лише в діяльності творчої інтелігенції, а й у діяльності *політиків та політичних активістів*, поява яких на політичній арені України свідчить про сформованість української нації, спроможної творити політичну систему нашої держави.

Українська еліта кінця XIX – початку XX ст. прагнула сформувати не лише міцну незалежну державу на чолі з освіченими національно налаштованими політичними діячами, а й соціальну, в якій людина – найвища цінність. Адже тільки сильна нація має власні глибинні історичні корені і значущих національних провідників – еліту, головна роль якої у сфері суспільно-політичної діяльності полягає у можливості бути взірцем, прикладом для більшості населення, творити в суспільстві елітарну культуру для гідного життя людей, для всіх робити світ людських відносин кращим, добрішим, творчим.

Саме такою мені видається українська політична нація, яка починає свій розвиток із філософських роздумів про Україну та її незалежність, із концепцій про національно-визвольний рух і соціальну справедливість.

Національній еліті кінця XIX – початку XX ст. вдалося спрямувати український рух із форм «аполітичного культурництва» до форм активної організації політичної діяльності й визнання політичної влади цінністю в державі. Водночас перспективними для сучасної України залишаються питання:

– відкритості та підзвітності публічної влади перед населенням й іншими політичними гравцями шляхом розвитку її взаємодії;

– відбору найкращих патріотично налаштованих, професійних, мужніх представників національної еліти до політичної влади;

– легітимності політичної влади шляхом формування її як суспільної цінності.

У вирішенні цих та інших перспективних питань демократичного поступу України вбачаю недооцінений внесок національних соціал-демократичних ідей і поглядів представників української еліти кінця XIX – початку XX ст., яка була, є і буде головною рушійною силою нації, суспільства та держави.

Вважаю, що політична група УСД є достойним репрезентантом в історії української суспільно-політичної думки європейсько-національної концепції соціал-демократії, значення якої для політичного розвитку українства надзвичайно важливе.

Ідеї пріоритету прав людини, соціал-реформізму, конституціоналізму, рішуче заперечення будь-яких виявів національного екстремізму, критика імперського централізму та терору, ідеал європейської України, захист самоврядування – усе це драгоманівське надбання, яке до сьогодні є одним із найважливіших джерел ідеології української національної соціал-демократії.

Валентина Гошовська

DOI: 10.33402/elita.2023-135-168

Розділ 6. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: МІЖ НАЦІОНАЛЬНОЮ КОНСОЛІДАЦІЄЮ ТА ПОЛІТИЧНИМ ПРОТИСТОЯННЯМ

У переддень Великої війни західні та східні українці мали деякі успіхи в національно-культурному житті, але надто мізерні у національно-політичному, яке докорінно змінилося з вибухом війни. Галичани і наддніпрянці проголосили лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували. Так українці опинилися між двома ворогуючими державами. Із початком військових дій у Львові відбулася проавстрійська маніфестація українців. Відомий громадський діяч Євген Озаркевич у промові від імені галицьких українців запевнив австрійську владу, що «український народ зложить все своє майно і свою кров, щоби боронити цю державу, її династію та цісаря»[1].

Наддніпрянські політичні діячі через жорстокий панівний режим, надто слабку суспільно-політичну організованість, як зазначав один із лідерів Союзу визволення України Андрій Жук, не хотіли чути, коли задзвонить фатальний дзвінок, не розуміли того, що «скоро вдарить гармата і розпочнеться великий крах тої Європи, в котрій ми живемо сьогодні, а на її руїнах встане нова Європа, в котрій матимемо собі місце й ми – один з найбільших європейських народів», не прагнули подивитися вперед, що «ближчі акти європейської драми можуть стати блискучими розділами нашої власної національної історії»[2].

Загал наддніпрянського громадянства не захоплювався сепаратистськими настроями й не виявляв особливих симпатій до Австро-Угорщини та Німеччини. Навпаки, українська наддніпрянська інтелігенція, як засвідчила декларація часопису «Украинская Жизнь» (виходив у Москві) – «Война и украинцы», не змогла протиставитися російсько-державницькому шовінізмові та виступила на боці Росії у цій війні[3]. Українські інтелігенти, згуртовані навколо «Украинской Жизни», вважали, що, не відгукнувшись у таку важливу хвилину, українці ніби засвідчать, що їх не існує, просто немає. Зокрема, російські кола могли прийняти мовчанку українців як вияв недовіри до Росії та ще більше придушити український рух[4]. Проросійське становище українська інтелігенція виправдовувала ще й так: якщо Росія здобуде західноукраїнські землі (Галичину і Буковину), у Наддніпрянщині під їхнім впливом зросте національна

[1] Діло. 1914. 31 липня.

[2] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 779. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 7–9.

[3] Украинская Жизнь. (Москва). 1914. № 7. С. 1–7.

[4] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Мюнхен, 1969. Ч. І. С. 13–14.

свідомість, і всім українцям разом легше буде боротися за свої соціальні та національні права.

Велика війна серед інших національних питань висунула й нове – питання утворення самостійної Української держави. «А недавні ще ті часи, – писав Лонгин Цегельський у брошурі "Самостійна Україна", – коли про Україну та українців мовчала не тільки вся Європа, але й недалекі сусіди не мали про неї майже ніякого поняття, або, що найбільше мали цілком помилкове поняття, буцім-то "Малоросія" – це частина одного "русского" народу від Карпат аж по Камчатку. Що більше: недавен ще час, як самі українці не сміли подумати про державну незалежність України – так далеко стояла ця думка від понурої і темної української дійсності»[5].

Із вибухом Першої світової війни галицько-буковинська українська еліта мала об'єднаний політичний провід з досвідом парламентської та національно-культурної боротьби, а народні маси дійшли до найвищого ступеня національного розвитку і, по суті, стали нацією, яка дозріла до державності. Інтелігентні сили Східної України, що пройшли горнило революції 1905 р., на жаль, були партійно розрізнені, тільки незначна їхня частина, що виїхала за кордон, зуміла з початком війни політично згуртуватися для реалізації національної ідеї. Однак на Великій Україні національна свідомість більшості українського народу щойно відроджувалася.

Галицькі й буковинські українці, а також політемігранти зі Східної України вважали своїм головним ворогом у війні царську Росію. Для досягнення своїх національно-політичних цілей вони стали на боці Центральних держав[6].

Українці Галичини та Наддніпрянщини, що опинилися в еміграції, зорієнтувалися в ситуації на початку війни і взяли національно-політичну ініціативу в свої руки. Галичани організували Головну Українську Раду (ГУР) й почали створювати військові формації Українських січових стрільців (УСС), а наддніпрянці утворили Союз визволення України (СВУ).

У Львові 1 серпня 1914 р. з ініціативи Михайла Павлика та Лонгина Цегельського відбулася нарада представників трьох українських політичних партій: національно-демократичної (Кость Левицький, Степан Баран, Володимир Бачинський, Іван Боберський, Іван Кивелюк, Василь Панейко, Лонгин Цегельський), радикальної (Михайло Павлик, Микола Балицький, Микола Лагодинський, Кирило Трильовський), соціал-демократичної (Микола Ганкевич, Теофіль Мелень, Володимир Темницький, Володимир Старосольський), а також відпоручників «Сокола-Батька», «Українського Січового Союза» і товариства «Українські Січові Стрільці»[7]. На засіданні створено політичну організацію галицьких українців, яка уконституювалася 2 серпня 1914 р. і за традицією 1848 р. прийняла назву Головна Українська Рада. Створення ГУР підтверджувало єдність та успіх блоку українських партій на перших загальних виборах до австрійського парламенту. Власне мета Ради полягала в необхідності об'єднання партій в одну коаліцію

[5] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1.

[6] Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Львів, 1929–1930. Ч. 1–3. С. 10–15.

[7] ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 16.

для вирішення важливих політичних завдань у час війни, передусім – керівництва новою українською мілітарною організацією Українські січові стрільці. Того ж дня обрано президію ГУР: К. Левицький – голова, М. Павлик і М. Ганкевич – заступники, С. Баран – секретар, а від 29 серпня 1914 р. В. Бачинський як другий секретар, І. Кивелюк – скарбник. Головна Українська Рада мала скеровувати політичний напрям, вирішувати загальні національно-політичні справи, пов'язані з війною, і бути єдиним політичним представником галицьких українців перед австрійським урядом та на міжнародній арені. Політичні українські партії Галичини, які існували перед війною, їхні організації залишалися надалі самостійними та мали вести свою роботу, однак підпорядковуючи її загальній лінії, визначеній ГУР.

Першим політичним кроком ГУР було проголошення маніфесту від 3 серпня 1914 р., який декларував мету українського народу – державну самостійність. Для її досягнення потрібно було завдати Росії поразки, стати на боці Центральних держав, виставити свій легіон добровольців для збройної боротьби проти царизму за визволення України.

«Український народе! – починався маніфест. – Надходить важна історична хвиля. Важить доля держав і народів. Тільки той нарід має права, що вміє їх здобути. Тільки той нарід має історію, що вміє її творити рішучими ділами. Головна Українська Рада кличе Тебе до діла, яким Ти здобудеш нові права, утвориш новий період у своїй історії, займеш належне місце в ряді народів Європи. Нехай же сей поклик знайде відгомін в кождім українськім серці! Нехай збудить в нашім народі давнє козацьке завзяття! Нехай вся наша суспільність буде не тільки видцем, але якнайдіяльнішим учасником грядучих подій! Нехай віддасть всі свої матеріальні і моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий! До бою – за здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з'єднує ціле українське громадянство! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!»[8].

Союз українських парламентних і соймових послів із Буковини 3 серпня 1914 р. також видав маніфест – відозву «До українського народу Буковини», в якому йшлося, що «спільно з усіма народами сеї гарної держави ми радо принесемо всяку жертву за нашого цісаря, за славну Габсбурзьку монархію». Маніфест закликав український народ «стати однодушно проти царської імперії при тій державі, в якій українське національне життя найшло свободу розвитку... Побіда Австро-Угорської імперії буде нашою побідою. І чим більше буде поражения Росії, тим швидше виб'є година визволення України»[9].

Австрофільські позиції зайняла чи не найвпливовіша українська сила в Галичині – Греко-Католицька Церква, яку підтримувала більшість українського населення краю. Митрополит Андрей Шептицький і кероване ним духовенство проводили чітку антиросійську політику та були для українців безперечними авторитетами і в церковному, і в громадсько-політичному житті.

У зверненні «До українського населення Галичини з приводу австро-російської війни» 21 серпня 1914 р. митрополит А. Шептицький зазначав: «Ми з

[8] Діло. 1914. 3 серпня.

[9] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / ред. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Б. м.: Сучасність, 1983. Т. 1. С. 212.

Божої волі злучені з Австрійською державою і династією Габсбургів; спільна наша доля і недоля. Коли військо нашого цісаря побідить – чекає нас краща і ліпша будучність»[10].

Засідання Головної Української Ради упродовж серпня 1914 р. відбувалися у Львові за участю представників Української Боєвої Управи і Союзу визволення України. Керівники Ради, згадував К. Левицький, щоб не допустити розбіжно стей між політичними представництвами Галичини, Буковини і Наддніпрянщини, ухвалили встановити відносини з СВУ без огляду на те, чи зібрані в Союзі українці «мали формальну легітимацію заступати велику Україну, чи ні...»[11].

Уже на першому засіданні ГУР із подання І. Боберського було вирішено запросити Миколу Залізняка на наступне засідання Ради. Надалі на засіданнях ГУР були присутні представники СВУ, спочатку Микола Залізняк і Андрій Жук, а потім Андрій Жук і Дмитро Донцов. СВУ, співпрацюючи з ГУР, не ввійшов до її складу, проте мав у Раді двох делегатів із дорадчим голосом і був поінформований про хід її справ[12].

У Львові 30 серпня 1914 р. відбулося останнє засідання Народного Комітету, на якому вирішено у зв'язку з наближенням російських військ перенести Народну Канцелярію, видавництва «Діло» та «Свобода» до місця, де будуть діяти керівні краєві власті. Характерним для цього засідання стала присутність на ньому митрополита А. Шептицького, який просив усіх політично заангажованих діячів виїхати зі Львова, бо «російські власті поступлять з ними безпощадно, а на часовій еміграції їх праця буде можлива і вийде в хосен українського народу»[13]. Митрополит, незважаючи на прохання політиків, відмовився виїхати зі Львова.

Зазначимо, що в тому короткому львівському періоді діяльності Головної Української Ради роль цементувальної ланки у ній відігравав М. Павлик, прагнучи спрямувати її роботу в конструктивне русло. Він залишався у місті під час російської окупації аж до смерті 26 січня 1915 р.

Діяльність Ради упродовж серпня була досить напруженою. Відстоюючи політичні інтереси українців, ГУР зверталася до центрального і крайового урядів з різними «представленнями». Вона також апелювала до відповідних чинників Центральних держав, наголошуючи, що українське питання постало наслідком вибуху війни і є однією з найактуальніших проблем європейської політики, домагалася розв'язки цієї справи з урахуванням думки і політичних стремлінь українського народу. На ці звернення ГУР отримувала задовільні відповіді від урядів обидвох Центральних держав[14].

У серпні 1914 р. у Відні створено окрему делегацію українських парламентарних послів, які в той час проживали у Відні. До складу делегації увійшли: Євген Олесницький, Євген Левицький, Станіслав Дністрянський і Микола Ва-

[10] Діло. 1914. 26 серпня.

[11] Левицький К. Історія визвольних змагань… С. 15.

[12] ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 24.

[13] Баран С. Австрійські українці на воєнній еміграції у Відні в рр. 1914/15. *Ілюстрований народний календар товариства «Просвіта» з термінаром на переступний рік 1916.* Львів, 1916. С. 166.

[14] Патер І. Пролог нової доби: Головна Українська Рада. *Літературний Львів.* 1994. Ч. 13. Вересень.

силько. Група мала представляти українські справи перед віденським центральним урядом і працювала аж до листопада 1914 р. під головуванням К. Левицького. Це була перша українська організація на еміграції, їй можна завдячувати й першими тогочасними здобутками українців[15], зокрема в утворенні окремого Українського допомогового комітету для біженців, талєргофській справі, полагодженні стрілецьких питань.

Напередодні війни відбулися помітні зміни в українському національному житті Наддніпрянщини, зросли кадри свідомого громадянства, стрімко еволюціонізувала суспільно-політична думка. Ідея про державну самостійність, боротьбу з царським режимом далі ширшала та міцніла серед української суспільності.

Союз визволення України – єдина політична організація від Наддніпрянщини, яка на початку війни висунула постулат державної самостійності й проводила в тому напрямі широку діяльність.

Організація виникла 4 серпня 1914 р. в Академічному домі у Львові на нараді політичних емігрантів із Наддніпрянщини, колишніх членів Революційної української партії (РУП), а потім Української робітничої соціал-демократичної партії (УСДРП) – Дмитра Донцова, Володимира Дорошенка, Олекси Назаріїва й Андрія Жука.

Головою Союзу обрано Д. Донцова, секретарем – В. Дорошенка. Треба зазначити, що вже 5 серпня О. Назаріїв залишив цю структуру, а в її ряди прийняли Миколу Залізняка. Про заснування Союзу А. Жук і В. Дорошенко повідомили голову ГУР Костя Левицького і митрополита Андрея Шептицького, які позитивно поставилися до цього, пообіцявши своє сприяння і підтримку.

Союз був створений як безпартійна політична репрезентація національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Основним політичним постулатом організація проголосила державну самостійність і соборність України, виробила концепцію щодо ролі України у європейській політиці. Реалізацію своїх національних змагань Союз пов'язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, внаслідок чого «на руїнах російської імперії, цієї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна»[16].

Ядро СВУ становили члени колишньої РУП, а потім – УСДРП й «Спілки» (Українська соціал-демократична «Спілка» увійшла до РСДРП на початку 1905 р. на правах автономної організації меншовицької фракції).

Спочатку в Союзі визволення України було шість наддніпрянців. Із переїздом до Відня до нього приєдналися Іполит Бочковський, Микола Троцький, Всеволод Козловський, Олекса Семенів, Євген Бачинський, Петро Бензя, Михайло Гаврилко, Євген Любарський-Письменний, Марко Митієвський. Союз об'єднав навколо себе людей різного соціального стану і різних політичних переконань: від поміркованих національних демократів до соціал-демократів. У ньому були представлені майже всі наявні тоді на Східній Україні політичні напрями.

Громадсько-правовий плюралізм СВУ дав змогу залучити до спів-робітництва відомих галицьких і буковинських діячів різної політичної спрямованості

[15] Баран С. Австрійські українці на воєнній еміграції... С. 166.

[16] Наша платформа. *Вістник Союза визволення України* (Вістник). Відень, 1914. Ч. 1. С. 1–2.

та ідейних переконань. Але всі вони поділяли головний постулат Союзу – самостійність України[17].

Понад 40 галичан і буковинців були активними співробітниками Союзу[18]. Відповідно до списку, складеного А. Жуком, СВУ за весь час існування налічував близько 250 членів, співробітників й активу з-поміж військовополонених[19]. Серед них – відомі в Галичині інтелектуали, політичні й культурні діячі: буковинський соціал-демократ Осип Безпалко, галицькі соціал-демократи Лев Ганкевич і Микола Ганкевич, політики й журналісти В'ячеслав Будзиновський, Ярослав Весоловський, Михайло Лозинський, Осип Назарук, літературознавець Михайло Возняк, економіст і суспільствознавець Тит Войнаровський, адвокат Роман Домбчевський, письменники Василь Стефаник, Петро Карманський, Василь Пачовський, Богдан Лепкий, Андрій Чайковський, посли до віденського парламенту Володимир Бачинський, Євген Левицький, Лонгин Цегельський, Михайло Новаковський і Роман Перфецький, професор Іван Пулюй, історики Мирон Кордуба, Омелян Терлецький, Іван Крип'якевич, етнографи Зенон Кузеля, Володимир Гнатюк, географ Степан Рудницький, соціолог Володимир Старосольський, мовознавці Роман Смаль-Стоцький, Степан Смаль-Стоцький, Василь Сімович, математик Микола Чайковський та інші[20].

Союз інтенсивно працював серед українського громадянства. Він звертав увагу на поширення української визвольної ідеї й поглиблення національно-політичної думки серед найширших кіл українського суспільства. Пропаганді цих ідей була присвячена широка видавнича діяльність Союзу.

У Відні Союз започаткував свої періодичні видання. Головним його пресовим органом став «Вістник Союза визволення України», який виходив із жовтня 1914 р. до листопада 1918 р., але 1918 р. вже під назвою «Вістник політики, літератури й життя».

Із метою систематичного ознайомлення громадської думки і політичного середовища Центральних держав, широких кіл європейського громадянства зі змаганнями та становищем українського народу Союз видавав у Відні німецькомовний тижневик «Ukrainische Nachrichten». Із вересня 1914 р. по січень 1917 р. вийшло 100 номерів (здебільшого загальний тираж кожного числа становив 4 тис. примірників).

У Лозанні (Швейцарія) під егідою СВУ видавали франкомовний місячник «La Revue Ukrainienne» (всього вийшло 9 чисел). Він мав інформувати антантівський світ про українську справу. Видавцем і редактором спочатку був Артур Зеліб, соціал-демократ, галичанин французького походження, що працював професором гімназії у Лозанні. Потім на цій посаді його замінив український есер Євген Бачинський.

Союз робив все для популяризації української справи в Європі, знаючи, що громадська думка, хоч не вирішує політичних проблем, але має в цьому велике

[17] Пам'яткова книжка Союза визволення України і Календар на 1917 рік. Відень, 1917. С. 368.

[18] ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 31–32.

[19] Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 77.

[20] Лавров Ю. Початок діяльності Союзу визволення України. *Український історичний журнал.* 1998. № 4. С. 29.

значення. Окрім своєї періодичної преси, СВУ публікував спеціальні брошури і статті, присвячені українському питанню.

На початку своєї діяльності Союз здійснив багато цінних публікацій іноземними мовами, зокрема листівки й відозви, в яких першочергово наголошував на історичній необхідності самостійності України[21].

У 1914–1916 рр. Союз видрукував українською мовою приблизно 50 книжок загальним тиражем понад 200 тис. примірників, а за весь період діяльності – понад 150 книг і брошур українською та іноземними мовами[22]. Політична платформа СВУ, її головні програмні пункти були опубліковані в «Ukrainische Nachrichten», а потім у «Вістнику». Наріжним каменем діяльності Союзу було утворення Української самостійної держави або принаймні формування політичних основ української державності у формі автономії на українських землях поза межами Росії, зокрема в Австрії, чи на українській території Росії на випадок їхнього приєднання до Австрії. На звільненій території вони сподівалися збудувати «нову Січ», яка мала стати зародком нового життя України.

СВУ вважав, що державна самостійність України зміцнить її економічну ситуацію. Адже протягом століть Російська імперія нещадно визискувала українські природні багатства, чим наблизила Україну до тяжкого економічного становища. Щоб уникнути повної руїни, не лише культурної та політичної загибелі, але й економічного знищення, українцям потрібно було визволитися з-під московського панування. Тоді український народ зміг би проводити внутрішню і зовнішню політику, враховуючи власні інтереси, спрямовану на піднесення сільського господарства, промисловості та торгівлі, поліпшення життя населення, загалом на впорядкування занедбаних російським царюванням народногосподарських відносин[23].

Щодо форми правління самостійної Української держави, то СВУ виходив із традиційних постулатів українських політичних партій – намагання пристосуватися до державного життя європейських країн, зокрема монархічних режимів Австро-Угорщини та Німеччини. Так Союз хотів зацікавити урядові кола цих держав справою української незалежності. Тому в його політичній платформі не було терміна «демократична республіка», а йшлося про конституційну монархію, побудовану на демократичних засадах[24]. Зазначимо, що члени Союзу, насамперед його президія, всі за переконанням – республіканці, соціал-демократи, які не сприймали монархічного ладу, але водночас виявилися реальними політиками. Для них незалежність України навіть на чолі з монархом була важливішою, ніж партійні програми[25].

Демократичний устрій самостійної Української держави мала забезпечувати однопалатна система законодавства з виборним народним представництвом, громадянськими, мовними й релігійними свободами населення України для всіх національностей і віросповідань.

---

[21] ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 29–31.

[22] Пам'яткова книжка... С. 106.

[23] Кузик С. Потреба самостійності України з народногосподарського огляду. *Пам'яткова книжка Союза визволення України і Календар на 1917 рік.* Відень, 1917. С. 106.

[24] Возняк М. Українська державність. Відень, 1918. С. 124–125.

[25] Сімович В. Союз визволення України. *Календар-альманах «Дніпро».* Львів, 1939. С. 52.

Діячі Союзу включили до політичної декларації самостійність Української Церкви. Вони вважали, що Церква має відкинути чужі ворожі нашарування, а взяти для організаційного устрою все найкраще, створене протягом свого існування в Україні.

На початку війни основну увагу зосереджено на представництві національної справи перед урядами Центральної Європи та її популяризації серед інших народів, а також на пропаганді визвольних ідей серед власної суспільності, особливо серед військовополонених українців російської армії.

Здобуття державної незалежності України СВУ пов'язував із міжнародною підтримкою народів і країн Європи. «Ми, українці з Росії, що злучилися в Союз визволення України, – йшлося у відозві "До громадської думки Європи!" від 25 серпня 1914 р., – звертаємося з цим покликом до цілого цивілізованого світа, нехай світ поможе нашій слушній справі. Ми звертаємося з тим глибоким переконанням, що українська справа є рівночасно справою європейської демократії»[26]. Цей заклик, перекладений майже всіма європейськими мовами, викликав велике зацікавлення українською справою, особливо в Центральній Європі – в Австрії та Німеччині його надрукували повністю або з деякими скороченнями більшість часописів.

Політична орієнтація СВУ на Центральні держави свідчила про те, що організація реально оцінювала міжнародну ситуацію, мала свою концепцію ролі українського питання в європейській політиці.

На час війни наддністрянський та наддніпрянський політичні проводи шукали нових шляхів для вироблення єдиної політичної лінії всіх українців. Щоб не допустити розбіжностей у головній меті – державній самостійності та соборності українського народу – між представниками Галичини, Буковини й Наддніпрянщини, СВУ підтримував стосунки зі всіма галицькими і буковинськими представництвами.

У своїй діяльності СВУ велику увагу приділяв становищу українців Галичини й Буковини. Разом із Головною Українською Радою і Українським Парламентарним Клубом Союз дуже гостро й рішуче виступив проти російської займанщини цих країв, викривав ганебні та злочинні дії окупаційних властей проти українського населення. У протестах «Проти московського насильства!», опублікованих у жовтні 1914 р. за підписами галицько-буковинських політиків і СВУ, наголошено: «Тільки в Галичині й Буковині мав наш нарід змогу власного національного розвитку. Тут горіло огнище нашої національної свідомості й полум'я його щораз більше й щораз ширше розходилося по цілій Україні. Тут бо вже складався наш нарід у націю й звідси давав приклад своїм братам за кордоном – там, під московським караулом. Тут, на сім окрайку нашої землі, утікачі з російської України знаходили собі захист, щоб у купі з своїми австрійськими земляками думати й працювати над движенням свого народу, над визволенням його з чужинецької кормиги, мислити про власну державність, про самостійну Україну.

А московський хижак, що як вовкулака смоктав кров України і живився нею та гладшав її коштом, лютився на саму думку, що є десь українцям вільніше дихати, є десь набратися сили для боротьби з ним… Увійшовши з огнем і мечем,

[26] Вістник. 1914. Ч. 1. С. 2.

з насильством і грабунком у Галичину, взялися російські наїзники до своєї споконвічної роботи – нищення всього українського».

Галицько-буковинський і наддніпрянський політичні проводи, викриваючи підступні лиходійства російських окупаційних властей, підкреслювали, що вони передусім звернули «свою хижу увагу на греко-католицьку віру… За цим похід на українську книжку, українську школу, українські інституції…».

Російська окупаційна влада в Галичині та Буковині одним розмахом прагнула знищити весь тодішній культурний здобуток австрійської України. «Не было, нет и быть не может» українського народу – тому треба знищити все те, що свідчило про його відрубне існування, його самостійність! «Таку-то "свободу" несе Росія своїм "угнетенным братам" у Галичині.., – відзначалося у протестах. – Нехай знають всі "брати славяне", яке визволення їм готує Росія, нехай бачить і чує цілий цивілізований світ промосковське варварство!.. Нехай буде для цивілізованого світу і для історії новим доказом, як ця держава обходиться з найсвятішими правами, нехай буде характеристикою етичних основ цієї держави»[27].

Такі спільні декларації наддністрянського і наддніпрянського політичних проводів тільки посилювали зв'язки між ними, зміцнювали підґрунтя для їхньої тіснішої співпраці.

Найважливіша справа, якою займалися члени Головної Української Ради у Відні, – перебудова цієї інституції, створення з неї справді загальної української національної організації, в якій були би представлені всі політичні партії та галицько-буковинські посольські клуби, а також політичні сили Наддніпрянщини. Потрібно було показати світовій громадськості політичну думку, змагання й волю всього українського народу. Однак варто визнати, що процес консолідації українських національно-демократичних сил у Відні був непростим, не завжди складалися добрі відносини між представниками різних напрямів в українському політичному середовищі. Це насамперед виявилося у відносинах між керівництвом галицько-буковинського політичного проводу та Союзом визволення України.

Після прибуття до Відня президія СВУ 5 вересня 1914 р. звернулася із заявою до Головної Української Ради, зокрема її голови К. Левицького, про визнання повноважень членів Союзу. У ній зазначалося, що для відносин із ГУР, парламентарною і сеймовою репрезентаціями галичан і буковинців та з іншими чинниками у справах російської України від імені СВУ мають повноваження Микола Залізняк, Олександр Скоропис-Йолтуховський і Мар'ян Меленевський[28].

Незважаючи на те, що Союз для вияву єдності українських політичних змагань по обидва боки фронту входив у ГУР і мав свого представника в її президії, він не зумів нав'язати добрих контактів з офіційними галицькими парламентськими репрезентантами.

Керівники галицько-буковинського політичного проводу по-різному ставилися до Союзу. Насамперед Союз відчув ворожість К. Левицького й М. Василька, бо не хотів, як зазначав В. Дорошенко, «бути слухняним знаряддям в їх руках, а обидва вони скрізь, де могли підтримували неприхильників і ворогів Союзу». Особливо

[27] Вістник. 1914. Ч. 3–4. С. 1–4.

[28] Левицький К. Історія визвольних змагань… С. 490–491.

М. Василько дуже скептично ставився, як писав В. Сімович, «до людей без ранг, без тієї політичної драбини, що її звикли були проходити політичні діячі в цих краях та ще й з їх "благословенням" та їх політичною печаткою»[29]. Передусім члени президії Союзу О. Скоропис-Йолтуховський і М. Меленевський мали конфлікт із К. Левицьким через кошти, виділені Союзу Міністерством закордонних справ Австро-Угорщини для ведення своєї роботи. Зрозуміло, що члени Союзу, які опинилися на еміграції без заробітку, не маючи ніякого зв'язку з Батьківщиною, не могли провадити широко заплановану діяльність. Тому президія СВУ, вважаючи себе представництвом державних інтересів Наддніпрянщини, вирішила взяти державну позику в Австро-Угорщини та Німеччини, яку мала б повернути майбутня Українська держава. За попередньою домовленістю з австрійським консулом Еммануїлом Урбасом у Львові, на початок діяльності Союз мав отримати 100 тис. корон. Однак Союз відмовився від пропозиції Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини вважати цю суму державним боргом, а усно застеріг право по змозі самому повернути ці гроші. Оскільки О. Скоропис-Йолтуховський і М. Меленевський не були громадянами Австрійської держави, то отримати вказану суму вони могли лише через голову парламентського українського клубу К. Левицького. Це підтримували і парламентські представники. Але К. Левицький виділив Союзові тільки 15 тис. корон і лише після втручання Міністерства закордонних справ видав відповідну суму. Так непорозуміння було вичерпане[30].

Проте Міністерство закордонних справ і Генеральний штаб Австро-Угорщини висунули вимогу СВУ «al'aimabie» (по-дружньому) перенести діяльність у будь-яку нейтральну країну, в якій «дешевше обходиться життя».

Перенесення осідку президії Союзу з Відня мало політичний підтекст з певними наслідками для поширення українських симпатій в Австрії, яка в загальному толерувала український рух, визнавала національну самостійність. Цей факт могла широко використати російська преса для контрагітації проти Австрії, представити виїзд Союзу як вигнання урядом, в якому він бачив свого спільника в боротьбі проти основного ворога – Росії. «На цьому ґрунті, – підкреслено в доповідній записці СВУ Міністерству закордонних справ 20 грудня 1914 р., – легко буде російській пресі представити весь Союз гуртком зрадників, які продають себе тому, хто більше платить (то німці, то турки), тоді як досі навіть ПТА (Петербурзьке телеграфне агентство) не зважилося на таке оклеветання нас, рахуючись, очевидно, з тим фактом, що наші відкриті виступи з підписами яскраво свідчать про відкритий і чесний характер нашої акції»[31].

У зверненні до Головної Української Ради Союз зазначив, що вимога урядовців перенести його осідок за межі Австрії зроблена завдяки представленню українських парламентських кіл. Тому президія Союзу запропонувала Раді заслухати звіт про свою роботу і діяльність ГУР. «Може б зложення цих двох звітів, – йшлося у зверненні, – дало підставу для утримання між нами і галиць-

[29] Сімович В. Союз визволення України (З приводу чвертьстоліття засновин). *Календар-Альманах «Дніпро»*. Львів, 1939. С. 53.

[30] Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». *Хліборобська Україна.* Відень, 1920–1921. Зб. 1, 3, 4. С. 205.

[31] ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 33.

кими політичними чинниками контакту по нашім виїзді поза Австрію, коли не ми могли при всім нашім бажанню осягнути його, проживаючи і працюючи в Австрії»[32].

На вимогу СВУ представники галицького українського парламентського представництва перевірили діяльність СВУ з вересня по грудень 1914 р. Комісія у складі послів Євгена Петрушевича, Сидора Голубовича й о. Степана Онишкевича дійшла висновку, що СВУ повністю відданий українській національній справі, працює згідно зі своєю програмою, на підставі якої має відносини з австро-угорським урядом. Робота Союзу солідна, до подиву видатна, успішна, всестороння і надзвичайно корисна для українців, кошти витрачаються тільки для української справи. Комісія одноголосно висловила подяку репрезентантам і визнала «діяльність Союзу за патріотичну, корисну і без всякого закиду». На засіданні 24 грудня 1914 р. Український парламентський клуб одноголосно затвердив звіт комісії[33].

Висновки комісії змусили голову ГУР К. Левицького офіційно внести формальний протест до уряду проти виставлення з Австрії Союзу як організації, що перебуває у повному контакті з галицькими українськими колами.

Через кілька місяців Міністерство закордонних справ дозволило членам Союзу залишитися в Австрії за умови, якщо вони не даватимуть підстав для «обґрунтованих скарг австро-русинських кіл та їх парламентного заступництва»[34]. Згодом припинилися формальні відносини Союзу з австрійським урядом, а стосовно галичан Міністерство закордонних справ заявило, що й надалі керуватиметься принципами про недоцільність українських окремих виступів через наслідки, які з цього виникають[35]. Отже, відсутність повного контакту з офіційними галицько-буковинськими провідниками, які необґрунтовано скаржилися перед урядом на Союз, призвела до відсунення української справи в Австрії на дальшу перспективу.

Василь Сімович писав: «Досить сказати, що підтримку у своїй роботі Союз у тодішнього нашого політичного проводу не то, що не мав, а ще йому доводилось поборювати цілком непотрібні колоди, що їх хтось, невідомо хто, підкидав Союзові по дорозі його праці, на тій дорозі, що вела до Міністерства закордонних справ, чи Міністерства війни»[36]. Відсутність взаєморозуміння з деякими українськими керівниками, особливо з М. Васильком – «чоловіка... безмежного подиву, пламенного і наївного захоплення, низького плазунства, тупої ненависти, глупої відрази»[37], не стала на перешкоді загалові українських політиків і громаді в Австрії підтримувати зі Союзом добрі відносини. Зауважу, що багато активних політиків і заслужених громадських діячів з-поміж галичан і буковинців надавали йому значні послуги, прагнули скоординувати свої дії з Союзом. Особливо сильну підтримку Союз мав із боку так званої «опозиції», що протиставлялася диктаторським манерам К. Левицького й М. Василька та не погоджувалася з їхньою лінією. Опозиція гуртувалася навколо Є. Петрушевича та С. Голубовича,

---

[32] Там само. Арк. 34.

[33] Там само. Спр. 13. Арк. 1–2.

[34] Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини»... С. 206.

[35] Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності... С. 157.

[36] Сімович В. Союз визволення України (З приводу чвертьстоліття засновин)... С. 53.

[37] Магміт Б. Сучасні українські політики. Jenseits von Gut und Böse. *Шляхи.* Львів, 1917. С. 203.

які до «впливових» тоді не належали. О. Скоропис-Йолтуховський згодом писав: «Завдяки наслідкам демагогічної основи їх (націонал-демократичної), як і всякої вищої "демократичної" партії, мусіли вони, як люди чесні, належати до невпливової опозиції»[38]. До неї входили також Євген Левицький, о. Йосип Фолис, Лонгин Цегельський, колишні сеймові посли – Володимир Бачинський і Роман Перфецький[39].

Союз підтримували радикали, яких очолював Лев Бачинський, соціал-демократи, зокрема Володимир Старосольський, Микола і Лев Ганкевичі, Січове стрілецтво.

Неприхильне ставлення окремих українських політиків в Австрії до діяльності СВУ відчувалося під час створення Загальної Української Ради. Після приїзду ГУР до Відня виник план реорганізувати її так, щоб до неї ввійшли всі визначні галицькі й буковинські політики різних партій, а також наддніпрянці. На засіданні ГУР 26 жовтня 1914 р. Союз ініціював скликання загально-української політичної конференції. Члени СВУ прагнули «оперти національну політику на ширші верстви суспільності, зробити її відповідальною за політику»[40]. Конференція мала вирішити питання про організацію інституції з правом репрезентації загальнополітичних інтересів українського народу під час війни, що здатна робити політичні виступи загального характеру, координувати діяльність українських політичних організацій, без огляду на кордони.

«Треба було створити тіло, – писав В. Темницький, – що з'єднувало б усі українські політичні чинники, що мало б дійсно змогу, річеве усправедливлення й формальне право говорити голосом цілої України»[41].

Відомо, що на той час у Відні діяли три головні політичні організації українців, створені, з одного боку, війною, а з іншого – правно-політичними, а властиво державно-політичними кордонами. ГУР репрезентувала Галичину, СВУ – Наддніпрянщину, Буковинський парламентарний і соймовий клуб – Буковину, тобто українців із правно-політично окремих та відокремлених українських земель.

Отже, як народ позиціонував себе цілісним завдяки політичним організаціям, без огляду на кордони чи краєві границі, так у цю важливу й історичну хвилю він мусив стати перед світом єдиним і заявити про себе.

У листопаді 1914 р. українські політичні діячі, враховуючи те, що вже існувала ГУР, яка об'єднувала головні партії Галичини – національно-демократичну, радикальну й соціал-демократичну – і мала в собі репрезентантів СВУ з дорадчим голосом, хотіли розширити її за рахунок представників буковинських політичних партій і Союзу, але вже з вирішальним голосом.

На засіданнях ГУР, на яких розглядали питання її реорганізації через різні погляди щодо повноважень і прав делегатів СВУ, розбіжності стосовно прийняття до Ради буковинців, справа не налагодилася[42]. Однією з причин, що стриму-

[38] Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини»... С. 209.

[39] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2761. Арк. 8.

[40] Вістник. 1917. Ч. 31. С. 3.

[41] Темницький В. Загальна Українська Рада. *Пам'яткова книжка Союза визволення України і Календар на 1917 рік.* Відень, 1917. С. 356.

[42] Баран С. Австрійські українці на воєнній еміграції... С. 167.

вала входження Союзу до галицьких політичних структур і водночас заважала створенню загальноукраїнської організації, став сумнів західноукраїнських політиків щодо представницьких повноважень СВУ.

Для проведення цієї акції вибрано реорганізаційну комісію, до якої входили: Володимир Бачинський (галицький націонал-демократ), Омелян Попович (буковинський націонал-демократ), Микола Лагодинський (радикал), Володимир Темницький (соціал-демократ) і Андрій Жук (СВУ).

Комісія виробила проєкт реорганізації ГУР, на основі якого Рада охоплювала всі українські політичні організації, представники яких були б членами її президії. Однак К. Левицький і М. Василько, як керівники галицько-буковинського політичного проводу, боялися втратити свою владу в майбутній новоствореній структурі, тому негативно ставилися до проєктованої реорганізації Ради та участі в ній діячів СВУ. Щодо К. Левицького і М. Василька, то тут неабияку роль відігравала їхня прихильність до окремих наддніпрянців – М. Залізняка, Д. Донцова, В. Степанківського[43]. Усе це давало змогу К. Левицькому під різними приводами гальмувати процес реорганізації Ради. Спершу він вимагав затвердження проєкту Українським парламентним клубом, згодом акцентував на відсутності кворуму через воєнне становище. Але найбільшу підставу К. Левицькому виступити з пропозицією «облишити справу реорганізації, а конференцію скликати для вирішення інших питань» дав конфлікт, що розгорівся на засіданні ГУР 23 листопада 1914 р. між М. Залізняком, який заявив про бажання партії соціалістів-революціонерів вступити до Ради, і репрезентантами СВУ щодо права представляти Наддніпрянську Україну в майбутній організації[44].

Не домігшись членства партії есерів у ГУР, М. Залізняк на засіданні Ради 26 листопада 1914 р. запропонував: доки немає «уповновласнених» (ще не обраних легітимних) представників закордонних партій, доповнити її тільки буковинськими делегатами. У зв'язку з цим представник від Буковини О. Попович попросив Раду не приймати жодних рішень, поки він не проведе додаткових консультацій із буковинськими послами. Проте лідер УСДП В. Темницький підтримав СВУ, вважаючи, що в тогочасних умовах нереально вимагати легітимного представництва від Наддніпрянщини у Раді. Водночас на засіданні 27 листопада С. Баран, спираючись на В. Степанківського, який теж мав особисті порахунки зі Союзом, критикував останній за перебільшення повноважень щодо представництва всієї Наддніпрянської України. Справа реорганізації ГУР була предметом багатьох нарад Народного Комітету УНДП, і він, як його секретар, вважав, що «кожний галицький і буковинський українець має більше права говорити іменем російської України, як СВУ», та вимагав передати питання реорганізації Ради у відання Комітету[45]. До намагань не допустити Союз до участі в новій Раді додався ще й протест О. Назарієва, Д. Донцова і В. Степанківського, надісланий у кінці листопада 1914 р. голові ГУР К. Левицькому, проти компетенцій СВУ представляти інтереси Наддніпрянщини.

---

[43] ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 6.

[44] ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 13.

[45] Там само.

Не визнавала статусу СВУ й значна частина буковинської політичної еліти. М. Василько раптово відкликав О. Поповича з комісії, мотивуючи це тим, що до Ради не можуть належати «неодвічальні люди із закордонної України» і тому йому не потрібно з такими «неодвічальними, як Жук бути разом у комісії та спільно з ним випрацьовувати статут»[46]. Справжньою причиною відкликання О. Поповича був страх М. Василька перед новою Радою, а також неприязнь до членів президії Союзу. М. Василько й О. Попович у листі до К. Левицького від 7 грудня 1914 р. заявили від імені українських послів Буковини про відмову представляти край у Раді та вважали за краще залишити старий склад ГУР, аніж перетворити її в орган, який би «політику австрійських українців робив залежною від думки поодиноких невідвічальних українських особистостей з Росії»[47]. Це призупинило реорганізацію ГУР.

Зазначимо, що головним в опозиції до К. Левицького став Український парламентський клуб, який на своїх засіданнях гостро критикував голову ГУР за диктаторський стиль керівництва, занедбання справи захисту українського населення від воєнних гонінь, провали в інформаційно-дипломатичній діяльності та невтілені ідеї щодо поділу Галичини.

Під тиском опозиції парламентський клуб 10 грудня 1914 р. обрав комісію (Є. Левицький, Є. Петрушевич, Л. Цегельський) для підготовки проєкту статуту загальноукраїнської національної ради[48]. Його головною засадою було те, що Національну Раду творять всі галицько-буковинські партії й організації з пропорційною участю своїх представників, а також делегати від СВУ.

Проте наради українського політикуму з приводу реформування ГУР, пропоновані комісією проєкти з цього питання не принесли бажаного успіху. Це сталося через те, що існувало три думки, висунуті трьома групами українських політичних діячів. Соціал-демократи пропонували створити загальноукраїнську політичну організацію як репрезентацію всієї України (Галичини, Буковини й Наддніпрянщини) і виступали за розширення ГУР буковинськими представниками та Союзу визволення України. Проти цього були буковинські націонал-демократи і праве крило галицьких націонал-демократів (С. Баран, І. Кивелюк, В. Панейко та ін.), які прагнули створити спільну організацію тільки австрійських українців (галичан і буковинців без наддніпрянців). Ліве крило галицьких націонал-демократів (С. Голубович, Є. Петрушевич, Й. Фолис, Л. Цегельський) вважало за необхідне зміцнити ГУР представником галицько-українських парламентарів і погоджувалося на прийняття СВУ без буковинського репрезентанта. Радикали підтримували і позицію соціал-демократів, тобто Загальноукраїнську Раду, і проєкт утворення Ради тільки з австрійських українців. СВУ зберігав нейтральність, бо він, як організація закордонних українців, волів триматися подалі від суперечок між австрійськими українцями, хоч принципово був за форму, пропоновану соціал-демократами. З огляду на такі розбіжності в поглядах щодо реформування ГУР в українському політикумі, реорганізаційна

[46] ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 6.
[47] Левицький К. Історія визвольних змагань... С. 403.
[48] ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 14–16.

комісія припинила діяльність, мотивуючи це відсутністю на її засіданнях достатньої кількості присутніх представників від різних політичних організацій, а через те й неправочинність її рішень[49].

На такі конфлікти в українському політичному таборі відгукнулася українська академічна молодь у Відні. На студентських зборах 3 січня 1915 р. прийнято резолюції, в яких вимагали утворення Загальноукраїнської Ради, де були б «заступлені всі політичні напрями України», а вона мала стати «одинокою верховною властю в національно-політичних та культурних справах нашої нації, а передовсім репрезентанткою українських інтересів на зовні в справах державно-правового устрою»[50].

На зібранні українських студентів 12 січня 1915 р., яке очолювали Мирон Дольницький, Корнило Заклинський і Володимир Лисий, було підтверджено попередні рішення і прийнято відповідний лист до українських політичних організацій. У ньому українських галицьких політиків звинувачено у втраті контролю над подіями у краю, продовженні репресій проти українців, недостатній увазі до Українських січових стрільців, незадовільній роботі щодо інформування європейських країн про українську справу, невмілій агітаційній праці серед полонених українців російської армії. Студентство закликало українських політиків до консолідації національно-демократичних сил. У разі невиконання політиками вимог, українська студентська молодь залишала за собою право «витягнення крайніх консеквекцій [наслідків – *І. П.*] зі злочинного поступування керманичів нації»[51].

Головна Українська Рада 16 лютого 1915 р. знову спробувала реорганізуватися шляхом доповнення її складу представниками Народного Комітету УНДП через вибуття М. Павлика й М. Балицького, а також кооптації п'ятьох делегатів від Українського парламентського клубу. Потребу такого зміцнення мотивували тим, що в Раді замало парламентарів, і тому немає відповідного контакту між нею та парламентськими клубами[52].

Тож Парламентський клуб відіслав до Ради п'ятьох представників (Сидора Голубовича, Лева Левицького, Олександра Колессу, Євгена Петрушевича, Юліана Романчука), але замість очікуваної переваги в Раді шальки терезів хитнулися у протилежний бік від курсу Народного Комітету. 20, 28 лютого та 1 березня 1915 р. відбувалися засідання Народного Комітету, на яких обговорили питання відносин до ГУР і прийняли рішення, що у справі реорганізації Ради Народний Комітет вимагатиме, щоб вона об'єднувала тільки галицько-буковинські політичні партії[53]. А 22 лютого 1915 р. на засіданні Народного Комітету з метою втримати свої позиції було порушене питання про вихід із ГУР національних демократів. На заклик відгукнулися К. Левицький, С. Баран, І. Кивелюк, В. Панейко. Загроза розпаду Головної Української Ради змусила її звернутися до М. Ганкевича і В. Темницького стати посередниками між сторонами конфлікту[54].

---

[49] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2020. Арк. 41.
[50] Там само. Спр. 2761. Арк. 7.
[51] ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 62.
[52] Темницький В. Загальна Українська Рада. Пам'яткова книжка... С. 358.
[53] Діло. 1915. 6 березня.
[54] ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 17.

Від 25 лютого до 26 березня 1915 р. відбувалися зустрічі, консультації, наради між різними українськими політичними силами. Українська радикальна та соціал-демократична партії у листах до Народного Комітету наголошували, що криза в ГУР викликана внутрішнім конфліктом у середовищі УНДП, який може поширитися на загальнонаціональну площину[55].

Соціал-демократи виступали за повноправну участь Союзу визволення України у новій Раді, домагалися введення до неї партії О. Барвінського та буковинських соціал-демократів, прагнули утворити соборну українську раду.

Якщо ще декілька місяців тому СВУ не дуже вступав у суперечки галицько-буковинських політиків щодо майбутньої Загальноукраїнської Ради, займаючи насправді нейтральну позицію, то в лютому 1915 р. він став активно заявляти про актуальність створення такої організації. Діячі Союзу зазначали, що в тогочасних умовах війни самостійність поодиноких сил необхідно пов'язати в одне тіло на полі політичної боротьби, яку веде весь народ за своє існування. Потреба такої організації, наголошував Союз, гарантувала б одноціліcть народної політики, її доцільність, послідовність, вона охопила б собою всі територіальні частини, всі напрями політичної думки та змагань нації, звела їх до одного знаменника майбутнього українського народу, визначила чітко з позицій цілого народу, всієї соборної України шляхи та напрями праці. Утворення всеукраїнської політичної структури Союз вважав справою терміновою і невідкладною, бо «події не ждуть, а що в одну мить пропало, цього ціла вічність не воскресить»[56]. Незважаючи на те, К. Левицький і Народний Комітет виступали проти прийняття СВУ рівноправним членом Ради, на спільних нарадах обох груп УНДП все-таки було вироблено узгоджувальну платформу. Зокрема, сторони погодилися долучити до ГУР ще чотирьох представників Народного Комітету, поновити в Раді делегатів від інших партій.

Зрозуміло, що СВУ набрав чітких ознак ідейної організації, з огляду на можливий розвиток подальших воєнних подій, коли Союз зміг би відіграти відповідну роль[57].

Український політикум після тривалих переговорів і дискусій між партіями та групами врешті дійшов до порозуміння, і 30 квітня 1915 р. відбулася нарада представників усіх політичних організацій, котрі згодилися утворити загальну міжпартійну українську політичну організацію, а саме: галицькі та буковинські національні демократи, радикали, соціал-демократи і Союз визволення України.

На цій же нараді вирішено реорганізувати ГУР на Загальну Українську Раду – спільну організацію всіх політичних чинників соборної України, які своєю остаточною політичною метою визначили утворення вільної самостійної України. В. Темницький із цього приводу писав: «У переломову пору, коли у світовій завірюсі рішається доля українського народу, наступила спільна сполука політичних партій і груп без огляду на державні кордони, постав речник політичних інтересів нашого народу в його нерозривній і неподільній цілості»[58].

---

[55] Расевич В. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 1999. Вип. 34. С. 323.

[56] Вістник. 1915. Ч. 9–10. С. 7.

[57] ЦДІАЛ України. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 112–115.

[58] Темницький В. Загальна Українська Рада. С. 360.

Нарада ухвалила низку важливих рішень щодо загальноукраїнської політики: дбати про її одноцільність, проводити спільні політичні акції для загальнонаціональних справ як у державах, між якими поділений український народ, так і на міжнародній арені, координувати діяльність репрезентованих у ній політичних організацій, не втручаючись у їхні внутрішні справи й не порушуючи їхньої самостійності. Зазначалося, що кожна політична організація мала право veto (заборони) при полагодженні принципових питань, які належать до компетенції Ради.

Перше конституювальне засідання Загальної Української Ради відбулося у Відні 5 травня 1915 р. Після привітальної промови К. Левицького прийнято статут ЗУР. У ньому було наголошено на всеукраїнському політичному представництві Радою українського народу під час війни аж до встановлення нормальних повоєнних відносин. Окремо підкреслено визначення нею головних напрямів в економічних і культурних справах українців у Австрії, акцентовано на координації діяльності інших українських організацій та інституцій з головним курсом Ради при збереженні їхньої автономії. Проте зазначалося: якщо будь-яке питання, порушене іншими українськими організаціями, матиме загальноукраїнське значення, то його потрібно вирішувати відповідно до постанов ЗУР.

Статут затвердив представництво складу ЗУР за територіальним принципом у кількості 34 делегатів (14 галицьких і 5 буковинських націонал-демократів, 6 радикалів, 6 соціал-демократів, один від Української народної партії з Буковини і 3 від СВУ).

На першому засіданні вибрано президію ЗУР: Кость Левицький – голова (галицький націонал-демократ); заступники: Микола Василько (буковинський націонал-демократ), Микола Ганкевич (соціал-демократ), Лев Бачинський (радикал), Євген Петрушевич (галицький націонал-демократ) і Олександр Скоропис-Йолтуховський (СВУ). До секретаріату обрано: Всеволод Козловський – СВУ, Осип Назарук – радикал, Ілля Семака – буковинський націонал-демократ, Володимир Темницький – соціал-демократ і Лонгин Цегельський – галицький націонал-демократ.

Президія була виконавчим органом Загальної Української Ради. Вона тричі на тиждень проводила засідання і, виходячи зі своїх компетенцій, полагоджувала надзвичайно багато поточних справ у військових і цивільних властей, представляла домагання ЗУР перед центральним та краєвим урядами, періодично звітувалася повній Раді.

Регламент Ради було прийнято 19 травня 1915 р. Згідно з ним, засідання ЗУР мали відбуватися раз у два тижні. Надзвичайні засідання скликалися президією або на вимогу групи (не менше трьох депутатів).

Для успішної праці Ради було утворено такі секції: правно-політичну (К. Левицький, М. Василько, Є. Олесницький, М. Ганкевич, Л. Бачинський, В. Бачинський, О. Назарук, О. Попович, В. Темницький, О. Безпалко, К. Трильовський, Л. Цегельський, А. Жук, М. Меленевський); пресову (О. Попович, Я. Весоловський, В. Панейко, Л. Цегельський, В. Темницький, С. Баран, О. Назарук, В. Дорошенко, І. Боберський); еміграційну (Л. Бачинський,

Л. Левицький, І. Семака, С. Онишкевич, С. Баран); економічну (Є. Олесницький, І. Макух, Н. Бачинський, В. Ясеницький); культурну (О. Колесса, О. Поповича, І. Макух, І. Боберський, О. Безпалко)[59].

З нагоди утворення Загальної Української Ради СВУ надіслав привітання, в якому наголошувалося, що в такий переломний момент потрібна єдність і солідарна праця всіх елементів українського громадянства без огляду на кордони держав та країв, адже вирішується надзвичайно важлива справа – справа України й майбутнє українського народу. Союз зазначав, що участь у ЗУР представників усіх українських земель дає їй почесний титул «всенародного ареопагу». Союз сподівався, що Рада виправдає надії українців, а його представники, зберігаючи автономію своєї організації, завжди обстоюватимуть завдання, які покликали ЗУР до життя[60].

На другому засіданні 12 травня 1915 р. ЗУР затвердила свою політичну програму у формі заяви-маніфесту «До всіх народів цивілізованого світу!», підписану президією Ради – К. Левицьким, М. Васильком, Л. Бачинським, М. Ганкевичем, Є. Петрушевичем, О. Скоропис-Йолтуховським. У цій заяві ЗУР підтвердила свою політичну орієнтацію на Центральні держави для здобуття самостійності України, визначила головну мету української нації – повна національна свобода розвитку; щодо українських земель під російською займанщиною – вільна, самостійна Україна і в межах Австро-Угорщини – національно-територіальна автономія та об'єднання українських земель в один автономний край; на теренах, де українці становлять меншість, – культурно-національна автономія, так само і для інших національних меншостей на український автономній території. Зазначалося також, що в разі закінчення війни в перехідному періоді Рада мусить мати вирішальний голос у реалізації своїх домагань щодо територіальної та культурно-національної автономії в межах Австро-Угорщини. Вона звертала увагу світової громадськості на те, що конечним, передусім тут, на Сході Європи, є визволення народів, поневолених царатом, передусім українського, найбільш безпощадно гнобленого, котрому в Російській імперії відібрано найпримітивніші людські та національні права. «Визволення це, – зазначалося в заяві, – є конечне в інтересі людськості, цивілізації, демократії і волі!»[61].

Доповненням до вищезгаданої програми став лист ЗУР до Українських січових стрільців від 12 травня 1915 р., в якому була дана політична оцінка для майбутнього України героїзму стрільців на фронтах війни. Власне, в листі йшлося, що в мужності та самовідданості стрілецтва виростає перед світовою громадськістю нова свободолюбна Україна, що змагає до ідеалів демократії, а український народ ніколи не зрічеться прав до самостійного життя, завжди боронитиме дорогоцінні скарби вселюдського поступу, свободи і рівноправності. «Своїми кровавими слідами, – наголошувалося у листі, – Ви визначили шлях у будучину українському народові, шлях до волі і незалежності. Ваша завзята героїчна боротьба на полях вогню і смерті вінчає Вас лаврами воєнної слави, а українському народові добуває місце між народами Європи»[62]. Отже, ЗУР роз-

[59] ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 21–22.
[60] Вістник. 1915. Ч. 19–20. С. 1.
[61] ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 1–2.
[62] Вістник. 1915. Ч. 19–20. С. 11–12.

глядала Українських січових стрільців як важливий політичний чинник українського народу в боротьбі за народні ідеали, джерело сил нації, основу, на якій базуватиметься «будівля кращого завтра»[63].

Політичне становище українського народу, у зв'язку з тогочасними воєнними подіями та загально-політичною ситуацією, було предметом нарад на засіданнях Ради. Обговорюючи актуальні питання, ЗУР давала директиви президії та політичній комісії щодо різних заходів перед урядовими й воєнними чинниками. Унаслідок політичних нарад Ради та праці правно-політичної секції було представлено австро-угорському уряду обширні аналітичні матеріали у справі поділу Галичини і Буковини та утворення окремого українського коронного краю (Є. Олесницький), а також щодо діяльності галицьких повітових рад (С. Дністрянський); необхідності реформи галицької адміністрації (Л. Цегельський). В. Темницький підготував доповідну записку про відносини австро-угорського війська та військових властей до цивільного населення краю і вагомий реферат «Українська справа та інтереси Угорського Королівства». Варто згадати про матеріали, підготовлені С. Томашівським про стан і вирішення української справи в Австро-Угорщині, а також разом із С. Рудницьким щодо визначення західних етнографічних меж українських областей.

Крім письмових представлень, президія ЗУР, здебільшого К. Левицький, М. Василько та Є. Олесницький, обговорювала соціально-політичні прагнення українського народу на зустрічах із прем'єр-міністром Австрії Карлом Штюргком, міністром внутрішніх справ Конрадом Гогенльоге, угорським прем'єр-міністром Стефаном Тісою, галицькими намісниками Германом фон Колярдом і Еріхом фон Діллером, а також із вищими австро-угорськими військовими колами[64].

Від часу зайняття австро-німецькими військами північно-західних українських областей Загальна Українська Рада значну увагу приділяла справам, що стосувалися тих земель. Зважаючи на те, що управа на Холмщині та Волині належала воєнній адміністрації Центральних держав, всі домагання ЗУР звернула до вищого армійського командування. Численні пропам'ятні матеріали стосувалися важливих завдань національного, культурного та господарського напрямків. Це були здебільшого узагальнені документи й матеріали про політичну та церковну ситуацію на Холмщині й тогочасні національно-культурні відносини, вимоги українців до адміністрації зайнятих земель якнайширше залучити до її керівних органів місцевих і галицьких українців; приєднати українські повіти Холмщини до Люблінського генерал-губернаторства; вирішити національно-культурні проблеми на Волині в галузі шкільництва, церковних справ, видання часописів; заснування кооперативів, читалень тощо.

Крім тих важливих і обширних меморіалів, ЗУР разом із СВУ внесла низку подань у певних окремих справах, а саме: про допущення для національно-культурної праці на цих теренах українських діячів з Австрії, заснування стрілецьких комісаріатів у головніших містах Холмщини та Волині для вербункової акції та проведення Січовими стрільцями культурно-освітньої праці серед місцевого

[63] Там само. Ч. 47–48. С. 14.

[64] Темницький В. Загальна Українська Рада. *Український ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1917.* Львів, 1917. С. 171.

українського населення, про дозвіл видання української газети в Холмі або Ковелі та Володимир-Волинському.

Серед культурних справ, якими займалася ЗУР, найважливішою була засаднича вимога щодо галицького середнього і народного шкільництва та шкільної адміністрації. На зустрічі з міністром освіти Австро-Угорщини Максом Гуссареком українські діячі вкінці червня 1915 р. подали меморіал «Галицькі адміністративні проблеми у перехідний період» (С. Дністрянський), в якому йшлося й про організацію шкільництва. У ньому пропонувалося призупинити діяльність Галицької шкільної краєвої ради на час перехідного періоду, утворити українську шкільну комісію у Східній Галичині для керівництва й організації народного, середнього і фахового шкільництва, заснувати українську шкільну секцію у Міністерстві віросповідань і науки[65].

Не менш важливим завданням стало заснування українського університету у Львові. Це питання завжди було в центрі уваги ЗУР, яка при кожній нагоді порушувала його як вагомий національний постулат. Із цього питання члени ЗУР – К. Левицький, Є. Олесницький і В. Темницький – у листопаді 1915 р. передали австро-угорському урядові пропам'ятний лист, в якому обґрунтовували заснування університету як найважливішу науково-культурну потребу української нації.

«Рівноправність української мови в уряді, школі та церкві, – йшлося в документі, – стає пустим словом, як українська нація не має осідку культури, що підносить розвій української науки, письменства і штуки та дбає про виобразованння українських урядовців, професорів, духовників». Рада настирливо просила уряд в найкоротшому часі заснувати університет у Львові з українською мовою викладання[66]. Від компетентних урядових чинників ЗУР отримувала неодноразові запевнення у позитивному розв'язку.

Так, 18 червня 1916 р. міністр освіти Макс Гуссарек заявив делегації на чолі з К. Левицьким, що «українці вже сьогодні стоять перед дверима університету». Однак це питання так ніколи і не було втілене в життя через воєнні події та подальший розпад Австро-Угорщини.

Значну вагу приділяла ЗУР питанням економічного напрямку, головні з яких виклав 11 березня 1916 р. член Ради, посол до віденського парламенту Є. Олесницький у рефераті «Біжучі питання й наші завдання на економічному полі».

ЗУР 11 серпня 1915 р. видала протест проти масового вивезення російськими військами, згідно з наказом XVII армійського корпусу від 20 червня 1915 р., населення східногалицьких і буковинських повітів до Росії. У ньому зазначалося, що російські окупаційні власті залякували місцевих жителів видуманими звірствами австро-угорської армії і при тому вивозили все, що тільки мало будь-яку вартість та можна було взяти зі собою, а решту спалювали і знищували. Мета таких злочинних дій, як підкреслено у протесті, насамперед звернена проти всього українського народу, є одним із засобів його морального та матеріального послаблення в боротьбі проти російського панування, за самостійну державу [67].

[65] Левицький К. Історія визвольних змагань... С. 191.

[66] Там само. С. 259–262.

[67] Вістник. 1915. Ч. 25–26. С. 13.

Проте опозиція з парламентського клубу не була задоволена керівництвом ЗУР і звинувачувала його у посиленні впливів поляків у Східній Галичині, зникненні сотень українських громад, вказувала на відсутність українських урядників і віцепрезидента – українця при намісникові краю, скасування надписів на залізничних станціях і вилучення залізничних квитків українською мовою, на масові конфіскації матеріалів у газетах за будь-яку згадку про самостійну Україну чи полеміку з поляками в українських виданнях. У той час значно активізувалася боротьба польських національних сил за входження українських земель до майбутньої Польщі, зокрема щодо приєднання Холмщини. Австрійська влада всіляко просувала збільшення польського легіону, водночас будь-яка спроба збільшити українське військо наштовхувалася на відмову урядових чиновників[68]. До цього додалося ще й відправлення до австрійської армії відібраних січовиками рекрутів, які мали поповнити ряди УСС-ів[69].

Ці втрати українців, на думку опозиції, були спричинені пасивністю К. Левицького і М. Василька, безмежною довірою до прем'єр-міністра К. Штюргка, політичною боротьбою всередині ЗУР, деморалізацією політики і тим, що вона була «галицька, загумінкова, а не загальноукраїнська». Рада поділилася на дві частини.

У цих умовах опозиція з парламентського клубу оголосила бойкот і залишила ЗУР. Першими вийшли зі складу Ради Є. Петрушевич і Т. Войнаровський, залишив посаду секретаря Л. Цегельський, але деякі представники опозиції з метою перешкодити самоліквідації ЗУР усе ж її не покинули. СВУ, незважаючи на недоброзичливе ставлення до нього частини галицьких і буковинських політиків, віддавав перевагу співпраці з галичанами, буковинцями в межах ЗУР, виступав із закликом «до єдності, до спільної праці», яку трактував як «координацію діяльності і поділ праці»[70].

Потрібно також наголосити, що джерелом напруження відносин у Раді стало обговорення з ініціативи В. Левинського повноважень Д. Донцова як представника ЗУР у Німеччині. Наприкінці 1914 р. Донцов виїхав у Берлін, де рекомендувався мужем довір'я голови ЗУР або навіть самої Ради. Там він видавав тижневий бюлетень «Ukrainische Korrespondenz» для обслуговування преси Німеччини, Австрії й нейтральних держав, зокрема скандинавських. На утримання свого бюро Донцов отримував щомісячно 300 нім. марок від Ради[71]. В одному з інтерв'ю мюнхенській газеті 6 червня 1915 р. він заявив, що нема жодної серйозної української політичної організації, яка домагалася б самостійності, і що Україна «почуватиме себе щасливою, якщо до Австрії війна приріже більший чи менший кусок України»[72]. Крім змісту інтерв'ю, невдоволення у членів ЗУР викликало й те, що Д. Донцов, прикриваючись патронатом К. Левицького, зводив різного роду наклепи на діячів СВУ.

У дискусії з цього приводу М. Василько заперечив, що Д. Донцов є делегатом ЗУР, вважав цю інформацію помилкою газети, а інтерв'ю наддніпрянця

[68] ЦДІАЛ України. Ф. 440. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 9.
[69] Там само. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 20–21.
[70] ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 12а. Арк. 10.
[71] Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. Нью-Йорк, 1974. С. 135–136.
[72] Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 167.

результатом прохання австро-німецьких кіл. К. Левицький намагався виправдати себе тим, що відіслав Д. Донцова до Берліна не як представника ЗУР, а для редагування пресових видань Ради. До того ж діяльність Д. Донцова фінансував за власні кошти президент ЗУР[73].

Діяльна участь СВУ у Раді спричинила незадоволення з боку деяких українських політичних діячів. Проти представництва наддніпрянських українців у ЗУР дуже гостро виступили О. Назаріїв, Д. Донцов і В. Степанківський. Вони подали голові Ради К. Левицькому 7 червня 1915 р. протест, в якому рішуче заперечували визнання галичанами і буковинцями такого права для СВУ[74]. Між тим симпатії М. Василька й К. Левицького були на боці Залізняка та Донцова, які у вересні 1914 р. вийшли з СВУ, і Степанківського, якого не прийняли до Союзу, закидаючи йому занадто близькі стосунки з австро-угорським Міністерством закордонних справ. Через це він говорив, що треба створити «Союз визволення від Союзу визволення України»[75].

Усі троє (Залізняк, Донцов і Степанківський), будучи поза Союзом, відчували приязне і доброзичливе ставлення з боку обох провідників галицько-буковинського парламентарного представництва. Щодо Донцова, то він мав певне моральне співчуття з боку окремих діячів та пресових органів.

У липні 1915 р. Д. Донцов опублікував у Лозанні заяву «До моїх політичних однодумців (З приводу т. зв. Союзу визволення України)», в якій старався обґрунтувати свій вихід із Союзу і «вияснити правдиве обличчя цієї групки». У заяві Донцов не робив закидів проти програми чи роботи Союзу, а натомість поставив собі за мету дискредитувати організацію через її провідників. Зокрема, Дорошенка, Жука, Любарського-Письменного він називав людьми зовсім політично не знаними на Україні, а Меленевського і Скорописа-Йолтуховського характеризував як колишніх русофілів. Останнім двом він особливо дорікав за колишню належність до «Спілки», заперечуючи їхні теперішні самостійницько-соборницькі переконання. В. Дорошенка критикував за пасивність у партійному житті соціал-демократії, Жука називав малоінтелектуальною людиною. Очорнюючи діячів Союзу, Донцов закликав «всіх поважно думаючих і дорожачих своєю репутацією українських емігрантів сторонитися цієї групи»[76].

Андрій Жук у листі до редактора «Діла» Василя Панейка від 19 жовтня 1915 р. у зв'язку з дуже обережним виступом газети проти наклепницької заяви Донцова, писав: «Щось Ви дуже по-батьківськи віднеслися до Донцова, коли його треба було назвати по-імені та в гострих словах нап'ятнувати. Даремно Ви узагальнюєте факт "взаїмного поборювання" і розтягаєте його на нас. Взагалі, одержуємо враження, що всі вмовляють в себе та в інших, що ми також не без вини, а на ділі так є. Коли би хотілося шукати виновників, то знайшлися б вони і з-поза еміграції, а ті особи з еміграції, які проти нас виступають, до певної міри є знаряддям в руках дійсних виновників наших внутрішніх заколотів»[77].

---

[73] ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 88–89.
[74] Левицький К. Історія визвольних змагань... С. 162–163.
[75] Свобода. (Джерсі Ситі; Нью-Йорк). 1954. 7 серпня.
[76] ЦДІАЛ України. Ф. 360. Оп.1. Спр. 53. Арк.1–2.
[77] ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 413.

Значну підтримку СВУ отримав від опозиційних сил в УНДП, які вважали, що робота Донцова і Степанківського «поза доволі мізерними газетками, обмежується на писання пасквілів особистих проти СВУ...»[78].

Володимир Степанківський теж зводив особисті порахунки з Союзом. «Підриваючи дітвацькими випадами повагу Союзу і довір'я до нього, – підкреслювалося в "Українському слові", – п. Степанківський підриває, таким чином, довір'я до українців взагалі, і каже чужинцям бути недовірливими рівно до Союзу, як до "L'Ukraine", як і до австрійських українців та їх провідників». Звичайно, члени Союзу не могли мовчати з приводу різноманітних інсинуацій, спрямованих проти діяльності СВУ. Вони вимагали від президії ЗУР розглянути неклепницькі виступи Донцова і Степанківського, які «лихе враження роблять в деяких важних місцях».

На запит до президії ЗУР, від імені кого має доручення виступати Донцов, Союз отримав відповідь від віцепрезидента Ради М. Василька, що Донцов, живучи в Берліні, перебував у тісному контакті з німецькими й австрійськими урядами та, очевидно, отримав від них вказівки висувати більш поміркування українські вимоги, які у зв'язку з перебігом воєнних подій і міжнародних взаємовідносин більше підходять для урядів Центральних держав, ніж самостійницькі змагання українців.

Згодом президія Ради зробила роз'яснення, з якого висновувалося, що вона ні Донцову, ні Степанківському не давала від себе ніяких уповноважень, а «тільки деякі члени Президії стояли у приватних зносинах з ними»[79]. Так, ЗУР відмежовувалася від них, щоб не дискредитувати українську справу перед світом.

Попри підтримку діяльності СВУ більшістю членів ЗУР, група К. Левицького і М. Василька використовувала Д. Донцова і В. Степанківського як засіб тиску на опозицію в Раді, намагалася створити підконтрольне політичне представництво Наддніпрянської України.

Андрій Жук на засіданні ЗУР 30 жовтня 1915 р. так описав стосунки СВУ із західноукраїнськими політичними організаціями: «Часом ми і австрійські українці говоримо про справи на ріжних мовах і одні других не розуміємо, – пущено в обіг злобну пльотку, що ми не хочемо нікого з австрійських українців пустити на Російську Україну, що ми хочемо когось підчинити собі і мало що не правительством майбутньої України себе уважати. Щось подібного може придумати лише злоба і зависть людська»[80].

На початку травня 1916 р. у ЗУР стався розлом, який спричинив вихід із складу її президії представників радикальної та соціал-демократичної партій. Український парламентський клуб на засіданнях 7 і 9 травня 1916 р. прийняв рішення організувати тісну співпрацю між українськими парламентськими представництвами шляхом скликання спільних нарад у загальнонаціональних справах[81]. Про це Український парламентський клуб офіційно повідомив

[78] ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 21.
[79] Українське слово. (Львів). 1915. 16 листопада.
[80] ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 2.
[81] Вістник. 1916. Ч. 100. С. 346.

міністра закордонних справ Австро-Угорщини С. Буріана. Отримавши від нього схвалення такої співпраці, українські парламентарі вирішили самі вести справи загальнонаціональної політики, які досі належали до компетенції ЗУР.

Серед депутатського корпусу 9 травня 1916 р. виникла ідея створення нової політичної організації – Загальної української парламентської репрезентації. Проєкт цієї політичної структури розробив член Палати Панів І. Горбачевський. До її складу мали ввійти депутати парламенту і члени Палати Панів[82]. Нова політична структура, за задумом політиків, не мала втручатися у сферу компетенції ЗУР, а існувати на «підставі відповідного поділу чинностей». Імовірно, що такі рішення Українського парламентського клубу стали ще однією спробою опозиції усунути від влади панівну верхівку.

Згадані події отримали широкий розголос у пресі. Рупор групи К. Левицького газета «Діло» 12 травня 1916 р. розцінила реформування Українського парламентського клубу як спробу узурпувати повноваження ЗУР у сфері «справ загальнонаціональної політики». Водночас опозиційний часопис «Українське слово» 13 травня 1916 р. назвав здекомплектування ЗУР довершеною подією (до складу президії Ради кооптовано заступника голови парламентського клубу Є. Левицького) і вітав перехід влади до Українського парламентського клубу, «яко дальший етап у праці коло будівлі нашої будуччини»[83].

Президія ЗУР 18 травня 1916 р. оприлюднила заяву, в якій констатувала, що «ніякої кризи ані в ЗУР, ані в її Президії нема. Вона дальше відбуває правильно свої наради та полагоджує справи». У заяві Рада визнала, що представники окремих партій мають власне бачення багатьох проблем, але водночас вони «з усією рішучістю стоять за удержання і зміцнення нашої міжпартійної спільної організації», інформувала громадськість про те, що Рада існує, інакше «се було б великим ударом». У комунікаті висловлювалася надія, що українське суспільство підтримуватиме Загальну Українську Раду й «охоронятиме перед усякими затіями»[84]. На доказ своєї життєздатності делегація президії Ради відвідала 12 травня 1916 р. намісника Галичини, а 19 травня 1916 р. відбулося чергове засідання ЗУР[85]. На ньому А. Жук висловився від імені СВУ за збереження повноважень ЗУР «виступати наверх від цілого українського народу і заступати його загальні інтереси»[86]. Однак виступи львівської преси, злобні повідомлення польських часописів про розлом в українському політичному таборі, підтримувані німецькою пресою в Австрії та Німеччині, свідчили, що в українському середовищі діється щось недобре.

Унаслідок переговорів політичні групи, що ворогували, досягнули компромісу. На засіданні Українського парламентського клубу 23 травня 1916 р. з ініціативи Ю. Романчука було прийнято рішення про заснування єдиної Української парламентської репрезентації, яка, проте, «нічим не нарушувала існування ЗУР»[87]. Цим було започатковано створення альтернативної до ЗУР політичної

[82] ЦДІАЛ України. Ф. 440. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 34.
[83] Українське слово. 1916. 13 травня.
[84] Діло. 1916. 18, 19 травня.
[85] Вістник. 1916. Ч. 40. С. 346–347.
[86] ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 254.
[87] Вістник. 1916. Ч. 40. С. 375.

структури. У нарадах із цього питання взяли участь К. Левицький, Ю. Романчук, С. Вітик, К. Трильовський та І. Горбачевський. На засіданні ЗУР 4 липня 1916 р. було прийнято рішення віддати цей проєкт на обговорення партій[88].

У такій ситуації СВУ зайняв всеукраїнську позицію. Він зазначив, що ЗУР – безпартійне національно визнане представництво українського народу на час війни. Будь-які дії чинних органів заступництва українців мусять узгоджуватися з рішеннями Ради і в загальнонаціональних справах. Віддаючи належне ЗУР, Союз вважав, що робота Ради мала бути скоординована з діяльністю інших органів та інституцій, які також мусять керуватися її рішеннями. «В рамах цих постанов Ради, – йшлося у комунікаті ЗУР, – розвиває свою самостійну політичну діяльність організація російських українців – Союз визволення України, та проти цих постанов виступають партійні та парламентарні організації, забирають від часу до часу голос у національних справах загального значення»[89].

Звичайно, Союз давав собі відчит у правах та обов'язках послів, але заперечував існування декількох «організаційно непридатних партійно-парламентських тіл». Він вважав, що окрема партійна організація не може без шкідливого впливу на справи займатися політичною діяльністю загальноукраїнського значення, тим більше без участі інших посольських груп і поза межами Загальної Української Ради. Рівночасно Союз висловлювався про те, що організаційне об'єднання всіх українських посольських груп і утворення одноцільної загальноукраїнської парламентської репрезентації, яка б діяла паралельно із ЗУР, зважала б на її політичну лінію, ведучи всі політичні справи, не мало б ніяких перешкод у мирний час[90]. Така позиція була викликана бажанням зберегти впливи Союзу на галицько-буковинську політику, оскільки члени СВУ не мали підстав претендувати на місце в Українському парламентському клубі. Зазначалося, що будь-які тертя в Раді не мають реальної основи. «Український національний табір, – стверджувало керівництво СВУ, – єдиний тяжкою долею рідного краю і однодумним бажанням, щоби в міру сил, при твердих об'єктивних обставинах, промостити народові шлях до кращої будуччини, не закриваючи при цьому очі на байдужість до нашої справи одних і ворожі підкопи других»[91]. Надмірна лояльна позиція керівництва ЗУР до австрійських властей, які не надто прагнули виконувати українські вимоги, призвела до скликання 17 червня 1916 р. спільної наради голів депутатських клубів національно-демократичної та радикальної партій. Вирішено, що депутати займатимуться відносинами з центральною владою, а ЗУР – всіма іншими справами. Те саме було підтверджено 23 вересня 1916 р. на нараді українських депутатів австрійського парламенту. У середовищі українських депутатів існували гострі суперечки щодо тактики дій щодо домагань перед австрійським урядом.

Польська й австрійська преса рясніла повідомленнями про неоднорідність українського табору. Союз звертав увагу українських політиків на те, що це не є випадковим виявом чиїхось настроїв супроти українських справ, а свідомим

[88] ЦДІАЛ України. Ф. 440. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 35.

[89] Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 171.

[90] Там само. С. 172.

[91] Діло. 1916. 30 травня.

прагненням «колотити воду». Незгода між українцями виникла через появу різноманітних «довірочних меморіалів» про українство, якими засипали всі урядові інстанції й на які останні відповідали тільки обіцянками. Так, під час засідання ЗУР 28 жовтня 1916 р., коли ситуація з поділом Галичини ще не виглядала надто критичною, К. Левицький, посилаючись на слова графа К. Штюргка, запевняв, що «польська справа [йшлося щодо проголошення Польської держави – *І. П.*] тепер не є актуальна». Усе це подавалося без критичного аналізу і ставило українських політиків перед невідомим майбутнім. Виступаючи 28 жовтня 1916 р. на засіданні ЗУР, А. Жук дуже різко критикував її керівництво. Він говорив: «Се діється тому, що ми дрантє, не тільки тому, що ми не маємо шляхти, учених і т. д., а тому, що ми раби і пахолки! Гріх був би, якби таких нас хтось респектував [поважав – *І. П.*]. Ми не вміємо себе поводити ані супроти других народів, ані супроти міністрів. Коли люди, що стоять на чолі, так себе поводять, то хто буде числитися з нами?». На цей виступ А. Жука звернув увагу голова Ради К. Левицький: «Мушу застерегтися проти слів, які ужив п. Жук відносно тих, що стоять на чолі, в роді пахолків і лакеїв... Не можу зрозуміти до чого зміряють тяжкі закиди п. Жука. Чи це змагання до розбиття нашої організації?»[92]. Це свідчило, що молодша генерація Ради не була задоволена методами керівництва політичного проводу. На її думку, Рада не підтримувала зв'язку з суспільністю, деякі її дії були невідповідними і тільки шкодили українській справі[93].

На засіданні ЗУР 1 листопада 1916 р. відбулася дискусія щодо поширюваних чуток про намір австрійського уряду змінити правно-державне становище Галичини. 2 листопада на зборах українських послів Галичини й Буковини для з'ясування цього питання вирішили вислати до прем'єр-міністра Австро-Угорщини Ернеста фон Кербера (заступив вбитого К. Штюргка) делегацію у складі К. Левицького, Ю. Романчука, Є. Петрушевича, Є. Левицького, Л. Бачинського й М. Спинула.

На зустрічі з прем'єр-міністром К. Левицький заявив, що українцям відомо про скору появу маніфестів щодо реституції (відновлення) Польщі та відокремлення Галичини. Тому українська репрезентація рішуче не згодна, що таке важливе питання для українського народу вирішується без нього й віддається на поталу його національному противникові, й вимагає поділу краю на польську та українську частини. На рішучі вимоги українців Е. Кербер заявив, що протест і мотиви депутації передасть цісареві.

На нараді Української парламентської репрезентації 4 листопада 1916 р. прийняли рішучий протест проти відокремлення краю, яке проводиться без порозуміння з українцями, і доручили президії представництва негайно повідомити урядові кола монархії про одностайне становище всього українського народу в цій справі[94].

Остаточний розкол Загальної Української Ради стався після проголошення 5 листопада 1916 р. австро-угорським цісарем і німецьким кайзером маніфестів про утворення Польської держави й відокремлення Галичини. На спільному

[92] Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E, Vol. 9, File 10.

[93] Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 172.

[94] Вістник. 1916. Ч. 65. С. 747.

засіданні галицьких національно-демократичного та радикального парламентських клубів 5 листопада 1916 р. їхні керівники склали президіальні мандати ЗУР.

Надзвичайне засідання ЗУР відбулося 6 листопада 1916 р. На ньому члени Ради звинуватили К. Левицького й М. Василька в тому, що вони мали знати про заплановані зміни, не заспокоювати суспільство, а закликати його до спротиву[95].

Під керівництвом Ю. Романчука 7 листопада 1916 р. відбулося чергове засідання національно-демократичного і радикального парламентських клубів (без буковинців), на якому заслухано детальний звіт К. Левицького про переговори з австро-угорським урядом щодо утворення в Галичині окремого автономного українського краю. Він зазначив, що попередній прем'єр-міністр К. Штюргк багато разів (останній – 10 жовтня 1916 р.) запевняв про незмінне рішення австрійських державних чинників уконституювати Східну Галичину як окремий коронний край з українською автономією. Після жвавих дебатів одноголосно було прийнято ухвалу обидвох парламентських клубів, у якій гостро запротестовано щодо відокремлення Галичини[96].

Тут варто звернути увагу на неправдивість і двоякість обіцянок, які давав прем'єр-міністр Австро-Угорщини К. Штюргк українським політикам щодо вирішення питання утворення окремого українського коронного краю. «Цей факт дуже характерний для колишнього президента міністрів!» – писав «Вістник», намагаючись певною мірою виправдати австролоялізм керівництва галицько-буковинського політичного проводу. «Восени 1915 р., – зазначав часопис, – інформував "довірочно" українських політиків, що Галичину поділиться і з української частини утвориться провінцію, означував навіть її межі та вищого крайового суду у Львові. Влітку 1916 р. інформував поляків, що вирішено цілу Галичину відокремити, а десять днів перед своєю смертю, отже восени 1916 р. впевнював українських політиків, що у вирішенні про поділ Галичини не сталося ніяких змін, але це наступить аж по закінченню війни»[97].

Однак це аж ніяк не вплинуло на членів президії ЗУР, які після звіту К. Левицького зложили свої мандати, а парламентський національно-демократичний клуб відкликав із Ради всіх своїх делегатів. На цьому ж засіданні Л. Цегельський вніс пропозицію розв'язати ЗУР у зв'язку з «конфліктами з Українським парламентським клубом і через багато занедбань». Проте було прийнято рішення скликати нове засідання Ради протягом наступних двох тижнів.

Опозиція розцінила також як поразку австрофільського курсу К. Левицького і М. Василька приєдналися згідно з розпорядженням вищого командування австро-угорської армії від 7 червня 1916 р. до Люблінського генерал-губернаторства етнічно-українських Холмського, Грубешівського і Томашівського повітів та урядової заміни назви міста на «Chelm»[98].

СВУ також звинуватив керівників Ради в недостатній підтримці акцій на окупованих українських землях. Зазначалося, що окремі дії Союзу ставилися

[95] Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. С. 21.
[96] Вістник. 1916. Ч. 65. С. 747.
[97] Там само. Ч. 68. С. 802.
[98] ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 43.

під сумнів Радою, хоча він завжди утримувався від усього, що могло завести до розбиття Ради. Тепер, вважав Союз, коли «українське питання перекреслено», а українська проблема не вирішиться тимчасовим становищем Галичини чи Волині, потрібно «творити хоч факти ідеального значення, що ведуть до здійснення ідеалу Вільної України». Діячі СВУ зазначали: якщо в теперішній момент нічого реального в українській політиці не можна осягнути, то треба вести самостійницьку пропаганду, якою просякнуті ухвали Ради. Але, наголошував А. Жук, оголошення і поширення резолюції – це тільки «паперова боротьба», якщо за ними не буде руху, то все це марна справа. Він наголошував: «Ми мусимо заяснитись на якесь діло. Щодо резолюцій, то стою за їх оголошенням і передачею урядові»[99].

Союз визнавав існування Ради вкрай необхідним, вважав, що після неї не виникне більше об'єднання всіх українських суспільних сил, яке б так сильно репрезентувало ідею самостійної України. Через організаційно-тактичні мотиви, бачачи загострення суперечностей у галицько-буковинському політичному таборі та намагаючись бути якнайдалі від них, Союз вийшов із Загальної Української Ради[100]. Свою політичну позицію президія Союзу вважала тимчасовою, відповідно до подій, коли остаточно буде з'ясовано зовнішнє та внутрішнє становище українського політичного табору в Австрії, а також коли Рада нав'яже контакт із членами й прихильниками Союзу в окупованих українських землях і за кордоном та отримає їхню підтримку в цих справах[101]. ЗУР, на думку членів СВУ, потребувала реформування. Зокрема, у її компетенції мало залишитися ідейне керівництво загальноукраїнськими політичними процесами, а практичне ведення справ – перейти до «відповідних крайових представництв», тобто до майбутніх новоутворених комітетів ЗУР на галицьких теренах.

Після засідання 7 листопада 1916 р. К. Левицький подав у відставку з посад голови парламентського клубу та голови Загальної Української Ради. М. Василько, що перебував тоді на лікуванні в Берліні, у листі до К. Левицького від 5 листопада 1916 р. писав: «... маніфест про утворення Польського Королівства, котрий в цей твір втягає великі області, які під історичним і державно-правовим оглядом українські, й має на увазі втягнення ще дальших чисто українських губерній, які тепер ще лежать у воєнній області союзних військ, далі звернене... цісарем до австрійського президента міністрів відручне письмо, що автономію, яку має надатися краєві Галичині, відносить також до будучності мільйонів австрійських українців, роблять діяльність ЗУР ілюзорною. З огляду на це моє незмінне переконання я на найближчім засіданню ЗУР поставив би внесення на її розв'язання...». Він повідомляв про свій вихід із президії ЗУР і посади віцепрезидента Ради. «Доки я мав промінь надії, що займаю це становище для охорони моїх мандатів, видержував я наперекір всім труднощам, – зазначав М. Василько. – Нині мене наповнює непохитне переконання, що я і ціла ЗУР зайві». Про зміст листа він просив К. Левицького поінформувати всіх членів Ради[102].

---

[99] LAC. R-2297-0-3-E, Vol. 9, File 10.
[100] Вістник. 1917. Ч. 1. С. 3.
[101] Діло. 1916. 10 листопада.
[102] Вістник. 1916. Ч. 65. С. 748.

Згодом К. Левицький писав: «... коли інші народи – поляки, чехи та німці об'єднувалися в такім важкім моменті, щоб разом і згідно поширити свої національні змагання, у нас і між нами зачалось розлазити»[103]. На думку В. Темницького, листопадова криза 1916 р. у ЗУР значною мірою стала наслідком відсутності крайових і місцевих комітетів Ради. «ЗУР не знайшла опертя серед мас, – стверджував він, – а остала купкою фліхтлінгів, котра чогось домагається, але з котрою з природи речей мало хто числиться»[104].

На спільному засіданні 8 листопада 1916 р. національно-демократичні та радикальні парламентські клуби вирішили ліквідуватися, з погляду «на небезпечне становище українського народу», та утворити «на основі найстрожайшої солідарності всіх українських послів і членів Палати панів клубову організацію "Українську парламентську репрезентацію (УПР)"»[105]. Головою нової організації став Юліан Романчук, заступниками – Лев Бачинський та Євген Петрушевич, секретарем – Лонгин Цегельський. Членами парламентської комісії вибрали Євгена Левицького і Кирила Трильовського, а їхніми заступниками – Володимира Сінгалевича і Миколу Лагодинського. Згодом Є. Левицький через сімейні обставини вийшов із парламентської комісії, а його місце зайняв В. Сінгалевич. По уконституюванні ухвалено видати звернення до українського народу з закликом об'єднатися навколо УПР із метою національного захисту. До парламентської репрезентації вступив також, як писав «Вістник», «неприступний соціал-демократичний посол Семен Вітик, не маючи на це згоди проводу УСДП»[106].

Розпочатий опозицією ще навесні 1916 р. політичний проєкт, який передбачав концентрацію всіх політичних повноважень у руках депутатів й усунення від керівництва групи К. Левицького і М. Василька, було реалізовано. Тепер УПР прагнула якнайскоріше розширити свої повноваження, створювала структури, які, по суті, повторювали будову ЗУР. 9–14 листопада 1916 р. на засіданні УПР утворено депутатські комісії для господарських справ і відбудови краю, справ біженців та евакуйованих, а також Фонд національної оборони, кошти з якого повинні були забезпечити фінансову незалежність українських політиків.

Один із діячів Української радикальної партії Роман Заклинський із цього приводу писав, що політиків тільки цікавило, хто «має вести українську політику, а не як її вести, ... до якої найближчої мети вона має стреміти»[107]. Остаточне організаційне оформлення Української парламентської репрезентації відбулося на засіданнях 24–25 листопада 1916 р. Вирішено було розширити представництво й УПР за рахунок депутатів Галицького сейму, а також по одному представникові від політичних партій. Щоб не допустити цілковитого розколу галицького українського політичного проводу, Українську парламентську організацію очолив найстарший український депутат, віцепрезидент австрійського парламенту

---

[103] Галичина: історія, політика, культура: в 11 т. / гол. ред. ради М. Литвин; відп. ред. І. Патер. Львів; Тернопіль, 2016. С. 449.

[104] ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 314.

[105] Вістник. 1916. Ч. 65. С. 748.

[106] Там само.

[107] Шляхи. 1917. № 1–2. С. 98.

Ю. Романчук[108]. Українські депутати з Буковини через одіозність М. Василька залишилися поза межами організації[109]. Всі суперечності між галицькими і буковинськими політиками стосувалися не тільки ставлення до австрійської влади, але й мали також особистий характер, а саме: несприйняття галичанами М. Василька як можливого лідера депутатського представництва, невизнання його обіцянок домовитися з владою[110].

Останнє засідання Загальної Української Ради відбулося 29 листопада 1916 р., на ньому прийняли резолюцію про припинення її дій і передачу уповноважень Українській парламентській репрезентації як представництву інтересів українського народу в Галичині[111].

Загальна Українська Рада, репрезентуючи загальнонаціональні змагання українського народу в період війни, доклала багато зусиль, щоби стати виразником і заступником усіх життєвих інтересів українців, вважала головним у своїй діяльності вирішення українського питання. Але неоднакові підходи до політичних подій, зокрема акцій Союзу в Наддніпрянщині, недоброзичливе ставлення декотрих керівників Ради до Союзу, опозиція щодо керівництва Ради з боку окремих галицьких політиків, призвели до її ідейно-організаційної кризи та неминучого вирішення.

Треба зазначити, що згодом, після офіційного розпуску Загальної Української Ради, К. Левицький взявся за її відновлення. Однак ані з'їзд нотаблів УНДП (лютий 1917 р.), на якому він отримав мандат довіри щодо реанімування ЗУР, ані згода М. Василька разом зі Союзом буковинських парламентських і сеймових послів повернутися до нової Ради ні до чого не призвели.

Спроба Ю. Романчука об'єднати українських депутатів в одній загальній організації виявилася невдалою. На зборах УПР 7 червня 1917 р. більшістю її членів, незважаючи на згоду Лева Бачинського і Володимира Загайкевича, було заблоковане рішення прийняти буковинців до спільної організації. 28 червня 1917 р. члени УПР погодилися створити разом із буковинцями Загальне Українське парламентське заступництво. Проте до вироблення статуту майбутньої організації так і не дійшло. Щобільше, малоефективна діяльність УПР спонукала її членів до заміни голови репрезентації – замість Ю. Романчука був обраний Є. Петрушевич.

Невдачею закінчилися намагання митрополита А. Шептицького консолідувати український політичний табір. Розмежування в керівництві українського політичного руху зберігалося аж до розпаду Австро-Угорської імперії. Цілком зрозуміло, що це дуже негативно позначалося на долі українського народу в наступні роки.

Зусилля українського політикуму, спрямовані на реорганізацію Головної Української Ради в Загальноукраїнську політичну репрезентацію під час війни, засвідчили його готовність на ділі втілити в життя державницько-соборниць-

[108] Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 роках. Філадельфія, 1956. С. 14.

[109] Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. С. 21.

[110] Добржанський О. Українські депутати австрійського парламенту та місцевих сеймів у роки Першої світової війни. *Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи.* Чернівці, 2000. С. 44–45.

[111] ЦДІАЛ України. Ф. 440. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 29.

ку ідею. Проте відносини між окремими партійними групами галицько-буковинського політичного проводу та їхніми керівниками, не завжди доброзичливе ставлення останніх до представництва наддніпрянців послаблювали український національний рух та вирішення українського питання, що стало важливим чинником європейської політики. Тільки активна позиція Українського парламентського клубу на чолі з Є. Петрушевичем щодо консолідації національно-демократичних сил призвела до утворення Загальної Української Ради.

Варто зазначити, що наддніпрянські політемігранти консолідувалися з протестами галицького політикуму проти листопадових актів 1916 р. Центральних держав із приводу проголошення Польської держави і відокремлення Галичини. Цілком очевидно, що зміст і форма прийнятих листопадових актів засвідчили ігнорування Віднем прагнень українських політичних сил щодо поділу Галичини на дві частини – українську і польську – та утворення українського коронного краю. Декларація цісаря від 5 листопада 1916 р. щодо розширення автономії Галичини була типовим актом лицемірства австрійської політики проти українців, але одночасно стала для них дороговказом для подальших дій щодо Австрії.

Так, 7 листопада 1916 р. відбулося засідання Української парламентарної репрезентації за участю всіх українських послів до Державної ради та Палати панів під керівництвом Ю. Романчука. Вони засудили рішення про відокремлення Галичини, наголосили на антиукраїнському спрямуванні цього цісарського акта, згідно з яким найбільший, четвертий за кількістю народ держави віддавався під необмежене панування його національного противника, і проголосили про свій твердий намір домагатися й далі створення свого українського краю в межах Австрії[112].

УПР 13 листопада 1916 р. звернулася з маніфестом «До українського народу Галицької й Володимирської землі», в якому різко засудила рішення про «особливий статус» Галичини[113].

СВУ видав спеціальний комунікат проти утворення Польської держави і рішуче протестував проти приєднання до її складу українських земель Холмщини, Підляшшя і Волині[114].

ЗУР на надзвичайному засіданні 6 листопада 1916 р. прийняла резолюцію, в якій категорично заявила проти включення до складу Польщі найменшої історично-етнографічної української області[115].

Так, українські репрезентації, висловивши своє ставлення до листопадових актів, закликали всі українські національно-демократичні сили до консолідації, незмінно дотримуватися визначеного курсу засадничої політичної орієнтації у змаганні до здійснення своїх практичних вимог і досягнення національно-політичних цілей. Для цього, на думку українського політикуму, незважаючи на подальший розвиток подій, у національних змаганнях потрібно було розраховувати тільки на самих себе, зважати на власні сили, розсудливо оцінювати кожночасне становище відповідно до фактів і реальних спроможностей. Українські

[112] Вістник. 1916. Ч. 65. С. 747.
[113] Там само. С. 746.
[114] Левицький К. Історія визвольних змагань... С. 432.
[115] Вістник. 1916. Ч. 64. С. 729.

політики підкреслили незмірне багатство власних сил і потребу якнайкращої їхньої організації, консолідації і належного використання.

Із приходом на престол нового імператора Карла І, який оголосив про відновлення роботи парламенту, зросла серед українських політиків надія на ліквідацію «особливого статусу» Галичини, з огляду на вето чеських і словенських депутатів[116].

Утворення Центральної Ради спонукало керівників УПР до більш активних дій у з'ясуванні майбутньої долі Східної Галичини, а державотворчі процеси в Наддніпрянщині заохочували прагнення галицьких українців до державної самостійності.

Підписання 9 лютого 1918 р. у Бересті мирного договору між Українською Народною Республікою і державами Почвірного союзу дало можливість приєднати до неї Холмщину й Підляшшя. Укладено також таємний договір між Австро-Угорщиною і УНР у справі Галичини й Буковини. За ним австрійський уряд зобов'язувався найпізніше до 31 липня 1918 р. злучити «в один суцільний коронний край» ті частини Східної Галичини й Буковини, де переважало українське населення.

Однак поляки, довідавшись у травні 1918 р. про таємний протокол між УНР і Австро-Угорщиною про поділ Галичини й утворення зі Східної Галичини та Буковини українського коронного краю, домоглися того, що від 4 липня 1918 р. він був анульований віденським урядом М. Гуссарека, який рішуче сприяв полякам.

Важливо зазначити, що, передбачаючи крах Австро-Угорщини, українці Східної Галичини, Буковини і Закарпаття, сконсолідувавши всі національно-політичні сили, утворили 18 жовтня 1918 р. Українську Національну Раду, яка 19 жовтня 1918 р. урочисто на Всенародних Національних Зборах у Львові проголосила утворення Української держави. 9 листопада 1918 р. на засіданні Української Національної Ради визначили назву Української держави – Західно-Українська Народна Республіка, до складу якої входили Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття, тобто землі колишньої Австро-Угорської монархії, населені українцями[117].

Консолідація української національної верстви надзвичайно добре виявила себе в діяльності СВУ, який разом з галицько-буковинськими інтелігентними силами проводив національно-освідомлювальну та культурно-просвітню працю серед полонених українців у таборах Австро-Угорщини й Німеччини. Українські політичні діячі розуміли, що здобуття державної самостійності можливе лише за допомогою збройної сили. Організувати власне військо стало історичною необхідністю[118].

Завдяки клопотанням СВУ перед австро-угорським і німецьким урядами полонених українців помістили в окремі табори: Фрайштадт (листопад 1914 р.,

---

[116] Кураєв О. Українська проблема в політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). Київ, 2006. С. 165.

[117] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2001. С. 165.

[118] Ріпецький С. Початок нової доби. У 50-річчя українського січового стрілецтва. *За волю України. Історичний збірник Українських Січових Стрільців*. Нью-Йорк, 1967. С. 23.

Верхня Австрія), Раштат (травень), Вецляр (вересень) і Зальцведель (листопад 1915 р.) у Німеччині. Крім того, існували ще два зукраїнізовані табори (1917) полонених старшин-українців у Йозефштадті та Ганновер-Мюндені. Для налагодження національно-культурної роботи в таборах створено було Просвітні відділи СВУ, діяльність яких розгорталася у трьох напрямах: а) просвіта (влаштування читань, викладів, шкіл, окремих курсів); б) національно-політичне виховання; в) організаційна робота. Усі вони взаємно доповнювали один одного. Відділи очолювали представники української інтелігенції, яких призначала президія СВУ у Відні, а в Німеччині – Централя Союзу в Берліні.

Для Союзу важливим було залучити до просвітньої роботи вчителів та інших представників інтелігенції. У Фрайштадтському таборі працювало 12 осіб, серед них 8 галичан: Василь Сімович, Роман Домбчевський, Яцко Остапчук, Осип Охримович, Володимир Левицький, Микола Голубець, Василь Пачовський, Микола Чайковський, буковинець – Осип Безпалко і 3 наддніпрянців: о. Євген Турула, о. Омелян Гнідий і Михайло Гаврилко, який перейшов згодом до Січових стрільців. Зазначимо, що робота Союзу у Фрайштадті мала належне розуміння з боку міністерства війни та Генерального штабу Австро-Угорщини[119].

Берлінська Централя СВУ за допомогою воєнного Міністерства запросила до участі в просвітній роботі 29 осіб, із яких 11 було з Галичини, 10 – з Буковини і 8 – з Наддніпрянщини. Серед них: Петро Бензя, Марко Митієвський, Микола Бондаренко (Іваницький), Арсен Волосів, о. Петро Катеринюк, Богдан Лепкий, Володимир Падалка (Бахталовський), Петро Карманський, Роман Перфецький, Михайло Паращук, Василь Мороз, Євген Гуцайло, Адам Миколаєвич, Яків Тарасовський, Євген Левицький, Микола Шаповал та ін. Крім цього, на серію лекцій запрошено професора Степана Смаль-Стоцького, а відомий співак Модест Менцинський дав по концерту в усіх трьох українських таборах у Німеччині[120].

Завдяки величезній культурно-освітній праці Просвітніх відділів СВУ полонені пройшли велику еволюцію від несміливості та непевності до розуміння та усвідомлення національної справи. «І так поволеньки, – писав згодом В. Дорошенко, – спільними силами було виконане велике діло національного освідомлення й перевиховання полоненого вояцтва»[121].

Після Лютневої революції СВУ, за висловом А. Жука, перетворився з політичної репрезентації українців Наддніпрянщини за кордоном у «просвітню організацію для полонених і виселенців та добровільним заступництвом інтересів сих жертв війни й окупованих країв перед Центральними державами»[122]. Союз своєю культурно-просвітньою працею виховав «для України цілі шеренги національно свідомих горожан»[123].

Після проголошення Четвертим Універсалом незалежності України, підписання Берестейського мирного договору в таборах почали формуватися

[119] ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 8.

[120] Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. Київ; Ляйпціг, 1918. С. 26, 407–422.

[121] Дорошенко В. Союз визволення України. Свобода. 1954. Ч. 155.

[122] LAC. R-2297-0-3-E, Vol 15, File 5.

[123] Громадська думка. Вецляр, 1917. 17 травня.

українські військові відділи. За короткий час були сформовані дивізії Сірожупанників з полонених українців у Австро-Угорщині та Синьожупанників у Німеччині. У цьому, вважав генерал В. Зелінський, заслуга Союзу визволення України[124].

Про створення українських військових частин з полонених у Центральних державах Д. Дорошенко писав: «Так не вдалося використати збройну українську силу, яка організувалася на чужині в полоні, в той час, коли ця сила була найбільш потрібна. Сталося трагічне непорозуміння: влада Центральної Ради боялася "самостійництва" полонених, влада гетьманська – їх "революційності"»[125]. Окупаційні німецько-австрійські війська, які тоді перебували в Україні, відстоювали інтереси своїх держав і боялися, щоб відроджена Українська держава не мала власної сильної армії, тому розпустили військові частини, сформовані та організовані за їхньою участю на своїх територіях.

Синьожупанники і Сірожупанники після розформування, незважаючи на різні перешкоди, до кінця виконували свою клятву на вірність Батьківщині. Національно-освідомлені вояки провели значну культурно-освітню працю серед земляків, а в часи Директорії стали знову в збройні ряди української армії, займали поважні пости в Українській державі. Вони залишилися вірними і непохитними борцями за українську справу та здобули собі місце в історії визвольних змагань українського народу. Після набуття Україною незалежності та дипломатичного представництва в Центральних державах, СВУ обмежив свою роботу культурною допомогою полоненим і виселенцям, а з виїздом із таборів близько 20 тис. вояків синьо- і сірожупанної дивізій Союз майже повністю припинив діяльність. Зауважу, що за весь період його існування через табори військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині перейшло близько 200 тис. осіб.

Члени Союзу визволення України 1 липня 1918 р. ухвалили рішення припинити його діяльність, бо вважали його програму здійсненою. Вони наголошували «Нині ми стоїмо перед доконаною подією – самостійна Українська держава повстала й ця подія світової ваги являється нашим оправданням»[126].

Політичні діячі Галичини і Наддніпрянщини на кінець 1918 р., тобто після закінчення Великої війни, вважали, що їхня головна й вища мета досягнута. Адже утворено самостійні Українські держави, ліквідовано національний та соціальний утиски, створено умови для відродження і могутнього розвитку нації, а далі наставав новий етап у боротьбі за українську державність в інших формах і умовах. Після закінчення визвольних змагань 1917–1921 рр. більшість української політичної еліти, не зраджуючи своїм переконанням, доклала багато зусиль для відновлення Української держави.

Іван Патер

---

[124] Зелінський В. Синьожупанники. Берлін, 1938. С. 50.
[125] Дорошенко Д. Історія України. Нью-Йорк, 1954. Т. 1. С. 39.
[126] Вільне Слово. (Зальцведель). 1918. 17 серпня.

DOI: 10.33402/elita.2023-169-174

Розділ 7. ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 РОКУ: ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Повалення у кінці квітня 1918 р. Центральної Ради й утворення Гетьманату Павла Скоропадського привело до істотної зміни ідеології державного будівництва. За її основу були взяті консервативно-ліберальні цінності, базовані на приматі права приватної власності, а також український територіальний патріотизм, толерантний до російської духовно-культурної спадщини.

Павло Скоропадський своїм першим державним актом «Грамотою до всього українського народу» розпустив Центральну Раду, земельні комітети, звільнив із посад міністрів і більшість їхніх заступників[1]. Реалізувати соціально-економічну й культурно-освітню політику мав новий панівний клас: міністри, сенатори, глави місцевих адміністрацій – старости і міські отамани. Ставлячи на перше місце ділову репутацію та управлінський досвід, Гетьман у тогочасних умовах мав враховувати й ступінь «українськості» осіб вищого кадрового ешелону – українське (малоросійське) етнічне походження та попередню працю, територіально пов'язану з Україною.

В історичній, політологічній, мемуарній літературі висвітлено окремі аспекти діяльності, партійної належності, ідейних поглядів, національної ідентифікації урядовців, глав місцевої адміністрації, генералітету, дипломатичного корпусу Української гетьманської держави 1918 р. П. Скоропадський у спогадах дав розлогі, хоч нерідко суб'єктивні, характеристики більшості вищих державних управлінців[2]. Наукові праці і спогади Дмитра Дорошенка містять досить об'єктивну персоніфікацію тогочасних подій[3]. Володимир Винниченко, з властивою йому художньою експресією і відвертою антипатією, змалював образ Гетьмана та його оточення[4]. Українська зарубіжна міжвоєнна історіографія проуенерівського спрямування позначена негативними оцінками правлячого класу Української Держави, прогетьманська ж, навпаки, – нерідко глорифікує правління П. Скоропадського. У новітній українській історіографії гетьманської держави висвітлено ключові політичні постаті – Павло Скоропадський, Федір Лизогуб, Микола Василенко, Дмитро Дорошенко, Ігор Кістяковський та інші[5].

---

[1] Державний вістник. 1918. 16 травня.

[2] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. С. 158–171.

[3] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Київ, 2002. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. С. 49–59; Дорошенко Д. Мої спомини про недалеке минуле (1914–1920). Київ, 2007. С. 316–323.

[4] Винниченко В. Відродження нації. Київ; Відень, 1920. Ч. 3. С. 36–39 та ін.

[5] Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ, 2003; Папакін Г. Павло Скоропадський: партіот, державотворець, людина. Київ, 2003; Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман

Політологи Світлана Наумкіна і Людмила Козловська зробили спробу проаналізувати політичну еліту доби Української революції. Зокрема, вони стверджують, що П. Скоропадський в умовах німецько-австрійської окупації «шляхом автоматичного поєднання досить строкатих елементів» сформував колоніальну еліту[6]. З цим погодитися не можна, оскільки вищі урядовці Гетьманату все ж працювали насамперед для забезпечення функціонування власної державності, хоч змушені були виконувати Брестські домовленості. Інша річ, що частина міністрів розглядала Українську Державу як перехідну на шляху до відновлення Росії.

Отже, можна констатувати, що національна ідентифікація правлячої еліти Гетьманату спеціально не досліджувалася. З огляду на обмежений обсяг цієї статті, розгляну зазначену наукову проблему на прикладі особового складу гетьманського уряду, який в умовах деформованої політичної системи виконував законодавчі й виконавчі функції, не маючи ніяких противаг і стримувань, окрім волі глави держави – Гетьмана.

Прем'єр-міністром став Ф. Лизогуб – виходець із досить відомого козацько-старшинського роду, людина з великим досвідом адміністративної роботи, колишній голова Полтавського губернського земства. П. Скоропадський вважав, що голова уряду недостатньо розібрався в «українському питанні» і радив спілкуватися з лідерами українських партій. На що той відповідав: «Да я сам украинец, почище их, к чему мне с ними говорить? Мой предок – полковник Лизогуб, а это что за господа?!»[7].

Міністр освіти, а з липня й віцепрем'єр Микола Василенко – відомий історик права, член Центрального Комітету партії кадетів, належав до діячів із роздвоєною лояльністю, намагався раціонально поєднати українську та російську ідентичність. Особливо яскраво це виявилося в його підході до українізації, у ставленні до російської мови. Зокрема, він зазначав: «Ні про яку насильницьку українізацію не може бути й мови. Я за своїми переконаннями абсолютно далекий від насильницьких методів у сфері культури. На мій погляд, у питаннях тієї чи іншої мови кожному повинна бути надана повна carte blanshe»[8].

Міністр юстиції Михайло Чубинський – син видатного українського етнографа і фольклориста Павла Чубинського, був відомим вченим в галузі кримінального права, професором Харківського університету, одним з небагатьох міністрів, які володіли українською мовою. Проте відстоював побудову судової

України. Харків, 2008; Яневський Д. Проект «Україна», або спроба Павла Скоропадського. Харків, 2010; Пиріг Р. Діяльність Федора Лизогуба по організації роботи уряду Української Держави (травень–листопад 1918 року). *Український історичний журнал.* 2011. № 5; Верстюк В. М. П. Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична і урядова діяльність 1917–1918 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2007. № 16; Гай-Нижник П. Ігор Кістяковський – державний секретар і міністр внутрішніх справ Української Держави (нариси до політичного портрета). *Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні.* Київ, 2008.

[6] Наумкіна С., Козловська Л. Українська політична еліта доби визвольних змагань (1917–1920 роки). *Політичний менеджмент.* 2004. № 4.

[7] Скоропадський П. Спогади... С. 165.

[8] Вороненко В., Кістерська Л., Матвеєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. Київ, 1991. С. 120.

влади Української держави за російським взірцем. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат. Він вважав неможливою українізацію судової системи через нерозвиненість української юридичної термінології.

Міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський, успішний московський адвокат і вузівський лектор, також походив із відомої родини українських інтелектуалів. Він був близьким до одного з лідерів партії кадетів Сергія Муромцева. Водночас до революції співпрацював з українськими діячами, фінансово підтримував редагований Симоном Петлюрою журнал «Украинская жизнь».

Міністр ісповідань Василь Зеньковський, професор Київського університету, відомий громадсько-релігійний діяч, мав українське походження. Перебував під впливом ідей Володимира Соловйова і Сергія Булгакова. Він стверджував, що на 7/8 був українцем, але «по вихованню і почуттях цілком і абсолютно належав Росії і це створювало для мене особисто постійні труднощі на обидва боки»[9].

До давнього українського роду належав і міністр військових справ Олександр Рагоза – генерал-полковник Генерального штабу, командувач армією. Він не вирізнявся «українством», проте чесно, наскільки це було можливо, працював над створенням збройних сил Гетьманату. П. Скоропадський характеризував його «у всіх відношеннях рицарем без страху і докору»[10]. В умовах заборони німцями збільшувати чисельність армії головні зусилля міністерства були спрямовані на посилення кадрового складу восьми корпусів, формування Сердюцької дивізії, відкриття військових шкіл.

Міністр шляхів сполучення Борис Бутенко – українець за етнічною належністю і за переконаннями – активно відстоював українізацію відомства, створив курси українознавства, галузеву термінологічну комісію тощо. Етнічними українцями були міністр охорони здоров'я Всеволод Любинський – лікар-фармаколог, а також міністр продовольства Юрій Соколовський, відомий полтавський земський діяч, кадет, якого Володимир Винниченко називав «руським малоросом»[11].

Уособленням ідейного українця в уряді був керівник Міністерства закордонних справ Дмитро Дорошенко – нащадок гетьманського роду, відомий політичний діяч, комісар Галичини й Буковини часів Тимчасового уряду.

Крім етнічних українців, до першого складу уряду ввійшли: два росіяни – міністр земельних справ Василь Колокольцов (поміщик, учений агроном, земський діяч із Харківщини) та державний контролер Георгій Афанасьєв (історик, директор Державного банку); поляк – міністр фінансів Антон Ржепецький; єврей – міністр торгівлі і промислу Сергій Гутник; міністр праці – професор Юлій Вагнер (мав німецькі родові корені).

Персональний склад Ради Міністрів, сформований переважно з етнічних українців, кадетський у партійно-політичному плані, відповідав уявленням Гетьмана про модель Української Держави та завдання ліберальних соціально-економічних реформ.

---

[9] Зеньковский В., протоирей. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания. Москва, 1995. С. 11.

[10] Скоропадський П. Спогади... С. 177.

[11] Винниченко В. Відродження нації. Ч. 3. С. 39.

Павло Скоропадський у спогадах дав розлогі оцінки діяльності міністрів, зокрема й національно-ідентифікаційні характеристики. Тут потрібно пояснити певні дефініції, використані ним для позначення різних течій українського національного руху. Найбільш уживане «укра́инцы» – призначене для кваліфікації антиросійськи налаштованої частини українського політикуму. У такому ж сенсі він розумів і словосполучення «укриа́нские круги», «щирые укра́инцы». Трапляється й термін «узкое укра́инство», визначене як продукт експорту з Галичини. Самостійників типу Миколи Міхновського Павло Скоропадський відносив до «крайне шовинистического укра́инского направления»[12].

Отже, на думку П. Скоропадського, «укра́инцы», «галичане», «укра́инцы галицкой закваски» були уособленням політичних сил самостійницького спрямування з рельєфною антиросійською налаштованістю. Зауважу, що визначення «російські українці», до яких зараховував і себе, у тексті спогадів наводяться у сенсі «наддніпрянські» чи «підросійські» й водночас толерантні до Росії[13].

Відсутність чітко сформульованої національної програми, а також персональний склад Ради Міністрів, переважно з кадетів, дали привід лідерам соціалістичних партій весь час звинувачувати нову владу в неукраїнському, самодержавному, реакційному характері. 21 травня об'єднана опозиція опублікувала меморандум із різкою критикою уряду. У ньому було наголошено: «Кабінет міністрів не є українським ні за своїм складом, ні по своїй політичній орієнтації»[14]. Постійно мусувалося питання зміни складу уряду. Однак лише через пів року вдалося частково українізувати кабінет міністрів завдяки соціалістам-федералістам і то лише на три тижні.

Якщо формально етнічна та партійна належність основної частини Ради Міністрів була цілком визначеною, то проблема національної ідентифікації, глибинної свідомісної «українськості» виявилася набагато складнішою. Прем'єр Ф. Лизогуб, міністри Д. Дорошенко, М. Василенко, М. Чубинський, О. Рагоза, вищі чини гетьманської адміністрації В. Дашкевич-Горбацький, М. Ханенко й інші були вихідцями з козацько-старшинсько-гетьманських родів. Їхні предки у процесі тривалого входження в державні і громадські структури Російської імперії значно русифікувалися. Водночас саме це середовище продукувало певний прошарок людей з роздвоєною лояльністю, які вважали себе одночасно і малоросами (українцями), і великоросами (росіянами). З одного боку, вони здобули освіту й робили кар'єру на російській державній службі, з іншого – зберігали сімейні традиції, сприяли розвитку української культури. Відречення царя від престолу, динамічний розвиток українського національного руху активізували в їхній дихотомній свідомості український компонент.

Прикладом такої трансформації свідомості був і сам П. Скоропадський як людина двох культур – української і російської. Представник одного з найбільш шляхетних малоросійських родів, давно долучених до вищих верств Російської імперії, він зробив блискучу військову кар'єру і, за визначенням Андреаса Каппелера, належав до кола «вірних слуг династії». Пізніше у спогадах Гетьман прямо писав: «Моя вся сім'я була глибоко віддана російським царям». Водночас

[12] Скоропадський П. Спогади... С. 128.

[13] Там само. С. 183.

[14] Чикаленко Є. Щоденник. Київ, 2004. Т. 2: 1918–1919. С. 38–41.

він наголошував: «ми не великороси, а малоросіяни, як тоді говорилося, знатного походження»[15].

Не бажаючи приходу в уряд українських есерів й есдеків і не спромігшись спочатку залучити навіть найліберальніші елементи українських партій, Гетьман пішов на тісну співпрацю з місцевими кадетськими діячами. Становище міністрів-кадетів в уряді ускладнювалося тим, що основоположні гетьманські документи «Грамота до всього українського народу» і «Закони про тимчасовий державний устрій України» задекларували будівництво суверенної держави, в той час, як програмні положення партії кадетів ґрунтувалися на федералістських принципах устрою нової Росії.

На травневому з'їзді кадетів України більшість делегатів визнала неминучість української державності перед загрозою анархії, не зрікаючись ідеалів відновлення єдиної Росії. Безперечно, головним чинником необхідності такого відокремлення був більшовицький режим у Росії. З'їзд також обрав формально незалежну від ЦК Партії народної свободи головну крайову управу, яку очолив відомий київський правник, один із провідних діячів партії кадетів Д. Григорович-Барський.

Не дивлячись на відсутність у міністрів-кадетів твердих переконань у перспективності самостійної України, вони сумлінно працювали у відповідних сферах державного будівництва. Найбільш помітні результати були досягнуті в освітньо-культурній сфері. Міністр М. Василенко намагався раціонально поєднувати українську та російську ідентичності. Особливо рельєфно це виявилося у підходах до українізації, ставленні до російської мови, що спричиняло постійну критику опозиційних політиків і публіцистів.

Початок розпаду Четверного союзу восени 1918 р., очевидна поразка Німеччини у Світовій війні і перемога Антанти реанімували у свідомості кадетів надію на відновлення Великої Росії. 17 жовтня 1918 р., побоюючись радикалізації самостійницького курсу Гетьмана, 10 міністрів-кадетів подали прем'єру Ф. Лизогубу записку, в якій задекларували свої погляди на майбутнє України. Вони зводилися до бажання «бачити своє благополуччя в благополуччі інших російських держав і зокрема Великоросії». По суті, йшлося про федерування України з іншими частинами небільшовицької Росії для «скинення більшовицького ярма і зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії»[16]. Ця політична позиція міністрів-кадетів довела, що визнання самостійності України для них було ситуативним, як необхідний етап до федеративної парламентської Росії. У кризовій ситуації в їхній роздвоєній свідомості гору взяв русофільський вектор.

Та минуло кілька тижнів, і вже сам П. Скоропадський у середині листопада проголосив курс на федерацію з небільшовицькою Росією. У гетьманській грамоті наголошувалося, що Україні «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відродження Великої Росії»[17]. На нашу думку, крім несприятливого збігу геополітичних обставин,

[15] Скоропадський П. Спогади... С. 387.

[16] Киевская мысль. 1918. 18 жовтня.

[17] Державний вістник. 1918. 16 листопада.

федераційна грамота була уможливлена роздвоєною лояльністю П. Скоропадського, в якій співіснували українські та російські ментальні засади. Останні в конкретній ситуації переважили і навіть спонукали колишнього царського аристократа очолити рух за визволення Росії від більшовиків.

Відповідно до цих завдань, Гетьман 14 листопада сформував новий уряд. До його складу ввійшли лише діячі правих, проросійських поглядів. Прем'єром став кадет С. Гербель – херсонський поміщик, колишній царський чиновник, гофмейстер. Міністри-кадети А. Ржепецький, Г. Афанасьєв, С. Мерінг та інші отримали можливість відкрито демонструвати свої антантофільські симпатії, вбачаючи у приході до України військ держав Згоди не тільки шанс на відновлення Росії, а й власний порятунок. Проте надія на Антанту, як і попередня ставка на Четверний союз, не справдилася. В умовах масового антигетьманського повстання у владного режиму не виявилося внутрішніх захисних сил. П. Скоропадський був змушений 14 грудня 1918 р. зректися посади.

Отже, державне утворення у формі Гетьманату, яке постало в Україні після квітневого перевороту 1918 р., потребувало кардинальної зміни правлячої еліти, особливо її вищого ешелону. Формування персонального складу Ради Міністрів забезпечило прихід у владу етнічних українців, нащадків української шляхти, представників інтелігенції, які здебільшого сповідували територіальний патріотизм і ліберально-консервативні цінності.

Падіння царизму і розвиток національного руху активізували в їхній роздвоєній російсько-українській лояльності етнічний сегмент, піднесення патріотичних почуттів як морально-психологічної підстави будівництва Української Держави.

Однак правляча еліта Гетьманату, на відміну від Першої УНР, не була новою, адже рекрутувалася з середовища людей, вихованих у лоні російської імперської системи. Прийшовши у владу, вони охоче послуговувалися правовими, інтелектуальними, кадровими ресурсами дореволюційного часу. Тож будівництво нової Гетьманщини вилилося в соціально-політичну реставрацію.

Зміна восени 1918 р. геополітичної ситуації на користь Антанти повернула етноеліті Гетьманату усвідомлення невідривності України від загальноросійського державотворчого контексту. Епілог доль гетьманських міністрів засвідчує, що лише одиниці з них пристали до українського емігрантського табору. Більшість же опинилася в середовищі російського зарубіжжя.

Руслан Пиріг

DOI: 10.33402/elita.2023-175-196

Розділ 8. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОМАНА ДАШКЕВИЧА

Сучасна українська історіографія характеризується науковими пошуками, спрямованими на дослідження відомих знакових постатей національної історії. Здійснення таких наукових пошуків допомогли розширити просопографічні дослідження новітньої української історіографії. Передусім історики звертаються до вивчення життєвого та творчого шляху тих осіб, які були організаторами й безпосередніми учасниками національно-визвольного руху, діяльність яких із політичних міркувань у роки панування тоталітарної системи на українських землях замовчувалася або фальсифікувалася, а подекуди вони взагалі були вилучені з наукового та суспільно-політичного обігу. До таких постатей, які вимагають наукового вивчення, що відповідало б сучасному етапу українського дослідницького процесу, належить Роман Дашкевич – учасник національного руху Галичини початку XX ст., військовий діяч часів Першої світової війни й Української революції 1917–1921 рр., адвокат, доктор права, громадсько-політичний і військовий діяч, голова товариства «Луг» (1925–1939), генерал-хорунжий Армії Української Народної Республіки (УНР).

У грудні 1892 р. на Львівщині, в колишньому селі Дрогобицького повіту, сьогодні район міста Борислав із боку Трускавця, у сім'ї священника народився творець артилерії УНР, громадський та політичний діяч Роман-Микола гербу Корибут Дашкевич. Досить цікавим, можна сказати, романтичним є факт схожої долі Р. Дашкевича та його дружини. Олена Степанів – перша в світі жінка-офіцер – народилася на день пізніше й виховувалася у подібній сім'ї священнослужителя. Обоє були військовими та громадськими діячами. Романа Дашкевича змалечку виховували в дусі українських традицій.

Біографія Р. Дашкевича раннього періоду назагал відображає життєвий шлях молоді, яка походила з галицьких священницьких родин. Такими етапами було навчання в місцевих народних школах, згодом гімназія або вчительська семінарія, а далі – вища школа. Отже, формування світогляду та суспільно-політичних поглядів Р. Дашкевича відбулося у священничому середовищі його галицької родини. Сім'я Р. Дашкевича була пов'язана з національно-визвольним рухом та консервативними українськими традиціями. Звичайно, Австро-Угорський конституційний лад був відносно сприятливим для розвитку української національної свідомості[1].

Батько Р. Дашкевича, о. Іван був українським патріотом: «Встаньте, браття! Будьмо тим, чим бути можемо і повинні, будьмо народом» – це слова тодішніх

[1] Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів: ВНТЛ-Класика, 2002; Дейвіс Норман. Європа: історія / пер. з англ.: П. Терещук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2000. 1464 с.

греко-католицьких священників. Своїми переконаннями та баченням України він ділився зі сином. Отець Іван виховав його так, щоб Роман чітко усвідомлював – він українець і його народ – це українці. Батько передав синові мрію про визволення України від іноземного панування та прагнення до здобуття власної держави[2].

У 1911 р., після закінчення української гімназії в Перемишлі, коли він відвідав Велику Україну і завершив свою подорож у Криму, Р. Дашкевич остаточно зрозумів, що незалежність потрібна нам так само, як повітря і вода. Те, чим українці Галичини користувалися повною мірою: українські школи, газети, друкарні, українська мова в церкві, політичні партії, право називати себе самостійним народом, для українців у Російській імперії було недосяжно.

У студентські роки Р. Дашкевич очолював просвітницький гурток товариства «Просвіта», належав до культурно-освітньої комісії Українського студентського союзу, виїжджав із лекціями до галицьких сіл та міст. Однак, на його думку, цього було недостатньо. Вчителів, викладачів і вихователів вистачало, а от солдатів – ні. Це розумів і відчував не тільки Роман, а й багато його співвітчизників та майбутня дружина[3].

У березні 1913 р. Р. Дашкевича, до того часу голову просвітницького гуртка при «Українському студентському союзі», обрали кошовим «Повітової Січі» на загальних зборах. Передумовою цього стало непорозуміння між частиною студентів-членів товариства та складе фінансове становище, тому одним із перших рішень Р. Дашкевича було позбутися накопичених боргів. Також Р. Дашкевич вирішив, окрім освітньо-культурної роботи, спрямувати діяльність товариства у бік Січового стрілецтва, і не тільки у Львові, але й у повіті. Вправи, як у «Січі», тренування проходили щовечора за різним графіком і залежали від завантаженості студентів. Жінки й чоловіки, тобто всі члени, щонеділі, деколи що дня, виїздили по селах для спільного тренування зі січовиками. Стрічки, січова гімнастика та пісні приваблювали молодь у селах і нагадували про українські звичаї. Після вправ селяни та студенти збирались у читальнях, де представники «Повітової Січі» виступали з різними доповідями на тему української звитяги й недалекого збройного конфлікту з Росією. Це було вкрай необхідно, оскільки тодішня молодь, як і теперішня, була схильна наслідувати тенденції великих міст. Тож молодь українського села намагалася розмовляти польською мовою, вдягалася за польської модою і таке інше. Що стосується одягу січовиків, він нагадував козацький, який хоч і був незручний, їм дуже подобався. Роман усіма можливими способами намагався долучитися до громадської діяльності, яка би принесла користь українському суспільству. Зокрема, з нагоди 40-річчя літературної, наукової та національно-громадської діяльності Івана Франка «Повітова Січ» замовила видрук 2 000 його портретів. Після продажу частину виручених грошей передали І. Франку на його ювілей. Тоді таким займалась

[2] Заславський В. Л. Історія генерал-хорунжого Р. Дашкевича. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. С. 9.

[3] Там само. С. 9–10.

уся Галичина й Буковина. Пізніше, у червні 1913 р., на площі Сокола-Батька відбулося перше свято «Повітової Січі» на честь І. Франка. Після цього члени товариства Р. Дашкевича пройшли маршем вулицями Львова, виконуючи переважно пісні «Січі», а також деякі написані Франком. Ця подія принесла велику популярність «Повітовій Січі». В організацію вступало дедалі більше студентів і робітників[4].

Із вибухом Першої балканської війни Р. Дашкевич та академічна молодь почала цікавитись «українським питанням». Розпочалися виклади у Львівській «Академічній громаді» на тему «Українська справа в евентуальній війні». Все це привело до розуміння потреби якнайшвидше створити власні військові організації. Роман разом з академічною молоддю сформував комітет, головою якого вибрали Івана Чмолу, майбутнього полковника Січових стрільців. Комітет розпочав свою роботу, організувавши навчання на міських площах та лекції в «Академічній громаді» і товаристві техніків «Основа». З метою організованої практики та якісного навчання було вирішено створити стрілецьку асоціацію «Союз українських стрілецьких товариств», для цього підготовлено та направлено відповідне звернення до Міністерства внутрішніх справ у Відні. Комітет також підготував український військовий підручник, встановив форму одягу для стрільців і видав три журнали «Відгуки», в яких розповідалось про військові організації[5].

Загострення відносин між Австро-Угорщиною та Російською імперією давало підстави очікувати новий збройний конфлікт. Залишалося відкритим українське питання про роль і місце України в цій війні. Окремі українські діячі не відкидали можливості створення Української держави на самостійницьких засадах. Серед українців актуальною стала потреба військової національної організації. Найбільше роботи щодо військового виховання молоді проводила академічна молодь та «Український січовий союз». Відповідна проблема стала предметом обговорення ІІ Всеукраїнського з'їзду студентської молоді, що проходив у липні 1913 р. На ньому студентська молодь зійшлася на думці, що в майбутньому конфлікті потрібно зважати на Австро-Угорську імперію[6].

Голова Українського січового союзу Кирило Трильовський 18 березня 1913 р. домігся від крайової влади дозволу на заснування військової організації Українських січових стрільців. Заступником товариства став друг Р. Дашкевича І. Чмола, який, як згадував у спогадах К. Трильовський, по суті, здійснював повне керівництво товариством. Отже, у травні 1913 р. за наказом К. Трильовського львівська «Повітова Січ» подала на затвердження влади, а саме Генерал-губернаторства, статут товариства «Українські січові стрільці ІІ» (УСС-ІІ). Восени розпочалося нове життя й необхідно було

---

[4] Олена Степанів – Роман Дашкевич: спогади і нариси / упоряд.: Я. Р. Дашкевич, І. В. Дурбака, Г. І. Сварник. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. 632 с.

[5] Олена Степанів – Роман Дашкевич: спогади і нариси. 632 с.

[6] Гурак І. Ф. Суспільно-політична діяльність Українського студентства Східної Галичини на початку ХХ. *Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника*. Івано-Франківськ, 2006. Вип. 10–11. С. 18–28.

просторіше приміщення, оскільки кількість членів збільшувалася. Нове приміщення винайняли на вулиці Коперника, 5. У жовтні 1913 р. за кошти Р. Дашкевича закупили й привезли гімнастичні прилади з Праги, що збільшило популярність товариства. З осені 1913 р. активізувалася робота у товаристві УСС-ІІ: проводилися спортивні тренування та січові вправи, курси військової підготовки зі зброєю, виїзди та доповіді на різні теми не тільки у Львівські села, а й інші області тощо. На виїздах, які могли відбуватися навіть у неділю і свята, навчали військовій справі та дисципліні. Діяльність обох товариств настільки розширилася, що їм довелося створити власну канцелярію. Для регулярної роботи УСС-ІІ закупили кілька сучасних гвинтівок типу «Манліхер 95», два карабіни для стрілянини у приміщенні та майже 200 австрійських гвинтівок старого типу «Верндля». Під завершення 1913 р. обидва товариства налічували приблизно 300 членів та ділилися на січовиків та Українських січових стрільців. Усі тренувалися у призначений час, але не менше двох разів у тиждень. Члени товариства УСС-ІІ складали спеціальну присягу, після чого отримували відзнаку з написом «Воля чи смерть!». Важливим для УСС-ІІ залишалося питання форми одягу, воно цікавило старшин «Українського січового союзу» і «Сокола-Батька», та довго не мало вирішення. Врешті, Р. Дашкевич обрав форму, аналогічну до вбрання «Повітової Січі». Обома товариствами дедалі більше цікавилися люди, тож їхня культурно-просвітницька робота розширилася. Було організовано театральний гурток, одну з кімнат перетворили на театральну залу, де облаштували сцену, придбали відповідні декорації, завіси тощо. Першою зіграли п'єсу «За батька» Бориса Грінченка, її неодноразово повторювали у Львові, Винниках та Янові. Після цього поставили ще кілька спектаклів. Навесні 1914 р. розпочалася підготовка трагедії «Сфінкс Європи» під художнім керівництвом відомого тоді автора Василя Пачовського. Прем'єру планували зіграти до роковин Сокільського фестивалю у червні 1914 р., однак через очевидні події цього не сталося. Організували також два хори: чоловічий хор та змішаний. Урочистість на честь Т. Шевченка відбулася на високому рівні в залі «Повітової Січі». На початку березня 1914 р. «Повітова Січ» влаштувала січово-стрілецький курс, в якому взяли участь представники «Січі» з Львівського, Бобрецького й інших сусідніх районів. Тут навчали січових і стрілецьких вправ, правил та методів пожежогасіння, а після закінчення курсанти провели стрілецькі тренування на околиці Львова. Тоді Львів уперше за багато років побачив справжню зброю в українських руках. Січові стрільці ІІ гордо пройшли вулицями Львова. Українці щиро вітали свою нову молоду армію, проте поляки були обурені.

Формально Р. Дашкевича, студента правничого факультету Львівського університету, обрали головою товариства «Січові Стрільці ІІ» тільки 25 січня 1914 р. На противагу першому товариству, що об'єднувало лише студентів, друге згуртувало простий люд. Стрілецькі товариства швидко набирали популярності по всій Галичині, але Січові стрільці Р. Дашкевича були найбільш численними і діяльними. Кошовий Р. Дашкевич зумів зібрати у стрілецьких

рядах львівських робітників, придбав для них не лише військову форму, але й зброю[7].

Крім пожежної справи і січових тренувань, потрібно було всебічно розвивати особовий склад та максимально швидко навчати його військової справи. У поляків із цим усе було набагато краще. Роман Дашкевич пояснював це тим, що український народ до моменту вибуху світової війни ставився байдуже до армії. За таких умов кошовий намагався проводити роботу спільно з отаманом Українського січового союзу К. Трильовським. Тому вже у квітні 1914 р. львівські УСС-ІІ та члени «Повітової Січі» провели маневри з холостою стрільбою, а також вдосконалили свою медичну підготовку. Першу жіночу чоту УСС-ІІ очолила майбутня дружина Романа Дашкевича – Олена Степанів. «По вправах перейшли стрільці і січовики Львівського повіту (коло 600 людей, з того дві чети в одностроях з крісами) через Львів від Личаківської рогачки до вулиці Коперника… Це перший раз видів Львів Українських січових стрільців зі зброєю», – згадував Р. Дашкевич. Після цих подій польові тренування зі зброєю проводили щотижня, періодично й нічні.

«Я розказував батькові та рідні, як у Львові організують Січових стрільців, як виглядає новий український жовнір, як вправляємо крісами… Малий братчик слухав цього, затискав кулаки. Казав, що як підросте, то навчиться добре стріляти з кріса, впишеться до Січових стрільців, а коли прийде війна, то піде на війну за Україну», – слова Р. Дашкевича 1914 р.

Робота тривала. Навесні 1914 р. Р. Дашкевич та інші вирішили провести січові свята у двох селах, де «Січ» була найкраще організована, і подарувати цим «Січам» прапори. У червні 1914 р. таке свято планували провести у Львові, також із врученням прапора. Переважно свята-фестини виглядали так: «Сусідні “Січі” приходили похідним порядком, співаючи січові пісні. На площі очікувала їх місцева “Січ”, уставлена в дволаву, і вітали гостей привітом: “Здорові були, товариство!”, на що ті так само відповідали. Прибуваюча “Січ” ставала у дволаву, а її кошовий здавав звіт кошовому місцевої “Січі” – скільки січовиків і січовичок прийшло у гості… Оба кошові віталися, подаючи собі руки. Починався фестин: вправи вільноруч, вправи січовичок лентами, січовиків – топірцями і списами. Часом виступали місцеві хори, деколи хор львівської “Повітової січі” у своєму цілому зборі або бодай його чоловіча “вісімка”. По святочній програмі – розвагова частина: танці, забави, колесо щастя, фантова льотерія, а водночас лунали січові і народні пісні. Коли надходив кінець фестину, всі “Січі” уставлялись в козацький чотирикутник, відпоручник “Повітової січі”, а відтак кошовий місцевої “Січі” дякували сусіднім “Січам” за те, що прибули на фестин. Опісля “Січі” – гості ставали в лави та, співаючи січові пісні, відходили домів…», – згадував Р. Дашкевич.

Результатом цих провінційних свят стала організація «Січей» у префектурі і водночас дружба та солідарність. Такі січі були справжнім святом для всього села, а молодь залюбки викладалася і вільний від роботи

[7] Дашкевич Р. І., Ничка Г. А. Товариство «Повітова Січ» у Львові. *Гей там на горі «Січ» іде!* Едмонтон, 1965. 432 с.

час присвячувала справам січей. Восени і зимку відбувалася підготовка до вистав і концертів. Для сільських «Січей» «Повітова Січ» видруковувала афішу з програмою січового свята, щоб інформація про події швидко поширювалася.

У травні 1914 р. у Гаях під Львовом провели перше прапорове січове свято, якому передували нічні навчання львівських Українських січових стрільців. На свята УСС-ІІ марширували селом, співаючи українські пісні та несучи над головою багряний прапор із синьо-жовтою смужкою. Р. Дашкевич максимально намагався популяризувати українські символи та традиції. Таких свят і подій було багато, адже «Повітова Січ» та УСС-ІІ системно та планомірно працювали для виховання не лише майбутніх вояків української армії, а й добрих громадян України. Усе, що робив Р. Дашкевич, було важливим, оскільки в 1913–1914 рр. на Сході України царський уряд посилив репресії проти українського народу, закрив останню «Просвіту» і заборонив українські часописи та українські видання.

У Львові 1 серпня 1914 р. українські партії в парламенті утворили Головну Українську Раду для захисту інтересів галицьких українців перед урядом Австро-Угорщини. Радикали, демократи та соціал-демократи забули про політичну боротьбу й заявили, що всі вони є українцями і мають одну мету – вибороти незалежність України. 4 серпня 1914 р. вони утворили добровільну українську військову організацію – Українські січові стрільці (УСС). Охочих вступити було багато (приблизно 10 тис. осіб), проте австрійська влада дала дозвіл прийняти лише 2,5 тис. стрільців. Звичайно, кістяком цієї армії стали члени «Січі», друзі та учні Романа Дашкевича. Однак сам Дашкевич до створеного ним корпусу не вступив, позаяк був мобілізований владою до регулярної армії, а саме до артилерії. Військове керівництво, певно, вирішило, що розумний студент має наводити гармати на ворога, а не кидатися зі зброєю на ворожий кулемет, адже артилерія вимагає певного інтелектуального рівня. Утім, для Р. Дашкевича це не було позитивом: замість того, щоб воювати пліч-о-пліч із товаришами, він опинився серед чужих людей. Приблизно тоді ж в Австро-Угорщині почалося переслідування тих, кого вважали прихильниками Росії. Тисячі українців були відправлені до таборів, а до українців-солдатів австрійці та мадяри ставилися з презирством.

Уже 28 липня 1914 р. почалася австро-сербська, а 6 серпня 1914 р. – австро-російська війна. Майже всі львівські члени «Повітової Січі» були мобілізовані до австрійської армії. Проте більшість із тих, хто на той час не мав призовного віку, добровільно вступили до легіону Українських січових стрільців, до чого підбурювали їх Головна Українська Рада та Бойова Управа УСС. На жаль, серед мобілізованих до австрійської армії були також повітові січовики та старшини Товариства УСС-ІІ, серед них і Р. Дашкевич.

«Народ, який не бажає годувати власну армію, невдовзі годуватиме чужу», – казав Наполеон Бонапарт. Остаточно утвердилась у свідомості Р. Дашкевича ідея необхідності власного війська в 1915 р., напередодні Різдвяних свят, коли він перебував у рядах австрійської армії: «Брудне,

здається, забуте мадярське містечко Гаймашкер над болотним озером. Вправді на полудні, але морозний вітер тягнув з півночі. Запасна батарія майже ціла українська, а офіцери – це усі нації Австрії, найменше українців. Серед т. зв. однорічняків – кілька українців. Здається, з усіх найбільший сум у нашій батерії. Надходять свята. Та ніхто ні словом не писне про свята. Рано і пополудні – вправи при гарматах і на уїзджальні коней. Українці відтяті від рідні бойовою лінією. Навіть листа ніхто не дістане. До цього, при війську прибиті видуманим п'ятном якихось зрадників. У батареї тихо. По приказі зафасували чорну каву, п'ють, це – на Святий вечір. У кімнаті, де були гарматчики, які вернули з поля ранені чи хорі, чути легоньку колядку. Усе клене усіх і вся і, здається, став би і зрадником, бо за що ненависть, погорда, зневага до тих, які вмирали або хотіли вмерти за цісаря і чужу державу. Нас кількох пішло по чорній каві до кантини. У кантині не було нічого, щоби бодай трошки пригадувало яку-небудь страву зі Святого вечора. Був хіба мадярський паприкований і перчений ґуляш та перчена мадярська ковбаса. Треба було і при тім відбути Святий вечір. Замість побажань кращого – проклін усім і всі за Талергоф, за шибениці і за нинішні свята. 9 година. Трублять. Треба йти спати, бо завтра, на Різдво, вправи дальше»[8].

Великодні свята 1915 р.: «В 1915 році обходив я Великдень у мадярському містечку Дєнгіші в шпиталі з перев'язаною головою. Наш Великдень! Але місто не знало нашого Великодня. Вони – латинського обряду. В них уже по Великодніх святах. Так і в мене Великдень, як звичайна неділя. Пішов за місто між винниці. Виноград розвивається. Весна там скорше. Пташки співають, а в міському парку співають солов'ї; в ресторані грає мадярська музика, а люди п'ють ясно-червоне дєнгіське вино. Зайшов і я, згадав давні свята, напився вина, і так зі сумом минули свята»[9].

У 1916 р. Р. Дашкевич знову напередодні зимових свят згадує неприємність, беззмістовність перебування в чужій армії: «Мороз. Батарія стоїть у чистому полі на позиції. Вечір, спокій, та не зовсім. Здається, на це, щоб перебити москалям святкування, австрійські батарії час до часу стріляють. Про нас, українців, ніхто і не думає, що й у нас Святий вечір. Австрія святкувала свої свята латинські. Сніг лежить на який метр. Тяжко дістатись від одних декунів до других. Чи комусь з цих українців у батарії на чімсь залежить? Нікому. Ми вправді перейшли побідним походом з Карпат по Почаїв на Волині, бачила нарікання на мадярів. Все було без думки і без надії. Ми бачили один жах перед мадярами. На Волині села без людей, де тільки собаки стадами, наче вовки, бігали, а хати та цілі села горіли. Чи хотілось побіди? Усе байдуже. В однім декунки ми зійшлися. Приготовили перед тим дещо на свята. Кухар, який стояв з кухнею в селі, привіз нам навіть куті. Такі у нас свята були. Ми таки побажали собі й другому, що нехай мине все перебуте лихо нашого народу, та бажали бодай надії, нехай воно буде краще. Заколядували, хоча і не вільно було співати. Та ніхто не спиняв. Усі чули: не зачіпайте їх, бо і коли розлюченого раба зачепиш, то готов гаркнути як собака. Свята

[8] Олена Степанів – Роман Дашкевич: спогади і нариси... 632 с.

[9] Там само. С. 288.

минали, як кождий буденний день. Одною радістю були листи від рідні, а в прочім – усе чуже»[10].

І знову про Великодні свята: «В 1916 році вибирався я зустрічати Великдень в українському селі на Буковині, коло містечка Заставна (назву села забув). Я на квартирі в гарній покутській буковинській хаті. Нас двоє на квартирі. Я й один поляк. Свята! Господиня, хоча не багата, приготовляється до свят. Хата вибілена, вимащена, дівчата наробили багато цвіті з паперу, прикрасили хату. Хата наче писанка. Я дав трохи гроша господині, і вона спекла і для мене паску та й ще дещо, а дівчата написали писано.

Велика субота! В церкві плащениця, грають калатавки. Десь коло півночі прийшов наказ, що зараз по півночі батарія виходить на фронт. Ще перед світанком гарматчики з жалем зібрали своє добро; кожний потягнув до гармат. Все готове. Батерія рушила. Люди вертають з резурекції. Моя господиня посвятила паску, писанки і так, як їхав я на коні, передала мені кілька свячених яєць, хотіла передати і пасочку, та не було де взяти! Великдень – весна, та цілісінький день не зліз я з коня; аж ген пізно вечором стали ми на ква[р]тиру з тим, що за три години мали рушити далі, бо був наказ, щоб стати на позиції, ще нім сонце зійде, щоб москалі не бачили…»[11].

Лютнева революція 1917 р. у Росії та революційні процеси в імперії Габсбургів у другій половині 1918 р. активізували на українських землях визвольний рух за державність. У цих умовах українці, як і решта народів колишніх імперій, взялися створювати та розбудовувати державні інституції, без яких неможливе існування незалежної країни[12].

Українська політична еліта не відразу підтримала ініціативу старшин формувати регулярну армію, зайнявши спочатку антимілітаристську позицію. Представники Центральної Ради (ЦР) ставили під сумнів доцільність створення українського війська[13]. Однією з причин повільного формування української армії була надмірна політизація всього процесу[14]. У Генеральному секретаріаті публічно обговорювали питання формування всенародної міліції як альтернативу регулярній армії[15]. «Не своєї армії нам, соціал-демократам, треба, а знищення всяких постійних армій», – публічно заявляв голова Генерального секретаріату Володимир Винниченко. Підтримував цю ідею й керівник ЦР Михайло Грушевський, який вважав, що: «Нормальною формою охорони для демократичної держави являється всенародна міліція»[16].

---

[10] Там само.

[11] Там само. С. 289.

[12] Магочій П. Р. Історія України. Київ: Критика, 2007. С. 441–442.

[13] Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин Російської армії. *Український історичний журнал*. 2012. Ч. 3. С. 4–27. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2012_3_4

[14] Лебедєва І. М., Комова О. С. Настрої командного складу Армії УНР на тлі політичної кризи весни 1918 р. *Сторінки історії:* зб. наук. праць. 2021. Вип. 51. С. 124–135.

[15] Дем'янюк О. В. Перебування українських військових підрозділів на території Волинської губернії в добу Української революції. *Військово-науковий вісник*. 2017. Вип. 27. С. 163–175. doi: https://doi.org/10.33577/2313-5603.27.2017.

[16] Тютенко Р. В. Соціальний портрет офіцера українських армій періоду Національної революції (1917–1921 рр.): дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2018. С. 133–134.

Унаслідок наростання протиріч виникали численні розбіжності; старшини, використовуючи свій авторитет і популярність серед вояцтва, відстоювали власну ідею будівництва регулярної української армії. Завдяки рішучим діям офіцерів, попри невдоволення урядовців ЦР, було розпочато процес українізації військових частин колишніх імперій та утворення нових українських військових формацій[17]. Одним із перших та найактивніших лідерів старшинського руху був майбутній генералхорунжий Армії Української Народної Республіки – Р. Дашкевич[18].

Унікальний досвід участі у Першій світовій війні, де Р. Дашкевич проходив військову службу на посаді сотника артилерії австроугорського війська, вплинув на формування характеру та загартував його як військового командира. Сукупність досвіду, організаційних навичок, здобутих на війні, освіти й виховання стали в нагоді Р. Дашкевичу згодом, коли він разом із рештою українських старшин розпочав формувати артилерію Січових стрільців[19].

Звістку про початок визвольних змагань на українських землях Р. Дашкевич отримав, перебуваючи в російському полоні, куди потрапив разом з іншими старшинами українцями з фронту[20].

Роман Дашкевич згадував: «Революція застала багатьох українців з Галичини, Буковини, Закарпаття, колишніх вояків австрійської армії, у російському полоні, розсіяних по цілій тодішній Росії. Були це вишколені старшини і вояки, які перебули бої на фронтах, які добре знали фронтову службу гураґанні артилерійські вогні...»[21].

У 1917 р., будучи в російському полоні, традиційно перед новорічними святами Р. Дашкевич записав свої думки: «Надворі ясна ніч. Ні одної хмаринки на небі. Всі зорі горять вогнями. Сибірський мороз 45–50 степ. Надворі не можна віддихати. Вітер мете снігом, змішаним з піском. Це ж недалеко пустиня Ґобі. Великий табір полонених. Тут москалі сортували Австрію після націй і кожда нація мала свої кімнати, осібні від іншої нації. Свята сумні і без думки. Тисячі кілометрів від рідного села. Надходить вечір. Думки ідуть додому – що вдома, що в рідному краю. У нас вечір, а там, вдома – 10 год. перед полуднем, бо різниця між нами – там, недалеко Монголії, а Львовом – 8 годин. У нас 8 годин скорше сонце сходить, ну й заходить. Ідуть бажання при білім хлібі замість проскурки. Та ніхто не знає, що кому, а навіть собі бажати. Засіли до вечері. На другий день рано зайшли до православної церкви у таборі»[22].

---

[17] Горєлов М. Є. М. Міхновський і українізація війська. *Україна в революційних процесах (перших десятиліть ХХ століття). Міжнародна науково-теоретична конференція* (Київ, 20–21 листопада 2007 р.). Київ, 2007. С. 298–310.

[18] Ткачук П. П, Стецiв, Я. В. Роль старшинартилеристів у формуванні Українських армій на початку Української революції 1917–1921 рр. *Східноєвропейський історичний вісник.* 2022. Вип. 23. С. 51–61. doi: https://doi.org/10.24919/2664-2735.23

[19] Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2011. 424 с.

[20] Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України першої половини ХХ ст. Генерали та адмірали. Львів; Харків: Вид-во Сага, 2007. 244 с.

[21] Дашкевич, Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. С. 5.

[22] Олена Степанів – Роман Дашкевич: спогади і нариси. 632 с.

Не краще Р. Дашкевич провів і Великодні свята: «В 1917 році зустрічав я Великодні свята в таборі полонених далеко в східнім Сибірі на Забайкалі. Православна церковця; солдати зійшлися до церкви. Та це не той Великдень, що в нас на Україні, та й ще до того на селі. До церкви прийшли солдати, прийшли й полонені (в кого був Великдень). Надворі мороз. Це той сибірський мороз, бо весна пізня. Та в цілій Росії йде революція. Всі мої надії та снування плянів – як дістатися якнайскоріше з над границі Китаю Забайкалу на Україну? Але надія є. І хоч тисячі кілометрів ділять мене від України, то я знаю, що небаром подякую за хліб і сіль полоненого і буду на Україні, щоб не знать, які були перешкоди, і щоб не знать кілько тих тисячів кілометрів було. Там на Україні своя національна революція йде, організують своє військо. А я ж вояк і в українськім війську як найскоріше мушу служити. Найближчий Великдень буду святкувати на Україні…і ніщо мене тут не задержить…»[23].

Попри ризик загинути, думки про свободу та власну Українську державу мотивували полонених до втечі з полону, щоби приєднатися до визвольного руху. Варто зазначити, що Р. Дашкевич підтримував бойовий дух українських полонених старшин, адже вже тоді обмірковував ідею втечі, повернення на Батьківщину та будівництва українського війська, зокрема артилерії. Він усвідомлював свою відповідальність за український народ та розумів, що саме завдяки допомозі досвідчених українських офіцерів зможе утворити боєздатні гарматні підрозділи, які становитимуть потужну військову силу українського війська. Серед вояцтва найбільше підтримав ініціативу Романа Дашкевича втекти з полону сотник Михайло Матчак, який пізніше був одним із перших старшин Галицько-Буковинського куреня та особистим ад'ютантом Євгена Коновальця[24]. Про таких офіцерів Р. Дашкевич згадував: «У полоні бувши, ці люди, колишні вояки, не раз утікали з нараженням життя з таборів з примусових робіт на півночі Росії, з Мурманська чи Сибіру»[25].

Великий вплив на усвідомлення Р. Дашкевичем своєї відповідальність за майбутнє українського народу мало довоєнне знайомство з Є. Коновальцем. Під час навчання у Львівському університеті студенти швидко заприятелювали, адже мали багато спільних інтересів та були виховані на спільних цінностях – любові до батьківщини та шануванні українських традицій і культури. Як виявилось, зароджена дружба проіснувала між ними до кінця життя. Тож іще в російському полоні внутрішній ціннісний компас націлив Р. Дашкевича та групу українських вояків до втечі з неволі, щоб повернутися на українські землі й очолити будівництво війська. Варто зазначити, що Р. Дашкевич займав лідерську позицію серед полонених старшин та, попри їхні сумніви, спромігся переконати у правильності рішення втекти з полону. Про настрої полоненого вояцтва він виснував: «Революція збудила в цих людей надію на волю. Багато цих полонених українців старалися дістатися на Україну, звідки приходили вістки про Українську Центральну Раду (УЦР), універсали УЦР, військові з'їзди, українське військо. Дістатися на Україну, там стати до праці, вільної праці, помогти

[23] Там само.

[24] Науменко К. Є. Матчак Михайло Федорович. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк. Київ, 2018. Т. 18. URL: https://esu.com.ua/article-67059

[25] Там само.

в будові Української держави, затягнутися до українського війська, – це було мрією багатьох полонених українців»[26].

Прибувши до Києва, Роман Дашкевич зустрівся з Євгеном Коновальцем, Іваном Чмолою та Федором Черником, щоб обговорити питання будівництва українського війська й запропонувати план формування української артилерії[27]. Цій ідеї Р. Дашкевича сприяло рішення Галицькобуковинського комітету, яке було прийняте влітку 1917 р. та мало на меті організувати у Києві Галицькобуковинський курінь Січових стрільців[28].

Щоб розпочати комплектування першої гарматної батареї, Р. Дашкевич та Є. Коновалець закликали «Тимчасову головну раду галицьких, буковинських і закарпатських українців» звернутися з відозвою до українців, щоб ті вступали в ряди Січових стрільців і поповнювати лави українського війська[29].

Водночас, попри стихійно розпочатий процес українізації військових частин та формування нових добровольчих підрозділів, українські офіцери, вихідці з російської армії, не надто охоче приймали до своїх лав галичан та буковинців. Українські старшини, вихована в дусі російської військової традиції, остерігалися звинувачень із боку російського командування, яке вороже ставилося до колишніх австрійських вояків, тому орієнтувалися переважно на військові кадри колишньої російської імперії, ігноруючи представників із Галичини та Буковини. Зазначені обставини сприяли кадровому забезпеченню Галицько-буковинського куреня, зокрема батареї Р. Дашкевича, адже підрозділ лише формувався і туди на військову службу приймали всіх охочих[30].

Однак складна військовополітична ситуація у Києві, пов'язана з активною більшовицькою агітацією, негативно вплинула та сповільнила процес формування війська. Сам Р. Дашкевич характеризував тогочасну ситуацію у Києві так: «Совєти, які 7 листопада 1917 р. прийшли до влади, організували свої військові частини з полонених австрійців, німців, передусім із мадярів. Українського війська було потрібно якнайбільше, тим паче, що і на Україні большевицькі агітатори почали розкладову агітацію серед українських військових частин»[31].

Попри труднощі, Р. Дашкевич отримав схвалення Є. Коновальця та розпочав набір охочих вступити до стрілецтва зі складу полонених галичан, які перебували в тимчасовому таборі на окраїні Києва. Прибувши 19 листопада 1917 р. у Дарницький табір, Р. Дашкевич відібрав для куреня перших 22 добровольців, які пізніше стали зав'язком Окремого корпусу Січових стрільців та згодом налічували понад 600 вояків[32].

---

[26] Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 5.

[27] Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. 360 с.

[28] Історія українського війська / відп. ред.: І. П. Крип'якевич, Б. П. Гнатевич та ін. Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1936. С. 446.

[29] Підкова І. З. Довідник з історії України. (А–Я). 2-е вид., доп.. Київ: Генеза, 2002. С. 761.

[30] Курах М. С. Перший козацький піхотний полк ім. гетьмана Мазепи. Вісті братства. 1956. д-ге Вип. 78(5758). С. 4.

[31] Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 8.

[32] Ковальчук М. А. Євген Коновалець на чолі Січових Стрільців (1918–1919). *Український визвольний рух.* Львів, 2006. Зб. 8. С. 24–75.

Як засвідчив досвід Першої світової війни, без гарматних підрозділів піхота не могла ефективно діяти на полі бою[33]. Р. Дашкевич, будучи фронтовим артилеристом, чудово це усвідомлював, тому взявся реорганізовувати створений ним відділ гармашів, щоб утворити гарматну батарею Січових стрільців. Першими артилеристами батареї стали: І. Вишневський, Г. Горичка, І. Дмитрах, П. Коваль, М. Курах, П. Кузик, В. Олеськів, С. Романюк, А. Стельмах, В. Федорович та М. Шкварко. Сам Р. Дашкевич відзначав їхній високий рівень мотивації: «Вони надали настрій і військового духа першій батареї, який перенісся потім на всю стрілецьку артилерію»[34].

Створена Р. Дашкевичем гарматна батарея була, по суті, першим артилерійським підрозділом українського війська. «Цих дванадцять гармашів і кіннотників стало початком великої артилерії СС, пізнішої Гарматної Бригади Січових Стрільців у складі шістьох гарматних полків», – згадував Р. Дашкевич[35].

Після вирішення кадрових питань він доклав значних зусиль, щоб дістати для батареї артилерійське озброєння та боєприпаси. Оскільки все необхідне для батареї озброєння можна було роздобути лише в демобілізованих частинах російського війська, Р. Дашкевич разом із дев'ятьма гармашами вирушив на станцію Кодно, куди прибували з фронтів Першої світової війни артилерійські формації колишніх імперій. Комендант станції підказав, де є покинуті гармати та інше артилерійське майно. «За станцією Кодно гармаші застали вісім гармат із замками, вісім набійних скринь, польову кухню і вози», – зазначив Р. Дашкевич[36]. Зовсім скоро все здобуте на станції артилерійське озброєння було перевезено до місця дислокації гарматної батареї.

Саме завдяки наполегливості та командирському хисту Р. Дашкевича вдалося знайти і швидко завантажити артилерійське озброєння на залізничну платформу, адже гармати були важкими, а рамп для їхнього вантаження на станції не було. До того ж із Дашкевичем було лише дев'ять гармашів, та завдяки його кмітливості проблему вирішили: він вигадав спосіб використання дерев'яних колод, щоб підняти майно на залізничну платформу. Крім зазначених проблем, існувала загроза оповіщення про дії гармашів місцевих більшовицьких агентів, якими на той час були насичені українські міста, тож Р. Дашкевич для отримання бажаного озброєння вимагав від підлеглих швидких і злагоджених дій. Унаслідок вдало проведеної операції батарея отримала 60 коней, 4 гармати, 4 набійні скрині і польову кухню. Як професійний артилерист, Р. Дашкевич приділяв велику увагу й вишколу гарматних розрахунків батареї, які вивчали здебільшого за австрійськими підручниками із артилерійської справи. Керували підготовкою досвідчені старшини-артилеристи, які разом з Р. Дашкевичем втекли з російського полону[37].

Для Р. Дашкевича значущою була також психологічна загартованість підлеглих, а для підняття бойового духу – патріотичне виховання, орієнтоване головно на формування у гармашів поваги до української культури та традицій, вірності

---

[33] Внуков В. П. Артиллерия. Москва: Государственное Военное Издательство Наркомата Обороны Союза ССР, 1938. С. 3.

[34] Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 9–10.

[35] Там само С. 10.

[36] Там само. С. 16.

[37] Там само. С. 16–17.

ідеям визвольних змагань. Своє бачення цього питання Р. Дашкевич сформулював так: «Одна ціль присвічувала всьому: батерія – проти лихої долі – таки буде… усі працювали, як тільки могли. Усі розуміли, що це революція, війна, відступ»[38].

Уже в лютому–березні 1917 р., під час наступу більшовицьких військ на Київ та Житомир, гарматна батарея Р. Дашкевича прикривала відхід уряду УНР. Урядовці на чолі з М. Грушевським через більшовицький збройний виступ у Києві змушені були втікати до м. Сарни. Гарматна батарея Р. Дашкевича стала вогневим щитом для відходу політиків УНР та не дозволила більшовикам знищити лідерів молодої Української держави[39].

Справжнє бойове хрещення особовий склад батареї пройшов уже наприкінці січня 1918 р. у боях із більшовиками за Київ. На початку березня 1918 р. Р. Дашкевич реорганізовував батарею в дивізіон. Зі здобуттям столиці його дивізіон розмістився в Михайлівському монастирі, де Р. Дашкевич організував старшинську школу для вишколу командних кадрів, безпосередньо керував навчальним процесом та опікувався навчанням гармашів. У складних боях із більшовицькими військами Р. Дашкевич доклав значних зусиль для зміцнення молодої української артилерії[40].

Наприкінці січня 1918 р. корпус Січових стрільців було реорганізовано в І курінь Січових стрільців для того, щоб залучити більшу кількість наддніпрянських вояків на службу у свої ряди, які через вплив більшовицької агітації не квапилися вступали до лав Січових стрільців, вважаючи їх австрійською формацією. Такі дії одразу дали позитивний результат і щоденно курінь Січових стрільців поповнювався новими добровольцями. Р. Дашкевич був одним з ініціаторів цього рішення[41].

Варто зазначити, що саме Р. Дашкевич винайшов нову тактику застосування артилерійських підрозділів, яку застосував під час першої українсько-більшовицької війни. Суть задуму Р. Дашкевича полягала в підвищенні мобільності гарматних розрахунків шляхом їхнього розміщення на залізничних платформах. Сам Р. Дашкевич описував це так: «Гармаші втягнули гармату до вантажного вагону. У передній стіні вирубали отвір на гирло гармати, під кінець ляфети підрубали підлогу, щоб при вистрілі був опір для гармати. Стіни вагону обложили тюками соломи, щоб було безпечніше від куль і тепліше. Нанесли набоїв. Гармата була готова до стрілу»[42]. Застосування розрахунку в такий спосіб давало змогу використовувати гармату попереду потяга та вести артилерійський вогонь з коротких зупинок, прикриваючи дії піхоти[43]. Такий задум Р. Дашкевича суттєво підвищив мобільність артилерії та її живучість, адже після вистрілу гармату відразу перекочували в інше місце, щоби противник не зміг швидко відповісти.

---

38 Там само. С. 18.

39 Там само. С. 17.

40 Ткачук П. Участь генерала Романа Дашкевича у зміцненні артилерійських підрозділів армії УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. Вип. 474: Держава та армія. С. 13–18.

41 Ковальчук М. А. Євген Коновалець на чолі Січових Стрільців... С. 29–30.

42 Там само.

43 Там само. С. 22–23.

У подальшому винайдену Р. Дашкевичем тактику дій артилерії застосовувало не лише українське військо, але й армії провідних країн світу.

Роман Дашкевич постійно думав про зростання січової артилерії не лише професійно, але кількісно. Проте його намірам реорганізувати артилерію Січових стрільців у полк завадив переворот. Завдяки підтримці німецьких військ 29 квітня 1918 р. влада перейшла до гетьмана Павла Скоропадського, а урядовців ЦР було заарештовано. Здобувши владу, П. Скоропадський взявся підпорядковувати собі українські військові частини, зокрема скерував своїх представників до січового стрілецтва з вимогою скласти зброю без опору, втім, отримав відмову. Про ті події Р. Дашкевич із сумом згадував: «… батерія могла б розігнати ціле те зібрання…, але це не змінило б ситуації. За гетьманом Скоропадським стояло німецьке командування. У Києві було зібрано… біля 30 000 німецького війська, з яких тих 3 000 Січових Стрільців не могли мірятися»[44].

Січове стрілецтво переважно негативно сприйняло прихід до влади П. Скоропадського. Вояки зазначали, що присягали служити насамперед українському народу, який репрезентувала ЦР. У той час П. Скоропадський вимагав до себе повної лояльності з боку стрілецтва. Тому не дивно, що Є. Коновалець після зустрічі з П. Скоропадським, звернувся до підлеглих, щоб повідомити про відмову визнавати владу гетьмана: «Подав гетьманові свою думку, що СС, як військо УНР, якій вірно служило, яке з іншими українськими військами здобувало Київ, де в боях полягло багато стрільців, не можуть за одну ніч змінити свого ставлення, тому тільки, що чужа сила – німці, усунули уряд УНР і настановили інший уряд». Стрілецтво було повністю солідарним із Є. Коновальцем, тому підтримало його рішення та ще раз заявило, що Січові стрільці є військом українського народу, а не «найманцями» окремих урядів[45]. Через непокору П. Скоропадський наказав роззброїти Січових стрільців (разом з гармашами Р. Дашкевича), тому корпус тимчасово припинив своє існування. Р. Дашкевич скорботно виснував: «Батерія склала зброю. Було це, здається, у Страсний Четвер 1918 року»[46].

Гетьманський переворот збігся з Великодніми святами 1918 р. Будучи сином священника, вихований у дусі українських звичаїв та традицій, Р. Дашкевич любив і поважав найдавніше християнське свято: «Великдень 1918 року. Я в Києві. Та сумний цей Великдень, хоча в столиці України. Перша батарія Січових Стрільців (я був її командантом) зложила зброю по виборі гетьманом Скоропадського. Сумно в батерії. У Михайлівському монастирі в центрі Києва, на Софійській площі, 50 м до пам'ятника Богдана Хмельницького, а зі 100 м – до Софійського собору царив також сум. У монастирі під церквою стоїть 8 наших гармат без замків. У нас зброї нема; полишено тільки старшинам револьвери і шаблі.

А батерія збиралась святкувати Великдень величаво. Зложили і гроші на свята, впорядкували цілий монастир. За впорядкування монастиря, за вивіз до яких 600 фір гною, обіцяв завідуючий монастиря для цілої батарії спекти паску.

[44] Там само. С. 46.
[45] Там само. С. 48.
[46] Там само. С. 49.

З монастирською владою жили ми добре. Правда, мешкали ми в монастирських стайнях. Монахи були з цього досить невдоволені, але ми якось погоджувалися зі собою. Гарматчики не робили ніяких прикростей монастиреві. Бувало – стоїть наш вартовий коло гармат, а монах, закутавшись в кирею, з довгою сивою бородою ходить ніччю на варті довкола церкви. Колись монахи говорили по-московськи, та тепер учились говорити по-українськи. Нераз помагали ми монахам.

У Києві не було муки. Та монахи мали свої добра і мали збіжжя. Не раз бетерія привозила їм муку чи збіжжя батерійними кіньми, а за це монахи погодилися дати нам третину привезеного. І ми мали муку на пироги, нераз і ярину – бо постачання все ж таки не було ще наладнане. Батерія була вдоволена, що мала ярину та муку, та й монастир був вдоволений, що ми йому привозили продукти. Так і перед Великодніми святами, ще перед переворотом Скоропадського, привезли ми муки, з тим, що монастир мав нам спекти паску для всіх. Не легко було спекти паску, бо її треба було аж на 250 людей. Та за це ми очистили монастир, позамітали. Дійсно Великдень хотіли зустрічати.

Коли ж Січові Стрільці зложили зброю, настала інша влада, завідуючий монастирем почав покручвати головою, що з паскою щось невиразно. У Велику п'ятницю розійшлась чутка, що німці хотять поарештувати стрільців та вивезти, як австрійських громадян до Австрії. Але з наших гарматчиків ніхто й не думав, щоб вертати в Австрію. Ми всі стали вже "соборниками". Ми на Україні, це наша Батьківщина, і все одно, що зложили зброю, то все ж таки з України ми не підемо. На брамах монастиря стояли німецькі варти; в одній нашій кімнаті – німецька вартівня, в другій – німецький старшина, а гарматчики один за другим виносять свої речі з монастиря та кожний шукає якоїсь кватири в місті. Посумніли і наші коні, бо нема їх чим уже годувати, і батерійна кухня вже не варить, бо не має що варити.

Великдень! Побажаємо собі ще рано всього найкращого при свяченому яйці і зараз рано з монастиря всі гарматчики мають відійти, щоб німці не поарештували. На Великдень було в монастирі багато людей; одні йдуть туди, другі сюди, тож і кожний з нас вийде з монастиря, хоча німецькі варти стояли на брамах і мали не перепускати наших гарматчиків.

В 7 год. Рано побажав я всім гарматчикам при свяченому яйці на коритарі всього найкращого, а найважніше одного – щоб якнайскорше ми зійшлися знову разом при наших гарматах та й знову добували славу при гуку гармат так, як добували її під Коростенем, Сарнами, Бучою, під Києвом, та й щоб якнайскорше ми, як переможці, вернули в Київ. Заспівали "Христос Воскрес". Та сумно стало. Впродовж півгодини наші касарні були порожні; не було ні одного гарматчика. Стояли тільки опущені гармати без замків під церквою.

Прекрасна весна в Києві. Все цвіте! Та й я пішов на квартиру на Подол. Забув одно, що на весну людині хочеться також їсти, а на Великдень у Києві позамикані всі ресторани, цукорні і загалом усе. Прийшлось Великдень голодувати весь день – так, як у 1916 році, коли цілий день сидів голодний на коні.

Невдовзі мої гарматчики зійшлися, але аж на запорозьких степах та на степах над Доном у Запорозькім корпусі, де створено з нас т. зв. 4-ту батарію легкогарматного Запорозького корпусу»[47].

Для того, щоб зберегти існування своєї формації, Р. Дашкевич був змушений передислокувати батарею на південь, щоб разом зі своїми артилеристами продовжити військову службу у складі Запорізького легкого гарматного полку, яким командував полковник Парфенів. Зовсім скоро гарматна батарея Р. Дашкевича була включена у штат полку та отримала найменування 4а батарея Запорізького легкого гарматного полку[48]. Розпочалась нова сторінка історії артилерії Р. Дашкевича.

Незважаючи на те, що внаслідок роззброєння Січових стрільців гетьманськими військами артилеристи втратила все озброєння, Р. Дашкевич продовжував перейматися боєготовністю своєї батареї, тож домовився про вишкіл гармашів при 3й батареї імені сотника Савицького. Варто зазначити, що навіть у таких складних умовах Р. Дашкевич зумів організувати ефективну практичну підготовку і запобігти деморалізації підлеглих, які згодом ще не раз виявили себе у боях з ворогами. У спогадах він виснував: «Заняття у батареї були легкі. Гармаші сходилися на збірку о 7-й годині зранку. Відбувалася руханка, а часто замість руханки переходили січові вправи до співу… По руханці була півгодини муштра, а далі вправи при гарматах, кулеметах. О 10-й годині вправи кінчилися і гармаші ішли на ріку… По полудні о 4-й годині…продовжено військові виклади про касарняну службу, читання мап, міряння віддалень, керування вогнем батареї, рисування ситуаційних плянів…Далі ішли виклади з історії України, з літератури або читалися книжки»[49]. Р. Дашкевич усвідомлював, що лише регулярними, практичними заняттями зможе зберегти бойову готовність своєї гарматної батареї.

Восени 1918 р., коли Є. Коновалець після чергового звернення отримав дозвіл гетьмана П. Скоропадського відновити Корпус Січових Стрільців (Корпус СС), Р. Дашкевич одним із перших прибув до Білої Церкви, щоб розпочати заново формувати гарматний підрозділ. Дуже швидко завдяки командиру січової артилерії було створено й укомплектовано фахівцями і технікою нову артилерійську батарею. Дещо парадоксально, проте саме в боях із гетьманцями під час повстання Директорії УНР новостворена артилерійська формація продемонструвала свою боєздатність, а Січові стрільці виявили себе якнайкраще. Один із лідерів Директорії, В. Винниченко, згадував: «… але головною нашою силою, на яку я принаймні найбільше рахував, був полк Січових Стрільців, галичан, що стояв у Білій Церкві. Він мав півтори тисячі баґнетів, був зразково дисциплінований і складався з національно свідомого елементу». Він зазначав: «Цей полк на думку орґанізації, мав би служити ядром повстання, круг якого гуртувались б инчі наші сили…»[50].

Разом з артилерією Р. Дашкевича у бою під Мотовилівкою діяв підрозділ сотника Ф. Черника. Він також відзначав професійність та мужність артилеристів Р. Дашкевича у бою: «Батерія СС виказала у цьому бою найбільше ініціати-

[47] Вісті з Лугу. 1937. Квітень. Ч. 4. С. 51–55.
[48] Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 62–64.
[49] Там само. С. 64–65.
[50] Винниченко В. Відродження нації: в 3 т. Київ; Відень: Дзвін, 1920.

ви та вклала в стрілецьку перемогу під Мотовилівкою не тільки те, що стрілецькі гармати стріляли, але і їздові та обозники воювали як вершники»[51].

Подальші бої за Київ схиляли все більше полків і дивізій гетьманської армії переходити на бік військ Директорії, що сприяло поповненню гарматних підрозділів Р. Дашкевича людськими ресурсами та бойовою технікою. На початку грудня 1918 р. він реорганізував артилерію Осадного корпусу Січових Стрільців Є. Коновальця у гарматний полк. Згодом Р. Дашкевич брав активну участь у формуванні артилерії Чорноморського кошу, Запорізького корпусу та Сірожупанної дивізії[52].

Після захоплення Києва військове керівництво Директорії УНР високо оцінило організаційну та бойову діяльність гармашів, тому підвищило Р. Дашкевича за рангом до полковника артилерії. У лютому 1919 р. за його участі було сформовано шість гарматних полків, якими командували досвідчені артилеристи, сотники Я. Бутрин, М. Курах, В. Зарицький, Д. Інків та О. Голубаєв. Незабаром сформовані полки об'єднали в потужну артилерійську бригаду, яка налічувала 4 600 бійців та мала 70 гармат і 2 000 коней[53]. На озброєнні бригада мала 52 легкі гармати, 10 гаубиць, 4 гірські, 4 далекострільні гармати[54]. Р. Дашкевич постійно опікувався всією українською артилерією та дбав про її розвиток.

Вагомий вклад Р. Дашкевич зробив й у формування гарматних батарей 3-ї Залізної пішої дивізії (полковника О. Удовиченка), повстанської «Запорізької Січі» (отамана Ю. Божка), Чорноморського кошу та Волинської групи. Під керівництвом Р. Дашкевича було сформовано два гарматні полки командирів В. Зарицького та Я. Бутрима, які він спрямував на допомогу до галицького війська генерала М. Омеляновича-Павленка. Саме зазначені полки 6 березня 1918 р. брали участь в операції зі знищення складу з боєприпасами польських військ, який розміщувався в районі головного вокзалу м. Львова. Унаслідок вдалих дій артилерії Р. Дашкевича почалася масова паніка серед польського гарнізону, а втрата боєприпасів негативно позначилася на боєздатності їхнього війська. Однак вдалими діями наддніпрянських артилеристів тоді, на жаль, не змогла повною мірою скористатися Начальна команда Галицької армії, упустивши шанс визволення Львова. Як пізніше зазначали польські історики: «... тоді галичани могли повернути свою столицю»[55].

Упродовж служби Р. Дашкевич постійно приділяв велику увагу вишколу гармашів, підтримував високу дисципліну та порядок в артилерійських частинах, дбав про національно-патріотичне виховання, організовував відзначення християнських галицьких традицій. Він першим домігся ліквідації в частинах окремих старшинських їдалень, чим завоював авторитет і пошану серед рядових гармашів. Відомий стрілецький історик С. Ріпецький згадував: «Гарматна бригада була зразковою частиною Корпусу СС. Її знаменита організація, здисциплінованість та бойова управа були гордощами Січового Стрілецтва»[56].

---

[51] Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 90.

[52] Ткачук П. П. Участь генерала Романа Дашкевича у зміцненні артилерійських підрозділів... С. 15.

[53] ЦДАВО України. Ф. 10781. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 124–125.

[54] Литвин М. Р. Українськопольська війни 1918–1919 рр. Львів: Місіонер, 1998. С. 172.

[55] Там само. С. 333–335.

[56] Ріпецький С. Т. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. С. 284.

Узимку 1919 р., під час більшовицької агресії проти УНР, артилерійські полки Р. Дашкевича забезпечували підтримку дій піших дивізій на фронтах від Полтави до Вапнярки. Вже на початку квітня 1919 р. було перекинуто січову артилерію (яка на той час мала 80 гармат і 3 850 вояків) для протистояння більшовицьким військам до Проскурова, де гармаші Р. Дашкевича зупинили ворожий наступ[57].

Однією з причин поразки української армії стало затиснення наших військ більшовиками, денікінцями і поляками з трьох напрямків[58]. У складі військ УНР підпорядковані Р. Дашкевичу гарматні частини перейшли 6 грудня 1920 р. до партизанських дій, та ще тривалий час підтримували вогнем рейди українського війська. Проте внаслідок військового тріумфу більшовиків та окупації українських земель артилеристи Корпусу СС були інтерновані у Польщі[59].

Про нові реалії на початку 1920 р. Р. Дашкевич висловився так: «Луцьк. Ми – по програній війні із большевиками і денікінцями – інтерновані в Луцьку. Безділля. Сум. Це так, якби машину в повнім розгоні нараз спинив. Чи є думка, чи є бажання і чи є надія на щось інше, краще? Святий вечір. Зійшлись у селі стрільці. Це також люди з цілої України, але всі стрільці без зброї, без держави. Сіли і мовчки, без побажань, їли вечерю. Та вкінці один вирвався та побажав усім одного, що було найдорожче всім – щоб ми якнайскорше дістались на Україну, у свою державу, здобули зброю. Це одиноке бажання у нас усіх. І за це бажання, щоби дістати зброю у руки, ми були б вмерли усі. Не йшла і коляда. Розійшлися всі сумні з одним бажанням: дістати в руки зброю»[60].

Після поразки українців у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. і поділу України між Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною Р. Дашкевич та інші старшини різних українських армій (Січових стрільців, Української галицької армії та ін.) під проводом Є. Коновальця продовжили боротьбу, але вже в інших умовах та іншими методами. 30 липня 1920 р. у Празі відбулось останнє засідання Стрілецької ради Січових стрільців, на якому під керівництвом командира Січових стрільців полковника Євгена Коновальця було створено Українську військову організацію (УВО) – нелегально на західноукраїнських землях, що відійшли до Польщі, зокрема перший осередок УВО відкрили у Львові. Перший з'їзд УВО відбувся у серпні 1920 р. у Празі. На ньому було ухвалено низку постанов і завдань для УВО, спрямованих на усунення різниці між придніпрянцями та галичанами й затвердження ідеї соборності всіх земель України[61].

Політична ситуація, в якій опинилися недавні Січові стрільці, була надзвичайно складною. Уряд Української Народної Республіки з вищими представниками армії УНР 6 грудня 1919 р. вирішили переформатувати регулярне військо на партизанське. Відповідно, на Старшинській раді Січових стрільців

[57] Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 193.

[58] Якимович Б. З Причини поразки ЗУНР: вторгнення, бездіяльність чи зрада? *Український історичний журнал.* 2019. Вип. 1. С. 183. doi: https://doi.org/10.15407/uhj2019.01.180

[59] Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Вінніпег, 1954. 176 с.

[60] Там само.

[61] Український визвольний рух Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922). *Центр досліджень визвольного руху.* Львів, 2007. Зб. 11. С. 20–22.

ухвалили розпустити Корпус СС, проте кожному залишили особистий вибір: доєднатися до партизанської війни та під командування ген. М. Омеляновича-Павленка вирушити в Зимовий похід у тил ворога чи відійти на захід. Для всіх частин армії УНР вищезгадане рішення мало тільки формально-тактичне значення, але для Січових стрільців воно було вирішальне. Після формального розв'язання Корпусу СС польські війська несподівано його оточили, роззброїли й інтернували до таборів для полонених, тобто Корпус СС, по суті, перестав існувати. У польських таборах для полонених Січові стрільці перебували всю зиму 1919–1920 рр., а навесні 1920 р. їх почали випускати вже як цивільних, або вони самі вчиняли втечу, адже й надалі вважали себе вояками Української Народної Республіки, намагались відновити зв'язок із військовими командирами та урядом[62].

Для продовження визвольної боротьби Україна потребувала насамперед військових сил. 2 вересня 1920 р. вже було опубліковано перше розпорядження «Приказ УВО ч. 1», що засвідчило початок її роботи: «… ініціативу до заснування Української Військової Організації дали кілька старшин з колишнього Корпусу Січових Стрільців, а саме: пол. Роман Дашкевич, підполковник Михайло Курах…», – згадував очевидець цих подій М. Курах. Вони на початку 1920 р. зібралися у Львові і на спільній нараді вирішили створити таємну військову організацію та підтримувати тісний зв'язок з урядом Петлюри і проводити діяльність у співпраці з ним. Після розв'язання Стрілецької ради й заснування УВО колишні старшини Січових стрільців виїхали з наказом створити осередки УВО на місцях. Отже, перший керівний осередок УВО у Львові, що мав назву «Начальна Колегія УВО», був заснований у вересні 1920 р. З приїздом до Львова полковника Є. Коновальця організацію перейменували на «Начальну Команду УВО». Головним завдання УВО було стати центром української армії у відновленні протибільшовицької війни в найближчому майбутньому. УВО планувала очолити революційно-політичну боротьбу українського народу проти окупантів. Щойно прибувши до Львова, полковник Є. Коновалець скликав таємні збори, у яких взяло участь 100 колишніх старшин. Відповідно до тез його доповіді, він доводив їм замисел роботи УВО, а саме: боротися з усякими виявами русофільства й полонофільства, готуватися до затяжного періоду польської окупації, оживляти роботи всіх урядових інституцій та організмів, виховувати українську молодь у дусі ідеї незалежності та віри у власні сили. Завдання вихованні молоді було здебільшого покладене на Р. Дашкевича. Також за перший рік існування УВО багато організаційної роботи зі створення військового осередку, який би керував збройною боротьбою на західноукраїнських землях, проводив Р. Дашкевич як один із керівників. Після створення УВО кожному старшині були поставлені конкретні завдання. Р. Дашкевичу доручили продовжити роботу «Січей», а потім «Лугів» із метою підготовки молоді в майбутній війні за самостійність і соборність українських земель. Потрібно було врахувати й не повторити помилок перших

[62] Мірчук П. Ю. Нариси історії ОУН. 1920–1939 роки. 3-тє вид., доп. Київ: Українська видавнича спілка, 2007, С. 18.

визвольних змагань, тому Р. Дашкевич мав згуртувати молодь у здисциплінованe нове українське військо[63]. Це, зокрема, підтверджує листування Р. Дашкевича з Є. Коновальцем, у якому Є. Коновалець писав про неминучість Другої світової війни, до якої український народ мусить бути готовий.

Ясна річ, що не вся робота Р. Дашкевича в УВО нам відома. «Ольга Басараб згинула за УВО. Польська поліція тією законспірованою організацією найбільше була заалярмована. У 1924 р. в арештах на Яховича мене переслуховував Кайдан, тип грубого австрійського фельдфебеля. І хоч не брався до бійки, пінився від люті, вмовляючи мене, що мушу належати до УВО, бо там є мої "камрати" Коновалець і Мельник…».

Улітку 1921 р. кілька Українських січових стрільців, серед яких був і Р. Дашкевич, вирішили відновити «Повітову Січ». У приміщенні товариства «Зоря» відбулися загальні збори, оскільки свого вони вже не мали. Новим кошовим обрали Р. Дашкевича. Роман написав про це Кирилу Трильовському, який тоді перебував на еміграції у Відні. Потрібно було розвиватися, наздоганяти те, що було втрачене. Тому Р. Дашкевич навесні 1922 р. організував у залі «Сокола-Батька» протипожежні курси, на які з'їхалися представники «Січі» зі Львова та інших воєводств. Пізніше, у червні 1922 р., на площі «Сокола-Батька» у Львові відбулося повітове січове свято, в якому взяло участь 400 січовиків і січовичок із Львівського повіту. Зібралося також багато українців зі Львова. Це було перше таке святкування в Україні з часів визвольних змагань. Львів'яни хотіли знати, чи існує ще «Січ» і нарешті побачили нових січовиків, сповнених військового духу та ентузіазму. Р. Дашкевич розумів потребу мати власне видавництво і тому відновив «Січові вісті». На початку 1923 р. польський уряд заборонив відновлення всіх довоєнних організацій, які ще не розпочали діяльності, тому відродити стару «Січ» було неможливо. «Повітова Січ» подала владі на затвердження назви багатьох сіл за старими назвами, але отримала чітку заборону з поясненням, що товариства мають військове спрямування. Не допомогли зміни в самих статутах, які внесли для вдоволення польської влади, очевидно, їй не подобалася сама назва «Січ». У червні 1923 р. відбулося ще одне січове свято, але не таке яскраве й мотиваційне, як раніше, оскільки влада закрила багато осередків січей в Львівському районі. Січі згасали. Щоправда, взимку 1923 р. «Повітова Січ» змогла організувати в залі Музичного товариства ім. М. Лисенка руханково-вокальний вечір, а в червні 1925 р. – останнє січове свято у Львові, в якому взяло участь кілька незакритих «Січей», а ще «Луги» Р. Дашкевича, які продовжили роботу «Січей» під іншою назвою. У травні 1926 р. польська влада остаточно закрила «Повітову Січ». Так перестало існувати товариство, що вже мало свою незабутню історію з 1908 до 1926 рр.[64].

Історія створення товариства «Луг» розпочалась восени 1925 р. Увесь час незмінним головою організації був Р. Дашкевич. Згрубша «Луг» продовжував

---

[63] Галайко Б. М. Військове-політичне становище на українських землях на початку 1920-х рр. та створення української військової організації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Львів, 2013. № 752. С. 132–135.

[64] Олена Степанів – Роман Дашкевич: спогади і нариси... 632 с.

традиції «Січі». Сама структура молодіжного товариства «Луг» мала триступеневу форму. Центральна організація перебувала у Львові, діяли також повітові «Луги» та товариства на місцях. Загалом, «Луг» наслідував напіввійськову структуру, оскільки навчав свій особовий склад стрільби та військової підготовки, а у час визвольної боротьби луговики носили військову форму[65].

Упродовж 1925 р. у селах Галичини з'являється більше двохсот таких товариств, а у 1926 р. – шістсот. Перед товариствами «Луг», окрім пропагування спорту, поставали культурно-освітні завдання: проводити публічні лекції, влаштовувати концерти, створювати хорові колективи, організовувати курси для малограмотних та ін. Починає виходити друком низка лугових періодичних видань: журнал «Луговик» (1926–1928), календарі (1930–1939), пресовий орган «Січові вісті», який було перейменовано на «Вісті з Лугу». Увесь цей рух очолив колишній полковник Січових стрільців, колишній кошовий Львівської «Повітової Січі» – Р. Дашкевич[66].

«Лугова організація має не лише плекати фізичну силу і справність серед поодиноких членів. Вона сама, як цілісність, має бути свідомою, карною, готовою до самопосвяти, силою української нації. Державні народи мають військові формації, що виховують їм карні сили оборонців. В нас має робити це Луг. Лугова Організація – це залізний обруч на колесі нашого громадського життя. … З цими напрямними Лугова Організація пішла в край. Село за селом основувало в себе Луги», – виснував В. Федорчак. Середня чисельність одного товариства становила 50–80 осіб, деякі налічували до 150 осіб, основним контингентом були люди зі сіл.

Перебуваючи в еміграції, Р. Дашкевич брав активну участь у діяльності ветеранських організацій, написав низку спогадів про період Української революції 1917–1921 рр. і власні переживання. Проте за характером Р. Дашкевич був скромною та небагатослівною людиною, тому, на жаль, залишилось обмаль спогадів про нього від старшин, з якими він пліч-о-пліч боровся за українську незалежність. «Мої батьки були скупі на спогади про свої молоді, військові, а також еміграційні роки», – пізніше описував у монографії син генералхорунжого Армій УНР Ярослав Дашкевич [67].

«Відданий душею ідеї визволення України, ідеаліст, невтомний робітник на народній ниві. Справжній народолюбець, демократ у повному того слова значенні. Він майже не мав свого особистого життя. Весь час, вільний від фахової праці, віддавав українській молоді, виховуючи її в лицарському дусі, нав'язуючи до народно правних ідеалів і тенденцій Запорозької Січі, що їх втілював у життя… Як великий ентузіаст, організатор і активний фронтовик, генерал-хорунжий д-р Роман Дашкевич перейде до історії організації української збройної сили та

---

[65] Шумський І. І. Західноукраїнський молодіжний рух Національно-демократичного спрямування у 20-ті роки XX ст.: окремі аспекти організаційного будівництва. *Збірник праць Тернопільського міського осередку Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.* Тернопіль, 2018. Т. 1. С. 150.

[66] Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. С. 141.

[67] Олена Степанів – Роман Дашкевич: спогади і нариси... 632 с.

наших визвольних змагань як один із заслужених патріотів землі української», – так описав Романа Дашкевича Іван Дурбак[68].

Роман Дашкевич помер 11 січня 1975 р., був похований у м. Куфштайн (Австрія).

У соборі Святого Юра у Львові 15 червня 2008 р. українська громадськість попрощалась із генералом-хорунжим Армії УНР Романом Дашкевичем, останки якого перевезли на Батьківщину через 33 роки після його смерті. Того самого дня прах генерал-хорунжого поховали на Личаківському кладовищі на полі почесних поховань.

Андрій Баган

[68] Олена Степанів – Роман Дашкевич: спогади і нариси / упоряд.: Я. Р. Дашкевич, І. В. Дурбака, Г. І. Сварник. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. 632 с.

DOI: 10.33402/elita.2023-197-208

Розділ 9. ПІДПОЛКОВНИК АРМІЇ УНР БОРИС СУХОРУЧКО-ХОСЛОВСЬКИЙ: ПІРУЕТИ ДОЛІ ГЕРОЯ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Одним із наслідків поразки українських визвольних змагань (1917–1920) стала еміграція значної кількості українців – послідовних противників російського більшовизму, зокрема вояків Армії УНР, які опинилися в таборах інтернованих на теренах Польщі та Румунії. Їхнє перебування у цих таборах супроводжувалося значними побутовими та матеріальними труднощами, проте найголовніший виклик чекав на них попереду – коли надійшов час ліквідації місць їхнього тимчасового перебування. Тож усі вони мусили адаптуватися до нових умов існування як політичні емігранти (неготовність частини українського вояцтва до змін спонукала їх прийняти для себе складне рішення – повернутися до радянської України на загибель у жорнах сталінських репресій).

Процес соціалізації українських ветеранів, які залишилися в Європі, ніколи не був простим, проте багато з них зуміли інтегруватися в європейський соціум завдяки колосальній гуманітарній допомозі, яку надав у 1920-х роках уряд Чехословаччини в межах «руської допомогової акції» вихідцям із теренів колишньої Російської імперії. Емігрантам у ЧСР були створені винятково сприятливі можливості для здобуття не тільки середньої професійної, але й вищої освіти як у стінах державних університетів та вищих шкіл, так і українських освітніх закладів, заснованих заходами українських емігрантів у Чехословаччині. Завдяки унікальній соціальній відкритості міжвоєнної ЧСР емігранти змогли стати

частиною суспільного простору цієї країни, а дехто з них навіть зумів зробити успішну кар'єру підприємця. Одним з успішних прикладів самореалізації є життя Бориса Сухоручка-Хословського.

Біографія Б. Сухоручка-Хословського ще не була об'єктом комплексного історичного дослідження в українській історіографії, хоча короткі відомості про різні епізоди його життєвого шляху можна знайти у працях чеських[1] та українських[2] дослідників. Для підготовки цього нарису використано широке коло джерел, завдяки чому вдалося прояснити донедавна не відомі сторінки життя і діяльності Б. Сухоручка-Хословського в міжвоєнну добу, а також у часи Другої світової війни.

Герой війни

Борис Сухоручко-Хословський народився 2 квітня 1893 р. на хуторі Верх Борзнянського району тодішньої Чернігівської губернії у селянській родині Хословських – Бориса і Віри (у дівоцтві Горленко). Пізніше він про своїх батьків майже не згадував, ймовірно, через єврейське походження батька, яке могло у військовому, а пізніше – емігрантському середовищі того часу кинути тінь на українського старшину, призвести до недовіри і різних чуток[3].

Батько Бориса вирощував на орендованому полі цукрові буряки для місцевого цукрового заводу[4] і всіма силами намагався забезпечити синові краще майбутнє. Завдяки цьому Борис мав можливість протягом 1906–1913 рр. навчатися та закінчити технічне училище в містечку Новозибків[5]. На жаль, використати здобуті знання він не встиг: почалася Перша світова війна, і Хословський (у віці 21-го року) вступив до російської царської армії.

Після п'яти місяців на російсько-австрійському фронті Б. Хословський був поранений у голову, а після одужання – відряджений до Московської школи прапорщиків. На фронт він повернувся, вже маючи офіцерський чин (прапорщика), і був призначений командиром підрозділу військової розвідки. «Російська революція з березня 1917 р. – початок українського національного відродження» – застає його «молодим фронтовим старшиною після поранення

---

[1] Zilynský B. Filmové aktivity ukrajinské emigrace v Českých zemích. *Iluminace*. 1994. Roč. 6. Č. 2. S. 29; Chlebina A. Život jako v dobrodružném filmu. Vzestupy a pády ukrajinského emigranta Borise Suchoručka-Choslovského. *Paměť a dějiny*. 2021. № 3. S. 76–84.

[2] Тинченко Я. Українські емігрантські ордени Богдана Великого та Святого Архангела Михайла: справа рук меценатів-мрійників чи спецоперація ВУЧК? *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2012. № 2. С. 40–56; Коваль Р., Моренець В., Юзич Ю. «Подєбрадський полк» Армії УНР. Київ, 2020. Т. 3. С. 426–428.

[3] В агентурному повідомленні германської розвідки від 16 червня 1926 р. про Сухоручка, зокрема, зазначалося: «Керівником політичної роботи Полтавця в Празі є якийсь Сухоручко. Ця людина з давніх часів – французький агент. Насправді його прізвище Захловський (Сахловський), він єврей». Див.: Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 69865фп (архівна довідка від 19. 3. 1955 р.). Арк. 221. Тут і далі переклад із російської – А. Хлєбіної.

[4] Протокол допиту Бориса Сухоручко-Хословського від 2 травня 1945 р. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 39.

[5] До 1926 р. входив до Чернігівської губернії, а згодом був переданий до складу Брянської губернії (нині Брянська область Російської Федерації).

в запасовім полку в Твері – сердці Московщини, – записав Б. Сухоручко-Хословський у своєму життєписі 1943 р., – де з першого дня революції [він – *Авт.*] стає одним з головних орґанізаторів акції по українізації частин Твєрского ґарнізону»[6].

Українізацією російського гарнізону у Твері займалося об'єднання «Українська громада». Саме як її делегат Б. Хословський у травні 1917 р. вирушив на ІІ Всеукраїнський військовий з'їзд до Києва, де в цей час закладався фундамент молодої Української держави. Ці події настільки захопили Б. Хословського, що він невдовзі демобілізувався і повернувся до Києва, щоб бути в їхньому епіцентрі. У версіях своєї автобіографії, залежно від їхнього призначення, Б. Хословський описує цей період по-різному: від організації вільного козацтва на Чернігівщині до служби у Києві в Управлінні народних шкіл або навіть згадує навчання в Будівельно-механічному технікумі, а також підприємницьку діяльність у кооперативній сфері.

«В день розпочаття повстання проти гетьмана» він покидає Київ і прибуває до Фастова, «звідкіль призначається Головним Отаманом С. Петлюрою до Білої Церкви для переведення мобілізації як муштровий командир мобілізованих частин». Після взяття Києва військами Директорії був відряджений з одним із найкращих тоді підрозділів Армії УНР – 1-м Білоцерківським полком – у розпорядження старшого військового начальника Військ УНР на Херсонщині генерала Грекова на станцію Роздільна, щоб «душить анархію»[7], – так описав початок свого бойового шляху Б. Хословський 1943 р. у Празі.

На рубежі 1919–1920 рр. він уже як командир кавалерійського полку взяв участь у Першому зимовому поході Армії УНР, за що пізніше отримав орден Залізного хреста. У битві з більшовиками поблизу галицького містечка Городок Б. Хословський був поранений у праву руку, внаслідок чого вона залишилася частково паралізованою («всохла»). Після цього за козацькою традицією Б. Хословський отримав військове прізвисько, яке йому пізніше в особистих документах приєднали до прізвища – Сухоручко.

Пристрасний студент

Коли Борис Хословський одужував у військовому шпиталі у Станіславові[8], 21 квітня 1920 р. між Польщею та УНР було укладено договір про створення

[6] Історія підприємства «Меркурфільм» в Празі та його основоположника й керівника підполковника д-ра Бориса Сухоручко-Хословського, 15.02.1943 р. *Національний архів Чеської Республіки* (НАЧР). Ф. Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (Російські та українські емігрантські об'єднання та організації в ЧСР). Коробка 33. Інв. № 224, Spolek ukrajinských válečných invalidů v ČSR se sídlem v Praze (1926–1943) (Об'єднання українських військових інвалідів у ЧСР з осідком у Празі (1926–1943). Арк. 14.

[7] Історія підприємства «Меркурфільм» в Празі та його основоположника й керівника підполковника д-ра Бориса Сухоручко-Хословського, 15.02.1943 р. *Національний архів Чеської Республіки* (НАЧР). Ф. Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (Російські та українські емігрантські об'єднання та організації в ЧСР). Коробка 33. Інв. № 224, Spolek ukrajinských válečných invalidů v ČSR se sídlem v Praze (1926–1943) (Об'єднання українських військових інвалідів у ЧСР з осідком у Празі (1926–1943). Арк. 14.

[8] Протокол допиту Бориса Сухоручко-Хословського від 2.05.1945. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 54. У 1962 р. Станіславів був перейменований на Івано-Франківськ.

антибільшовицького союзу. Упродовж кількох місяців він лікувався після чергового поранення, але в листопаді 1920 р., так і не закінчивши повного курсу лікування, «виписався зі шпиталя, повернувся в дивізію, але командування куренем не прийняв, тому що залишки Петлюрівської армії були частинами Червоної Армії вигнані за Збруч – до Польщі, де були інтерновані польськими урядами»[9], – розповідав про вимушене припинення своєї військової кар'єри Сухоручко-Хословський у травні 1945 р. Зрештою, польсько-більшовицька війна завершилася підписанням Ризького миру 18 березня 1921 р., і всі території, за які боролася УНР, були розділені між Радянською Україною на сході та Польщею на заході.

Борис Хословський у складі 4-ї київської стрілецької дивізії був інтернований у таборі поблизу польського міста Александрів-Куявський (Aleksandrów Kujawski). Там він пробув лише до травня 1921 р. і за цей час отримав чин підполковника. «Потім я був відправлений у Варшавський шпиталь на лікування, де мені зробили операцію руки, але через відсутність спеціаліста зі зшивання нерва у Варшаві я був переведений у шпиталь у Відні»[10]. Через три місяці, у березні 1922 р., після втручання колишнього українського міністра охорони здоров'я Бориса Матюшенка[11], Б. Сухоручку зробили третю операцію на руці в Празі. У своєму життєписі він пізніше вказав, що використовував перебування в Празі для проходження навчання «на філософічному факультеті чеського Карлова Університету, студіюючи головно соціологію та психологію»[12].

У Празі Хословський, окрім занять із соціології, відвідував також лекції з міжнародного права в Українському вільному університеті[13]. 18 грудня 1924 р. він отримав ступінь доктора філософії[14] і почав працювати асистентом професора на кафедрі соціології Української господарської академії в Подєбрадах[15].

Подив викликає той факт, що інтенсивне студіювання не завадило Б. Хословському брати активну участь у громадській роботі. Ще у Відні він став

---

[9] Протокол допиту Бориса Сухоручко-Хословського від 2.05.1945. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 54–55.

[10] Там само.

[11] Борис Матюшенко (1883–1944) – український політик, лікар та гігієніст. Був одним із засновників Української Господарської Академії в Подєбрадах, див. примітку нижче.

[12] Історія підприємства «Меркурфільм»… *НАЧР*. Ф. Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (Російські та українські емігрантські об'єднання та організації в ЧСР). Коробка 33. Інв. № 224, Spolek ukrajinských válečných invalidů v ČSR se sídlem v Praze (1926–1943) (Об'єднання українських військових інвалідів у ЧСР з осідком у Празі (1926–1943). Арк. 18.

[13] Український вільний університет – приватний український вищий навчальний заклад в екзилі. Був заснований 1921 р. у Відні, а в 1922–1945 рр. діяв у Празі. Після Другої світової війни переїхав до Мюнхена, де продовжує свою діяльність до сьогодні.

[14] Matrika doktorů Univerzity Karlovy VI, 1924–1927 (Метрика докторів Університету Карла VI, 1924–1927). Арк. 2437.

[15] Історія підприємства «Меркурфільм»... Арк. 18. Українська господарська академія була заснована як приватний вищий навчальний заклад у 1921 р. Більшість студентів спочатку становили колишні вояки армії УНР. Академія існувала до 1935 р., потім її замінив Український технічно-господарський інститут (1932–1945), заснований у 1932 р. при УГА як установа заочного навчання.

членом Всеукраїнської спілки військових інвалідів УНР, а приблизно рік по тому, 12 січня 1923 р., був призначений уповноваженим представником цієї організації за кордоном[16]. Разом з іншою, не менш прикметною постаттю із середовища українських комбатантів – Никифором Горбанюком[17] – Б. Сухоручко заснував у Празі філію Спілки українських військових інвалідів у ЧСР і став першим її головою.

Офіційно діяльність філії Спілки полягала в організації благодійних концертів і театральних вистав. Проте після 1926 р. вона почала займатися також іншими справами, про які у спогадах розповів мистець і журналіст Микола Битинський: «Група авантурників у тій же Празі створила певний ґрунт [для] прихильників гетьманського руху, головою якого об'явив себе такий ніби повстанець де-Вогонь-Горбанюк[18]. Та група теж витворила свій "орден Булави", принаймні, – декларативно – для тих, що спричиниться до відновлення монархічної держави. Поскільки відомо, ці майстри працювали більш серед наївних чеських міщан, затягаючи їх до своєї "політичної" акції обіцянками різних високих становищ в Україні включно до "міністерських портфелів". А тим часом "нагороджували" простодухих честолюбців отією ж "державною" нагородою – орденом Булави, тимчасово лише уділювано їм розкішну грамоту, виготовлену за їхні ж гроші, ніби позичені на українську державну акцію»[19]. В ролі «поплічника» Н. Горбанюка Битинський згадує про «підполковника Х», яким із дуже високою вірогідністю міг бути його найближчий колега Б. Сухоручко-Хословський[20]. Та можна все ж припустити, що М. Битинський переказував плітки менш успішних емігрантів, які не могли інакше пояснити надзвичайно високих доходів Б. Сухоручка-Хословського.

---

[16] Срібняк І. «…На користь наших лицарів-мучеників за святу справу визволення батьківщини» (діяльність Всеукраїнської спілки військових інвалідів УНР у Польщі, 1922 р.). *Емінак*. Київ; Миколаїв, 2017. № 3(19) (липень–вересень). Т. 3. С. 69–74.

[17] Никифор Горбанюк (1891–1972) був командиром Немирівського полку армії УНР. Після відходу на Захід був інтернований у Польщі, повернувся до Радянської України й активно співпрацював з ЧК (Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем). Згодом, у 1922 р., емігрував до ЧСР і, мабуть, продовжив співробітництво не тільки з радянськими органами безпеки, але й з чехословацькою поліцією і німецькою розвідкою. 1945 р. перебрався у Мюнхен, звідки його у 1958 р. викрали агенти чехословацької служби держбезпеки StB. Докладніше див.: Žáček P. Akce «Gomez». Únos Nikifora Horbaňuka z Mnichova *Paměť a dějiny*. 2011. № 2. S. 57–64; Тинченко Я. Українські емігрантські ордени Богдана Великого та Святого Архангела Михайла: справа рук меценатів-мрійників чи спецоперація ВУЧК? *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2012. № 2. С. 40–56.

[18] Додавши французький прийменник «де» перед подвійним прізвищем (Вогонь – армійське прізвисько Горбанюка), автор певно іронізує над цією традицією і участю Горбанюка в монархістському проєкті Івана Полтавця-Остряниці (1870–1957).

[19] Битинський М. Українські військові відзнаки. *Вісті комбатанта*. Торонто; Нью-Йорк, 1968. № 3. С. 45.

[20] Історик Я. Тинченко впевнений, що Сухоручко, навпаки, був меценатом цієї акції (див.: Тинченко Я. Українські емігрантські ордени Богдана Великого та Святого Архангела Михайла: справа рук меценатів-мрійників чи спецоперація ВУЧК? С. 42–44). Відомий також факт, що Б. Сухоручко протягом років надавав регулярну фінансову допомогу своїм колишнім товаришам по зброї, зокрема, генералам М. Омеляновичу-Павленку та А. Вовку.

Успішний підприємець

У 1926 р. Борис Сухоручко-Хословський одружився з Маркетою Кошаровою (1903–1993). Цей момент означав для нього зміни не лише в особистому житті, але й появу нового – в чомусь навіть несподіваного – професійного зацікавлення: він отримав роботу в фірмі Verafilm, де очолив відділ виробництва рекламних фільмів. Утім, через шість місяців він залишив це місце, щоб 16 жовтня 1926 р. разом зі своїм тестем інженером Карелом Кошаром та актором і кінорежисером Антоніном Войтєховським заснувати у Празі підприємство «Košár a spol.», яке мало зайнятися торгівлею та прокатом фільмів. У 1930 р. Сухоручко зробився єдиним власником компанії і перейменував її у Merkurfilm[21].

Новою спеціалізацією фірми стало виробництво реклами чеських торговельних і промислових підприємств для кінотеатрів. «Не легка була праця для емігранта, без бодай маленького капіталу та кредиту вибудувати та утримувати власне підприємство у чужому осередку, між великою, капітальово сильною і досить вороже настроєної конкуренції», – описав цей епізод Б. Сухоручко в життєписі[22]. Відданою співробітницею і, можна сказати, соратницею для нього завжди була дружина Маркета, яка виконувала значний обсяг роботи з адміністрування фірми чоловіка. У 1927 р. у подружжя з'явився на світ син Валентин.

Саме тоді Борис Сухоручко вдався до реалізації нового напряму діяльності – вирішив постачати до європейських країн українські фільми. За його оцінкою, «це був час найбільшої українізації на терені окупованої України. "ВУФКУ" [Всеукраїнське фотокіноуправління в Києві – *Авт.*] мала тоді свою самостійну, від Москви незалежну організацію, свої ателєри [студії – *Авт.*] в Києві, Одесі та Криму, коли в Одесі був заснований чи не перший в світі фільмовий університет для виховання режисерів, сценаристів, акторів та фільмових техніків. Час, коли російський совітський фільм став пробиватись закордон. Одначе лише російський, а не український»[23]. Зрештою, Сухоручку навіть вдалось зустрітися з легендою українського кіно Олександром Довженком й організувати показ у чехословацьких кінотеатрах його фільмів «Арсенал» (1929) і «Земля» (1930).

Для Б. Сухоручка-Хословського 1930 р. став знаковим не лише завдяки народженню доньки Яни. Саме тоді в Берліні він взяв участь у перемовинах щодо виробництва чесько-українських звукових фільмів. Однак цей план не був тоді реалізований, оскільки в підрадянській Україні здійнялася хвиля репресій і Б. Хословський, як і його земляки в галузі кіно, почали налагоджувати виробництво українського фільму винятково на Заході.

Результатом стала козацька воєнна драма за мотивами однойменного роману Миколи Гоголя «Тарас Бульба». Вона була сфільмована 1936 р. у Будапешті для французької студії GG Films російським режисером Олексієм Грановським (1890–1937). У життєписі Б. Сухоручко стверджує, що саме він переконав французьку кінокомпанію зважитися на виробництво цього фільму,

---

[21] Štábla Z. Data a fakta z dějin čs. kinematografie, 1896–1945. T. 2. Československý filmový ústav. Praha, 1988. C. 495.

[22] Історія підприємства «Меркурфільм»… Арк. 20–21.

[23] Там само. Арк. 21.

а також погодитися на його особисту участь у зйомках. «Не всім, правда, українцям цей фільм подобався, але мало кому з тих, що його бачили й критикували – було відомо закулісся та умови, при яких фільм був ставлений»[24].

Одним із критиків «Тараса Бульби» виступив бібліограф і журналіст Петро Зленко (1891–1954)[25], який видавав у Празі газету «Український тиждень». Протягом декількох тижнів на її шпальтах виходили рекламні оголошення «Меркурфільма», і можна навіть сміливо припустити, що вся місцева громада з нетерпінням очікувала прем'єри «Тараса Бульби». Але на саму прем'єру П. Зленко відреагував несподівано короткою заміткою, в якій «крізь зуби» задавався питанням, чи справді може українець пишатися цією картиною: «Самі творці фільми не думали так, коли за боєвий спів своїх "запорожців" вибрали пісню одеських босяків "Па уліцам хаділа... ". Чимало і інших досягнень аж ніяк не можуть потішити українського глядача, що від фільми дійсно мав би причини сподіватися ліпшого»[26].

Так чи так ідея українського фільму була реалізована, ще й за океаном. У цей же час у США хореограф Василь Авраменко заснував кіностудію Avramenko Film Production, яка впродовж 1937–1939 рр. випустила три якісні повнометражні художні фільми: «Наталка Полтавка» (1937), «Запорожець за Дунаєм» (1939) і «Маруся» (1939). У 1939 р. під маркою тієї ж студії режисер Каленик Лисюк створив документальний фільм «Трагедія Карпатської України». Дорогою з місця зйомок режисер зустрівся у Празі з Б. Сухоручком-Хословським[27].

[24] Zilynský B. Filmové aktivity ukrajinské emigrace v Českých zemích. S. 29.

[25] Детальніше про його долю див.: Dvořák J., Formánek J., Hradilek A. Čechoslováci v Gulagu III. Česka televize – ÚSTR. Praha, 2019. S. 164–185.

[26] [Зленко П.] Дещо про фільм «Тарас Бульба». *Український тиждень*. 1936. № 17. 20 квітня. С. 2–3.

[27] Протокол судового засідання від 1.07.1946. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 196.

Між нацистами і совєтами

Весь час від 1929 р. до початку війни родина Хословських жила значно вище середнього рівня. Крім того, Б. Сухоручко-Хословський у 1932 р. отримав чехословацьке громадянство, що значно спростило йому подорожування – він регулярно бував у Парижі та Берліні, а також у Відні, Лондоні й інших європейських містах, щороку подорожував власною автівкою з родиною до Франції, Бельгії, Германії або Швейцарії[28].

У другій половині 1930-х років, під час найбільшого фінансового розквіту компанії Merkurfilm, більшість стрічок, які він постачав у Чехословаччину, була французького виробництва. А потім настав перелом: «В 1939 році моє виробництво зросло, але тут прийшли німці. Спочатку вони заборонили випуск французьких фільмів, а згодом і всіх фільмів. Я зазнав краху. Полетів мій маєток у 4,5 мільйона [крон] і ще понад мільйон я заборгував. Тоді я вирішив тікати з Чехословаччини, бо німці не давали мені можливості розгорнутися»[29].

Проте вільно залишити територію тільки що створеного Протекторату Чехія і Моравія[30] Хословський не зміг. Завдяки втручанню Каленика Лисюка та його контактам у Гестапо він погодився на співробітництво з німецькою розвідкою – щоб «зникнути так, щоб моя сім'я не піддавалася переслідуванню з боку німців…, тим більше я мав намір і приготувався до від'їзду до Америки»[31]. Пізніше іншій українець, Теодор Лось[32], розповідав співробітникам НКВС подробиці невдалого співробітництва Сухоручка з нацистами: «Сухоручко-Хословський був прийнятий на службу до німецької розвідки або контррозвідки, проте незабаром був з роботи знятий, оскільки вихвалявся цим серед своїх знайомих, про що дізналися за місцем його служби»[33]. У цей момент, у червні 1941 р., Сухоручко був у Римі, куди відправився в лютому 1940 р. Після скандалу він був змушений за вказівкою німецьких керівників повернутися до родини у Прагу.

Італію він обрав невипадково: з 1940 р. Сухоручко заробляв дистриб'юцією італійських фільмів. Але через борги власної компанії Merkurfilm він діяв вже як представник фірми «Kosar film» (родина його дружини заявила про належність до німецької нації та змінила слов'янське прізвище Кошар на германізоване Козар). 2 травня 1943 р. на підставі рішення уряду райхспротектора всі

---

[28] Протокол допиту Бориса Сухоручко-Хословського від 9.10.1945. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 139–141.

[29] Протокол судового засідання від 1.07.1946. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 195.

[30] У літературі з радянських часів зберігається принизлива для чеського народу назва «Протекторат Богемія і Моравія», яка є калькою з німецької мови (Reichsprotektorat Böhmen und Mähren); сучасно з нею офіційно використовувалась чеська версія, де збереглися історичні назви території «Protektorát Čechy a Morava», на яку спираються і автори тексту. Назву зі словом «Чехія» використовує нижче і сам Б. Сухоручко-Хословський.

[31] Протокол допиту Бориса Сухоручко-Хословського від 20.11.1945. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 164.

[32] Чехословацький громадянин Теодор Лось (1901–?) – колишній український емігрант і військовослужбовець армії УНР. Заарештований контррозвідувальною організацією СМЕРШ 18 травня 1945 р. у Празі і згодом засуджений у СРСР до 10 років примусових робіт. Його доля після репатріації до Чехословаччини 1955 р. невідома.

[33] Витяг з протоколу допиту Теодора Лося від 10.10.1945. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 170.

численні приватні компанії кінопрокату, включно з «Merkurfilm» і «Kosar film», були об'єднані в компанію «Kosmofilm s.r.o.»[34], і Сухоручко міг залишитися у ній лише як рядовий працівник – ревізор, а його дружина продовжувала працювати там бухгалтером.

За свідченнями знайомих, у Сухоручка-Хословського був дуже непростий характер. «Серед співробітників він не користувався популярністю через свою надмірну агресивність», – читаємо у довідці чехословацької політичної поліції StB (чес.: Státní bezpečnost) від 13 березня 1946 р.[35]. Диктаторські манери Сухоручка були також причиною його непопулярності в середовищі українських емігрантів. Попри те, що він намагався завоювати їхні симпатії щедрими фінансовими пожертвами, українські спілки, за словами Теодора Лося, не мали бажання бачити його у своїх лавах.

У 1944 р. Сухоручко вирішив спробувати «кращої долі» на Сході та вирушив на зустріч Червоній армії. «22 жовтня 1944 року під час партизанського путча[36] у Словаччині я виїхав з Праги у бік кордону Словаччини – Всетін, Велке Карловіце – з метою приєднатися до партизанів і розширити їхню діяльність на території Протектората Чехії і Моравії», – повідомляв він пізніше слідчому СМЕРШа і додав, що намагався організувати в цих регіонах масовий партизанський рух у надії, що вдасться отримати підтримку від радянського командування або від чехословацького уряду в екзилі[37].

На невстановленому місці між містами Жиліна і Пршеров 24 квітня 1945 р. Сухоручко нарешті зустрів вояків 49-го Будапештського стрілецького корпусу Червоної армії та запропонував їм свої послуги інформатора. «Я вже місяць тому вирішив пробратися на бік Червоної Армії з метою звернути увагу відповідного командування Червоної Армії на можливості розкласти німецький супротив зсередини, у крайньому разі повідомити російському командуванню відомості про мої спостереження за німецьким тилом у зазначених районах», – заявив він того ж дня слідчому СМЕРШ[38].

У свідченнях наступного дня Сухоручко детально описав розташування німецьких підрозділів у Моравії, проте керівництво радянської контррозвідки хотіло отримати від нього також іншу інформацію. Допит 26 квітня заступник начальника одного з відділів СМЕРШ майор Віктор Мершин розпочав: «Розкажіть, що Вам відомо про організації та формування білих і українських емігрантів на території Чехословаччини?»[39]. У цьому і подальшому свідченнях (від 2 травня 1945 р.) Сухоручко розповідав про видатних діячів емігрантських організацій у Чехословаччині та в Європі, про деяких, явно з власної ініціативи, особливо детально.

---

[34] Kosmofilm s.r.o. (1941) 1943–1955 (1963): Inventář. Praha, Národní filmový archiv, 2007. S. V.

[35] Звіт про спостереження за родиною Сухоручко-Хословського від 13.03.1946. *Archiv bezpečnostních složek* (Архів служби безпеки, ABS). Ф. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky (302). Сигн. 302-1-348. Арк. 12.

[36] Йдеться про Словацьке національне повстання (29.08.1944–28.10.1944).

[37] Протокол допиту Бориса Сухоручко-Хословського від 24.04.1945. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 21–23.

[38] Там само. Арк. 22.

[39] Протокол допиту Бориса Сухоручко-Хословського від 26.04.1945. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 27.

Його дружина Маркета, яка залишилася з двома дітьми у Празі, була переконана, що її чоловік приєднався у Моравії до партизанів. 12 травня, коли він повернувся, жінка утвердилася у своїх підозрах: Борис «приїхав разом зі штабом Червоної Армії (здається, Малиновський) і до нього ходило дуже багато російських офіцерів. Багато з них відгукувались про нього схвально»[40].

Саме тоді СМЕРШ почав арештовувати у Празі колишніх російських та українських емігрантів. Про те, як ці трагічні події переживала емігрантська громада, згадував, зокрема, історик Микола Шафовал: «Ситуацію в Празі можна проілюструвати на основі похорону колишнього ректора [Українського вільного університету – *Авт.*] О. Колесси у травні 1945 р. Усіх 242 учасників похорону на Ольшанському цвинтарі [було] ув'язнено і вони пропали безвісти»[41]. І хоча це число перебільшене (всього на сьогодні є достовірні дані про близько 400 громадян Чехословаччини та емігрантів, заарештованих радянськими органами безпеки упродовж року після закінчення війни), масові арешти змінили життєві плани Б. Сухоручка-Хословського. Вже не можна дізнатися, з якою метою він взяв із собою доволі велику суму грошей (41 715 крон) і подорожній будильник – можливо, справді збирався до омріяної Америки, – але саме з цими речами в кишенях він був заарештований 22 травня 1945 р. співробітниками відділу контрозвідки СМЕРШ 53-ї армії 2-го українського фронту на підставі рішення цього ж відділу від 9 травня 1945 р.

Попри нещодавню добровільну співпрацю з радянською контррозвідкою, Б. Сухоручко-Хословський 19 червня 1945 р. був звинувачений відділом СМЕРШ 40-ї армії 2-го українського фронту у скоєнні злочинів згідно зі ст. 58-13 КК РРФСР, тобто в контрреволюційній діяльності в роки громадянської війни. 4 серпня 1945 р. він був відправлений разом з іншими заарештованими до київської тюрми № 1 (Лук'янівська в'язниця).

Рішенням Військового трибуналу НКВС в Київській області від 1 липня 1946 р. Бориса Сухоручка-Хословського було визнано винним у скоєнні злочинів згідно зі ст. 54-2 та 54-13 КК Української РСР. Відповідно до протоколу, Сухоручко тоді заявив: «Насамкінець прошу суд дати мені можливість працювати і принести користь трудящим, а це можливо лише за умови мого перебування на волі». Першу частину його прохання суд «сповнив»: за участь у збройному повстанні та активну контрреволюційну діяльність він був засуджений до 10 років примусових робіт із конфіскацією майна[42].

Про долю Сухоручка-Хословського не знала ні його родина, ні Чехословацька державна безпека (StB), яка оголосила його в розшук за участь у діяльності українських націоналістичних організацій, поки він чекав у київській в'язниці на суд.

---

[40] Звіт про спостереження за родиною Сухоручко-Хословського від 13.03.1946. *ABS*. Ф. 302. Сигн. 302-1-348. Арк. 12.

[41] Шафовал М. Історичний огляд і питання початків. Universitas Libera Ukrainensis: 1921–2011. München, 2011. С. 30.

[42] Протокол судового засідання від 1.07.1946. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 69865фп. Арк. 194–198.

За нового порядку

У липні 1945 р., через два місяці після зникнення Б. Сухоручка-Хословського, пішов із дому і також безслідно зник його 18-річний син Валентин. Маркета Хословська, не маючи інформації про чоловіка і сина, крім того, переживала про долю свого брата Йогана. Під час війни він вступив до Вермахту і начебто перебував у таборі для військовополонених та інтернованих вояків біля м. Бенешова[43].

Йоган Марія Козар 5 листопада 1949 р. відправив із західнонімецького м. Швебіш-Ґмюнд до головного офісу Міжнародного Червоного Хреста в Женеві запит про долю свого племінника, який після війни начебто вирушив на Захід разом з американською армією як перекладач. У травні 1950 р. він отримав відповідь: хоча Валентин Хословський ніколи не працював на американську армію, але останнім відомим місцем, де він зареєструвався у грудні 1948 р., було м. Кларксвілл в Арканзасі[44]. Більше про його долю нічого не вдалося з'ясувати. Сестра Валентина – Яна – прожила лише 21 рік, померла у Празі 29 червня 1951 р. і була похована на цвинтарі Малвазинки. Її мати весь час мешкала в центрі Праги на вул. Водічкова, 28, – у квартирі, куди родина переїхала в період розквіту родинного кінобізнесу.

Борис Сухоручко-Хословський був етапований із Києва до промислового м. Ухта в Республіці Комі. Важко сказати, яку роботу міг виконувати інвалід з паралізованою рукою у таборі Ухтажемлаг, в'язнів якого використовували насамперед для робіт із видобутку нафти. У 1950 р. його перевели до табору Мінеральний у селищі Абезь неподалік Воркути – спеціалізованого відділення для інвалідів і непрацездатних. У березні 1955 р., коли спливав термін його десятирічного покарання, Б. Хословський перебував у Дубравлагу в Мордовії.

Репатріація Бориса Сухоручка-Хословського відбулась на підставі клопотання його дружини взимку 1955 р. 15 березня ц. р. Комітет державної безпеки в Москві запросив зі Спеціального державного архіву внутрішніх справ СРСР невідкладно всі дані, що стосуються вищеназваного. Вже 28 березня архів відправив машинописні копії близько 20 документів, що стосувалися його діяльності в Армії УНР і Українській Господарській Академії в Подєбрадах[45]. Одна копія цих документів залишилася у слідчій справі в СРСР, другу було передано під час репатріації чехословацьким органам безпеки. Промовисто, що в анкеті у графі «професія, якій особа була навчена» Сухоручко вказав «гігієніст», що, можливо, засвідчує рід його діяльності у ГУЛАГу.

Подальша доля Бориса Сухоручка відома мало. Після повернення до Чехословаччини його «переконали», очевидно, за допомогою компрометувальних

---

[43] Звіт про спостереження за родиною Сухоручко-Хословського від 13.03.1946. *ABS*. Ф. 302. Сигн. 302-1-348. Арк. 12.

[44] Лист Й. М. Козара. *Arolsen archives*. T-R-148290. Арк. 3.

[45] 13.06.1945 р. уряд Чехословаччини під значним політичним тиском прийняв рішення про передачу рукописного відділення Російського закордонного історичного архіву та Донського козацького архіву до СРСР як подарунок Академії наук СРСР. Вже 2.09.1945 р. відбулася передача Українського історичного архіву уряду Української РСР, який від моменту заснування був власністю МЗС ЧСР. Окремо вивозили частини фонду Музею визвольної боротьби України. Остання частина історичних документів була вивезена до СРСР у 1983 р.

матеріалів із Москви, погодитися співпрацювати з органами держбезпеки. Вже як агент чехословацької StB під кодовим ім'ям «Свобода» він у 1957 р. зустрівся у Відні з Никифором Горбанюком. Завдяки звіту Сухоручка про цю зустріч чехословацька StB змогла 25 вересня 1958 р. організувати викрадення Н. Горбанюка з Мюнхену[46].

Згодом Сухоручко переїхав з Праги до курортного міста Маріанські Лазні, звідки 5 грудня 1965 р. відправив до Рима листа кардиналу Йосипові Сліпому[47]. Звертаючись до першоієрарха УГКЦ, він спробував віднайти «спільні паралелі» їхніх в'язничних митарств: «Так само, як і Ваша Еміненція, і я був одним з тих багатьох мільйонів невинних жертв жорстокого безглуздого терору... Обставини судили мені опинитись бічобіч з Вами, розділені лише вузьким коритарем першої в'язниці влітку 1945 року. Але й потім увесь час, майже до 1954 року, мені приходилось про Вас частенько чути… Повернувся звідтіль у 1955 році... Живу тепер життям чернецьким»[48].

Борис Сухоручко-Хословський закінчив земний шлях 1 листопада 1977 р., його дружина Маркета дожила до падіння комуністичного режиму в Чехословаччині, пішовши з життя 1993 р. Подружжя упокоїлося на цвинтарі у празьких Малвазинках і спочиває в спільній могилі зі своєю дочкою Яною.

Історія життя підполковника д-ра Б. Сухоручка-Хословського є, безперечно, драматичною, майже фаустівською, вона мимоволі спонукає нас проводити паралелі з сучасністю і застерігає від певних кроків. Ця історія також приносить відповіді на деякі досі не вирішені питання, пов'язані з діяльністю радянських репресивних органів на території європейських держав наприкінці Другої світової війни і роллю певних осіб – вихідців із середовища української політичної еміграції в ЧСР, які у спробах «сподобатися» радянській окупаційній владі вирішували співпрацювати з нею.

Анна Хлєбіна, Ігор Срібняк

---

[46] Особиста справа Б. Сухоручка була знищена 15.11.1984.

[47] Йосип Сліпий (1892–1984) – Верховний архієпископ Української Греко-Католицької Церкви, з 1965 р. кардинал Католицької Церкви. 11.05.1945 р. у Львові був заарештований НКВС і засуджений до 10 років примусових робіт. Після звільнення у 1963 р. завдяки папі Івану XXIII емігрував до Італії і решту життя провів у Римі.

[48] Хома І. о. Шляхами каторги Блаженнішого Йосифа Сліпого. Рим, 1987. С. 2–3. (Видання «Богословії» ed. «Bohoslovia». Extractum e «Bohoslovia»; ч. 57).

DOI: 10.33402/elita.2023-209-222

Розділ 10. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ВІТОВСЬКОГО

Воєнно-політична історія Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) нерозривно пов'язана з постаттю Дмитра Вітовського – військового та політичного діяча, полковника Галицької армії. В українській історіографії життєвий шлях Д. Вітовського досліджували три покоління українських дослідників, чиї праці хронологічно умовно можна поділити на періоди: 1919–1939, 1945–1991,1991–2021 рр.

Дослідження історії Легіону Українських січових стрільців (УСС) почалося ще під час Першої світової війни. Поштовх цьому процесу великою мірою дали самі стрільці, які вважали, що мусять залишити для нащадків згадку про свою боротьбу за волю України, яку вони започаткували в новітній час. У цей період з'явилася низка публікацій, що ознайомлювали українство краю зі стрілецьким легіоном, його метою та завданнями. Першою з них, якщо не брати до уваги численних статей у періодичній пресі, була праця Володимира Темницького, члена Головної Української Ради та Української бойової управи, «Українські Січові Стрільці (Думки й уваги з приводу українського мілітарного руху)», яка вийшла 1915 р. у Відні. Там автор проаналізував довоєнний стрілецький рух, вказав на його значення та безпосередній зв'язок із Легіоном УСС. У роботі зазначалося, що головна мета стрілецьких змагань є боротьба за українську державність; наголошувалося на її надзвичайно великій популярності серед галицько-українського суспільства.

Дослідження військової та громадсько-політичної діяльності Д. Вітовського розпочалося відразу після його трагічної смерті на початку серпня 1919 р. В «Українському прапорі», ймовірно, тодішній редактор газети Степан Баран опублікував першу статтю про військовика і політика під заголовком: «Дня 4 серпня 1919 згинув трагічною смертю, впавши з розбитого польською граничною сторожою літака коло Ратибора на пруській Шлезії, один з чільних провідників галицько-українського стрілецтва, полковник Дмитро Вітовський»[1]. Розпочав він словами, з якими погодилися всі наступні покоління дослідників: «... смерть – звичайна річ; смерть в бурливі революційні часи – буденна і щоденна справа і не стало би нам сліз оплакувати всі жертви, які ще досі день в день падуть в ім'я збудування кращого завтра. Але жертва, яку український народ складає в особі полковника Вітовського надто велика, бо Він як ніхто инший з молодшого покоління трудився для визволення українського народа з чужого ярма, кладучи особливо на полі військової орґанізації в галицькій Україні основи під державне будівництво, будучи при тім приміром великої особистої відваги і посвяти»[2].

[1] Український прапор. 1919. 20 серпня. Ч. 3. С. 2.

[2] Там само.

Перші штрихи біографії Д. Вітовського, написані редактором «Українського прапору» в серпні 1919 р., стали основою всіх подальших біографістичних праць про цього військового і громадсько-політичного діяча. Про дитинство Д. Вітовського в автора було небагато інформації: «… родився в 1887 р. в селі Медуха Станиславівського повіта як син убогого селянина ходачкового шляхтича. Ходив до польської ґімназії в Станиславові (української тоді там ще не було), проживаючи в нищих класах в бурсі о. Николая; в вищих класах покинув цю москвофільську бурсу, як це робили і всі инші свідомійші бурсаки Українці, і пробивався з року в рік уділюванням лекцій. Вже в гімназії перевищав своїх товаришів буйним поетичним чуттям, підприємчивістю, енерґією і вимовою. Був головою і душею тайного просвітно-артистичного кружка станиславівських гімназистів Українців, котрого члени в неділі і свята розїздилися по доокресних селах з відчитами і концертами»[3].

Студентські роки Д. Вітовського і перші кроки його громадсько-політичної діяльності висвітлені фрагментарно: «По зложенню матури записався Покійний на право на львівськім Університеті, проживаючи здебільша в Станиславові і продовжуючи дальше просвітно-орґанізаційну работу. Був членом української радикальної партії і з запалом орґанізував в Станиславівщині та на Покуттю товариства “Січ”, де зродилася перша ідея пізнього стрілецтва. Брав участь в пам’ятній демонстрації на львівськім університеті дня 1 липня 1910 р., в якій упав Адам Коцко і з прочими учасниками демонстрації дістався до львівської в’язниці та перебув опісля відомий процес проти 101 українських студентів у Львові, був засуджений і видалений з львівського університету; право покінчив в Кракові»[4]. Згадано про участь Дмитра Вітовського в організації втечі в листопаді 1911 р. Мирослава Січинського, який перебував у в’язниці за вбивство 12 квітня 1908 р. намісника Галичини Анджея Потоцького.

Характеризуючи діяльність Д. Вітовського в передвоєнні роки, редактор «Українського прапору» зауважив: «Відбувши однорічню військову службу і зложивши правничі іспити став кандидатом адвокатури в канцелярії адвоката д-ра Партицького в Станиславові»[5]. Набагато насиченішими фактами і подіями стали фрагменти біографії Д. Вітовського, пов’язані з Першою світовою війною та Українською революцією 1917–1921 рр. Передусім автор виділив його участь у Легіоні УСС: «З вибухом світової війни зголосився Покійник до українського леґіону і як командант сотні став грати відразу визначну ролю в стрілецтві. Перебув цілу карпатську кампанію 1914/15, все стоячи в перших рядах, люблений і поважаний всіма за свою незвичайну відвагу. В часі відвороту Москалів в червні 1915 на чолі невеликого стрілецького відділу перший переправився через Дністер, заняв давню столицю українських володарів – Галич і на галицькім ратуші завісив український синьо-жовтий прапор та обняв на кілька днів команду над цим старинним нашим городом, неначе предбачаючи, що невдовзі прийде для нього година дійсного визволення. Цим своїм кроком наразив собі Покійний начальну австрійську команду, котра за це хотіла відобрати Йому офіцерську ранґу»[6]. Після

[3] Український прапор. 1919. 20 серпня. Ч. 3. С. 2.
[4] Там само.
[5] Там само.
[6] Там само.

поранення, на початку 1916 р., Д. Вітовський повернувся до січового стрілецтва, приєднався до процесу організації українського шкільництва на Волині.

Уперше вже в 1919 р. з'ясовано роль Д. Вітовського в організації Листопадового зриву 1918 р. у Галичині, організації військової справи в ЗУНР, соборницьких процесах у краї: «Львівський комітет, що вже від вересня 1918 р. приготовляв переворот в краю, порозумівся зі стрілецтвом і це визначило Покійника до обняття команди у Львові. В послідних днях жовтня м. р. являється Пок. Вітовський у Львові, бере живу участь в засіданнях Української Національної Ради присвячених справі переведення перевороту і коли в дни 31 жовтня 1918 переговори українських політиків з тодішним Намісником Гуйном в справі добровільної передачі власти Укр. Нац. Раді розбилися, Вітовський видає послідні зарядження що до оружнього заняття Львова українськими військами в ночі з 31 жовтня на 1 падолиста 1918, забезпечивши собі перед тим нейтральність німецького і угорського штурмового батальону. Пам'ятний ранок 1 падолиста 1918 застає Вітовського командантом українського Львова, занятого ним при помочі горстки січових стрільців і 1 200 старих українських ополченців.

Прийшло у Львові до оружньої розправи з Поляками. Перемучений і обезсилений складає він команду на це, щоби при творенню першого українського правительства – державного секретаріату – під проводом д-ра Костя Левицького в дни 10 падол. 1918 обняти в нім секретаріят військових справ. Як державний секретар залишається Покійний першою орґанізацією української армії в Галичині, уступаючи опісля місце полковникови Курмановичеви. Цілою душею був за сполукою західньої України з Наддніпрянщиною в одну народню республіку і в справі проголошення цеї сполуки в дні 3 січня 1919 відограв визначну ролю»[7].

Автор статті схарактеризував коротко ще один важливий епізод життєвого шляху Д. Вітовського – його участь в українській делегації на Паризькій мирній конференції, куди той виїхав наприкінці квітня 1919 р. разом із Михайлом Лозинським. Аналізуючи останні дні життя Д. Вітовського, редактор «Українського прапору» наголосив: «Рвався дальше до чинного оружного діла визволяти Україну з чужих кайдан. І тут знайшов смерть. Впав як герой на чужій, не своїй землі, а рідня історія запише Його ім'я золотими буквами поруч імен славних козацьких гетьманів»[8].

Одним із перших досліджень, присвячених історії ЗУНР, стала монографія Михайла Лозинського «Галичина в 1918–1920 рр.», видана Українським соціологічним інститутом у 1922 р., в якій автор поставив собі завдання «дати огляд політичної історії української Галичини в часі творення української державности»[9]. Значну увагу він присвятив постаті Д. Вітовського.

Михайло Лозинський констатував входження полковника Вітовського до складу Тимчасового державного секретаріату ЗУНР як державного секретаря військових справ[10]. Водночас він зазначив, що вісім державних секретарів належали до Української націонал-демократичної партії, а «поза ними Вітовський і Макух належали до радикальної партії»[11].

---

[7] Там само.

[8] Там само.

[9] Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. С. 3.

[10] Там само. С. 43–44.

[11] Там само. С. 44.

Автор достатньо лаконічно схарактеризував керівництво обороною Львова 1–21 листопада 1918 р.: «Українське військо заняло Львів під командою отамана Дмитра Вітовського, який одержав за се ступінь полковника. Занедужавши з перевтоми, Вітовський зрікся команди, яку переняв полковник Григорій Коссак. Під кінець оборони Львова як комманданта покликано отамана Стефаніва, дотеперішнього комманданта Золочева, надаючи йому ступінь полковника»[12].

Найбільше цікавила пізніших дослідників-науковців участь Д. Вітовського в делегації УНР на Паризькій мирній конференції. 7 травня 1919 р. він із Михайлом Лозинським та Олександром Кульчицьким прибули до Парижу і приєдналися до згаданої вище єдиної делегації, в якій вже представниками Західної області Української Народної Республіки (ЗОУНР) були Василь Панейко (віцеголова делегації) і Степан Томашівський (радник делегації). За словами М. Лозинського, «одначе ся формальна одноцільність не була висловом дійсних відносин. Приїхавши до Парижа, я застав між членами Делегації, висланими Директорією, і делегатами Державного Секретаріату різкий внутрішній розлім. Для Панейка і Томашівського проголошення зєдинення неначе не існувало: вони стояли на тім, що Галичина є окрема держава, яку тільки вони мають право заступати на Мировій Конференції і якої справу треба трактувати окремо від справи Української Народньої Республіки. Формально вони зберігали одноцільність Делєгації, але в дійсности старалися свою діяльність в галицькій справі як найбільше держати в тайні від Делєгації, для чого устроїли своє окреме бюро, якого акти велися окремо від актів Делєгації»[13]. На його думку, після 7 травня 1919 р. цей розлам ще більше погіршився: «Ми з Вітовським стояли на тім, що Делєгація повинна бути справді одноцільна, значить всі наріди й рішення Делєгації і її виступи перед Мировою Конференцією повинні бути ділом спільної праці цілої Делєгації. Тимчасова самостійність Західної Области УНР повинна знаходити вислів у внутрішнім процесі діяльности, а саме в тім, що в галицькій справі Делєгація повинна числитися з голосом делєгатів Державного Секретаріяту і не піти проти їх думки, – але це не в тім, що Делєгації нема до галицької справи і до діяльности делєгатів Державного Секретаріяту ніякого діла. Зокрема виступи перед Мировою Конференцією в галицькій справі повинні робитися на основі рішень цілої Делєгації, щоб не виходило так, що делєгати Державного Секретаріяту роблять одно, а Делєгація друге, і від імені Делєгації, щоб галицька справа мала за собою авторітет цілої України»[14]. У цій ситуації М. Лозинський і Д. Вітовський «рішили обмежитися до діяльности в розмірах можливих при зберіганню одноцільности Делєгації»[15].

Передусім М. Лозинський і Д. Вітовський брали участь у засіданнях «Міжсоюзної комісії для заключення перемир'я між Польщею і Україною», створеної Найвищою радою Паризької мирної конференції, до якої входили представники США, Великобританії, Франції та Італії. Її очолював генерал Луїс Бота – член англійської делегації. Вже на засіданні комісії 8 травня 1919 р. голова делегації УНР Григорій Сидоренко представив голові комісії делегацію Державного секретаріату

[12] Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. С. 47.
[13] Там само. С. 115.
[14] Там само. С. 115–116.
[15] Там само. С. 116.

ЗОУНР. М. Лозинський у монографії навів протокол засідання, зокрема питання голови комісії генерала Л. Боти і відповіді М. Лозинського та Д. Вітовського[16]. На наступному засіданні Комісії 12 травня 1919 р. запропоновано українським і польським представникам проєкт договору про перемир'я. Вся делегація УНР вирішила в умовах, що склалися на початок травня 1919 р., прийняти цей проєкт. Водночас М. Лозинський і Д. Вітовський виступили зі заявою, де запропонували певні зміни до проєкту договору на користь української сторони. 13 травня 1919 р. на засіданні комісії делегація прийняла проєкт перемир'я в первісній редакції. Однак це засідання комісії було останнім, в якому брав участь Д. Вітовський, оскільки польська сторона відмовилася підписати цей проєкт договору про перемир'я[17].

Михайло Лозинський детально схарактеризував подальшу участь делегації Державного секретаріату ЗОУНР на Паризькій мирній конференції, а також участь Д. Вітовського в підготовці документів делегації, що стосувалися тих чи тих рішень органів Паризької мирної конференції, зокрема обговорення проєкту Статуту для Східної Галичини в червні 1919 р.[18].

Відомий історик Іван Крип'якевич у 1932 р. у статті в «Літописі Червоної Калини» вперше звернув увагу на культурно-освітню, освідомлювальну працю УСС 1916–1918 рр., й серед іншого – на роботу Д. Вітовського на Волині[19]. Автор статті визначив труднощі, з якими зіткнувся сотник Д. Вітовський, приїхавши на Волинь на початку лютого 1916 р.: «... призначено його до праці в Ковлі, як "вербункового офіцера", тобто з обов'язком приєднувати місцевих Українців до УСС. Але від початку ніхто не вірив в успіхи такої акції, – уважано її навіть небажаною, – і в дійсности сотник мав підготовити освідомлюючу освітну працю. Вітовський знайшовся на цьому незнаному собі терені в дуже тяжкому становищі, – не приділено йому до помочі ні одного стрільця, кілька місяців сам один мусів двигати весь тягар праці. На місці в Ковлі не було майже українського населення, всіх православних вивезли Росіяне, лишилися переважно самі Жиди. Зпоміж української інтелігенції проживав у Ковлі одинокий Марко Луцкевич (пізніший посол у варшавськім соймі), агроном по фаху, повний одушевлення для народньої праці, ідейний, роботящий, – він став до помочі Вітовському і при його вказівках сотник міг нав'язати звязки з селом»[20].

Сам І. Крип'якевич у цей період Першої світової війни працював у Бюро культурної допомоги, листувався з Д. Вітовським, добре орієнтувався в культурно-освітніх проблемах Волині: «Вітовський в першу чергу розглядав стан освітньої справи. На Волині були до того часу тільки російські школи, треба було робити заходи, щоб на їх місце відкрити українські і тим способом захопити виховання молоді у свої руки»[21]. У листі від 2 травня 1916 р. (з якого залишився в І. Крип'якевича тільки витяг), Д. Вітовський обґрунтовував такі плани: «Шкільні будинки по селах є доволі гарні, часом дуже гарні, адаптації можна перевести силами і коштами селян. Опісля хочу оподаткувати всі села, так, щоби з евентуальною

[16] Там само. С. 122–125.
[17] Там само. С. 126–132.
[18] Там само. С. 133–162.
[19] І. К. Сотник Д. Вітовський на Волині. *Літопис Червоної Калини.* 1932. № 2. С. 7–11.
[20] Там само. С. 7.
[21] Там само. С. 7–8.

матеріяльною поміччю держави кошт удержання шкіл зовсім зняти з Галичини»[22]. Д. Вітовський вважав, що школи можна відкрити в таких селах: Вижва Нова, Мизово, Кошари Нові, Миляновичі, Торговище, Любитів, Витоніж, Білашів, Порськ Великий, Радошин. Тоді навчання велося в єдиній школі у Вижві Старій завдяки заходам залізничого поручника Амброза Епштайна; там від 1 травня 1916 р. навчав Євфимій Кужіль – учитель церковно-приходської школи.

За словами українського історика, у травні 1916 р. комісаріат УСС у Ковелі збільшено до п'яти осіб, і від цього часу освітня праця розвивалася активніше. З перших помічників Д. Вітовського він виділив стрільця Палащука («був секретарем і правою рукою сотника; як звязковий приїздив він частіше до Львова за книжками і іншими освітними середниками і привозив вісти з Волині, яких не можна було переслати почтою»)[23] і четаря Михайла Гаврилка – наддніпрянця.

Іван Крип'якевич всіляко підтримував діяльність Дмитра Вітовського на Волині: «... для допомоги шкільній акції, яку розпочинав Вітовський, Бюро культурної помочі в червні 1916 р. передало до Ковля три паки книжок вартістю 827 корон, а саме 1 450 шкільних підручників, 286 книжок до діточих бібліотек і 500 корон готівкою на інші потреби»[24].

Іван Крип'якевич вперше проаналізував особливості характеру, зокрема й психологічні, відомого січового стрільця: «Вітовського особисто знав я небогато, говорив з ним мабуть тільки один раз, коли він з Волині приїхав до Львова. На основі цього короткого знайомства і переписки виробив я собі характеристику його особи, не знаю, чи вповні вірну. Це була людина замкнена в собі, трохи шорстка і понура; не легко виявляв свої внутрішні цінности і тільки інстинктово можна було відгадати глибокі почування, якими він був переповнений. Був це спартанець, строгий для себе і інших. Цілою душею ненавидів кривих доріг, отсього ходження "на шварц", всяких "штудерацій". Здається він добре почувався на фронті, де життя було просте і нескомпліковане, де був тільки приказ і обов'язок. На Волині, в окупованій стрефі, відносини були більш складні. Тут треба було рахуватися і з австрійською владою (яку часто репрезентували офіцери поляки), і з домаганнями Коша, що вислав сюди стрільців, і з опінією Галичини, і з недовірчивістю волинського мужика; треба було пам'ятати, що це війна й обов'язують воєнні закони і рівночасно працювати для майбутньої України, – перестерігати обов'язуючих приписів і обминати їх, де тільки вдалося. Тут треба було якраз "штудерувати", ходити "на шварц", бути львом і лисом. Вітовський цього не вмів робити, – це було проти його натури. А коли вже мусів важитися на якийсь крок, що не був у згоді з "приписами", то здається, мусів наперед звести з собою важку боротьбу і довго потім це пам'ятав. Це викликало у ньому стан перечулення, підзорливість, жаль до людей, переконання, що його не доцінюють, критикують, зневажають, – врешті ті несподівані вибухи лихого гумору, яких певно сам опісля жалував. Це була душа незвичайно праведна, чиста, характерна»[25].

[22] І. К. Сотник Д. Вітовський на Волині. *Літопис Червоної Калини.* 1932. № 2. С. 8.
[23] Там само.
[24] Там само.
[25] Там само. С. 11.

У монографії «Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках»[26], виданій 1934 р. у Берліні, В. Кучабський неодноразово характеризував Д. Вітовського як політика і військовика. У першій частині монографії – «Виникнення Західноукраїнської держави у Східній Галичині» – він оцінив «український військовий переворот у Східній Галичині» достатньо критично: «Легке захоплення Львова підрозділом української таємної спілки чисельністю приблизно 1 500 членів розцінювалося як успіх, що частково здивував самих заколотників, оскільки вони розраховували швидше на невдачу. Проте, наскільки хорошими заколотниками були українці, настільки ж вони були поганими воєначальниками. На чолі таємної спілки, а тепер на чолі українських військ опинився майор легіону Дмитро Вітовський. Палкий патріот, проте не солдат і не державний діяч, він зі своїми соратниками спрямував усю увагу на те, щоб переворот вдався й українці вирвали для себе владу. Однак вони жодним чином не виявилися готовими ні до того, що безпосередньо після перевороту повинна розпочати свою діяльність у країні єдина військова організація з єдиним командуванням, ні до того, що термінново повинна була розпочатися всеохоплююча, попередньо детально спланована, військова операція в самому Львові та на річці Сян, аби обов'язково зірвати очікуване польське повстання у Львові та запобігти військовому наступу на річці Сян війні з Польщею за Східну Галичину»[27].

Так само критично оцінює В. Кучабський позицію Д. Вітовського на Паризькій мирній конференції, куди останній виїхав, за словами автора, 7 травня 1919 р. разом із М. Лозинським. У третій частині монографії автор зазначив, що «найслабшою виглядала дипломатична проникливість прихильників тієї точки зору, що передбачала повне збереження єдиної української держави, а також усіх українських претензій як щодо Польщі, так і щодо Росії, дт. Михайла Лозинського та Дмитра Вітовського. Вони протестували проти того, що Марголін та Шульгін обіцяли перспективу федерації України з Росією, оскільки це суперечило національно-державній доктрині. Вони заперечували щодо діяльності Панейка та Томашівського, оскільки їх відокремлена кампанія суперечила принципу української державної єдності. Вони також вимагали акцентування уваги на прагненні України національної державності, а не на тому, що Україна могла би стати фактором у боротьбі проти більшовизму. Незрозумілим залишалося лише те, з якою метою вони взагалі приїхали в Париж і шукали там справедливості та підтримки, якщо попередньо вирішили не долучатися до жодних умов країн Антанти. Тому ноти, якими лідер даного напрямку, Г. Сидоренко, бомбардував мирну конференцію, належали до найменш втішних еманацій українського політичного духу. Цим дилетантам, які не мали жодного поняття про тодішнє політичне становище у світі, здавалося, що в Антанти можна було б "викликати інтерес до України" фантазіями про "Україну як бастіон для захисту Дарданелл, Суецького каналу, Перської затоки та Індії"»[28].

У 1920–1930-х роках найбільше видано праць мемуарного жанру. Їхніми авторами ставали колишні свідки й учасники визвольних змагань українців

[26] Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках. Львів, 2015. 448 с.

[27] Там само. С. 98.

[28] Там само. С. 241–242.

у період Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. Вони лише фрагментарно і, звичайно ж, суб'єктивно висвітлюють окремі епізоди воєнно-політичної діяльності Д. Вітовського. До кращих творів мемуарної літератури стрілецької доби належать спогади Мирона Заклинського, Миколи Голубця, Олени Степанів, Степана Шухевича, Миколи Угрина-Безгрішного, Михайла Галущинського та інших авторів[29].

Питання, пов'язані з підготовкою та проведенням Листопадової національної революції, участі в ній Д. Вітовського, відображені у працях Дмитра Паліїва, Олекси Кузьми та Костя Левицького[30].

Постать Д. Вітовського згадували в перших узагальнювальних працях з історії Легіону УСС, які вийшли в середині 1930-х років. Передусім це колективні роботи «Українські Січові Стрільці, 1914–1920» та «Історія українського війська», ґрунтовне дослідження Осипа Думіна «Історія Легіону Українських Січових Стрільців»[31]. Їхні автори, окремі з яких були свідками й учасниками досліджуваних подій, використали великий фактичний матеріал і поряд з аналізом збройної боротьби стрілецтва, розглянули й деякі інші питання.

Наступною працею в міжвоєнний період XX ст., присвяченою військовій і громадсько-політичній діяльності Д. Вітовського, стала брошура Мирона Заклинського «Дмитро Вітовський: спроба життєпису і характеристики»[32]. З цього приводу автор у 1967 р. зазначив: «Тридцять років тому видав був у Львові редактор Б. Романенчук мій короткий і частинний нарис про життя і діяльність Д. Вітовського. З огляду на об'єм тієї книжечки (32 сторінки розміру шіснадцятки) не подав я там усього, що знав про нього. І знання моє було тоді скупіше, тай події не мали тоді відповідної перспективи»[33].

Осип Думін фахово підготував статтю методологічного спрямування «Полк. Дм. Вітовський у спогадах (кілька заміток і побажань)», в якій у вступі заува-

[29] Заклинський М. «А ми тую стрілецькую славу збережемо». Спомини з визвольної війни. Львів: Всесвіт, 1936. Ч. 1–2; Голубець М. Рік грози і надій 1914. Львів: Укр. бібліотека, 1934; Степанів О. На передодні великих подій. Власні переживання й думки, 1912–1914. Львів: Червона Калина, 1930; Шухевич С. Видиш, брате мій (8 місяців серед УСС-ів). Львів: Червона Калина, 1930; Угрин-Безгрішний М. Нарис історії Українських Січових Стрільців. 1923; Рогатин; Львів; Київ: Журавлі, Ч. 1. Галущинський М. З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з рр. 1914–1915. Львів: Діло, 1934; Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Львів, 1928. Ч. 1; Ч. 2. Львів, 1929; Ч. 3. Львів, 1930.

[30] Паліїв Д. Листопадова революція. З моїх споминів. Львів, 1929; Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931; Левицький К. Великий Зрив (до історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Львів: Червона Калина, 1931.

[31] Українські Січові Стрільці, 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. Репринтне відтворення з вид. 1935 р. Львів: Слово, 1991; Крип'якевич І., Гнаткевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і доп. Львів: Світ, 1992; Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. Львів: Червона Калина, 1936.

[32] Заклинський М. Дмитро Вітовський: спроба життєпису і характеристики. Львів: Всесвіт, 1936. 32 с.

[33] Заклинський М. Дмитро Вітовський. Громадський діяч, стрілецький ідеолог, вождь Листопадового зриву, секретар військових справ ЗОУНР. Нью-Йорк: Вид-во «Червона калина», 1967. С. 122–123.

жив: «Культ великих згл. провідних людей не зробився ще в нас співтворчим чинником нашого національного життя. Тільки Шевченко зосередив на собі любов і пошану нації, опанував всі її почування і веде її за своїм духом. Іншіж наші історичні постаті, коли вони не блиснули генієм Хмельницького або Франка, мусять числитися з тим, що попадуть в категорію тих нещасних "забутих діячів" (до О. Кониського прилип вже цей епітет як шевська смола), що їх споминається раз на десять-двацять літ якоюсь скромною часописною статею»[34].

На основі видань, передусім спогадів Січових стрільців, що вийшли до 1936 р., О. Думін наголосив: «Складений з тих причинків портрет Д. Вітовського є симпатичний; він відразу зєднує собі глядача гармонією високо ідейних прикмет. Перший воєнний міністр ЗОУНР виходить на ньому безкорисний український патріот-державний, як людина наскрізь пройнята вищими національними ідеалами і як обовязковий не жаліючий себе вояк. Сотня Вітовського могла сміло змагатися за боєві лаври зі сотнею В. Дідушка: а зробив "сотню Вітовського" славною в лєгіоні сам командант, що служив всюди стрільцям своїм приміром. Так як любили його, Вітовського, так не любили стрільці ні одного старшини в лєгіоні. Недаром І. Балюк, як оповідає М. Заклинський, висловився при одній нагоді, що за таким командантом пішов би і в огонь. Щодо популярности то Д. Вітовський не мав серед Стрілецького Війська ніякої конкуренції»[35].

Праця М. Заклинського викликала певні зауваження в О. Думіна, який розпочав першим дискусію щодо стану дослідження військової та громадської діяльності Д. Вітовського: «... своєю брошурою, хотяй вона така худощава обємом – зробив автор значну прислугу традиції нашої визвольної боротьби. Пожаліти приходиться, в ній зовсім немає дати уродження Вітовського. Вмістити її повинно було само видавництво у передмові, куди (на стор. 4) вона аж впрошується. Вкралися в текст автора деякі недогляди та похибки. І так на стор. 8. сказано, що сотня Вітовського вийшла, при кінці вересня 1914 р. "з трьома іншими сотнями на фронт", а власне на партизантку. В дійсности вона вийшла з двома іншими сотнями: то є Будзиновського і Ґорука. На стор. 17 каже Заклинський: "Весною (1916. р. – О. Д.) дістав сотник Вітовський з Коша УСС чотирьох помічників. Між ними був і четар Гаврилко, що до московської травневої офензиви працював в Луцьку". Трохи нельогічно – четар Гаврилко не прийшов отже з Коша а з Луцька до Ковля, до сот. Вітовського. Дальше він пробув в Луцьку не до травневої офензиви, під котрою розуміється офензива ген. Макензена (початок 2 травня під Горлицями) в 1915 р. а до офензивн ген. Брусілова, що зачалася 4 червня 1916 р. Не знати чому, треба догадуватися, що ізза усталених тісних рамців брошури, не розповів актор нічого про діяльність Вітовського на Наддніпр. Україні, а особливо після входу австро-угорських військ на Поділля в березні 1918 р., коли то Вітовського призначено командантом агітаційного загону УСС. (в групі полк. Іца). Про це писав вже М. Заклинський в одному зі своїх споминів, а і в брошурі повинен був згадати про це»[36].

[34] Думін О. Полк. Дм. Вітовський у спогадах. (Кілька заміток і побажань). *Літопис Червоної Калини.* 1936. № 11. С. 4.

[35] Там само. С. 5.

[36] Там само.

Осип Думін, підсумовуючи аналіз праць і спогадів про Дмитра Вітовського у 1920–1930-х роках, констатував: «А всеж таки дотепер написане про Вітовського не дає нам повної характеристики цеї людини, навпаки ставляє перед нами ряд великих запитників. В першій мірі, був Вітовський волевою натурою чи ні, чи було в йому щось з вождя і авторитетного провідника чи не мав він цих прикмет? Проблєматика зогляду на становисько Вітовського в історії воєнної боротьби – дуже важна»[37].

Так, постать Д. Вітовського як авторитетного січового стрільця, державного секретаря ЗУНР привернула увагу значної частини українських дослідників-науковців, журналістів, мемуаристів. Проблематика досліджень 1920–1930-х років різноманітна: родинне оточення, здобуття освіти; участь у Легіоні Українських січових стрільців на фронтах Першої світової війни; культурно-освітня праця на Волині та Поділлі в 1916–1918 рр.; організація і реалізація Листопадового зриву 1918 р.; праця на посаді державного секретаря військових справ ЗУНР (ЗОУНР); діяльність у складі української делегації УНР на Паризькій мирній конференції (травень 1919 – липень 1919 рр.). Більшість досліджень і спогадів цього періоду присвячені якомусь одному етапу військової та громадської діяльності Д. Вітовського. На найбільш узагальнювальне дослідження біографії претендує брошура М. Заклинського, а історіографічну дискусію щодо висвітлення діяльності Д. Вітовського започаткував О. Думін у «Літописі Червоної Калини» в 1936 р. Дослідження 1920–1930-х років стали основою для праць та дискусій українських істориків у подальші періоди розвитку української історіографії.

Після Другої світової війни радянська історіографія не може похвалитися дослідженнями діяльності Д. Вітовського. Виняток становить стаття Олександра Карпенка «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.»[38], в якій автор ствердив: «Д. Вітовський – син священика з Станіславщини. В 1910 р. за участь у політичній демонстрації був виключений з Львівського університету. В 1911 р. організував втечу з тюрми студента М. Січинського, який вбив цісарського намісника в Галичині А. Потоцького. В роки війни за виступ проти заборони австрійського уряду вшанувати пам'ять Т. Шевченка був відданий до військового суду. На його світогляд зробили великий вплив революційний рух у Західній Україні і революція в цілій Росії. Д. Вітовський загинув у березні 1919 р. під час авіакатастрофи»[39]. Варто зазначити, що в цих твердженнях О. Карпенка є певні описки та помилки («син священика», дата загибелі, чинники впливу на формування світогляду). Така оцінка викликала гнів ортодоксів радянської історіографії і комуністичного режиму, адже всі національні діячі – «українські буржуазні націоналісти». В органі Центрального комітету Комуністичної партії України газеті «Радянська Україна», у рецензії на згадану статтю О. Карпенка, І. Компанієць писав: «В такий спосіб автор (Карпенко О.) перефарбував запеклого буржуазного націоналіста Д. Вітовського у "вождя" повсталих мас. Розписавши на стор. 77 удавані "заслуги" цього сотника укра-

[37] Там само.

[38] Карпенко О. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. *З історії західноукраїнських земель.* Київ, 1957. Вип. 1. С. 72–81.

[39] Там само. С. 77.

їнських січових стрільців, автор випустив все, що характеризує Вітовського як лютого ворога українського народу»[40].

Тривалий період в українській історіографії найкращою науковою працею про Д. Вітовського залишалася робота М. Заклинського «Дмитро Вітовський. Громадський діяч. Стрілецький ідеолог. Вождь листопадового зриву. Секретар військових справ ЗОУНР»[41]. Вона складається з 11 розділів: 1. «Гімназійні роки»; 2. «Університетські роки»; 3. «Сотник Вітовський – ідеологічний і політичний провідник усстрільців у полі»; 4. «Діяльність Вітовського на Волині»; 5. «З діяльности Вітовського в рр.1917–1918»; 6. «Листопадовий зрив»; 7. «Вітовський як секретар військових справ»; 8. «На дипломатичній праці в Парижі»; 9. «Трагічний лет»; 10. «Особистість Вітовського»; 11. «Кінцеве слово».

Про гімназійні роки Д. Вітовського в Станиславівській гімназії писав М. Заклинський на основі своїх спогадів, а також – спогадів проф. К. Кисілевського, колишнього нотаря Є. Стебновського, М. Лозинського. Шкільні товариші – К. Кисілевський і Є. Стебновський – дали таку характеристику гімназисту Д. Вітовському: «Був він імпульсивний, з буйною фантазією, товариський, відважний, підпринятливий, та давав спонуку до різних культурних починів. Уже тоді виявляв особистість і сильний характер. Професори шанували його. Нераз говорив їм відкрито те, що думав. У науці був він середній учень, любив історію і літератури, читав багато белетристики, не мав таланту до математики і фізики»[42].

Мирон Заклинський зазначав, що «коли спалахнула І світова війна, Головна Українська Рада візвала відозвою нашу молодь, ще не належну до австрійського війська, вступати до легіону Українських Січових Стрільців… Вітовський відразу почав виявляти себе не лиш як добрий військовик, але також як політично вироблена людина, з талантом провідника…»[43].

Звичайно, колишній підхорунжий УСС не міг оминути увагою державотворчу працю Д. Вітовського у 1918 р. – першій половині 1919 рр. «Роззброєння Австрії, підготоване в послідньому дні в найбільшім поспіхом і виконане малими силами – вдалося – як знаємо – зразково. Львів перейшов у наші руки вперше з 1349 р. Це був найбільший осяг Вітовського за все його діяльне геройське життя…»[44].

Завершуючи працю, М. Заклинський констатував: «Ні один нарід не забуває своїх героїв, що в обороні батьківщини або для добра тої батьківщини віддали своє життя. Пам'ять про них бережеться як святощі й передається з покоління в покоління, щоб і правнуки тямили, яких прадідів мали, щоб раділи й пишалися ними, щоб гордилися й наслідували та добрий приклад дальшим поколінням давали»[45].

Незважаючи на брак необхідних матеріалів, джерел, у 1950–1980-х роках все ж таки вийшло майже півтора десятка досліджень, у яких висвітлено окремі

---

[40] Радянська Україна. 1958. 10 вересня.

[41] Заклинський М. Дмитро Вітовський. Громадський діяч... 66 с.

[42] Там само. С. 6.

[43] Там само. С. 18.

[44] Там само. С. 69.

[45] Там само. С. 62.

аспекти військово-політичної діяльності Д. Вітовського. Це, зокрема, роботи Степана Ріпецького, Никифора Гірняка, Михайла Гуцуляка, Михайла Островерхи та інші[46]. Особливе місце в цьому ряду займає дослідження С. Ріпецького «Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин», що, по суті, стало першою працею, де зроблена спроба аналізу національно-політичної діяльності Легіону УСС. Розпочавши від зародження українського стрілецького руху, автор простежує весь процес його становлення та розвитку, показує тісний взаємозв'язок між стрілецькими формаціями, акцентує увагу на тому, що стрілецтво було першим українським військом новітнього часу.

Значний інтерес серед робіт стрілецької тематики викликає і видання Головної управи братства УСС, яке вийшло в 1967 р. під назвою «За волю України»[47]. Це – збірник статей, спогадів і документів з історії Легіону УСС. Серед його авторів були Володимир Старосольський, Володимир Темницький, Василь Кучабський, Осип Назарук, Дмитро Вітовський, Іван Балюк та багато інших. Особливої уваги заслуговують опубліковані тут документи з історичного архіву УСС (США) та бібліографія до історії стрілецтва, яку уклав С. Ріпецький. Все це дає змогу розглядати збірник як цінне джерело для дослідження біографії Д. Вітовського.

Сучасне покоління дослідників має найкращі можливості для дослідження багатогранної діяльності Д. Вітовського. Сучасна історіографія проблеми поки що обмежується лише двома брошурами Івана Головацького[48], Володимира Великочия, Богдана Гавриліва[49] та кількома статтями[50].

Іван Головацький у монографії узагальнив доробок українських дослідників військово-політичної діяльності Д. Вітовського, виділивши його найголовніші досягнення як організатора Листопадового чину, Галицької армії. Окремі аспекти життєвого шляху Д. Вітовського автор уточнив на основі використання нових джерел.

Характеризуючи ситуацію після судового процесу в лютому 1911 р. проти 101 українського студента, автор цитує витяг із записки Д. Вітовського: «Я був

---

[46] Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. 396 с.; Гірняк Н. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. Філадельфія: Америка, 1955. 188 с.; Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України зі спогадами й життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. Нью-Йорк; Ванкувер, 1973. 366 с.; Островерха М. Грозна калини в Українських Січових Стрільців. Нью-Йорк, 1962. 142 с.

[47] За волю України. Історичний збірник УСС / за ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк, 1967. 244 с.

[48] Головацький І. Дмитро Вітовський – організатор Листопадового Чину. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2005. 64 с.

[49] Великочій В., Гаврилів Б. Дмитро Вітовський (1887–1919): док. нарис. Коломия: Вік, 1997. 76 с.

[50] Гай-Нижник П. Дмитро Вітовський: встановлення історичної дати та обставин загибелі. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/247doc.php; Гай-Нижник П. Дмитро Вітовський: встановлення історичної дати та обставин загибелі. *Україна Incognita: веб-додаток до всеукраїнської газети «День»*. 2011. 20 грудня. URL: http://incognita.day.kiev.ua/dmitro-vitovskij.html; Горак Р. Дмитро Вітовський. *Дзвін.* 1992. № 1–2. С. 130–142; Забровarний Б., Бернадський Б. Штрих до портрета Дм. Вітовського. *«Роде наш красний…». Волинь у долях краян і людських документах.* Луцьк, 1995. Т. 1. С. 248–250; Литвин М., Науменко К. Дмитро Вітовський. *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті* / гол. ред. Я. Ісаєвич; упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів, 2009. С. 99–114.

кадетом 55 полку піхоти. Прийшло мені письмо, що Міністерство війни здеґрадувало мене до простого, звичайного фельдфебля і перенесло до 9 полку піхоти (Стрий), як "Офіцірешарже унвірдіґ". Причина – місяць криміналу за 101 (криваві демонстрації на Львівському університеті в 1910 р.). Сего року я приватно довідався, що деградація наступила наслідком донесення Намісництва, що проваджу революційну пропаганду (за 101 була амнестія)»[51]. Детально автор дослідження відтворив військовий шлях Д. Вітовського в Легіоні УСС, організацію перебрання влади 1 листопада 1918 р. у Львові та повітах Східної Галичини, діяльність в українській делегації на Паризькій мирній конференції в травні–липні 1919 р.

Іван Головацький вважав, що Д. Вітовський – «це була перша жертва терору проти чільних українських діячів, потім жертвами стали, М. Міхновський, С. Петлюра, Є. Коновалець, С. Бандера та багато інших»[52].

Серед наукових студій сучасної української історіографії, безпосередньо присвячених Дмитрові Вітовському, особливою актуальністю відзначається праця Павла Гай-Нижника «Дмитро Вітовський: встановлення історичної дати та обставин загибелі»[53]. Український дослідник на основі нововиявлених джерел доводить, що відомий український державний та військовий діяч загинув не 4, а 2 серпня 1919 р. «Суть помилки полягає в тому, що на той час, фактично один за одним (протягом двох діб) катастрофи зазнали два біплани виробництва "Zeppelin Staaken", – зазначає історик. – Подібність літаків в очах пересічних випадкових свідків, близькість подій, розголос у пресі, ажіотаж і політична кон'юнктура (доцільність / недоцільність розголосу події в умовах постверсальської Німеччини, протистояння Польщі та УНР тощо) досить швидко заплутали головні деталі (відмінності) катастроф і сприяли виникненню низки подальших плутанин і навіть вигадок у визначенні головних ознак та, зокрема, дат трагедій»[54].

Апелюючи до висновку Ревізійної комісії Міністерства фінансів УНР у контексті розслідування діяльності української Фінансової агентури в Німеччині, П. Гай-Нижник констатував, що Д. Вітовський загинув 2 серпня 1919 р. внаслідок катастрофи літака «Zeppelin Staaken (R-XIVa)» (R-71) під час перельоту з Бреслау до Кам'янця-Подільського[55].

У статті М. Литвина та К. Науменка «Дмитро Вітовський»[56] наголошено, що одним із діячів, які «залишили глибокий слід у військово-політичній історії Галичини, був організатор і керівник переможного Першолистопадового зриву 1918 р. у Львові, організатор Галицької армії, перший державний секретар військових справ Західно-Української Народної Республіки полковник Дмитро Вітовський»[57].

---

[51] Головацький І. Дмитро Вітовський – організатор Листопадового Чину. С. 7.

[52] Там само. С. 65.

[53] Гай-Нижник П. Дмитро Вітовський: встановлення історичної дати та обставин загибелі. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/247doc.php; Гай-Нижник П. Дмитро Вітовський: встановлення історичної дати та обставин загибелі. *Україна Incognita: веб-додаток до всеукраїнської газети «День»*. 2011. 20 грудня. URL: http://incognita.day.kiev.ua/dmitro-vitovskij.html

[54] Там само.

[55] Там само.

[56] Литвин М., Науменко К. Дмитро Вітовський. Західно-Українська Народна Республіка... С. 99–114.

[57] Там само. С. 99.

Фрагментарно аналізуючи основні віхи його біографії, історики виснували, що «доля поставила 30-річного Д. Вітовського на гребінь Листопадової революції в Галичині»[58]. Микола Литвин та Кім Науменко переконливо доводять, що Дмитро Вітовський зумів сформувати важливий осередок державотворення – Державний військовий секретаріат, який розміщувався у Станиславові в будинку Дирекції залізниць. «У його 18 відділах працювали молоді, але здібні старшини-фронтовики. Саме зусиллями Державного секретаріату 1919 р. Галицька армія вже нараховувала близько 100 тис. вояків, мала 1 400 старшин», – резюмують учені[59].

У статті констатовано, що «соборницька мрія Д. Вітовського здійснилася 22 січня 1919 р., коли він у складі галицької делегації (36 осіб) був присутній на Софіївському майдані Києва в момент урочистого проголошення Акту Злуки»[60], однак трагічна загибель перервала його державотворчі змагання. Відзначено також, що «драматично склалася доля його сім'ї. Без засобів для існування Марія з двома малолітніми дітьми пережила немало труднощів»[61].

У ґрунтовному дослідженні «Бої у Львові. 1–21 листопада 1918 року»[62] Олександр Дєдик неодноразово звертався до ролі Дмитра Вітовського в організації державної влади ЗУНР у перші три тижні листопада 1918 р. На відміну від попередників, автор монографії звернув увагу на таємницю відставки отамана Вітовського 2–3 листопада 1918 р., якій присвятив п'ятий розділ першої частини, проте остаточної крапки щодо цього питання не поставив, лише висунув робочу гіпотезу.

Так, військова і громадсько-політична діяльність Д. Вітовського неодноразово ставала об'єктом наукових і науково-популярних досліджень українських істориків XX – початку XXI ст. Однак далеко не всі аспекти життєвого шляху Д. Вітовського висвітено на належному науковому рівні, не повністю використано наявну широку джерельну базу, що зберігається в архівних збірках України, Польщі та ін. Значна частина досліджень виділяється апологетичним підходом у висвітленні багатогранної діяльності цього непересічного військовика і політика. Спогади політиків, військових діячів про Д. Вітовського часто ставали чи не головним джерелом дослідження. Діапазон оцінок українських дослідників діяльності Д. Вітовського достатньо широкий: від виправдання тих чи тих дій цього військово-політичного діяча до нищівної критики його. Дискусійними залишаються, зокрема, оцінки його участі в організації Листопадового зриву 1 листопада 1918 р., діяльності в складі української делегації на Паризькій мирній конференції тощо. Українські дослідники однакові в позитивних оцінках діяльності в Легіоні УСС, уряді ЗУНР як державного секретаря військових справ. Проте на сьогодні відсутнє комплексне дослідження військової та громадсько-політичної діяльності Д. Вітовського.

Андрій Трембецький

---

58 Литвин М., Науменко К. Дмитро Вітовський. Західно-Українська Народна Республіка... С. 106.
59 Там само. С. 109.
60 Там само. С. 110.
61 Там само. С. 114.
62 Дєдик О. Бої у Львові. 1–21 листопада 1918 року. Львів: «Астролябія», 2018. Ч. 1. 192 с.; Ч. 2. 2020. 192 с.

DOI: 10.33402/elita.2023-223-250

Розділ 11. НАУКОВА ЕЛІТА ЛЬВОВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (на прикладі археологічного середовища)

Кожна війна в історії – це випробування для людства. Війни несуть розруху, смерть, руйнування. Окрім людських і господарських, завжди є втрати культурних цінностей, нищення історико-архітектурних пам'яток тощо. Однією з найвразливіших верств була і залишається наукова еліта суспільства. Адже, з одного боку, вона покликана зберегти й унеможливити нищення культурного надбання, а з іншого – позбавлена засобів до існування, бо наукові пошуки стають «не на часі», у суспільстві виникають інші проблеми, які потребують людських та матеріальних ресурсів; часто ця ж наукова еліта залишає перо і бере до рук зброю… «Маю тут нагоду пережити богато гарних душевних вражінь, получених з побідоносним походом вперед», – написав 6 червня 1915 р., за день до смерті, молодий талановитий археолог Володимир Гребеняк. Так було століття тому, так є і сьогодні.

Події 24 лютого 2022 р. увійдуть назавжди в історію як початок повномасштабної війни Росії проти України. Ця дата розділила історію XXI ст. на «до» і «після», зупинила звичний ритм життя, унеможливила роботу археологічних експедицій, змусила піклуватися про збереження археологічних колекцій та наштовхнула до роздумів і проведення паралелей. Історик археології мимоволі задумується над тим, а що ж відбувалося в археологічному середовищі під час минулих воєн? В умовах війни природно писати про війну. Ця проблематика набуває особливого змісту та актуальності.

У цій статті спробуємо реконструювати щоденне життя, наукову, пам'яткоохоронну та музейницьку діяльність невеликої групи археологів, що залишилася працювати у Львові в умовах Першої світової війни та повоєнного лихоліття; долі науковців, які потрапили до війська; загалом окреслити стан археологічного середовища Львова та Східної Галичини в ці неспокійні роки понад столітньої давності.

Вибух Першої світової війни приніс на галицькі землі багато лиха. Початок російської окупації Львова та Галичини призупинив розвиток культури та науки, зокрема й археології. З осені 1914 р. розпочалася так звана російська «інвентаризація», фактично справжній грабіж галицького населення, державних установ та музеїв, які перетворювались у склади зброї[1]. Звісно, це не оминуло музеїв, що славились археологічними колекціями. Для прикладу, з Національного музею росіяни забрали архів митрополита Андрея Шептицького, опечатали

[1] Берест І. Перша світова війна на землях Східної Галичини і Західної Волині: люди, події, факти. Львів, 2015. С. 132–134.

переписку. Після ревізії Академічного дому в його приміщенні зробили казарму для російських солдатів[2].

Львівське археологічне співтовариство напередодні війни. На зламі XIX–XX ст. львівська археологія доволі інтенсивно розвивалася. Львівський університет мав кафедру археології, у музеях Львова були великі колекції доісторичних артефактів, існувало Крайове археологічне товариство, яке мало свій друкований орган *«Przegląd Archeologiczny»*.

Належно була організована охорона доісторичних пам'яток. Консерватори і кореспонденти на місцях дбали про збереження археологічної спадщини[3]. Археологічна карта Східної Галичини щорічно доповнювалася новими пам'ятками, на яких дослідження проводили не лише місцеві археологи, а й вчені з Кракова, Варшави та інших міст[4].

Напередодні Першої світової війни у Львові існувало два археологічні середовища – українське та польське, які формувалися головно навколо Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) та Львівського університету[5]. В українському НТШ зосередили свою роботу Михайло Грушевський, Володимир Гребеняк, Ярослав Пастернак, Богдан Януш. При Товаристві створено музей з археологічним відділом, засновано видавництво, організовано наукові секції[6].

Важливою для львівської археології є постать М. Грушевського. І, незважаючи на те, що вчений все життя був вірний історії, саме на львівський період діяльності припадають його археологічні дослідження. Як учень київської археологічної школи Володимира Антоновича, М. Грушевський переніс на львівський ґрунт методику розкопок великими площами й успішно застосував її у вивченні могильників висоцької культури у Чехах і Висоцьку Бродівського повіту. Саме він спричинився до формування академічної археологічної науки у Львові[7].

Польську археологію передвоєнного Львова представляла кафедра класичної археології та праісторії Львівського університету в особі професора Кароля Гадачека (1873–1914) (рис. 1) та кілька музеїв (Дідушицьких, Любомирських). Після успішної габілітації (1903) і отримання завідування кафедрою (1905) він був єдиним фаховим археологом. Молодий, талановитий, амбітний, з європей-

---

[2] Мазур О., Патер І. Львів під час Першої світової війни. *Львів. Історичні нариси* / упоряд.: Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 307.

[3] Булик Н. Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. Львів, 2014. С. 148–155; Woźny M. Włodzimierz Demetrykiewicz (1859–1937). Prehistoryk z przełomu epok. Kraków, 2018. S. 73–110.

[4] Булик Н. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в XIX – на початку XX ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (МДАПВ).* Львів, 2006. С. 298–317; Возьни М. Археологічні дослідження Володимира Деметрикевича (1859–1937) на території Східної Галичини. *Наукові студії:* зб. наук. праць. Львів; Винники, 2013. С. 19–41.

[5] Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): наукові пошуки та польові здобутки. *Археологічні дослідження Львівського університету (АДЛУ)*. Львів, 2008. Вип. 11. С. 209–237; Лєх Я. З історії польсько-українських зв'язків в археології (кінець XVIII ст. – 1939 р.). *АДЛУ.* Львів, 2006. Вип. 9. С. 27–29.

[6] Берест Р., Таравська Л. До питання про формування археологічних збірок Музею НТШ у Львові в кінці XIX – на початку XX ст. *АДЛУ*. Львів, 2000. Вип. 4. С. 229–231.

[7] Булик Н. Наукове товариство імені Шевченка та археологічні студії на заході України до Першої світової війни. *Археологія і давня історія України. Історія археології: дослідники та наукові центри*. Київ, 2012. Вип. 9. С. 58–67.

ськими студіями за плечима К. Гадачек ще за життя отримав однаково багато похвал і критики[8]. Між обома установами налагодилася добра співпраця. Наприклад, М. Грушевський обіймав посаду голови НТШ, працював в університеті і підтримував наукову комунікацію з Каролем Гадачеком. У Щоденнику 14 червня 1910 р. М. Грушевський занотував: «Я викладав, забалакався з Гадячком, що показував мині фотографії Конишовецьких[9] находок»[10]. Заради справедливості зазначимо, що М. Грушевський не завжди позитивно відгукувався про професора археології Гадачека, зокрема, у листі від 21 червня 1903 р. до Ф. Вовка зневажливо зазначав: «Habemus Papam Гадачек габілітується з передісторичної і класичної археології… габілітацію сю спекли з нечуваною скорістю»[11].

Рис. 1. Кароль Гадачек (1873–1914). Архів Державного природознавчого музею НАН України

Навколо кафедри археології в університеті формувалося нове покоління фахівців. Молоді українські археологи Я. Пастернак та В. Гребеняк були учнями К. Гадачека. Б. Януш, хоч не був студентом університету, відвідував лекції професора і вважав його своїм учителем. У 1913 р. у Львівському університеті відкрили кафедру антропології. Очолив її Ян Чекановський (1882–1965). Від

[8] Bulyk N., Lech J. Karol Hadaczek (1873–1914) and the beginnings of archaeology in universities of the North-East borderland of the Austro-Hungarian Monarchy. *Archaeologia Polona*. Warsaw, 2009. Vol. 47. P. 59–89.

[9] Тут йдеться про археологічні знахідки з розкопок у Кошилівцях на Тернопільщині.

[10] Гирич І., Тодійчук О. Щоденник М. Грушевського за 1910 рік. *Український історик.* 2002. Ч. 1–4(152–155). С. 119.

[11] Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Торонто, 2001. Т. 2. С. 188.

початку він залучив до співпраці студентів-археологів, серед яких були В. Гребеняк та Я. Пастернак (рис. 2). Вони брали участь в антропологічній експедиції, яка досліджувала печеру Вертеба на Тернопільщині[12].

Рис. 2. Кафедра антропології Львівського університету. Стоять: В. Гребеняк (четвертий зліва), Я. Пастернак (другий справа) (за: Czekanowski J., 1956).

Як згадував Я. Чекановський, з метою збору матеріалу він поділив слухачів на групи, які мали влітку працювати на теренах Східної Галичини. Українські студенти-археологи планували спільні теренові подорожі на літо 1914 р. Однак початок війни не дав реалізувати цей задум[13].

Напередодні Першої світової війни львівська археологія набула помітного розвитку в наукових дослідженнях. Була вироблена й успішно застосована методика виконання польових робіт. Сформувалося потужне фахове археологічне середовище дослідників. Для НТШ придбали нове приміщення за адресою вул. Чарноцького, 24 (рис. 3). Облаштовувалися численні музейні колекції, і все вказувало на те, що Львів став одним із найпотужніших археологічних осередків[14]. Але Перша світова війна пригальмувала цей розвиток і внесла свої корективи.

Музейна археологія. Під час воєн особливо вразливими стають музеї. Не був винятком у цьому Львів початку XX ст. У 1914 р. великі археологічні колекції зберігалися та експонувалися у музеях Народного дому, Ставропігійського інституту, НТШ, Національного музею, Львівського університету та Музею Дідушицьких. Навколо них зосередила діяльність невелика когорта археологів та

[12] Романюк Т. Внесок Володимира Гребеняка у розвиток української археології. *Записки НТШ.* Львів, 2007. Т. 253: Праці археологічної комісії. С. 717.

[13] Czekanowski J. Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodek Lwowski. Wrocław, 1956. S. 19.

[14] Берест Р., Таравська Л. До питання про формування археологічних збірок Музею НТШ… С. 230–231.

музейників, які намагалися навіть під час війни накопичувати, інтерпретувати та зберігати археологічні експонати.

Рис. 3. Будинок Наукового товариства імені Шевченка. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

З-поміж українських музейних установ напередодні війни провідне місце належало Музею НТШ. У 1913 р. керівництво Музею НТШ та Національного музею вели переговори про вужчу спеціалізацію обох установ. Так, Музей НТШ мав стати археологічно-етнографічним, а Національний – історико-культурним[15]. У той час у Національному музеї працював Ярослав Пастернак, який згодом відіграє провідну роль у діяльності Музею НТШ, зокрема, його археологічного відділу. Саме він займався впорядкуванням та інвентаризацією археологічних колекцій. У червні 1914 р. укладено угоду між музеями про поділ прав на збирання експонатів, згідно з якою Музей НТШ мав збирати етнографічні, археологічні та фізіографічні експонати[16]. Однак цю угоду через війну так і не вдалося втілити в життя.

Із 1913 р. на посаді асистента Музею НТШ працював археолог В. Гребеняк (рис. 4). Він займався впорядкуванням експонатів: «Гребеняк уложив у габльотах археольогічні збірки та зладив точний інвентар сього відділу. На жаль, вибух війни

[15] Свєнціцький І. XXV літ діяльності Національного музею. *Двадцять п'ять-ліття Національного музею у Львові.* Львів, 1931. С. 18.

[16] Хить М. Історія музею Наукового товариства імені Шевченка у документах фонду НТШ ЦДІА України у Львові. *Історичні пам'ятки Галичини: матеріали другої наукової краєзнавчої конференції (Львів, 21 листопада 2002 р.)*. Львів, 2003. С. 93; Олійник В. Музейництво Західної України під час Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Історичні пам'ятки Галичини: матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції (Львів, 19 листопада 2004 р.).* Львів, 2005. С. 13.

припинив на довгі роки гарно почате діло»[17]. Особистими зусиллями й стараннями В. Гребеняка було підготовлено тимчасовий каталог музею. Тоді археологічна колекція налічувала 5 012 од. зб.[18] і дуже швидко зростала. Підсумовуючи роботу музею за 1913 р., В. Гребеняк звітує про 6,5 тис. експонатів в археологічному відділі[19]. Напередодні Першої світової війни археологічна збірка Музею НТШ була найбільшою у Східній Галичині.

Рис. 4. Володимир Гребеняк (1892–1915). Поштова листівка

Упродовж 1914–1919 рр., коли неодноразово змінювалася влада, внаслідок численних ревізій нищення зазнавали і музейні експонати. Особливо в цей час відчутною була нестача кадрів. В. Гребеняк із перших днів війни почав службу у війську. Опікуватися колекціями, насамперед археологічними, було нікому. У період окупації Львова російськими військами від осені 1914 р. до початку літа 1915 р. із фондів музею зникла частина етнографічної колекції. Музей тривалий час був опечатаний[20]. Окрім втрати офіційних музейних колекцій, було вилучено і частину приватних збірок. Я. Пастернак згадує про знахідки доісторичної і княжої доби зі Звенигорода біля Львова з приватної колекції священника Івана Білінкевича[21], яку конфіскували угорські вояки восени 1914 р. як воєнну

[17] Полянський Ю. Стан Музея у 1914–1920 рр. *Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові за роки 1918–1920.* Львів, 1920. Ч. 63–64. С. 102.

[18] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 391. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 219.

[19] Гребеняк В. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у 1913-тім році. *Діло.* 1914. Ч. 38. С. 6.

[20] Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові. Львів, 1918. Ч. 60–62. С. 141–144.

[21] Серед матеріалів колекції І. Білінкевича цікавою видається знахідка богині Артеміди-Діани з ланею розміром у долоню, знайдена на стерні у Звенигороді. Колекцію оглядав К. Гадачек, який вважав, що на стерні ця знахідка з'явилася випадково, була кимось загублена, оскільки за всіма ознаками «єсть безперечно старинним предметом» (НМ у Львові. од. зб. о./н. Арк. 41–42).

здобич[22]. Після відступу російських військ у 1915 р. музей продовжив роботу з упорядкування фондів, однак кілька разів починав усе з початку через рішення вислати найцінніші речі до Відня на тимчасове зберігання у разі повторної окупації Львова.

У 1917 р. управу музею очолив відомий географ, картограф та етнограф Степан Рудницький (1877–1937) разом з антропологом і зоологом Іваном Раковським (1874–1949). Вони розробили план упорядкування і розміщення музейних експонатів у п'ятьох відділах: археологічному, етнографічному, природописному, галереї портретів, церковного мистецтва[23]. Археологічний відділ очолив Йосип Пеленський (1879–1957) (рис. 5), відомий в археології дослідженнями княжого Галича[24]. 1914 р. у Кракові вийшла друком його узагальнювальна праця *«Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej: na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych»*. Тут були вміщені і результати власних польових досліджень 1909 р. і 1911 р.[25]. Цього ж року мала відбутися його габілітація на доцента Ягеллонського університету, однак початок війни перекреслив ці сподівання. Йосипа Пеленського за станом здоров'я звільнили з фронту і відправили на лікування до санітарної частини 89-го піхотного полку австрійської армії у Пшеворську. Однак повного звільнення від військової служби Й. Пеленському вдалося домогтися лише в листопаді 1917 р. завдяки протекції митрополита Шептицького[26]. У цей час Й. Пеленський стає членом консерваторського кола Східної Галичини, дійсним членом НТШ і розпочинає працювати в музеї. Варто зазначити, що в роки війни музей, хоч доволі мляво, та все ж поповнювався археологічними експонатами. Зазвичай це були випадкові знахідки, як, наприклад, поховальна урна зі Золочівського повіту, знайдена 1916 р., чи кам'яна сокира, знайдена 1906 р. біля Бродів[27].

У роки Першої світової війни особливою активністю не міг похвалитися і Національний музей у Львові, який майже повністю згорнув свою роботу[28]. Рідко проводилися виставки, майже припинилося надходження нових експонатів у фонди музею, а єдиний штатний археолог установи Ярослав Пастернак служив у війську (рис. 6). Для підтвердження наведемо цифри: 1908 р. у фонди музею надійшло 65 археологічних знахідок, 1913 р. – 39, 1914 р. – 29, а впродовж 1915–1917 рр. – лише 1[29].

[22] Пастернак Я. Княжий Звенигород в доісторичній і раннє-історичній добі. *Життя і знання.* 1931. Ч. 9. С. 279.

[23] Полянський Ю. Стан Музея у 1914–1920 рр. … С. 103; Томенюк О., Богуцький А., Ситник О. В опіці над українською старовиною: Юрій Полянський і Музей НТШ. *МДАПВ.* 2017. Вип. 21. С. 11–40.

[24] Лукомський Ю., Романюк Т. Сторінки життя і діяльності Йосипа Пеленського. *Записки НТШ*. Львів, 2002. Т. 244. С. 313.

[25] Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej (na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych). Kraków, 1914.

[26] Лукомський Ю., Романюк Т. Сторінки життя і діяльності… С. 316.

[27] Полянський Ю. Стан Музея у 1914–1920 рр. … С. 105.

[28] Берест І. Втрати Національного музею у Львові в часи Першої світової війни. *МДАПВ.* 2008. Вип. 12. С. 429–434.

[29] Свєнціцький І. Про музеї та музейництво: (нариси і замітки). Львів, 1920. С. 76–77.

Рис. 5. Йосип Пеленський (1879–1957). Архів сім'ї Федунків

Рис. 6. Ярослав Пастернак під час служби в армії

Відродження науково-дослідної діяльності Національного музею у Львові припадає на перші повоєнні роки. Одним із перших, ще під час війни, діяльність музею

підтримав Я. Пастернак. Дослідник не припиняв контактів із музеєм в особі його директора І. Свєнціцького, навіть перебуваючи на фронті. Я. Пастернак не уявляв життя без книг, про що в січні 1917 р. писав до І. Свєнціцького: «... без книжок чоловік дуже дичіє в поли та щиру спрагу відчуває вернути до давнішого, культурнішого заняття»[30] (рис. 7). У травні 1917 р. поручник 41-го полку піхоти Я. Пастернак отримав важке поранення у битві над р. Соча на південному італійському фронті. Восени 1917 р. він повернувся з лікування у чеському місті Брно до Львова і відразу приступив до обов'язків урядника Національного музею. У цей час Я. Пастернак займався музеєм двічі на тиждень по кілька годин. Після повернення до Львова митрополит Андрей Шептицький підтримав ініціативу Ярослава Пастернака двічі в тиждень по дві години впускати до музею відвідувачів[31]. Його роботи мали велике значення для порятунку захованих від грабіжників історичних цінностей. Він був одним із перших, хто в часі війни відшукував, інвентаризовував, просушував, рятував від загибелі безцінні історичні раритети. Крім того, Я. Пастернак працював над докторатом з антропології. Про все це дослідник писав митрополиту А. Шептицькому у листі, датованому 25 листопада 1917 р., у якому також висловлював занепокоєння, що «прийшла відповідь міністерства краєвої оборони на збірну реклямацію; звільнений на пів року до кінця мая др. Пеленський і проф. Тершаковець, та моє ім'я взагалі не згадане. Супроти того осьмілююсь просити Вашу Ексцеленцію по можности о личне вставлення в Міністерстві … най приділять мене на довший час до льокальної служби у Львові (рано в компанії, пополудни для музея)»[32] (рис. 8). Однак ця музейна робота тривала недовго. У січні 1918 р. Я. Пастернак знову повернувся до війська, хоча за підтримки митрополита А. Шептицького та І. Свєнціцького активно домагався звільнення від військової служби. Після Брестської угоди 1918 р. Я. Пастернак у складі союзницьких армій опинився на Катеринославщині. Та навіть в часі війни, будучи далеко від наукових установ, Я. Пастернак продовжував студії над минулим. «Де б Я. Пастернака не заносили воєнні лихоліття, чи то на італійський фронт, чи у Катеринослав на півдні України – усюди його супроводило непогамовне бажання студіювати, читати, збирати пісні, оглядати музеї, пам'ятки архітектури та народного побуту», – влучно зауважив сучасний дослідник Тарас Романюк[33].

Після створення Західноукраїнської Народної Республіки Я. Пастернак добровольцем вступив до Української галицької армії (УГА). Серед документів збереглося посвідчення старшини оперативного відділу Штабу 5-ї херсонської дивізії Я. Пастернака, видане на період 7 червня – 31 грудня 1920 р. (рис. 9). У літературі також є згадка, що археолог був призначений амуніційним референтом 7-ї львівської бригади УГА[34]. У вересні 1920 р. разом зі залишками УГА Я. Пастернак переходить через Карпати на територію Чехо-Словацької республіки і деякий час перебуває з тисячами стрільців і старшин у таборах інтернованих у Ліберцях і

[30] Національний музей у Львові, відділ рукописів. Лист Я. Пастернака до І. Свєнціцького від 18.01.1917.

[31] Пастернак Я. Моя праця в Національному музею 1913–14 рр. *Двайцятьп'ять – лiття Національного музею у Львові.* Львів, 1931. С. 31.

[32] ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 33.

[33] Романюк Т. Одинадцять листів Ярослава Пастернака до Володимира Гнатюка. *Записки НТШ.* Львів, 1995. Т. 230. С. 453.

[34] Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 157.

Йозефові (рис. 10)[35]. В архіві Національного музею збереглося кілька листів і дві листівки до І. Свєнціцького з Ліберець і Йозефова (рис. 11–12). До роботи в Національному музеї Я. Пастернак повернувся після переїзду з Праги 1928 р.

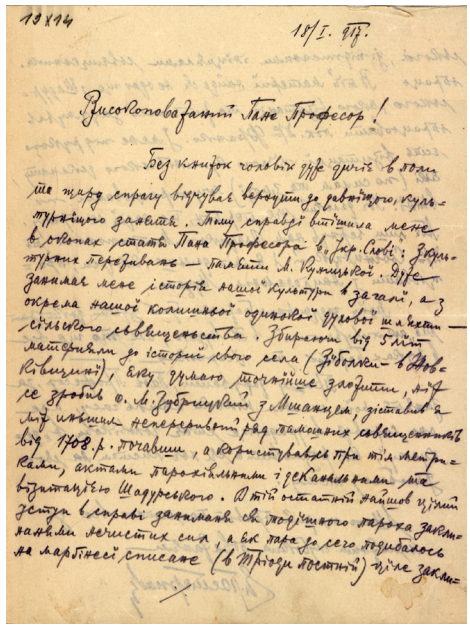

Рис. 7. Фрагмент листа Я. Пастернака до І. Свєнціцького. 18 січня 1917 р. Архів Національного музею у Львові

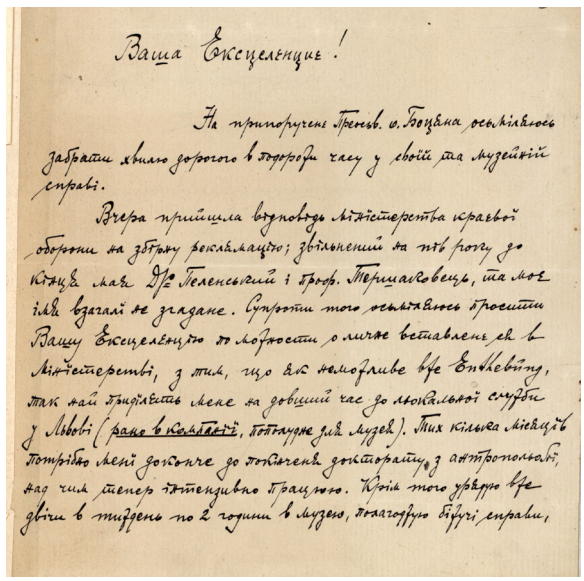

Рис. 8. Фрагмент листа Я. Пастернака до митрополита Андрея Шептицького. 25 листопада 1917. ЦДІАЛ України, м. Львів

[35] Пастернак С. Заговорили і земля і каміння. *Літопис Червоної калини*. Львів, 1992. № 4–5. С. 41.

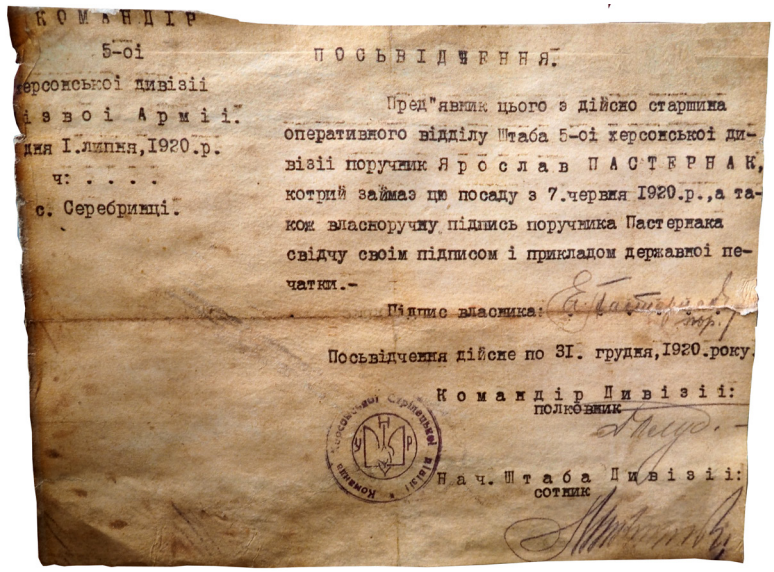

КОМАНДІР
5-ої
керсонської дивізії
ізвої Армії.
дня І.липня,1920.р.
ч: . . . .
с. Серебринці.

ПОСЬВІДЧЕННЯ.

Пред"явник цього є дійсно старшина оперативного відділу Штаба 5-ої херсонської дивізії поручник Ярослав ПАСТЕРНАК, котрий займає цю посаду з 7.червня 1920.р.,а також власноручну підпись поручника Пастернака свідчу своїм підписом і прикладом державної печатки.-

Підпис власника:

Посьвідчення дійсне по 31. грудня,1920.року.

Командір Дивізії:
полковник

Нач. Штаба Дивізії:
сотник

Рис. 9. Посвідчення старшини оперативного відділу Штабу 5-ї херсонської девізії Я. Пастернака, видане на період 7 червня – 31 грудня 1920 р.

Я.Пастернак у таборі
ЧСР, 1920

Рис. 10. Ярослав Пастернак у таборі на території Чехо-Словацької республіки. 1920 р. Архів Національного музею у Львові

Рис. 11. Листівка Я. Пастернака І. Свєнціцькому з табору в Ліберцях. Архів Національного музею у Львові

Рис. 12. Листівка Я. Пастернака І. Свєнціцькому з табору в Йозефові. Архів Національного музею у Львові

Складною під час війни була ситуація і для Музею Дідушицьких. До початку Першої світової війни археологічний відділ музею розвивався і поповнювався новими експонатами. Відділом опікувався Кароль Гадачек. Він проводив археологічні дослідження за кошти родини Дідушицьких, і матеріали з розкопок поповнювали археологічний відділ музею[36]. З-поміж останніх передвоєнних робіт К. Гадачека варто згадати вивчення трипільського поселення в Кошилівцях (1908–1912), монографічно результати опубліковано 1914 р.[37]. Достеменно не відомо, чи всі матеріали з цієї пам'ятки потрапили до музею Дідушицьких. Зокрема, кілька ліпних керамічних посудин експонувались у кабінеті-музеї Львівського університету, що існував при кафедрі класичної археології та праісторії. Частина приватної колекції знахідок, яка належала К. Гадачекові, лише після його смерті поповнила збірку музею Дідушицьких. У травні 1915 р. до музею передано знахідки з Кошиловець у кількості 212 експонатів[38].

Про унікальну колекцію з Кошиловець ще раз згадали у 1918 р. Тоді до Львова делегували польського археолога В. Антонєвича, який розглядав можливість перевезення кошиловецьких матеріалів до Кракова. Серед львівських установ теж було кілька претендентів на наукову спадщину К. Гадачека. Однак створена з цією метою комісія вирішила питання на користь Музею Дідушицьких, оскільки не доцільно було розпорошувати колекції, а велика частина експонатів з цих пам'яток, що перебували у приватній колекції археолога, була в музеї[39].

Упродовж війни до музею іноді потрапляли випадкові експонати, знайдені під час копання оборонних окопів, траншей. Доля багатьох археологічних пам'яток і знахідок залишилася невідомою та невстановленою. На сторінках часопису *«Rozprawy i Wiadomości z Muzeum im. Dzieduszyckich»* читаємо повідомлення про пам'ятку в Незвиську, де автор Б. Буяльський, геолог за фахом, наголошував, що зібрані ним артефакти втрачено 1914 р. унаслідок воєнних дій. Поодинокі знахідки, що збереглися, він передав до Музею Дідушицьких[40].

Під час російської окупації Галичини наукова праця в музеї була призупинена. Ординація під керівництвом Тадеуша Дідушицького намагалася знаходити фінанси на базові потреби музею і музейних працівників. Попри складні умови, виходив часопис *«Rozprawy i Wiadomości z Muzeum im. Dzieduszyckich»*, проте том за 1919–1920 рр. виявився останнім.

Незважаючи на війну, ті археологи, які не потрапили на військову службу, продовжували опрацьовувати музейні колекції. Свідченням цього є спогади Ю. Костжевського про його перебування у Львові на початку 1918 р., де в очікуванні на габілітацію археолог опрацьовував колекції в музеях Любомирських і Дідушицьких, «оскільки то було в лютому, в часі війни обидва музеї не опалювалися, то промерз добре, оскільки проводив в обох інституціях багато

[36] Берест Р. Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності. *МДАПВ.* 1998. Вип. 7: Постаті української археології. С. 78–79.

[37] Hadaczek K. Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu. Lwów, 1914.

[38] Papiery po prof. K. Hadaczku. *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.

[39] Licytacya zbiorów archeologicznych ś.p. profesora K. Hadaczka. *Wiek Nowy.* 1918. 8 czerwca.

[40] Bujalski B. Prehistoryczna osada w Niezwiskach. *Rozprawy i Wiadomości z Muzeum im. Dzieduszyckich*. Lwów, 1920. T. 4. R. 1918. S. 102.

годин. Охрип так, що вже переживав, що не зможу виголосити габілітаційну доповідь…»[41].

У роки війни музей зазнав і непоправних людських втрат. Не стало археолога Кароля Гадачека, директора музею Мар'яна Ломницького та ордината Тадеуша Дідушицького.

Закінчення війни й економічно-фінансові зміни дуже негативно вплинули на ситуацію в музеях. Фактично довелося заново розпочинати роботу, налагоджену в попередні роки. Насамперед це стосувалося поповнення колекцій, інвентаризації та побудови експозицій. Дуже відчутною була нестача кваліфікованих кадрів.

Людські звитяги і втрати. З початку російської окупації Галичини наукова еліта Львова залишилася без засобів до існування. Окрім фінансових проблем, було важко морально, адже у більшості «по той бік» залишилися близькі родичі і друзі, ніхто не розумів, що буде далі[42]. Ситуація була вкрай складною і для українського, і для польського археологічних середовищ. Адже діяльність інституцій чи будь-який розвиток галузі не можливий без людей, а якщо фахівців у тій чи тій професії і так небагато, то їхній відхід від справ є катастрофічним. Так трапилося і в середовищі львівських археологів. Наукове товариство імені Шевченка втратило довголітнього голову, палкого прихильника археології Михайла Грушевського. Перша світова війна застала його з сім'єю на відпочинку в Криворівні на Гуцульщині[43]. Звідти перед наступом російських військ на Галичину сім'я Грушевського через Відень переїхала до Італії, а далі – до Києва. До Львова М. Грушевський більше не повернувся. З перших днів війни на військову службу призвали Я. Пастернака та В. Гребеняка.

Не краще склалися обставини у Львівському університеті. Частина професорів покинула Львів. В останні дні серпня 1914 р. виїхала більшість університетської спільноти, зокрема ректор Станіслав Стажинський та проректор Казимир Твардовський. Покинув Львів і декан філософського факультету Станіслав Толлочко[44]. Щоб забезпечити функціонування університету, на засіданні ухвалили виконування обов'язків ректора доручити проректорові Адольфові Беку, який був єдиним із проректорів, що не виїхав із міста. Деканом філософського факультету призначили Кароля Гадачека[45]. Викладачі, що залишилися в місті, опинилися у складних умовах, адже навіть будинок університету, де розмістилися російські солдати, перестав бути безпечним місцем. 9 вересня 1914 р. відбулося засідання Академічного сенату, на якому був і К. Гадачек. Порядок денний змінили, актуальні на той час питання, такі як вибори ректора та деканів, у

[41] Kostrzewski J. Z mego życia. Pamiętnik. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. S. 101–102.

[42] Janusz B. Wspomnienie o śp. Karolu Hadaczeku. *Wiadomości Konserwatorskie*. Lwów, 1924. S. 74.

[43] Сіромський Р. «Велика погибельна руїна»: Перша світова війна в історіософії Михайла Грушевського. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2016–2021. Спецвипуск. С. 235.

[44] Ісаюк О. Викладацькі та наукові кадри Львівського університету у роки першої Світової війни. *Teka Komisji Historycznej.* Lublin, 2012. Vol. 9. S. 175.

[45] Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 26. Оп. 13. Спр. 755. Арк. 1.

зв'язку з війною відклали[46]. Професори й працівники університету залишалися у важкому психологічному і фінансовому становищі.

Та хай які були втрати, пов'язані з вивозом колекцій, руйнуванням пам'яток, перерваним навчальним процесом, вони відходять на другий план, коли йдеться про людські жертви. Перша світова війна забрала життя двох молодих і талановитих дослідників. Їхня втрата була відчутною для науки загалом і для львівської археології зокрема ще тривалий час. Йдеться про Кароля Гадачека та його учня Володимира Гребеняка. І не важливо, що один був представником польської археології, інший – української; один – відомий професор, інший – студент, перу якого належало кілька статей; один не справився з депресією і страхом окупації, інший – загинув як герой зі зброєю в руках. Їхня втрата для науки непоправна. Обидва стали жертвами воєнного лихоліття, і якби не війна, то все могло бути інакше…

Кароль Гадачек під час війни та російської окупації залишився у Львові. Навчання в університеті проводилося з перервами. Однак професор не покинув рідної *alma mater*, продовжував працювати і, як міг, підтримував студентів. Цікаві спогади про ці події залишив відомий польський письменник, есеїст і перекладач Ян Парандовський, який слухав лекційний курс класичної археології Кароля Гадачека. Автор дає змогу уявити, що відбувалося у Львівському університеті під час російської окупації, а також відтворює стан провідного львівського археолога, зокрема, читаємо: «... не лише університет був зачинений, але і його бібліотекою не можна було користуватися. Ставав безпорадний під її брамою з надією, що хтось відчинить… і тут зустрів мого професора археології Кароля Гадачека. Був дивний. Почав розпитувати мене про моє дослідження (головна тема Колізей), яке я склав йому ще навесні як семінарське завдання… І почав нервово говорити про війну, про захоплення Бельгії, про перемоги німців з однієї сторони, а росіян з другої, про хаос, в який поринув світ археологічних досліджень. Занепокоївся врешті моєю особою і цікавився, чи наздожену втрачений час власними студіями»[47]. Найбільше студента вразило те, що професор перейнявся його проблемою зачиненої бібліотеки, сам випозичив книжку, приніс йому і сказав, що той зможе повернути, коли добре простудіює її. Через кілька тижнів Я. Парандовський хотів повернути книжку, однак зустріч із професором Гадачеком уже не відбулася.

Події війни вкрай негативно позначилися на психо-емоційному стані Кароля Гадачека, який «з першої хвилі вторгнення російських військ почав впадати в стан розпачу, який переріс у депресію»[48]. Він не зміг змиритися з реальним становищем, знайти для себе заняття, яке б його відволікало. На цьому акцентував при останній зустрічі з Б. Янушем, яка відбулася за день до смерті на вул. Академічній у Львові («щиро заздрю пану, що може займатися роботою, – не можу нічим зайняти себе, нічого мене не цікавить»)[49]. Частина істориків, що

[46] Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie podczas inwazji rosyjskiej w roku 1914/15. Lwów, 1935. S. 6.

[47] Parandowski J. Corso. *Kwartalnik Cracovia Leopolis*. Kraków, 2014. Vol. 2(78). S. 38.

[48] Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie... S. 27.

[49] Janusz B. Wspomnienie o śp. Karolu Hadaczeku. *Wiadomości Konserwatorskie*. Lwów, 1924. S. 73.

залишились у місті, об'єдналася навколо Міського архіву та його директора Олександра Чоловського (рис. 13). До цього грона належав і Богдан Януш. Він спільно з О. Чоловським (який теж мав зацікавлення в археології, проводив розкопки у Галичі і тісно комунікував із львівськими археологами) пропонував К. Гадачекові працювати над архівними колекціями і жити в палаці Лозинського, де в той час згуртувалася група людей, що продовжувала розумово працювати, незалежно від обставин. Однак К. Гадачек цю пропозицію відхилив[50], залишившись наодинці з собою. 19 грудня 1914 р., коли відбувалося засідання професорів університету на чолі з виконувачем обов'язків ректора Адольфом Беком, прийшов слуга К. Гадачека зі звісткою, що професора більше немає серед живих[51]. Згодом А. Бек у праці про російську окупацію присвятив цілий розділ К. Гадачеку під назвою «Смерть професора Гадачека»[52].

Рис. 13. Богдан Януш (другий зліва) і Олександр Чоловський (в центрі) біля Міського архіву під час російської окупації Львова (січень 1915). Із колекції Національної бібліотеки у Варшаві

У Львові в цей час існувала російська цензура і виявилося неможливим навіть роздрукувати скорботні плакати. Російська окупаційна влада заборонила будь-які публічні зібрання. Церемонія похорону теж мала обмеження, зокрема не дозволялося виголошувати публічні промови. Професорсько-викладацький склад університету, а точніше невеличка кількість професорів, що залишилася в окупованому місті, не мав змоги повноцінно поховати колегу, декана, професора, вчителя. На поховальну церемонію зібралися професори та доценти Львівського університету, Львівської Політехніки, директор і працівники бібліотеки

[50] Janusz B. Wspomnienie o śp. Karolu Hadaczeku. *Wiadomości Konserwatorskie*. Lwów, 1924. S. 74.
[51] Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie... S. 27.
[52] Ibid. S. 26–30.

університету та студентство[53]. Приятелі й колеги попрощалися з ним у каплиці університету. «Було щось величне в тій групці людей, яка зібралася навколо каплиці анатомії, освіченої жовтими променями грудневого сонця, до якої звертався поважний, сивоволосий старець Тадеуш Войцеховський, а поруч похилилися дві інші білі голови: Людвіка Кубалі і Войцеха Кетжинського. Він говорив, всупереч забороні всіх владних загарбників, щоб промов похоронних не було, покликаючись на дозвіл ректора Бека, який стояв поруч в оточенні професорів, що залишилися у Львові»[54], – писав близький друг професора археології Людвік Фінкель (рис. 14).

Рис. 14. Історики Львівського університету на початку XX ст. Кароль Гадачек – у нижньому ряді сидить другий ліворуч, за ним – Людвік Фінкель і Тадеуш Войцеховський (за: Zborucki Z., 1929)

Поховали Кароля Гадачека на Личаківському кладовищі. Тривалий час невідомим було місце його спочинку, однак свідчення, збережені в некрологах і посмертних згадках, вказували на те, що могилу потрібно шукати саме там: «його несподівана смерть справила величезне враження в цілому місті і великий жаль супроводжував його до могили на Личаківському цвинтарі, де спочив опівдні дня 21 грудня», – писав Богдан Януш[55]. Нещодавно серед архіву Управління консерваторської служби виявлено документ, який дещо прояснив ситуацію: «могила, з часу смерті д-ра Гадачека… який був похований на

[53] Ibid. S. 29.

[54] Цит. за: Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie... S. 29.

[55] Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914–22.VI.1915). Lwów, 1915. S. 184–185.

Личаківському кладовищі в звичайному гробі з дерев'яним хрестом і бляшаною табличкою, сьогодні вже занепадає. Не хочеться допустити до знищення місця вічного спочинку заслуженого археолога і дослідника нашої преісторії», тому ректорат просить усіх працівників зібрати гроші на встановлення «скромного, але довговічного» пам'ятника[56]. Датований цей заклик серпнем 1917 р. і підписаний ректором університету К. Твардовським (рис. 15). Відрадно, що такий пам'ятник було встановлено і його вдалося нещодавно відшукати на Личаківському кладовищі (рис. 16).

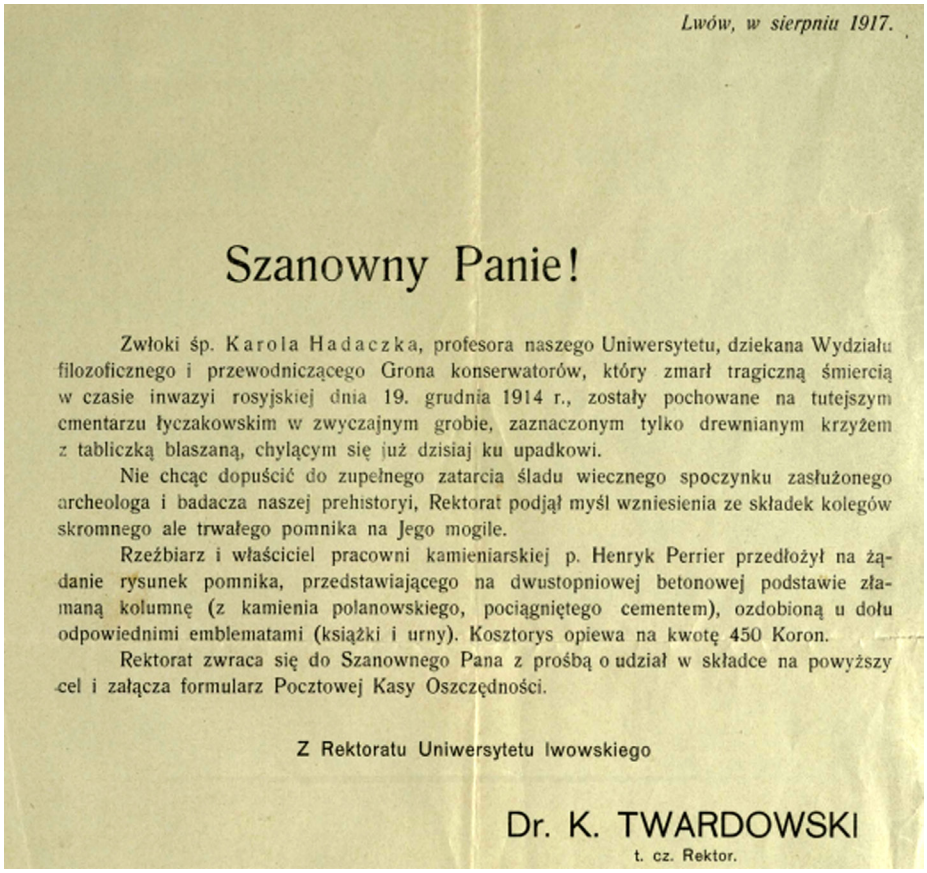

Lwów, w sierpniu 1917.

Szanowny Panie!

Zwłoki śp. Karola Hadaczka, profesora naszego Uniwersytetu, dziekana Wydziału filozoficznego i przewodniczącego Grona konserwatorów, który zmarł tragiczną śmiercią w czasie inwazyi rosyjskiej dnia 19. grudnia 1914 r., zostały pochowane na tutejszym cmentarzu łyczakowskim w zwyczajnym grobie, zaznaczonym tylko drewnianym krzyżem z tabliczką blaszaną, chylącym się już dzisiaj ku upadkowi.

Nie chcąc dopuścić do zupełnego zatarcia śladu wiecznego spoczynku zasłużonego archeologa i badacza naszej prehistoryi, Rektorat podjął myśl wzniesienia ze składek kolegów skromnego ale trwałego pomnika na Jego mogile.

Rzeźbiarz i właściciel pracowni kamieniarskiej p. Henryk Perrier przedłożył na żądanie rysunek pomnika, przedstawiającego na dwustopniowej betonowej podstawie złamaną kolumnę (z kamienia polanowskiego, pociągniętego cementem), ozdobioną u dołu odpowiednimi emblematami (książki i urny). Kosztorys opiewa na kwotę 450 Koron.

Rektorat zwraca się do Szanownego Pana z prośbą o udział w składce na powyższy cel i załącza formularz Pocztowej Kasy Oszczędności.

Z Rektoratu Uniwersytetu lwowskiego

Dr. K. TWARDOWSKI
t. cz. Rektor.

Рис. 15. Повідомлення про збір коштів на пам'ятник на могилі К. Гадачека. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника

Через багато років після цих трагічних подій професор Л. Фінкель, згадуючи К. Гадачека, наче описав те, що відчувала вся еліта Львова, яка пережила в місті роки війни і російської окупації: «Зараз, як привид в недавньому майбутньому… стає перед нами постать тихого, повного енергії, планів і мрій вченого, який залишив нас раптово серед трагічних подій, зламаний, як дерево від буревію на схилах Татр. Вже видавалося, що всі ми звикли до раптових змін,

[56] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (ЛННБ України ім. В. Стефаника). Ф. 26. Спр. 13-д. Арк. 71.

які наступили від початку вересня 1914 р. в нашому житті, коли Його смерть, смерть приятеля нашого і колеги показала, що це лише ілюзія»[57]. І справді, до війни звикнути неможливо…

Рис. 16. Могила Кароля Гадачека на Личаківському кладовищі

Коли йдеться про львівське археологічне середовище в роки Першої світової війни, не можна оминути увагою українського археолога Володимира Гребеняка (1892–1915), який віддав своє молоде життя в битві з росіянами біля Галича. Похований В. Гребеняк у Львові, куди «його тіло перевезене на Личаківський цвинтар з побоєща під Галичем»[58]. Незважаючи на юний вік, В. Гребеняк устиг якнайкраще зарекомендувати себе в науковому середовищі Львова. Його шлях в археології пов'язаний з Львівським університетом, де він студіював археологію та антропологію, а також з НТШ. Його добрими університетськими товаришами були польський археолог В. Антонєвич та Я. Пастернак. Разом із Я. Пастернаком В. Гребеняк брав участь в археологічно-антропологічних експедиціях вивчення печери Вертеба, що проходило під керівництвом відомого антрополога

[57] Цит. за: Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie... S. 29.
[58] Голубець М. Пантеон Галицької Землі. *Діло.* 1932. Ч. 237.

Яна Чекановського. А в науковому середовищі НТШ студент 4-го курсу університету почав формуватися як вчений-археолог. У квітні 1914 р. В. Гребеняк став членом Етнографічної комісії НТШ. На цей час він уже мав певний науковий доробок у галузі археології. Зокрема, на шпальтах газети «Діло» вийшли статті «Значінє останніх археологічних здобутків для нашої преісторії» (1910) та «Значінє преісторії і преісторичних пам'яток» (1911), праці на сторінках «Записок НТШ»[59]. Окрім цього, В. Гребеняк був постійним дописувачем рубрики «Наукова хроніка» в цьому ж часописі. Його перу належала велика кількість рецензій на археологічні праці та відгуків на наукові форуми. У співавторстві М. Грушевський та В. Гребеняк опублікували низку рецензій на праці Л. Нідерле, В. Хвойки, В. Антоновича, М. Біляшівського, а також польських археологів А. Кіркора, В. Деметрикевича, К. Гадачека[60]. Маючи досвід роботи в галузі антропології, В. Гребеняк ініціював створення антропологічного розділу в «Матеріалах до української етнографії».

У практичній археології В. Гребеняка цікавили пам'ятки скіфського часу. Йому належить особлива заслуга у вивченні пам'яток висоцької культури. Він першим зробив комплексне зіставлення артефактів висоцької культури й аргументував їхню окремішність серед інших культур[61].

Важливе місце в діяльності В. Гребеняка займала робота у громадській організації «Товариство охорони української старовини», яке виникло на зразок урядової Комісії консерваторів у Східній Галичині і мало на меті перебрати на себе функції збереження історичної спадщини українців. В. Гребеняк із цього приводу писав: «Факт нищення нашої старовини є загально звісний, доказувати, що найцінніші пам'ятники нашої культури або безпідставно гинуть, або дістаються у чужі, ворожі нам руки, не треба...» – і закликав запобігти цьому спільними зусиллями[62].

Продовжити працю на ниві української науки йому не судилося. На початку війни В. Гребеняка мобілізували до австрійського війська і скерували на старшинські курси до Гляйхенбергу[63]. У травні 1915 р. 19-й полк крайової оборони, до якого належав В. Гребеняк, відправили до Будапешту, а наприкінці перекинули в Галичину, де він розпочав наступ проти російської армії. 6 червня В. Гребеняк надіслав останнього листа з фронту, у якому писав, що чується фізично і духовно виснаженим і щодня по 16 годин на ногах долає кілометри шляху[64]. 7 червня 1915 р. В. Гребеняк загинув у бою біля с. Слобідка Калуського повіту. У грудні цього ж року родині вдалося відшукати його могилу і перевезти остан-

---

[59] Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині. *Записки НТШ.* Львів, 1914. Т. 117–118; Гребеняк В. Нові археологічні находки на території Східної Галичини. *Записки НТШ*. Львів, 1915. Т. 122. С. 5–28.

[60] Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ. *Записки НТШ.* Львів, 1991. Т. 222: Праці історико-філософської секції. С. 414.

[61] Бандрівський М. Все ще недооцінений археолог Володимир Гребеняк (1892–1915). *МДАПВ*. 1998. Вип. 7: Постаті української археології. С. 80.

[62] Гребеняк В. Заснованє товариства охорони української старовини. *Діло.* 1913. № 216.

[63] Романюк Т. Внесок Володимира Гребеняка у розвиток української археології. *Записки НТШ.* Львів, 2007. Т. 253: Праці археологічної комісії. С. 725.

[64] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2243. Арк. 59.

ки до Львова. Перепоховали героя на Личаківському кладовищі, на полі № 82, де збереглася лише його могила з усіх поховань на знищеному радянською владою військовому цвинтарі австро-угорської армії. На могилі читаємо скромний надпис: «Тут спочиває Володимир Гребеняк, студент IV року філософії, многонадійний дослідник археології і антропології. Поляг 7/6 1915 р. в 23 роки життя яко кадет-аспірант 19 полку краєвої оборони в бою за Вітчизну в Слобідці межи Калушем а Галичем. Вічна пам'ять покійнику!» (рис. 17).

Рис. 17. Могила Володимира Гребеняка на Личаківському кладовищі

Про нього залишив змістовний некролог Степан Томашівський, а також невеликі посмертні згадки Осип Залеський і Володимир Антонєвич. Відзначило В. Гребеняка і Наукове товариство імені Шевченка на сторінках «Хроніки НТШ» за 1914–1918 рр., тут також знаходимо невеличкий некролог, де вміщено фото археолога і представлено огляд його наукових здобутків[65].

[65] Володимир Гребеняк. *Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові*. Львів, 1914–1918. Вип. 60–62. С. 127–128.

Окрім детального опису зовнішності[66] та якихось загальних переживань із приводу важкої втрати, у некролозі досить детально подано його характеристику як дослідника праісторії та автора низки статей: «… були се переважно статі популярного змісту, які показували вже рано незвичайні прикмети його таланту: широке знанє предмету получене з легким і принадним способом викладу. Не один читач дивував ся, як можливо з дрібних передісторичних находок видобути стілько цікавих фактів і висновків. Та Покійник не тужив за популярністю популяризатора, і його ідеалом було стати дійсним ученим, якого захоплює сама велич науки. У голові носив богато плянів і готових думок, які вражали своєю бистротою й оригінальностю, та мріяв про те, щоби скінчивши законами приписані університетські курси доповнити своє знанє і методичне вишколенє поза Галичиною (у Львові учив ся він головно у пок. проф. Гадачка і проф. Чекановського)»[67].

Підтвердження непересічного таланту В. Гребеняка знаходимо в посмертній згадці його близького університетського товариша В. Антонєвича, який в одному з листів до старшого колеги з Кракова Володимира Деметрикевича з великим жалем писав про В. Гребеняка: «Загинув під Галичем 1915 р. Володимир Гребеняк зі Львова, археолог, праці якого, що власне зараз друкуються (знаю їх лише в рукописах), поставлять його в ряд молодих, дуже здібних дослідників-синтетиків. Страта невимовна … Найцікавіша його праця опублікована безпосередньо перед війною "Наслідки впливів скитської культури на цивілізацію Наддніпрянщини". Наука втратила в покійному Гребеняку дуже доброго працівника, я ж – сердечного приятеля»[68].

Без сумніву, археологія у цій війні втратила талановитого й наполегливого дослідника. «Українська нація стратила в сім молоденькім вояку… вже готову розцвитаючу індивідуальність, на місце якої може й за ціле людське поколінє не знайде рівного кандидата на його місце»[69]. І справді, за кілька років праці він зробив помітний внесок у розвиток української археології.

Повертаючись до археології в Львівському університеті, зауважимо, що від смерті Кароля Гадачека гостро постало питання пошуку професора. У липні 1916 р. Рада філософського факультету Львівського університету написала клопотання про рекомендацію приват-доцента класичної археології Ягеллонського університету Едмунда Булянди (рис. 18) на посаду надзвичайного професора класичної археології кафедри археології та історії матеріальної культури й керівника інституту археології Львівського університету[70].

---

[66] «… майже не український вигляд був у Покійника. Струнка висша стать, бліде дуже інтеліґентне лице, гарні ясні очи, високе чоло, біляве волосє, незвичайна як на молодого хлопця повага руху і слова, при великій плавности, аж скорости в мові, старанна простота в одязі, культурна чемність в поведеню – все те робило його особу замітною в кругах нашої молодежи. Не менше й се, що вже з ґімназийної лавки виніс він інтерес до науки і наукового досліду в означенім напрямі» (Томашівський С. Володимир Гребеняк – 7.VI.1915. *Діло.* 1915. 10 липня. С. 5).

[67] Томашівський С. Володимир Гребеняк... С. 6.

[68] Muzeum Archeologiczne w Krakowie, No. SP8/36.

[69] Томашівський С. Володимир Гребеняк... С. 6.

[70] Держархів Львівської обл. Ф. 26 (Львівський університет). Спр. 174. Арк. 6; Спр. 793. Арк. 119.

Рис. 18. Едмунд Булянда (1882–1951). Архів ПАН у Варшаві

У листопаді 1916 р. Е. Булянда отримав звання надзвичайного професора[71]. З 1 грудня 1916 р. він приступив до виконання обов'язків декана гуманістичного факультету Львівського університету. Майже весь період війни Е. Булянда присвятив організаційним питанням, головно облаштуванню кафедри та наповненню її бібліотеки, «бо після свого попередника, який займався більше праісторією, отримав лише 117 книжок. Праці цій не сприяла спочатку війна, а потім період інфляції», – писав згодом Єжи Ковальский[72].

Кандидатом очолити кафедру праісторії львівського університету після смерті К. Гадачека, був Ю. Костжевський, однак цьому теж завадила війна. Цей львівський епізод Ю. Костжевський детально описав у спогадах: «19 лютого 1918 року габілітувався з праісторії у Львові у професорів Я. Чекановського, Е. Булянди і Ю. Сімірадського. Університет Яна Казимира прагнув залишити мене як наступника Кароля Гадачека, який після заняття Львова росіянами, пригноблений хворобою і позбавлений засобів до існування, скоїв самогубство. Оскільки не було праісторика, то габілітація мала відбутися перед професорами найближчими до праісторії, і тому антрополога, археолога класичного і геолога…»[73].

Після габілітації Ю. Костжевському запропонували очолити кафедру, яка була вакантною, і він цю пропозицію прийняв. Однак обставини склалися по-іншому. «Підтвердження моєї габілітації, вислане восени 1918 р., потрапило до мене аж на весну 1919, пролежавши перед тим в університеті і на пошті довгий час, коли документ потрапив до мене, то в той час вже мали власний університет в

[71] Держархів Львівської обл. Ф. 26. Спр. 174. Арк. 5, 11–14.

[72] Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego. RK-120 / Bulanda Edmund. Page 16.

[73] Kostrzewski J. Z mego życia. Pamiętnik. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. S. 101.

Познані, тому вирішив від викладання у Львові відмовитися»[74], – писав професор Костжевський через багато років. Так Львів залишався без кафедри праісторії до 1921 р., коли на посаду професора запросили Лєона Козловського, який рік перед тим здобув габілітацію у Кракові. Даючи оцінку університетській археології в часи Першої світової війни, Ян Чекановський зауважив, що для цієї галузі то не був найгірший час, оскільки «8 лютого 1918 р. провели з професором класичної археології Едмундом Буляндою габілітацію Юзефа Костжевського, а згодом Лєона Козловського»[75].

Упродовж усієї війни у Львові залишався Богдан Януш (рис. 19)[76]. Варто зазначити, що Богдан Януш не був постаттю офіційної науки, не мав університетської освіти і високих ступенів, належав до тих істориків, які навіть не мали повної середньої освіти, однак «мимо браку диплому вищої школи репрезентували високий рівень історичних знань, фаховий досвід, вміння писати і проводити дослідження»[77]. Б. Януш належав до українського і польського інтелектуальних середовищ. «З роду і переконання українець, силою незавидних обставин працював переважно в польських видавництвах, але утримував з українською наукою тісні зв'язки і містив у наших видавництвах статті під псевдонімом Василь Карпович», – писав про дослідника Іван Крип'якевич[78].

Рис. 19. Богдан Януш (1887–1930)

[74] Ibid. S. 103.

[75] Czekanowski J. Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodek Lwowski. Wrocław, 1956. S. 20.

[76] Bulyk N. The Life and Work of Bohdan Janusz (1887–1930) in the Context of the Intellectual Environment of the Galicia Region. *Between History and Archaeology: Papers in honour of Jacek Lech.* Oxford, 2017. P. 403–418.

[77] Toczek A. Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy: (1860–1918). Kraków, 2013. S. 47.

[78] [І. К., 7.11.1930].

Воєнні події 1914 р. застали Богдана Януша у Львові. Він ніколи не відзначався добрим здоров'ям, тому до війська його не взяли. В умовах російської окупації Галичини необхідно було шукати змогу прогодувати себе, адже під час війни зменшилася популярність газет, у редакціях яких він заробляв собі на шматок хліба. Б. Януш під час російської окупації Львова ділився знаннями про наукову, музейну та пам'яткоохоронну діяльність в місті з тодішнім охоронцем пам'яток, членом петербурзької Академії наук, директором Російської колегії в Римі Євгеном Шмурлою[79]. У цей складний період Б. Януш продовжував писати, щоправда, змінилася тематика. Упродовж цього часу з-під його пера вийшло два твори: *«293 dni rządów rosyjskich we Lwowie»* (1915) та *«Dokumenty urzędowe okupacyj rosyjskiej Lwowa»* (1916), які досі залишаються цікавим джерелом для вивчення цих подій.

Археологічна тематика одержала своє відображення у роботі з *«Z pradziejów Bukowiny»*[80], однак ця праця друком так і не вийшла.

Перша світова війна якоюсь мірою була переломним часом у наукових зацікавленнях Б. Януша. Після війни і аж до смерті (1930) на перше місце виходить охорона пам'яток, а також він починає займатися етнографією, мистецтвом, однак археологію не полишає. Наприклад, у 1917 р. на сторінках газети *«Kurjer Lwowski»* Б. Януш опублікував невеличку замітку «Камінь в Підгородді під Рогатином»[81]. Утім, у львівській археологій не все було так просто. 5 грудня 1915 р., майже за рік після смерті К. Гадачека, В. Антонєвич у листі до В. Деметрикевича, писав: «... ходять чутки, що на місце Гадачека буде запрошено Е. Буляндy. Якщо так станеться, то не важко передбачити долю праісторії і львівських колекцій, також їх майбутній розвиток буде "невеселий" – скоро виявиться відсутність праісторика, бо Б. Януш зайнявся історією культури та мистецтва Львова»[82]. Ймовірно, до цього спричинилася і ситуація, що склалася навколо праісторії. Період війни і перші повоєнні роки були своєрідною прогалиною у розвитку цієї науки, адже зі Львова виїхали Я. Пастернак, Л. Чикаленко, В. Антонєвич, Р. Якімович.

Сам Б. Януш, очевидно, нічого не міг зробити. А до цього додавався важкий емоційний стан, непрості побутові умови. Богдан Януш замкнувся в собі і припинив спілкування навіть із друзями. З цього приводу дуже переживав В. Антонєвич, який також потрапив на фронт, але був поранений і незабаром повернувся до студій та наукової роботи. Перебуваючи у Відні, він отримав звістку про смерть свого львівського вчителя К. Гадачека. Звідти В. Антонєвич писав листа Б. Янушу, у якому цікавився долею наукової спадщини К. Гадачека (йдеться насамперед про приватну археологічну колекцію та бібліотеку)[83]. А влітку 1915 р. Б. Януша і В. Антонєвича об'єднала спільна втрата – у бою загинув їхній добрий приятель Володимир Гребеняк. У листі до Б. Януша В. Антонєвич із

[79] Карпович В. Доля галицьких пам'яток в часі війни. *Терем. Літературний збірник.* Львів; Київ, 1919. Вип. 1. С. 173.

[80] Kozłowski S. K. Włodzimierz Antoniewicz, profesor z Warszawy. Warszawa, 2009. S. 258.

[81] Z wojennej archeologji. Kamien w Podgrodziu pod Rohatynem. *Kurjer Lwowski*. 1917. Nr 408.

[82] Kozłowski S. K. Włodzimierz Antoniewicz, profesor z Warszawy... S. 258.

[83] Archiwum PAN, syg. III – 166, teczka 27. List z 19 sierpnia 1915 roku.

сумом констатував, що незадовго до цієї трагічної звістки мав приємну зустріч із В. Гребеняком у Відні[84]. Через кілька років В. Антонєвич запропонував Б. Янушу написати спільну працю про нього.

У цей не найкращий для науки період, коли повсюди відчувався ще дух воєнного лихоліття, Б. Януш опублікував дві найбільші і, без перебільшення, найкращі праці. Йдеться насамперед про *«Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej»* (1918) (рис. 20), яка є першим каталогом пам'яток, що охопив всю галузь. Збір матеріалу до каталогу Б. Януш розпочав 1906 р. Він намагався залучити не лише статті, присвячені археологічним пам'яткам, а й коротенькі газетні замітки. Ця робота є цінним джерелом для сучасних археологів, хоча має і певні недоліки. Зокрема, автор не залучав неопубліковані матеріали з львівських музеїв. У рецензії на книжку Ю. Костжевський, окрім позитивних відгуків, зазначав, що «доповнення праці неопублікованими матеріалами значно б збільшило її наукову вартість; це б, звичайно, вимагало довших подорожей на які, можливо, не вистачило автора»[85], і з цим важко не погодитися.

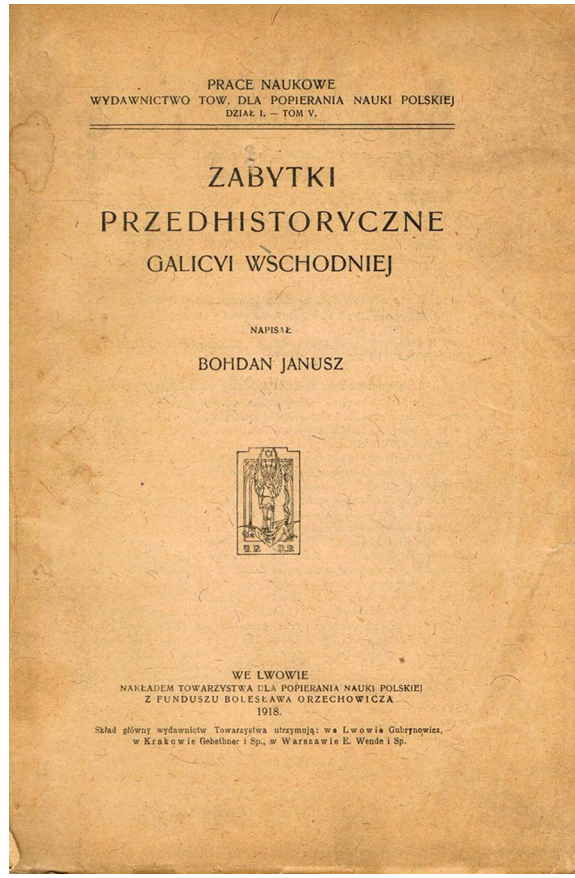
PRACE NAUKOWE
WYDAWNICTWO TOW. DLA POPIERANIA NAUKI POLSKIEJ
DZIAŁ I. – TOM V.

ZABYTKI
PRZEDHISTORYCZNE
GALICYI WSCHODNIEJ

NAPISAŁ
BOHDAN JANUSZ

WE LWOWIE
NAKŁADEM TOWARZYSTWA DLA POPIERANIA NAUKI POLSKIEJ
Z FUNDUSZU BOLESŁAWA ORZECHOWICZA
1918.
Skład główny wydawnictw Towarzystwa utrzymują: we Lwowie Gubrynowicz, w Krakowie Gebethner i Sp., w Warszawie E. Wende i Sp.

Рис. 20. Титульна сторінка каталогу пам'яток Б. Януша. 1918

[84] Archiwum PAN, syg. III – 166, teczka 27. List z 20 sierpnia 1920 roku.

[85] Kostrzewski J. Janusz Bohdan: Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wshodniej. Prace naukowe. Lwów, 1918. 310 s. *Przegląd Archeologiczny* / red. J. Kostrzewski. Année, 1919. Nr 1–2. S. 67.

Другою не менш важливою працею є *«Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego»* (1919). Варто зазначити, що робота написана кількома роками раніше, про неї згадував наприкінці 1915 р. В. Антонєвич у листі до В. Деметрикевича, одночасно даючи їй високу оцінку: «Буде це поруч з працями Костжевського – цікавий цьогорічний доробок в нашій праісторії»[86].

Звісно, критика не оминула і цієї праці. Окрім схвальних відгуків, В. Антонєвич вказав на відсутність ілюстрацій «так необхідних в археологічних працях»[87]. Зауваження до обох археологічних каталогів пам'яток були однакові – відсутність нових матеріалів із розкопок у Галичині, незалучення археологічних експонатів із львівських музеїв і брак своєї інтерпретації та критичного підходу. Однак це не відкидає важливості того, що зробив Б. Януш для розвитку археологічної науки.

Поза роботою над каталогами наприкінці війни Б. Януш виїжджав у поле. У 1918 р. він відкрив і обстежив низку пам'яток на Станиславівщині. Зокрема, курганні могильники у Дем'янові, Колодієві, Коростовичах, Жукотині, Тишківцях, Виноградові, Гончарівці та ін.[88].

Упродовж українсько-польського протистояння 1918–1921 рр. Б. Януш почував себе вкрай некомфортно й депресивно, в цей час він зазнав переслідувань із боку влади через руське походження. Рятувався дослідник працею в бібліотеках у повній самотності. Не останню роль у цьому відігравала «двокультурність» Януша-Карповича. У багатьох ситуаціях ні поляки, ні українці не вважали його за свого. Цей факт вплинув на його психічне здоров'я[89]. Він намагався співпрацювати з колегами з обох історичних середовищ, які в цей час активно досліджували пам'ятки Львова. У 1919 р. у Львові виникло *Kółko starożytników lwowskich*, секретарем якого став Б. Януш[90]. Збори відбувалися у Шкотській кав'ярні. На другому засіданні ухвалили рішення працювати над темою «Опис приватних львівських колекцій». Б. Януш на цей час мав чималий досвід такої роботи і міг вкотре прислужитися для вивчення минулого Львова.

Підсумовуючи, можна твердити, що Перша світова війна застала львівське археологічне середовище на етапі наукової еволюції. Тоді археологія становила окрему галузь досліджень і доволі впевнено розвивалася. Потужно виглядало археологічне співтовариство, яке могло похвалитися дипломованими фахівцями/студентами, працювало над накопиченням джерельної бази; виробленням методики польових робіт; нанесенням нових пам'яток на археологічну карту.

Перша світова війна і російська окупація Галичини сповільнили планомірний розвиток археологічної науки, призвели до численних людських втрат,

[86] За: Kozłowski S. K. Włodzimierz Antoniewicz, profesor z Warszawy... S. 258.

[87] Antoniewicz W. [Rec.]: Janusz Bohdan. Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego. Lwów, 1919. 171 s. *Przegląd Archeologiczny* / red. J. Kostrzewski. Année, 1919. Nr 1–2. S. 153.

[88] Івано-Франківська область: схема планування території. Київ, 2015. Т. 3: Охорона нерухомих об'єктів культурної спадщини. С. 179–182.

[89] Antoniewicz W. S. P. Bohdan Janusz. *Wiadomosci Numizmatyczno-Archeologiczne*. Kraków, 1933. T. 15. S. 165–170.

[90] Kółko starożytników lwowskich. *Przegląd Archeologiczny* / red. J. Kostrzewski. Année, 1919. Nr 1–2. S. 157–158.

паралізували роботу товариств, музеїв, архівів, бібліотек та інших наукових і культурно-освітніх установ. Саме війна та її наслідки відкинули назад розвиток археології у львівському науковому осередку, однак зупинити його не змогли, оскільки механізм було запущено і дуже скоро після війни він запрацював з новою силою. Провідну роль у цих процесах відігравала наукова еліта, яка, пройшовши через горнило війни, тортури, заслання і приниження, вимушені еміграції, повернулася до Львова з новим досвідом та гідно продовжила наукові студії.

Наталя Булик, Роман Берест

Частина ІІІ
ЕЛІТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920–1950-х РОКІВ

DOI: 10.33402/elita.2023-253-274

Розділ 1. ПОЛІТИЧНА ТА ВІЙСЬКОВА ЕЛІТА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920–1950-х РОКІВ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Відновлення державної незалежності України 1991 р. стало потужним поштовхом до об'єктивного вивчення українського національно-визвольного руху 20–50-х років ХХ ст. В епіцентрі дослідницької уваги опинилися питання організаційного становлення й розвитку, ідеологічної трансформації та політичної боротьби націоналістичних організацій, а також діяльність їхніх учасників. З огляду на те, що в означений період українці не мали власної національної державності, під політичною та військовою елітою треба розуміти не тільки очільників визвольних змагань, а назагал кращих представників пасіонарної меншості українського суспільства, які демонстрували відвагу, героїзм і самопожертву заради створення та утвердження Української самостійної соборної держави.

За три десятки років науково-дослідної роботи нагромадилося багато різножанрової літератури історичного спрямування, яку необхідно критично проаналізувати задля виявлення концептуальних положень та підтвердження історичної інформації. Проте біоісторіографія підпільних і повстанських утворень 1920–1950-х років – Української військової організації (УВО), Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) – перебуває на початковій стадії вивчення. Лише окремі її фрагменти висвітлено в наукових працях Ольги Бежук, Галини Бондаренко, Мар'яна Вахули, Григорія Дем'яна, Володимира Марчука, Лесі Онишко, Олександра Сича[1] та деяких

[1] Бежук О. М. Громадсько-політична діяльність Ольги Левицької-Басараб: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Інститут народознавства. Львів, 2010. С. 3–4; Бондаренко Г. Б. Роман Шухевич у національно-визвольному русі України другої чверті ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський університет ім. Б. Грінченка. Київ, 2010. С. 8–10; Вахула М. Є. Роман Шухевич – військовий і політичний діяч: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2010. С. 4–6; Дем'ян Г. Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах та спогадах. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. С. 9–53; Марчук В. С. Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40–50-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2007. С. 5–7; Онишко Л. В. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-і – 40-і роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства. Львів, 2006. С. 5–6; Сич О. М. Степан Ленкавський в історії Організації українських націоналістів (1929–1977): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. С. 7–9.

інших авторів. Отож існує потреба комплексно проаналізувати дослідження сучасних українських істориків, присвячені діяльності політичної та військової еліти в контексті українського національно-визвольного руху 1920–1950-х років, продемонструвати тематичну палітру і фактологічний рівень біографічних студій та накреслити шляхи подальших наукових пошуків.

Передусім схарактеризую специфіку історіографічної ситуації.

Великому пожвавленню наукового інтересу до проблем українського визвольного руху 1920–1950-х років сприяє нова суспільно-політична атмосфера в Україні, відродження національних традицій української історичної науки, методологічна переорієнтація істориків, вільний доступ учених до архівосховищ, наплив в Україну праць представників української діаспори тощо. Суттєвим поштовхом до розгортання досліджень у цьому напрямі стало функціонування робочої групи з метою підготовки фахового висновку для Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА (створена постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р.). Упродовж 8 років (1998–2005) авторитетний науковий колектив, очолюваний професором Станіславом Кульчицьким, випустив у світ три десятки праць авторства Анатолія Кентія, Володимира Дзьобака, Івана Патриляка, Ігоря Ільюшина, Юрія Шаповала та ін., зокрема підсумковий документ й узагальнювальну монографію[2]. Цю подію в науковому житті України трактую як важливий історіографічний факт, а 2005 р. уважаю рубіжною віхою у процесі дослідження українського самостійницько-державницького руху.

Ведучи мову про суспільно-політичний контекст кардинальних змін у дослідженні українського національно-визвольного руху 1920–1950-х років, треба мати на увазі, що додатковим каталізатором розвитку наукових студій стали Революція Гідності в Україні (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.) та російська військова агресія проти України (з 2014 р. – гібридна, а з 2022 р. – повномасштабна).

В останні два десятки років спостерігається потяг українських істориків до публікації історичних та історіографічних пам'яток, тематичних збірників документів, зокрема з аналізованої проблеми. Так, завдяки старанням архівістів Анатолія Кентія та Володимира Лозицького історики мають можливість осягнути критичні роздуми й оцінки першого року діяльності ОУН, висловлені в листуванні Євгена Коновальця з товаришами по організації. До збірника, що вийшов друком 2003 р.[3], увійшло 78 листів за січень–жовтень 1930 р., зокрема 43 листи Євгена Коновальця на ім'я Володимира Мартинця і 28 листів Володимира Мартинця на адресу голови Проводу українських націоналістів (ПУН). Видавництво ім. Олени Теліги у 2007 р. видало листування Євгена Коновальця з Дмитром Андрієвським

---

[2] Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2005. 53 с.; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 2005. 495 с.

[3] Є. Коновалець. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки…». Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930. Документально-наукове видання / передм. А. Кентій, В. Лозицький. Київ: Темпора, 2003. 272 с.

за 1927–1934 рр.[4]. У цьому ж тематичному блоці здійснили публікації документів Андрій Сова та Віталій Манзуренко[5]. Варто відзначити також едиційно-пошукову роботу Олександра Іщука та Наталії Ніколаєвої. Представлені ними матеріали з Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) створюють уявлення про форми і засоби вшанування пам'яті Є. Коновальця українським підпіллям у 1940-х – на початку 1950-х років[6].

Зусиллями Миколи Посівнича вийшла друком книга «Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів»[7], яка певною мірою доповнила схоже видання представника української діаспори Зиновія Книша. Невдовзі М. Посівнич опублікував ще дві книги, що містять спогади і документи про життя та діяльність С. Бандери у 1920−1950-х роках[8]. Добрим підґрунтям для дослідження революційної боротьби лідера ОУН став тритомник Володимира Сергійчука[9]. Оприлюднивши документи з колишніх архівів Комітету державної безпеки СРСР та додавши до них власні коментарі, автор поглибив наявні знання про вороже ставлення сталінського режиму до С. Бандери та його однодумців, з'ясував нові методи боротьби радянських каральних органів з українським самостійницьким рухом.

До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича побачили світ декілька збірок документів і матеріалів, а саме: 45-й том основної серії «Літопису Української Повстанської Армії», в якому опубліковано 46 споминів про генерала; 10-й том нової серії «Літопису УПА», котрий містить 149 документів, причому значна частина з них – це документи з фондів ГДА СБУ; двотомник документів радянської карально-репресивної системи (214 документів), що стосуються життя та діяльності Головного командира УПА[10]. Розлогі вступні статті

[4] Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / редкол. В. Верига та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2007. Т. 2. Ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.) / упоряд. Ю. Черченко; наук. ред. Н. Миронець. 535 с.

[5] Сова А. Листування Євгена Коновальця зі старшиною товариства «Сокіл-Батько» у Львові. *Український визвольний рух.* Львів, 2006. Зб. 8. С. 5–10; Манзуренко В. Невідомі листи Євгена Коновальця в архіві університету Міннесоти. *Український визвольний рух*. Львів, 2011. Зб. 16. С. 33–47.

[6] Іщук О., Ніколаєва Н. Постать Євгена Коновальця в матеріалах справи № 376 з колекції друкованих видань ГДА СБ України. *Український визвольний рух*. Львів, 2011. Зб. 16. С. 17–32.

[7] Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / упоряд. М. Посівнич. Львів, 2005. 204 с.

[8] Степан Бандера: документи й матеріали (1920−1930 рр.) / упоряд. М. Посівнич. Львів: Афіша, 2006. 248 с.; Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали. 3-тє вид., доп. / ред. і упоряд. М. Посівнич. Тернопіль: Астон, 2011. 496 с., іл.

[9] Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / за заг. ред. В. Сергійчука; упоряд.: В. Сергійчук, І. Білокінь, С. Кокін, С. Сердюк. Київ, 2009. Т. 1. 680 с.; Т. 2. 640 с.; Т. 3. 648 с.

[10] Генерал Роман Шухевич – «Тарас Чупринка» Головний Командир УПА / ред. П. Потічний, М. Посівнич. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2007. 576 с. (Літопис Української повстанської армії; т. 45); Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали / упоряд. С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич. Київ; Торонто, 2007. 832 с. (Літопис УПА. Нова серія; т. 10); Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / ред. рада: С. Богунов, Г. Боряк, С. Кокін (співголова) та ін.; за заг. ред. В. Сергійчука. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2007. Т. 1. 640 с.; Т. 2. 584 с.

про Р. Шухевича до цих видань написали, відповідно, М. Посівнич, А. Кентій спільно з В. Лозицьким, В. Сергійчук. Найновіше документальне видання про Р. Шухевича побачило світ 2019 р. Автор-укладач А. Сова оприлюднив 91 спогад і 73 архівні документи, які висвітлюють різні аспекти життя та діяльності історичного персонажа (документи ілюструють його суспільну активність у міжвоєнну добу)[11]. Більшість текстів публікується за матеріалами державних, громадських і приватних архівів та книгозбірень, частину – передруковано з важкодоступних видань. Книга супроводжується науково-довідковим апаратом.

Ще одним прикладом корисної для дослідників археографічної роботи може слугувати підготовлений Михайлом Романюком двотомник документів і матеріалів, присвячених постаті Петра Федуна[12]. У першому томі опубліковані праці ідеолога ОУН, які розкривають механізм реалізації національної ідеї – боротьби за Українську самостійну соборну державу. Другий том містить епістолярну спадщину П. Федуна – листування з очільниками націоналістичного підпілля. Крім того, тут представлено низку організаційних документів – інструкцій, повідомлень, зауважень, а також пропагандистських матеріалів, які підготував «Полтава».

Великим кроком на шляху до «правди історії» стали численні наукові форуми різного рівня. Серед них виділю ті, що відбулися у Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника і присвячені 100-річчю від дня народження Р. Шухевича та С. Бандери. У наукових збірниках, опублікованих за підсумками роботи конференцій, містяться змістовні статті з різних питань українського визвольного руху 20–50-х років XX ст. Важливі штрихи до історичного портрета Романа Шухевича внесли розвідки Миколи Литвина, Олександра Лисенка, Юрія Шаповала, Ігоря Гавриліва, Миколи Посівнича, Олександра Марущенка та Наталії Надурак[13]. Початок активної політичної діяльності Степана Бандери, становлення його як Крайового провідника ОУН розглянули Ігор Андрухів та Василь Марчук, Андрій Сова, Микола Посівнич [14].

[11] Сова А. Роман Шухевич у громадсько-політичному житті Західної України 1920–1939 рр.: спогади, документи, світлини. Львів: Апріорі 2019. 816 с.

[12] Федун Петро–«Полтава». Концепція Самостійної України / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. Львів, 2008. Т. 1: Твори 720 с.; Т. 2: Документи і матеріали. 2013. 896 с.

[13] Литвин М. Громадсько-політична й державотворча діяльність Романа Шухевича. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 20–24; Лисенко О. Військова діяльність Романа Шухевича. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 25–30; Шаповал Ю. Роман Шухевич і політика пам'яті в сучасній Україні. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 30–35; Гаврилів І. Український націоналіст: бойовий шлях Романа Шухевича. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 181–189; Посівнич М. Діяльність Романа Шухевича в бойовій референтурі УВО–ОУН (1923–1938 рр.). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 189–196; Марущенко О., Надурак Н. Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі (1929–1940). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 196–202.

[14] Андрухів І., Марчук В. Початок активної політичної діяльності та перший арешт Степана Бандери (за матеріалами кримінальної справи). *Галичина. Всеукраїнський науковий і куль-*

Ще одним свідченням загального інтересу до біографічного знання стала Всеукраїнська наукова конференція «Постать на тлі епохи: до 120-річчя з дня народження Євгена Коновальця», матеріали якої опубліковано у 16 числі збірника «Український визвольний рух». Більшість публікацій відзначаються інформаційною наповненістю та слушними оцінками-висновками. Зокрема, Олеся Ісаюк, розглянувши період навчання Євгена Коновальця у Львівському університеті, констатувала: студентські роки значною мірою сформували його характер, а юридична освіта виховала в ньому пошану до легального ведення справ[15]. Іван Хома та Олександр Дем'янюк зуміли внести новий струмінь до попередніх знань про військово-політичну діяльність Євгена Коновальця у 1917–1921 рр. Наприклад, О. Дем'янюк довів, що протягом доби Гетьманату відбулася трансформація поглядів полковника Є. Коновальця: якщо на початку гетьманування Скоропадського Коновалець фігурує як військовий діяч, командир 1-го полку Січових стрільців, то наприкінці періоду Гетьманату «це уже й політик зі встановленим національно-свідомим світоглядом»[16].

Ігор Гаврилів і Наталія Рева звернулися до питання про обставини загибелі Євгена Коновальця[17]. І це не випадково, бо й тепер не з'ясованими є такі нюанси, як підготовка та проникнення убивці голови Проводу українських націоналістів Павла Судоплатова до ОУН, його діяльність у лавах організації, зв'язки Євгена Коновальця з діячами підпільно-революційного руху в радянській Україні тощо. Щоправда, й названі автори не знайшли всіх відповідей на ці питання.

Завершуючи сюжет про конференційні заходи, варто відзначити науково-організаційну діяльність Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. Починаючи з 2012 р., ця наукова установа спільно з Львівською обласною радою, Львівською обласною державною адміністрацією, меморіально-пошуковим центром «Доля» та низкою університетів систематично проводить наукові форуми, присвячені актуальним проблемам дослідження українського національно-визвольного руху 1920–1950-х років, зокрема ювілеям ОУН та УПА. Характерно, що в епіцентрі уваги науковців перебували роль і місце постаті в добу визвольних змагань, «колективний портрет» українського повстанця,

турно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2009. № 15–16. С. 579–586; Посівнич М. Діяльність Степана Бандери в Крайовій екзекутиві ОУН (1930–1934 рр.). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2009. № 15–16. С. 303–309; Сова А. Діяльність Степана Бандери в організації «Пласт». *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2009. № 15–16. С. 260–265.

[15] Ісаюк О. Євген Коновалець – студент Львівського університету. *Український визвольний рух*. Львів, 2011. Зб. 16: До 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. С. 59.

[16] Дем'янюк О. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в добу Гетьманату Павла Скоропадського. *Український визвольний рух*. Львів, 2011. Зб. 16: до 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. С. 93.

[17] Гаврилів І. Діяльність ворожих агентур супроти ОУН напередодні Другої світової війни. *Український визвольний рух*. Львів, 2011. Зб. 16: до 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. С. 240–252; Рева Н. Вбивство Євгена Коновальця в системі заходів радянських спецслужб проти українського визвольного руху. *Український визвольний рух*. Львів, 2011. Зб. 16: до 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. С. 253–267.

питання героїзації визвольного руху, політика історичної пам'яті та комеморативні практики.

Матеріали наукових конференцій – це лише невелика доля наукових текстів про політичну та військову еліту українського визвольного руху 1920–1950-х років. Основний масив біографічної інформації містять спеціальні статті, монографії, дисертації тощо.

Новітні академічні історичні знання все більше демонструють представники молодшої генерації істориків, до яких належить, зокрема, Михайло Ковальчук. Досліджуючи у контексті історії Української революції 1917–1921 рр. бойовий шлях корпусу Січових стрільців, автор дійшов висновку, що Є. Коновалець став однією з провідних фігур серед військових кіл Української Народної Республіки із часу антигетьманського повстання[18]. Впадає в очі, що М. Ковальчук не схильний ідеалізувати свого героя. Свідченням цього є те, що історик закидає Коновальцеві деяку нерішучість на посту командувача Східного фронту у 1919 р.[19]. В іншій публікації М. Ковальчук піддав ревізії усталений у мемуарній і науковій літературі погляд на історію створення УВО та роль у цьому процесі Є. Коновальця. Автор ствердив, що на початковому етапі мережу організації розбудовував львівський гурток Січових стрільців із ветеранів Української галицької армії, який лише спорадично контактував із Є. Коновальцем. Тобто останній не стояв безпосередньо біля витоків УВО[20]. Ці та інші висновки автора стани основою його монографічного дослідження, що вийшло друком 2010 р.[21].

Не менш цікавою за змістом та розмаїттям джерельного матеріалу є публікація Олександра Дарованця[22]. Віддавши належне М. Ковальчуку за ґрунтовне і неупереджене дослідження питання про роль Є. Коновальця у становленні українського організованого націоналізму, автор водночас навів низку аргументів на користь «традиційної» версії початкового періоду історії УВО. На його думку, Є. Коновалець перебував безпосередньо біля ідеологічних та організаційних витоків УВО; у 1921 р. не виявилося серйозної альтернативи його кандидатурі на пост керівника УВО.

Ігор Дерев'яний започаткував фахове вивчення питання щодо проникнення в ОУН радянської агентури[23]. Основними джерелами його наукової розвідки стали документи, що зберігаються у фондах «Архіву ОУН» у Києві. І. Дерев'яний виділив три етапи у проведенні операції зі знищення Є. Коновальця. Загибель лідера ОУН, як слушно зауважив дослідник, обезголовила націоналістичний рух та прискорила розкол у його рядах. Але вона також підштовхнула до

---

[18] Ковальчук М. На чолі січових стрільців. *Пам'ять століть*. 2001. № 4. С. 95.

[19] Там само. С. 96.

[20] Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. *Український визвольний рух.* Львів, 2006. Зб. 7. С. 63–77.

[21] Ковальчук М. А. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ: УВС імені Ю. Липи, 2010. 287 с.

[22] Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922). *Український визвольний рух.* Львів, 2007. Зб. 11. С. 5–60.

[23] Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОҐПУ-НКВД Павла Судоплатова. *Український визвольний рух.* Львів, 2006. Зб. 8. С. 102–117.

формування нової структурної одиниці в ОУН – Служби безпеки[24]. До слова на XX Форумі видавців у Львові (2013) І. Дерев'яний презентував першу ілюстровану біографію Є. Коновальця[25]. У книзі – документи та свідчення очевидців про історичну постать, власні спогади, унікальні фотографії.

Питання про обставини загибелі Євгена Коновальця одержало подальший розвиток у монографії Володимира Косика, у якій досліджуються методи боротьби радянських спецслужб з українським націоналізмом у 1933–1943 рр.[26]. На думку автора, однією з причин поспішного вбивства Є. Коновальця було його рішення скликати Збір ОУН за участю представників з України. Збір мав, між іншим, упорядкувати внутрішньоорганізаційні питання, зокрема вирішили проблему персонального складу ПУН та усунути непорозуміння між «Закордоном» і «Краєм». Це, безперечно, суперечило планам «Центру» в Москві, метою якого було не лише послаблення, але взагалі знищення українського націоналістичного руху[27].

Поглиблене вивчення діяльності С. Бандери здійснюється за декількома напрямами. Один із них – юність і початок нелегальної боротьби Провідника ОУН. На Міжнародній науковій конференції, присвяченій 60-річчю УПА (Дрогобич, 2002), І. Гаврилів констатував: спротив ОУН польській окупації західних земель України досяг апогею у ті роки, коли організацію очолював С. Бандера[28]. Залучення до наукового обігу матеріалів львівських архівів та мемуарної літератури дало змогу М. Посівничу збільшити обсяг знань про діяльність революціонера в Крайовій екзекутивні ОУН у 1930–1934 рр.[29]. На думку автора, саме тоді С. Бандера сформувався як провідний керівник українського визвольного руху. Багатими на джерельний матеріал є й статті О. Сича та А. Сови, присвячені активності С. Бандери в організації «Пласт», зокрема його участі в роботі 5-го пластового куреня імені князя Ярослава Осмомисла і 2-го куреня старших пластунів «Червона Калина» у Стрию та Львові[30]. Дослідники слушно наголосили, що саме пластове життя загартувало і сформувало світогляд майбутнього Провідника ОУН. Ігор Андрухів та Василь Марчук висвітлили маловідому сторінку з нелегальної діяльності С. Бандери як члена УВО та його перший арешт наприкінці 1928 р. за розповсюдження антипольських листівок під час відзначення 10-ї річниці Листопадового зриву у с. Бережниця Калуського повіту. Автори частково уточнили в хронологічному порядку місцевості, де він перебував і проживав, та коло людей, з якими навчався та займався громадською і політичною роботою[31].

---

[24] Там само. С. 117.

[25] Дерев'яний І. Сила волі. Євген Коновалець. Львів: Часопис, 2013. 122 с.

[26] Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби. Львів: Галицька видавнича спілка, 2009. 160 с.

[27] Там само. С. 87.

[28] Гаврилів І. Степан Бандера на чолі Крайової екзекутиви ОУН. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск.* Дрогобич, 2002. С. 240.

[29] Посівнич М. Діяльність Степана Бандери... С. 303–309.

[30] Сич О. Пласт у житті Бандери та очолюваної ним ОУН. *Визвольний шлях.* 1999. Кн. 7. С. 811–818; Сова А. Діяльність Степана Бандери в організації «Пласт». С. 260–265.

[31] Андрухів І., Марчук В. Початок активної політичної діяльності та перший арешт Степана Бандери... С. 579–582.

Не вщухає інтерес дослідників до родини історичного персонажу. Завдяки подвижницькій праці івано-франківських учених, передовсім Петра Арсенича, віднайдено чимало архівних документів та зібрано спогади очевидців про батьків, братів, сестер та інших ближчих і дальших родичів С. Бандери[32]. Заслуговує уваги й праця відомого дрогобицького журналіста і краєзнавця Романа Пастуха, в якій представлено й проаналізовано родинний архів Степана Бандери, випадково знайдений у церкві с. Тростянець Долинського району Івано-Франківської області. У передмові до книжки автор слушно констатував, що з цього першоджерела С. Бандера «вимальовується зовсім не як захмарна зірка, ікона, а як звичайна земна людина, котра росла, мужніла в середовищі рідних, близьких соратників і друзів і з начебто шкільного "середняка" стрімко виросла в політичний символ, велетня нескореного духу»[33].

В епіцентрі дослідницької уваги перебуває теоретична спадщина С. Бандери. Так, Ірина Фаріон убачає в його політичних поглядах чітко окреслені чотири концепти сприйняття світу: Бог, Душа, Духовність, Ідея[34]. Економічний світогляд Провідника вивчали Степан Злупко та Людмила Драгомирецька[35]. За їхніми спостереженнями, основою економічної візії теоретика була програма українського націоналізму, що передбачала вільний господарський розвиток України. Микола Галів охарактеризував погляди С. Бандери на філософсько-ідеологічні принципи виховання українців, завдання загартовування молоді в рамках ОУН, практичні механізми реалізації цих завдань, а також його критику більшовицької освітньо-виховної системи[36]. На переконання автора, для сучасної української педагогіки першорядне значення мають сформульовані С. Бандерою засади виховання і виховний ідеал, з огляду на їхню природо- та культуровідповідність, тобто відповідність українському національному світогляду, характеру й сучасним потребам суспільства в існуванні «людини свободи»[37].

Цінною з наукового боку є й інтерпретація Володимиром В'ятровичем розуміння Степаном Бандерою історичної місії Української повстанської армії та ролі Романа Шухевича у революційно-визвольній боротьбі українців. Як висновував автор, у творчому доробку лідера революційної ОУН темі визвольної боротьби УПА приділено основну увагу, він детально проаналізував витоки, рушійні сили, перспективи, тактику боротьби на кожному етапі її розвитку. Важливим є те, вважає В. В'ятрович,

---

[32] Арсенич П., Федорів Т. Родина Бандерів. До 90-річчя від дня народження та 40-річчя трагічної смерті провідника ОУН Степана Бандери (1909–1959). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. 102 с.; Арсенич П., Устинський В. Степан Бандера, родина та його соратники. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 64 с.; Арсенич П., Бурнашов Г., Яневич Б. Степан Бандера та його родина. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 368 с.

[33] Пастух Р. Родинний архів Степана Бандери: документи, спогади, пошуки. Дрогобич: видавець Сурма Святослав, 2008. С. 7.

[34] Фаріон І. Степан Бандера – практик, теоретик, містик націоналістичного руху. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 32 с.

[35] Злупко С. Економічний світогляд Степана Бандери. *Шлях перемоги*. 1999. 13 січня; Драгомирецька Л. Економічні погляди Степана Бандери. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2009. № 15–16. С. 246–252.

[36] Галів М. Педагогічні погляди Степана Бандери. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2009. № 15–16. С. 723–729.

[37] Там само. С. 727–728.

що в спадщині Провідника ОУН цю боротьбу розглянуто не як окреме, самодостатнє явище, а крізь призму розвитку всього українського національно-визвольного руху. Саме такий підхід дав змогу С. Бандері робити значно глибші висновки про її результати, ніж просто перелічити перемоги та поразки українських повстанців. А найважливішим було те, продовжив свою думку історик, що вона (тобто, боротьба) стала основою здійснення перевороту в свідомості значної частини українців, розбудивши в них почуття національної свідомості та прагнення виборювати свою державу[38].

До недавнього часу «білою плямою» в біографії С. Бандери був період від липня 1941 р. до грудня 1944 р. Цей недолік суттєво заповнила публікація М. Посівнича, у якій з'ясовано хронологію ув'язнення лідера ОУН та показано умови його перебування у німецьких тюрмах і концтаборах[39]. Для львівського дослідника основними історичними джерелами слугували спогади націоналістичних діячів: Ярослава Стецька, Андрія Мельника, Євгена Онацького, Володимира і Євгена Стахівих, Романа Ільницького, Василя Безхлібника, Дмитра Андрієвського, Тараса Боровця, о. Івана Гриньоха. Як зазначив автор, після завершення Другої світової війни архів концтабору Заксенгаузен радянські спецслужби переправили до Москви, де він і досі зберігається закритим для дослідників. Отож залишається лише сподіватися, що ця прогалина в біографії С. Бандери в майбутньому буде повністю заповнена.

З-під пера М. Посівнича вийшли праці, які можна зарахувати до розряду синтетичних[40]. По-перше, у них відтворено всі періоди життя і боротьби Провідника ОУН(р), а по-друге, порівняно зі своїми попередниками (передовсім представником української діаспори Петром Мірчуком) автор просунувся вперед у плані нагромадження фактографічної інформації. Зокрема, детальніше висвітлив такі питання, як перебування С. Бандери в польських тюрмах, політична публіцистика діяча, перебування в еміграції (особливо його роль у керівництві закордонними частинами ОУН). Має рацію автор, стверджуючи, що «сучасним дослідникам належить дати ґрунтовну оцінку С. Бандері як людині, політику, теоретикові й інтерпретатору націоналістичної ідеології, організаторові й лідеру ОУН 1930–1959 рр.»[41].

Варто з'ясувати, в яких напрямах досліджень помітним є приріст наукової інформації про Головного командира УПА.

Завдяки документам із фондів Державного архіву Львівської області вдалося встановити точну дату й місце народження Р. Шухевича. Свого часу П. Мірчук писав, що ця подія сталася 17 липня 1907 р. у містечку Краковець Сяноцького повіту. Насправді майбутній командир УПА народився 30 червня 1907 р. у м. Львові, на вул. Собіщизни, 7 (сучасна Довбуша, 2)[42]. Із документів стало

[38] В'ятрович В. Степан Бандера про визвольну боротьбу Української Повстанської Армії. *Визвольний шлях.* 1999. Кн. 10. С. 1215.

[39] Посівнич М. Степан Бандера у німецьких тюрмах і концтаборі Заксенгаузен. *Український визвольний рух*. 2015. Зб. 20. С. 134–148.

[40] Посівнич М. Степан Бандера – життя, присвячене свободі. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2008. 112 с. (Літопис УПА Серія «Події і люди»; кн. 3); Посівнич М. Степан Бандера. Дрогобич: Посвіт, 2018. 332 с.

[41] Посівнич М. Степан Бандера... С. 6.

[42] Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1998. С. 47.

відомо й те, що він навчався у народній школі в Кам'янці-Струмиловій (тепер – Кам'янка-Бузька) у 1913–1917 рр.[43]. Серед вагомих чинників формування світогляду майбутнього політика Петро Арсенич та Ярослав Дашкевич виділили священницьку традицію, яка культивувала у ньому ідеї рівності людей перед Богом і прагнення мирян до закладеної в християнстві свободи[44]. Дослідивши на новій джерельній базі юнацькі та молоді роки Р. Шухевича, А. Сова дійшов висновку: активна участь Романа в Пласті позитивно вплинула на його фізичне й духовне загартування, а здобуті знання з картографії стали в нагоді згодом, під час війни[45]. На думку М. Посівнича, стати блискучим командиром Р. Шухевичу допомогли також служба у польській армії та навчання в німецькій військовій академії в Мюнхені[46].

Найбільше нових фактів про Р. Шухевича містять праці, що висвітлюють такі питання, як: військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр.; створення УПА та розгортання повстанського руху; боротьба з гітлерівським окупаційним режимом; перипетії польсько-українського протистояння; боротьба з радянським режимом на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнний період. Зокрема, Іван Патриляк навів вагомі аргументи, які розвінчують міф про участь батальйону «Нахтігаль» у знищенні львівської інтелігенції та євреїв. Передовсім історик зауважив: окрім суперечливих свідчень очевидців подій, немає жодного документа, який би підтверджував, що конкретно «Schutzmannschafts-Batallion 201» у часи служби там Р. Шухевича брав участь у таких злочинах. На переконання вченого, розстріли польських професорів і екзекуції проти єврейського населення Львова в липні 1941 р. виконували українці та україномовні фольксдойчі, які перебували на службі в німецьких каральних органах, можливо, члени української міліції; батальйон «Нахтігаль» у повному складі однозначно не брав участі в німецьких злочинних акціях, хоча окремі його солдати чи невеликі групи бійців могли на власний розсуд допомагати німецьким каральним підрозділам або знищувати деяких осіб з наказу керівництва ОУН(б). Існує також можливість убивств з особистих мотивів[47].

Глибокими узагальненнями позначена робота Г. Бондаренко. Так, авторка вважає, що, на відміну від А. Мельника, який розглядав союз із Німеччиною як єдиноможливий спосіб визволення України з-під гніту Польщі та СРСР, а також С. Бандери, який робив ставку на співпрацю з Німеччиною на перших етапах визвольного руху, Р. Шухевич віддавав перевагу курсу на відтворення Української держави, зважаючи на внутрішні можливості України, закладені в консолідації еліти й народу, і на політико-дипломатичну підтримку США та Великої

[43] Там само.

[44] Арсенич П. Рід Шухевичів. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. 264 с.; Дашкевич Я. Шухевичі. *Дашкевич Я. Постаті = Personages: нариси про діячів історії, політики, культури*. 2-ге вид., випр. й доп. Львів: Піраміда, 2007. С. 735–737.

[45] Роман Шухевич – пластун. Юнацькі та молоді роки Головного Командира Української Повстанської Армії / упоряд. А. Сова. Київ; Львів; Івано-Франківськ: ПП П. О. Гавриш «Місто НВ», 2007. С. 25.

[46] Посівнич М. Нескорений командир. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2007. С. 3.

[47] Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. Київ: [б. в.], 2004. С. 321–364.

Британії[48]. Інший її висновок, що заслуговує уваги, такий: «Стратегія і тактика УПА під проводом Романа Шухевича ґрунтувалася на чітких ідейно-політичних засадах. Повстанський рух прагнув утвердитись на засадах всеукраїнської національної та політичної єдності, толерантного ставлення до представників національних меншин»[49].

Представники української діаспори не володіли інформацією про обставини загибелі командира УПА. Таємне стало явним лише завдяки розсекреченню архівів комуністичних спецслужб. Документи з детальним описом операції радянських силових структур, спрямованої на знешкодження Р. Шухевича, опубліковані у згаданих вже збірниках документальних матеріалів. Крім того, вичерпно висвітлюють підготовку і проведення оперативного плану «Барліг» Володимир Сергійчук, Дмитро Вєдєнєєв та Григорій Биструхін[50]. Проте відкритим залишається питання про долю тлінних останків головнокомандувача УПА. Про спроби віднайти останній земний прихисток Р. Шухевича і політичні спекуляції навколо цієї проблеми опублікував вартісну статтю В. В'ятрович[51].

Концептуально-методологічні засади українського визвольного руху першої половини XX ст. та місце в ньому Євгена Коновальця, Степана Бандери, Романа Шухевича розкривають праці Ярослава Дашкевича, Олександра Удода, Олександра Реєнта й Олександра Лисенка[52]. В одній з публікацій О. Реєнт доречно зауважив, що «створення персоналій лідерів і активних учасників національно-визвольного руху дозволить спочатку відтворити колективний портрет борців за волю України, а згодом вийти на рівень типологізації й історико-антропологічного аналізу образу повстанця, революціонера, дисидента». При цьому не обійтися без «сучасних методологічних підходів та авангардного дослідницького інструментарію»[53].

Однією з провідних постатей українського визвольного руху середини XX ст. був Василь Кук. Військово-політичний портрет останнього командувача УПА створив Д. Вєдєнєєв. Спочатку він опублікував біографічний нарис у монографії, написаній 2006 р. у тандемі з Г. Биструхіним[54], а невдовзі, 2007 р., –

[48] Бондаренко Г. Б. Роман Шухевич у національно-визвольному русі України... С. 18.

[49] Там само. С. 20.

[50] Сергійчук В. Прометей українського здвигу. *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки…* Т. 2. С. 12–18; Вєдєнєєв Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-і роки. Київ: К.І.С., 2006. С. 108–118.

[51] В'ятрович В. Місце захоронення Головного командира УПА Романа Шухевича як предмет суспільних дискусій. *Український визвольний рух*. Львів, 2007. № 10. С. 323–337.

[52] Дашкевич Я. Постаті = Personages… С. 536–539, 735–745; Удод О. Постать Степана Бандери у контексті офіційної політики пам'яті: джерелознавчі та історіографічні проблеми. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2009. № 15–16. С. 21–26; Реєнт О., Лисенко О. Бентежний дух: ескізи до портрета С. Бандери. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2009. № 15–16. С. 17–21.

[53] Реєнт О. Український національно-визвольний рух XIX–XX століть: проблеми методології та історичної пам'яті. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 17.

[54] Вєдєнєєв Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно і відважно...»... С. 148–182.

окреме дослідження у книжковому форматі, причому двома мовами – українською (електронний варіант)[55] та російською[56] (це було зроблено з метою популяризації знань про рух ОУН та УПА як на пострадянському просторі, так і серед російськомовного населення України). Простеживши життєвий шлях історичного персонажа, Д. Вєдєнєєв звернув увагу на те, що він був одним із творців нової стратегії й тактики самостійницького руху, а в 1950–1954 рр. зосередив у своїх руках військово-політичне керівництво збройним підпіллям і так званою «легальною мережею» ОУН(б) у Західній Україні. Так, розуміючи, що подальший відкритий опір поглиблює розрив із населенням, призводить до безглуздих жертв і не в силах зупинити радянізацію, В. Кук неодноразово видавав розпорядження про мінімізацію бойових і терористичних акцій, перехід до глибокого підпілля або легалізацію його учасників, збереження сил на віддалену перспективу, зміцнення молодіжного резерву.

Дмитро Вєдєнєєв, як і будь-який дослідник, що вивчає «гарячу» тему, залишив після себе певні прогалини, чим і скористалася Аліна Понипаляк. У 2019 р. вона захистила кандидатську дисертацію, в якій на основі нововіднайдених історичних джерел та напрацювань попередників відтворила історичний портрет В. Кука в хронологічних межах від 1913 р. до 1954 р.[57]. Дослідниці вдалося поглибити наявні знання про історичного персонажа в таких напрямах: діяльність В. Кука у підпіллі ОУН у 1930-х роках (зокрема, робота на Волині та його внесок у подолання ОУН «сокальського кордону»); організаційна робота В. Кука у Кракові та його підпільна діяльність на Закарпатті; роль і місце В. Кука в битві УПА із радянськими спецпідрозділами під Гурбами у квітні 1944 р. Важливі штрихи до біографії Василя Кука подали також Олександр Вовк, Віталій Манзуренко, Олександр Іщук[58] та інші автори. Наприклад, О. Вовк з'ясував, що, відповідно до постанови Української головної визвольної ради (УГВР) від 20 жовтня 1952 р., В. Куку було присвоєно військовий ранг генерала-хорунжого з датою старшинства – 14 жовтня 1952 р. Отже, він став останнім, дев'ятим – згідно з виявленими документами, генералом УПА. Окрім нього, генеральські звання мали Леонід Ступницький, Іван Трейко, Дмитро Грицай, Роман Шухевич, Олекса Гасин, Іван Климів, Дмитро Маївський і Микола Арсенич.

У полі зору дослідників перебувають найближчі соратники та співпрацівники Є. Коновальця. Завдяки піонерській праці Олександра Кучерука сучасний читач може отримати уяву про постать Рико Ярого. Автор довів, що, усунувши з поста керівника військової референтури УВО Осипа Думіна, Ріко Ярий зосередив у своїх руках великі повноваження (керував розвідкою УВО, був військовим

[55] Вєдєнєєв Д. Одіссея Василя Кука. Військово-політичний портрет останнього командувача УПА. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Viedienieiev_Dmytro/Odisseia_Vasylia_Kuka/

[56] Веденеев Д. Одиссея Василия Кука. Военнополитический портрет последнего командующего УПА. Киев: К.И.С, 2007. 208 с.

[57] Понипаляк А. В. Життя, політична та військова діяльність Василя Кука (1913–1954 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2019. 20 с.

[58] Вовк О. Останній генерал УПА: до біографії Василя Кука. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2003. № 1(20). С. 254–257; Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук – головний Командир УПА. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 80 с.

референтом, контролював окремі фінансові потоки), і вплив його на діяльність організації досягнув своєрідного апогею, він став фактично другою особою після Є. Коновальця[59]. Щоправда, дослідник не зміг однаковою мірою висвітлити всі аспекти політичної біографії історичного персонажа. Зокрема, фрагментарно показано участь Р. Ярого в далекосхідній акції та подіях у Карпатській Україні. В окремому розділі книги висвітлено обставини замаху бойовиків ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (Bronisław Pieracki). О. Кучерук розглядає цю справу під кутом зору «розсварення» Німеччини і Польщі, а відтак конфлікту між Є. Коновальцем і Р. Ярим[60]. Однак ця думка не оригінальна, свого часу її висловлювали українські радянські (Віталій Чередниченко, Сергій Даниленко) та зарубіжні (Ганс Роос (Hans Roos), Ганс-Адольф Якобсен (Hans-Adolf Jacobsen), Єжи Люксенбург (Jerzy Luxenburg)) історики. Зв'язок між замахом на польського міністра і Німеччиною відкинули Володимира Косик і, що дуже важливо, польські дослідники Ришард Тожецький (Ryszard Torzecki) та Владислав Желенський (Władysław Żeleński).

Донедавна в нашому розпорядженні були стислі та схематичні описи біографії військового й політичного діяча, члена Проводу українських націоналістів Миколи Капустянського. Лише стараннями Михайла Ковальчука заповнено прогалину в українській біографістиці[61]. Великий пласт нововиднайдених архівних документів у поєднанні з інформацією, почерпнутою з «его-джерел», дав змогу висвітлити непростий життєвий шлях українського генерала, який, за влучним висловом автора, «крізь усе своє життя проніс відданість національній справі» (з анотації до книжки).

У контексті часу та динаміки історичних подій Олександр Сич відтворив громадсько-політичну діяльність і творчу спадщину Степана Ленкавського. Історичний персонаж, як стверджує дослідник, належав до провідних ідеологів ОУН на етапі її передісторії та протягом усього періоду її діяльності і зробив вагомий внесок у розвиток доктрини українського націоналізму. Він зумів поєднати в собі два, здавалося б, зовсім не близькі світи: філософії, найглибшої думки, і революційної боротьби нації за визволення[62]. Виділимо ще один позитив доробку О. Сича: доведено, що Спілка української націоналістичної молоді, яка перебувала під ідеологічним впливом С. Ленкавського, стала організаційною основою для структури ОУН на західноукраїнських землях у 1929 р., а вихована нею кадри – ядром активу для ОУН(р) у 1940 р.[63].

На основі невеликої кількості документів із львівських архівів, а головно спогадів очевидців подій та історико-мемуарних праць представників української діаспори Христина Овад зробила спробу подати цілісний образ свого діда – полковника Романа Сушка, зокрема висвітлити його діяльність на посту

---

[59] Кучерук О. Рико Ярий – загадка ОУН. Львів: Піраміда, 2005. С. 43–52.

[60] Там само. С. 92–105.

[61] Ковальчук М. А. Генерал Микола Капустянський (1881–1969). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. 128 с.

[62] Сич О. Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. С. 149.

[63] Сич О. Степан Ленкавський в історії Організації українських націоналістів... С. 13–14.

Крайового коменданта УВО[64]. На жаль, дослідниці не вдалося повною мірою досягти визначеної мети, бо немало сторінок біографії політичного діяча (особливо тих, що стосуються 1930-х років) залишилося не висвітленими. Невідомо, яким джерелом інформації скористалася авторка, винісши на суд читача таке твердження: наказ про ліквідацію одного з активних учасників прометеївського руху Тадеуша Голувка (Tadeusz Hołówko) бойовикам ОУН Василеві Біласу і Дмитрові Данилишину віддав Роман Барановський, який отримав таке завдання від комісара львівської політичної поліції Еміліана Чеховського (Emilian Czechowski) як плату за послуги[65]. Виходить, що забиття відомого політичного діяча – це справа рук польських спецслужб. Між тим історикам відомі щонайменше три версії організації та здійснення цього теракту, жодна з яких не доведена.

На науковому рівні сьогодні вивчають діяльність інших відомих учасників руху українських націоналістів міжвоєнної доби – Михайла Колодзінського, Володимира Тимчія-Лопатинського, Зенона Коссака, Василя Біласа і Дмитра Данилишина[66].

У 1920–1930 рр. відбулося формування світогляду та громадянської позиції Дмитра Грицая, який з січня 1944 р. по грудень 1945 р. очолював Головний військовий штаб УПА. На сьогодні ще не створено всебічної біографії цієї видатної постаті, у нашому розпорядженні є лише низка статей, написаних Г. Дем'яном, В. Гнатюком, А. Совою[67] та іншими істориками. Віддаймо належне А. Сові, який на підставі неопублікованих документів ОУН, що зберігаються в Мюнхені, проаналізував чотири останні дні життя Д. Грицая, а також з'ясував обставини його загибелі у празькій в'язниці[68].

Григорій Дем'ян на основі великої кількості документальних джерел та літератури, більшість із яких уперше вводяться в наукове використання, найповніше реконструював образ Олекси Гасина. У його монографії[69] висвітлено національно-політичне середовище, в якому сформувалася визначна особистість

---

[64] Овад Х. Полковник Роман Сушко (1894–1944). На вшанування його пам'яті: документи, матеріали, спогади, щоденники, листи, фотографії. Торонто: Б. в., 2006. 305 с.

[65] Там само. С. 111–112.

[66] Вегеш М. Полковник Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях*. 1993. Кн. 8. С. 955–957; Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-Лопатинський. Львів: Афіша, 2004. 256 с.; Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Тарнавського в Карпатській Україні. *Carpatika – Карпатика*. Ужгород, 2001. Вип. 7. С. 242–251; Посівнич М. Життя на тлі історії ОУН: Білас і Данилишин. Львів: Афіша, 2012. 172 с.

[67] Дем'ян Г. Повстанський генерал «Перебийніс». *Шлях перемоги.* 1997. 5 червня. С. 6–7; Гнатюк В. Із львівського періоду революційної діяльності Дмитра Грицая (1929–1934 рр.). Сторінки біографії. *Визвольний шлях.* 2000. Кн. 9. С. 41–49; Сова А. Діяльність Дмитра Грицая в організації Пласт. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Дрогобич, 2008. Вип. X–XII. С. 611–623; Сова А. Генерал УПА Дмитро Грицай-«Перебийніс»: матеріали до біографії. *Український націоналізм: історія та ідеї:* наук. зб. / за ред. О. Багана. Дрогобич: Посвіт, 2009. Вип. 1. С. 120–132; Сова А. Діяльність Дмитра Грицая у дорожівській філії Товариства «Просвіта» (30-ті рр. XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. № 19. С. 473–479.

[68] Сова А. Обставини загибелі шефа Головного військового штабу Української повстанської армії Дмитра Грицая. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. № 22. С. 409–418.

[69] Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин-«Лицар». Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. 648 с.

української військової історії, один із найталановитіших й особливо заслужених діячів ОУН і УПА. Автор послідовно і ґрунтовно з'ясовує головні питання багатогранної організаційної, ідейно-політичної, але найбільше – військової діяльності керівника Головного Військового Штабу УПА (01.1946–01.1949), розкриває його вагомий внесок у теорію та практику визвольної боротьби українців середини XX ст. На переконання автора, О. Гасин суттєво вплинув на масштаби, зміст, потужність і тривалість українського визвольного руху, що добре бачили, розуміли й писали у своїх висновках навіть вороги, зокрема відповідальні працівники польських, німецьких та російських поліційно-репресивних структур[70].

Помітною політичною фігурою в середовищі українських націоналістів-державників, соратником Степана Бандери, одним із керівників ОУН, невтомним організатором визвольного руху в Україні був Микола Лебедь. Основні віхи його революційної діяльності стисло розкривають публікації Володимира В'ятровича та Ігоря Єремєєва[71], проте найповніше – монографічне дослідження Олександра Панченка[72]. З ім'ям М. Лебедя, як слушно зауважив автор, пов'язаний той надзвичайно складний період у розвитку самостійницького руху, коли вироблявся «новий» курс ОУН(СД), тобто коли остання перейшла спочатку в опозицію до німецької влади в Україні, а потім і до збройного спротиву нацистам.

Центр досліджень визвольного руху за підтримки Галузевого державного архіву Служби безпеки України підготував наукову біографію Миколи Арсенича. Автори цього проєкту Олександр Іщук і Валерій Огороднік відтворили життєвий шлях історичного героя від гімназійних років до посмертно одержаного звання генерала безпеки УПА. Зокрема, висвітлили роль М. Арсенича у становленні та розбудові Служби безпеки (СБ) ОУН(б), проаналізували його причетність до репресій у повстанському середовищі, розкрили ставлення до співпраці з політичними союзниками в боротьбі за створення Української самостійної соборної держави, з'ясували обставини його загибелі в 1947 р. Дослідники аж ніяк не схильні ідеалізувати діяльність СБ ОУН(б), про що свідчить такий їхній пасаж: «Надзвичайно високою була й частка смертних вироків під час розслідування ймовірної причетності підпільників до агентурного апарату противника.... Така боротьба зі "своїми" знекровлювала організацію, не давала можливості СБ зосередитися на протидії реальним агентурним ударам НКВД-НКГБ»[73]. Та попри це, переконані автори, СБ ОУН, проіснувавши без структурних змін до початку 1950-х років, у своєму розвитку впритул наблизилася до рівня тогочасних державних спеціальних служб. Тож український визвольний рух зумів організувати потужну структуру, яка своєчасно виявляла наміри його ворогів, боролася з ворожою агентурою та цементувала організаційну дисципліну[74].

[70] Там само. С. 6.

[71] В'ятрович В. Історія з грифом «секретно». Типовий революціонер Микола Лебедь. URL: https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-tipoviy-revolyucioner-mikola-lebed.html; Єремєєв І. Творець українських спецслужб. URL: https://bandera.lviv.ua/tvorec-ukrajinskyh-specsluzhb/

[72] Панченко О. Микола Лебедь. Життя. Діяльність. Державно-правові погляди. Лохвиця: «Кобеляки», 2001. 218 с.

[73] Там само. С. 110.

[74] Там само. С. 166–167.

Теоретиком українського визвольного руху 1940–1950-х років був Петро Федун-«Полтава». Тривалий час його діяльність розглядали фрагментарно, у загальному контексті боротьби українців за свободу і незалежність. Лише В. Марчук у кандидатській дисертації комплексно дослідив участь П. Федуна в національно-визвольному русі, зокрема в діяльності пропагандистських структур ОУН, УПА, УГВР, налагодженні видавничої справи, проаналізував його суспільно-політичні погляди. Автор довів: працюючи в пропагандистському апараті, П. Федун зарекомендував себе досвідченим керівником, який зумів у складних умовах не лише налагодити ефективну роботу свого підрозділу, а й підтримувати її на належному рівні протягом тривалого часу. Запроваджені ним нововведення у видавничій справі дали змогу пристосуватися до умов радянської окупації, запобігти втратам особового складу та матеріального забезпечення технічних ланок і зберегти високий відсоток видруку до 1950 р.[75].

Невдовзі у серії «Події і люди» літературного видання «Літопис УПА» побачила світ праця львівського історика М. Романюка[76], у якій ґрунтовніше, ніж у дисертації В. Марчука, представлено творчу спадщину П. Федуна. До того ж, у цій книжці містяться біографічні довідки про осіб, що жили, працювали та боролися в лавах підпілля разом із П. Федуном, а також розлога інформація про долю його родини. Автор довів, що своїм аналізом більшовицької системи П. Полтава на кілька років випередив популярну критичну працю югославського комуніста Мілована Джіласа (Milovan Đilas) «Новий клас» (1957). Загалом твори Петра як Федуна-«Полтави», як підсумував дослідник, не втратили актуальності й тепер, адже в них він подекуди дуже вдало передбачив сучасний суспільно-політичний устрій України з його міжпартійною гризнею та нестабільністю[77].

У цій же серії вийшли друком історичні нариси про Президента УГВР Кирила Осьмака[78], відомого публіциста, члена Проводу ОУН та заступника Голови Генерального секретаріату УГВР Осипа Дяківа[79], письменника-підпільника і чільного діяча ОУН Ярослава Богдана[80], крайового провідника ОУН Львівщини Зиновія Тершаковця[81], письменника й одного з керівників Карпатського Крайового проводу ОУН Михайла Дяченка[82], районного референта СБ Солотвинщини та надрайонного референта СБ Станиславівщини

---

[75] Марчук В. С. Петро Федун в українському національно-визвольному русі... С. 14.

[76] Романюк М. Петро Федун–«Полтава» – провідний ідеолог ОУН та УПА. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2009. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 6).

[77] Там само. С. 63–64.

[78] Осьмак Н. Кирило Осьмак – нескорений Президент УГВР. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2008. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 2).

[79] Мороз В. Портрет Осипа Дяківа-«Горнового». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2010. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди», кн. 11).

[80] Іщук О., Ніколаєва Н. Ярослав Богдан – «Всеволод Рамзенко». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2011. 28 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди», кн. 14).

[81] Мороз В. Зиновій Тершаковець-«Федір». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2011. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди», кн. 12).

[82] Іщук О. Життя та доля Михайла Дяченка – «Марка Боєслава». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2010. 140 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 9).

Василя Сенчака[83], одного з перших організаторів ОУН на Волині, згодом керівника Рівненської окружної екзекутиви ОУН, члена Бюро Проводу ОУН та головуючого на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН та Першому установчому зборі УГВР Ростислава Волошина[84] та ін.

Варта уваги колективна праця, присвячена життєвому і творчому шляху видатного художника-графіка, члена УГВР із 1949 р., ілюстратора багатьох видань ОУН і УПА – Ніла Хасевича. Для авторів Н. Хасевич був не просто технічним виконавцем, який продукував певні серії графічних робіт. Художник підняв на високий мистецький рівень оформлення підпільних брошур, газет, журналів, листівок, підібрав кількох талановитих підпільників і передав їм частину знань, якими володів. Тобто Хасевич виявив себе ще й професійним педагогом у підпіллі. Його твори були розповсюджені на території всієї Західної України, підпільні групи несли їх також на Житомирщину, Вінниччину, Хмельниччину та Київщину, де роздавали місцевим селянам-колгоспникам і робітникам[85].

Вагоме місце в сучасному історіописанні посіли студії про роль жінки в українському національно-визвольному русі. Одним із перших на цю дорогу став Іван Гловацький, який здійснив спробу історико-правового дослідження судового процесу Ольги Басараб та «басарабівців»[86]. Автор переконливо довів, що О. Басараб стала символом українських революціонерів у боротьбі з польською владою, на її мужності і твердості характеру виховувалися нові покоління українців. В одному з розділів кандидатської дисертації Ольги Бежук висвітлено військово-політичну діяльність Ольги Басараб. Як слушно зауважила дослідниця, мученицька смерть розвідниці УВО «радикалізувала український визвольний рух, що згодом переріс у акцію ОУН–УПА»[87]. Леся Онишко в дослідженні, присвяченому життю і боротьбі Катерини Зарицької, виокремила етапи формування світогляду історичної діячки та утвердження її громадянської позиції в активній боротьбі за відновлення державної незалежності України в середині XX ст. Обґрунтованим є авторський висновок, що досвід конспіративної роботи К. Зарицької у міжвоєнний період допоміг їй організувати підпільну юнацьку й жіночу мережу в рамках ОУН(б) та Український Червоний Хрест у роки Другої світової війни, налагодити функціонування групи зв'язкових головнокомандувача УПА Р. Шухевича[88].

---

[83] Проданик Д. Шлях боротьби Василя Сенчака-«Ворона». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2011. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 15).

[84] Марчук І. Ростислав Волошин. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2012. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 18).

[85] Іщук О., Марчук І. Життя і творчість Ніла Хасевича / вст. ст. Д. Даревич. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2011. С. 183. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 10).

[86] Гловацький І. Ю. Політичний судовий процес Ольги Басараб та «басарабівців». Історико-правове дослідження: монографія. Львів: ЛЮІ, 2004. 208 с.

[87] Бежук О. М. Громадсько-політична діяльність Ольги Левицької-Басараб... С. 11.

[88] Онишко Л. В. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі... С. 15; Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати». Катерина Зарицька в українському національно визвольному русі. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2007. С. 245–246. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 8).

Тему про місце і роль жінки в українському національно-визвольному русі розвинули Володимир Іванченко, Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва, Микола Посівнич, Василь Брелюс, Марта Гавришко[89] та ін.

Із найновіших видань про діяльність одного з найближчих соратників Євгена Коновальця, голови Проводу ОУН Андрія Мельника, варто виділити збірку документів і матеріалів, що вийшла друком стараннями Олександра Кучерука та Юрія Черченка[90]. Поодинокі публікації, присвячені цьому політикові, написані зазвичай компліментарним стилем[91]. Невеликим винятком є стаття І. Гавриліва, в якій охарактеризовано А. Мельника як контроверсійну постать, людину, що не спромоглася піднятися над своїм оточенням[92].

Набагато більшу бібліографію зібрали соратники і послідовники ідей Андрія Мельника – Олег Ольжич (Олег Кандиба) та Олена Теліга. Дослідниками життя і діяльності цих видатних особистостей є переважно літератори й публіцисти[93]. Серед професійних істориків основні напрями і зміст суспільно-політичної й науково-літературної діяльності Олега Кандиби-Ольжича комплексно дослідила Леся Ковалишин. Авторка цілком справедливо ствердила, що Ольжич «втілював на практиці ідеї соборності й державності України, забезпечуючи єдність духовних та моральних засад, гармонійного і всебічного розвитку особистості, формуючи еліту з державницьким мисленням, завдяки якій було обґрунтовано ідеологічні засади загальноукраїнського національно-визвольного руху»[94].

---

[89] Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2009. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 8); Іщук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд – «Марти Гай». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2010. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 10); Ніколаєва Н. Уляна Крюченко – «Оксана». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2013. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 23); Посівнич М., Брелюс В. Нарис життя Дарії Ребет – «Орлян». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2013. 112 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 26); Гавришко М. Лицарка Бронзового хреста заслуги УПА: до 100-річчя з дня народження Юлії Ганущак. *Дрогобицький краєзнавчий збірник Спецвипуск II.* Дрогобич: Коло, 2015. С. 314–321.

[90] Андрій Мельник. 1890–1964. Спогади. Документи. Листування / упоряд.: О. Кучерук, Ю. Черченко. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2011. 568 с.

[91] Червак Б. «Найкраща людина, яку українці можуть мати за вождя». До 120-річчя голови ОУН Андрія Мельника. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/14/8893/; Гінда В. Андрій Мельник як військовик, а не політик. URL: https://zbruc.eu/node/44992; Кучерук О. Андрій Мельник: людина із шовку і сталі. До 125-річчя від дня народження. *Українське слово*. 2015. № 9. С. 6–8; Кучерук О. Андрій Мельник. Історичний нарис. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. 20 с.

[92] Гаврилів І. Андрій Мельник (12.12.1890–1.11.1964): український патріот з Дрогобиччини. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск III.* Дрогобич, 2017. С. 224.

[93] Іванишин П. Олег Ольжич – герольд нескореного покоління. Дрогобич: «Відродження», 1996. 218 с.; Червак Б. Олена Теліга: життя і творчість. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 60 с.; Червак Б. «Слово, що стало зброєю». (До 100-річчя від дня народження О. Ольжича). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2007. 56 с.; Жулинський М. Олег Ольжич і Олена Теліга: Нариси про життя і творчість. Вибрані твори. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. 143 с.

[94] Ковалишин Л. В. Суспільно-політична та наукова діяльність О. Кандиби-Ольжича у першій половині XX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2004. С. 1.

У сучасному українському історичному наративі помітне місце посіла довідкова біографістика. Одним із першопрохідців у цій ділянці пошукової роботи є Петро Содоль, праця якого, крім короткого енциклопедичного нарису історії збройної боротьби в 1943–1949 рр. УПА, містить неповний список членів УГВР, провідних активістів ОУН та старшин УПА разом із біографічними нарисами, організаційними схемами, ілюстративним матеріалом того періоду[95]. Олександр Колянчук, Микола Литвин і Кім Науменко зібрали унікальний біографічний матеріал про генералітет українських визвольних змагань першої половини XX ст.[96]. Велику археографічну роботу провели співробітники Центру досліджень визвольного руху у Львові, які в додатку до третього видання книги П. Мірчука «Нарис історії ОУН» вмістили понад тисячу біографічних довідок про учасників націоналістичного руху 1920–1930-х років[97]. Стараннями Надії Мудрої сучасний читач має змогу познайомитися з біографічними довідками українських жінок, які стали активними учасниками руху опору окупантам[98]. Василь Ільницький уперше подав різнопланову достовірну інформацію про керівний склад Крайового проводу ОУН Карпатського краю[99], а Ярослав Антонюк підготував довідник про очільників українського підпілля на теренах Волинської і Брестської областей[100].

Як вагомий внесок в історичну хроніку національно-визвольної боротьби українського народу за Українську самостійну соборну державу треба розглядати мартирологи підпільників ОУН та вояків УПА, у складанні й оприлюдненні яких взяв участь великий загін фахових істориків і краєзнавців. Передовсім відзначимо науковий доробок Г. Дем'яна, який ще 1996 р. опублікував списки імен загиблих учасників самостійницького руху на Сколівщині[101]. До цієї справи долучилися Мирослав Горбаль, Михайло Романюк, Зенон Шандрович, Володимир Зілінський[102] та ін. Не можна не згадати й

[95] Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник. Нью-Йорк: Пролог, 1994. 199 с.; Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник ІІ. Нью-Йорк: Пролог, 1995. 295 с.

[96] Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття. Львів, 1995. 284 с.; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів; Харків: САГА, 2007. 244 с.

[97] Дарованець О., Мороз В., Муравський В. Націоналістичний рух 1920–1930-х років (матеріали до біографічного довідника). *Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки.* 3-тє вид., доп. / відп. ред. В. Мороз. Київ: Українська видавнича спілка, 2007. С. 611–856.

[98] Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр. Біографічний довідник. / упоряд.: Н. Мудра. Львів: Світ, 2004–2009. Вип. 1. 2004. 190 с.; Вип. 2. 2006. 192 с.; Вип. 3. 2009. 144 с.

[99] Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2012. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 21).

[100] Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2014. 1072 с. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 13).

[101] Дем'ян Г. Повстанський мартиролог Сколівщини. *Сколівщина* / відп. за вип. С. Павлюк. Львів, 1996. С. 301–725.

[102] Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини. Матеріяли до біографій (з архівних документів) / ред. М. Горбаль; упоряд.: М. Павлишин, М. Романюк, Є. Топінка, Б. Тригук, І. Федущак, Я. Тучапський (літ. ред.). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2002. 1056 с. (Літопис Української повстанської армії; т. 36); Горбаль М. Довідник-пошуківець. Реєстр

енциклопедичних видань, як-от: «Енциклопедія історії України» (у 10-ти томах), «Тернопільський енциклопедичний словник» (у 4-х томах), «Енциклопедія Львова» (т. I–III). У них об'єктивно висвітлено різні аспекти українського визвольного руху та подано безсторонню оцінку багатьом політичним і громадським діячам України.

У справі поширення історичних знань про чільних діячів українського визвольного руху й розвінчування міфологем тоталітарної історіографії велику роль відіграє науково-популярна література, яка розрахована передусім на масового читача і суттєво впливає на формування історичної пам'яті та історичної свідомості українського народу. Діаспорний наратив ліг узятий за основу публікацій активних учасників визвольної боротьби Петра Дужого і Василя Кука[103], а також фахових істориків і публіцистів – Геннадія Бурнашова, Галини Гордасевич, Ярослава Дашкевича, Олесі Ісаюк, Ігоря Марчука, Євгена Перепічки, Миколи Посівнича, Ярослава Сватка, Юрія Фігурного, Івана Хоми, Руслана Частія, Богдана Якимовича, Данила Яневського[104] та ін.

Велику кількість біографічних сюжетів містять праці, присвячені історії УВО, ОУН і УПА. З-поміж інших варто виділити монографії Дмитра Вєдєнєєва і Геннадія Биструхіна, Володимира В'ятровича, Василя Ільницького, Ігоря Ільюшина, Анатолія Кентія, Юрія Киричука, Володимира Косика, Івана Патриляка, Миколи Посівнича, Михайла Романюка, Анатолія Русначен-ка[105]. Не зайвим буде ще раз згадати колективну монографію робочої групи

осіб, пов'язаних з визвольною боротьбою на теренах Дрогобиччини. 1939–1950 (за архівними документами). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2005. 1312 с. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 6); Шандрович З. В боях за волю України. Львів: ТзОВ «Леопрінт», 2002. 459 с.; Зілінський В. В борні за Україну (Мостищина). Дрогобич: Вид-во «Відродження», 2006. 752 с.

[103] Дужий П. Степан Бандера – символ нації: Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН: у 2 ч. Львів: Галицька видавнича спілка, 1996. Ч. 1. 190 с.; 1997. Ч. 2. 383 с.; Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. Львів: Галицька видавнича спілка, 1998. 256 с.; Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний Командир Української Повстанської Армії. 2-ге вид. доп. Львів: ЦДВР, 2005. 120 с.

[104] Бурнашов Г. Лицар великої ідеї. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. 184 с.; Гордасевич Г. Л. Степан Бандера – людина і міф. Львів: Вид-во «Сполом», 2000. 192 с.; Дашкевич Я. Штрихи до політичного портрету Романа Шухевича: Есе. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1995. Вип. 7. С. 60–66; Ісаюк О. Роман Шухевич. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. 256 с.; Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. 168 с.; Перепічка Є. Феномен Степана Бандери. Львів: Вид-во «Сполом», 2006. 736 с.; Посівнич М. Степан Бандера. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. 256 с.; Сватко Я. Євген Коновалець і справа його життя. Львів: Галицька видавнича спілка, 2001. 40 с.; Сватко Я. Місія Бандери. Львів: Галицька видавнича спілка, 2002. 64 с.; Фігурний Ю. С. Роман Шухевич – становлення національного героя. Київ: ННДІУВІ, 2011. С. 4–53; Хома І. Євген Коновалець. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 256 с.; Якимович Б. Роман Шухевич – стратег і тактик повстанської війни. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. 45 с.; Яневський Д. Б. Проект «Україна». Жертва УПА. Місія Романа Шухевича. Харків: Факт, 2013. 283 с.

[105] Вєдєнєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. Київ: Генеза, 2006. 408 с.; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. 2-ге вид, доп. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 368 с.; Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визволь-

істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси», автори якої (Іван Патриляк, Анатолій Кентій, Володимир Дзьобак, Ігор Ільюшин, Олександр Лисенко, Георгій Касьянов) всебічно розглянули ті ключові питання щодо діяльності ОУН і УПА, які викликали найбільш гострі дискусії в українському суспільстві. Важливим є й те, що дослідники спрямували вивчення українського визвольного руху в суто академічне русло і дали поштовх для формування нового історіографічного дискурсу цієї проблеми.

Отже, сучасний стрімкий злет біографічних досліджень, зростання загального інтересу до біографічного знання стали можливими завдяки незалежності України. У новій суспільно-політичній, духовній атмосфері повернуто із забуття прізвища тих, хто боровся за незалежність України, а наша історія збагатилася її людськими вимірами. Незважаючи на вагомі успіхи у вивченні ролі політичної та військової еліти в українському національно-визвольному русі 1920–1950-х років, існує потреба продовжити пошукову роботу. Історики здебільшого зосередили увагу навколо ключових фігур – Є. Коновальця, С. Бандери та Р. Шухевича, однак академічних біографій цих постатей ще доведеться почекати. Немає досліджень книжкового формату про чотирьох із дев'яти генералів УПА – І. Климіва, В. Маївського, Л. Ступницького та І. Трейка. У нашому розпорядженні мало інформації про командирів і начальників штабів оперативних груп УПА – Василя Івахіва, Петра Олійника, Івана Литвинчука, Олександра Луцького, Василя Сидора, Миколи Свистуна, Василя Процюка та ін. Схожою є ситуація щодо командирів та начальників штабів військових округ і тактичних відтинків – Миколи Якимчука, Юрія Стельмащука, Івана Бутковського, Миколи Твердохліба, Богдана Вільшинського, Миколи Левицького, Володимира Якубовського та ін. На порядку денному висвітлення життєвого і бойового шляху десятків командирів куренів, сотень та інших низових підрозділів УПА. Далеко не повними є знання про відомих діячів ОУН, як-от Романа Кравчука. Слабо представлені біографічні студії на дисертаційному

ному русі (1945–1954): монографія. Дрогобич: Посвіт, 2016. 696 с.; Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 399 с.; Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси: у 2 т. Київ: Державний комітет архівів України, 2005. Т. 1: Від Української військової організації до організованого українського націоналізму. 1920–1942. 332 с.; Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації Українських націоналістів. 1942–1956, 2008. 415 с.; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX століття. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 2000. 305 с.; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Львів: НТШ, 1993. 659 с.; Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір…»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 592 с.; Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках. Львів, 2010. 368 с.; Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953): монографія. Львів, 2016. 608 с.; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2002. 519 с.

рівні. На сьогодні маємо кандидатські дисертації лише про Р. Шухевича (Р. Вахула, Г. Бондаренко), П. Федуна (В. Марчук), О. Левицьку-Басараб (О. Бежук), К. Зарицьку (Л. Онишко), О. Кандибу-Ольжича (Л. Ковалишин), В. Кука (А. Понипаляк). Можна сподіватися, що надалі все більшого значення набиратимуть студії з феміністичної проблематики українського визвольного руху, а також комеморативні практики.

Василь Футала

DOI: 10.33402/elita.2023-275-308

Розділ 2. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА НА ЗАХИСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ПАРЛАМЕНТІ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ (1922–1939)

Українська політична еліта: структура та функціювання

Після приєднання українських теренів до складу міжвоєнної Польщі основним центром політичної взаємодії українців та поляків стали сейм і сенат. У 20–30-х роках XX ст. з-поміж усіх національних меншин українці мали найчисельніше представництво в польському парламенті. Загалом за п'ять каденцій (1922–1939) до сейму та сенату було обрано 129 діячів від українського населення, які під час своїх каденцій обіймали 137 посольських мандатів та 36 сенаторських. У своїй діяльності головний акцент вони робили на відстоюванні національних інтересів власного народу та захисті його прав. Оскільки в окреслений період доступ до політико-владної еліти українським громадсько-політичним діячам був утруднений, то українських послів і сенаторів у парламенті Польщі, безсумнівно, можна вважати репрезентантами української політичної еліти. Адже українські депутати, які представляли провідні політичні партії та громадські організації, а також активно займалися громадсько-політичною, економічною чи культурно-освітньою діяльністю, справляли значний вплив на формування поглядів і політичної поведінки тогочасного українського суспільства[1].

У науковій літературі існує чимало дефініцій та типологій політичних еліт. Загалом, під політичною елітою розуміють відносно невеликий, внутрішньо диференційований, інтегрований прошарок осіб, що концентрують у своїх руках значну політичну владу, обіймають керівні посади в органах державної влади, політичних партіях, громадських організаціях тощо й суттєво впливають на формування та реалізацію політики у державі[2]. У цій праці прийму запропоновану польським дослідником Мірославом Шумілом (Mirosław Szumiło) дефініцію української політичної еліти, під якою розуміється група осіб, які вирізнялися з-поміж решти українського населення тим, що обіймали посольські та сенатські мандати, керівні посади в неурядових політичних і громадських організаціях та всіляко намагалися закріпити за собою вплив на формування поглядів і політичної поведінки тогочасного українського суспільства[3].

У польському парламенті українські депутати представляли три різні політичні орієнтації. Перша з них – «на власні сили» (незалежницький табір),

---

[1] Szumiło M. Ukraińska elita polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej. *Dzieje Najnowsze*. Warszawa, 2002. R. 34. Nr 3. S. 25; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939). Lublin: Neriton, 2007. S. 7, 68.

[2] Головатий М. Ф. Політична психологія: навч. посіб. Київ: МАУП, 2001. URL: https://buklib.net/books/31453/

[3] Szumiło M. Ukraińska elita polityczna… S. 21.

яку репрезентували два парламентські клуби: Українська парламентська репрезентація (УПР) (до її складу входили члени Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Української народної обнови, Українського соціалістичного об'єднання Селянський Союз і безпартійні «народовці») та Клуб Української соціалістично-радикальної партії (УСРП). Друга – орієнтація на підрадянську Україну, яку представляли члени Комуністичної посольської фракції, Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання («Сельроб») та Української партії праці. І третя – орієнтація на Польщу («угодовці»), до якої належали так званої «Хлібороби», українські депутати Безпартійного блоку співпраці з урядом (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, ББВР), члени Волинського українського об'єднання (ВУО) та частина безпартійних[4]. Середній вік українських послів становив 41 рік, а сенаторів – 50 років. Більшість українських депутатів, а саме 77, походила з Галичини та сповідувала греко-католицизм, решта – з території, яка перебувала під владою Російської імперії, і лише один народився за межами українських етнічних теренів, у Сувалках на Підляшші, усі вони сповідували православ'я. Як зазначав М. Шуміло, понад 80 % представників української парламентської еліти були вихідцями з сіл чи невеликих містечок. Щодо їхнього походження, то лише 8,3 % усіх парламентарів належали до вищих верств тогочасної суспільної ієрархії (землевласники, адвокати тощо). Натомість 20,8 % походили з родин, які користувалися високим авторитетом у тогочасному українському суспільстві, зокрема з греко-католицького духовенства, вчителів тощо. Представників дрібноміщанських і робітничих родин було дуже мало. Більшість, майже 2/3 від загальної кількості, українських парламентарів становили вихідці з селянських родин. Щодо рівня освіти, то відповідно до даних, наведених польським ученим, зі 129 українських парламентарів 70 осіб (54,3 %) мали вищу освіту (з них 34 закінчили правничі студії, 16 – педагогічні чи гуманітарні, 8 – теологічні, 5 – рільничі, 3 – медичні, 2 – технічні, по 1 – військові та економічні), 15 (11,6 %) – гімназії, і стільки ж – учительські семінарії, по 10 (7,7 %) мали початкову освіту та вище початкової освіти. Духовну семінарію закінчило 8 (6,3 %) парламентарів, і лише 1 (0,8 %) був самоуком[5].

Українські депутати використовували всі доступні правові інструменти для діяльності в сеймі: промови, внесення законопроєктів, подань та інтерпеляцій. Виступаючи з парламентської трибуни, вони демонстрували своє ставлення як до урядів, так і до Польської держави загалом. У їхніх промовах, якими вони намагалися вплинути й на польську парламентську більшість, і на громадську думку, здебільшого звучала критика діяльності державної адміністрації та інших державних органів, наводився перелік кривд, завданих українцям польською владою тощо. У сеймі першої (1922–1927) та другої (1928–1930) каденцій виступи послів переважно були провокаційними, за будь-якої нагоди вони критикували діяльність урядовців, правоохоронних органів, місцевої адміні-

[4] Зайцев О. Українці у польському парламенті (1922–1927 роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 7. С. 354, 356; Szumiło M. Ukraińska elita polityczna… S. 22.

[5] Szumiło M. Ukraińska elita polityczna… S. 25, 29–30.

страції тощо. Натомість зміна політичної тактики УПР у сеймі третьої каденції (1930–1935) вплинула й на промови послів, які стали більш виваженими, а в четвертій (1935–1938) та п'ятій (1938–1939) каденціях уже домінував поміркований тон виступів. Зокрема, за час діяльності парламенту міжвоєнної Польщі представники від УПР виголосили 512 промов – 351 в сеймі та 161 у сенаті[6]. Водночас у сеймі першої каденції українські парламентарі внесли 104 інтерпеляції та 50 подань[7], другої каденції – 479 інтерпеляцій, 85 подань і 15 термінових подань, з яких Український клуб – 308, 62 і 10, відповідно; Клуб УСРП – 123, 20 і 2, а депутати від «Сельробу» – 48, 3 і 3[8]. Загалом, за час третьої каденції українські законодавці внесли 25 інтерпеляцій і 48 подань, з яких Український клуб – 13 та 42, а Клуб УСРП – 12 та 6 відповідно. У сеймі четвертої та п'ятої каденцій усіма парламентарями загалом було внесено інтерпеляцій 336 та 122, а подань – 169 та 29[9] відповідно. Інтерпеляції використовували всі клуби, з одного боку, як форму парламентського контролю за державним апаратом, а з іншого – як засіб привернути увагу громадськості до актуальних проблем. Однак внесенню інтерпеляцій та подань частково перешкоджало те, що, відповідно до регламенту сейму, інтерпеляцію, як і звичайне депутатське подання, мало підписати не менше 15 послів. Для внесення термінового подання потрібно було заручитися підтримкою 45 депутатів[10]. З огляду на це, українські посли змушені були шукати союзників як серед польських депутатів, зокрема від Польської соціалістичної партії (Polska Partia Socjalistyczna, ППС) та Польської народної партії «Визволєнє» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie», ПСЛ «Визволєнє»), так і між собою чи з-поміж представників від національних меншин.

Важливою ділянкою діяльності українських парламентарів була участь у сеймових комісіях: освітній, адміністративній, морській, охорони праці, відбудови краю, суспільної опіки, петиційній, правничій, торгівлі та промислу, громадських робіт, казначейській, бюджетній, військовій, закордонних справ тощо. Діяльність у комісіях давала українським послам змогу впливати на їхні кінцеві висновки та рішення, а також порушувати важливі питання під час обговорень конкретних проблем, що згодом широко коментували в українській і польській пресі[11]. Найактивнішу участь українські парламентарі брали в діяльності бюджетної, освітньої, адміністративної, конституційної, сільськогосподарської, аграрних реформ, казначейської та правничої комісій. Однак найбільшу активність усе ж таки виявляли на засіданнях саме бюджетної комісії,

[6] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 241–243.

[7] Ajnenkiel A. Historia sejmu polskiego. II Rzeczpospolita. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. T. 2. Cz. 2. S. 339.

[8] Ajnenkiel A. Historia sejmu polskiego… S. 340; Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 227.

[9] Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie (AZBN w Warszawie). Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki (ATNSz.). Mikrof. 85813. K. 13–17, 98–103; Ajnenkiel A. Historia sejmu polskiego… S. 341–342.

[10] Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2004. S. 37–41.

[11] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wydwo Literackie, 1979. S. 154–156.

якій відводилася головна роль у парламентській роботі над проєктом бюджету держави. Участь у засіданнях цієї комісії українські посли використовували для висловлення свого ставлення до бюджетів усіх міністерств, а також для обговорення з присутніми там представниками уряду важливих для українців проблем[12].

Парламент першої каденції (1922–1927)

У 1922–1927 рр. інтереси українців у парламенті Польщі представляло 25 послів і 6 сенаторів, з яких 20 послів та 6 сенаторів були обрані від Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся. Ще у серпні 1922 р. вони приєдналися до Блоку національних меншин (Błok Mniejszości Narodowych, БНМ), об'єднавшись із білорусами, євреями, німцями й росіянами[13]. Зауважу, що українські політичні партії окреслених теренів активно долучилися до виборчої кампанії, на відміну від українських політиків Галичини, які бойкотували вибори, оскільки, на їхню думку, з погляду на міжнародне право у Галичині вибори були незаконними (за рішенням Найвищої ради Паризької мирної конференції Польщу вважали тимчасовим окупантом краю). Українські партійці були переконані, що проведенням виборів у Галичині польські урядовці намагалися продемонструвати європейським державам лояльність населення краю до польської влади і в такий спосіб закріпити анексію цих теренів[14]. У Галичині до виборчої кампанії долучилися лише лояльні до влади українські політичні сили: Українська аграрна партія, Українська партія праці, а також «Хлібороби». Загалом вони здобули п'ять мандатів послів[15]. Натомість бойкот виборчої кампанії на Волині, Холмщині, Підляшші та Поліссі не мав сенсу, оскільки право Польщі на ці терени було закріплене Варшавським договором 1920 р. між Українською Народною Республікою й Польщею та Ризьким мирним договором 1921 р. між Польщею і радянськими республіками[16].

Українські посли та сенатори, обрані за списком БНМ, 22 листопада 1922 р. на конференції у Ковелі оголосили про створення УПР, яку сформували Український сеймовий клуб (очолив Антон Васильчук, а з 22 березня 1923 р. – Самійло Підгірський[17]) та Український сенатський клуб (очолив Олександр

[12] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 248–249.

[13] Пеленський З. Між двома конечностями. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 505; Кугутяк М. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 1998. № 1 (2). С. 63; Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 221.

[14] Зайцев О. Ю. Парламентська діяльність політичних партій Західної України (1922–1939): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1994. С. 12–13.

[15] Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Zesp. 463. Sygn. 298. K. 22–23; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej. *Sprawy Narodowościowe*. Warszawa, 1931. Nr 6. S. 567; Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини (кінець XIX – перша третина XX століть): дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. С. 360; Зайцев О. Українці у польському парламенті... С. 342.

[16] Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939). *Український історичний журнал*. 1993. № 1. С. 73.

[17] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 392. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22–23; Зайцев О. Представники українських політичних партій… С. 74.

Карпінський)[18]. Головним завданням УПР був захист національних прав та інтересів українського населення Польщі, а для внесення подань, інтерпеляцій, збору матеріалів було сформовано шість комісій: політично-адміністративну, пресову, рільничо-економічну, самоуправну, шкільну, церковну[19].

Парламентарі від Галичини об'єдналися в окремий Український селянський клуб Східної Малопольщі «Хлібороби», який очолив священник Микола Ільків. Польські урядовці критично оцінювали діяльність цього клубу, зазначаючи, що М. Ільків, використовуючи у власних інтересах інших депутатів, не подавав жодних конструктивних пропозицій щодо поліпшення становища українського населення, натомість шантажував уряд і польські партії, вимагаючи за голоси клубу оплату готівкою, субвенціями, концесіями тощо[20].

Наприкінці першої каденції у листопаді 1927 р. українські посли й сенатори розподілилися у парламенті Польщі так: УПР під керівництвом УНДО, яка орієнтувалася «на власні сили», мала 10 послів і 5 сенаторів (з-поміж них 6 належали до УНДО, 7 були безпартійні, а 2 представляли засноване у 1924 р. Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз»); радянофільський табір репрезентували Парламентський клуб «Сельроб» – 5 послів і сенатор та Комуністична посольська фракція, до якої належало 4 українські депутати; зорієнтованими на Польську державу були 2 парламентарі Українського селянського клубу та 4 позафракційні. Зауважмо, що Клуб «Сельробу» був сформований ще 9 вересня того ж року членами фракції «Сельробу», які виступили проти домінування в УПР угодовської політики УНДО[21].

На початку діяльності сейму першої каденції УПР, очолювана прихильником автономістсько-федералістської концепції А. Васильчуком, виступала за досягнення компромісу з польською владою. Демонстрацією лояльного ставлення УПР до влади стала декларація, виголошена С. Підгірським 23 січня 1923 р. у ході дискусії над *exposé* прем'єр-міністра Владислава Сікорського (Władysław Sikorski). Хоча в декларації й зазначалося, що українські землі були приєднані до Польщі без згоди на це автохтонного українського населення, однак загалом вона мала помірковане спрямування. Доповідач наголосив на тому, що головним прагненням українців є відбудова незалежної Української держави, однак з огляду на фактичний стан речей, вони готові до співпраці як із польським народом, так і з іншими народами, які населяють міжвоєнну Польщу. Зі свого боку, польська влада мала б забезпечити українцям Волині, Підляшшя, Поділля, Холмщини та Галичини належні умови для реалізації їхнього права на самовизначення, тобто надати повну свободу розвитку в усіх сферах життя[22]. Депутат також

---

[18] Конференція українських послів і сенаторів в Ковлю. *Наше життя*. 1922. 26 листопада. С. 1; Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna… S. 221–222.

[19] Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках XX століття: реалізація та рецепції: монографія. Львів, 2019. С. 386.

[20] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 157.

[21] Зайцев О. Українці у польському парламенті... С. 354, 356; Szumiło M. Ukraińska elita polityczna… S. 24.

[22] Декларація українського народу на Волині, Холмщині, Підляшші і Поліссі. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*: у 3 т. Київ: Сучасність, 1983. Т. 2 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. С. 44–45; Дробот І. І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті роки). Київ: ФАДА; ЛТД, 2002. Т. 2. С. 193–194.

акцентував на необхідності відкриття державних початкових і середніх шкіл з українською мовою навчання та ліквідації утраквістичних навчальних закладів, запровадження української мови у школах на всіх теренах, заселених українцями, заснування українського університету в Холмі, створення належних умов для розвитку приватного українського шкільництва[23]. У виступі С. Підгірський свідомо оминув проблеми Галичини, зокрема у шкільництві, оскільки не хотів загострювати відносини з польською владою.

Демонструючи лояльне ставлення до уряду, у лютому 1923 р. УПР підтримала державний бюджет, сподіваючись на те, що голова уряду В. Сікорський піде на певні поступки українським політикам та всіма можливими засобами сприятиме працевлаштуванню українців на державну службу, відкриттю українських навчальних закладів, усуне перешкоди на шляху діяльності православного духовенства, владнає проблему осадницької колонізації тощо. Однак сподівання українських парламентарів не справдилися, як наслідок, 23 березня того ж року А. Васильчук пішов із посади голови УПР, а в жовтні наступного року вийшов з її складу, хоча й надалі підтримував послів у їхніх голосуваннях. Загалом, розчарувавшись у політиці лівоцентристського уряду В. Сікорського, який обмежував права національних меншин, перешкоджав діяльності українських культурно-освітніх товариств тощо, 26 травня 1923 р. УПР на чолі з новообраним головою С. Підгірським офіційно перейшла в опозицію, проігнорувавши прохання ППС і ПСЛ «Визволєнє» підтримати чинний уряд[24].

Усі наступні виступи українських послів щодо діяльності влади в політичній, економічній та освітній сферах звучали вже більш критично. Еволюцію ставлення УПР до польської влади від лояльного до опозиційного засвідчив виступ С. Підгірського 2 червня 1923 р. на 42-му засіданні сейму під час дискусії з приводу *exposé* прем'єр-міністра Вінцентія Вітоса (Wincenty Witos). Виступаючи від імені Українського сеймового клубу, парламентар наголосив на неналежному стані українського шкільництва, оскільки діти-українці Підляшшя та Холмщини позбавлені змоги здобувати освіту рідною мовою як у державних, так і в приватних школах, які влада заборонила відкривати. Він звинуватив центральну та місцеву владу в спробі ліквідувати українське шкільництво й у полонізації українців. С. Підгірський висунув низку вимог до уряду, серед яких надання широкої національно-територіальної автономії всім українським землям, що входили до складу Польської держави, а також статусу державного Українському таємному університету у Львові. Посол висловив вотум недовіри новосформованому уряду[25].

---

[23] Sejm I kadencji. Sprawozdanie stenograficzne z 10 posiedzenia 23 stycznia 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej (Spr. sten. z pos.). Łam. 65, 70; Зайцев О. Українці у польському парламенті... С. 344; Турчак О. В. Вибори 1922 р. до польського сейму і сенату: історико-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 29. Т. 1. С. 52.

[24] ЦДІАЛ України. Ф. 392. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 38–39; Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna… S. 222–223.

[25] Sejm I kadencji. Spr. sten. z 42 pos. 2 czerwca 1923 r. Łam. 69, 71–72; Зайцев О. Українці у польському парламенті... С. 345.

Протилежну до УПР позицію у ставленні до польської влади зайняли посли від Українського селянського клубу на чолі з М. Ільківим. У виступах парламентарі демонстрували лояльність до влади упродовж усієї каденції сейму. Зокрема, у виступі 23 січня 1923 р. на 10-му засіданні сейму М. Ільків наголосив, що, обираючи між Росією та Польщею, українці обирають Польщу, оскільки як демократична конституційна республіка вона забезпечує можливості для вільного національного розвитку. Водночас посол висунув низку вимог, виконавши які, влада, на його думку, могла б частково врегулювати українсько-польські відносини на східних теренах Галичини. З-поміж освітніх вимог прозвучав заклик до відкриття українського університету у Львові, організації мережі початкових, середніх і професійних шкіл з українською мовою навчання, відбудови зруйнованих під час війни шкільних приміщень, забезпечення рівноправності українській мові в органах державної влади. М. Ільків виступив проти заміни поняття «українець» поняттям «малоросійський народ» чи «руський». Наприкінці свого виступу він від імені клубу висловив підтримку В. Сікорському, заявивши, що для добробуту українців і добробуту держави вони не чинитимуть перешкод новосформованому уряду[26].

У виступах, поданнях та інтерпеляціях українські парламентарі від різних клубів значну увагу приділяли діяльності державної адміністрації на українських теренах. Здебільшого акцентували на зловживаннях польських місцевих органів влади, представників правоохоронних органів, адміністрації навчальних закладів і польських педагогів, ущемленні прав українців. Спільно з німецькими та єврейськими парламентарями українські посли домагалися якнайшвидшого ухвалення шкільного законодавства для національних меншин. Виступаючи з парламентської трибуни, вони наголошували на утисках у політичній, економічній та освітній сферах, а також на кривдах, завданих українцям як місцевою, так і центральною владою. До прикладу, А. Васильчук, беручи 15 лютого 1924 р. участь в дискусії над законопроєктом про самоврядування, звинуватив владу в порушенні прав українців, гарантованих їм Конституцією 1921 р. Зокрема, критикував розробників проєкту закону за навмисну спробу обмежити виборчі права не лише українців, а й представників інших національних меншин, розпалювання міжнаціональної ненависті тощо[27]. Посол від Комуністичної посольської фракції Яків Войтюк під час дискусії над бюджетом 13 червня 1924 р. звинуватив уряд у ліквідації українського шкільництва на Холмщині та зменшенні кількості українських навчальних закладів на Волині й Поліссі[28]. У виступі 28 червня 1924 р. посол від УПР Андрій Братунь, який 1927 р. увійшов до сеймового клубу «Сельроб», критикував політику міністерства рільництва за встановлення повного контролю над лісами без ліквідації сервітуту, без відшкодування втрат для українців, які віддавна користувалися цим правом.

---

[26] Sejm I kadencji. Spr. sten. z 10 pos. 23 stycznia 1923 r. Łam. 56–60; O uniwersytet ruski. *Rzeczpospolita*. 1923. 2 marca. S. 1; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... S. 569; Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 360.

[27] «Вільні з вільними, рівні з рівними». Промова посла Антона Васильчука виголошена в польськім соймі дня 15-го ц. м. у дебаті над законопроєктом про самоврядування. *Діло*. 1924. 22 лютого. С. 2; 24 лютого. С. 2–3.

[28] AAN. Zesp. 1370. Sygn. 255/1. K. 14.

Парламентар наголошував, що українське населення незаконно обклали високими штрафами за випас худоби у лісах та використання деревини, а для ефективного виконання урядових розпоряджень у лісовому господарстві звільнили з посад проукраїнськи налаштованих працівників, замінивши їх поляками або лояльними до влади особами[29].

Проблеми, пов'язані з утиском прав українців Польщі, посли порушували переважно в поданнях та інтерпеляціях. Одне з перших подань, яке стосувалося необхідності запровадження української мови викладання у початкових, середніх, професійних і вищих навчальних закладах Полісся, Підляшшя та Холмщини, вніс 16 січня 1923 р. А. Васильчук[30]. Депутати розглянули його 26 лютого того ж року на засіданні освітньої комісії. Представники національних меншин підтримали подання, натомість члени польських політичних сил від Народно-національного союзу (Związek Ludowo-Narodowy) до ППС висловилися проти. В ухваленій комісією резолюції не містилося вимоги запровадити українську мову навчання на окреслених теренах, вона лише зобов'язувала міністерство віросповідань і освіти (MBiO) розробити законопроєкт щодо шкільництва національних меншин[31].

У поданнях українські посли порушували такі важливі проблеми, як працевлаштування звільнених на Волині та Поліссі українських учителів[32], проведення ревізії інспекторатів і шкільних кураторій передусім на Волині та Поліссі з метою розслідування випадків незаконного звільнення українських педагогів та повернення їх у навчальні заклади[33], фактів зловживань правоохоронних органів тощо. Зокрема, у лютому 1924 р. депутати від УПР внесли термінове подання щодо необхідності розслідування причин трагічної смерті ув'язненої Ольги Басараб, встановлення та притягнення винних у її загибелі до відповідальності[34].

Інтерпеляції переважно стосувалися тих проблем, які вимагали негайного вирішення: обмеження прав української мови в освітній сфері, зокрема заборони вживання поняття «український» у шкільництві, неприйняття декларацій за українську мову навчання шкільними інспекторами[35], зловживань поліції під час внесення українцями декларацій за рідну мову навчання[36], а також загалом

---

[29] З діяльности Українського Соймового Клюбу. Промова посла Братуня виголошена в польському соймі дня 28 червня 1924 р. при дискусії над буджетом міністерства рільництва. *Діло*. 1924. 12 липня. С. 2.

[30] Sejm I kadencji. Druki. Nr 125.

[31] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 167–168.

[32] Sejm I kadencji. Druki. Nr 141.

[33] Недоля українського шкільництва (З промови посла Сергія Козицького у Соймовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клюбу про звільнення учителів) (закінчення). *Діло*. 1923. 8 травня. С. 1–2.

[34] Після трагічної події. Нагле внесення Українського Клюбу в справі трагічної та таємної смерти Ольги з Левицьких Басарабової в поліційних арештах у Львові при вул. Яховича. *Діло*. 1924. 24 лютого. С. 1–4.

[35] Інтерпеляція посла А. Братуня і тов. до міністра внутрішніх справ в справі не приймання декларацій шкільним інспектором у м. Горохів. Шкільний плебісцит. *Діло.* 1925. 3 квітня. С. 2–3.

[36] Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 57; AAN. Zesp. 8. Sygn. 10988/23. K. 14–15.

кривд, завданих українцям правоохоронними органами[37], знущань польськими педагогами над українськими учнями[38], нищення шкільних приміщень[39], конфіскації накладів українських періодичних видань тощо[40]. До прикладу, в інтерпеляції щодо необхідності відкриття україномовної школи на Поліссі у с. Прилуки Берестейського повіту, яку Сергій Козицький вніс 17 липня 1924 р., йшлося про те, що польська влада «адміністративним терором і навіть судом відбиває у людей охоту добиватися своєї школи»[41].

На засіданнях сеймових комісій парламентарі зазвичай порушували ті проблеми, які хвилювали тогочасне українське суспільство. Так, на освітніх проблемах Волині, Полісся та Підляшшя, нищенні владою українського шкільництва у виступі на засіданні освітньої комісії 23 квітня 1923 р. наголошував С. Козицький. Оминаючи галицьке шкільництво, він заявив про необхідність відбудови на Волині, Підляшші та Поліссі зруйнованих у роки війни українських навчальних закладів і висловився проти закриття українських шкіл, заборони відкриття приватних навчальних закладів з українською мовою викладання, примусового усунення з посад кваліфікованих учителів-українців чи заміну їх лояльними педагогами, здебільшого польської національності[42]. С. Козицький стверджував, що така політика влади зумовила те, що десятки українських сіл у кожному повіті не мають українських навчальних закладів і шкільних приміщень[43].

Українські посли, як і парламентарі від національних меншин, схвально сприйняли травневий переворот 1926 р., який усунув від влади польські праві партії та дав надію на зміну політичного курсу щодо непольського населення. Однак, попри обіцянки, дані міністром освіти Антоні Суйковським (Antoni Sujkowski) на зустрічі з представниками УПР 2 серпня 1926 р., щодо внесення змін у початкове, середнє та вище шкільництво, повернення української мови навчання у

[37] Інтерпеляція посла А. Васильчука до міністра внутрішніх справ у справі побоїв і знущань поліції над селянином Яковом Ковальчуком зі с. Хорощинка на Підляшші. З діяльности Української Парляментарної Репрезентації. *Діло*. 1924. 9 квітня. С. 2; Інтерпеляція посла Братуня і тов. до міністра внутрішніх справ у справі побиття українських селян у с. Верхостав Горохівського повіту органами польської державної поліції. З діяльности Українського Соймового Клюбу. Інтерпеляції. *Діло*. 1924. 30 липня. С. 3.

[38] Інтерпеляція посла Братуня і тов. до міністра освіти в справі биття учнів управителем школи у с. Печихвости пов. Горохів Станіславом Блотніцьким. Інтерпеляції Українського Клюбу. *Діло*. 1926. 7 липня. С. 2; Інтерпеляція посла Братуня і тов. в справі катувань українських дітей в школі села Колпитів Горохівського повіту. На соймовій арені. Внесення і Інтерпеляції. *Діло*. 1924. 31 травня. С. 2.

[39] Пос. Братунь вніс 3 червня 1924 р. інтерпеляцію до міністра освіти і віросповідань в справі доведення до знищення шкільного будинку в с. Оздютичі Горохівського повіту. На соймовій арені (Інтерпеляції). *Діло*. 1924. 10 червня. С. 2–3.

[40] «Гуляй душа!». Інтерпеляція посла Сергія Козицького і товаришів до панів міністрів справ внутрішніх і справедливости в справі конфіската «Діла» українського щоденника у Львові. *Діло*. 1924. 24 лютого. С. 1.

[41] AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 159.

[42] Недоля українського шкільництва (З промови посла Сергія Козицького у Соймовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клюбу про звільнення учителів) (початок). *Діло*. 1923. 5 травня. С. 1–2.

[43] Недоля українського шкільництва (З промови посла Сергія Козицького у Соймовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клюбу про звільнення учителів) (продовження). *Діло*. 1923. 6 травня. С. 1–2.

тих школах, які через зловживання місцевої влади під час проведення шкільного плебісциту були перетворені на утраквістичні або польські, збільшення кількості україномовних шкіл, відкриття українського університету, створення українського навчального закладу у Кракові тощо, домогтися покращення становища українського населення, дотримання його прав і свобод так і не вдалося[44]. Наприкінці діяльності сейму першої каденції українські парламентарі загалом критично оцінювали національну, мовну та освітню політику санаційного табору щодо українців, на чому неодноразово наголошували у виступах[45].

Парламент другої каденції (1928–1930)

Сейм і сенат другої каденції були сформовані за результатами виборів 4 та 11 березня 1928 р. відповідно. Інтереси українського населення в польському парламенті представляло 45 послів (УНДО здобуло 23 мандати, УСРП – 8, «Сельроб-правиця» – 8, «Сельроб-лівиця» – 3, «Сельроб-єдність» – 2, «Сельсоюз» – 2[46]), які становили майже 50 % сеймової репрезентації національних меншин (усього 94 особи), та 12 сенаторів[47]. Загалом, українське населення західноукраїнських теренів, яке активно долучилося до голосування (у Львівському воєводстві в голосуванні взяло участь 75,7 % населення, Станиславівському – 76,2 %, Тернопільському – 77,9 %, Волинському – 68,7 %), продемонструвало високий рівень національної свідомості, віддавши партіям національно-державницького табору 2/3 своїх голосів[48]. Українські списки здобули у Східній Галичині 49,7 % голосів, польські – 40,8 %, єврейські – 9,5 %[49].

Як зазначав М. Шуміло, наслідком проведених виборів стала майже цілковита заміна української парламентської еліти, оскільки з 31 депутата першої каденції переобралися лише 4. На його думку, на це вплинуло декілька чинників: по-перше, у 1928 р. активну участь у голосуванні взяло населення Львівського, Тернопільського та Станиславівського воєводств (обрали 42 депутатів), яке бойкотувало вибори 1922 р., а, по-друге, угодовські українські політичні сили Волинського, Поліського та Любельського воєводств, які на виборах 1922 р. провели до парламенту 20 депутатів, у 1928 р. на вибори йшли не єдиним табором, а розділилися на декілька окремих політичних сил, що суперничали між собою, і, як наслідок, здобули лише 10 мандатів послів та сенатора[50].

---

[44] Домагаймося української школи! *Свобода*. 1926. 15 серпня. С. 1–2; Коло університетської справи. *Свобода*. 1926. 22 серпня. С. 1.

[45] AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 2–3.

[46] Польський сойм і українські посли. *Свобода*. 1931. 4 січня. С. 3; Пеленський З. Між двома конечностями. С. 511; Feliński M. [pseud. Różycki Rajmund]. Ukraińcy w Polsce odrodzonej. Warszawa: Drukarnia P. K. O., 1931. S. 68.

[47] ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 827. Арк. 29–46; AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 200; Brzoza Cz. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej. *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Kraków, 1992–1993. T. 1–2. S. 155; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin: Wyd-wo UMCS, 1992. S. 127; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... S. 582, 585.

[48] Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). Львів, 1995. С. 40.

[49] Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій… С. 75.

[50] Szumiło M. Ukraińska elita polityczna… S. 25–26.

Наприкінці діяльності сейму другої каденції українські депутати розподілилися в парламенті так: до УПР, яка перебувала на самостійницьких позиціях, належало 26 послів (23 від УНДО, 2 від «Сельсоюзу» та безпартійний Володимир Зубрицький), до Української соціалістично-радикальної парламентської репрезентації, що була критично налаштована як до Польської держави, так і до Радянського Союзу, – 8, до клубів «Сельробу-правиці» та «Сельробу-лівиці» (єдність), які представляли прорадянську орієнтацію, – 4 та 2 відповідно, а пропольську орієнтацію представляло 5 послів, обраних за списками ББВР[51]. Михайло Західний сам сформував Клуб Української партії праці. Як зазначав дослідник Олександр Зайцев, українські парламентарі в сеймі другої каденції продемонстрували ті ж орієнтації, що й у попередньому: пропольську, прорадянську та самостійницьку[52].

З-поміж українських депутатів до керівних органів польського парламенту було обрано віцемаршалом сейму Володимира Загайкевича, а сенату – Михайла Галущинського, обидва від УНДО, а член від УСРП Дмитро Ладика став секретарем сейму. На відміну від сейму, де діяло декілька українських клубів, у сенаті українцям вдалося сформувати один Український сенатський клуб, до якого ввійшли ундовці, представник від УСРП Іван Макух і два білоруські сенатори[53]. Українські парламентарі мали своїх представників у всіх сеймових комісіях.

У сеймі другої каденції українські посли та сенатори критично оцінювали державну політику щодо українців й відкрито висловлювали опозиційне ставлення до польської влади. Так, парламентарі від УНДО у виступах демонстрували опозиційне ставлення до урядовців, критикуючи їх за полонізаційну та асиміляційну політику щодо українського населення Польщі. Зокрема, голова УПР Дмитро Левицький неодноразово наголошував на антиукраїнській політиці як ендецьких політичних сил, так і представників санаційного табору в політичній, економічній та освітній сферах[54]. Група поміркованих парламентарів, яка існувала в лоні УПР та виступала за «реальну політику», упродовж другої каденції парламенту залишалася в меншості. На опозиційних позиціях перебували також посли від українських лівих політичних сил, які зазначали, що перебуватимуть в опозиції до всіх польських урядів доти, допоки ті не визнають права українців на самовизначення. На цьому, зокрема, у своєму виступі в сеймі 30 березня 1928 р. наголошував посол від УСРП Д. Ладика. Депутат від цієї ж політичної сили Клим Стефанів зазначав, що повного національного і соціального визволення українці зможуть досягти лише у власній державі[55]. На яскраво виражених антиурядових позиціях перебували також посли від інших лівих

[51] Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej… S. 127; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... S. 588.

[52] Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій… С. 77.

[53] Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання… С. 41.

[54] Польська політика супроти українців: промова голови Української Парляментарної Репрезентації посла д-ра Дм. Левицького у соймі дня 5 грудня 1929 р., виголошена в часі загальної бюджетової дискусії. *Діло*. 1929. 10 грудня. С. 1–2, 11 грудня. С. 2–3; Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939. Szczecin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, 2006. S. 93–94.

[55] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 82–83.

партій, які, на зразок голови Клубу «Сельроб» Максима Чучмая та представника «Сельроб-лівиці», члена Комуністичної партії Західної України Кирила Вальницького, звинувачували ундовців і радикалів у прислужництві владі[56].

Як і в попередньому парламенті, у сеймі другої каденції українські депутати у виступах, поданнях та інтерпеляціях відстоювали національні, релігійні, освітні та мовні права українців. Запитами-інтерпеляціями вони миттєво реагували на неправомірні/дискримінаційні дії щодо українців, порушуючи в них актуальні політичні та соціальні проблеми, які хвилювали тогочасне українське суспільство, зокрема вказували на факти зловживань польської влади й місцевої адміністрації, вимагали притягнення винних до відповідальності тощо.

У діяльності значну увагу посли та сенатори зосереджували на соціально-економічній ситуації на українських теренах, що перебували під владою Польщі. Найбільше їх хвилювали проблеми, пов'язані з розвитком сільського господарства та добробутом українських селян. Критично оцінюючи соціально-економічну політику польських урядів та звинувачуючи їх у зубожінні українського селянства, посли наголошували на необхідності зменшення оподаткування селян, виділення коштів господарствам, постраждалим від стихійних лих та воєнних дій, селянам, які опинилися за межею бідності, інвалідам, дітям-сиротам, припинення незаконної вирубки лісів у Карпатах, надання державними банками кредитів українцям тощо. У виступах вони вимагали припинення переслідувань українських господарських товариств і виділення з державного бюджету субвенцій на забезпечення їхньої діяльності. Зокрема, йшлося про товариства «Сільський господар» та «Ревізійний союз українських кооператив», які не отримували жодної матеріальної допомоги від держави[57]. Щоб покращити економічне становище українського селянства південно-східних воєводств, посли на 45-му засіданні сейму 5 лютого 1929 р. та на 74-му 6 лютого 1930 р. вимагали відновлення знищених під час Першої світової війни земельно-кадастрових книг. Посол від УНДО Антін Кунько стверджував, що відновлення земельно-кадастрових книг є не лише правовим, а й економічним питанням, оскільки без цих книг дрібні господарі не могли отримати іпотечних кредитів на купівлю земельних ділянок[58].

Проблемними питаннями для українських послів від УПР залишалися спосіб реалізації земельної реформи і так звана колонізація українських теренів. Так, перебігу парцеляції великих земельних господарств на українських землях на 74-му засіданні сейму 6 лютого 1930 р. торкався А. Кунько. Він заявляв, що з віддалених регіонів Польської держави привозять людей, щоб забезпечити відсоткове зростання польського елемента на українських теренах, натомість українські селяни позбавлені можливості купувати земельні наділи для розширення своїх господарств, оскільки за це місцева влада вимагає від них зміни віросповідання на католицьке, а національності – на польську[59]. Українські парламентарі

[56] Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 367–368.

[57] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 132–133.

[58] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 45 pos. 5 lutego 1929 r. Łam. 52–53; Sejm II kadencji. Spr. sten. z 74 pos. 6 lutego 1930 r. Łam. 65.

[59] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 74 pos. 6 lutego 1930 r. Łam. 65.

критично оцінювали польську колонізаційну політику на українських землях і вважали, що в майбутньому вона зашкодить добросусідським відносинам між обома народами.

Найбільше претензій депутати висловлювали щодо діяльності МВіО. Порівнюючи тогочасний стан українського шкільництва з австро-угорською добою, вони, зважаючи на статистичні дані, наголошували на майже цілковитому знищенні україномовних навчальних закладів, оскільки значна їхня частина була ліквідована, а інші перетворені на утраквістичні[60]. Саме масове перетворення шкіл на утраквістичні, спричинене шкільним законом від 31 липня 1924 р., спричиняло гостру критику українських парламентарів. Виступаючи на 15-му засіданні 2 червня 1928 р., Володимир Целевич зазначав, що цей закон мав негативні наслідки для розвитку українського шкільництва, оскільки спричинив зменшення кількості україномовних шкіл у Галичині, на Волині, Поліссі та Холмщині[61]. Українські сенатори також висловлювалися проти нищення українських навчальних закладів, вносили інтерпеляції проти примусової зміни мови навчання в українських школах чи запровадження утраквізму[62].

Українські парламентарі критикували не лише положення про утраквізацію шкільництва, а й спосіб проведення передбачених шкільним законом 1924 р. шкільних плебісцитів, що, за їхніми словами, відбувалися в атмосфері взаємної ненависті[63]. Вони неодноразово наголошували на зловживаннях місцевої влади під час проведення плебісцитів. Зокрема, на випадках фальшування шкільними інспекторами та комендантами поліції декларацій за відкриття польських шкіл, небажанні місцевої влади засвідчувати підписи на українських деклараціях, агітаційній діяльності вчителів-поляків за школу з державною мовою навчання акцентував В. Целевич[64], а Д. Великанович вказував на численні факти фальшувань підписів на шкільних деклараціях, зміни національності населення ґмін з української на польську без згоди на це місцевого населення[65]. Сенаторка від УНДО Олена Кисілевська під час дискусії над бюджетом МВіО 25 лютого 1933 р. також навела низку прикладів зловживань місцевої влади, яка відмовляла батькам-українцям у праві внесення декларацій за рідну мову навчання, незаконно позбавляючи дітей Підляшшя, Лемківщини та Холмщини права навчатися рідною мовою[66].

Звинувачення українських парламентарів були небезпідставними. Наприклад, міністр освіти, відповідаючи на інтерпеляцію послів Українського сеймового клубу щодо зміни мови навчання з української на державну в школі с. Чесники Рогатинського повіту, з огляду на наведені докази, визнав, що зміна мови навчання була безпідставною, оскільки батьки місцевих учнів не внесли 20 декларацій за польську мову викладання. Як наслідок, школа знову стала

[60] Польський сойм. *Свобода*. 1929. 17 лютого. С. 2; Senat II kadencji. Spr. sten. z 5 pos. 21 czerwca 1928 r. Łam. 18.
[61] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 40–47.
[62] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 766–767, 798, 857.
[63] Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej… S. 135.
[64] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 41–42.
[65] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 15–16.
[66] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 265–267.

україномовною. Також міністр освіти скасував рішення кураторії Львівського шкільного округу (ЛШО) щодо зміни мови навчання в школі с. Обельниці Рогатинського повіту з української на утраквістичну як безпідставне і постановив запровадити українську мову навчання[67].

У полі зору українських парламентарів перебували також проблеми, пов'язані з українським приватним шкільництвом та позашкільною освітою. Так, посол від УНДО Михайло Струтинський під час виступу в сеймі наголошував на тому, що з державного бюджету не надходить жодних коштів на утримання українських приватних початкових шкіл, гімназій, учительських семінарій, професійних шкіл та різноманітних курсів, які фінансуються за кошти українців[68]. Перешкоджання кураторією ЛШО та місцевою адміністрацією відкриттю нових українських приватних навчальних закладів і переслідування чинних стало причиною внесення українськими парламентарями низки подань, в яких ті вимагали притягнення винних до відповідальності[69]. Особливе занепокоєння у парламентарів спричиняло перешкоджання діяльності чинних українських гімназій. Так, 22 травня 1928 р. сенатори внесли термінове подання щодо закриття п'яти вищих класів державної гімназії з українською мовою навчання в Станиславові[70]. Терміновість цього подання була розглянута на 25-му засіданні сейму 19 червня того ж року. Закриття цих класів референт освітньої комісії Януш Єнджеєвич (Janusz Jędrzejewicz) обґрунтовував демонстративною відмовою учнів старших класів гімназії брати участь в урочистостях до державного свята 3 травня, що й стало причиною рішення шкільної ради та МВіО[71]. Зауважу, що примусове залучення учнів-українців до державних святкувань спричиняло значну критику в українських депутатів, оскільки, на їхню думку, вони мали характер польських національних свят та часто ставали маніфестацією польського шовінізму[72]. Зокрема, М. Струтинський стверджував, що шляхом запровадження у школах урочистих відзначень державних свят влада намагається прищепити учням почуття польського патріотизму[73].

Українські посли часто порушували питання про некоректне поводження польських учителів з учнями-українцями, зокрема вносили скарги про побиття української молоді педагогами-поляками, заборону промовляння молитов українською мовою тощо. Набуло гостроти також питання функціонування шкільної адміністрації. Парламентарі від УНДО неодноразово скаржилися на позбавлен-

[67] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85812. T. 6. K. 236, 242.

[68] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 74 pos. 6 lutego 1930 r. Łam. 117.

[69] Sejm II kadencji. Druki. Nr 706; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 126.

[70] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 38.

[71] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 25 pos. 19 czerwca 1928 r. Łam. 9–10; Редько Ю. Станиславів – моє улюблене місто. *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*: у 3 т. Нью-Йорк; Київ; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. Т. 3 / ред. Ю. Гаєцький. С. 721–722.

[72] Промова М. Рудницької про закриття 5-и вищих класів державної гімназії в Станіславові з українською мовою викладання та внесення протесту проти примусової участі української молоді у польських національних святах. Зі стенограми 11-го засідання Сейму. 29 травня 1928 р. *Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи: збірник документів і матеріалів* / упоряд. М. Дядюк. Львів: б. в., 1998. С. 444; Senat II kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 9 marca 1929 r. Łam. 56.

[73] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 74 pos. 6 lutego 1930 r. Łam. 115.

ня української громадськості впливу на освітні процеси (українці мали в повітових шкільних радах зазвичай по одному представнику), політичну заангажованість шкільних інспекторів, які відстоювали інтереси поляків, натомість не дбали про розвиток української мови й культури[74].

У виступах українські парламентарі неодноразово привертали увагу до важкого становища українського вчительства. На 15-му засіданні 2 червня 1928 р. В. Целевич зазначав, що з 12 000 педагогів, які працювали в ЛШО, лише 2 880 були українцями[75]. Намагаючись поліпшити становище освітян, Д. Великанович за підтримки інших послів від УПР 31 березня 1928 р. вніс до сейму подання в справі нівелювання ст. 58 Закону «Про службові відносини вчителів» від 15 липня 1927 р., вимагаючи вилучення пункту про переведення педагогів на інше місце праці, з огляду на «добро школи»[76]. Він акцентував на тому, що цей припис влада використовує в політичних цілях[77]. Посол від ППС Юліан Смуліковський (Julian Smulikowski) також вважав цей припис великою помилкою, вимагав замінити його детальним окресленням випадків, коли вчитель міг бути переведений до іншої школи[78]. Однак парламентська більшість не підтримала цих вимог, після тривалого обговорення на цьому ж засіданні сейм прийняв поправку, яка лише доповнила попередній пункт вимогою про переведення учителів на підставі попереднього висновку скликаної при Шкільній окружній раді спеціальної комісії. Така поправка не задовольнила українських парламентарів[79].

Оскільки проблема з переведенням українських педагогів на етнічні польські терени залишалася невирішеною, то у виступах посли неодноразово до неї поверталися. Так, Мілена Рудницька на 82-му засіданні сейму 28 лютого 1930 р. зазначала, що переведення українських учителів, виходячи з «інтересів школи», стало тією зброєю, яку влада використовувала в боротьбі проти національно свідомих українських педагогів[80]. Схожі думки висловлювала сенаторка О. Кисілевська, наголошуючи, що українських педагогів часто безпідставно переводили на етнічні польські терени або умисне не приймали на роботу українців-випускників учительських семінарій[81]. Примусового переведення учителів на етнічно польські землі у виступах торкався й Д. Великанович[82].

Українські посли, як і представники від національних меншин, неодноразово порушували питання про неофіційний *numerus clausus* на деяких факультетах польських вищих навчальних закладів, що змушувало молодь, зокрема українську, виїжджати на навчання за кордон, а після повернення роками чекати на нострифікацію дипломів або заново складати всі іспити[83]. Це певною мірою

---

74 Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 20; Senat II kadencji. Spr. sten. z 30 pos. 12 marca 1930 r. Łam. 87–92; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 126.

75 Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 44.

76 Sejm II kadencji. Druki. Nr 30; Ibid. Nr 637.

77 Sejm II kadencji. Spr. sten. z 82 pos. 28 lutego 1930 r. Łam. 28–29.

78 Ibid. Łam. 35–36.

79 Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 127.

80 Sejm II kadencji. Spr. sten. z 82 pos. 28 lutego 1930 r. Łam. 50–53.

81 Senat II kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 9 marca 1929 r. Łam. 56–57.

82 Польський сойм. *Свобода*. 1929. 17 лютого. С. 2.

83 Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 127.

ускладнювало працевлаштування української молоді в середніх навчальних закладах, оскільки їхні дипломи польська влада не визнавала. З огляду, на це українські парламентарі та сенатори вимагали внесення змін до законів щодо кваліфікації педагогів середніх навчальних закладів[84]. Єдиним виходом зі ситуації, що склалася, українські посли вважали заснування українського університету у Львові. Зокрема, на цьому наголошував В. Целевич у виступі 2 червня 1928 р.[85]. Відповідно до ст. 4 законопроєкту, поданого Українським сеймовим клубом 19 червня 1928 р., університет мав складатися зі семи факультетів: греко-католицької теології, православної теології, права і політичних наук, математично-природничого, гуманітарного, медичного та технічно-агрономічного. Згідно зі ст. 9, відкриття університету мало відбутися не пізніше 1 січня 1929 р. На покриття витрат, пов'язаних з його заснуванням, посли пропонували закласти у бюджеті на 1928/1929 рр. 2,5 млн зл. (ст. 8). Стаття 5 передбачала, що уряд збудує нові університетські приміщення упродовж 3 років[86]. Польська сеймова більшість визнала це подання демонстративним через нереальні терміни відкриття університету.

Спільно з парламентарями від національних меншин українські посли 1929 р. долучилися до розробки закону про шкільництво для непольського населення, подавши свій законопроєкт, який передбачав створення посади «міністра-українця», якого мав призначати президент. Цей міністр був би рівноправним членом Ради Міністрів і мав би право вето щодо розпоряджень президента. У справах українського шкільництва він зрівнювався у правах із міністром освіти щодо видання розпоряджень, декретів, оголошення сеймом ухвалених законів тощо. Усі начальники відділів, візитатори та референти для українського шкільництва при МВіО мали бути українцями. Бюджет для розвитку українських навчальних закладів становив би окрему позицію у бюджеті МВіО. Влада II інстанції на українських теренах мала поділятися на українську та польську, також планували створити дві окремі шкільні краєві ради – для українців і поляків. Українських учнів мав навчати український учитель[87]. Однак цей законопроєкт не був реалізований.

У виступах українські посли також висловлювалися за необхідність укладання окремих навчальних програм для українського шкільництва, оскільки уніфіковані програми враховували потреби лише польської молоді. Законодавці звертали увагу на недосконалість змісту підручників, за якими навчалися українські діти. 19 лютого 1929 р. українські посли внесли законопроєкт про навчальні програми для шкіл з українською мовою викладання, який передбачав, що для українських державних і приватних навчальних закладів усіх типів будуть укладені окремі навчальні програми[88]. Задля цього мала бути створена спеціальна комісія, яка б складалася на 1/3 із представників МВіО, а на 2/3 – з

[84] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 35 pos. 5 grudnia 1928 r. Łam. 16–17; Senat II kadencji. Spr. sten. z 5 pos. 21 czerwca 1928 r. Łam. 24–25.

[85] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 45–46.

[86] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 62.

[87] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 167–179.

[88] Sejm II kadencji. Druki. Nr 463.

представників Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) і товариства «Рідна школа». Однак цей проєкт закону не отримав підтримки освітньої комісії, тому й не потрапив на розгляд сейму[89].

Українські парламентарі неодноразово висловлювалися проти вживання в шкільництві та адмініструванні понять «руський» і «русинський». Виступаючи на 15-му засіданні 2 червня 1928 р., В. Целевич наголосив на неприйнятності заміни поняття «український» на «руський» чи «русинський», оскільки це «провокація національної гідності»[90]. 15 червня того ж року Український сеймовий клуб вніс до сейму подання про правову регламентацію вживання поняття «український» замість «руський» у всіх законах і підзаконних актах, розпорядженнях органів державної та місцевої влади, шкільних підручниках та офіційних виданнях. Ним закріплювалося вживання понять «українець» і «український». Законопроєкт вимагав внести зміни до восьми чинних законодавчих актів, зокрема до мовного закону 1924 р. Однак це подання так і не було розглянуте[91]. 13 листопада 1928 р. Лев Бачинський від імені українських депутатів висловився проти заміни назви «Галичина» на «Малопольща», оскільки вона не мала жодного історичного підґрунтя[92].

Перешкоджання діяльності української преси також не залишилося поза увагою парламентарів. Зокрема, ще на початку квітня 1928 р. депутат від УСРП Д. Ладика вніс із цього приводу дві інтерпеляції[93]. Цю проблему посли також порушували у виступах із парламентської трибуни. Зокрема, В. Загайкевич на 47-му засіданні 7 лютого 1929 р. акцентував на протиправній конфіскації тиражів українських видань, зазначивши, що найбільше від цього постраждала преса УНДО: «Діло», «Свобода» та «Новий час»[94]. У лютому 1929 р. українські посли подали свій законопроєкт щодо внесення змін до ст. 73 Розпорядження Президента Речі Посполитої від 10 травня 1927 р. Пропонувалося зобов'язати місцеву владу повідомляти редакцію про конфіскацію тиражу не пізніше як через 3 год після отримання обов'язкового екземпляра – для газет, та через 24 год – для журналів. Однак цей законопроєкт був поданий в адміністративну комісію, де залишився без розгляду[95].

Загальне обурення в українських парламентарів і загалом в української громадськості Польщі спричинило обмеження прав української мови, порівняно з австро-угорським періодом. Так, посли неодноразово порушували питання вживання української мови в сеймі та сенаті Польщі, вимагаючи внесення змін до регламенту, оскільки в австрійську добу як в Імперській Раді,

---

89 Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 129.

90 Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 40–47.

91 Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Archiwum PAN). Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 5; Sejm II kadencji. Druki. Nr 194; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 129.

92 Sejm II kadencji. Spr. sten. z 29 pos. 13 listopada 1928 r. Łam. 36.

93 Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 368; Боднар О. Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1928–1930). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції:* зб. наук. праць. Київ: Ліра-К, 2015. С. 70.

94 Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 116.

95 Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 118–119.

так і в Галицькому крайовому сеймі, депутати мали право виступати рідною мовою. Внесене ними відповідне подання було розглянуте на регламентній комісії, однак його підтримали лише посли від національних меншин, ППС і ПСЛ «Визволєнє», натомість більшість відкинула[96]. Втратою попередніх здобутків стала заборона військовослужбовцями Війська Польського вживати українську мову, проти чого у виступах висловлювався, зокрема Василь Бараник[97]. Обмеження прав української мови в судочинстві також спричинило хвилю обурення в українських парламентарів. Порівнюючи правовий статус української мови в Австро-Угорщині та міжвоєнній Польщі, В. Загайкевич наголошував, що, відповідно до австро-угорського законодавства, українці мали право вживати рідну мову в усній формі та на письмі у всіх інстанціях, а суди були зобов'язані видавати постанови, повістки, офіційні засвідчення, ухвали та вироки, вести протоколи мовою звернення, тобто українською, у всіх написах всередині чи ззовні судових будівель дозволялося розміщувати вивіски українською, натомість польська влада позбавила українців такого права[98]. Значній критиці посли піддали Закон «Про офіційну мову в судах, прокуратурі та нотаріаті»[99], ухвалений сеймом 31 липня 1924 р. Правові норми цього закону, які стосувалися державної мови, мали чітко визначений імперативний характер. Натомість норми, що визначали мовні права національних меншин, радше були сформульовані, як правові можливості, та не були обов'язковими[100]. Зокрема, українці могли отримати рідною мовою рішення суду у справі, переклад обвинувального акту чи відповідь на своє звернення лише після заявленого прохання. Також вони мали право послуговуватися рідною мовою, даючи свідчення і подаючи скарги до судів і прокуратур. Однак дуже рідко судові рішення писали українською мовою, оскільки зазвичай судді виправдовувалися незнанням мови, браком відповідно підготованого офісного персоналу чи відсутністю друкарських машинок з українським шрифтом. Гострою проблемою було також кадрове забезпечення судів та прокуратур. На думку послів, влада перешкоджала працевлаштуванню українських правників саме з політичних міркувань. До прикладу, з-поміж 11 голів окружних судів лише 2 були українцями. Намагаючись покращити правовий статус української мови в судочинстві, в січні 1929 р. посли внесли подання щодо новелізації ст. 82 Закону «Про офіційну мову в судах, прокуратурі та нотаріаті», у якій хотіли прописати пункт, відповідно до якого на території суду, де проживало понад 20 % представників національних меншин, суддями могли бути призначені лише ті кандидати, які володіли мовою цієї меншини. Однак змін до статті не було внесено,

[96] Внесення Укр Клюбу у справі укр. мови в нарадах сойму. *Діло*. 1929. 21 грудня. С. 3.

[97] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 119.

[98] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 117.

[99] Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatu. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1924. Nr 78. Poz. 757. S. 1206–1207.

[100] Марковський В. Я. Законодавство та судова практика Другої Речі Посполитої щодо статусу української мови у Східній Галичині в міжвоєнний період (1919–1939 рр.): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2014. С. 9.

оскільки сейм прийняв резолюцію, якою закликав уряд «по можливості» призначати суддями тих осіб, які володіють мовами меншин[101].

Важливе місце в діяльності українських послів займало питання функціювання органів місцевого самоврядування у Галичині. Вони звинуватили владу у фактичній ліквідації самоврядування, яке було добре розвинуте за часів Австро-Угорської імперії. У виступах та інтерпеляціях посли критикували владу за неналежну організацію виборів до ґмінних сільських і міських рад, вказували на численні зловживання польських урядовців, через які не були враховані голоси українських виборців. Українські парламентарі підтримали законопроєкт про зміну виборчих ординацій до рад ґмінних, міських і повітових у південних воєводствах, внесений послами від ППС та ПСЛ «Визволєнє» в січні 1929 р., однак він так і залишився на розгляді адміністративної комісії[102].

Належну увагу посли приділяли також релігійним питанням. Так, політику польської влади щодо Української Греко-Католицької Церкви у виступі 7 лютого 1929 р. під час обговорення бюджету МВіО критикував посол від УНДО о. Володимир Пелліх. Згадавши про так званий сокальський кордон, він звинуватив владу в недопущенні греко-католицького духовенства на терени Холмщини та Волині, наголосив на переслідуванні греко-католицьких священників за їхню активну громадську діяльність, за відстоювання ними права українських дітей і молоді навчатися рідною мовою, навів факти спонукання урядовцями місцевої адміністрації як священників, так і простих українців, які хотіли працевлаштуватися на державну службу чи затвердити контракт із купівлі земельного наділу, до зміни обряду з греко-католицького на римо-католицький тощо. Не оминув увагою В. Пелліх і питання, пов'язаного зі вживанням греко-католицькими священниками української мови в метричних книгах, книгах цивільного стану та кореспонденції з владою, що викликало спротив з боку урядовців[103].

У виступах та поданнях депутати від УПР, попри те, що більшість із них сповідувала греко-католицизм, акцентували також на проблемах Православної Церкви Польщі. Сергій Хруцький, єдиний посол від УНДО, який сповідував православ'я, неодноразово наголошував на кривдах, завданих Православній Церкві. Під час дискусії над бюджетом МВіО на 15-му засіданні 2 червня 1928 р., проаналізувавши політику міжвоєнної Польщі щодо православ'я, він зауважив, що, всупереч протестам українців, владою з 1918 р. по 1922 р. було закрито близько 600 церков, а 150 перейшло в тимчасове користування римо-католиків. Водночас посол наголосив, що в бюджеті МВіО закладалися мінімальні кошти на потреби Православної Церкви, на половину менше від необхідних, також він закидав владі перешкоджання українізації Церкви, підтримку російського елемента в середовищі вищого православного духовенства, втручання у внутрішньоцерковні справи тощо[104]. Стосовно останнього звинувачення, то 15 січня 1930 р. посли від УПР внесли термінове подання щодо протиправного

[101] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 123.

[102] Ibid. S. 120–121.

[103] ЦДІАЛ України. Ф. 392. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 13–14; Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 73–76.

[104] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 91–93.

втручання світської влади у внутрішні справи Церкви, однак ця проблема залишилася без розгляду[105]. Також парламентарі критикували владу за руйнування закритих будівель православних храмів, які потребували ремонту, що траплялося на Холмщині та Любельщині у 1929–1930-х роках[106].

Підсумовуючи діяльність українських парламентарів у сеймі другої каденції, І. Макух зазначав, що «промови польських соціалістів та українських послів були гострі», однак «польська сеймова більшість нічого собі не робила з гострих промов українських послів», натомість «провалювала всі домагання і внески українських послів і сенаторів»[107].

Парламент третьої каденції (1930–1935)

Листопадові вибори 1930 р. до польського парламенту третьої каденції відбулися за вкрай несприятливих для українських політичних партій умов. Напередодні виборів польський уряд провів брутальну акцію «пацифікації», яка була офіційною відповіддю на саботажні дії українців, до того ж мала на меті змусити українських виборців голосувати за списки ББВР. З тією ж метою проведено арешти українських громадсько-політичних діячів, переважно колишніх послів, зокрема представників УСРП (в ув'язненні перебували Андрій Гривнак, Семен Жук, Дмитро Ладика, Антон Нивинський, Микола Рогуцький та ін.)[108]. Водночас влада анулювала список «Сельробу-єдність», і, як наслідок, єдиним українським загальнодержавним списком був «Український і білоруський виборчий блок». Усі ці події негативно вплинули на результати виборів. «Український і білоруський виборчий блок» здобув у Галичині лише 30,8 % голосів виборців, а на Волині – 12,6 %. Радянофільські «Сельроб-єдність», «Сельроб» та Українська партія праці, які виставили локальні списки, набрали лише по кілька тисяч голосів[109]. Загалом інтереси українців у сеймі представляло 26 депутатів. Зокрема, УНДО отримало 17 місць у сеймі та 3 в сенаті, а УСРП – 3 й 1 відповідно. Українські парламентарі сформували два клуби: Український клуб на чолі з сенатором Антіном Горбачевським, а згодом – Дмитром Левицьким (17 українських послів та білоруський Фабіан Яремич) і Клуб українських соціалістів-радикалів під керівництвом сенатора І. Макуха (3 депутати)[110]. Ще шестеро українців з Волині, обраних за державними списками, належали в сеймі до ББВР[111]. Саме вони долучилися до створення 1931 р. Української парламентської репрезентації Волині (УПРВ), яка представляла інтереси ВУО[112].

Зауважмо, що в окреслений період українська парламентська політична еліта демонструвала певну сталість, оскільки з 57 парламентарів другої каденції до

---

[105] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 67 pos. 15 stycznia 1930 r. Łam. 69–70.

[106] Sejm II kadencji. Spr. sten. z 75 pos. 7 lutego 1930 r. Łam. 40–43.

[107] Макух І. На народній службі. Детройт: Видання Української Вільної Громади Америки, 1958. С. 308, 378.

[108] Боднар О. М. Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії… С. 12.

[109] Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій… С. 77.

[110] Виборчі висліди. *Діло*. 1930. 18 листопада. С. 3; Brzoza Cz. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 155–156; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej… S. 140.

[111] Ukraińcy. Życie parlamentarne. *Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 1. S. 87; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... S. 599; Пуйда Р. Б. Українське національно-демократичне об'єднання 1928–1939 рр. у польському парламенті. *Молодий вчений.* 2014. № 1(3). С. 49.

[112] Szumiło M. Ukraińska elita polityczna… S. 24.

сейму та сенату третьої каденції було повторно обрано 19 осіб, що становило 33,3 %. Такі результати частково були наслідком того, що, починаючи з 1928 р., інтереси української громадськості в парламенті Польщі представляли члени УПР, які переважно складалися з досвідчених діячів УНДО. Підтвердженням цьому, наприклад, слугує те, що з-поміж 20 членів УПР третьої каденції попередній досвід парламентської діяльності мало 15 послів[113].

Риторика виступів українських парламентарів від УПР у сеймі третьої каденції була значно стриманішою, аніж послів попередньої каденції. Зокрема, у звіті Міністерства внутрішніх справ Польщі (МВС) зазначалося, що цього разу Український клуб утримався від складання політичних декларацій, вступивши в площину змістовної критики[114]. Значний вплив на зміну риторики послів від УПР мав IV Народний з'їзд УНДО, що відбувся наприкінці березня 1932 р., який засвідчив початок зміни політичного курсу партії, що обрала нову політичну тактику, суть якої зводилася до тимчасової відмови від гасел незалежності й соборності та заміни їх вимогою національно-територіальної автономії для всіх українських земель міжвоєнної Польщі[115]. Водночас посли від УНДО дедалі виразніше схилялися до досягнення порозуміння з польськими політиками, необхідності нормалізації українсько-польських відносин, що й відбулося 1935 р.[116]. Щодо депутатів від лівих українських партій, то вони залишалися в опозиції до влади впродовж усієї каденції сейму. У виступах, інтерпеляціях та поданнях вони гостро критикували урядовців за недотримання прав українців на вільне використання рідної мови в освітній сфері, судочинстві, нищення національного шкільництва, перешкоджання українським громадянам у поданні декларацій за рідну мову навчання, незаконне оподаткування та переслідування українських культурно-освітніх товариств, переведення з політичних мотивів учителів-українців на етнічно польські терени тощо[117].

Парламентську діяльність у сеймі третьої каденції українські посли та сенатори від усіх українських політичних партій розпочали з розгляду проблеми «пацифікації». Саму акцію вони вважали необґрунтованою та такою, яку нічим не можна виправдати. Петиції до Ліги Націй, інтерпеляції й промови депутатів стосувалися надання відшкодувань жертвам репресій, критики політики

[113] Ibid. S. 25–26.

[114] Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1931 roku. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1931. S. 6.

[115] Калиняк Л. політичні суперечності між УНДО та ОУН і поляризація українського руху в Польщі (1932–1935). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2012–2013. Вип. 13–14. С. 549.

[116] Габлевич Б. Ліквідація гімназії. *Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998* / підбір, упоряд. та ред. текстів і комент. С. Яреми. Тернопіль; Львів, 1998. С. 66; Виступ М. Рудницької про обставини закриття гімназій у Рогатині і Дрогобичі та внесення вимог про скасування Міністерством освіти обвинувачення їх у антидержавній діяльності. Зі стенограми 41-го засідання Сейму. 18 грудня 1931 р. *Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи: збірник документів і матеріалів* / упоряд. М. Дядюк. Львів: б. в., 1998. С. 486; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 166.

[117] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85813. K. 13–17, 98–103; Ajnenkiel A. Historia sejmu polskiego… S. 341.

польської влади, покарання винних в організації масових погромів[118]. Так, 1 січня 1931 р. на засіданні бюджетної комісії з критикою політики Польщі виступив посол від УСРП Михайло Матчак. Він наголосив, що під час «пацифікації» незаконно нищилося майно українців, ліквідовувалися національні культурно-освітні товариства та організації, а також кооперативи. Проблему «пацифікації» на засіданні адміністративної комісії сенату 28 січня того ж року порушив сенатор від УРСП І. Макух[119]. Водночас на 7-му засіданні сейму 26–27 січня 1931 р. належна увага була приділена поданню Українського клубу з приводу «пацифікації» в Галичині, у якому вимагалося об'єктивне розслідування та притягнення всіх винних до відповідальності[120]. Схоже подання за підтримки представників від ППС внесли також українські сенатори. Однак польська більшість відкинула ці подання. 17 березня 1931 р. українські посли внесли інтерпеляцію щодо зловживань державної поліції на теренах Тернопільського воєводства у вересні 1930 р. Депутати навели докази, що «пацифікацію» проводили навіть у тих селах, в яких не було жодних акцій саботажу. На їхнє переконання, такі дії влади мали на меті обмежити діяльність патріотично налаштованих українців[121].

Навіть освітні питання, яких торкалися українські посли, так чи так були пов'язані з «пацифікацією». Наприклад, 13 січня 1931 р. до сейму було внесено подання про необхідність скасування чинності розпоряджень МВіО, які стосувалися закриття приватних гімназій «Рідної школи» в Рогатині та Дрогобичі, а також про відновлення діяльності чоловічої гімназії з українською мовою навчання в Тернополі[122]. Ці подання впродовж десяти місяців очікували розгляду в освітній комісії й лише 18 грудня 1931 р. потрапили на обговорення в сейм, де викликали бурхливу дискусію. Позицію Українського клубу підтримали посли від єврейських і німецьких партій, ППС, а представники від Національного клубу утрималися від голосування.

Як і в попередніх каденціях сейму, посли у виступах наголошували на політичних переслідуваннях українців, безпідставних арештах активних громадсько-політичних діячів, зубожінні українського селянства, антиукраїнській земельній та кредитній політиці, нищенні українського шкільництва, перешкоджанні діяльності українських культурно-просвітницьких і господарських товариств тощо. Зокрема, Д. Левицький у виступі 4 лютого 1932 р. звинуватив

---

[118] Детальніше див.: ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 553. Арк. 16; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 256; N. S. Sprawa ukraińska w Genewie. *Nasz Przegląd*. 1931. 6 lutego. S. 3; Sejm uznaje zarządzenia na terenie Galicji Wschodniej. *Nasz Przegląd*. 1931. 22 stycznia. S. 5; Momot W. Ukraińskie przedstawicielstwo parlamentarne w Sejmie i Senacie w latach 1935–1939. *Studia Historyczne*. Kraków, 1999. T. 42. Nr 3. S. 402–416; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 147.

[119] З польського сойму. *Свобода*. 1931. 18 січня. С. 2; Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 379.

[120] Sejm III kadencji. Spr. sten. z 7 pos. 26–27 stycznia 1931 r. Łam. 32–35; Шептицька Л. Б. Громадсько-політична діяльність Степана Барана (1879–1953): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний лісотехнічний університет України. Львів, 2008. С. 141.

[121] AANZesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 112–122.

[122] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 281–282; Sejm III kadencji. Druki. Nr 60; Ibid. Nr 61; Ibid. Nr 62; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 156.

державну адміністрацію у зловживаннях та безправ'ї щодо українців, нищенні україномовних навчальних закладів, недопущенні української молоді у Львівський університет, закритті філій українських товариств, зокрема «Просвіти», «Сокола» тощо, зауваживши, що така політика влади може призвести до загострення українсько-польських відносин[123].

Проблеми українського шкільництва та становища українських педагогів і надалі залишалися в центрі уваги українських парламентарів. Так, у виступі 10 лютого 1931 р. Д. Великанович наголошував на занедбаному стані українського початкового та середнього шкільництва, а також на недопущенні владою українського вчительства до виховання освіченої верстви. Депутат вимагав відновлення навчання у закритих українських гімназіях Рогатина, Дрогобича тощо. Він звинуватив урядовців у спробі асимілювати український народ[124].

Проблеми українського учительства залишалися актуальними упродовж усієї каденції сейму. Так, 24 лютого 1931 р. на засіданні освітньої комісії Д. Великанович порушив питання примусового переведення українських педагогів на етнічні польські землі та вимагав внесення змін до чинного законодавства[125]. 20 вересня 1933 р. В. Загайкевич і Д. Великанович подали МВіО протест щодо переведення українських учителів та безпідставні відмови кураторії ЛШО підтверджувати повноваження освітян «Рідної школи», а також щодо запровадження лемківського букваря в державних школах Лемківщини[126].

У лютому–березні 1931 р. українські парламентарі брали активну участь в обговоренні проєктів законів «Про шкільний устрій» та «Про приватні школи й наукові та виховні заклади». Вони виступили з критикою законопроєкту «Про шкільний устрій», який передбачав скасування двох перших класів гімназії та поділ середньої школи на чотирикласну гімназію і двокласний ліцей, оскільки лише закінчення початкової школи другого ступеня (шість класів) давало право вступу до гімназії. На думку депутатів, такі заходи ускладнювали доступ до середньої освіти вихідцям із сіл, зокрема на цьому наголошували М. Рудницька та В. Загайкевич[127]. Д. Великанович зазначав, що оскільки МВіО не дало українським парламентарям змоги ознайомитися з цим проєктом закону, то вони не готові вносити поправки[128]. Натомість депутати від УСРП запропонували внести до цього проєкту закону низку поправок: враховувати при укладанні програм для шкіл потребу навчання історії й географії національних меншин; до укладання програм залучати наукові установи меншин (для українців – НТШ у Львові); засновувати ліцеї з українською і білоруською мовами навчання. Однак закон «Про шкільний устрій» був ухвалений без урахування цих поправок[129].

---

123 Sejm III kadencji. Spr. sten. 48 pos. 4 lutego 1932 r. Łam. 41–43.

124 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 2.

125 Ibid. K. 1488–1494.

126 Півень А. В. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича (1876–1949): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2011. С. 159.

127 Там само. С. 153.

128 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1511–1512.

129 Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 380–381.

Урядова спроба реформувати освітню сферу шляхом внесення в січні 1932 р. законопроєкту про зміни в організації державного та приватного шкільництва викликала спротив не лише українців, а й представників усіх національних меншин. Цей законопроєкт було внесено на розгляд сейму разом із двома іншими проєктами законів, які стосувалися реформування місцевого самоврядування і польської військової колонізації. Українські, німецькі та єврейські посли намагалися завадити ухваленню цих законів, наголошуючи на тому, що ті суперечать міжнародним договорам і конституційним актам Польської держави. На засіданні освітньої комісії 24 лютого того ж року Український клуб у спільній заяві вимагав відкликання законопроєкту про приватне шкільництво. На засіданні комісії 26 лютого Д. Великанович вніс подання про вилучення проєкту закону «Про приватні школи та навчальні й виховні заклади» з порядку денного перед початком дискусії по суті, бо він суперечив ст. 100 і 117 Конституції 1921 р., а також ст. 8 Малого Версальського договору. Подання підтримали всі клуби, окрім ББВР[130]. На 61-му засіданні сейму 26 лютого 1932 р. критичні зауваження щодо законопроєкту висловила М. Рудницька, зазначивши, що «зі становища розвитку української освіти та культури, проєкт є крайнє шкідливий»[131]. Вона акцентувала на полонізаційному характері шкільної політики, на спробі усунути українську громадськість від впливу на виховання власних дітей[132]. У відповідь на спробу більшості прийняти законопроєкти щодо реформування загального та приватного шкільництва, місцевого самоврядування і польської військової колонізації Центральний Комітет УНДО прийняв ухвалу від 12 березня 1932 р., в якій зазначалося, що ці проєкти законів «покликані загальмувати розвиток українського народу у сфері самоуправління, господарській та культурно-освітній. Вони суперечать міжнародним зобов'язанням Польщі... та навіть постановам польської Конституції»[133]. Попри протести українців і представників від національних меншин, більшість підтримала ці законопроєкти.

Проблеми національного шкільництва залишалися актуальними для українських послів упродовж усієї каденції сейму. Так, на засіданні 3 листопада 1932 р. Д. Левицький акцентував на погіршенні становища українців як в економічній, так і освітній сферах. Змінити цю ситуацію, на його думку, могло надання автономії всім українським землям у складі Польської держави. Він пов'язав причини участі української молоді в різноманітних саботажних акціях із застосуванням принципу *numerus clausus* щодо українських студентів у вищих навчальних закладах, масовим безробіттям серед українських випускників гімназій (кількість яких сягала 3 тис.). Доповідач також розкритикував закон про державне і приватне шкільництво 1932 р., який, на його думку, був покликаний ліквідувати державні та приватні україномовні навчальні заклади. Підтвердження цього

[130] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1520–1521; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 358.

[131] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. S. 1517–1518.

[132] Sejm III kadencji. Spr. sten. z 61 pos. 26 lutego 1932 r. Łam. 42; Потіха О. Б. Українське шкільництво в ретроспективі парламентської діяльності Мілени Рудницької. URL: http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/17774

[133] Цит. за: Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 171.

Д. Левицький убачав у закритті 13 відділів перших класів в українських гімназіях, оскільки було відкрито лише 2 відділи п'ятих класів. Також в утраквістичних державних гімназіях ліквідовано другі класи. Не оминув критикою посол і політики регіоналізму, яку влада провадила щодо українців. Так, за його словами, урядовці намагалися полонізувати українців Холмщини та Підляшшя, з лемків сформувати окремий народ, а на Волині ліквідувати всі українські товариства, замінивши їх тими, що підпорядковувалися ВУО[134].

Українські парламентарі порушили й питання відкриття українського університету. 18 лютого 1933 р. С. Хруцький наголосив на невиконанні Польщею закону від 1922 р. про воєводське самоврядування, на підставі якого українці могли б вільно розвивати власне початкове, середнє та вище шкільництво[135]. 21 лютого того ж року, під час обговорення законопроєкту про вищі навчальні заклади, В. Загайкевич запропонував внести поправку до ст. 2, яка передбачала включення постанови про відкриття українського університету[136]. Хоч поправку й підтримали посли від ППС, зокрема на цьому наголосив у виступі Станіслав Дюбуа (Stanisław Dubois), зазначивши, що вони визнають право меншин на культурний розвиток, однак вона була відхилена більшістю[137]. 19 вересня того ж року українські посли В. Загайкевич і Д. Великанович подали міністрові освіти «Меморіал у справі української молоді у вищих навчальних закладах», в якому наголосили на невиконанні Польщею закону від 1922 р., що передбачав відкриття українського університету. Депутати звернулися до міністра освіти з проханням вплинути на те, щоб сенати вищих навчальних закладів не створювали штучних перешкод для вступу української молоді; щоб поняття «український» на означення національності було визнане не лише у вищих навчальних закладах, а й у всіх державних школах; щоб українська молодь була зрівняна з польською в отриманні стипендій і субвенцій[138]. Однак цей «Меморіал» не був узятий урядовцями до уваги, тому вимоги українських парламентарів залишилися нереалізовані.

Звинувачення польської влади в проведенні антиукраїнської політики звучали з уст українських радикалів упродовж усієї каденції сейму. Так, під час обговорення бюджету у грудні 1934 р. радикали наголошували на антиукраїнськості проєкту бюджету, зокрема М. Матчак значну частину виступу присвятив проблемі «сокальського кордону», звинувативши владу в забороні відкриття на окреслених теренах філій товариств, які легально діяли в Галичині. На позбавленні населення Волині, Полісся та Холмщини власних культурно-освітніх установ та національних шкіл наголосив І. Макух. У сеймовій промові соціаліст-радикал Д. Ладика вказав на зростання рівня неграмотності серед українців, відсутність достатньої кількості українських державних і приватних шкіл[139].

---

[134] Sejm III kadencji. Spr. sten. z 70 pos. 3 listopada 1932 r. Łam. 56–61.
[135] Sejm III kadencji. Spr. sten. z 90 pos. 21 lutego 1933 r. Łam. 10–13.
[136] Ibid. Łam. 12–14.
[137] Ibid. Łam. 15–16.
[138] Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 76–78.
[139] Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 383–385.

Серед низки проблем, які намагалися вирішити українські парламентарі третього скликання, також було питання про необхідність покращення становища інвалідів війни. Відповідне подання депутати від УПР внесли 22 січня 1932 р., у якому закликали уряд ухвалити зміни до закону від 18 березня 1921 р., що стосувався прав людей з інвалідністю. Посли наголошували на необхідності доповнити списки інвалідів війни, які мали право на отримання пенсії, тими військовими, котрі служили в українських арміях під час польсько-української та радянсько-української війн. Пропозиції українських парламентарів частково були враховані в урядовому законопроєкті, що стосувався прав людей з інвалідністю. Як наслідок, цей законопроєкт став одним із небагатьох урядових проєктів, за який віддали свої голоси українські посли[140].

Поза увагою українських парламентарів не залишилося обговорення проєкту нової Конституції. Зокрема, на засіданні конституційної комісії 13 грудня 1934 р. сенатор А. Горбачевський від імені Українського клубу вніс подання, в якому пропонувалося внести до Конституції положення про надання землям, на яких переважає українське населення, територіальної автономії з крайовим сеймом, урядом, адміністрацією, судочинством, шкільництвом, казначейством та територіальними збройними силами. Однак більшість відкинула цю пропозицію, тому українські парламентарі висловилися проти цього законопроєкту[141].

Попри те, що польські панівні кола ігнорували спроби українських політиків досягти порозуміння, влітку 1935 р. В. Мудрий і В. Целевич продовжували переговори з польською стороною, мета яких – довести до нормалізації польсько-українські відносини. Серед причин, які спонукали їх до цього, парламентарі називали: неможливість українців вести боротьбу на різних фронтах; необхідність порятунку українців від нищення їх радянською Росією (репресії та голодомор в УРСР); збереження національного середовища в Польщі з метою відновлення української державності. Як зазначав дослідник Ярослав Комарницький, на тактику українських депутатів певною мірою вплинула й політика Німеччини, яка 1934 р. уклала з Польщею договір про ненапад. В українських політиків зародилася надія на створення антирадянського блоку центральноєвропейських держав, до якого вони прагнули приєднатися[142]. Попри позицію польської сторони, яка уникала конкретних зобов'язань, а лише обіцяла припинити різкий антиукраїнський курс, у 1935 р. вдалося започаткувати так званий період нормалізації польсько-українських відносин, за основу якого було взято результати тривалих таємних переговорів польських політиків із діячами Українського клубу[143].

---

[140] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 171.

[141] Ibid. S. 186.

[142] ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 5–7; Centralne Archiwum Wojskowe. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.371.10/A.71. K. 234; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого в проведенні політики «нормалізації» українсько-польських відносин (1935–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 204–205.

[143] Детальніше див.: Витвицький С., Баран С. Українські землі під Польщею. *Енциклопедія українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. Т. 1. С. 563; Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk.: Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 431–454.

Парламент четвертої каденції (1935–1938)

За підсумками виборів у вересні 1935 р. українці здобули 19 мандатів до сейму та 5 до сенату (14 послів в УПР (12 від УНДО та по 1 від Української народної обнови та Української соціал-демократичної партії (УСДП)) та 5 в УПРВ, а також 4 й 1 сенаторів відповідно)[144]. Головою УПР було обрано В. Мудрого, заступниками – посла В. Целевича та сенаторів С. Луцького і Ю. Павликовського, секретарем знову став Д. Великанович. Головою УПРВ обрано Петра Певного. Завдяки досягненню порозуміння між українськими політиками та польською владою віцемаршалом сейму став В. Мудрий. Зауважу, що польські опозиційні політичні партії бойкотували ці вибори через ухвалення 1935 р. нової конституції та нового положення про вибори[145].

Діяльність українських послів у сеймі четвертої каденції розпочалася за умов так званої нормалізації українсько-польських відносин. На 3-му засіданні 29 жовтня 1935 р. від імені УПР Зиновій Пеленський висловив довіру прем'єру Маріану Зиндрам-Косцялковському (Marian Zyndram-Kościałkowski) та підтримку політики новосформованого уряду, яка передбачала антикризові дії в економічній та фінансовій сферах, що було вигідно для українського дрібного сільського господарства[146]. Головні завдання українських послів окреслив голова УПР В. Мудрий під час обговорення бюджету 6 грудня 1935 р.[147]. Саме тоді, поряд із вимогою територіальної автономії для всіх українських земель Польщі та іншими економічними (зокрема допуск українців до земельної реформи, унормування парцеляції земель краю, призупинення колонізації українських теренів поляками, зниження рівня безробіття серед українців, виділення допомоги українським господарським установам) й політичними (зокрема налагодження польсько-українських відносин в органах місцевого самоврядування, працевлаштування українців у державних установах та судочинстві, запровадження якнайширшої амністії для українських політичних в'язнів) вимогами, прозвучали основні освітні: ліквідація утраквізму в шкільництві, розбудова мережі українських шкіл з окремою шкільною адміністрацією, заснування українського університету, забезпечення прав українській мові в органах державного та самоврядного управління, громадських установах[148]. В. Мудрий також зазначав, що центральні та місцеві органи влади повинні змінити свою політику щодо українців, гарантувати українській мові права, а вчителям-українцям забезпечити належні умови праці[149]. Водночас парламентарі вимагали скасування

[144] AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 249, 267; По виборах. *Діло*. 1935. 25 вересня. С. 1–2; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej… S. 152.

[145] Brzoza Cz. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 156.

[146] Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 3 pos. 29 października 1935 r. Łam. 82–87.

[147] Мудрий В. За нормалізацію польсько-українських відносин. Промова Голови Української Парляментарної Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена на плєнарному засіданні сойму дня 6. грудня 1935 р. в дискусії над державним буджетовим прелімінарем на 1936/37 р. Львів: Видавнича спілка «Діло», 1936. 16 с.

[148] AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 29; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 5778. K. 1050–1057; За нормалізацію польсько-українських відносин: Промова Голови Української Парляментарної Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена в Соймі дня 6. грудня ц. р в часі ґенеральної дискусії над буджетом на рік 1936/37. *Діло*. 1935. 8 грудня. С. 1–2.

[149] ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 2.

шкільного закону 1924 р., вважаючи, що він спрямований на полонізацію українських дітей, а також загострив боротьбу між українцями й поляками за культурно-освітні права та загалом ускладнив польсько-українські відносини у краї[150].

Підсумовуючи діяльність УПР у період першої бюджетної сесії четвертої каденції, віцемаршал В. Мудрий наголосив на тому, що в уряді простежується набагато більше доброї волі та розуміння потреби нормалізації, аніж у сеймі та сенаті, де не видно прагнення польських парламентарів об'єктивно оцінювати потреби українців і в такий спосіб просуватися до суттєвої нормалізації відносин[151].

Дотримуючись курсу на «нормалізацію» українсько-польських відносин, посли від УПР продовжували декларувати свою підтримку діяльності тогочасного уряду. Так, 14 січня 1936 р. під час дискусії у бюджетній комісії над бюджетом Міністерства військових справ В. Целевич зазначив, що сильна, чисельна та добре технічно оснащена польська армія цілковито відповідає інтересам українців, з огляду на це посли від УПР своїм головуванням підтримають бюджет Міністерства військових справ. Схожу заяву зробив на засіданні бюджетної комісії сенату С. Луцький. Польські урядовці та парламентська більшість схвально сприйняли заяви українських парламентарів[152].

Попри політику «нормалізації» у сеймі четвертої каденції, українські посли продовжили критикувати дії влади щодо українців. Так, із критикою польської освітньої політики на засіданні бюджетної комісії під час дискусії над бюджетом МВіО 28 січня 1936 р. виступив представник від УНДО Володимир Кузьмович. Він розкритикував утраквізацію шкільництва, збереження у деяких повітах високого відсотка неписьменних серед українців, ігнорування місцевою владою декларацій за українську мову навчання тощо[153]. Д. Великанович 21 лютого цього ж року звинуватив владу в полонізації українців, у намаганні перетворити всіх громадян Польщі на поляків[154]. Вносячи інтерпеляції щодо зловживань місцевої влади у проведенні шкільних плебісцитів, Д. Великанович наголошував, що польська влада, попри домовленості, ніколи не відмовиться від спроб полонізувати українське шкільництво[155].

Критику в українських парламентарів та української громадськості загалом спричинило відкриття, відповідно до розпорядження кураторії ЛШО від 26 травня 1936 р., українських паралельних класів при Третій польській гімназії у Тернополі, замість закритої 1930 р. української державної гімназії. Попри

---

[150] AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 30; Вітровський Л. Скасувати закон Ст. Ґрабського! З приводу акції Української Парляментарної Репрезентації в справі новелізації шкільного утраквізаційного закону. *Діло*. 1936. 21 лютого. С. 1–2.

[151] Мудрий В. Досвіди і спостереження. *Діло*. 1936. 12 квітня. С. 1–2.

[152] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 202.

[153] 1,100.000 дітей без науки. Промова пос. В. Кузьмовича, виголошена в бюджетовій комісії при дискусії над бюджетом міністерства освіти дня 28 січня 1936. *Новий час*. 1936. 31 січня. С. 1–2.

[154] Шкільна політика супроти українців: з промови посла Дмитра Великановича, виголошеної на плєнарному засіданні сойму дня 21. лютого ц. р. при буджеті Міністерства освіти. *Рідна школа*. 1936. 15 квітня. С. 108–109.

[155] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 430–431.

спротив української громадськості, польська влада так і не пішла на поступки українцям, куратор Єжи Ґадомський (Jerzy Gadomski) відмовив у відновленні самостійної української державної гімназії[156].

Відсутність поступок із боку влади, ігнорування урядовцями вимог українських парламентарів щодо покращення становища українців Польщі, наростання опозиційних настроїв щодо політики «нормалізації» призвели до зниження авторитету УНДО в українському суспільстві, і, як наслідок, до критики послами від УПР дій влади. Так, на засіданні спеціальної комісії 10 червня 1936 р. В. Мудрий зазначив, що польська влада багато говорить, але мало робить, а українці залишаються в державі громадянами другої категорії. За його словами, українські парламентарі пішли на злам політичної ментальності українського суспільства, натомість польська влада не зробила нічого для нормалізації цих відносин[157]. У заяві, прийнятій на засіданні УПР 13–14 липня 1936 р., на якому учасники обговорили політичне становище українців у Польщі та проаналізували ситуацію в краї у зв'язку з ініційованою нормалізаційною політикою, парламентарі відзначили, що «нормалізація» не поліпшила ситуації на українських теренах[158]. Вони констатували відсутність позитивних змін у політиці влади щодо українського шкільництва: невирішеним залишалося питання ліквідованої під час пацифікації 1930 р. тернопільської гімназії; у початкових школах, які всупереч закону було перетворено на утраквістичні, українську мову навчання так і не відновили; не було внесено змін у шкільний закон 1924 р.[159]. Схожі закиди польській стороні містилися у зверненні українських послів від 7 жовтня 1936 р. до прем'єр-міністра, в якому акцентовано на невиконанні поляками взятих на себе зобов'язань. Депутати наполягали на створенні при Президії Ради Міністрів Підсекретаріату з українських питань на чолі з українцем, що мало прискорити вирішення українських проблем[160]. Водночас 2 грудня 1936 р. на пленарному засіданні сейму В. Мудрий зазначив, що, на відміну від української сторони, яка зробила все, що в її силах, для нормалізації польсько-українських відносин, зроблені польською стороною поступки – «дрібні, неістотні, які нікого не можуть вдоволити». Навіть в освітній сфері все залишилося майже без змін, оскільки заснована кафедра української літератури при Львівському університеті не була укомплектована, у вищих навчальних закладах збереглося *numerus clausus* для українських студентів тощо[161]. Також посол порушив проблему колонізації, яка, на його думку, перешкоджала врегулюванню польсько-українських відносин у Галичині. Він критикував урядовців за недопущення до участі в парцеляції малоземельних

[156] Баран С. З перехрестя польсько-української боротьби. На маргінесі історії Тернопільської гімназії. *Діло*. 1936. 9 травня. С. 1–2; За реактивування гімназії в Тернополі. Маніфестаційне масове віче в Тернополі. *Діло*. 1936. 10 червня. С. 2–3; Історія паралєльок у Тернополі. *Діло*. 1936. 30 червня. С. 5.

[157] AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 171; Необхідні діла. Промова Голови У.П.Р. В. Мудрого, виголошена дня 10 червня 1936 р. на засіданні соймової т. зв. Спеціяльної Комісії у справі повновластей для уряду. *Свобода*. 1936. 21 червня. С. 2.

[158] Дводенне засідання Української Парляментарної Репрезентації. (Комунікат У.П.Р.). *Діло*. 1936. 16 липня. С. 1.

[159] AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 302–303.

[160] Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 102–109.

[161] ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 9–11; Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 30 pos. 2 grudnia 1936 r. Łam. 43–49.

українських селян, сприяння польським колоністам у придбанні земельних ділянок у краї. На тому ж засіданні Д. Великанович подав законопроєкт про внесення змін до шкільного закону від 31 липня 1924 р., які передбачали: офіційну заміну поняття «руський», «русинський» поняттям «український»; поширення чинності згаданого закону на деякі повіти Люблінського та Краківського воєводств; скасування утраквізму, запровадження права навчання рідною мовою в окремих школах або паралельних класах для учнів різних національностей; запровадження обов'язкового вивчення мов національних меншин у польських школах на визначених територіях; працевлаштування учителів національних меншин; створення окремих середніх і професійних шкіл із рідною мовою навчання меншин та окремих класів із польською мовою навчання у середніх школах із державною мовою викладання; одержавлення, за згодою батьків, приватних шкіл національних меншин; повернення української мови навчання у ті школи, де нею навчали до набуття чинності шкільного закону від 31 липня 1924 р.[162]. 12 березня 1937 р., після обговорення цього проєкту закону на засіданні освітньої комісії сейму, він був відхилений[163].

Попри певні невдачі на законодавчому полі, українські посли продовжили боротьбу за національне шкільництво шляхом внесення інтерпеляцій. Зокрема, Д. Великанович вніс інтерпеляцію щодо заборони вживання поняття «український» у семикласній жіночій школі в Калуші[164], В. Кузьмович – щодо безпідставних переведень кураторією ЛШО українських учителів на інше місце праці[165], а також щодо зловживань під час шкільного плебісциту на терені ЛШО[166]. С. Баран порушив проблему позбавлення права публічності приватної коедукаційної гімназії «Рідної школи» у Тернополі[167]. Інтерпеляція, внесена 16 грудня 1937 р. С. Бараном, стосувалася перешкод, які чинила місцева влада щодо подання батьками-українцями декларацій за рідну мову навчання[168].

Значне невдоволення в українських послів викликав законопроєкт, запропонований міністерством сільського господарства та аграрних реформ, яким передбачалося встановлення обмежень на торгівлю ділянками, сформованими внаслідок парцеляції, які не можна було продавати, передавати в оренду чи ділити без дозволу місцевої адміністрації упродовж 17 років із дня набуття законом чинності. Під час бюджетної сесії 1937 р. Іван Заваликут, критикуючи основні положення законопроєкту, негативно оцінив надання дозволу на відчуження у місцевих селян земельних наділів, які вони викупили в учасників парцеляції. Наголосив, що ці нововведення можуть загострити міжнаціональні взаємини та послабити обороноздатність держави. Як наслідок, українські посли висловилися проти бюджету міністерства, не віддавши за нього голосів[169].

[162] AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 458–465; В обороні за наші права. Українські справи в польському парламенті. *Свобода*. 1937. 31 січня. С. 3.

[163] За зміну шкільного закону. Про викладову мову в державних школах. *Свобода*. 1937. 28 березня. С. 2; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 213.

[164] AAN. Zesp. 8. Sygn. 3A-9. K. 229–230.

[165] Ibid. K. 298–300.

[166] Ibid. Sygn. 3A-11. K. 340–347.

[167] Ibid. Sygn. 3A-10. K. 334–339.

[168] Ibid. Sygn. 3A-11. K. 253–255.

[169] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 209–211.

За умов загострення українсько-польських відносин тон виступів українських парламентарів під час бюджетної сесії 1938 р. дещо змінився. На це частково вплинула резолюція, прийнята V з'їздом УНДО в січні 1938 р., в якій акцентовано на тому, що, оскільки польський уряд не виконав взятих зобов'язань, то УПР, не відкидаючи самої ідеї необхідності досягнення порозуміння з польською владою, має дещо «загострити політичну тактику»[170]. Найбільше невдоволення в українських парламентарів викликала діяльність МВіО, МВС, міністерства юстиції, Міністерства сільського господарства та аграрних реформ. Із критикою влади у справі колонізації українських земель на засіданні 20 січня 1938 р. виступали З. Пеленський і В. Целевич. Відкидаючи звинувачення польськими депутатами від Табору національної єдності (Obóz Zjednoczenia Narodowego, ОЗН) Едвіном Ваґнером (Edwin Wagner) та Владиславом Камінським (Władysław Kamiński) українців у антидержавній діяльності, посли наголосили на шкідливості колонізаційної політики для врегулювання українсько-польських відносин[171].

Попри декларування В. Мудрим на пленарному засіданні сейму 23 лютого 1938 р. прихильного ставлення УПР до Польської держави, українські парламентарі, незгідні з політикою деяких міністерств, зокрема МВіО, що не внесло жодних позитивних змін у розвиток українського шкільництва, чисельність якого з кожним роком зменшувалася, відмовилися від участі в голосуванні за державний бюджет[172]. Таку ж позицію зайняли сенатори від УНДО. Однак відмова від голосування не задовольнила противників політики нормалізації у лавах партії, яких ставало щораз більше[173].

Оцінюючи діяльність УПР у парламенті четвертої каденції, Зенон Порай-Пеленський зазначав: «В порівнянні до наших максимальних вимог, яких як молода й життєздатна нація виречися не можемо й не бажаємо – осяги тієї сесії не є особливо великі. Ми бажаємо багато більше, як тепер реально можемо осягнути». На його думку, УПР вдалося досягти значних успіхів у різних сферах, він наголосив, що «теперішня політика УНДО й тактика УПР є безумовно правильна – і що так як наші речі тепер є – це єдиний шлях до поправи... загальнонаціональної української долі»[174].

Парламент п'ятої каденції (1938–1939)

У сеймі та сенаті п'ятої каденції, вибори до яких відбулися 6 і 13 листопада 1938 р. відповідно, знову засідало 19 українців – 14 послів в УПР (12 членів від УНДО та по 1 від Української народної обнови та УСДП) та 5 в УПРВ, а також 4 й 1 сенаторів відповідно[175]. Головою УПР знову став В. Мудрий, заступниками обрали В. Целевича, С. Вітвицького та М. Творидла, секретарем –

---

[170] Політичний зміст Народнього З'їзду. *Діло*. 1938. 21 січня. С. 1–2; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого… С. 208.

[171] ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 1–2.

[172] Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 75 pos. 23 lutego 1938 r. Łam. 63; УПР не буде голосувати за буджетом. Заява Голови У. П. Р. посла Василя Мудрого в справі голосування над цілістю буджету в дні 23 лютого. *Свобода*. 1938. 6 березня. С. 1.

[173] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 220.

[174] Порай З. До гіршого чи до кращого? Білянс цьогорічної польської парляментарної сесії з точки погляду українських інтересів. *Свобода*. 1937. 4 квітня. С. 3.

[175] Пуйда Р. Б. Діяльність українського націонал-демократичного об'єднання в Польському парламенті (1938–1939 рр.). *Історико-політичні студії*. Київ, 2013. № 1. С. 34; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej… S. 152.

Д. Великановича. Головою УПРВ став Сергій Тимошенко. Завдяки досягненню порозуміння між українськими політиками та польською владою віцемаршалом сейму обрали В. Мудрого, а секретарем сенату – М. Маліцького.

На діяльність українських парламентарів у сеймі п'ятої каденції вплинуло декілька чинників. По-перше, парламент працював в умовах постійної загрози війни, і основним питанням, навколо якого точилися дискусії, була проблема безпеки держави. По-друге, найбільшу кількість мандатів здобули представники від ОЗН, на діяльність якого вирішальний вплив мала група військових на чолі з генералом Станіславом Скварчинським (Stanisław Skwarczyński), які негативно сприймали більшість постулатів, висунутих представниками від національних меншин. По-третє, атмосфера, що панувала в сеймі та сенаті, не сприяла конструктивній роботі українських депутатів, оскільки майже всі їхні виступи польські посли переривали гучними вигуками[176]. І, по-четверте, діяльність членів УПР значно ускладнилася через зміни в регламенті засідань, оскільки для внесення подань або законопроєктів треба було 15 підписів, а до УПР входило лише 14 членів, з огляду на що вони були змушені шукати союзників з-поміж інших послів.

У сеймі п'ятої каденції виступи українських парламентарів переважно зводилися до критики урядової політики щодо українців. Так, під час бюджетних дебатів 3 грудня 1938 р., у промові В. Мудрий гостро критикував національну політику влади та офіційно визнав крах нормалізаційного курсу, поклавши всю провину за це на польську сторону. Вирішення української проблеми він убачав у наданні територіальної автономії етнічним українським землям[177]. 20 грудня того ж року, під час дискусії в бюджетній комісії, З. Пеленський наголосив на важкому становищі українців, масовому безробітті української молоді, труднощах із працевлаштуванням на державній службі в Галичині, а також на недостатній кількості учителів-українців у краї[178].

Українські парламентарі 9 грудня 1938 р. внесли на розгляд сейму «Проєкт конституційного закону Галицько-Волинської землі». Він передбачав надання територіальної автономії західноукраїнським землям (без західних повітів Львівського воєводства), створення автономного уряду та сейму, територіальних збройних сил, забезпечення рівноправності польської й української мов у державних установах. Дослідник Я. Комарницький зазначав, що, хоча законопроєкт не був прийнятий, він підняв авторитет УПР, підірваний нормалізацією[179]. Зауважмо, що про остаточний крах політики нормалізації 2 січня 1939 р. заявив В. Целевич у промові на бюджетній комісії[180]. А яскравим свідченням відходу українських діячів від політики нормалізації й переходу в опозицію до

[176] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 230.

[177] Декларація Голови Української Парляментарної Репрезентації Василя Мудрого, зложена дня 3-го грудня 1938 р. на плєнарному засіданні сойму. *Новий час*. 1938. 6 грудня. С. 2–3.

[178] ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 14–15.

[179] Ukraińcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1939. Nr 1–2. S. 104; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого… С. 209.

[180] Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки). *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 1994. Т. 228: Праці Історично-філософської секції. С. 233.

влади стала відмова УПР голосувати за державний бюджет на пленарному засіданні сейму 24 лютого 1939 р.[181].

За умов погіршення українсько-польських відносин виступи українських послів ставали дедалі критичнішими. Так, на пленарному засіданні сейму 13 лютого 1939 р. Степан Витвицький наголошував на негативному ставленні польської влади до українців, її спробах полонізувати місцеве населення та збільшити відсоток польської меншини в краї[182]. Не оминули парламентарі також скрутного становища українського шкільництва, поширення антиукраїнських настроїв серед польської академічної молоді, а також важкого становища українських студентів у вищих навчальних закладах[183]. З цього приводу 21 лютого 1939 р. Д. Великанович у виступі в сеймі наголосив на необхідності відкриття українського університету, українізації середніх навчальних закладів Галичини та, загалом, створенні належних умов для здобуття освіти українською молоддю Польщі[184].

Інтерпеляції, внесені українськими послами, здебільшого стосувалися недотримання прав української мови, гарантованих Конституцією 1935 р. і міжнародними договорами, порушення службових прав українських учителів, скрутного становища українців, переслідувань із боку поліції, конфіскацій накладів українських часописів тощо[185].

Попри крах політики «нормалізації», українські діячі не полишали спроб налагодити діалог із владою, однак їхні зусилля не мали успіху. Зокрема, 25 травня 1939 р. під час зустрічі В. Целевича та В. Мудрого з прем'єром Феліціяном Славой-Складковським (Felicjan Sławoj Składkowski), той основну відповідальність за загострення українсько-польських відносин поклав на українців, а також у категоричній формі заявив, що ніякої автономії в межах Польської держави українці не отримають. Попри це, більшість керівництва УНДО й надалі схилялася до необхідності налагодження українсько-польських відносин, а в разі війни вважала за необхідне стати на бік Польщі. 24 серпня того ж року Народний комітет УНДО ухвалив відповідну резолюцію[186]. Як наслідок, на останньому засіданні сейму, 2 вересня 1939 р., у промові В. Мудрий засвідчив, що у важкі для Польської держави часи український народ виконає свій громадянський обов'язок перед державою, а УПР як політична еманація УНДО, спільно з Українською народною обновою та українським суспільством, понесуть усі витрати на спільну оборону держави. Ця промова викликала бурхливі оплески польських депутатів[187].

[181] КТВ. Українська Парляментарна Репрезентація голосувала проти буджету. *Діло*. 1939. 26 лютого. С. 8; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого… С. 209.

[182] Промова пос. д-ра Витвицького виголошена 13 лютого на плєнарному засіданні сойму при дебаті над буджетовим прелімінарем на рік 1939–40. *Діло*. 1939. 18 лютого. С. 3–4; Швед О. Організаційно-політична діяльність Степана Витвицького в УНДО: парламентський вимір (1935–1939 рр.). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції*: зб. наук. праць. Київ: Ліра-К, 2015. С. 107–110.

[183] ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 41–42; Там само. Спр. 181. Арк. 1.

[184] Пуйда Р. Б. Діяльність українського націонал-демократичного об'єднання… С. 36–37.

[185] ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 10, 43, 48, 130–131.

[186] Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 239.

[187] Комарницький Я. М. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого (1893–1966 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. С. 13; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 239.

Отже, у 20–30-х роках XX ст. яскравими представниками тогочасної української політичної еліти були українські посли та сенатори в парламенті міжвоєнної Польщі. Представляючи провідні українські політичні партії, активно займаючись громадсько-політичною діяльністю, парламентарі користувалися високим авторитетом в українському суспільстві та мали значний вплив на формування поглядів і політичної поведінки українців міжвоєнної Польщі. Адже саме посли та сенатори докладали значних зусиль до покращення становища українського населення в Польській державі, дотримання його основних прав і свобод. У промовах, поданнях та інтерпеляціях парламентарі порушували ті проблеми, які найбільше хвилювали тогочасне українське суспільство та вимагали негайного вирішення, а запитами-інтерпеляціями миттєво реагували на факти зловживань польської влади. У діяльності, поряд з економічними та національними проблемами, депутати намагалися вирішити також освітні питання, оскільки головну загрозу вбачали в полонізації навчальних закладів і поширенні польськості на етнічні українські терени.

Вістря боротьби парламентарі спрямували на протидію колонізації етнічних українських земель, зловживанням правоохоронних органів, які незаконно арештовували, катували та розправлялися з тими українцями, котрих підозрювали у скоєнні злочинів, навіть за відсутності належної доказової бази, фальшуванню національних та самоуправних виборів, ущемленню прав українського селянства, утраквізації шкіл, зловживанням, скоєним під час проведення шкільних плебісцитів, закриттю господарських та культурно-освітніх організацій, переведенню українських педагогів в інші регіони Польської держави, переслідуванню української преси та конфіскації її накладів, ув'язненню патріотично налаштованих українців тощо.

Оксана Руда

DOI: 10.33402/elita.2023-309-318

Розділ 3. МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ТА ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ (1921–1939)

Моделі формування та праця української еліти Західної Волині мають свою історію, яка складалася з певних періодів. Із початку XX ст. національна ідея набула більшої сили, особливо після Української революції 1917–1921 рр., що сприяло формуванню української еліти на теренах Волині. Територія Західної Волині, за Ризьким мирним договором 1921 р., ввійшла до складу Польщі. Спробуємо окреслити моделі формування провідної верстви та проаналізуємо її діяльність у 1921–1939 рр. Насамперед українська еліта не виконувала управлінських функцій і не мала урядових посад. Наприклад, майже всі члени адміністративного апарату Волинського воєводства були поляками. У 1923 р. із 283 працівників воєводського та повітового управлінь 274 були поляками за національністю, до них належали й вищі керівники поліції[1]. Проте в Польщі українці мали змогу створити політичні партії та брати участь у виборах до парламенту, і цим вони скористалися. Відповідно, можемо говорити про українську політичну еліту, оскільки вона приймала окремі політичні рішення.

Потрібно врахувати й те, що за часів царського самодержавства все робилося, щоб Волинь була відсталою далекою провінцією, і цього російській владі вдалося частково добитися. Тож української інтелігенції на території Західної Волині було небагато, втім, у міжвоєнний період XX ст. ситуація трохи змінилася. Зауважу, що моделями формування української еліти Західної Волині були: українські родини (серед них і духовні), освітні заклади, зокрема духовні семінарії, громадсько-політичні, релігійні та молодіжні організації, емігранти з Наддніпрянської інтелігенції. Зрозуміло, що на виховання еліти потрібен був час, лише емігранти значно підсилили становище української еліти й виявили себе у різних сферах волинського суспільства.

Однією з моделей формування еліти була українська родина. Низка відомих волинських сімей виховала знаних особистостей, представників еліти. Це духовні родини Шумовських, Данилевичів, Герштанських, а також Козубських, Струтинських-Черкавських та ін. Зупинюся на родині Шумовських. Аналіз спогадів Ю. Шумовського «Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині» підтверджує пріоритетність сім'ї у процесі національного виховання особистості[2].

---

[1] Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Ełementy przemian cywilizacyjnych społechnych i politycznych. Wrozław; Kraków; Gdańsk, 1988. S. 22.

[2] Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині. Саванна (США), 1994. Т. 1.

Найстарший син Арсен Шумовський (1887–1967) – інженер, дослідник зварювання металів. У період гетьманату Павла Скоропадського працював на залізниці й одночасно викладав у Київській політехніці[3]. За порадою професора Патона, А. Шумовський покинув Україну та прибув до Праги в 1921 р., а згодом переїхав до Польщі[4]. Ще один син, Юрій Шумовський − археолог, православний священник, автор спогадів − навчався у Дубенській гімназії та Кременецькій духовній семінарії. Закінчив Варшавський університет у 1934 р., у 1934–1938 рр. був делегатом із Волині Варшавського археологічного музею, а в 1938 р. закінчив археологічний факультет цього вишу. Для виховання поваги до минулого своєї Батьківщини та вивчення власної історії археолог Ю. Шумовський пропонував залучати школярів і молодь для допомоги у збиранні археологічних пам'яток й етнографічних матеріалів на волинських землях[5]. Юрій Федорович цікавився не тільки археологією, він збирав різноманітну етнографію, зокрема ікони, книги-стародруки, фотографував і малював стародавні будівлі релігійного призначення, як-от церкви, каплиці, божниці тощо. Знаходив також контакти з місцевими жителями і записував від них народні перекази, пісні, легенди та загадки[6]. Потім о. Юрій опинився в еміграції (США).

Фото Арсена Шумовського

Ще одна представниця великої родини – Анастасія Шумовська (1889–1985) вчителька і піаністка, працювала в духовному училищі у Кременці, в Мізочі на Волині. Інша дочка – Олександра Шумовська (1896–1985) – була співачкою, піаністкою, композиторкою та педагогинею. Вона закінчила Духов-

[3] Там само. Т. 3. С. 135.

[4] Українські інженери в світі. *Вісті українських інженерів.* 1957. Ч. 2. С. 151.

[5] Шумовський Ю. Археологічні пам'ятки Волині та спосіб збереження їх. *Церква і нарід*. 1936. Ч. 20. С. 569.

[6] Бухало Г. Професор з Мирогощі (про Юрія Шумовського). *Історична Волинь.* URL: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1528&Itemid

ну єпархіальну семінарію у Кременці, потім Блудовське Братство в Острозі, а згодом зробила шалену кар'єру співачки в Парижі. Найдовше працювала в Парижі професоркою консерваторії. Павло Шумовський (1899–1983) – професор, доктор агрономії, дослідник-андролог, член-кореспондент Французької академії наук. Інший син − Петро Шумовський (1903–1966) – доктор медицини, був учнем Острозької гімназії у 1917–1918 рр., брав участь у революційних подіях як член Січі ім. Івана Богуна[7]. Працював лікарем у низці європейських країн. Він є автором монографії «Остріг», яка вийшла друком 1964 р. в Англії, потім у Канаді[8]. Родина Шумовських виховала інтелігентів, які залишили помітний слід в історії Західної Волині. Кожна дитина цієї великої священницької родини з Мирогощі Дубенського повіту своєю діяльністю прославляла Україну та свій народ.

Однією з моделей формування національної еліти варто назвати вихованців навчальних закладів Західної Волині. Під час Української революції 1917–1921 рр., у період Гетьманату, стало можливим відкриття української гімназії у м. Кременці (жовтень 1918 р.) – осередку патріотичного виховання молоді, тобто майбутньої національної еліти. На підставі прохання Кременецького товариства «Просвіта» Міністерство народної освіти дозволило присвоїти їй ім'я одного з активних діячів УНР, міністра освіти Івана Стешенка[9]. Учителі гімназії були одними із засновників вчительського союзу в м. Кременці. Цей союз на своїх з'їздах порушував питання, пов'язані з навчанням і вихованням учнів[10]. Діяльність цього об'єднання сприяла гуртуванню національної освітянської інтелігенції.

У Кременецькій українській гімназії була створена лекційна комісія, яка займалася національним вихованням. Також на пропозицію «Просвіти» її члени організували курси українознавства, які були популярними поміж жителів міста. Найчастіше викладачі у вихідні дні читали лекції про політичне становище в Україні та світі[11]. У 1938 р. гімназію закрила польська влада.

Свідченням того, що гімназія була джерелом поповнення української еліти Західної Волині, є її знані вихованці. Серед випускників – поетеса, художниця, писанкарка Оксана Лятуринська, визначний письменник Улас Самчук[12]. Випускники Кременецької української гімназії виявили себе на ниві письменництва, освіти, культури. Багатьох із них переслідувала і польська, і радянська окупаційні влади. Безпідставно на різні роки ув'язнення і заслання були засуджені Марія Цимбалюк-Кавун, Олекса Волошин, брати Сергій і Петро Кондратіви та ін. Чимало колишніх гімназистів полягло в боротьбі з німецькими окупантами, серед них брати Ярослав і Ярополк Вітенки. Ба-

[7] Шумовський Ю. Зруйноване гніздо... Т. 1.

[8] Войтович С. Петро Шумовський (1902–1966). *Острозькі просвітники XVI–XX ст*. Острог, 2000. С. 203.

[9] Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 351 (Кременецька українська гімназія. 1918–1938). Оп. 1. Спр. 2. Арк. 38.

[10] Там само. Спр. 1. Арк. 14.

[11] Там само. Спр. 16. Арк. 32.

[12] Чернихівський Г. Портрети пером. Кременець, 2001. С. 31.

гато гімназистів емігрували за кордон. Це була українська еліта, вихована в патріотичному дусі у стінах гімназії. Особливо складні часи для розвитку українського шкільництва настали в період антиукраїнського наступу уряду Владислава Грабського.

До речі, українці на Волині могли здобути середню освіту лише в трьох українських освітніх закладах, які були приватними: українській гімназії у Кременці, Луцькій українській гімназії та гімназії в Рівному. Для порівняння зазначу, що у 1925 р. на Волині функціонувало 500 українських шкіл, а вже у 1927/1928 навчальному році їх залишилося лише 5[13]. Громадські організації нерідко опікувалися шкільництвом, тому 1921 р. українську гімназію в Луцьку під свою опіку взяло культурно-просвітницьке товариство «Просвіта»[14]. Виховання майбутньої еліти було важливою справою, провідні українські діячі це добре розуміли.

Українські вчителі гуртувалися і спільно намагалися вирішити проблеми навчання українських дітей. Так, 18 березня 1923 р. відбувся з'їзд українських вчителів у Холмі за участю 163 освітян із Холмщини та Підляшшя, а також 69 педагогів із Волині та Полісся та 2 з Галичини. Вони порушили питання української мови в навчанні та звернулися до депутатів сейму з проблем освіти[15]. Також у Волинському воєводстві діяло Товариство будови шкіл на Волині, в його роботі брали участь українські посли Степан Скрипник, Петро Певний, Євген Богуславський[16]. Власні приміщення для шкіл були не менш важливі й організацією їхнього будівництва зайнялася українська інтелігенція.

Наведу приклад боротьби вихованців освітніх закладів проти полонізаційної політики влади. Так, група учнів з української гімназії та духовної семінарії з Кременця вирішила відвідати козацькі могили під Берестечком, щоби вшанувати пам'ять загиблих козаків, які боролися за визволення України від польського панування. Однак воєвода Генрик Юзевський закликав утриматись від таких відвідин, стверджуючи, що вони можуть мати політичне спрямування та загрожувати громадському спокою. Українські громадські організації натомість пішли до Берестечка велелюднішим зібранням, ніж зазвичай. У с. Пляшева, під самим Берестечком, їх зупинила поліція, розпитуючи кожного окремо про причину приходу. Більшість учасників пізніше відпустили, але в декількох осіб, охопно з учнем семінарії, відібрали документи. Згодом його випустили з постерунка поліції і наказали негайно повернутися додому, щоб не втратити документів та не створити собі проблем у школі[17].

[13] Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 150-літнього ювілею)*. Львів: Логос, 2019. С. 214.

[14] Крамар Ю. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період. URL: http://surl.li/jarci

[15] Горний М. М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у XX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2000. 20 с.

[16] Будова шкіл на Волині. *Українська нива*. 1933. Ч. 15.

[17] Паїсій єпис. Мої передшкільні роки (спогади). *Рожко В. Преосвященний Паїсій, єпископ Сават Бавнд Брукський*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2010. С. 43.

Джерелом поповнення української духовної еліти стала православна семінарія в Кременці, що у Волинському воєводстві. В історії були періоди, коли вона мала проукраїнське спрямування. Молода генерація українського духовенства, вихована в семінарії, ще під час навчання мала змогу осягнути основи українського національного світогляду. Цьому сприяли такі наставники, як Василь Біднов, Михайло Кобрин, Філімон Кульчицький[18].

Зверну увагу на те, що на Волині була значна кількість монастирів, тож не дивно, що додатковим джерелом формування духовної провідної верстви були чернечі обителі краю. Наприклад, у Загаєцькому монастирі 1922 р. зустрілися на той час уже відомі у краї релігійно-громадські діячі, яким судилося відіграти першорядну роль у церковному житті Західної Волині в передвоєнні роки: Олександр Громадський, тодішній ректор Кременецької духовної семінарії, що одночасно очолював Волинську Духовну Консисторію, та Петро Сікорський, який у 1908–1918 рр. працював у Київській Духовній Консисторії, у роки української революції був начальником господарського відділу Міністерства ісповідань (1918–1919) і віцедиректором Департаменту загальних справ (1919–1921), а згодом з урядом УНР емігрував до Польщі й оселився у Кременці. У лютому 1922 р. в Загаєцькому монастирі Громадський прийняв чернечий постриг з іменем Олексій та відразу був возведений в сан архімандрита[19]. П. Сікорський того ж року й у тому ж монастирі прийняв постриг з ім'ям Полікар і був висвячений в ієромонаха[20]. Зазначені факти є свідченням того, що монастирі були джерелом формування духовних діячів Західної Волині, які виявили себе не лише в релігійній сфері. Прикладом є діяльність Олексія Громадського, особливо у перший кременецький період до кінця 1922 р. Він був співтворцем Волинсько-Крем'янецької єпархії та підтримав ініціативу польського уряду щодо проголошення автокефалії Православної Церкви в Польщі[21]. Назву ще одного активного релігійного діяча, який відстоював українізацію Церкви супроти зрусифікованого духовенства на Волині – це Арсен Річинський, лікар, громадський діяч, публіцист, організатор церковних з'їздів на Волині[22].

На думку низки дослідників, зокрема, Миколи Кучерепи, Володимира Дмитрук, Вікторії Прокопчук, парламентські вибори 1922 р. можна вважати виявом політичної активності населення та моментом творення української політичної еліти. Тут наявні дві тенденції, перша – нечисленна західноволинська українська інтелігенція об'єдналася і в складі Блоку національних меншин утворила автономний Український виборний комітет Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся на чолі з Павлом Васильчуком із Холма і Михайлом Черкавським, директором вчительської гімназії з Дерманя[23]. Друга – українці

[18] Скакальська І. Історія України в особах: волинська сторінка міжвоєнного періоду XX ст. Київ, 2017. С. 74.

[19] Православна Волинь. 1922. № 5–7. С. 38–39.

[20] За соборність. Неперіодичний орган товариства ім. Петра Могили. 1932. Ч. 3.

[21] Борщевич В. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини XX ст. Рівне, 2021. С. 188.

[22] Гудима А. Харизма Арсена Річинського. 2 вид. Тернопіль, 2008. 144 с.

[23] Кучерепа М. М., Дмитрук В. Г., Прокопчук В. І. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). Луцьк, 1994. С. 22.

підтримали своїх кандидатів, обрали 16 депутатів, серед них – жодного поляка, добре організували передвиборчу кампанію, що було заслугою політичної еліти, модель якої лише формувалася в контексті різних політичних сил та вподобань.

Серед депутатів польського сейму і сенату 1922 р. вирізняється постать адвоката Самійла Підгірського – емігранта, члена Української Центральної Ради[24]. Під час засідання сейму 23 січня 1922 р., він, як посол від Волині, проголосив промову від імені Українського сеймового клубу, в якій виразив головні політичні засади українського представництва та наголосив на праві українців на самовизначення в межах Польської держави[25].

Самійло Підгірський

Активною депутаткою польського сенату була емігрантка Олена Левчанівська, яка з 1921 р. перебувала у Західній Волині, проживала в Ковелі, Луцьку, працювала в «Просвіті» і Раді соціального забезпечення. У 1922 р. була обрана в сенат Речі Посполитої, де відстоювала інтереси волинян[26]. Так, під час засідання сенату 28 листопада 1924 р. О. Левчанівська критично виступила проти дискримінації українців поляками[27]. В одній з промов сенаторка порушила питання щодо передбачення коштів у бюджеті міністерства праці й суспільної опіки на українські дитячі притулки та на потреби українців із фізичними вада-

[24] Рожко В. Духовні сіячі Поліського краю. *І потекла сторіками ... Могили не можуть мовчати.* Вінніпег, Канада: Спадщина, 1994. С. 250.

[25] Виклад програми української соціал-радикальної партії. *Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали*: в 3 т. / упоряд.: Т. Тумчак, Р. Сольчаник. Київ: Сучасність, 1983. Т. 2. С. 45.

[26] Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. Київ: Вид. «Ярославів вал», 2007. С. 230.

[27] Левчанівська І. Сенаторка (мемуари). Луцьк: «Джерело», 2004. С. 98–99.

ми і внесла з цього приводу резолюцію до сенату О. Левчанівська висвітлювала проблему становища українців у таборах інтернованих, зокрема, в Калішу, займалася проблемами українських притулків для дітей на Волині[28].

Олена Левчанівська

Деякі видатні представники української еліти здобували перший досвід у громадській роботі через працю в кооперативних організаціях. Наприклад, у 1920-х роках Степан Скрипник працював у Повітовому союзі кооперативів у Кременці[29]. Так, кооперативні організації були частково відповідальні за формування інтелігенції, яка мала знання і досвід у господарській справі. Особливо відзначились у кооперативному русі емігранти, їх у кооперативних установах Волині як працівників було задіяно 25 %, а як організаторів – 40 % (О. Ковалевський, С. Бачинський та ін.)[30].

Активний кооперативний діяч – Матвій Крутяк, родом із Почаєва, що на Волині. Він був довгий час членом дирекції Українського кооперативного банку в Почаєві, займався справою кооперації овочарні, для цього спеціально пройшов навчання[31]. Саме завдяки йому та його однодумцям Почаїв поступово перетворювався на кооперативний центр Кременеччини, а згодом Західної Волині. До цих процесів значно долучився і просвітянин, депутат сейму, публіцист та директор Українського кооперативного банку в Почаєві – Семен Жук[32].

[28] Промова сенаторки О. Левчанівської в Сенаті 28 липня 1924 р. *«Роде наш красний…» (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видання* / упоряд. Л. К. Оляндер. Луцьк: «Вежа», 1996. Т. 1. С. 196–202.

[29] Смирнов А. І. Мстислав (Скрипник): Громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944: монографія. 2-ге вид. доп. Київ: Смолоскип, 2009. С. 52.

[30] Давидюк Р. Між ідеями негації Польської держави і здобуття автономії. *Литвин М. Проєкт «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі.* Харків, 2017. С. 36.

[31] Кравець С. Кооперація в Почаєві на Волині і роль в ній Матвія Кіндратовича Крутяка. *Літопис Волині*. 1988. № 15. С. 161–165.

[32] Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука. Кременець, 2006. 160 с.

Зауважу, що найбільше зусиль українська еліта докладала у дві сфери суспільного життя – кооперативний рух і культурний.

Пластунські організації відігравали важливу роль у формуванні еліти. Пластуни брали участь у різних заходах, як-от загальні збори «Просвіти», гімнастичні виступи на вечорах товариства, допомога при проведенні свят для бідних, збір коштів на літературу для бібліотек, упорядкування могил і будівництво Народних домів. Завдяки підтримці «Просвіти» пластовий рух швидко поширювався на волинських землях, з'являлися пластові гуртки при гімназіях і школах у різних містах, зокрема Луцьку, Кременці, Острозі та ін. Цей процес тривав майже до початку 1930-х років, навіть під час підпільної діяльності, коли в 1928 р. Пласт на Волині заборонили. За дослідженнями, упродовж 20–30-х років XX ст. у Західній Волині було понад 70 пластових осередків, які об'єднали кілька тисяч молодих людей зі сіл, учнів шкіл та гімназій, студентів і невелику кількість робітничої молоді. Саме навколо них гуртувалося чимало прихильників пластових ідей[33], що в майбутньому стали українською елітою, причому морально та фізично загартованою.

Новою моделлю формування волинської еліти з 1920-х років стали наддніпрянські українці, які емігрували від більшовиків на територію Східної Галичини та Західної Волині. Більша частина з них були учасниками Української революції 1917–1921 рр. Вони значно підсилили позиції волинської еліти своїм політичним досвідом і громадською активністю. Хоча українська еміграція була різнобарвною, але характеризувалася спільною ідеєю української державності. Також потрібно врахувати і колишніх воїнів УНР та УГА, які були інтерновані в табори, але потім отримали волю. Польську владу вельми непокоїли емігранти, які мали досвід боротьби і в нових умовах могли цю боротьбу продовжити. Польський уряд розпочав акцію з виявлення військових і політичних діячів, які прибули на Західну Волинь. Особливо шукали отамана В. Оскілка, його арештували, та після виходу з в'язниці він далі активно займався громадсько-політичною діяльністю, у 1922 р. створив на Волині Українську народну партію[34]. Поміж емігрантів варто згадати Романа Бжеського, уродженця Чернігівщини, який поселився у Кременці, працював у книгарні, організував таємний гурток для молоді з вивчення історії України, також його перу належить низка наукових і публіцистичних праць, зокрема у кременецький період життя він писав статті для «Вісника» (20–30-ті роки XX ст.), коли головним редактором цього журналу був Дмитро Донцов[35].

Завершуючи огляд різних груп української інтелігенції у міжвоєнний період, окремо виділю модель, яка була найменш кількісною, до неї належали: науковці, літератори, представники культури і мистецтва. Серед наукової еліти на Волині вирізню Броніслава Кобилянського – мовознавця і випускника Віденського університету з українського Покуття, який захистив дисертацію «Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття» в 1926 р.

[33] Зародження Пласту на Волині. *Пластовий портал.* URL: https://www.plast.org.ua/about-history/

[34] Соловей О. Міграційні процеси на Волині у міжвоєнні роки (1918–1939): український вимір. Хмельницьк, 2017. С. 157.

[35] Роман Бжеський: Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924–1934 років) / упоряд.: В. Бойко, Т. Демченко. Київ, 2016. 472 с.

У 1927–1930 рр. він працював викладачем іноземної мови в гімназії імені Лесі Українки в Луцьку, а згодом викладав у Рівному до 1939 р. Під час роботи в Рівному підготував до друку три свої праці: «Гомін народнього слова», «Пісня про Ігорів похід» та «Практика тихого (мовчазного) читання» (методика опрацьована разом із професором Р. Шкляром)[36].

Творча інтелігенція протягом міжвоєнного періоду лише формувалася, це можна пояснити майже повною відсутністю у Західній Волині спеціальних навчальних закладів мистецького спрямування. Представником мистецької еліти волинського краю був живописець Олександр Якимчук[37]. Митець О. Якимчук спільно з учнями рисувальної школи Почаївського монастиря у 1928 р. був учасником Волинської виставки сільського господарства та промисловості «Targi Wschodnie», яка проходила в Луцьку[38].

Яскравою постатю творчої еліти був В'ячеслав Васьківський – митець-графік, який народився в Рівному, навчався в Академії мистецтв у Варшаві, де разом з іншими студентами з Волині приєднався до Української студентської громади емігрантів і створив у ній секцію малярів. В. Васьківський став активним членом мистецького гурту «Спокій» та організував виставки колективу в містах Західної Волині, що допомагало пропагувати національне мистецтво серед земляків[39].

Ніл Хасевич – неперевершений майстер екслібрису, графік, натхненник українського мистецького гурту «Спокій»[40]. Для опанування техніки старовинного шрифту юнак власноручно переписав Пересопницьке Євангеліє. Н. Хасевич займався також ткацтвом і килимарством. Переважно серед творчої інтелігенції були самоуки, які натхненно й наполегливо удосконалювали свою майстерність. Зауважу, що мистецька еліта виявила себе і в громадському житті краю. Наприклад, музикант і композитор Михайло Тележинський був активним діячем проугодовської політичної сили та депутатом польського парламенту.

Василь Авраменко, хореограф, дослідник і популяризатор українських народних танців, зробив значний внесок у розвиток народної хореографії. У 1922 р. він переїхав на територію Західної Волині та організував у Луцьку балетну школу. За 10 місяців перебування на Волині поставив 65 балетних виступів і створив п'ять шкіл у різних містах. Після того, як Василь Авраменко покинув Кременець у 1923 р., його творчі ідеї та підхід до навчання народної хореографії перейняли його послідовники, зокрема Іван Бойко, який очолював танцювальну групу в Кременці[41]. В. Авраменку належить заслуга у вихованні

---

[36] Проф. Б. Кобилянський. *Наша культура*. (Варшава). 1935. Кн. 3. С. 200.

[37] Художники – уродженці Кременеччини. *Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал.* URL: https://irp.te.ua/2010-03-03-18-34-54/

[38] Панфілова О. Г. Мистецьке життя Кременеччини 20–30-х років ХХ ст.: монографія. Тернопіль: Астон, 2012. 208 с.

[39] Мегик П. В'ячеслав Васьківський (1904–1975). Біографічний нарис. *Літопис Волині*. 1977–1978. № 12. С. 115–118.

[40] Кучерепа М. Ніл Хасевич – український митець і патріот. *Волинь і волинське зарубіжжя: тези Міжнародної наукової конференції (Луцьк, 16–18 червня 1994 р.).* Луцьк, 1994. С. 255–259.

[41] Панфілова О. Г. Мистецьке життя Кременеччини... С. 66.

молодої мистецької еліти українського народу. Улас Самчук так згадує про свою участь у колективі В. Авраменка: «... я…пожинав лаври слави на чолі танцювальної групи безсмертних Авраменкових гопаків та "запорожців" разом з моїми юними друзями… Повна заля публіки, повно захоплення, бурхливі оплески»[42].

За професійно-фаховим статусом можна виділити такі групи національної провідної верстви Волині: педагоги, лікарі, інженери, адвокати (до речі, ця професійна група найменше залежала від державних органів, була вільною у виборі суспільної поведінки), працівники кооперативних установ – керівники банків. Менш кількісно у воєводстві були представлені науковці та культурно-мистецька еліта. Також окремою групою виділимо православне духовенство, яке підтримало українізацію Церкви.

Завдяки своїй діяльності еліта на волинських землях сприяла національному пробудженню та небаченій політичній активності населення. Волинь стала одним із тих регіонів України, де в міжвоєнні роки, після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., закладалися ідеологічні й духовні підвалини незалежної України. На волинських теренах активізується робота політичних партій, громадських організацій, налагоджується функціонування кооперативних установ, виходить україномовна преса. Зауважу, що формування зазначених моделей національної еліти відбувалося в умовах репресій із боку польської влади, «перевиховання» української інтелігенції у Березі Картузькій, дискримінації українців у галузі освіти, культури. Ці чинники й гальмували становлення української інтелігенції як окремої соціальної групи.

Формування української еліти на території Західної Волині – складний та довготривалий процес, який охоплює різні моделі. Модель національної еліти передбачає формування еліти національного рівня, яка має відповідати інтересам українського народу та забезпечувати розвиток України як самодостатньої держави. Модель інтелектуальної еліти ґрунтується на формуванні еліти з високим рівнем освіти, що забезпечує розвиток науки, освіти та культури. Модель політичної еліти формує еліту, яка впливає на політичні процеси. Через історичні обставини на території Західної Волині не було провідної моделі української еліти, а функціонували різні. В умовах відсутності держави в Україні національна еліта не мала можливості виконувати управлінські функції. Однак на Волині інтелігенція зуміла виявити себе без держави, спонукала земляків до боротьби за свої права. Важливо зазначити, що вихована в міжвоєнний період ХХ ст. національна еліта виявила себе на Волині і в роки Другої світової війни через діяльність націоналістичного Руху Опору.

Ірина Скакальська

[42] Самчук У. На білому коні. *Дзвін*. 1993. № 2–3. С. 96.

DOI: 10.33402/elita.2023-319-326

Розділ 4. УКРАЇНСЬКІ ДІЯЧІ ХОЛМЩИНИ ТА ПІДЛЯШШЯ (СЕМЕН ЛЮБАРСЬКИЙ, ІВАН ПАСТЕРНАК): ЖИТТЄВІ ТРАЄКТОРІЇ, ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Холмщина та Підляшшя – це одні з найзахідніших етнографічних регіонів, які до Другої світової війни заселяли українці. Напередодні Першої світової війни терени ввійшли до складу новоутвореної Холмської губернії Польського королівства. На зламі 1918–1919 рр. регіони знову відійшли до відновленої Польської держави, остаточно цей перехід закріпив Ризький мирний договір 1921 р.[1]. Опісля завершення Першої світової війни гостро постала проблема відновлення краю, зважаючи на переміщення фронту та тривалий процес репатріації мешканців, які повертались із так званого «біженства» 1915 р.[2]. Польська влада не надто активно опікувалася вирішенням житлових проблем українського населення та його працевлаштуванням, тому українська громада потребувала інституційної підтримки[3]. Частина українських діячів під час Першої світової війни та в період національно-визвольних змагань здобула різноплановий досвід роботи в комітетах і товариствах[4]. Місцеві інтелігенти прагнули допомогти своїй громаді вирішити низку першочергових проблем, пов'язаних із відновленням будівель, знищених під час війни, забезпеченням продуктами та облаштуванням житла[5]. Наступні кроки українського активу полягали в захисті своїх прав шляхом створення господарських, культурно-освітніх організацій, а згодом і політичних структур[6].

Серед українських діячів Холмщини й Підляшшя чільне місце займають Семен Любарський та Іван Пастернак[7].

Любарський Семен Васильович (20.05.1878–9.07.1944) – відомий громадсько-політичний та церковний діяч, народний вчитель, член Української Центральної Ради, посол до польського сейму I каденції (1922–1927)[8].

---

1 Бортнік Т. На шляху до створення «Сель-Союзу»: консолідація українського політикуму Волині, Холмщини та Підляшшя. *Літопис Волині*. 2020. Вип. 23. С. 8.

2 Горний М. Прометеї Холмської землі. Львів: Сполом, 2010. С. 175.

3 Перга Ю. Суспільно-політичне життя українців Холмщини та Підляшшя 1918–1939 рр.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України, Київ, 2016. С. 40; Горний М. Прометеї Холмської землі. С. 176.

4 Бортнік Т. На шляху до створення «Сель-Союзу»… С. 8.

5 Перга Ю. Суспільно-політичне життя українців… С. 40.

6 Горний М. Прометеї Холмської землі. С. 176.

7 Шевчук Т. Роль української політичної еліти Холмщини і Підляшшя у виборах 1922 року в другій Речі Посполитій. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2006. Вип. 6. С. 252.

8 Гуцал П. Любарський Семен Васильович. *Енциклопедія Сучасної України* / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. Т. 18. URL: https://esu.com.ua/article-59761 (дата звернення: 24.11.2022).

Семен Любарський народився в с. Тишівці Томашівського повіту Люблінської губернії Російської імперії (тепер – Томашівський повіт Люблінського воєводства Республіки Польща). С. Любарський походив із сільської родини кушніра Василя та Софії (дівоче прізвище Сендецька). Завершивши двокласну народну школу, С. Любарський вирішив продовжити навчання в Холмській вчительській семінарії. Цей навчальний заклад діяч завершив у 1900 р. із відзнакою. У наступні роки він вчителював у Дубенці (тепер – с. Дубенка Холмського повіту Люблінського воєводства), згодом – у початковій школі в сусідньому с. Скригічин (тепер у складі ґміни Дубенка), де розробив власну навчальну програму, яка полягала у пристосуванні змісту освітнього процесу до потреб сільського життя, навчав дітей в українському національному дусі[9]. Проводив для місцевого дорослого населення підпільні курси з української мови. Водночас сам закінчив сільськогосподарські курси у м. Пулави. У 1905 р. очолив боротьбу проти переходу холмщаків на латинський обряд, який використовували у регіоні, щоби протистояти політиці Російської імперії[10].

У 1914 р. із настанням Першої світової війни був мобілізований до російської армії. Брав участь у боях у районі Дембліна, Радома, біля р. Ніда. Під час перебування у військових лавах закінчив фельдшерську школу та служив санітаром на фронті[11]. У 1915 р. разом із населенням Холмщини та Підляшшя виїжджає (евакуюється) вглиб Росії. С. Любарський перебував в евакуації у с. Полтєво Рязанської губернії, де навесні 1917 р. ініціював збори переселенців із Холмщини, які написали резолюцію до Української Центральної Ради, щоб колишня Холмська губернія увійшла до складу України[12].

Семен Васильович Любарський надалі продовжував діяльність, спрямовану на об'єднання з Україною. Зокрема, із початком Української революції став співорганізатором З'їзду холмщан та підлящуків у Києві. Делегати з'їзду прийняли постанову про об'єднання Холмської губернії (яка існувала до Першої світової війни) з Україною. На цьому київському з'їзді С. Любарського обрали діячем Холмського губерніального виконавчого комітету. Головним завданням цього комітету було керування справами Холмщини та Підляшшя. Діяча також обрали депутатом Української Центральної Ради (УЦР). Він виконував обов'язки уповноваженого представника УЦР на Грубешівщині[13]. У наступні роки після повернення до Холмщини брав участь в організації допомоги так званим біженцям, а насправді евакуйованому населенню краю. Протягом 1918–1920 рр. став активним українським політичним діячем, критикував національну політику Польщі, особливо виступав проти закриття православних храмів та українських шкіл на території Холмщини й Підляшшя. У вказаний період був двічі арештований польською владою на кілька місяців[14].

Для діячів Холмщини та Підляшшя 1919 р. ознаменувався консолідацією власних сил, зокрема утворенням господарських, культурно-освітніх організацій, а зго-

---

[9] Любарський Семен. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина:* в 11 т. / гол. ред. проф., д-р В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1957. Кн. 2, [т. 2]: Голинський–Зернов. С. 1380.

[10] Пам'яті Семена Любарського. *Нова доба*. 1944. 30 липня. С. 4.

[11] Гуцал П. Любарський Семен Васильович...

[12] Колянчук О. І вони будували українську державність. *Над Бугом і Нарвою*. 2007. № 1(89) (січень–лютий). С. 21.

[13] Гуцал П. Любарський Семен Васильович…

[14] Там само.

дом і політичних структур[15]. Актуалізація проблем української громади відбулася у вересні 1919 р. у м. Холмі, де за ініціативи Антона Васильчука, Петра Грицая та Хоми Кульгавого[16] був складений «Меморіал православного населення Холмщини» («Меморіал у справі української людності на Холмщині»)[17]. Головними його постулатами стало прохання до польської влади про «організацію Українського комітету з осідком в Холмі, доброчинних українських організацій, відкриття українських народних шкіл там, де є у цьому потреба, відкриття українських гімназій та дозволу на використання української мови в установах і судах, забезпечення відповідної кількості православних церков, де цього вимагає ситуація, врахування при втіленні аграрної реформи прав українських селян на землю»[18]. Передбачалося, що майбутній комітет об'єднає навколо себе різні верстви українства, які б представляли інтереси громади перед місцевою та центральною владою. Також подано прохання про створення Українського доброчинного товариства[19]. На початку жовтня 1919 р. українська делегація вирушила з цим документом до Варшави, проте отримала відмову в утворенні організації, наступні клопотання українства про заснування Українського доброчинного товариства та приватної української гімназії теж були відхилені[20].

Український актив Холмщини та Підляшшя у 1920 р. після попередніх поразок продовжував роботу й надалі звертався до влади з вимогами відкриття українських шкіл, православних храмів і надання дозволів на створення кооперативів сільськогосподарської продукції. 26 лютого 1920 р. А. Васильчук, Є. Васильчук та С. Любарський знову вирушили на зустріч із польською адміністрацією – Люблінським воєводою С. Москалевським. Вкотре були порушені питання відкриття українських шкіл та гімназії у Холмі, затвердження статуту товариства «Рідна хата». С. Москалевський хоча й погодився розглянути питання шкільництва, проте не дав згоди на задоволення низки інших прохань[21].

Підписаний Ризький мирний договір 1921 р. установив лінію розмежування між Радянською Росією та Україною і Республікою Польща, гарантував із боку Польщі українській, російські та білоруській національностям дотримання прав вільного розвитку мови, культури й віросповідання[22]. Ці міжнародні зобов'язання польської влади спонукали до активних дій український провід Холмщини та Підляшшя. 4 травня 1921 р. у Холмі відбувся Український народний з'їзд Холмщини і Підляшшя, у якому взяло участь 110 делегатів та запрошені гості. Серед делегатів у ньому був і С. Любарський[23].

У 1922 р. у зв'язку із виборами до сейму та сенату Польщі українська інтелігенція знову організувала з'їзд 18 квітня 1922 р. у Холмі, який прийняв відозву про

---

15 Горний М. Прометеї Холмської землі. С. 176.

16 Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя українців холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці: Букрек, 2011. Т. 1: Дослідження. С. 233–234.

17 Memorial prawosławnej ludności chełmskiej. *Ziemia Lubelska*. 1919. 7 października. S. 2.

18 Memorial prawosławnej ludności chełmskiej. II. *Ziemia Lubelska*. 1919. 8 października. S. 2.

19 Memorial prawosławnej ludności chełmskiej. II. S. 2.

20 Бортнік Т. На шляху до створення «Сель-Союзу»… С. 9.

21 Перга Ю. Суспільно-політичне життя українців… С. 47–48.

22 Там само. С. 53–54.

23 Там само. С. 54

створення Українського виборчого комітету. Головою зібрання став Антон Васильчук, його заступником – Йосип Скрипка, секретарем – Яків Войтюк[24]. До лав Українського виборчого комітету увійшов також С. Любарський, а згодом і до Центрального Комітету «Виборчого блоку національних меншин»[25]. За результатами виборів 1922 р. він був обраний у виборчому окрузі № 28 (Красностав–Грубешів) послом до сейму Польщі. Також С. Любарський входив до Української Парламентарної Репрезентації (УПР) (першого скликання) у Варшаві, до Українського сеймового клубу[26].

Семен Любарський на засіданнях парламенту відстоював освітні, церковні справи української громади[27]. Також діяч входив до складу комісій: бюджетної, комунікаційної, з питань відбудови краю[28]. Брав активну участь у зустрічах із виборцями, домагався скасування урядової постанови про ліквідацію православних церков, просував відкриття українських шкіл усіх типів тощо[29].

На рубежі 1925–1926 рр. УПР зазнала суттєвих змін і розкололася на ідеологічні групи. Семен Любарський разом зі сенатором Іваном Пастернаком та послом Сергієм Хруцьким приєднався до Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) у Львові[30]. Поряд із політичною діяльністю С. Любарський продовжував просвітницьку, зокрема організовував освітні товариства «Рідна школа» по селах Холмщини та Підляшшя.

У липні 1938 р., коли на Холмщині та Південному Підляшші розпочалися акції зі знищення православних церков, увійшов до складу делегації мирян, які планували передати польській владі меморіал із проханням припинити переслідування населення православного віросповідання в Польщі[31]. Влітку 1939 р.

---

[24] Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації… С. 237; Цецик Я. Участь українського населення Волині та Холмщини у Парламентських виборах 1922. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків:* зб. наук. праць / упоряд. М. Кучерепа. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 126.

[25] Крамар Ю. Парламентські вибори 1922 року в Польщі та участь у них політичних сил Західної України. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків:* зб. наук. праць / упоряд. М. Кучерепа. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 122; Кучерепа М., Цецик Я. Українські національні партії на Волині (1921–1939 роки): у 2 ч. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. Ч. 1. С. 42–43; Цецик Я. Участь українського населення... С. 126.

[26] Rzepeccy T. i W. Sejm i Senat 1922–1927: podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe. Poznan, 1923, S. 220, 231; Гуцал П. Любарський Семен Васильович…; Наші кандидати. *Наше життя Краєвий тижневик по справам політичним, культурним і суспільно-економічним*. 1922. 29 жовтня. С. 1–2; Вибори до Сейму та Сенату. *Наше життя. Краєвий тижневик по справам політичним, культурним і суспільно-економічним*. 1922. 19 листопада. С. 1.

[27] Перга Ю. Суспільно-політичне життя українців… С. 80.

[28] Наглий внесок послів Хоми Приступи, Семена Любарського… *Наше життя. Краєвий тижневик по справам політичним, культурним і суспільно-економічним*. 1923. 4 лютого. С. 2.

[29] Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації… С. 237; Цецик Я. Участь українського населення… С. 246.

[30] Бурхливе засідання Українськоі Парляментарноі Репрезентації. *Наше життя. Краєвий тижневик по справам політичним, культурним і суспільно-економічним*. 1925. 29 листопада. С. 2–3; Від Українськоі Парляментарноі Репрезентації. *Комунікат. Краєвий тижневик по справам політичним, культурним і суспільно-економічним*. 1925. 27 грудня. С. 1–2.

[31] Купріянович Г. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині та Підляшші. Холм, 2008. С. 48–52.

С. Любарського заарештували та ув'язнили в таборі Береза Картузька, де він перебував до початку Другої світової війни[32].

За сприяння Семена Любарського та Володимира Косоноцького 5 листопада 1939 р. відбувся Церковний з'їзд в Холмі. Делегати погодили створення «Тимчасової адміністратури для Православної Церкви Холмщини і Підляшшя»: Церковну Раду та Церковне Управління. До цих структур також увійшов і С. Любарський. Головними завданнями цього нового церковного проводу стало створення самостійної Холмсько-Підляської православної єпархії з центром у м. Холм, українізація духовенства[33]. За сприяння Церковної Ради в Холмі 19 жовтня 1940 р. була здійснена інтронізація Іларіона (Івана Огієнка) у сан єпископа Холмського і Підляського[34]. Семен Любарський у вересні 1943 р. брав участь в урочистих заходах, присвячених поверненню на Холмщину Холмської ікони Божої Матері, зокрема серед інших виголосив промову та долучився до її варти[35].

Семен Васильович у 1940 р. заснував Холмський історичний музей імені Михайла Грушевського і став його керівником, заклад діяв до радянської окупації Холмщини в 1944 р.[36].

Семен Любарський залишив по собі літературний доробок. Діяч займався збором фольклору, але лише невелика частина із зібраних матеріалів була опублікована[37]. У 1940 р. надруковано книгу «Холмські легенди й оповідання» у Краківському видавництві; у 1942 р. написано статтю «Холмські святі крипти та їх історія», яка, втім, стала відомою для загалу лише у 2013 р., коли вийшла на сторінках 50-го тому «Записок НТШ». Прикметно, що збірка «Холмські легенди й оповідання» розпочинається із розвідки «Холмський образ Божої Матері»: «... найдорожчим реліґійним скрабом холмського народу є чудотворний образ Божої Матери. Образ цей візантійського походження, про що свідчить характер малюнку»[38]. Не менш символічні й наступні оповідання про Турковецький та Яблочинський монастир, їхню розбудову[39], облогу міста татарами й легенда про порятунок міста завдяки молитвам жіночого монастиря на Дівочій горі[40]. С. Любарський не подає джерел, з яких черпав інформацію про легендарні оповідання з історії Холмщини, тому можна припустити, що вони існували в популярній культурі і до того, а сам автор лише літературно їх опрацював.

---

[32] Гуцал П. Любарський Семен Васильович…

[33] Баран С. Холмський церковний з'їзд та його постанови. *Краківські вісті. Народній часопис для Ґенерал-Ґубернаторства.* 1940. 17 травня. С. 4. Баран С. За унормування відносин православної церкви. *Краківські вісті. Народній часопис для Ґенерал-Ґубернаторства.* 1940. 19 травня. С. 3.

[34] Баран С. Холмщина вчора і сьогодні. *Львівський вісник.* 1942. 4 січня. URL: https://zbruc.eu/node/60737 (дата звернення: 25.11.2022); Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк: Бавнд Брук, 1975, С. 186–187.

[35] Ременяка О. Nigra sed Formosa: Занурена в печаль, проте прекрасна... Слідами мандрів ікони Богородиці Холмської. Київ: Фенікс, 2018. С. 128, 131.

[36] Кондрач Я. Холм: етнокультурна специфіка міста новітньої доби, вплив на неї депортацій 40-х років XX століття. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2012. Вип. 5. С. 122–123.

[37] Пам'яті Семена Любарського. *Нова доба*. 1944. 30 липня. С. 4.

[38] Любарський С. Холмські легенди й оповідання. Краків: Українське видавництво, 1940. С. 3.

[39] Там само. С. 9–30.

[40] Там само. С. 31–36.

Семен Любарський помер 1944 р. у Скригічині. Щодо його смерті існує декілька версій: про природну смерть, про вбивство з боку поляків або з боку червоноармійців. Досі невідомим залишається і саме місце його поховання, є лише припущення, що С. Любарський похований у братській могилі у с. Скригічин. Інші джерела вказують на те, що могила свого часу була знищена, проте ким і з яких причин – наразі не відомо. Після смерті С. Любарського його дружина Марія та діти Василь, Володимир і Софія в межах обміну населення між УРСР та ПНР переїхали й оселилися на Волині, у селах Рожищенського району. У 1966 р. Марія померла і була похована у с. Рожище на старому кладовищі[41].

Пастернак Іван Степанович (28.06.1876–25.05.1943), – громадсько-політичний діяч, педагог, член Сенату Польської Республіки І каденції (1922–1927).

Іван Пастернак походить із с. Новий Павлів Костянтинівського повіту Седлецької губернії Російської імперії (тепер у ґміні Янів Підляський Більського повіту Люблінського воєводства Республіки Польща) на Підляшші, народився у сім'ї Степана та Анастасії (з дому Стасюків) Пастернаків. Іван Пастернак був одружений з Ганною (дівоче прізвище Василевська), разом із нею виховав двох синів Євгена та Сергія. Освіту здобув у вчительській семінарії в Білій-Підляській, продовжував навчання на освітніх курсах при Варшавському університеті. Після їхнього завершення упродовж 1894–1915 рр. учителював[42].

У 1915 р. під час евакуації виїхав до Східної України. Протягом революційних подій 1917–1918 рр. І. Пастернак поширював серед місцевого населення ідею української незалежності. Цього ж року закінчив українознавчі курси в Києві. Став членом Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Критикував гетьманський переворот Павла Скоропадського, вважаючи подальшу політику останнього проросійською. Підтримував Директорію УНР, зокрема Симона Петлюру, котрого вважав видатним діячем, однак згодом І. Пастернак розчарувався і в ньому, стверджуючи, що С. Петлюра виявився слабким політиком і саме він був відповідальним за поразку українських національно-визвольних змагань. Після завершення війни переїхав мешкати до Хорощини Більського повіту Білостоцького воєводства (тепер у ґміні Тучна Більського повіту Люблінського воєводства), у рідні краї дружини[43].

Напередодні виборів 1922 р. Іван Степанович був співорганізатором Українського виборчого комітету[44]. За підсумками виборів став членом польського сенату за списком Блоку національний меншин № 16 та в Поліському виборчому окрузі (№ 60)[45].

---

[41] Гуцал П. Любарський Семен Васильович…; Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej / red. naukow prof. J. Majchrowski, G. Mazur, K. Stepan. Kraków: Polska Oficyna Wydawnicza «BGW», 1994. S. 348; Любарський Семен… С. 1393.

[42] Dydycz R. Pasternak Jan (Iwan), ukr. Іван Пастернак (1876–1943), ukraiński polityk, działacz społeczny i gospodarczy Podlasia. *Słownik biograficzny Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza.* URL: https://slownik-biograficzny.uph.edu.pl/slownik/144-pasternak-jan-iwan-ukr-1876-1943-ukrainski-polityk-dzialacz-spoleczny-i-gospodarczy-podlasia (дата звернення: 25.11.2022)

[43] Ibid.

[44] Український Виборчий Комітет Холмщини і Підляша. *Наше життя. Краєвий тижневик по справам політичним, культурним і суспільно-економічним*. 1922. 5 вересня. С. 3; Крамар Ю. Парламентські вибори 1922 року в Польщі... Т. 2. С. 122.

[45] Вибори до Сейму та Сенату... С. 1.

На посаді сенатор працював у трьох комісіях: казначейсько-бюджетній, господарській та регламентній. І. Пастернак входив до Українського сенаторського клубу. Виступав за проведення посольських віч у населених пунктах Поліського воєводства[46].

У 1924–1926 рр. входив до середовища так званих «автономістів-федералістів» – парламентської групи, що своїм головним гаслом проголошувала надання українським теренам автономії в межах Польської Республіки та перетворення останньої на федерацію[47].

У 1924 р. було обрано новий керівний склад відновленого культурно-освітнього товариства «Рідна Хата» (за новим статутом, погодженим польською владою, отримало назву Русинське добродійне товариство «Рідна хата»). Головою товариства обрали І. Пастернака, до проводу також увійшли А. Васильчук, К. Сошинський, С. Маківка та ін.[48].

У сенаті разом з іншими політиками входив до різних політичних сил. У серпні 1924 р., після арештів українських діячів та закриття і заборони польською владою Української соціал-демократичної партії, за ініціативи політиків-соціалістів (П. Васиньчука, А. Братуня, М. Чучмая, С. Маківки, С. Козицького, С. Назарука та В. Дмитріюка) виникло Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз»[49]. Після тривалих переговорів у жовтні 1926 р. «Селянський Союз» об'єднався з партією «Народна воля» в Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання «Сельроб»[50]. До новоствореного об'єднання «Сельроб» увійшли діячі «Сельсоюзу» та з-поміж інших також й Іван Пастернак[51].

Восени 1927 р. І. Пастернак разом із М. Чучмаєм, С. Маківкою, А. Братунем, С. Козицьким та С. Підгірським опублікували на сторінках газети «Наше слово» розлогу статтю з критикою «угодовської» політики УНДО через співпрацю з польським урядом. Тому сенатор Пастернак 9 вересня 1927 р. разом з іншими українськими діячами покинув лави Українського сеймового клубу та ввійшов до клубу Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання «Сельроб» у Парламенті[52]. Також у цей же період він увійшов до Робітничо-селянського комітету допомоги, сформованого українськими (А. Братунь, К. Вальницький, Д. Вербовий, Я. Войтюк та ін.), польськими та єврейськими партіями лівого спрямування. Комітет виступав «за негайну, безповоротну, грошову допомогу коштом військового бюджету та стягнення маєткового податку поміщиків і фабрикантів… За землю без викупу, За робітничо-селянську єдність»[53].

---

[46] Dydycz R. Pasternak Jan (Iwan)...

[47] Szumiło M. Antoni Wasyńczuk 1885–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk. Lublin, 2006. S. 62, 76–77; Szumiło M. Anton i Pawło Wasyńczykowie – ukraińscy działacze narodowi z Chełma. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків:* зб. наук. праць / упоряд. М. Кучерепа. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 60; Бурхливе засідання Українськоі Парляментарноі Репрезентації. С. 2–3; Dydycz R. Pasternak Jan (Iwan)...

[48] Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації… С. 288–289; Dydycz R. Pasternak Jan (Iwan)…

[49] Szumiło M. Anton i Pawło Wasyńczykowie… S. 61; Szumiło M. Antoni Wasyńczuk… S. 93.

[50] Бортнік Т. Участь «Селянського Союзу» у створенні Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання («Сельроб»). *Новітня доба*. 2021. Вип. 9. С. 54–55.

[51] Dydycz R. Pasternak Jan (Iwan)...

[52] Перга Ю. Суспільно-політичне життя українців… С. 98.

[53] Лицарі політиканства. *Діло*. 1927. 20 вересня. С. 1.

У 1927 р. політична сила «Сельроб» внаслідок внутрішніх протиріч розкололося на «Сельроб-правицю» та «Сельроб-лівицю». Іван Степанович приєднався до «Сельроб-правиці» та балотувався на виборчому окрузі № 25 до парламентських виборів 1928 р., але не здобув мандата через поразку виборчого списку, який отримав замало голосів[54].

Із початком Другої світової війни повернувся до активної громадської діяльності. Зокрема, у жовтні 1939 р. І. Пастернак та М. Колада, Т. Олексюк підготували відозву до німецької окупаційної адміністрації щодо справ української громади Підляшшя. Після створення Українського центрального комітету та мережі допомогових комітетів на території Генерал-губернаторства Пастернак став першим головою Українського допомогового комітету у Білій-Підляській з делегатурами в Тересполі, Янові, Вишничах. Також очолював ревізійну комісію Підляського союзу українських кооперативів[55].

Іван Степанович Пастернак помер у шпиталі 25 травня 1943 р. у Білій Підляській. Обставини смерті діяча досі до кінця не з'ясовані: у лікарню він потрапив внаслідок поранення, отриманого в своєму будинку в с. Хорощинка від двох невідомих нападників. Існує припущення, що нападники були польської національності, проте мотивів злочину висувають кілька: без вказівки Армії Крайової через особисті справи; за вказівкою Армії Крайової, щоб залякати місцевих українських діячів. Іван Пастернак похований на православному кладовищі у Білій-Підляській[56].

Отож українські діячі Холмщини та Підляшшя в особі Семена Любарського й Івана Пастернака розпочали свою громадську працю в роки Першої світової війни і так званого біженства, були прихильниками УЦР та виступали за українізацію краю. Після повернення з евакуації розпочався новий етап у діяльності українства регіону – об'єднання задля вирішення нагальних потреб, формування політичних структур. Цей етап ознаменувався підписанням «Меморіалу у справі української людності Холмщини», численими з'їздами та делегаціями до владних польських структур. Наступним важливим кроком напередодні виборів 1922 р., у якому провідну роль відігравали С. Любарський та І. Пастернак, було формування Українського виборчого комітету, «Виборчого блоку національних меншин». Унаслідок успішного голосування перший із них був обраний послом до Польського Сейму І каденції (1922–1927), а другий – членом Сенату Польської Республіки І каденції (1922–1927). Діячі входили до Української Парламентської Репрезентації, різних політичних груп, зокрема об'єднання «Селянський Союз». Під час роботи парламенту С. Любарський, І. Пастернак відстоювали українські інтереси на засіданнях комісій, пов'язаних із відбудовою краю, бюджетом, брали участь у культурно-просвітницькій роботі краю в міжвоєння та період Другої світової війни.

Юлія Артимишин

---

[54] Dydycz R. Pasternak Jan (Iwan)...

[55] Ibid; Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Чікаґо: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. С. 400–401.

[56] Dydycz R. Pasternak Jan (Iwan)...; Енциклопедія українознавства. Словникова частина: в 11 т. / гол. ред. проф., д-р В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1966. Кн. 2, [т. 5]: Місто–«Перемышлянинъ». С. 1959.

DOI: 10.33402/elita.2023-327-340

Розділ 5. ПОЛІТИКА ОУН СТОСОВНО ЗАЛУЧЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДО ЛАВ ПІДПІЛЛЯ

Повторна окупація західноукраїнських земель змусила керівників Організації українських націоналістів під проводом Степана Бандери (ОУН(б)) кардинально переформатувати стратегію і тактику боротьби. Основний акцент було перенесено з військової на ідейно-пропагандистську ділянку роботи, оскільки протистояння з імперською військовою машиною на полі бою не могло дати підпіллю відчутних результатів. З огляду на це, перед керівниками ОУН(б) постала проблема залучення до лав організації якомога більшої кількості інтелектуалів для роботи в пропагандистських та видавничих структурах. Фахівці гуманітарного й технічного складу також були потрібні в підпіллі як лікарі, друкарі, інженери-будівельники (для зведення довговічних і придатних до житла підпільників криївок та бункерів), піротехніки тощо. Про це неодноразово мовилося в документах підпілля. Зокрема, у звіті ОУН(б) зі Стрийщини-Дрогобиччини за 31 березня 1944 р. зазначалося: «З цієї верстви нашого громадянства [інтелігенції – *О. С.*] є мало одиниць, що всеціло віддались нашій роботі. Боротьба наша з огляду на такий стан дуже ускладнюється, вона вимагає багато фахівців, яких ми не маємо»[1]. Зрештою, без підтримки провідних громадсько-політичних та культурних діячів організація не могла розраховувати на статус зрілої політичної сили й авторитет серед мас.

Ситуація з кадрами, у якій опинилися лідери ОУН(б) напередодні другої радянської окупації, виявилася цілком прогнозованою. Адже в міжвоєнний період українські націоналісти не задавалися ціллю масово залучати представників інтелігенції до лав організації, побоюючись затяжних інтелектуальних дискусій, які, на їхню думку, стали однією з причин поразки визвольних змагань 1918–1923 рр. Здебільшого організація взаємодіяла зі селянством і студентською та шкільною молоддю, яка виявилася найбільш сприятливим середовищем для ідей ОУН. А практика терору, яку ОУН широко застосовувала у 1930-х роках, остаточно відштовхнула легальних політиків від співпраці з націоналістичним середовищем. За організацією закріпився імідж політично незрілого молодіжного угруповання радикального типу, лідери якого не здатні приймати виважені рішення, а отже, не заслуговують на статус поважного політичного партнера. Причина конфлікту полягала також у програмно-світоглядних засадах ОУН: націоналісти оголосили проводом нації так звану «ініціативну меншість», волюнтаристськи налаштований елемент суспільства, відмовляючи інтелігентам у їхній традиційній ролі бути провідниками нації, що, природно, викликало спротив із боку останніх.

Вперше потребу масового залучення широких кіл інтелігенції до революційно-визвольної боротьби діячі Організації українських націоналістів під проводом

[1] Звіт. Стрийщина–Дрогобиччина. 1944. 31 березня. *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 78. Арк. 227.

Андрія Мельника (ОУН(м)) і ОУН(б) відчули під час радянсько-німецької війни, коли в складі Похідних груп наштовхнулися на несприйняття націоналістичної ідеології східноукраїнським населенням. Тоді організація постала перед необхідністю кардинального переосмислення стартових ідейно-політичних, світоглядних та стратегічних позицій, яке без участі інтелектуальних сил здійснити було неможливо. Саме тоді керівники обох відламів ОУН вперше спробували масово залучити інтелігенцію до революційно-визвольної боротьби, що їм частково вдалося. Українські інтелігенти поповнили лави службовців Українського центрального комітету (УЦК), Українського державного правління (УДП), Української Національної Ради (УНР), місцевих адміністрацій, редакцій газет, що перебували під контролем мельниківського чи бандерівського відламів організації. Окремі громадсько-політичні діячі погодилися працювати в уряді Ярослава Стецька (Кость Паньківський, Василь Сімович, Маріян Панчишин, Антін Пясецький, Богдан Дзерович, Ілярій Ольховий, Юліан Федусевич та ін.)[2] після проголошення Акту 30 червня. Інші так чи так співпрацювали з підпіллям, дописуючи до видань ОУН, нелегально лікуючи поранених повстанців, консультуючи діячів організації в питаннях політики, державотворення, історії, культури, Церкви. Достеменно відомо, що під час німецької окупації з підпіллям ОУН(м) і ОУН(б) співпрацювали такі відомі літератори та публіцисти: Аркадій Любченко, Улас Самчук, Михайло Пронченко, Іван Багряний, Юрій Шевельов, Олександр Оглоблін та ін. Багато людей творчих професій у цей час вступили до лав ОУН, як-от: поетеса Олена Теліга, письменниця Богдана Світлик («М. Дмитренко»), священник Іван Гриньох («Всеволод»), архітектор і поет Олег Кандиба («Ольжич»), журналіст Микола Дужий («Вировий»), художник Ніл Хасевич («Бей-Зот») та ін.

Співпраця інтелігенції з українськими націоналістами, не позбавлена конфліктів на ґрунті різних суспільно-політичних і світоглядних переконань, нефаховості та надмірних амбіцій окремих провідників підпілля[3], тривала лише в так званий напівлегальний період діяльності ОУН (до вересня 1941 р.), коли члени організації та суспільство загалом перебували в полоні пронімецьких симпатій та загальної ейфорії під впливом звільнення від більшовизму й Акту відновлення Української держави. Коли ж, окупувавши Україну, нацисти розгорнули репресії проти учасників ОУН та нагінку на все українське суспільство, ситуація кардинально змінилася. Складні умови окупації, які особливо нищівно позначилися саме на життєдіяльності інтелігенції[4], змусили більшу частину представників цієї категорії населення відмовитися не лише від співпраці з підпіллям, а взагалі від активної суспільної ролі та зосередитися на самовиживанні. Не активізувало позиції інтелігенції й те, що вона першою потрапляла в заручники окупаційної влади[5] чи ставала мішенню польських терористичних угруповань[6]. Більшість інтелігентів не бачила сенсу встрявати

[2] Паньківський К. Від Держави до Комітету. Нью-Йорк; Торонто, 1970. С. 46.

[3] Там само. С. 50–53.

[4] Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України.* Київ, 2012. Вип. 15. С. 135−151.

[5] У Львові 24 жовтня 1943 р. заарештовано Івана Макуха, Ярослава Яблонського, Михайла Зеленого та Миколу Маланчука, яких німці погрожували негайно розстріляти, якщо в найближчі дні станеться вбивство або напад на німецьких військових. Див.: Вбивства у Львові. 1943, 25 жовтня. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 10.

[6] Там само.

у двобій імперських армій, які воювали за чужі українцям інтереси. Вони не поділяли поглядів українських націоналістів стосовно можливості здобуття Української Самостійної Соборної Держави (УССД) за таких обставин і навіть вважали їхню діяльність шкідливою. Зокрема К. Паньківський, виступаючи 28 листопада 1943 р. перед львівською громадськістю, наголошував, що збройна боротьба з окупантами не на часі і що дії підпілля наражають на небезпеку цивільне населення[7]. Пізніше, перебуваючи на еміграції, на захист своєї позиції він навів більше аргументів: «Люди, що 30 червня приїхали до Львова з німцями, повні ілюзій і мрій, бездумно проголошуючи в усіх своїх публічних і особистих виступах і в поширюваних публікаціях і закликах "союз", стали в один момент так само бездумно завзятими ворогами німців. Вони підняли проти німців боротьбу без ясної мети, яку можна було б осягнути, а тільки самої боротьби ради, без розуміння того, що боротьба проти німців робить їх хоч-не-хоч союзниками большевиків, бо кожен успіх у боротьбі проти німців не був нашим національним успіхом, нашому народові нічого не давав, а зате приспішував перемогу більшовиків»[8].

Така позиція інтелігенції викликала шквал критики з боку лідерів ОУН(б), які звинувачували опонентів у шкурництві та бажанні безпечно перебути важкі часи. Особливо дратував підпільників той факт, що інтелігенти не вірили в перемогу революційно-визвольних сил та ширили цю зневіру серед народних мас, що негативно позначалося на становищі ОУН і Української повстанської армії (УПА): «... тут і там, головно серед панів т. зв. "старшої генерації" брак віри в справу Визволення, що почасти переливається в маси»[9]. А масова еміграція інтелектуалів на Захід перед приходом радянських військ змусила керівників підпілля констатувати непридатність цієї верстви українського суспільства до революційно-визвольної боротьби: «Наша інтелігенція у більшості це раби в штивних ковнірах, люди, що в наслідок химерної долі не стали лакеями чи "пуцубутами". І тут вже видно, що як тільки більшовики залишать їм який-небуть спосіб вегетування, нехай і за ціну найбільшого національного й особистого пониження, вони схопляться за цей спосіб і будуть продовжати свій нужденний живот очевидно в ім'я добра України»[10].

Однак невтішні для реалізації ідеї УССД воєнні та міжнародно-політичні реалії, політична дезорієнтованість українського суспільства, брак керівних кадрів у структурах ОУН і УПА змусили членів Проводу знову повернутися лицем до проблеми співпраці з інтелігенцією та критично переглянути своє попереднє ставлення до неї. Аналізуючи стан власних сил із соціального боку напередодні другої радянської окупації члени Проводу ОУН(б) мусили визнати, що організація не мала чіткої політики щодо використання інтелігенції у боротьбі за УССД та вчинила помилку, пустивши справу на самоплив: «У цьому винні і ми самі своїм ставленням до неї [до інтелігенції – *О. С.*], зокрема тим, що залишили за нею можливість легалізації. В

---

[7] Суспільно-політичний звіт за місяць листопад. Львів–місто. 1943. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 14.

[8] Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк; Торонто, 1965. С. 13.

[9] Львівщина (жовтень 1944 р.). Суспільно-політичний звіт за час: 1.X–31.X.1944 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 266.

[10] Огляд суспільно-політичних подій за місяць березень 1944–1944, 3 квітня. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 21.

результаті цього інтелігенція вийшла з-під нашого послуху ще в 1943 році, коли ми почали організовувати дивізії і в кінці кінців емігрувала. Якщо б ми втримали інтелігенцію на самому початку, то зараз би підпорядкували своєму впливові певну частину, ліквідувавши при цьому поділ на наших і не наших. Ми ж воліли самі нести весь тягар боротьби, залишивши цю прослойку у спокої»[11]. На нараді було вирішено активніше залучати інтелігенцію до лав підпілля, розгорнувши в її середовищі потужну пропагандистську роботу: «Доповнити апарати Проводів свіжими силами... більше ангажувати молодих незгангренованих[12] сил (ужити тут участь інтеліген-ції). Використати головно фахівців, якими ще диспонуємо, які ще не пішли на Захід (вслід за лікарями)»[13]. Під цим оглядом було виготовлено низку листівок-звернень до інтелігенції із закликом підтримувати боротьбу ОУН і УПА, активно вести національно-освідомлювальну працю серед широких верств суспільства тощо. Здібну до пера інтелігенцію закликали гідно репрезентувати націоналістичну ідеологію у двобої з радянською пропагандивною машиною та на міжнародній арені.

Серед керівників ОУН(б) кардинально змінився підхід до підбору кадрів організації, які тепер намагалися поповнювати представниками зі всіх верств суспільства, що знайшло відображення у програмних документах підпілля. Зокрема, у Постановах III ВЗ ОУН(б) зазначено, що «у лавах ОУН борються українські селяни, робітники та інтелігенція»[14]. Між цими категоріями населення, на думку провідних членів ОУН(б), мав бути досягнутий розумний баланс шляхом встановлення певних пропорцій: «Не можна обмежуватися, наприклад, підбором лише людей інтелектуальної праці (тих, що працюють розумово) або лише робітників. У першому випадку організація перетворилась би в "академію", відірвану від життя, а в другому випадку – спростилася»[15]. Керівники ОУН(б) починають уважніше ставитися до наявних у підпіллі інтелектуальних кадрів, призначаючи їх на керівні пости та надаючи працю відповідно до фаху: «Від правильного керівництва кадрами залежить духовне зростання або занепад багатьох членів організації. Якщо член організації поставлений не на своє місце, де він не може вповні розвинути свої здібності, він приречений на духовну деморалізацію. Неправильно призначати інтелігентну людину на дрібну технічну роботу, не рахуватися з його здібностями, скупчувати багатьох визначних членів на вузькій ділянці праці, де вони займаються дріб'язковими справами, оскільки для керівної роботи достатньо однієї людини»[16].

Водночас керівники ОУН(б) починають приділяти посилену увагу підвищенню інтелектуального рівня учасників підпілля загалом. Інтелігенти, за задумом провідників, мали перебувати не лише на керівних постах, але й серед низового членства, адже провідник у роботі мав спиратися на свідомих, фахових,

[11] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 39. Арк. 309–310.

[12] Незгангренований – (від пол. ne zagregowany) у значенні несукупний, необ'єднаний.

[13] До сучасного нашого внутрішнього організаційного положення (думки члена). *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 11.

[14] Програмові Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.* (Збірка документів). Видання ЗЧ ОУН. [Б.м.], 1955. С. 108.

[15] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 26. Арк. 68.

[16] Там само. Арк. 35.

працівників, які адекватно мислили. «Нічого не зможе зробити купка уцілілих керівників, якщо в них не буде ідейних та інтелігентних виконавців»[17], – наголошували в організаційних вказівках. З огляду на це, провідники постійно дбали про підвищення освітнього рівня підлеглих. У підпіллі відбувалися різноманітні вишколи (керівного складу, військові, пропагандивні, медичні та ін.), а в розпорядок дня повстанців, які зимували у криївках, обов'язково входили заняття з історії та географії України, української літератури, економіки, філософії тощо. Для цього на зимівлю розподіляли так, щоб у складі групи була хоча б одна освічена людина. В інструкції Головного Осередку Пропаганди (ГОСП) за серпень 1947 р. читаємо, що групи під час зимівлі також мають бути забезпечені достатньою кількістю літератури, необхідної для освітньої діяльності. А зимовий період 1946–1947 рр., коли повстанці у криївках мали в розпорядженні лише по одній–дві брошурки, керівник ГОСП «П.Полтава» вважав втраченим «з погляду політичного самовишколу кадрів»[18], що, на його думку, «не сміє повторитися наступного року»[19].

Система залучення інтелектуальних кадрів до лав підпілля, опрацьована членами ОУН(б) впродовж 1944–1945 рр., дала певні результати. Проте найбільших успіхів повстанці досягнули лише в роботі з сільською інтелігенцією, оскільки діяльність українських націоналістів була спрямована переважно на село. Сільські вчителі, голови сільських рад та колгоспів, священники, фельдшери активно допомагали підпіллю проводити антирадянську агітацію та застосовувати так званий «тихий» саботаж щодо всіх заходів нової влади. Найцікавішим елементом для повстанців із цієї категорії населення були сільські вчителі, яких у школах західноукраїнських областей налічувалося понад 80 % і котрих найперше планували ознайомлювати з націоналістичними ідеями, з огляду на той вплив, який вони чинять на покоління, що підростає. Особливу увагу планували приділити вчителям, прибулим зі східноукраїнських областей за рознарядками ЦК КП(б) У: «Ми повинні особливу увагу звернути на вчителів, які приїхали зі східних областей. Хоча певна кількість вчителів вже бачили повстанців й дещо знають про наш рух, однак референти пропаганди, як і територіальні провідники, до цього часу не звернули належної уваги на передачу їм наших видань, ознайомлення з нашими ідеями, програмою»[20]. Серед учителів підпільники широко розповсюджували листівку «Слово до вчителів» та «Братам зі Східних областей»[21], намагалися допомагати матеріально[22]. Від них вимагали виховувати молодь у націоналістичному дусі й забороняли пропагувати більшовицькі ідеї: «Вимагати від учителів, щоб вони не виховували молодь в російсько-більшовицькому дусі. Якщо вони не можуть виховувати в національному дусі, то в жодному разі не мають права

[17] Там само. Т. 20. Арк. 265.

[18] Додаток до «Коротких вказівок щодо пропагандивної роботи на найближчий час» з м. квітня 1947 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 10. Арк. 175.

[19] Там само.

[20] Електронний архів Центру досліджень українського визвольного руху. Архів Пришляка. Пакет № 2. Арк. 926.

[21] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 24.

[22] Короткі вказівки щодо пропагандивної роботи на найближчий час. Квітень 1947 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 10. Арк. 233.

виховувати в більшовицькому»[23]. Учителів задіювали в пересиланні націоналістичної літератури у Східну Україну та як агентів для заснування там мережі організації.

Приїжджі учителі виявилися найбільш податливим елементом для сприйняття ідей ОУН. Як зазначали провідники організації, більшість із них, зважаючи на вказівки підпілля, не займалися насадженням у школах більшовицької ідеології, а лише вчили дітей грамоті. Представникам влади, які вимагали від педагогів активніше вести більшовицьку пропаганду серед учнів, вони відповідали: «Моє діло лише вчити дітей»[24]. Перебуваючи під впливом учасників підпілля, учителі часто солідаризувалися з місцевим населенням у їхньому ставленні до розпоряджень режиму (організації колгоспів, здачі контингенту, хлібопоставок та ін.), які доводили людей до зубожіння. Вони також активно протестували проти незаконних методів організації та проведення повоєнних виборчих кампаній[25], нехтуючи обов'язками членів виборчих комісій, уникаючи голосування та переховуючись у день виборів разом із батьками учнів. Одна з учительок-східнячок, коли її назвали бандерівкою за симпатії до місцевого населення, сказала: «Ви самі наробили тих "бандерів", тому що сталінська Конституція не наказує так відноситися до народу, як ви поступаєте»[26]. Масовість цього явища зауважив секретар Дрогобицького обкому КП(б)У з пропаганди Богданов, який, підводячи підсумки роботи парторганізації з проведення виборів, сказав: «... у партійного керівництва склалося враження, що багато хто з місцевих вчителів утягнутий в оунівську організацію, активно працює на їх користь... Багато вчителів виявилися чи націоналістами чи їх пособниками»[27].

Отже, сільська інтелігенція масово інтегрувалася до підпільних структур ОУН(б) та активно допомагала повстанцям у їхній боротьбі з радянською владою. Проте їхні освітні та загалом якісні показники, а отже, авторитет і здатність впливати на маси, були значно нижчими, ніж в інтелектуалів із міста. Тому керівникам організації йшлося передусім про те, щоби здобути підтримку в середовищі чільних громадсько-політичних діячів, мистецької, технічної еліти, яка мешкала в містах.

Під цим оглядом провідники ОУН(б) змушені були звернути увагу на міське середовище, яке було слабко опановане впливами організації: «... місцеве українське населення міст знає про нас тільки з неточних чуток від селян, що приносять молоко чи приїздять на торг, і з большевицьких мітингів, а всі приїжджі "східняки" знають про нас тільки те, що їм наговорять большевики, отже, вважають нас за сплямованих кров'ю бандитів»[28], – зазначено в документах підпілля за 1945 р. Увага

[23] Короткі вказівки щодо пропагандивної роботи на найближчий час. Квітень 1947 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 10. Арк. 23.

[24] Ковельщина, обл. Луцьк. Р-ни: Ковель, Любомль, Головно, Шацьк, Заболоття, Ратне, Седлище, Камінь-Коширськ, Маневичі, Голоби, Турійськ. Суспільно-політичний огляд і інформації за час від 20.08.–20.09.1946 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 72. Арк. 48.

[25] Стасюк О. Заходи режиму з підготовки виборів до ВР СРСР 9 лютого 1946 року в західних областях Української РСР та реакція населення. *Молодий вчений.* 2018. № 7. С. 28–31; Стасюк О. Організація та проведення виборів до Верховної Ради УРСР (9 лютого 1947 р.) у західних областях УРСР. *Гілея: науковий вісник.* Київ: «Гілея», 2021. Вип. 160 (№ 1–2). Ч. 1: Історичні науки. С. 128–133.

[26] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 293 зв.

[27] Стенограма зборів обласного партійного активу Дрогобицької парторганізації. 1946 р., 16 лютого. *Державний архів Львівської області*. Ф. 5001. Оп. 7. Спр. 20. Арк. 12.

[28] Чергові завдання по пропагандивній роботі на найближчий час. 20.08.1945 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 10. Арк. 207.

керівників ОУН(б) до міст була пов'язана також із кардинальною зміною їхнього національного та соціального статусу: з переважно польськомовних центрів вони перетворилися в осередки російсько-українського культурно-політичного життя, яке повстанці прагнули взяти під свій контроль: «Пропагандистське оволодіння містами має величезне значення для розповсюдження визвольно-революційних ідей. У містах зосереджені українці-наддніпрянці, люди різних національностей, що прибули з СРСР, робітники та інтелігенція, до оволодіння якими ми повинні докласти певних зусиль»[29]. Намагаючись охопити своїми впливами міщан, керівники ОУН(б) спланували численні пропагандистські акції, які мали відбуватися у містах систематично, безперервно і планово: «Треба наші акції проводити не раз у рік, а хоча б раз у місяць... Кожний тереновий провідник має подбати, щоб місто отримало інформацію про нашу боротьбу... Вишукувати щоразу нові канали доступу до міста»[30]. Агітацію у містах вирішено вести за допомогою масового розповсюдження листівок і гасел, адресного вручення літератури ОУН, а також усної пропаганди[31]. Особливу увагу наказано звернути на міську інтелігенцію, яка «до цього часу не була належним чином поінформована про наш рух і нашу боротьбу»[32].

Провідники ОУН(б) починають уважно вивчати й аналізувати суспільно-політичні настрої та культурні запити міської інтелігенції, умови її праці, побутові потреби. Інформаторам ОУН(б) велено складати характеристики на її окремих представників, де вказувати рід занять, зазначати їхнє ставлення до більшовиків та визвольної боротьби ОУН[33]. За допомогою одержаної інформації підпільники планували виробляти стратегію співпраці з цією категорією населення, впроваджувати свою агентуру до міського середовища, зокрема студентського та викладацького складу вишів й інших установ. У вишах намагалися вербувати передусім викладачів і студентів, що висловлювали незгоду з діями нової влади та критично ставилися до викладання марксизму-ленінізму й інших заідеологізованих дисциплін. Окрім ідеологічних моментів, надії покладали на упосліджене становище, в якому опинилися інтелігенти з приходом більшовиків: «Міська інтелігенція (нижчі урядники, учителі, професори) живе в більшовицькому центрі... бачить розкішне життя більшовицьких партійних мужів, а сама живе в недостатках, тому більшовиків ненавидить»[34].

У звітах ОУН(б) цього періоду натрапляємо на цікаві подробиці про культурне й академічне життя інтелігенції Львова, Станіславова, Тернополя, Рівного, Крем'янця, Бориславa, Дрогобича[35]. Зокрема, описуючи становище львівської академічної інтелігенції у перші місяці вторгнення Червоної армії, провідники ОУН(б) зазначали, що влада докладає багато зусиль, щоби привернути професорів, науковців, музикантів на свій бік: «Велику увагу зразу звернено на наукові інституції, передовсім Академію Наук, Університет Івана Франка, музей, Му-

[29] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 23.
[30] ГДА СБУ. Ф. 13. спр. 376. Т. 88. Арк. 447.
[31] Там само. Арк. 208.
[32] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 24.
[33] Для вивчення і звітування кореспондентам. 1946. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 88. Арк. 117–119.
[34] Чортківська округа. Суспільно-політичний огляд за місяць листопад 1945 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 71. Арк. 351.
[35] Там само. Т. 72. Арк. 107; Т. 74. Арк. 100, 103, 112–113, 135 та ін.

зичний Інститут, театр, лікарні. Головою Академії Наук у Львові має бути Студинський, що на днях вертається до міста. Крім цього вертаються на свої старі місця всі професори університету з 40 року, які на разі є у великій пошані… У музичнім нашім життю є глянсований проф. В. Барвінський, а в лікарському др. О. Барвінський. Крім цього вернувся на свій давний пост др. Тригубів»[36]. Не пройшла повз увагу повстанців показова українізація, яку нова влада активно запроваджувала на рівні культурних та освітніх установ, проте вони одразу ж розпізнали її штучність: «Поза тим до всяких інституцій вводиться обов'язково укр. мову. З більшовицької сторони підозріло виглядає тільки те, що всякі радянські прелегенти, скінчивши доклад в найчистішій українській мові, починають приватну балачку між собою тільки по російськи»[37]. У приборканні місцевої еліти велику роль відігравав матеріальний чинник. Влада намагалася схилити інтелігентів до співпраці, специфічно розподіляючи матеріальні блага. З цього приводу провідники ОУН(б) писали, що влада зумисне витворює матеріальну прірву між окремими верствами суспільства, щоб змусити «обласкану» частину до послуху: «Як вже нераз подавано, твориться за всяку ціну еліту і то за поміччю великих різниць у платнях і приділах. Як клясичний приклад може постужити історія приділу масла на Політехніці, де директор дістав пару кг, професор і доценти по півтора кг, службовці по 25 дкг вищі, нижчі – сир, а возьні – пусте молоко... Коли взяти висоту пенсії чоловіка з "еліти" та додати до цього вартість приділу, то між суспільними верствами витворюється прірва більша, як за царських часів, коли все-таки і найбідніший не помирав голодом»[38]. Однак, не знайшовши серед представників західноукраїнської інтелігенції багато людей, вартісних для нового режиму: «В загальному більшовицька партія, як і всюди, має багато мороки з подібними особами. Тутешні професори і викладачі дуже часто помиляються, хибно засвітлюють події чи твори, абсолютно не знають марксизму»[39], – влада почала втілювати в життя специфічну кадрову політику, призначаючи на відповідальні посади приїжджих партійних функціонерів, що не пройшло повз увагу повстанців. Аналізуючи викладацький склад вишів м. Львова, члени ОУН(б) змушені були констатувати, що у найбільших вишах – Політехніці, медичному та університеті – 85 % викладачів становили росіяни й жиди, і лише 15 % – українці[40], серед яких місцевих – одиниці. Це значно ускладнювало роботу підпільників у середовищі викладацької еліти, проте вони продовжували фіксувати кожен факт непорозумінь чи протистояння між місцевими викладачами і партійним керівництвом вишів, викладачами-комуністами і студентством в надії віднайти опозиційний до влади елемент. Так, у звіті зі Станіславова за березень 1947 р. йдеться про гостру реакцію студентів-східняків на слова викладача, який стверджував, що за хлібом у Західну Україну прибувають лише селяни-одноосібники з Бесса-

[36] Надзвичайний суспільно-політичний звіт (Дмитренко). 1944, 4 серпня. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 45.

[37] Суспільно-політичний звіт (місяць жовтень 1944). Львів-місто. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 49.

[38] Там само. Арк. 48.

[39] Станіславів – місто. Березень 1947 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 99.

[40] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 398. Т. 23. Арк. 188.

рабії. Заперечуючи професорові, студенти хором відповіли: «Ні! Прибувають з колгоспів України теж! З Київщини! З Вінниччини»[41].

У вказівках та інструкціях ОУН(б) різнився підхід до місцевої та східноукраїнської інтелігенції. Попри невисоку оцінку революційних якостей місцевих інтелектуалів, провідники ОУН(б) не полишали сподівань задіяти їх до співпраці з підпіллям, зважаючи на ідейно-національну свідомість західноукраїнської еліти. Інтелігентів планували залучати до пропагандистських структур ОУН(б), написання націоналістичних матеріалів, а також до агітації у націоналістичному дусі східноукраїнської інтелігенції, з якою вони підтримували тісні контакти. Будучи відповідно проінструктовані, місцеві інтелектуали мали інформувати прибулих про ідейно-політичні засади боротьби ОУН та УПА, схиляючи до співпраці з підпіллям. В одній з інструктивних записок за 1944 р. із цього приводу зазначалося: «Східняки, дуже легко зживаються, зав'язують товариські відносини. Кращих людей з-поміж них можна завжди, заховуючи навіть всі міри обережности, інформувати про нашу боротьбу, про наші ідеї»[42]. На думку членів підпілля, якнайкраще для цієї роботи надавалася шкільна та студентська молодь: «До пропагандивної роботи серед східних українців, в містах та не опанованих селах залучувати людей, що живуть легально, особливо західноукраїнську шкільну та студентську молодь. Вони прекрасно можуть розповсюднювати літературу всіма тими способами, що ми кілька з них вище перерахували... Для того їм треба тільки дати докладний інструктаж, в який спосіб вони повинні це робити. Коли вони будуть проінструктовані і щодо способів розповсюднювання літератури чи писання листів, і щодо конспірації перед мгб взагалі – тоді вони цю роботу можуть робити майже без ніякого ризика для себе і з великою користю для нас»[43].

Частину інтелігентів планували відправити на Схід як емісарів ОУН, до чого їх ретельно готували. Вони мали володіти не лише потужним інтелектом, але й знаннями з психології, конспіративними прийомами, ораторських хистом: «Носії нашої ідеї на СУЗ мусять бути всесторонньо вишколені, всі поінформовані про актуальні питання життя й дня, знавці людських душ, гнучкі в словах, поступуванні в уживанні засобів»[44]. На початку 1950-х років, у зв'язку з можливим початком третьої світової війни, інтелігенцію, з числа її найбільш довірених осіб, готували до проголошення незалежності України від імені Української Головної Визвольної Ради (УГВР) та перебрання на себе в межах населених пунктів адміністративних функцій[45].

Негативним моментом, який перешкоджав реалізації цих планів підпілля, як відзначали самі повстанці, був брак інтелігенції, її бездіяльність та панічний страх перед репресіями НКВС: «Української інтелігенції дуже мало – всі втекли з німцями. Ці, що з усяких причин залишилися – розгублені, залякані. До нас

---

[41] Станіславів – місто. Березень 1947 р. Арк. 99–100.

[42] Практичні вказівки щодо ведення політично-пропагандивної роботи (на основі інструктивних матеріялів). *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 88. Арк. 443.

[43] Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1950 рік. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 32.

[44] Про виховно-пропагандивну працю серед населення СУЗ. Листопад 1945 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 10. Арк. 306.

[45] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 26. Арк. 202.

ставляться прихильно, хоча в яку-небудь роботу бояться встрявати»[46]. Це вимагало проведення додаткового роз'яснювання в середовищі міської інтелігенції, зокрема з проблем конспірації: «Скрізь, де це можливо, треба серед міської інтелігенції повести в цьому напрямі роботу»[47].

Робота ОУН(б) у середовищі східноукраїнської інтелігенції вимагала ще більших зусиль. Керівники підпілля скептично оцінювали можливість її використання у боротьбі за УССД, з огляду на викривлену національну свідомість, спричинену вимушеною довготривалою колаборацією та страхом перед репресіями: «Український інтелігент мусить кривити душею. Свою щиру українську душу він мусить заховати глибоко в нетрі поза своєю національною свідомістю або, коли він лиш трохи підлий, зміняє її на московську душу… Українська інтелігенція говорить по-московськи, бо говорити українською мовою, це значить, стягнути на себе підозріння власть імущого МГБ і опинитися в найдикіших закутках Сибіру»[48]. Підпільників прикро вражало пристосуванство східноукраїнської еліти та її фаталізм, адже останні часто повчали місцевих: «Кажуть тобі чорне – кажи, що чорне, кажуть тобі що біле – кажи, що біле. Ех, Господи Боже! Станеться щось, так воно і буде»[49]. Провідники ОУН(б) із прикрістю відзначали, що найбільш вартісні для підпілля групи творчої інтелігенції (письменники, маляри, артисти, професори, інженери та ін.) були паралізовані страхом перед репресіями режиму. Зокрема, вивчаючи за завданням Організації середовище східноукраїнських письменників, один з інформаторів ОУН(б) писав, що радянські митці слова живуть у стані подвійної свідомості та втратили будь-яку здатність до протесту: «Замітна у цих письменників свого рода подвійність душі. Бути українцями-самостійниками не стає їм сили і відваги; йдуть по лінії найменшого опору. Знову, стати стопроцентовими радянськими людьми не дає їм українська душа. Вони без спротиву роблять усе, що вимагає від них радянська влада. І все-таки використовують кожну нагоду для форсування українців, зміцнення і підтягання українськості, на якому б то не було відтинку. Ця їхня подвійність має такий вплив на їх індивідуальність, що вони якісь розхитані, майже всі хворі на серце і стало п'ють»[50].

Враховуючи подібні спостереження, керівники ОУН(б) не плекали ілюзій щодо масового залучення східноукраїнської інтелігенції до лав підпілля. Проте, як видно з інструкцій та звітів Організації, вони не полишали надії загітувати в цьому напрямку найвартісніший елемент: «... сьогодні мусимо всіма можливими засобами подати до відома інтелігенції СУЗ [східноукраїнських земель – *О. С.*] нашу ідею. Українська революція в сьогоднішній етап мусить вийти з лісів і сіл, через шахти й фабрики до робочих кабінетів архітекторів, інженерів, поза куліси театрів, до студентських парт і катедр професорів. На відтинку кадрів інтелігенція дасть нам може невелику кількість революціонерів, але найвартіснішу, бо керівну»[51]. З метою виявлення корисного для підпілля елементу провідники

[46] Інформативний звіт. Чортків. 1945, 18 лютого. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 103.

[47] Там само.

[48] Марко Боєслав Одвертий лист до українців-емігрантів. 1950. *Архів Центру досліджень українського визвольного руху* (АЦДВР).

[49] Із міста Станіслава. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 99.

[50] Вістки зі Львова. 1944, серпень. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 1.

[51] Про виховно-пропагандивну працю серед населення СУЗ. Листопад 1945 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 32. Арк. 191.

ОУН(б) намагалися з'ясувати, як східноукраїнська інтелігенція ставиться до радянської влади, повоєнних політичних та господарських нововведень режиму (вступ Української РСР до Організації Об'єднаних Націй, вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР, карткова система, грошова реформа та ін.), як сприймає нагінку партії на українську літературу і культуру тощо[52]. Інтелектуалам, які активно виявляли зацікавленість ідеями ОУН(б) та боротьбою повстанців, давали читати історію України Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича та інших заборонених у Радянському Союзі авторів, підпільні організаційні видання, книги про визвольний рух тощо, пропонували їм писати статті на антибільшовицьку тематику.

Незважаючи на певні зусилля, керівникам ОУН(б) не вдалося масово залучити міську інтелігенцію до співпраці з підпіллям. Глибше вивчення становища та поведінки української інтелігенції посилювало песимістичні висновки членів ОУН(б) не лише з приводу її готовності підтримати національно-визвольну боротьбу, але й протиставитися режимові бодай конституційними методами. Зокрема, зневіра та розгубленість інтелігенції, на думку учасників підпілля, не дозволили їм зреагувати належно на розгорнуту 1946 р. кампанію проти української історичної школи М. Грушевського та виявів українського буржуазного націоналізму в науці та культурі взагалі. Значна частина інтелігентів погодилася на співпрацю з режимом, зраджуючи свої ідейно-політичні переконання та естетичні смаки: «Окрема група, що стоїть на услугах НКВД і партії, напружує всі "творчі сили", щоб більше і краще восхвалити Сталіна і ще сильнійше і огиднійше змішати з болотом бандерівців і інших українсько-німецьких націоналістів. До цієї "кампанії" зачислити треба: Галана, Козланюка, Стефаника, Росовича (чи не псевдо), Конвісара (те саме), Барвінського, Возняка, які з певною насолодою пишуть свої потворні твори»[53].

До того ж, навіть невелике збільшення інтелігенції у структурах ОУН та УПА, як і передбачали керівники національно-визвольного руху, привнесло в середовище повстанців певні складнощі та конфліктність. Слабкі здоров'ям та не пристосовані до побутових незручностей, інтелігенти часто створювали зайві проблеми як у війську, так і в лавах організації. Зокрема, учасники Великого збору Української Головної Визвольної Ради з легальних громадсько-політичних організацій ніяк не могли зрозуміти, чому вони мають йти до місця проведення збору бездоріжжям та ще й уночі, бо зовсім не були обізнані із законами конспірації. Конфліктність була наслідком хворобливої вразливості та надмірних амбіцій окремих осіб. Сьогодні вже всім відомо про складні стосунки Миколи Лебедя та Романа Шухевича, які ґрунтувалися не лише на розходженнях у тактичному і стратегічному баченні роботи підпілля, але й на особистій неприязні. Відверто недолюблювали один одного провідні публіцисти підпілля Ярослав Богдан (Всеволод Рамзенко) та Михайло Дяченко (Марко Боєслав). З уцілілих грипсів, у яких зафіксовано суть конфлікту цих діячів організації, бачимо, що вони не могли приборкати своїх провідницьких претензій і творчих амбіцій. Ще складніше інколи було повноцінно інтегруватися в підпільні структури інтелігентним жінкам, що призводило до непорозуміння не

[52] Квесмтіонар «СХ». *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 371.

[53] Суспільно-політичний огляд. Львів, у квітні 1945 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 53.

лише в роботі, але й у подружніх стосунках, особливо якщо і чоловік, і жінка були членами організації, адже в підпіллі існувала чітка гендерна ієрархія[54].

З огляду на зазначені проблеми, керівники ОУН(б) в останні роки все більше схилялися до тактики використання інтелігентів за місцем праці, не переводячи їх на нелегальне становище. Це передусім стосувалося творчої інтелігенції, яку таємно залучали до пропагандистської роботи: «… треба підшукувати в терені і організувати в окремі звена: журналістів, поетів, письменників, науковців, мистців, композиторів і т. д. та доручувати писати їм статті, листівки, наукові праці, оповідання, компонувати, малювати тощо»[55]. Ця потреба особливо актуалізувалася на початку 1950-х років, коли фахових дописувачів до підпільних видань серед членів ОУН і УПА майже не залишилося, що негативно позначалося на якості літератури ОУН. Людей із письменницьким талантом бракувало не лише на рівні обласних та окружних осередків пропаганди, але у найвищих пропагандивних структурах ОУН(б). З огляду на це, керівник Головного Осередку Пропаганди П. Федун («Полтава») змушений був оголосити про створення в підпіллі інституції кореспондентів ГОСП: «... з метою збільшити актуальний газетно-журнальний матеріал, що ним досьогодні розпоряджався ГОСП; зробити цей матеріал в можливо більшій мірі придатним до безпосереднього використовування в інформаційно-пропагандивній роботі як у нас в Краю, так і за кордоном (нпр., еміграційна маса); поширити фіксування нашої поточної дійсності в усіх її цікавих та часто неповторних проявах в певних загальноприйнятних в журналістиці формах (нпр., журналістичний репортаж, нарис тощо)»[56]. Кореспондентів ГОСП планували добирати з-поміж провідних кадрів підпілля, а також серед легальників: «Дуже побажано, щоб в характері таких кореспондентів працювали також люди з легального середовища: студенти, різні інтелігенти (особливо з більших міст), краще розвинуті середньошкільники, робітники і т. д. Передумовою цього мусить бути точний інструктаж про дане завдання (на основі цієї інструкції) і про конспірацію в цій роботі. Для цього передача матеріалів такими кореспондентами в підпілля може відбуватися посереднім шляхом»[57]. Тематика кореспонденцій мала бути якнайширшою та охоплювати боротьбу ОУН і УПА, її засади, критику радянської дійсності, спротив цивільного населення, побут повстанців тощо.

Наскільки масштабною виявилася ця робота, нині сказати важко, адже члени підпілля її не афішували зі зрозумілих причин, а дописи легальників у підпільних виданнях розміщували під псевдами або взагалі без підпису. Можемо припустити, що вона не набула великих розмірів через неготовність значної частини української інтелігенції підтримати боротьбу ОУН і УПА та діяльність спецслужб. Проте багато інтелігентів все ж пов'язали свою долю з боротьбою повстанців. Достеменно відомо, що в повоєнний період із підпіллям на Львівщині співпрацював Михайло Дараган, якому провідник Львівщини Зиновій Тершаківець, використовуючи особисте знайомство з журналістом, передавав на

[54] Див.: Савчин М. («Марічка»). Тисяча доріг. Спогади. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1995. 600 с. (Літопис Української повстанської армії; т. 28).

[55] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 20. Арк. 175.

[56] Інструкція в справі кореспондентів ГОСП-у. 1951 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 10. Арк. 320.

[57] Там само. Арк. 321.

редагування новели Богдани Світлик (М. Дмитренко)[58]. Статті про Тараса Шевченка та інші матеріали для публікації в підпільній пресі, на прохання Зиновія Тершаківця, писала відома письменниця Ірина Вільде[59]. Дереворити для друку бофонів у підпільних друкарнях ОУН(б) виготовляв уродженець Тернопільщини, випускник Краківської академії мистецтв художник-різьбяр Петро Обаль[60]. Маємо підстави стверджувати, що з підпільними видавничими структурами ОУН(б) у повоєнний період співпрацював також відомий історик І. Крип'якевич[61]. Зокрема, про це свідчать окремі епізоди з його життя, наявність підпільників ОУН серед близьких членів родини, а також його ставлення до повторної окупації Західної України більшовиками як до великого лиха[62]. В одній з розмов у колі довірених осіб І. Крип'якевич, виснажений вказівками радянської партійної еліти з приводу ідейно-політичної спрямованості його праць, сказав: «Я, якби був молодим, не обтяженим родиною, то пішов би до бандерівців»[63].

В останні роки підпільники, що зосередилися на збереженні кадрів та поширенні мережі ОУН(б) на східноукраїнські землі, не приділяли особливої уваги інтелігенції. Принаймні її залучення до лав підпілля в інструкціях Проводу після 1950 р. уже не зустрічається серед пріоритетних завдань. Це стало наслідком як винищення режимом патріотично активного інтелектуального елементу, так і певним розчаруванням учасників національно-визвольного руху діяльністю міської інтелігенції, яка зайняла конформістську позицію щодо нової влади. У провальному характері ідеї співпраці підпілля ОУН(б) з інтелігенцією частково були винні й самі повстанці. Виставляючи критерії до представників інтелігентних професій, яких планували залучати до роботи підпілля, провідники організації часто мали на увазі не інтелект і шляхетність, а високу ідейно-моральну вартість кадрів, сильний характер, велику революційну й політичну виробленість, практичну підготовку до боротьби з ворожою поліцією (Народним комісаріатом внутрішніх справ та Народним комісаріатом державної безпеки), уміння поводитися конспіративно тощо[64], тобто саме ті риси, яких багатьом інтелектуалам бракувало.

Кількість інтелігенції в лавах ОУН та УПА різко зменшилася, адже замінити втрачені кадри не було ким. Якщо у 1944–1946 рр. інтелігенція в середовищі збройного підпілля становила 15–20 %, то у 1950 р. – лише 3–6 %. Це підтверджує «Листа на відзначення кандидатів з терену "78"» (за 20 березня 1950 р.), де з 36 номінантів до нагородження лише 2 мали незакінчену вищу освіту,

---

58 Мороз В. Зиновій Тершаковець-«Федір». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2011. 28 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 12).

59 Там само.

60 Дуда І. Обаль Петро Павлович. *Тернопільський енциклопедичний словник*: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. Т. 2: К–О. С. 648.

61 Мудра Н. 1940-ві роки в житті родини Крип'якевичів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність:* зб. наук. праць. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. С. 578–584.

62 Іщук О. Реакція Львівської інтелігенції на розгром історичної школи Михайла Грушевського у 1946 році. Київ, 2007. С. 8.

63 Мудра Н. 1940-ві роки в житті родини Крип'якевичів. С. 578−584.

64 Інструкції. Червень 1946 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 28. Арк. 172.

решта – середню, незакінчену середню або початкову[65]. Водночас «Посмертна листа кандидатів до номінації тер. «78» (за 19 березня 1950 р.) не містить жодного номінанта з вищою або незакінченою вищою освітою з-поміж 124 зареєстрованих осіб[66].

Отже, попри певні зусилля, керівники ОУН(б) не отримали співпраці з українською інтелігенцією у планованих розмірах, що негативно позначалося на якості боротьби ОУН і УПА та її престижу. Налагодженню стосунків з цією частиною суспільства перешкоджали як ідейно-політичні чинники, так і причини побутового та морально-психологічного спрямування. Освічені люди як ніхто розуміли безперспективність протистояння з радянською імперською машиною в умовах повної міжнародної ізоляції, а тому не спішили поповнювати лави повстанців, шукаючи інших шляхів самозбереження нації. Трагедія цієї частини інтеліген-ції полягала в тому, що, заперечуючи ідеї ОУН(б) та дистанціюючись від очоленої нею боротьби, інтелігенти-легальники не змогли запропонувати суспільству жодної альтернативи, що штовхало їх на шлях колабораціонізму, конформізму та еміграції. Несприятливі міжнародно-політичні обставини, незрілість та роз'єднаність українського політикуму звели провідницькі функції інтелектуальної еліти України під час Другої світової війни до ролі посередника між населенням та окупаційною владою, а згодом перетворили у придаток радянської ідеологічної машини. Натомість українські націоналісти, що жертвували найдорожчим і навіть життям у боротьбі за УССД, вважали, що мають право вимагати такої ж самопосвяти від усіх членів суспільства, чим посилювали конфліктність ситуації, адже значна частина інтелігенції була нездатна до боротьби в підпільних умовах. Найбільших успіхів підпілля досягло у співпраці з сільською інтелігенцією, що пояснюється тривалою роботою ОУН у сільському середовищі. З міськими інтелігентами стосунки підпілля розвивалися складно. Під прицілом спецслужб міські інтелектуали навідріз відмовлялися від підпільної роботи, сповідуючи політику самозбереження. Як наслідок, і міська інтелігенція, і міське населення загалом упродовж всієї діяльності ОУН(б) в Україні залишалося для підпілля бажаним, але до кінця не опанованим середовищем. Інтелігенція, що наважилася підтримати боротьбу ОУН і УПА, зробила це добровільно та з ідейних переконань. Адже інтелектуали чітко бачили потребу протиставитися обставинам, що невблаганно поглинали українське суспільство, нівелювали його як етнічно окремий організм. Боротьба ОУН і УПА в цьому сенсі була не найкращим, але єдиним виходом із ситуації, який дав змогу українцям бодай на короткий час стати керманичами своєї долі, а інтелігенції виконати свою суспільно значущу функцію, що полягає в реалізації завдань визвольних рухів.

Олександра Стасюк

---

[65] Листа на відзначення кандидатів тер. «78». – 1950, 20 березня. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 23.

[66] Посмертна листа кандидатів до номінації тер «78». – 1950, 19 березня. *Там само.* Арк. 24–26.

DOI: 10.33402/elita.2023-341-358

Розділ 6. ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ (1891–1938): ГРОМАДСЬКА, ВІЙСЬКОВА ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Ключовою постаттю українського громадсько-політичного життя напередодні Першої світової війни та національно-визвольних змагань середини першої половини XX ст. є Євген Коновалець. Знаємо його як одного із засновників та керівника таких національних сил: військової формації Січових стрільців; Української військової організації; Організації українських націоналістів. Дві останні – це головні рушії боротьби за відродження державності після того, як у 1921 р. було програно всі битви за українську незалежність. За цими силами стояла дуже складна та тривала праця організації та об'єднання людей для спільної ефективної боротьби. Саме малодослідженою залишається така праця Є. Коновальця.

Євген Коновалець народився 14 червня 1891 р. у с. Зашків, що приблизно за 19 км на північний захід від Львова в напрямку до містечка Жовква.

Рід Коновальців походив із м. Комарно (місто районного значення Городоцького району Львівської області). У Зашків переїхав жити дід Євгена Михайло Коновалець (1824–1889), який у 1852 р. одружився з Марією Скоробогатою, дочкою пароха Зашкова о. Скоробогатого.

На час одруження Михайло Коновалець закінчив духовну семінарію та теологічний факультет Львівського університету. У сім'ї о. Михайла Коновальця було 9 дітей (4 сини та 5 дочок). Батько Є. Коновальця був третім сином у сім'ї.

Із дочок доцільно виділити наймолодшу Євгенію, яка вийшла заміж за о. Володимира Стернюка, пароха в Пустомитах. Їхній син архиєпископ Володимир Стернюк (1907–1997) був главою Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) у підпіллі в 1972–1991 рр.

Батько Євгена, Михайло Коновалець (1859–1944), залишився в Зашкові, де почав вчителювати в двокласній україномовній народній школі, а згодом став її директором[1]. Одружився з Марією Срокою (походила по матері з польської шляхетської родини Венґжиновських), яка також була вчителькою цієї школи. У подружжя Михайла та Марії Коновальців народилося троє синів та донька, яка після народження померла. Найстаршим сином був Євген, 22 липня 1894 р. народився Мирон, а 15 травня 1896 р. – Степан.

У віці 6 років Є. Коновалець пішов у 1 клас двокласної школи в Зашкові. Шлях до середньої освіти відкривала повна чотирикласна початкова школа.

[1] Szematyzm Królewstwa Galicyi I Lodomeryi z Wielkiem księstwem Krakowskiem na rok 1901. Lwów. S. 553.

У 1899 р. продовжив здобувати освіту у Львові в україномовній школі вправ при Львівській учительській семінарії[2].

Після здобуття повної початкової освіти Є. Коновалець в 1901 р. вступив у Цісарсько-королівську академічну гімназію у Львові з українською мовою навчання. Упродовж 8 років навчався в «Б» класі[3].

У червні 1909 р., завершивши навчання в гімназії, Є. Коновалець вступає на факультет права і політичних знань Львівського університету. Свідоцтво про закінчення навчального закладу (абсольвент) він отримав тільки в березні 1921 р.[4].

На час вступу в університет Є. Коновалець активно займався громадською роботою в рідному Зашкові. Зокрема, був одним із тих, хто долучився до розвитку читальні «Просвіта», заснування тіловиховного товариства «Сокіл»[5]. Найімовірніше, навчався дистанційно.

Відкриття «Сокола» в Зашкові відбулось 20 червня 1909 р. Старшиною обрали Г. Клюка, а секретарем – Є. Коновальця. На час відкриття товариство мало 50 членів[6].

Щодо участі Є. Коновальця в діяльності зашківської «Просвіти», то зі звіту за 1 січня 1909 р. – 15 квітня 1910 р. робимо висновок, що він не був членом керівного складу читальні. Фігурував серед доповідачів рефератів на просвітніх і навчальних заходах «Про значення товариства “Сокіл”», «Профспілковий рух взагалі і про значення спілки кредитової», «Про значення спілкового склепу», «Т. Шевченко і його значення для селянства», «Історія України-Руси (найдавніші часи)». На час звіту зашківська читальня налічувала 149 членів[7].

У липні 1909 р. за результатами І Всеукраїнського студентського з’їзду було створено «Український студентський союз» (УССоюз)[8]. На той час студентство гуртувала проблема полонізації Львівського університету та вимога відкрити український університет у Львові.

Трагічною датою в боротьбі за український університет у Львові стало 1 липня 1910 р.[9]. Українські студенти в головному корпусі університету проводили віче, яке польські студенти заблокували. Це переросло в сутички та постріли. Як наслідок, поранення отримало 10 українських студентів, серед них – студент факультету права та політичних знань Адам Коцко. Не приходячи до пам’яті, він помер на місці. Поранення зазнали і польські студенти. Поліція затримала всіх

---

[2] Грицай О. Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 р. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 19; Шах С. Молодість Євгена Коновальця. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 55.

[3] Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1902/1903. Львів, 1903. Ч. 2. С. 66, 70.

[4] Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 26. Оп. 15. Спр. 456. Арк. 349–350 зв.

[5] Грицай О. Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 р. С. 24.

[6] Отворенє «Сокола» в Зашкові. *Свобода*. 1909. 1 липня. С. 4.

[7] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 348. Оп. 1. Спр. 2618. Арк. 1–2.

[8] Кузьмин Р. Український студентський союз: центральний координаційний орган студентських товариств Галичини в 1909–1914 роки. *Гілея: науковий вісник:* зб. наук. праць. 2016. Вип. 110. С. 47.

[9] ЦДІАЛ України. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5–7.

українських студентів. Газета «Діло» опублікувала прізвища більше 300 заарештованих, серед них був і Є. Коновалець[10].

За результатами попереднього слідства, 127 студентів перевели до в'язниці. Пізніше 101 український студент постав перед судом[11]. У цьому переліку Є. Коновальця немає. Під час судових засідань Є. Коновалець проходив як свідок, 20 травня 1911 р. його було заслухано в суді[12]. Після цієї трагедії Є. Коновальцю вдалося продовжити навчання в університеті, хоча на нього й завели дисциплінарну справу[13].

З другого семестру 1912/1913 н. р. він почав вивчати в університеті курс професора М. Грушевського «Вибрані питання з історії Східної Європи» (1 год)[14].

Уже 15 грудня 1912 р. Є. Коновалець був обраний до головної ради УССоюзу. Керівником став студент О. Когут, заступником – студент А. Жила, Р. Дашкевич – архіваріусом, а Є. Коновалець – касиром[15]. В УССоюзі Є. Коновалець відповідав за роботу з відкриття українського університету у Львові та працював у IV національно-демократичній секції[16]. Приблизно в квітні 1913 р. його обрали керівником IV секції[17].

Важливо зазначити, що на той час Є. Коновалець також був членом Української національно-демократичної партії (УНДП). На з'їзді 25–26 грудня 1912 р. його обрали до «тіснійшого» Народного комітету партії[18].

Приблизно на кінець 1912 р. – початок 1913 р. припадає поява Є. Коновальця у складі управління філії «Просвіти» імені М. Шашкевича[19]. У 1914 р. він уже обійшов посаду секретаря[20].

На початку Першої світової війни Є. Коновальця було мобілізовано до 19-го полку крайової оборони XI корпусу армії Австро-Угорської імперії[21]. 30 серпня 1914 р. через швидкий наступ російських військ сотню «однорічних добровольців» 19-го полку крайової оборони залізницею відправили до Ужгорода, а далі – до містечка Левоча (Словаччина). Потім цю школу старшин перевели в Австрію, у містечко Кніттенфельд, розташоване приблизно за 70 км на північний захід від Грацу. Після чотиримісячного вишколу Є. Коновалець отримав звання «кадет-офіцер» та повернувся в розташування свого полку поблизу Грацу, у 10-ту роту. У квітні 1915 р. полк переправили в Карпати для оборони гори Маківка, саме тут Є. Коновалець потрапив у полон[22]. До кінця

[10] Празник польської чорної сотні. *Діло.* 1910. 2 н.ст. (19 ст.ст.) липня. С. 3–5.
[11] Качмар Л. Галичина в політичному житті Наддніпрянських емігрантів на початку XX ст. Львів, 2002. С. 69.
[12] Українські студенти перед польським судом. *Діло*. 1911. 22 н.ст. (9 ст.ст.) травня. С. 5.
[13] Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 6. Спр. 710. Арк.11.
[14] Там само. Оп. 15. Спр. 456. Арк. 349 зв.
[15] ЦДІАЛ України. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.
[16] Шах С. Молодість Євгена Коновальця. С. 65.
[17] На довірочну нараду. *Діло*. 1913. 6 н.ст. (23 ст. ст. квітня) травня. С. 5.
[18] Народний з'їзд. *Свобода*. 1913. 2 січня. С. 4.
[19] Пригадуєсь виділам. *Свобода.* 1913. 23 січня. С. 10.
[20] ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3572. Арк. 50.
[21] Шах С. Молодість Євгена Коновальця. С. 74.
[22] Там само. С. 78–80.

1916 р. перебував у таборі для військовополонених у Чорному Ярі над Волгою[23].

У кінці 1916 р. Є. Коновальця перевели в табір у Царицині. Туди наприкінці 1916 р. прибули стрільці легіону УСС, серед них А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, І. Чмола та інші. У березні 1917 р. їх перевели на північ у табір до Дубовки, що приблизно в 50 км від Царицина. За час перебування стрільців у Царицині вони разом з Є. Коновальцем організовували спортивні заняття, лекції на різні соціально-економічні й гуманітарні теми.

Особливо активізувалося життя та діяльність у Дубовці та Царицині після того, як дійшла інформація про революцію в Росії і початок у 1917 р. державотворчих процесів у Києві.

Позиція Є. Коновальця була досить чіткою, 13 травня він надіслав до Центральної Ради лист зі словами: «Хвально Радо! Свої сили, досвід й знання віддати хочу будові нового, вільного життя в Україні»[24]. На початку липня він уже перебував у Києві, де починав діяти під прізвищем Є. Блавацький[25]. Уперше під своїм прізвищем Є. Коновалець офіційно згаданий у протоколі засідання Галицько-Буковинського комітету від 28 грудня 1917 р.[26].

Євген Коновалець 17 серпня вступив до Галицько-Буковинського комітету[27] й почав активно популяризувати в середовищі Центральної Ради та Українського генерального військового комітету ідею створення окремої західноукраїнської військової одиниці[28]. Окрім цього, займався волонтерською роботою для допомоги цивільному населенню, яке жило в районі Збаражу[29].

Щодо військової формації, то вона була створена 12 листопада 1917 р. під назвою Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців. Цього дня в Києві проходило віче вихідців із західноукраїнських земель. Віче організував Галицько-Буковинський комітет для висвітлення намірів поляків приєднати Холмщину, Полісся і частину Волині до Польського королівства, а також плану Австро-Угорщини розширити автономні права Галичини та Буковини[30].

Віче розпочалося о 18 год у педагогічному музеї за участі майже 2,5 тис. біженців, виселенців, військовополонених українців австро-угорського підданства, чеської делегації, очолюваної Т. Масариком, румунського представництва Буковини, очолюваної Е. Ісопеску, членів Центральної Ради та уряду – генеральних секретарів судових справ М. Ткаченка та військових справ С. Петлюри[31].

---

[23] Verlustliste. Зошит № 481 від 24.10.1916, Відень, 1916. С. 3. URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC08513816_Verlustliste_Nr_0481/3/#topDocAnchor

[24] Центральний державний архів вищих органів влади України, м. Київ (ЦДАВО України, м. Київ). Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

[25] Там само. Спр. 106. Арк. 5.

[26] Там само. Спр. 71. Арк. 72.

[27] Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ, 2010. С. 26.

[28] Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917–1919 рр.). *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 182.

[29] ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 65.

[30] Народна воля. 1917. 14 листопада.

[31] Там само.

Командиром куреня військовий секретаріат призначив старшину колишньої російської армії О. Лисенка, який був членом Всеукраїнської ради військових депутатів[32].

Уже на початку січня 1918 р. командиром став Є. Коновалець, замінивши на цій посаді колишнього усусівця В. Дідушка[33], проти якого в курені були налаштовані колишні усуси, як і проти його брата П. Дідушка. Отже, Є. Коновалець став третім та останнім командиром військової формації Січових стрільців в українській армії впродовж 1918–1919 рр.

На початку січня 1918 р. у Київ приїхали та приєдналися до куреня Січових стрільців А. Мельник, Р. Сушко, Д. Герчанівський, В. Кучабський, П. Пасіка та ін.[34].

У Духовній семінарії в Києві 8 січня 1918 р. відбулися збори особового складу куреня Січових стрільців. На них заклали основи політичної стійкості, боєздатності та національної свідомості особового складу, а хто не поділяв принципів, покинув курінь. Також було змінено назву з Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців на І курінь Січових стрільців, що давало змогу поповнювати особовий склад вихідцями з Наддніпрянщини[35]. Начальником штабу куреня став А. Мельник.

Після реорганізації курінь, який перебував у стані вишколу, налічував від 660 до 700 стрільців. Важливим координаційним осередком стала Стрілецька рада під керівництвом Є. Коновальця та заступника А. Мельника.

Також Є. Коновалець був членом громадсько-політичної організації українців Австро-Угорщини в Києві – «Головної ради галицьких, буковинських та угорських українців». Видавничим органом ради стала газета «Січовий стрілець», а з березня 1918 р. – газета «Наша думка».

Напередодні війська більшовицької Росії, забезпечивши проголошення маріонеткової Української Народної Республіки рад у Харкові, розпочали війну проти Української Народної Республіки зі столицею в Києві.

Особовий склад куреня Січових стрільців, який становили українці австро-угорського підданства, що мали бойовий досвід участі в боях Першої світової війни, в середині січня 1918 р. приступив до виконання бойових завдань. До початку березня 1918 р. довелося разом із боєздатними силами Коша Слобідської України, полками ім. Б. Хмельницького, П. Полуботка, І. Богуна, К. Гордієнка, загонів Вільних козаків, громадських відділів та інших сил стримувати наступ більшовицьких військ на Київ, забезпечувати охорону уряду, казни та керівництва Центральної Ради.

Курінь Січових стрільців і Кіш Слобідської України 1 березня за допомогою союзних військ Німеччини та Австро-Угорщини повернулися до Києва. Наступного дня до Києва повернулися і Центральна Рада та Рада Народних міністрів[36]. 11 березня командування куреня для формування нових сотень і поповнення наявних під гаслом «До зброї!» оголосило мобілізацію[37].

---

[32] Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. Київ, 2002. С. 17, 146.

[33] Головацький І. Василь Дідушок: полковник, отаман: хроніка життя і діяльності (1889–1937). Львів, 1998. С. 69–70.

[34] Гелей С. Василь Кучабський. Наукова спадщина. Сторінки життя. Львів, 1998. С. 489.

[35] Січовий Стрілець. 1918. № 1. Січень. С. 13–14.

[36] ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 36.

[37] Наша думка. 1918. 11 березня.

За результатом мобілізації 26 березня наказом Міністерства військових справ УНР І курінь Січових стрільців було перейменовано в І полк Січових стрільців[38]. На кінець квітня полк налічував уже майже 3 тис. стрільців, а Є. Коновалець був полковником[39]. Одночасно Є. Коновалець продовжував діяльність у складі Головної ради галицьких, буковинських та угорських українців.

Під час державного перевороту 29 квітня 1918 р. і проголошення гетьманом П. Скоропадського сили полку Січових стрільців виконували завдання з охорони Центральної Ради. Відмова переходити на бік нового керівництва держави змусила П. Скоропадського запросити Є. Коновальця на розмову в свою резиденцію. На пропозицію визнати нову українську владу командири Січових стрільців висловили невдоволення методом зміни влади й відмовилися визнати гетьмана[40].

Уже 1 травня 1918 р. сили І полку Січових стрільців склали зброю та припинили діяльність. Щодо Є. Коновальця, то його місцем легальної роботи в Києві стала Головна рада галицьких, угорських та буковинських українців, яку він очолив 22 травня 1918 р.[41].

Через два місяці після державного перевороту Є. Коновалець вирішив повернутися на службу в армію Української Держави, відновивши формацію Січових стрільців. 11 липня 1918 р. він звернувся до Д. Донцова, щоб той посприяв в організації зустрічі з гетьманом у цій справі[42]. Очікувана зустріч із гетьманом відбулася 29 липня[43], а 23 серпня гетьман видав наказ про формування стрілецької військової частини під назвою «Окремий загін Січових стрільців»[44].

Місцем розташування Окремого загону Січових стрільців стала Біла Церква. П. Скоропадський не приховував, що, видаючи наказ, «дещо побоювався їх за їх схильності, але, з іншої сторони, їх обіцянки і, саме головне, наказ формувати не в Києві, а в Білій Церкві давав мені впевненість, що нічого небезпечного цей елемент для існуючого уряду зробити не зможе...»[45].

Після проведення всіх відповідних організаційних та мобілізаційних заходів Окремий загін Січових стрільців на першу декаду листопада 1918 р. становив 46 старшин і 816 стрільців, а весь особовий склад, задіяний у структурних частинах, налічував приблизно 59 старшин і 1 187 стрільців[46].

Кількамісячне перебування поза армією сприяло зближенню Є. Коновальця з коаліцією опозиційних сил до гетьмана П. Скоропадського – Українським на-

[38] ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 61.

[39] ЦДІАЛ України. Ф. 353. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 132.

[40] Скоропадський П. Спогади. Київ; Філадельфія, 1995. С. 156; Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Львів, 2002. С. 10.

[41] Наша думка. 1918. 20 травня.

[42] Донцов Д. Рік 1918. Київ. Торонто, 1954. С. 36.

[43] Там само. С. 48, 50.

[44] Донцов Д. Рік 1918... С. 49; Скоропадський П. Спогади. С. 373; Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівської операції. *Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967.* Чікаго, 1969. С. 129.

[45] Скоропадський П. Спогади. С. 270.

[46] Стефанів З. Українські Збройні сили 1917–21 рр. [Б. м.]: СУВ, 1947. Ч. 1: Доба Центральної Ради й Гетьманату. С. 106; Шкільник М. Україна у боротьбі за державність. Торонто, 1971. С. 265.

ціональним союзом (УНС), керівником якого був В. Винниченко. Їхня співпраця зводилася до організації антигетьманського повстання. У стрілецькому середовищі повстання вважали не боротьбою за владу, а захистом суверенітету й незалежності Української держави.

У Києві 6–7 листопада особливого значення набула дискусія з галицькою делегацією від Української Національної Ради в складі О. Назарука та В. Шухевича, які приїхали з дорученням просити військову допомогу в П. Скоропадського для оборони Львова[47]. Зауважу, що галицькі військово-політичні сили не підтримували прямих контактів зі Стрілецькою радою.

Натомість Головна рада галицьких, угорських та буковинських українців і Стрілецька рада через декілька днів після Листопадового чину створили в Києві галицький бойовий комітет, який розпочав мобілізацію добровольців для участі в захисті державотворчих процесів на західноукраїнських землях. Утім, 12 листопада начальник комендатури Києва видав постанову припинити набір добровольців. Серед затриманих був рідний брат Євгена Коновальця Степан[48].

Увечері 6 листопада делегати зі Львова зустрілися з П. Скоропадським. У приймальні гетьмана вони застали Д. Левицького та Є. Коновальця, а далі разом зайшли на прийом. О. Назарук пояснив, що відбувається у Львові, та звернувся по допомогу. Після певних уточнень постало питання про відправлення на допомогу до Львова Окремого загону Січових стрільців[49].

Загалом, ця історія завершилася тим, що Стрілецька рада відмовилася їхати в Галичину, а О. Назарук залишився в Білій Церкві та приєднався до антигетьманського повстання.

Вирішальну роль для Є. Коновальця в приєднанні до антигетьманського повстання зіграла «Грамота Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України», видана 14 листопада 1918 р., згідно з якою було проголошено курс на федеративний союз із небільшовицькою Росією.

З цього приводу Є. Коновалець писав: «Пам'ятного 15 листопада 1918 р., після проголошення маніфесту й складення московського кабінету, я пішов ще раз на власну руку до Гетьмана й поставив йому такі побажання: 1) відкликання маніфесту; 2) скликання національного конгресу, що його планував Український Національний Союз...; 3) розформування російських добровольчих дружин; 4) перенесення Січових стрільців з Білої Церкви до Києва. Гетьман відмовив, розвів руками й сказав, що не в силі вдіяти... Тоді я заявив, що складаю з себе перед Гетьманом відповідальність за подальший хід подій, бо вважаю становище, яке склалося, суперечним основним ідеям Січового Стрілецтва»[50].

Павло Скоропадський писав: «Я до цього часу вважаю, що єдиною причиною такого підйому серед повстанців на перших порах була, як грім серед ясного неба, моя грамота про федерацію, коли б її не було, я переконаний, що сі-

[47] Назарук О. Рік на Великій Україні. Відень, 1920. С. 5.

[48] ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 10 зв.–12 зв.

[49] Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Львів, 2002. С. 16; Левицький Д. Січові Стрільці і оборона Львова. *Діло*. 1924. 27 квітня.

[50] Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 20.

човики із-за соціальних питань не пішли б проти мене, та й чимало українських партій не зрушилось б з місця»[51].

У Білій Церкві 16 листопада Окремий загін Січових стрільців під командуванням Є. Коновальця перейшов на бік Директорії та розпочав антигетьманське повстання, під час якого, 28 листопада, Окремий загін Січових стрільців було реорганізовано в І дивізію Січових стрільців у складі двох піших полків[52]. Із грудня на основі І дивізії Січових стрільців, Дніпровської дивізії та Чорноморської дивізії виник Осадний корпус на чолі з Є. Коновальцем[53].

На ранок 15 грудня сили дивізії Січових стрільців повністю контролювали Київ, зосередивши головну увагу на забезпеченні громадського порядку[54]. У місті було введено військовий стан та комендантську годину. Упродовж півтора місяця Є. Коновалець і штаб Осадного корпусу, а з останньої декади січня 1919 р. Корпус Січових стрільців, сконцентрував у Києві військово-політичну владу. Порівняно з січнем 1918 р., у столиці не відбулося жодного більшовицького повстання. Успішно велася боротьба з антидержавною пропагандою та провокаціями за допомогою вимушених заборон, обмежень, цензури, жорстких заходів покарання тощо.

Євген Коновалець спробував українізувати Київ наказом від 31 грудня, який зобов'язував до 18 січня «замість знятих російських написів, вивісити написи на українській мові. Написи мають бути зроблені грамотно»[55]. Згодом цей термін було продовжено до 26 січня 1919 р.[56].

Серйозним викликом, який у 1919 р. не вдалось подолати, стала Друга більшовицько-українська війна, що розпочалася у грудні 1918 р. Для посилення центральної влади й припинення військово-політичного хаосу в УНР члени Стрілецької ради ініціювали встановлення в середині 1919 р. диктатури в державі. Є. Коновалець готовий був спільно з В. Винниченком та С. Петлюрою нести відповідальність у межах колективної диктатури. Однак Державна нарада УНР 16 січня 1919 р. не підтримала ініціативу Стрілецької ради[57].

Сили Корпусу Січових стрільців змогли втримувати столицю до початку лютого 1919 р. А 1–2 лютого в супроводі частин Січових стрільців під командуванням І. Чмоли до Вінниці евакуювали Директорію, уряд і штаб Армії УНР. Саме в той момент, зі слів О. Назарука, В. Винниченко сказав: «Я спав спокійно тоді, коли знав, що сторожа з Січових стрільців. Таке ідейне військо трапляється в історії може раз на тисяча літ»[58]. 5 лютого українські війська покинули Київ[59].

Корпус Січових стрільців (із липня 1919 р. Група Січових стрільців (Група СС)) під командуванням Є. Коновальця впродовж року брав участь у всіх

---

[51] Скоропадський П. Спогади. С. 305.

[52] Давний Р. [Дашкевич Р.] Про Січових Стрільців. Відень, 1921. С. 48.

[53] ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 1074. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 6.

[54] Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівської операції. С. 197.

[55] Нова Рада. 1919. 2 січня.

[56] Українська ставка. 1919. 24 січня.

[57] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. 3-тє вид. Київ, 2003. С. 80; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Україна між двома силами. Скрентон, 1963. Т. 2. С. 30.

[58] ЦДІАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 17.

[59] Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Україна між двома силами. Скрентон, 1963. Т. 3. С. 150, 156.

визначених командуванням Армії УНР військових операціях проти військ більшовицької Росії, а з кінця вересня 1919 р. і проти російської Добровольчої армії генерала А. Денікіна.

За 1919 р. Є. Коновалець одного разу вступив у певний конфлікт із керівництвом Армії УНР, коли в середині червня разом зі своїм оточенням засудив страту П. Болбочана. У зв'язку з цим О. Назарук 19 червня писав: «Цілими ночами думають, як знищити одиноку силу Січових стрільців. Чи через роззброєння, чи через зміну старшин…»[60]. Є. Коновальця від командування Січовими стрільцями не наважились усунути.

У Новій Чорторії 4 грудня 1919 р. головний отаман С. Петлюра та голова ради міністрів УНР І. Мазепа за участю командувачів усіх груп Армії УНР провели нараду, де обговорили питання переходу до партизанської форми ведення війни з окупаційною Червоною армією. Командир Групи СС Є. Коновалець відмовився від партизанської війни та заявив про готовність розпустити Січових стрільців, щоб особовий склад мав можливість самостійно вибирати, що робити далі[61].

Зранку 6 грудня відбулася остання військова нарада, на якій І. Мазепа передав письмовий наказ С. Петлюри щодо призначення новим командувачем Дієвої армії УНР, тобто армії, яка була задіяна в боях, М. Омеляновича-Павленка, а заступником – Ю. Тютюника для проведення партизанської боротьби – «Зимового походу» [62].

Євген Коновалець та його оточення перед розформуванням Групи СС заклали три напрями для подальшої діяльності: перший – участь частини старшин та особового складу в партизанському рейді під командуванням М. Омельяновича-Павленка; другий – приєднання старшин до командування УГА у Вінниці, встановлення комунікації з лівими есерами, боротьбистами, проникнення в деякі окуповані міста для підтримки зв'язку тощо[63]; третій – перехід командного та частини особового складу на чолі з Є. Коновальцем до Польщі для організації нових військових сил й очікування директив від військового керівництва в контексті угоди з Польщею[64].

Приблизно 7–9 грудня 1919 р. нечисельний особовий склад Групи СС із командувачем Є. Коновальцем було інтерновано польськими військами на станції Миропіль та спрямовано до Рівного. 19 грудня інтернованих переправили до табору в Луцьк. У Рівному вдалося у шпиталі залишити багато хворих на тиф[65].

Для організації життя в таборі Є. Коновалець перейняв керівництво ним і доклав багато зусиль, щоби створити стерпні умови для проживання та лікування хворих. Насамперед вдалося відокремити хворих від здорових[66].

Далі Є. Коновалець та його оточення почали більш предметно працювати над продовженням діяльності. Передусім сконцентрувалися на ідеї приєднання до

[60] ЦДІАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8 зв.

[61] Тютюник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. Львів, 2004. С. 88–89.

[62] Там само. С. 89.

[63] Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Перт Ембой (США), 1959. С. 17–20, 54.

[64] Хома І. Євген Коновалець у Луцькому таборі для інтернованих (грудень 1919 – березень 1920 рр.). *Historical and Cultural Studies* / *Історико-культурні студії.* 2018. Vol. 5. No. 1. С. 43–47.

[65] Трагедія С. С. *Воля. Тижневик*. 1920. Т. 1. Ч. 3. С. 130–131.

[66] Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 45.

Української стрілецької бригади УГА в Німецькому Яблонному (Чехословаччина). Це рішення було прийняте на Стрілецькій раді в Луцьку 27 лютого 1920 р.[67].

Євген Коновалець отримав дозвіл на виїзд до Варшави. 5 березня він передав повноваження керівника Українського гарнізону м. Луцька Романові Сушку[68], який 10 березня вивіз січових стрільців (160 старшин та 380 стрільців) із Луцька через Львів до Ланцута[69].

Уже 16 березня 1920 р. Є. Коновальця було підвищено до полковника та призначено на посаду начальника бригади в Німецькому Яблонному, А. Мельника – військовим аташе УНР у Чехословаччині, а Ю. Отмарштейна 1 квітня – начальником штабу бригади[70]. Це засвідчує, що С. Петлюра підтримав ініціативи Є. Коновальця, який із Варшави виїхав до Відня[71].

Євген Коновалець та Стрілецька рада розраховували, що їм як вихідцям із Галичини вдасться переконати командування бригади в Німецькому Яблонному про необхідність продовження війни з більшовиками в складі Армії УНР. На це розраховував і С. Петлюра. Однак командування бригади залишалося вірним Є. Петрушевичу. В умовах протистояння між УНР та ЗУНР залучити бригаду до українсько-польських сил наступу не вдалось.

На початку липня Є. Коновалець із Відня їде до Праги, де проживали та працювали А. Мельник, М. Матчак, Я. Чиж, В. Кучабський та ін. У Празі в липні 1920 р. відбулося засідання Стрілецької ради, на якому, зі слів Є. Коновальця, «після з'ясування безкорисності й безцільності дальшого перебування за кордоном, рішили ми закликати всіх Січових Стрільців до повороту в Галичину. Після цього засідання Стрілецької Ради перестала фактично існувати Січово-Стрілецька Організація…»[72].

У Празі 2–3 серпня 1920 р. зібрався «З'їзд відпоручників українських військових частин і організацій за кордоном», який заклав початок створення Військової організації (ВО)[73]. Далі Є. Коновалець дистанціювався від уряду УНР. У жовтні 1920 р. він пішов у тривалу відпустку, після якої вже до армії не повернувся[74].

Натомість намагався долучитися до ініціатив з об'єднання державних центрів УНР та ЗУНР, а також розвивати ВО, хоч головна робота з розбудови ВО відбувалася у Львові силами Я. Чижа, М. Матчака, В. Кучабського та ін.

Є припущення, що восени 1920 р. П. Дідушко, який перейшов на бік більшовиків, пробував завербувати Є. Коновальця для співпраці на користь УСРР[75].

---

[67] Biblioteka Narodowa w Warszawie. Archiwum im. Tarasa Shewczenki. M/f. 92256. S. 870.

[68] Ibid. S. 878.

[69] Переїзд Січових Стрільців через Львів. *Вперед*. 1920. 11 березня. С. 4.

[70] Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ, 2007. С. 213, 276, 320.

[71] Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 46.

[72] Там само. С. 47.

[73] Там само. С. 48; Військовий з'їзд в Празі. *Громадська думка*. 1920. 16 серпня. С. 1.

[74] Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки... С. 213.

[75] Хома І. Діяльність Є. Коновальця навколо військово-політичних процесів у серпня – жовтні 1920 р. *Historical and Cultural Studies* / *Історико-культурні студії.* 2019. Vol. 6. No. 1. С. 80–84.

Наприкінці вересня 1920 р. Є. Коновалець переїхав до Відня, а 2 жовтня поліція Відня надала Є. Коновальцю дозвіл на проживання як представникові української дипломатичної місії[76]. У Відні він починає співпрацювати з працівником журналу «Воля» І. Рудницьким[77] та залучає його до підготовки історії Січових стрільців.

З грудня 1920 р. увага Є. Коновальця була прикута до створення об'єднавчого осередку – Всеукраїнської національної ради (ВНР), установче засідання якої відбулось у Відні 4 січня 1921 р.[78]. У квітні 1921 р. ВНР припинила діяльність, позаяк досягнути порозуміння між державними центрами УНР та ЗУНР не вдалося[79].

Паралельно з участю у ВНР Є. Коновалець пробував реалізувати ідею об'єднання СС з УСС. В останній декаді березня 1921 р. був у Львові, на початку квітня 1921 р. повернувся до Відня, а звідти поїхав до Праги на з'їзд УСС, який проходив 5–13 квітня. Питання про об'єднання СС з УСС було знято з порядку денного з'їзду[80].

Після розпаду ВНР Є. Коновалець із друзями та добрими знайомими створив надпартійну громадську організацію «Молода Галичина». Головою став Д. Левицький, заступником – Є. Коновалець, секретарем – І. Рудницький, членами – А. Мельник, К. Воєвідка, І. Чмола, П. Лисяк та його дружина Мілена Рудницька. Зі слів І. Рудницького, створення цієї організації було пов'язане з тим, «…що треба протиставитись отій жалюгідній емігрантській гризні»[81]. Для реалізації цих засад Є. Коновалець 20 липня 1921 р. повернувся до Львова.

Натомість уряд ЗУНР, щоб підпорядкувати їхню діяльність, розгорнув інформаційну дискредитацію. Зі спогадів Є. Коновальця влітку 1921 р.: «Ця кампанія велася без розбору засобів… Змістом кампанії галицького уряду був закид найвизначнішим членам Січового Стрілецтва, що вони просто польські агенти, які зовсім свідомо, а то й за гроші ведуть акцію проти галицького уряду»[82].

Кінець серпня 1921 р. став трагічною сторінкою в історії ВО, адже 28 серпня 1921 р. колегія Київської губерніальної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем УСРР винесла представнику ВО окупованих землях І. Андрухові смертний вирок[83]. Мабуть, вирок було виконано 28 або 29 серпня. Неклорог про його загибель вийшов у Львові в газеті «Український вісник» 24 вересня[84].

Загалом, Є. Коновальцю після повернення до Львова не вдалося зайняти керівну роль у ВО. Провід залишався в Я. Чижа, М. Матчака, В. Кучабського та залучених ними О. Навроцького і В. Целевича.

---

[76] Polizeidirektion in Wien. *Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви.* Фонд Євгена Коновальця. № 307/19. Течка 56/13.

[77] Кедрин І. Життя, події, люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 72–74.

[78] N.N. Всеукраїнська Національна Рада. *Воля*. 1921. Т. 1. Ч. 2. С. 98.

[79] Соляр І. Ідея консолідації національних сил у діяльності Всеукраїнської національної ради і Ради республіки. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2010. Вип. 17. С. 29.

[80] Листи Євгена Коновальця. *Євген Коновалець та його доба* / упоряд.: В. Мороз, В. Муравський, І. Хома. Івано-Франківськ, 2021. С. 287–290.

[81] Кедрин І. Життя – події – люди: спомини і коментарі. Нью-йорк, 1976. С. 74; Лисяк П. Совіт нечестивих. *Воля*. 1921. Ч. 9/10. 3 жовтня. С. 350.

[82] Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 51.

[83] Ковальов А. Як гартувалася державність. Нариси до історії Української революції і Перших Визвольних змагань у Боярці-Будаївці та околицях Києва. Київ, 2020. С. 497.

[84] Посмертні згадки. *Український вісник*. 1921. 24 вересня. С. 7.

Замах С. Федака (молодшого) 25 вересня 1921 р. на львівського воєводу К. Грабовського в присутності Начальника Польської республіки Ю. Пілсудського оприявнив усі організаційні недоліки військової організації. Упродовж декількох тижнів польська поліція арештувала всіх головних постатей організації та закрила студентські легальні товариства.

Під час слідства та суду Є. Коновалець не проходив по цій справі, це означає, що він не був поінформований про оперативну роботу військової організації та дуже обережно комунікував із М. Матчаком, В. Кучабським, Я. Чижем та ін.

Приблизно у жовтні–грудні 1921 р. Є. Коновалець утвердився як командир ВО. Своєрідним штабом військової організації ще від часу заснування була Начальна колегія (Коновалець змінив її назву на Начальну команду) – колективний орган управління організацією, її створення дало змогу вибудувати горизонталь управління через референтури та вертикаль від начальної команди до окружних і повітових осередків.

Окрім того, Є. Коновалець повернувся до середовища УНДП. У 1919 р. ця партія була перейменована в Українську народно-трудову партію. Першу згадку про його членство в УНДП подає в своєму щоденнику М. Кордуба. Йдеться про участь у засіданні Народного комітету 23 листопада 1921 р.[85].

Паралельно Начальна команда ВО долучилося до роботи зі заснування журналу. 10 квітня 1922 р. Є. Коновалець писав А. Мельнику, що 1 травня у Львові почне виходити ЛНВ, головним редактором буде Д. Донцов. Далі зазначає, що він таки домігся свого, але просить цю інформацію не розголошувати[86]. Легальним місцем праці для Є. Коновальця з кінця 1921 р. була філія товариства «Просвіти» імені М. Шашкевича, де він займав посаду секретаря[87].

Помітну роль Є. Коновалець відігравав в організації допомоги українським інвалідам та інтернованим війн за державність. Зокрема, після весілля з Ольгою Федак, яке відбулося 18 лютого 1922 р., вони пожертвували 5 тис. марок на фонд українських інвалідів та 5 тис. марок для інтернованих вояків Армії УНР у Польщі[88]. 26 квітня 1922 р. він увійшов до наглядової ради кооперативу «Союз українських інвалідів»[89].

На осінь 1922 р. внутрішньо-політичну ситуацію в Галичині визначала виборча кампанія. Що ближчими були вибори, то дужче польська окупаційна влада посилювала адміністративні заходи для максимального залучення українського населення до виборів. Кульмінацією бойкоту виборів стало смертельне поранення 15 жовтня в Кам'янці-Струмиловій (сучасне містечко Кам'янка-Бузька) українського маловідомого поета, журналіста та педагога Сидора Твердохліба, який колаборував із польською владою.

ВО попередила С. Твердохліба, щоб припинив виборчі провокації. Їм вдалось ввести в оточення Сидора Твердохліба свого члена Михайла Дзіковського, який організував на нього замах[90].

---

[85] Кордуба М. Щоденник 1918–1925. Львів: Вид-во УКУ, 2021. С. 447–450.

[86] Лист Євгена Коновальця до Андрія Мельника від 10 квітня 1922 р. *Кучерук О. Андрій Мельник. 1890–1964. Спогади. Документи. Листування* / упоряд.: О. Кучерук, Ю. Черченко. Київ, 2011. С. 402.

[87] ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3565. Арк. 54–55.

[88] Новинки. *Громадський вістник*. 1922. 22 лютого. С. 6.

[89] Союз українських інвалідів. *Громадський вістник*. 1922. 29 квітня. С. 3.

[90] Козицький М. Львівські замахи. Львів: Апріорі, 2021. С. 93–94.

Поліція відразу заарештувала М. Дзіковського і він під час допитів розказав усе, що знав про ВО[91]. На 21 жовтня було заарештовано близько 200 осіб. Шукали В. Целевича, а особливо, зі слів М. Кордуби: «… дуже шукають за Коновальцем»[92].

Деякі матеріали поліції свідчать, що Є. Коновальця та В. Целевича оголосили в розшук 21 жовтня[93]. Після майже місяця переховування Є. Коновалець виїхав у Берлін, а 22 листопада 1922 р. прибув у Прагу. Тут декілька днів вирішив відпочити та приступити до подальшої діяльності[94]. Він почав розбудовувати систему управління революційним рухом та забезпечення з еміграції. Насамперед треба було налагодити співпрацю з державним центром ЗУНР у Відні. Через прямі контакти з Є. Петрушевичем та урядом ЗУНР Є. Коновалець намагався вирішити проблему фінансування роботи еміграційного осередку ВО. Очевидно, фінансування, яке надходило від еміграції з США, було недостатнім.

Із Праги Є. Коновалець переїхав до Відня на переговори з керівництвом ЗУНР про співпрацю та фінансову підтримку. Після «полагодження конфлікту з Віднем», мабуть, йдеться про певні порозуміння з урядом ЗУНР, Є. Коновалець у кінці 1922 р. поселився в містечку Еберсвальде, приблизно за 60 км на північний схід від Берліна. Сюди ж приїхала дружина Ольга. Це спокійне містечко вибрав для того, щоб поміркувати «про все те, що чув та бачив»[95].

У кінці 1922 р. чи на початку 1923 р. у Гданську відбувся перший з'їзд ВО в еміграції. Серед присутніх був А. Мельник. Після з'їзду Є. Коновалець висловив надію: якщо жодна сила не знищить або не ослабить діяльності, то можна розраховувати на добрі результати вже незабаром[96].

Після рішення Ради послів держав Антанти щодо східних кордонів Польщі 14 березня 1923 р. на користь останньої, представництво ЗУНР розпочало активну кампанію зі встановлення повного контролю над ВО. Цю кампанію проводили на тлі започаткованої навесні 1923 р. співпраці Є. Петрушевича з радянською владою[97].

Начальна команда ВО в еміграції погодилася усунути Є. Коновальця з посади командира. Приблизно до літа 1924 р. ВО очолювала «Політ-Колегія» під керівництвом військового референта уряду ЗУНР Я. Селезінки. Крайовим комендантом ВО на західноукраїнських землях залишався А. Мельник[98].

Гадаю, Євген Коновалець поступився через те, що потребував відпочинку, а також вони з дружиною Ольгою Федак чекали на народження дитини. 1 січня 1924 р. народився єдиний син Юрій Коновалець.

---

[91] Навроцький О. Полковник Євген Коновалець. *Срібна сурма. Статті й матеріяли до діяння Української Військової Організації.* Торонто: Срібна Сурма, 1963. Зб. II. С. 144.

[92] Кордуба М. Щоденник 1918–1925. С. 516.

[93] Держархів Львівської обл. Ф. 108. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 2, 4а.

[94] Лист Є. Коновальця до Я. Чижа від 23 листопада 1922 р. *Архів дослідницького центру історії імміграції, Університет Міннесоти.* Фонд Ярослав Чиж. Коробка 2. С. 1.

[95] Лист Є. Коновальця до Я. Чижа (дата написання відсутня). *Архів Ольги Кузьмович.* (Копію листа надав Андрій Салюк, яку зробив з оригіналу наданого О. Кузьмович). Арк. 1 (1–4).

[96] Там само. С. 2.

[97] Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 340–341.

[98] Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. 3-тє вид. доп. Київ: Українська видавнича спілка, 2007. С. 36–37.

Оточення Є. Петрушевича зрозуміло, що навіть коли Є. Коновалець формально не керує ВО, його вплив зберігається. Тому вирішили усунути і крайову команду на чолі з Мельником. Через низку провокацій польська поліція 10 квітня 1924 р. арештувала А. Мельника. Слідство та суд затягнулися до березня 1925 р., А. Мельник отримав 4 роки в'язниці[99].

Утім, ці провокації мали зворотний ефект, у середині 1924 р. середовище ВО усунуло зорієнтованих на Є. Петрушевича членів організації та запросило повернутися Є. Коновальця. Приблизно з цього часу ВО починає називатись Українська військова організація (УВО).

У Берліні сформувалася нова Начальна команда УВО у складі: Євген Коновалець – головний комендант, Омельян Сеник – бойовий та економічний референт, Сидір Чучман – політичний і пресовий референт, Ріко Ярий – військовий референт, який відповідав за контакти з військово-політичними структурами Німеччини.

Євген Коновалець розумів, що розвиток і зміцнення українського націоналістичного руху без подальшого об'єднання з іншими націоналістичними організаціями в краю та на еміграції неможливий. На цьому шляху він розраховував на молодіжні організації, що сформувалися в Галичині та на еміграції. Лідери цих організацій активно контактували з УВО або навіть були її членами. Йдеться про покоління української молоді, значна частина якої народилася у першій декаді XX ст. У діяльності вони були самостійними та самодостатніми, а також ідейними й безкомпромісними.

Щодо відносин із політичними центрами, осередками та партіями, то керівництво УВО поступово відмежовується від контактів із ними, крім створеного в 1925 р. Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Сучасний дослідник Л. Калиняк пише, що процес розходження з УНДО почався наприкінці 1928 р.[100].

Євген Коновалець доручив представляти УВО серед молодіжних націоналістичних організацій В. Мартинцю, якого на початку 1927 р. призначили головним редактором офіційного пресового органу УВО «Сурма»[101].

Для створення єдиного націоналістичного осередку Є. Коновалець вів активно листування з Д. Андрієвським, який очолював Українську Національну Раду у Брюсселі[102].

Усіх потенційних учасників об'єднавчого процесу зі створення єдиної націоналістичної організації вдалось зібрати 3 листопада 1927 р. на конференцію в Берліні. Серед них були Є. Коновалець – начальний комендант УВО; С. Нижанківський і Ю. Вассиян – представники «Групи української національної молоді» (Прага); М. Сціборський і П. Кожевників – представники «Леґії укра-

[99] Там само. С. 38; Книш З. Власним руслом. Українська військова організація від осени 1922 до літа 1924 року. Івано-Франківськ, 2019. С. 55.

[100] Калиняк Л. УНДО, ОУН; еволюція міжпартійного конфлікту (1928–1938). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету:* зб. наук. праць. 2011. Вип. 12. С. 13–30.

[101] Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки... С. 70.

[102] Кучерук О. Дмитро Андрієвський і процес підготовки Першого Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. *Український визвольний рух.* 2006. Зб. 8. С. 76–101.

їнських націоналістів»; О. Сеник і С. Чучман – представники УВО (Берлін); Петро Сайкевич і Любомир Макарушка – делегати крайової команди УВО (Львів); О. Боднарович, Б. Кравців і С. Охримович – делегати «Союзу української націоналістичної молоді» (Львів); В. Мартинець – делегат УВО і «Групи української національної молоді» (Берлін); Д. Андрієвський (Брюссель) і З. Пеленський (Берлін) – редакційні співробітники «Національної Думки».

Уже 5 листопада на конференції було створено «Провід українських націоналістів» у складі: Є. Коновалець – голова, В. Мартинець – секретар і референт преси та пропаганди, Д. Андрієвський – ідеологічний референт, М. Сціборський – політичний референт[103]. Загалом конференція прийняла рішення скликати «Конгрес українських націоналістів» для створення «Організації українських націоналістів».

У Празі 7 квітня 1928 р. розпочала роботу Друга конференція українських націоналістів, яка тривала до 9 квітня. У ній взяв участь весь склад Проводу українських націоналістів та члени різних націоналістичних організацій.

У Відні 28 січня 1929 р. почався конгрес українських націоналістів, на який приїхало 30 представників, 4 з них із Галичини. Є. Коновалець зініціював запрошення на конгрес І. Рудницького, який представляв УНДО.

Після підведення підсумків і дискусій, 3 лютого, учасники сформували керівний орган «Організації українських націоналістів» (ОУН). Одноголосно головою обрали Коновальця. На його пропозицію до складу проводу ОУН увійшли: М. Сціборський, В. Мартинець, П. Кожевників, Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, М. Капустянський, Д. Демчук і Л. Костарів. Головним суддею обрали теж одноголосно Макара Кушніра, а головним інспектором – Якова Моралевича. Після завершального виступу Є. Коновальця конгрес закінчився[104].

У квітні 1929 р. Є. Коновалець поїхав до США та Канади. У США провів зустріч із представниками «Української стрілецької громади» – вояками й старшинами українських армій доби національної революції, доклався до створення «Організації державного відродження України». У Канаді було сформовано осередок, який згодом реорганізували в «Українське національне об'єднання». У серпні 1929 р. Є. Коновалець повернувся до Берліну[105].

Вільно їздити країнами Європи, а також за її межі Коновалець мав змогу завдяки допомозі Литви. Приблизно з 1925 р. Є. Коновалець, відвідавши тогочасну столицю Литви, місто Каунас, встановив тісні контакти з військовими. Було відкрито представництво УВО під керівництвом Івана Рев'юка, і Є. Коновалець отримав два литовські паспорти: один на ім'я Йозефа Новака, з яким завжди подорожував, другий – на власне ім'я, виданий у 1935 р. Литовський паспорт отримали також дружина Ольга та син Юрій[106].

У кінці лютого 1930 р. Є. Коновалець переїхав жити до Женеви. Як вже було зазначено, легальне становище забезпечували литовські паспорти, а от можливість

---

[103] Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки... С. 65–70.

[104] Там само... С. 73–79.

[105] Мартинович О. Полковник Євген Коновалець (невідомі його листи, написані в червні 1929 р.). *Пам'ятки. Археографічний щорічник.* 2007. № 7. С. 368–373.

[106] Паспорт Ольги Коновалець. *Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви.* Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Коробка 5.

брати участь у різних міжнародних заходах – литовське журналістське посвідчення, видане в Каунасі 1929 р.[107].

Паралельно впродовж 1929 р. почала діяти крайова екзекутива ОУН, яку затвердив Є. Коновалець. За даними історика П. Мірчука, перший склад був таким: крайовий провідник – Б. Кравців, заступник і політичний референт – З. Пеленський, організаційний референт – С. Охримович, бойовий референт – З. Коссак, ідеологічний референт – С. Ленкавський, референт із військового вишколу – С. Колодзінський та референт для роботи з юнацтвом – І. Ґабрусевич[108].

Після створення крайового осередку ОУН виникла дискусія щодо майбутнього УВО. З цього приводу в травні 1930 р. у Львові в келіях собору Святого Юра відбулася крайова конференція УВО–ОУН, що не дала відповіді, як далі має діяти УВО.

У червні в Празі вдалось провести чергову конференцію. За результатом її роботи Є. Коновалець оголосив спільне рішення: 1) УВО поступово згортає свою діяльність, всю політичну, пресову, пропагандистську й організаційну роботу здійснюватиме ОУН, УВО стає військовою референтурою ОУН, але всі свої акції проводить незалежно від ОУН, щоб уберегти її як можна довше від уваги поліції; 2) крайовим провідником ОУН і крайовим комендантом УВО стає Ю. Головінський, Р. Сушко переходить до складу начальної команди УВО та переїжджає за кордон, контакти з УВО Ю. Головінський тримає через З. Книша, а з ОУН через З. Пеленського[109]. На цей період припадає вихід на лідерські позиції в крайовій екзекутиві ОУН Р. Шухевича та С. Бандери.

Часта зміна керівників крайових керівників УВО та ОУН у 1930–1931 рр. не сприяла реалізації рішень попередньої конференції. Тому в липні 1932 р. у Празі відбулася конференція ОУН для вирішення організаційних взаємовідносин ОУН–УВО. Від крайової екзекутиви були присутні С. Бандера, Р. Шухевич та ін. Після дискусій прийняли постанову, де було затверджено організаційну єдність ОУН–УВО в Галичині та роз'яснено, що під назвою «УВО» треба розуміти бойову і військову референтури ОУН.

Додатково вирішили створити «контрольно-розвідувальну» референтуру, яка мала наглядати за окремими членами ОУН та збирати інформацію про різних представників польської влади і тих, хто з нею співпрацює.

Наприкінці грудня 1932 р. українське суспільство сколихнула справа бойовиків ОУН Біласа і Данилишина, яким суд виніс смертну кару.

Ця подія стала приводом для проведення 3–6 червня 1933 р. у Берліні чергової конференції проводу ОУН із представниками крайової екзекутиви ОУН. Предметом обговорення в чотирьох комісіях на конференції були організаційні, ідейно-програмні, політичні та військові питання. Серед важливих організаційних рішень була постанова про проведення в 1934 р. II Конгресу ОУН, участь у якому мали взяти і члени конференції.

[107] Журналістське посвідчення Євгена Коновальця. *Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви.* Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Коробка 3. Папка 62.

[108] Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки... С. 100.

[109] Там само. С. 117–119.

За даними Врецьони, найбільшу дискусію викликали такі питання: революційна тактика, ставлення ОУН до Німеччини, діяльність ОУН за кордоном і відносини Є. Коновальця та Ріко Ярого[110].

За організований Сталіним геноцид українців у 1932–1933 рр. конференція прийняла рішення помститися вбивством агента КДБ СРСР, який перебував на посаді секретаря радянського консульства у Львові, Олексія Майлова. Підготувати цей наказ було доручено Бандері та Шухевичу. Завдання виконав 22 жовтня 1933 р. Микола Лемик[111].

Також 15 червня 1934 р. вбито міністра внутрішніх справ Броніслава Пєрадського. Це стало найгучнішим організованим ОУН убивством. Дослідники вважають, що його вчинили за проведену в 1930 р. «пацифікацію». П. Мірчук пише, що рішення про вбивства прийняли ще весною 1933 р. у Берліні у вузькому колі проводу ОУН та представників краю. Зокрема, на цьому засіданні були присутні Коновалець, Ярий, Барановський та Бандера[112].

Після цих процесів діяльність крайового представництва ОУН була паралізованою, проте авторитет та вплив організації суттєво посилилися. Тільки в лютому 1935 р. призначили нового крайового провідника – Лева Ребета, який очолював крайовий провід до 1939 р.

Перед Л. Ребетом поставало завдання відновити структуру й особовий склад ОУН. Для цього головний акцент змістили на внутрішню підготовку та вишкіл організаційних кадрів, що особливо не привертало уваги.

Зосередилися також на розбудові організаційної мережі на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші. Першим провідником ОУН на північно-західних землях провід ОУН призначив Миколу Коса.

У травні 1935 р. поліція та юстиція женевського кантону, на вимогу більшовиків, у присутності литовського консула заборонила проживати Є. Коновальцю в Женеві. Він виїжджає до Цюриха, а потім до курортного міста на березі Женевського озера Монтре. Улітку 1936 р. після постійної тяганини з правом на проживання в Швейцарії Коновалець переїхав у столицю Італії Рим.

За час керування ОУН в Є. Коновальця не було заступника. У серпні 1937 р. на Щирбському озері в Татрах він зустрівся з Андрієм Мельником. На цю зустріч вони приїхали з дружинами, які між собою були рідними сестрами – Ольгою та Софією. Під час прогулянки Є. Коновалець запропонував А. Мельнику переїхати жити за кордон і стати його заступником у Проводі українських націоналістів. Зі слів Андрія Мельника: «… я не зволікав з відповіддю і не просив часу до надуми, а відразу заявив: коли він уважає, що мені треба це зробити, що він пропонує, то я, свідомий ваги справи, піду назустріч його бажанню …». Це була їхня остання розмова[113].

---

[110] Врецьона Є. Мої зустрічі з полковником. *Євген Коновалець та його доба* / упоряд.: В. Мороз, В. Муравський, І. Хома. Івано-Франківськ, 2021. С. 521–530.

[111] Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки... С. 258.

[112] Там само. С. 284–285.

[113] Хома І. Про Андрія Мельника в контексті співпраці з полковником Євгеном Коновальцем. URL: https://dyvys.info/2020/12/12/pro-andriya-melnyka-v-konteksti-spivpratsi-z-polkovnykom-yevgenom-konovaltsem/

Євген Коновалець намагався уважно проводити міжнародні контакти, щоб ОУН не перетворилася на агентуру якоїсь держави. П. Мірчук назвав міжнародну діяльність Коновальця «тактикою політичної незалежності»[114].

Тим часом ОУН стала впливовою військово-політичною організацією з представництвами в еміграції і на українських землях та об'єктом пильної уваги польських і радянських спецслужб. Періодично вдавалося розкривати завербованих польськими й радянськими службами членів ОУН.

У 1933 р. голова ОҐПУ СРСР В'ячеслав Менжинський підписав наказ про розроблення плану дій з нейтралізації ОУН та її лідерів. Серед іншого був пункт про впровадження в оточення Євгена Коновальця перевіреної і надійної агентури, яка змогла б дізнаватися про плани провідника ОУН і впливати на розвиток подій. Такою людиною став колишній усусівець Василь Хомяк. Йому вдалося познайомити Євгена Коновальця з майбутнім убивцею Павлом Судоплатовим[115].

Востаннє вони зустрілися 23 травня 1938 р. у Роттердамі. Перед тим, 17–22 травня 1938 р., Коновалець побував у Відні й Берліні, а в ніч на 23 травня виїхав із Берліна до Роттердама, поінформувавши членів проводу про заплановану зустріч із представником із УРСР. 23 травня, опинившись сам на сам із Коновальцем приблизно о 12 год 15 хв у центрі міста, Судоплатов передав йому приховану бомбу. У такий спосіб ОДПУ–НКВС реалізувала операцію з ліквідації людини, яка організувала об'єднання та очолила найсильніше українське військово-політичне представництво міжвоєнної доби. Його потенціал, попри частково досягнене радянськими спецслужбами роз'єднання ОУН, був продемонстрований в роки Другої світової війни, адже націоналістичний рух за самостійну, суверенну та соборну Україну спромігся виставити багатотисячну Українську повстанську армію.

У суботу 28 травня 1938 р. відбувся похорон Коновальця, у ньому взяли участь: дружина загиблого Ольга Коновалець, яка 26 травня прибула літаком із Рима, Віктор Курманович, радник Омелян Тарновецький, працівники Націоналістичної пресової служби в Берліні – Орест Чемеринський, Володимир Стахів та литовський консул. Брат Мирон Коновалець і Андрій Мельник зі своєю дружиною Софією Федак, рідною сестрою Ольги Коновалець, прибули до Роттердама вже після похорону.

Після вбивства Коновальця в націоналістичному русі настала певна порожнеча, шок та невизначеність, адже сформована система трималася на Коновальцю, який дуже вдало розвивав ОУН, розставляв акценти, зупиняв непорозуміння, особливо ті, що провокувала ворожа агентура. На жаль, він не встиг добре інтегрувати в організацію свого найкращого товариша А. Мельника, що дало б останньому змогу досконало розуміти різні покоління та настрої, переплетені в ОУН. Попри це, організація продовжила діяльність та залишалася найсильнішою українською революційною силою в боротьбі за відродження української державності. Пам'ять про Коновальця часто не дозволяла переходити певні «червоні лінії» в ОУН, якій таки не вдалося уникнути розколу.

Іван Хома

[114] Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки... С. 400.

[115] Скрипник О. Євген Коновалець у протистоянні з ҐПУ-НКВД. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/23/159547/

DOI: 10.33402/elita.2023-359-388

Розділ 7. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1939–1941 РОКАХ: МІЖ ПРИСТОСУВАННЯМ І ОПОРОМ

Від кінця XIX ст. і до початку Другої світової війни на західноукраїнських землях, і передусім у Львові, склався потужний інтелектуальний потенціал у політичній, економічній, науковій і церковно-духовній сферах. Інтелігенція краю в цей час формувалася на полінаціональній основі, під безпосереднім впливом європейської культури і цивілізації, на традиціях вільнодумства, на засадах приватної ініціативи, демократизму, загальнолюдських політичних і культурних цінностей. Краща її частина, вважаючи своїм громадянським обов'язком сумлінну працю і активну суспільну діяльність, сповна виконувала націотворчу функцію, виступала головним носієм духовної енергії своїх народів, слугувала еталоном моралі й культури. І хоч політичні й економічні умови часто не сприяли повній самореалізації творчих потенцій інтелігенції, саме вона виявилася найбільш діяльною силою у вирішенні найактуальніших проблем життя суспільства.

Цілком зрозуміло, що цей інтелектуальний потенціал не міг органічно вписатися в радянську тоталітарну систему, яка утверджувалася тут після вересня 1939 р. У нових політичних умовах від інтелігенції вимагали стати слухняним знаряддям втілення класових та ідеологічних догм більшовицької партії, що означало відмовитися від власних переконань, загальнолюдських цінностей і загалом від свого «я». Цю ситуацію західноукраїнська еліта, яка представляла широкий спектр ідеологічних та світоглядних позицій, відчула практично відразу після вступу Червоної армії.

Виразна внутрішня диференціація західноукраїнської інтелігенції знайшла безпосереднє відображення у ставленні до вступу Червоної армії в Західну Україну і подальших заходів сталінського тоталітарного режиму в регіоні, що згодом став частиною СРСР. Вже сам факт переходу радянськими військами східного польського кордону, зайняття ними західноукраїнських земель викликало неоднозначну реакцію інтелігенції: від повного несприйняття до палкої підтримки. Чимало підприємців, вищих державних урядовців, функціонерів політичних партій і громадських організацій, поки існувала така можливість, відразу вдалися до еміграції. Усвідомлюючи небезпеку від нової влади, в німецьку зону окупації до кінця 1939 р. перебралося понад 20 тис. українців. На території так званої Генеральної губернії (створеної нацистами в жовтні 1939 р. у центральній частині окупованої Польської держави) знайшли притулок чільні представники політичних партій, зокрема: голова Українського національно-демократичного об'єднання Василь Мудрий, лідери Української соціалістично-радикальної партії Матвій Стахів та Остап Павлів, Української соціал-демократичної партії – Лев Ганкевич, Фронту національної єдності зі своїм провідником Дмитром

Палієвим, кількасот діячів Організації українських націоналістів на чолі зі Степаном Бандерою[1].

Основна ж частина західноукраїнської інтелігенції залишилась і зайняла загалом вичікувальну (з різними відтінками) позицію, сподіваючись на мирне співіснування з новою владою, адже спершу вона багатьом (передусім полякам) здавалася тимчасовою. Польська інтелігенція, як і весь польський загал, жила переважно очікуванням непевного майбутнього, відчуваючи себе зрадженою власним урядом. Багатьох поляків охопило глибоке розчарування, відчай і депресія. Навіть чоловіки-поляки не могли стримати сліз розпачу, коли бачили на вулицях Львова польські військові частини з білими прапорами капітуляції[2]. За таких умов про будь-який відкритий опір цивільного населення радянським окупаційним військам не могло бути й мови. Польська інтелігенція намагалася зрозуміти можливі наслідки розвитку екстремальної ситуації і прагнула не конфліктувати з новою владою, не усвідомлюючи належно всієї небезпеки, яка крилася в ній. Спершу вона багатьом полякам здавалася тимчасовою[3]. Тільки найбільш радикально-негативно налаштовані до неї шукали виходу у створенні підпільних антирадянських організацій[4].

Досить стримано повела себе в перші дні приходу радянських військ дуже поляризована в ідейно-політичному плані єврейська еліта, серед якої традиційно сильними залишалися пропольські політичні й культурно-цивілізаційні орієнтації. Така позиція певною мірою контрастувала з виразним позитивно-прихильним ставленням більшості єврейської громадськості до приходу Червоної армії. Найповажнішою причиною поширеності прорадянських симпатій серед євреїв були не лише і не стільки наявність поважної частки серед них прихильників марксистської теорії, зокрема колишніх членів компартій Польщі і Західної України, які навіть після розпущення цих партій у 1938 р. вважали себе комуністами, як прагматичний розрахунок: там, куди вступали війська СРСР, не мало бути німецької зони окупації[5]. Про антигуманність нацистського режиму, антисемітські погроми в Німеччині з часу приходу Гітлера до влади загалом було добре відомо в Польщі. Радянські війська в очах більшості західноукраїнських євреїв, а також їхніх одноплемінників – біженців, могли забезпечити їм особисту безпеку й захищеність. У другій половині вересня 1939 р., на початку розгортання військових дій Червоною армією на західноукраїнських землях, місцева єврейська молодь брала активну участь у створенні й діяльності тут нових органів влади – революційних комітетів (ревкомів), головне завдання яких полягало у встановленні «революційного» порядку в містах і селах, забезпечені охорони державного і громадського майна тощо. У Станіславському, Тернопільському і

---

1 Кубійович В. Українці в генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського центрального комітету. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. С. 56–57.

2 Nowakowski Z. Przedmowa. *Schleyen K. Lwowskie Gawędy.* London; Toronto. (b.d. w.). S. 5.

3 Węgierski J. Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941. Warszawa, 1991. S. 28.

4 Ibid. S. 23–27.

5 Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. С. 212.

Луцькому ревкомах євреї становили одну третину[6]. Ізраїльський історик Шимон Редліх, описуючи сприйняття євреями нової влади в Бережанах, зазначив: «Деякі євреї, особливо молоді й освічені мали зуб на польську державу через дискримінаційну політику в освіті і занятості. Наявність єврейських офіцерів і солдатів у лавах Червоної армії викликала відчуття полегшення і солідарності. Для відносно небагатьох єврейських комуністів прихід Совєтів здавався мрією, що здійснилася»[7].

Жевріла надія на мирне співіснування з новою владою у значної частини української інтелігенції. Чимало з інтелігентів-українців підсвідомо сподівалися вижити в «традиційній якості», гадаючи, що влада використає їх, хоча б з огляду на їхню близькість і повагу до місцевого населення. Українська інтелігенція, зрозуміло, знала про жорстокі репресії проти «ворогів соціалізму», голодомор 1932–1933 рр. у підрадянській Україні, проте справжніх масштабів трагедії за Збручем вона все ж не усвідомлювала. Щобільше, як зазначав у щоденнику ректор Станіславської греко-католицької семінарії А. Бойчук, цілком об'єктивну інформацію про СРСР і УРСР галицька інтелігенція часто вважала «переборщеною»[13]. Багато з них трактувало вересневу ситуацію на західноукраїнських землях як геополітичну неминучість, сподіваючись, що політичний режим у СРСР, дещо еволюціонуючи через воєнний стан та якісно інші суспільно-політичні й соціально-економічні умови, буде зважати на традиції українців у краї. Врешті-решт, вибір позицій нерідко був зумовлений не стільки ідейно-політичними поглядами, скільки інстинктами самозбереження в одних і консерватизмом, інертністю в інших.

«Всіх їх, – писав у 1940 р. поет Роман Купчинський, – серед нещастя потішала думка: прийдуть українці із Східної України, усе ж таки свої люди. Живуть якось, то й нам прийдеться. Будемо разом, а це вже велика річ»[8]. Не виняток становили й такі «аристократи духа», які були сповна свідомі небезпеки, що їм загрожувала, але вважали за свій громадянський обов'язок залишитися зі своїм народом і розділити його долю в цей складний час. Провідні діячі українських політичних партій і насамперед Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), керуючись настроєм, який в ті дні образно сформулював член ЦК УНДО, польський сенатор (1935–1937) Остап Луцький («Вміли ми бути генералами за добрих часів, то мусимо ними бути й за гірших»)[9], вирішили засвідчити готовність співпрацювати з радянською адміністрацією за умов збереження в Галичині давніх організаційних структур господарського та культурного життя українців, недопущення переслідування духовенства, Церкви та ін. Цю позицію авторитетна делегація на чолі зі старійшиною українських політиків Галичини 80-річним К. Левицьким виклала 24 вересня під час зустрічі

[6] Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг. Львов, 1998. С. 92.

[7] Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці. 1919–1945. Бережани; Київ, 2002. С. 140.

[8] Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; відп. ред. Ю. Сливка. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 1: 1939–1953. С. 126.

[9] Цит. за: Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. С. 362.

з офіційними представниками СРСР у Львові. Того ж дня, щоб підтвердити лояльність до нової влади і вберегти від можливих переслідувань партійний актив, лідери УСРП і УСДП подали представникам нової влади постанови про саморозпуск. Наступного дня таку ж заяву склали представники УНДО[10].

Намагалися пристосуватися до нових обставин і галицькі москвофіли, що зайняли підкреслено лояльну позицію. 26 вересня 1939 р. від імені так званого «Народного Совета Галицкой Земли» О. Павенцький, Ю. Марков, В. Ваврик, З. Медицький, Ю. Юрчакевич у привітанні до Червоної армії запевнили: «... від сьогоднішнього дня все населення Галицької Землі, робітники, селяни і інтелігенція, чесно, безперервно і самовіддано будуть працювати на користь Червоної Армії і спільної Батьківщини і з повними грудьми кличемо: Хай живе Радянська Робітнича-Селянська Країна під розумним керівництвом вождів пролетаріату товаришів Сталіна і Молотова!»[11]. 29 вересня, тобто через три дні, Юліан Юрчакевич і ще шість його однодумців (Ілля Василець, Іван Мізерак, Іван Ткач, Василь Гуреш, Михайло Юрковський, Іван Ромцьо) як представники Лемківщини у Львові поставили підписи під листом до Раднаркому СРСР. У ньому вони просили змінити лінію кордону між Німеччиною і Радянським Союзом так, щоб «їх рідний край і область між Попрадом і Сяном назавжди увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік»[12].

Позицію душпастирів висловив митрополит Андрей Шептицький у зверненні «До духовенства», що з'явилось друком на початку жовтня 1939 р.: «Настала нова епоха... Програма нашої праці така: будемо повинуватися владі, слухатись законів, оскільки вони не противні Божому законові, не будемо мішатися до політики і світських справ, не перестанемо жертвенно працювати для Христової справи в нашім народі»[13].

Загалом, національна ідея продовжувала домінувати в серцях національно свідомих громадян. Головний її постулат – примат національних інтересів над соціально-класовими й ідейно-політичними, визначав настрій і поведінку багатьох інтелігентів, свідомих селян та робітників. Зрозуміло, що більшовицька пропаганда прагнула завоювати довір'я галичан і волинян гаслами возз'єднання українських земель. Тому немало українців, заворожених соборним поривом, вбачали у радянській владі рятівника знедоленої української нації. Нова влада з перших днів прагнула знайти підтримку з боку інтелігенції, вона вступала в тісні контакти з діячами культури і науки, демонструвала прихильне ставлення до неї, закликаючи до спільної праці в ім'я народу. Оскільки справжні наміри влади не були відомі, то її дії сприймалися як знак толерантності до української справи. Відтак дезорієнтована пропагандою українська інтелігенція певний час не мала чіткого розуміння ситуації і сприймала бажане за дійсне. Вже 26 вересня 1939 р. у Львові відбулося засідання представників усіх українських

[10] Німчук І. 595 днів совєтським в'язнем. Торонто, 1950. С. 25–26.

[11] Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. Р-221. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 243–243 зв.

[12] Там само. Арк. 241–241 зв.

[13] «До духовенства». *Львівські архієпархіальні відомості.* 1939. № 9–10. С. 205.

культурно-освітніх установ, які вислали «привітання Червоній армії і Радянській владі»[14]. Частину з цих представників втягували в політичні спектаклі, доручаючи їм виступати на численних мітингах і зборах, підписувати звернення і петиції від імені народу на підтримку радянської влади. Чимало українських інтелігентів потрапляло під гіпноз гарних слів про любов до своєї землі, про велике і щасливе майбутнє українського народу, які виголошували до них у промовах на мітингах і зборах перед різною аудиторією знані діячі культури з радянської України: М. Бажан, О. Корнійчук, О. Довженко, В. Сосюра, А. Малишко та ін.[15]. Уже наприкінці вересня – на початку жовтня 1939 р. на шпальтах «Вільної України» – пресового органу політуправління Українського фронту і тимчасового управління Львова – представники українських громадських організацій і товариств (лікарі, письменники, журналісти, діячі театрального й образотворчого мистецтва) заявили про позитивне ставлення до змін, які відбулися після приходу Червоної армії, та їхню готовність самовіддано виконувати професійні обов'язки. Серед тих, чиї прізвища стоять під такими заявами, знаходимо імена науковців Івана Раковського, Кирила Студинський, Івана Крип'якевича, Володимира Дорошенка, Юрія Полянського, Ярослава Пастернака, лікарів Тита-Євгена Бурачинського, Юліана Кордюка, Леонтія Максимонька, Максима Музики, Маріяна Панчишина, Софії Парфанович, Олександра Лаврівського, Романа Осінчука, діячів театру Йосипа Стадника, Івана Рубчака, Володимира Блавацького, Лесі Кривіцької, Андрія Петренка, письменників Ярослава Галана, Романа Купчинського, Михайла Рудницького, Івана Керницького, Дениса Лукіяновича, композиторів Станислава Людкевича, Василя Барвінського, Нестора Нижанківського, художників Володимира Ласовського, Олени Кульчицької, Ярослави Музики, Михайла Осінчука, Сергія Литвиненка, Івана Іванця та інших. Зрозуміло, що нині важко однозначно оцінити обставини та – головне – мотиви, якими керувалися ці авторитетні люди, і що переважало в їхній позиції – політична наївність чи усвідомлення безвихідності. Щоправда, деякі з них (І. Раковський, Н. Нижанківський, Р. Купчинський), тільки-но з'явилася сприятлива можливість вилізти з більшовицьких лабет, перебралися до Генеральної губернії, створеної

[14] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 60 зв.

[15] В широко закроєній пропагандистській кампанії вони були зобов'язані створити привабливий образ «визволителів», хоча, як свідчать документи архіву СБУ України, погляди мешканців радянської України, її творчої еліти на події 1939 р. у Західній Україні визначалися дуже широким спектром: від уславлення зовнішньої політики Сталіна аж до її суцільного заперечення. Якщо загалом східноукраїнська інтелігенція не приховувала свого позитивного ставлення до входження Західної України до складу УРСР, то в приватних розмовах траплялися різко негативні відгуки щодо експансіоністської зовнішньої політики сталінського уряду, спрямованої на «приросщення територій». Зокрема, органи безпеки, які ретельно стежили за настроями населення, насамперед за так званими антирадянськими виявами, зафіксували, що перекладач видавництва «Мистецтво» Світозар Драгоманов (син видатного мислителя) назвав приєднання Західної України «четвертим поділом Польщі» і зазначив, що його було здійснено за обопільної домовленості з Німеччиною. У такому ж дусі засуджував напад на СРСР на Польщу як «антигуманний і несправедливий» Максим Рильський, а Аркадій Любченко назвав його «розбійним» (Гриневич В. Червона Армія у війнах і конфліктах 1939–1940 рр.: за лаштунками «визвольних походів». *Сучасність. Література, мистецтво, наука, суспільне життя.* 2004. № 12. С. 101).

нацистами на частині окупованих польських територій. Тому досі важко однозначно відповісти, скільки підписів було примусових, зроблених під тиском і шантажем, а скільки добровільних.

Загалом радянській владі марно було сподіватися на швидку ідеологічну переорієнтацію людей, які народилися й виховувалися в іншій суспільно-політичній системі, іншій системі морально-культурних цінностей, а тому не могли стати симпатиками більшовицької тоталітарної держави. Поле маневру для них було обмеженим. У багатьох інтелігентів, позбавлених інших непрофесійних засобів існування, не залишилось вибору. Вони розуміли, що без серйозних зусиль і навіть жертв збудувати каркас взаємин із новою владою неможливо. Щобільше, далеко не всі могли передбачити масштаби й антинародний характер більшовицько-радянської держави.

Тоталітарний режим підтримали союзники і значна частина польської та єврейської інтелігенції – місцевої і біженців. В орбіті нової орієнтації опинилися такі відомі польські та єврейські літератори: Тадеуш Бой-Желенський, Єжи Борейша, Владислав Бронєвський, Ян Бжоза, Зузанна Гінчанка, Галина Гурська, Мечислав Яструн, Ян Курек, Леон Пастернак, Тадеуш Пейпер, Станіслав Єжи Лец, Адам Полєвка, Юліан Пшибось, Єжи Путрамент, Александер Ват, Адам Важик, Бруно Вінавер, Ізраель Ашендорф, Рахміль Грін, Яків Шудріх, Давид Кенігсберг, Люціан Шенвальд. Список цей, зрозуміло, невичерпний. Перелічений потік імен затирає індивідуальні відмінності, приховує несхожість мотивів, які стояли за ззовні схожою поведінкою. Більшість з них єднала лише показна участь у масових пропагандистських заходах, які перетворювалися, як слушно зауважує Р. Голик, на ритуальні дійства з усіма стандартними складовими (червоні прапори, транспаранти з політичними лозунгами, співання «інтернаціоналу», вигукування клішованих гасел, що прославляли Сталіна, Радянський Союз, Червону армію)[16], чи ж принаймні обов'язкова присутність на них, або ж тональність творів, як правило, претензійно голосних, виконаних за канонами соціалістичного реалізму і присвячених важливим подіям радянського життя, як-от вибори Верховних Рад СРСР УРСР, річниці «визволення західноукраїнських земель» тощо, що так чи так демонстрували лояльність до нової влади. Одні це робили під тиском, інші – з власних переконань, ще інших вдалося заманити обіцянками або використати їхню інертність[17]. Водночас глибока спорідненість зі старою культурою, загострене почуття особистої і національної гідності перешкоджало багатьом з них стати на шлях прямої співпраці з режимом. Таку поведінку чималої ча-

[16] Голик Р. Міражі возз'єднання: Образ Львова у контексті радянської цивілізації (1939–1941). *Історія Львова:* у 3 т. / редкол. Я. Ісаєвич (голова) та ін. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 3. С. 196.

[17] Адам Важик, який на початку Другої світової війни втік із Варшави до Львова і почав співпрацювати з газетою «Czerwony Sztandar», передаючи свої відчуття з приводу встановлення радянської влади, написав вірш «Радість радянська». Після війни поет повернувся до Польщі і після смерті Сталіна написав «поему для дорослих», в якій критикував сталінізм. У 1957 р. А. Важик вийшов із Польської об'єднаної робітничої влади, а на всі питання про минулі погляди відповідав: «Я був вар'ятом». (Вітолін О. Прелюдія до нацистського Голокосту. URL: https://zbruc.eu/node/104410).

стини польської інтелігенції диктували, насамперед, моральні зобов'язання перед рідними, бажання жити у спокійному і стабільному суспільстві, а також прагнення максимально використати наявні можливості для допомоги землякам, для збереження національних осередків культури й освіти. Саме цим, очевидно, можна пояснити той факт, що вже 26 вересня 1939 р. сенат Львівського університету на засіданні прийняв рішення про підготовку до нового навчального року, а ректор університету, професор, один із найвидатніших польських правників-цивілістів Роман Льонгшам де Бер'є розпорядився відновити роботу кафедр. На гуманітарному факультеті (відділі) розпорядження ректора було виконано до 2 жовтня. А 29 вересня відбулося перше засідання ради факультету права Львівського університету, 7 жовтня – гуманітарного факультету, на яких були вирішені невідкладні організаційні і кадрові питання. 10 жовтня в листі до наркомату освіти УРСР рада гуманітарного факультету підтримала організацію гуманітарного факультету українського університету у Львові і виступила з конкретними пропозиціями у справі його заснування[20]. Загалом, восени у краї не було зафіксовано масових актів саботажу розпоряджень нової влади щодо відновлення роботи промислових підприємств, шкіл, вишів, медичних закладів, банків, інших фінансових і кооперативних установ, хоч поодинокі випадки, безумовно, траплялися.

Прагнучи забезпечити ідейно-теоретичне обслуговування своїх дій, більшовицька партія намагалася приручити й використати тих, хто, спонукуваний найкращими мотивами, прагнув якісно виконувати свої обов'язки. У багатьох інтелігентів, позбавлених інших засобів існування, не залишалося вибору. Вони розуміли, що без серйозних зусиль і навіть жертв збудувати каркас взаємин із новою владою неможливо. Щобільше, далеко не всі могли передбачити масштаби беззаконня, деспотизму, переслідування і нищення людської індивідуальності, масових репресій, які існували в СРСР. Крім того, усунення польського панування породило у значної частини українського суспільства, зокрема в окремих колах інтелігенції, стан надмірної ейфорії і радужних сподівань. Академік Михайло Возняк згадував про це: «Я не забув і не забуду, як в ті дні я ходив, наче сповитий приємним сном, по вулицях Львова, насолоджуючись українською піснею, передаваною по радіо, і радіючи тому, що тепер в університеті, політехнікумі, медичному інститутові, інститутові радянської торгівлі, консерваторії тощо буде навчання проводитися українською мовою»[18]. Чимало українських інтелігентів влаштувалося на посади, які не могли зайняти за часів попередньої влади та які гарантували більш-менш стабільне матеріальне становище. До реорганізованого Львівського університету на викладацьку роботу прийняли цілу плеяду українських вчених: Михайла Возняка, Василя Щурата, Ярослава Пастернака, Юрія Полянського, Степана Біскупського, Мирона Зарицького, Філарета Колессу, Кирила Студинського, Володимира Левицького, Івана Крип'якевича, Василя Сімовича. Саме вони становили основне кількісне ядро вченої ради реорганізованого вишу, який на початку 1940 р. одержав ім'я Івана Франка.

[18] Держархів Львівської обл. Ф. Р-1357. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 229.

Дезорієнтовані радянською пропагандою, вони певний час не мали чіткого розуміння того, що відбувалося, і, сприймаючи бажане за дійсне, вірили в можливість позитивних змін. Більшовицька пропаганда, масштаби і засоби якої вражали, прагнула завоювати довіру галичан і волинян гаслами возз'єднання українських земель. Радянську владу вона представляла захисником національних і соціальних інтересів всього населення Західної України, але насамперед – «єдинокровних братів» – українців. Тож не дивно, що спершу чимало українців, заворожених поривом до соборності, вбачали в радянській владі рятівника упослідженого українського народу. Частину українців вдалося втягнути в політичні спектаклі, доручаючи їм можливість виступати на численних мітингах і зборах та підписувати звернення і петиції від народу на підтримку радянської влади. Для багатьох українців, як і поляків та євреїв – вчителів, викладачів вишів, інженерів, лікарів, митців тощо – ставало життєвим правилом належно виконувати свої професійні посадові обов'язки, але за можливості ніяк не афішувати заангажованість від нової влади, не декларувати вголос свою підтримку державної політики. Проте для збереження можливості й далі працювати за фахом і покликанням вони мусили так чи так засвідчувати прихильне ставлення до радянської влади.

Пристосування до нових обставин відбувалося в атмосфері суперечливого роздвоєння у словах і вчинках, що нерідко призводило до помітної дисгармонії у морально-психологічній структурі особистості: «Хоча Крип'якевич старався бути загально-усміхненим, – згадував про ті часи Олександр Домбровський, який працював у 1940–1941 р. асистентом на історичному факультеті Львівського університету, – той хто його добре знав, міг завважити, що під маскою усміхненого обличчя скривалося пригноблення з приводу непевності цілої ситуації, як у загальнонаціональному, так і особистому аспекті»[19]. Тільки в побутовому спілкуванні М. Возняк міг дозволити собі сказати про долю сплюндрованої УРСР рідної мови: «Якщо б проснувся Шевченко і побував у Києві, то втік би звідти, бо української мови там би не почув, а продовження нищення української культури російською. Відомо, що російська культура душить українську, а її від цього гніту ніхто не захищає»[20]. «Коли я був сам на сам з Ів. Крип'якевичем, він не раз у довіреній і притишеній розмові та дружніх жартах зі мною, – писав О. Домбровський, – вживав з почуттям шиберного гумору такі вислови, як "Вільна Україна" за двадцять копійок, пов'язуючи нашу невідрадну дійсність з назвою згадуваного часопису, або "старшобратський великий російський народ", "яснеє сонечко на Кремлі" тощо»[21]. Такі розмови, зрозуміло, могли вестися з особливо довіреними людьми, до таких належав О. Домбровський, у якого склалися дружні стосунки з Іваном Петровичем.

Формальна згода інтелігенції з політикою та діями радянської влади здебільшого лише маскувала їхні справжні погляди. Вони опановували тактику

[19] Домбровський О. До історії української науки під час Другої світової війни. *Український історик.* 1975. № 1–2. С. 107.

[20] Культурне життя в Україні. Західні землі… Т. 1: 1939–1953. С. 295.

[21] Домбровський О. До історії української науки під час Другої світової війни. С. 107.

подвійного стандарту поведінки, «двоєдумання»: в офіційно говорили те, що від них очікували, а часом і вимагали, а у близькому колі – інше, те, що справді думали, що турбувало й боліло. Тому участь науковців, письменників, митців у прорадянських політичних заходах не може слугувати беззаперечним доказом їхньої відданості тоталітарному режимові або повного «розумового поневолення». Здебільшого інтелектуали, яких залучали до представницьких органів влади (Кирило Студинський, Михайло Возняк, Іван Крип'якевич та ін.) прагнули передусім бути корисними співгромадянами, сподіваючись своїми діями якось пом'якшити політику режиму на місцях. Композитор Василь Барвінський, який у 1940 р. був обраний депутатом Львівської обласної ради депутатів трудящих, пізніше зазначав з цього приводу: «У мене не було причин відмовитися від цього, тому що обов'язком депутата я вважав не поверхову функцію представництва, а допомогу населенню в його потребах, які я, в міру своїх сил, намагався задовольнити, коли до мене зверталися окремі громадяни»[22]. Показово, що академік К. Студинський – голова Народних Зборів Західної України – псевдопредставницького форуму, рішення якого стали формальною підставою для приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР, а від березня 1940 р. – депутат Верховної Ради СРСР – доклав чимало зусиль для позитивного полагодження справ покривджених новою владою земляків. Декому він допоміг зберегти будинки, квартири й майно від насильницької націоналізації, іншим посприяв в одержанні роботи чи пенсії. За першої нагоди допомагав, як міг, репресованим[23]. Після заяв академіка президія Верховної Ради СРСР замінила кільканадцяти членам українського націоналістичного підпілля – учасникам судового «Процесу 59-ти», організованого НКВС на початку 1941 р., смертну кару на тривалий термін ув'язнення[24].

В умовах, коли виконавчі структури повністю домінували над представницькими, а штатний апарат – над депутатським корпусом, функції останнього обмежувалися переважно присутністю на сесіях, участю в обговоренні окремих питань і схваленням попередньо підготовлених рішень. Такий погляд дещо спрощує складний механізм, який діяв у СРСР. Депутати Верховної Ради СРСР і УРСР, використовуючи свій високий суспільний статус, мали змогу за певних обставин вносити деякі корективи в політику більшовицького режиму, головно його місцевих структур щодо окремих груп населення, допомагати у вирішенні особистих і збірних проблем життя виборців. Завдяки старанням депутата Верховної Ради СРСР В. Василевської, яка навесні 1940 р. мала зустріч зі Сталіним, радянське керівництво поступово змінило своє ставлення до польських комуністів на більш прихильне. Було досягнуто дозволу на збільшення прийому поляків до більшовицької партії, урегульовано питання видачі радянських паспортів

[22] Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Ю. Сливка та ін.; відп. ред. Ю. Сливка. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 2: 1953–1966. С. 187–188.

[23] У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського. (1891–1941) / упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. Київ: Наукова думка, 1993. С. 680–696.

[24] Прокоп М. Україна і українське політика Москви. *Сучасність*. 1981. № 1. С. 145–146.

польським діячам лівого спрямування, а також підтримано клопотання про видання нових часописів польською мовою[25]. Письменниця успішно зверталася у справах відміни поточних розпоряджень місцевої влади, які, на переконання її та однодумців, обмежували національно-культурні права польського населення[26]. Загалом, її депутатські звернення до вищих держаних органів були достатньо дієвими. За свідченнями Євгена Березняка – у 1940–1941 рр. начальника львівського міського управління освіти, який переводив місцеві школи на українську мову навчання, у 1941 р. В. Василевська написала «особисто Сталіну скаргу, що Березняк «извращает понимание национальной политики»[27]. За кілька днів з Москви приїхала комісія, яка мала до кінця червня закінчити перевірку звернення. Початок німецько-радянської війни став цьому на заваді, завдяки чому Є. Березняку вдалося уникнути покарання[28].

Саму В. Василевську, яка у 1928–1939 рр. належала до Польської соціалістичної партії, 2 січня 1941 р. рішенням бюро Львівського обкому партії було прийнято кандидатом у члени ВКП(б), зважаючи на те, як констатувалося, що вона із перших днів встановлення радянської влади брала активну роль у громадсько-політичному житті, виступала на сторінках більшовицької преси і «всемірно» допомагала «зміцненню Радянського ладу в західних областях України»[29]. Для В. Василевської навіть зробили виняток: вихідці з іншої партії для вступу у члени ВКП(б) мусили мати п'ять рекомендацій, з яких дві від членів більшовицької партії з дореволюційним стажем, а таких у Львівській області не виявилося, тож польську письменницю прийняли кандидатом у члени ВКП(б) без рекомендацій, тобто з суттєвим відхиленням від звичайних правил[30]. Бюро Львівського обкому партії звернулося до ЦК КП(б) України з проханням підняти клопотання перед ЦК ВКП(б) про затвердження прийнятої у Львові постанови[31]. Так, за рішенням ЦК ВКП(б) від 28 березня 1941 р., В. Василевська стала членом ВКП(б)[32].

У багатьох випадках працювати у представницьких органах влади, управлінських структурах йшли чесні порядні люди, ідеалісти, які прагнули бути корисними співгромадянам, сподіваючись своїми діями якось пом'якшити політику більшовицького режиму в регіоні. Заразом до влади потягнулися не найкращі в багатьох відношеннях представники інтелігенції, а амбіційні, користолюбні особи, які в силу різних причин не могли реалізуватися у своїй сфері. Опинившись ближче до влади, вони використовували новий статус як засіб досягнення особистих цілей. Загалом, і в польському, і в єврейському, і в українському середовищі були безпринципні колаборанти. Але, якщо поляки чи євреї, які без-

[25] Łuczak C. Polska i polacy w Drugiej wojnie światowej. Poznan, 1993. S. 518.

[26] Inglot M. Polska kultura literacka Lwowa lat 1939–1941. Ze Lwowa i o Lwowie. Wrocław, 1995. S. 60.

[27] Євген Березняк: «Якби не війна, мене б репресували за українізацію освіти у Львові». URL: https:/www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/25/40093/

[28] Там само.

[29] Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 17.

[30] Там само.

[31] Там само.

[32] Там само. Спр. 21. Арк. 25.

застережно служили радянській владі, фактично зраджували свою батьківщину, то вибір багатьох українців був значною мірою морально випраданим: для них йшлося про службу Українській державі, навіть зважаючи на її символічний характер у складі радянської держави.

Більшовицька влада у політиці щодо західноукраїнської інтелігенції керувалася двоєдиною метою: нейтралізувати й ізолювати певну її частину, насамперед явних і потенційних політичних противників, а решту перетворити в покірний засіб реалізації своїх планів форсованого інтегрування Західної України до суспільно-політичної та економічної системи «казармового соціалізму». Сталінський режим вміло використав ситуацію, яка склалася в регіоні, для привернення на свій бік значної частини інтелігенції. Зокрема, виграшною для нової влади була політика в галузі охорони здоров'я. Особливо позитивно населення оцінило запровадження безплатного медичного обслуговування. Чимало політичних девідентів більшовицькому режимові принесли також окремі перетворення у сфері освіти. Чи не найпопулярнішим заходом стало значне розширення освітніх можливостей населення, адже навчання в усіх школах і вишах зробили безкоштовним. Національні обмеження, які де факто існували у довоєнній Польщі для українців і євреїв при вступі до вишів, були скасовані.

Прикриваючись деклараціями про турботу за розвиток науки і культури, радянська влада зруйнувала всю попередню систему науково-дослідної і культурно-освітньої роботи, що мала довголітні традиції, безперечні позитивні результати і відображала етнокультурну специфіку регіону. Ці дії зумовлювалися походженням радянської тоталітарної системи, яка прагнула повністю контролювати життя суспільства й особи, підпорядковувати їх панівній комуністичній ідеології, тому не могла толерувати будь-яких не залежних від держави осередків. Не діставши підтримки й дозволу на існування, восени 1939 р. припинили діяльність українські, польські, єврейські літературно-мистецькі, просвітницькі та наукові громадські товариства й установи. Безуспішними виявилися і відчайдушні спроби керівництва НТШ зберегти свою інституцію. Воно відразу потрапило під пильний контроль «уповноважених» із Києва, що взялися ретельно перевіряти зміст наукових публікацій членів товариства[33]. 11 листопада 1939 р. Президія АН УРСР скерувала до Львова групу своїх представників – академіків О. Палладіна і М. Калиновича, директора інституту історії України С. Білоусова та інших вчених – для ознайомлення зі станом науково-дослідної роботи, насамперед у НТШ[34]. 9 грудня Президія АН УРСРС, заслухавши інформацію голови комісії – академіка О. Палладіна, констатувала, що перехід НТШ у наявному стані до Академії наук недоцільний. Натомість було ухвалено для забезпечення науково-дослідної роботи в галузі гуманітарних наук організувати у Львові відділи київських інститутів АН УРСР: історії України, української літератури ім. Т. Шевченка, мовознавства, українського фольклору, археології, економіки, адже значна кількість ви-

[33] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 60–61.

[34] Науковий архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 150–151.

значних фахівців перебувала в той час у галицькій столиці і працювала переважно в Науковому товаристві ім. Шевченка[35].

Рішенням ЦК КП(б)У від 1 січня 1940 р. «Про організацію наукових установ в західних областях УРСР» і постановою Раднаркому УРСР від 2 січня 1940 р. у Львові були створені відділи інститутів: української літератури ім. Т. Г. Шевченка, мовознавства, фольклору, археології, економіки АН УРСР. Цією ж постановою бібліотека НТШ разом із «Оссолінеумом» і книгозбірнею Народного дому була передана львівській філії бібліотеки АН УРСР. Передбачалася організація наукового природничого музею і передача Академії наук УРСР Карпатської астрономічної обсерваторії[36].

На час прийняття партійно-урядових рішень стосовно відкриття у Львові установ АН УРСР процес ліквідації НТШ завершувався. До кінця 1939 р. були вже націоналізовані всі установи (НТШ – книгарня і друкарня). Ця ж доля спіткала музей і бібліотеку. Під час перевірки у друкарні було знищено майже готові праці НТШ, а саме один том «Записок НТШ», журнал українознавства «Сьогочасне і минуле», подвійне число «Української книги» й інші праці, набрані в друкарстві товариства[37]. За цих обставин рішення про саморозпуск, прийняте 14 січня 1940 р. на загальних зборах НТШ, лише легалізувало факт його вимушеної ліквідації[38]. Доктор Роман Зубик, що мав сміливість проголосувати проти ліквідації товариства, загинув у в'язниці НКВС[39].

Із 1 лютого 1940 р. названі відділи офіційно розпочали роботу. У відділі інституту історії України на той час працювали Іван Крип'якевич, Омелян Терлецький, Василь Герасимчук, Федір Голійчук, Іван Карпинець, Степан Білецький, Омелян Пріцак; у відділі мовознавств – Михайло Возняк, Кирило Студинський, Василь Сімович, Іларіон Свєнціцький, Антон Генсьорський, Мирослав Семчишин; української літератури – Михайло Возняк, Кирило Студинський, Василь Щурат, Степан Тудор, Веніамін Гуфельд, Марія Деркач, Михайло Тершаковець, Яким Ярема, Юрій Стефаник, Григорій Лужницький, Степан Щурат, Докія Приступа, Ярослав Чума; археології – Маркіян Смішко, Ярослав Пастернак, Іван Старчук, Казимир Маєвський, Стефан Круковський; фольклору –

[35] Культурне життя в Україні. Західні землі... Т. 1: 1939–1953. С. 65.

[36] Створення у Львові академічних підрозділів інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР переслідувало не так наукову, як політичну мету: «Радянізація» західних областей УРСР, прискорення інтеграційних процесів набуло на той час особливої політичної актуальності, тому відповідне спрямування зусиль вчених-гуманітаріїв на вивчення суспільно-політичних, економічних і духовних процесів у житті приєднаного до СРСР регіону відповідало нагальним інтересам тоталітарного режиму, що прагнув використати новостворювані відділи для пропаганди офіційної ідеології. Тож невипадково перед відділами чітко ставилося завдання: навчити «робітників і селян розпізнавати ворога» і цим «допомогти радянській державі далі зміцнювати її як непереможну фортецю соціалізму». (Див.: Рудницький В. На службу народу. *Вільна Україна*. 1940. 25 січня. На той час В. Рудницький – директор інституту економіки АН УРСР, перший заступник голови бюро Відділу суспільних наук АН УРСР).

[37] Див.: Антонович О. Про 156-й том записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ).* Львів, 1991. Т. 222: Праці історико-філософської секції. С. 429.

[38] Культурне життя в Україні. Західні землі... Т. 1: 1939–1953. С. 79–84.

[39] Історія Академії наук України / ред. колегія: Б. Є. Патон (голова) та ін. Київ, 1994. С. 91.

Філарет Колесса, Роман Гарасимчук, Осип Роздольський, Марія Щепанська, Ольга Федейко, Дарія Залеська; економіки – Володимир Огоновський, Пилип Фрідман, Вінцентій Стись, Іларіон Ольховий, Іван Грабар, Мирон Кучман[40].

Так новостворені відділи об'єднали вчених, які працювали в НТШ або співпрацювали з ним, завдяки чому були збережені традиції наукових шкіл та наукової етики. В окремих випадках вакантні посади обіймали відомі авторитетні вчені: поляки С. Круковський, К. Маєвський, В. Стись, М. Щепанська та єврей П. Фрідман.

Усього в 1940 р. у шести відділах київських академічних інститутів працювало 58 наукових співробітників: у відділі української літератури – 14, мовознавства – 12, фольклору – 9, історії – 9, археології – 5, економіки – 9[41]. Завідувачами відділів були: фольклору – Ф. Колесса, мовознавства – К. Студинський, літературознавства – М. Возняк, археології – М. Смішко, історії України – І. Крип'якевич, економіки – В. Огоновський. М. Смішко, І. Крип'якевич і В. Огоновський були виконувачами обов'язків керівників відділів, що згодом дало змогу усунути двох останніх із керівних посад. У жовтні 1940 р., за рішеннями Президії АН УРСР від 20 жовтня 1940 р., відділ історії України очолив відряджений з Києва старший науковий співробітник інституту історії АН УРСР Кирило Максимчук, а І. Крип'якевич став його заступником. Лише після того, як у квітні 1941 р. І. Крип'якевичу на підставі друкованих праць було присуджено ступінь доктора історичних наук і затверджено його у званні професора, він знову очолив відділ. Відносно недовго керував відділом і В. Огоновський, якого ще 1940 р. замінив на посаді керівник сектору промисловості Інституту економіки АН УРСР Дмитро Гак із Києва. Про недовіру до галицьких вчених свідчило й те, що заступником М. Возняка від перших днів існування відділу української літератури було призначено 27 річного В. Гуфельда, що 1940 р. закінчив аспірантуру Київського університету. Він перебував у Львові з жовтня 1939 р. і працював одночасно заступником декана філологічного факультету Львівського університету[42].

Для багатьох співробітників львівських відділів наукова діяльність відтепер стала головним заняттям, за яке вони одержували регулярну платню. Якщо раніше наукові пошуки дослідників здебільшого були викликані особистими спонуками і проводилися у вільний від основної роботи час, то відтепер уся їхня наукова діяльність спиралася на державні асигнування. Окрім безперечних переваг, це мало і зворотний бік – фінансове узалежнення вченого від держави, яка прагнула відповідно скерувати його щодо тематики та змісту досліджень.

Підготовці відданих державі кадрів була підпорядкована й реорганізована на радянських засадах система вищої і середньої спеціальної освіти. Це досягалося як відповідним регулюванням соціального і національного

[40] ЦА НАН України. Справа «Львовские учреждения АН УССР, приказы за 1940 г.». Арк. 5–14.

[41] Академія наук УРСР у 1941 році / склали: С. Є. Боржковський, Т. О. Времєва та ін.; За ред. акад. А. А. Сапєгіна (відп. ред.). Київ, 1941. С. 107, 109, 111, 113, 115, 117.

[42] Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. VI-ф. Спр. Г-4. Арк. 166–166 зв.

складу студентства, так і змістом навчально-виховного процесу. Збільшення контингентів прийому у виші західних областей зумовлювалося не лише нагальними потребами розвитку соціально-економічної і культурно-освітньої сфери, але й прагненням влади знайти заміну спеціалістам нової школи, що не вповні відповідали вимогам, які держава ставила переважно найвищими в республіці. У 1940 р., зокрема, передбачали прийняти в університети Української РСР 4 140 першокурсників, із них у Львівський – 1 200, Київський – 870, Харківський – 750, Дніпропетровський і Одеський – по 660 студентів. Загальний план набору у 42 учительські інститути системи народного комісаріату освіти УРСР становив 11 520 осіб, найбільше в Кременецький – 900 осіб, за ним у Дубенський – 480 осіб, Станіславський, Луцький, Дрогобицький, Рівенський – по 420 у кожний, а найменше серед учительських інститутів західних областей – у Львівський – 300 осіб (це приблизно середній показник по республіці)[43]. Вихідцям із так званих «пролетарських верств» населення була відкрита «зелена дорога» при вступі до вишів, що на практиці поступово перетворилося в дискримінацію інших соціальних груп, які раніше поповнювали студентство. У 1940/1941 навчальному році діти робітників і селян становили вже від 40 до 60 % усіх студентів у вишах західних областей, а питома вага українців у них досягла 36 %. На середину жовтня 1940 р. у вищих навчальних закладах Львова налічувалося 8 895 студентів, серед яких 27,6 % становили українці, 24,3 % – поляки, 43,8 % – євреї, 2,8 % – росіяни, 1,5 % – представники інших національностей[44]. Причому в політехнічному і педагогічному інститутах питома вага студентів-євреїв досягла рівня 52,2 % і 55,4 % відповідно, тоді як у консерваторії та інституті радянської торгівлі їхній відсоток був ще вищим – відповідно 57,2 і 58,7. Українців налічувалося відносно більше у складі студентів ветеринарного інституту – 38 % й університету – 35,8 %[45].

Загалом, національний портрет львівського студентства у 1939–1941 рр. не віддзеркалював національного складу населення міста, області та Західної України взагалі. Це, а також обставина, що студенти-євреї, серед яких великий відсоток становили біженці (сини і дочки заможних батьків), які, рятуючи життя, своє і своїх близьких, часто за кожної нагоди і всіма можливими способами виявляли своє ідейне пов'язання з марксизмом (доводили своїми голосними виступами на мітингах, демонстрацією захоплення російською мовою і літературою тощо), викликало обурення серед інших студентів – поляків і українців, сіяло національну ворожнечу[46].

Використовуючи практику «батога і пряника», режим створював свою опору з осіб, яким забезпечував не лише умови праці, а й гарантував матеріальний достаток, зрозуміло, відносний. Десятки українських і польських науковців та літераторів скористалися коштами фонду допомоги інтелігенції Західної України, створеного відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 26 листопада 1939 р.,

[43] Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 138.
[44] Там само. Спр. 172.
[45] Там само.
[46] Городиський З. Державний університет ім. Івана Франка у Львові. *Свобода*. 1989. 7 лютого.

яке дозволило ЦК КП(б)У організувати його при Президії Верховної Ради УРСР у сумі 2 млн карбованців[47]. Розмір матеріальної допомоги окремим діячам був неоднаковим: одні одержали по 20 тис. карбованців, інші вдовольнилися 3 тис. За будь-яких обставин названі суми – це чималі гроші, що, безперечно, засвідчувало привілейоване становище осіб, які отримували фінансову підтримку з боку радянської адміністрації. Проіснував фонд до початку німецько-радянської війни.

Значною підтримкою для десятків українських, польських і єврейських письменників, які в перші тижні та місяці після вступу радянських військ до Західної України пройшли облік і були зараховані до Організаційного комітету письменників (із часом мав перерости у Львівську організацію Спілки радянських письменників України), став Літературний фонд. Із його допомогою багато літераторів, особливо ті, хто волею долі опинився у Львові і потерпав від скрути, могли дістати фінансову підтримку, паливо, одяг та доступ до їдальні, де можна було дешево пообідати, а з часом одержати й певний харчовий пайок[48]. Улітку 1940 р. 18 письменників зі Львова виїхали до кримських і кавказьких курортів, до будинків відпочинку та творчості в Гаграх, Коктебелі, Ірпені, так само до санаторіїв у Карпатах. Зокрема, 12 серпня 1940 р. львівський поет, секретар Оргкомітету львівських письменників Ярослав Цурковський писав із Трускавця до колеги – журналіста, письменника, колишнього працівника концерну Івана Тиктора Євгена Яворівського: «Пересилаю Вам як якнайсердешніші побажання з Трускавця, де лікуюся, беру купелі, п'ю нафтусю, а головне відпочиваю. Завдяки товариству Студинських, з котрим тут живу, відпочиваю либонь вперше в повному значінні слова "дозвілля"»[49].

Радянські літературно-мистецькі творчі спілки мали статус державних, що передбачало бюджетне фінансування для згаданих організацій. Пізніше, влітку 1941 р., М. Яцків та Є. Яворівський з цього приводу визнавали, що «за більшовицького режиму весь письменницький та журналістичний актив гуртувався в державних організаціях. Видавництва літератури базували свою працю на державних бюджетах і були державою дуже інтенсивно піддержувані та фінансовані»[50].

Влада демонстративно підтримувала тих літераторів і митців, які ставали на «радянську платформу» і діяли відповідно до канонів і вимог офіційної культурної політики. Перед ними відкривалися можливості друкуватись у всесоюзних і республіканських газетах, журналах, видавництвах, експонувати свої твори на різних виставках, їм гарантували високі гонорари. «Перед нами, – писав Олександр Гаврилюк, – активний учасник тогочасного літературного життя, творчість якого була згодом канонізована радянським літературознавством, – які

[47] Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ). Ф. 17. Оп. 3. Д. 1016. Л. 39.

[48] Ільницький М. Драма без катарсису. Сторінки літературного життя Львова першої половини XX століття. Львів: Місіонер, 1999. С. 41; Мартинюк В. Львівська організація Спілки радянських письменників України. Ключові інституції офіційного літературного життя в підрадянській Галичині. Діяла від 1939 року. URL: https://lia.lvivcenter.org /uk/projects/litlviv/database/topos/organizing committee/1939

[49] Держархів Львівської обл. Ф. Р-52, Оп. 1. Спр. 2. Арк. 65.

[50] Там само. Спр. 17. Арк. 26.

колись у пляшках закопували свої рукописи в землю перед поліцією на цілі роки, тепер раптом тисячі громадських замовлень: видавництва, театри, радіо, літературні вечори на підприємствах – форма виступів, що вже глибоко вкоренилась у робітниче середовище. Іноді нам здається, що це тільки випадковість або якась кон'юнктурність і що знову якось виявиться, що ніде прикласти наші здібності і запал. Але ми оглядаємося навколо і впевнюємося: та ні! Адже справа в тому що ми – радянські письменники»[51]. Пізніше, в роки німецької окупації, діаметрально протилежну оцінку такій ситуації дав 8 серпня 1941 р. у виступі по львівському радіо Є. Яворівський. «Радянська влада, – наголошував він, – "піклувалася" своїми письменниками у той спосіб, що творила з них бригади і кидала їх для агітації по заводах, по фабриках, по колгоспах і радгоспах, по мітингах, по радіо, по області, по селах – значить всюди, де тільки треба було агітації. Це є замилювання очей загалові поетичними фразами, мовляв – ось слухайте вже і поети про це чи те співають. А поети співали, як веліли, то про вільні вибори, то про колгоспи, то про здоров'я тов. Йосифа Віссаріоновича, чи про його приятелів, про "радісне і веселе життя" на "квітучій радянській Україні", про стахановців, про Казахстан, куди вивозили людей кожної ночі.

Про папір, перо і чорнило письменники не журилися за більшовицької влади. Про це подбали для них і про всякі "путьовки" на Крим, чи Кавказ – самі "вожді народу". Також уся ця т. зв. рад[янська] література видавалася на державний кошт. За те ніхто або майже ніхто її взагалі не читав.

Справжня українська література завмерла, завмерло українське слово. Ніяке українське слово не могло з'явитися друком. Письменники стали "інженерами людських душ". Жидо-комуна рівночасно криваво розправлялася з мільйонами революціонерів – по підвалах тюрем та льохах НКВД. Письменники, як виявилося, мали своїм співом заслонювати цю криваву розправу – головно з українським народом, щоб стогону цього мученого народу ніхто не почув, про нього і не додумався»[52].

Загалом небагатьом митцям вдалося протистояти спокусі стати «своїми» для нової влади. Основне тематичне коло опублікованих літературних творів – прихід радянських військ, радість зустрічі з ними, здійснення народних прагнень, кінець панської сваволі тощо[53]. І що масштабнішим ставав політичний терор проти місцевого населення, то «рожевіше» літераторам і митцям належало описувати оновлення життя за радянських умов, славити партію та її діяльність, навіть без найменшого натяку на державне насильство чи на певні соціально-економічні труднощі повсякдення. І якщо для одних колаборація зі сталінським режимом була вимушеною, то для інших – цілком прийнятною. Зрада інтелектуальній чесності й моральним критеріям оберталася втратою почуття відповідальності, а часом і людським падінням.

Однією з найбільш матеріально забезпечених і привілейованих груп інтелігенції Львова була науково-педагогічна еліта, головно доктори наук, професори. Наука в СРСР залишалася пріоритетною. Його керівництво розуміло, що

[51] Гаврилюк О. Лист зі Львова. Жовтень. 1959. № 12. С. 106.
[52] Держархів Львівської обл. Ф. Р-52. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4–5.
[53] Ільницький М. Драма без катарсису... С. 60–65.

без фундаментальної науки країна не зможе зайняти належного місця в світі. Тому воно вкладало значні кошти в науку і підготовку наукових та науково-педагогічних кадрів високої кваліфікації. Рівень їхніх доходів був вищим, ніж у більшості інших груп працівників кваліфікованої розумової праці. Зарплата доктора наук, професора Львівського державного університету чи медичного інституту становила в середньому 1 300 крб на місяць і була в 2–2,5 раза вищою, ніж в інженера, в 3–4 рази – ніж у бухгалтера-фінансиста чи рядового лікаря[54]. Для порівняння зазначимо, що наприкінці 1939 р. – початку 1940 р. у СРСР, де діяли єдині державні ціни, один кілограм масла коштував 15–20 крб, м'яса – 7–10 крб, картоплі – 50 коп. Інша річ, що в умовах гострого товарного дефіциту, який панував у СРСР, постійних перебоїв у державній торгівлі, що дуже швидко стало звичним у західних областях Української РСР, придбання навіть основних продуктів харчування, не кажучи про добротне взуття чи одяг, перетворилося для багатьох у серйозну проблему. Особливо важкою для містян Західної України стала зима 1939–1940 рр., коли, зокрема у Львові, різко в 5–10 разів стрибнули вгору базарні ціни, небачено виросли черги в державні магазини. Протягом листопада–грудня 1939 р. у Львові біля магазинів утворювалися черги з 500–1 500 осіб, які намагалися придбати хліб та цукор[55]. Серед дефіцитних товарів були сіль, мило, сірники. У грудні 1939 р. у торговельній мережі Тернополя, що налічувала всього 34 магазини, таких товарів першої необхідності, як сіль, мило, сірники, зубний порошок, посуд взагалі не було[56]. У цей період у регіоні відбувалася масова націоналізація торговельних об'єктів і закладів громадського харчування. Причому поряд з великими об'єктами націоналізовували дрібні крамниці. Приватна торгівля була зовсім заборонена.

Навесні 1940 р. місцевий споживчий ринок вдалося певної мірою стабілізувати завдяки довезенню значних товарних фондів з інших регіонів. Однак і надалі дисбаланс попиту та пропозиції в системі торгівлі залишався постійним чинником, який, серед інших, впливав на матеріальне становище інтелігенції. Переважно вона одержувала зарплату, яка не забезпечувала належного рівня життя.

Реальні доходи абсолютної більшості інтелігенції були невисокими, знижувала їх і практика напівпримусового вилучення зарплатні на купівлю облігацій державних внутрішніх позик, які регулярно випускали в СРСР від 1920 р. Уже в 1940 р. влада почала широко практикувати серед мешканців області індивідуальну підписку на державні позики. Зважаючи на засаду, що «кожний трудящий мусить підписатися на тритижневий заробіток», влада домагалася,

[54] Так сума посадових окладів Василя Сімовича – старшого наукового співробітника і керівника групи української мови львівського відділу мовознавства Інституту мовознавства АН УРСР й одночасно професора кафедри української мови і декана філологічного факультету Львівського держуніверситету становила в 1940 р. 2250 крб у місяць, що у 8–10 разів перевищувало зарплату пересічного вчителя чи рядового лікаря. Для порівняння місячні посадові оклади секретаря Львівського обкому КП(б)У чи голови обласного виконавчого комітету становили 1 800 крб, а прибиральниця чи двірник одержували в середньому 100–120 крб. (Держархів Львівської області. Ф. Р-221. Оп. 1. Спр. 204; Ф. Р-6. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 61).

[55] Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 33. Спр. 1. Арк. 5.

[56] Там само. Арк. 2, 5.

щоб інтелігенція підписувалася на місячний заробіток – це приносило додаткові суми до бюджету, тобто слугувало «перевиконанню плану». Вивершували перелік цих поборів пожертви на новостворені так звані добровільні організації «Червоний Хрест», «МОДР» (Міжнародна організація допомоги борцям революції), «ТСО-авіахім» (Товариство сприяння обороні, авіації і хімічному будівництву) та ін., членом яких мусив бути майже кожен працівник. І хоча більшість членів тільки номінально числилася в цих товариствах, які набули характеру державних установ, їхнє керівництво така обставина мало турбувала, для нього головним було кількісне розширення складу і збільшення фінансових надходжень.

За таких умов головні зусилля інтелігенції були спрямовані на адаптацію до нової соціальної реальності й часто просто на пошук шляхів виживання. Частина її мусила була змінити свою професійну діяльність на нову, що не мала нічого спільного з колишньою роботою. Загалом, великі групи інтелігентів, вибиті унаслідок деструктуризації і реконструктуризації суспільства зі своєї звичної соціальної ніші, намагалися вести боротьбу за виживання будь-якими засобами, часом поза межами традиційної моралі та законів.

Насильство стало головним, а щодо окремих груп інтелігенції – єдиним засобом державного впливу, щоб тримати всіх у стані постійної напруги. Репресивні заходи (арешти, ув'язнення, депортації, фізичне знищення, звільнення з роботи) найчастіше застосовували до так званих «класово ворожих елементів»: урядовців колишньої польської адміністрації, офіцерів армії та поліції, функціонерів політичних партій і громадських організацій[57]. Їх вважали головним гальмом радянських перетворень у регіоні. Позбуваючись на західноукраїнських землях від усіх старих політичних, економічних, культурних структур життя суспільства, які не вписувалися в тоталітарну систему СРСР, сталінський режим одночасно подбав про ліквідацію або депортацію їхніх організаторів і активних учасників. До того ж угоди 1939 р. між Радянським Союзом і Німеччиною закладали основи недопущення відродження Польської держави. У зв'язку з цим відбувався наступ на польську еліту, яка могла за певних обставин стати основою для відновлення Польської держави. Загалом, радянське керівництво розглядало досягнуті між СРСР і Німеччиною домовленості лише як черговий етап підготовки до війни, як початок експансії комунізму в Європу. Тому потрібно було створити санітарний кордон від Балтики до Молдови. Усі ці обставини зумовили масове знищення українців, поляків та євреїв.

Репресії в Західній Україні розпочалися з кінця вересня 1939 р. і тривали до початку радянсько-німецької війни. Вже в перший день вступу Червоної ар-

[57] Відповідно до директиви наркомату внутрішніх справ СРСР від 15 вересня 1939 р., спецгрупи НКВС, які скеровували на територію Західної України, були зобов'язані негайно арештувати «крупнейших представителей из помещиков, князей, дворян и капиталистов», «наиболее реакционных представителей правительственных, администраций, руководителей местной полиции, жандармерии, пограничной охраны и филиалов 2[-го] Отдела Генштаба, воевод и их ближайших помощников, руководителей контрреволюционных партий…» (Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944) / упоряд.: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; за заг. ред. В. Сергійчука. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 19).

мії до Львова – 22 вересня, всупереч наданим радянською стороною гарантіям, були затримані, а згодом вивезені вглиб СРСР, де знайшли смерть в енкаведистських таборах, 1 160 польських офіцерів. Через два дні, 24 вересня, заарештували президента міста, професора-дерматолога С. Островського, а згодом усіх членів міської управи разом із віцепрезидентами В. Хайесом і Ф. Іжиком. Після кількох днів ув'язнення у Львові С. Островського перевезли до Москви в сумнозвісну внутрішню в'язницю НКВС – Луб'янку, де протягом 19 місяців він зазнав 80 допитів. У травні 1941 р. його засудили до 8 років таборів ГУЛАГу[58].

Наприкінці вересня і на початку жовтня 1939 р. спеціальні оперативно-чекістські групи, які перебували у складі Українського фронту, заарештували лідерів УНДО, колишніх послів до польського сейму, сенаторів: Івана Німчука (25 вересня), Володимира Целевича (27 вересня), Дмитра Левицького (28 вересня), Костя Левицького (30 вересня), Остапа Луцького (1 жовтня), Володимира Кузьмовича (5 жовтня). Згодом були арештовані й інші, з них лише дехто (посол Степан Біляк, сенатор Михайло Творидло) після тривалого перебування в тюрмі вийшов на волю. Інші заарештовані, серед них К. Левицький, Д. Левицький, В. Целевич, В. Кузьмович, незабаром після арешту опинилися в застінках НКВС у Москві, в Луб'янці, а більшість вивезли до концентраційних таборів на Півночі або до Сибіру. Жертвами арештів стали також відомі діячі Української соціалістично-радикальної партії, Української соціал-демократичної партії.

Без розголосу, переважно за завчасно підготовленими списками заарештували видатних представників польського і єврейського політичного життя, державних урядовців й офіцерів (включно з відставниками) високого рангу, зокрема колишніх голів уряду Польщі Л. Козловського і А. Пристора, лідерів львівських національних демократів (ендеків) С. Грабського, С. Гломбінського.

Серед потерпілих виявилися й місцеві комуністи, які після необґрунтованого розпуску виконкомом Комінтерну в 1938 р. Компартії Польщі, комуністичних партій Західної України і Західної Білорусії були «заплямовані політичною недовірою». На початку жовтня 1939 р. відділ кадрів виконкому Комінтерну направив до НКВС списки майже 500 осіб – членів КПЗУ і КПЗБ, яких підозрювали в провокаціях і дворушництві. Навіть тих, хто сидів у польських в'язницях і був звільнений у вересні 1939 р., розглядали нарівні з іншими «класово ворожими елементами». До середини 1940 р. більше половини з усіх львівських комуністів не одержали радянських паспортів, багато з них були звільнені з роботи і виселені у північні та східні райони СРСР[59].

Із перших днів вступу Червоної армії на територію Західної України новостворені органи НКВС, виконуючи вказівки наркома Лаврентія Берії («Очистити міста і села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції, всіх національностей за класово-політичною

[58] Ostrowski S. W obronie polskości ziemi Lwowskiej. Dni pohańbienia: 1939–1941. Wspomnienia. Warszawa, 1986. S. 84.

[59] Лебедева Н. Коминтерн и Польша. 1939–1943 годы. *Международная жизнь.* 1993. № 8. С. 150.

ознакою»)[60], розпочали масові арешти колишніх офіцерів, урядовців, суддів, прокурорів. Усім їм інкримінували контрреволюційну діяльність, вислуговування перед капіталістичним устроєм, зраду інтересів пролетаріату. Працю в польській адміністрації прирівнювали до злочину.

Вже у вересні–грудні 1939 р. затримали і передали в судові та каральні органи 10,2 тис. осіб, серед них 4,2 тис. колишніх офіцерів, урядовців, великих землевласників, торговців, 19 священників, 1,6 тис. представників інтелігенції, зокрема 108 педагогів, 62 інженери, 40 лікарів, 42 діячі літератури і мистецтва, а також 1,3 тис. селян-одноосібників, 665 кустарів. Були ув'язнені майже всі представники політичної еліти, як української, так і польської, єврейської. Багатьох громадських діячів-поляків, хоч вони були людьми цивільними, відправили до сумновідомих таборів для полонених офіцерів – Козельського, Осташківського та Старобільського (15 тис. осіб, яких там утримували, розстріляли в квітні–травні 1940 р.).

Арештованих кваліфікували як «ворогів народу», «шпигунів», «спекулянтів», «паразитів» і засуджували переважно за статтями 58 і 59 Кримінального кодексу, що передбачало довготривале ув'язнення, заслання у глиб СРСР або смертну кару. За рішенням судових та позасудових органів у справах НКВС, у Західній Україні в січні–травні 1941 р. із 5 064 засуджених кожний 10-й одержав вищу міру покарання, 40,6 % були позбавлені волі терміном до 10 років, 34,8 % – до 5 років. Усього серед 65 тис. осіб, заарештованих протягом вересня 1939 р. – травня 1941 р. органами НКВС у Західній Україні, яким були пред'явлені конкретні обвинувачення, найбільшій кількості, 32,8 тис., інкримінували так званий нелегальний перехід кордону, 13,4 тис. – належність до «контрреволюційних організацій», 2,6 тис. – «контрреволюційну агітацію», 748 – участь в антирадянських змовах[61].

Серед репресованих значну частину становили інтелектуали, високоосвічені, талановиті люди. Жертвами безперервних арештів у Львові стали, зокрема, професори і доктори Людвик Дворжак, Здіслав Стахль, Ян Пєкалкєвіч, Антоній Деринга, Александер Рачинський, Пьотр Кальве, Віт Кльоновєцький, Владислав Намисловський та інші авторитетні вчені, а також велика група допоміжних наукових працівників[62]. Арештів не уникли відомі літератори Владислав Броневський, Александер Ват, Тадеуш Пейпер, Войцех Скужа, Анатоль Стерн, Вацлав Ґрубінський, Тадеуш Парніцький, актор Юліуш Баліцький[63].

Репресій зазнали представники кожної професійної групи інтелігенції. Зокрема, з роботи було звільнено, часто без подання причин, багатьох фахівців права: у Львівському університеті професорів Юліана Новотного, Юліуша Макаревіча, Каміла Стефка, Вацлава Осуховського, Тадеуша Біга, доцентів

---

[60] Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Київ, 1994. Кн. 1. С. 136.

[61] Підраховано за: Горланов О. А., Рогинский А. Б. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. *Репрессии против поляков и польских граждан*. Москва: «Звенья». 1997. С. 101–112.

[62] Bonusiak W. Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II wojny światowej. Rzeszów. 2022. S. 371.

[63] Ibid. S. 409.

Вільгельма Раппе, Войцеха Хайноша[64]. У дуже скрутному становищі опинилося духовенство, воно за самою своєю суттю не вписувалося до держави войовничого атеїзму, де влада вважала релігію «знаряддям уярмлення трудящих» і прагнула її викорінити. Загалом, упродовж вересня 1939 р. – червня 1941 р. на західноукраїнських землях радянська адміністрація ще відносно обережно й поступово впроваджувала дискримінаційні заходи щодо християнських Церков, зважаючи на те, що вони базувалися на потужній традиції існування і мали великий авторитет у суспільстві. Головний акцент у боротьбі з «релігійними забобонами» тоталітарний режим зробив на матеріально-фінансових та організаційних обмеженнях діяльності Церкви. З небаченими труднощами зіткнулися церковні інституції-монастирі, навчальні заклади, видавництва тощо. Монастирі були закриті, ченці розігнані. Монастирські культурні надбання, насамперед бібліотеки й архіви, зазнали нищення. Усі релігійні видавництва були націоналізовані, друкування релігійної літератури і преси – заборонене. 30 жовтня 1939 р. радянська адміністрація закрила теологічний факультет Львівського університету, ще через кілька днів – римо-католицьку семінарію. Змушені були припинити діяльність Богословське наукове товариство, Богословська академія, духовна семінарія. Фінансові обмеження зачепили всіх священнослужителів: накладені на них надмірні податки зазвичай перевищували їхні фактичні доходи. Під гаслами утвердження науково-атеїстичного світогляду трудящих здійснювався адміністративний тиск на духовенство, яке намагалося в міру можливостей сконсолідувати вірян навколо себе, нейтралізувати негативний вплив нової суспільної дійсності на моральний стан населення, протидіяти заходам, спрямованим на насильницьку секуляризацію громадського й особистого життя. Тож не випадково десятки священників, спершу римо-католиків, а згодом і греко-католиків, потрапили під перші хвилі арештів і депортацій.

Найбільших втрат зазнала інтелігенція краю під час проведення в західних областях УРСР чотирьох масових депортацій, які влада мотивувала необхідністю очистити регіон від «неблагонадійного елементу». Тисячі представників інтелігенції, охопило з біженцями із Закарпаття та Польщі, разом зі сім'ями були примусово вивезені вглиб СРСР – у Сибір, Казахстан, північні регіони європейської частини Російської Федерації, де їх не забезпечували необхідним житлово-побутовим, продовольчим і промисловим постачанням, медичним обслуговуванням, роботою за спеціальністю. Депортованим не вистачало найнеобхіднішого, серед них панували злидні та голод. 24 грудня 1940 р. депортований із Трускавця колишній начальник місцевого поштового відділення М. Харкавий у листі до А. Шептицького писав: «Наше положенє на Сибірі є дуже тяжке. Не маємо ні відповідного убрання на сибірські холода, ні відповідної поживи, все боліємо, ніде заробити на життя, бо зима, ні копійки при душі. Зароблену літом бульбочку по хазяях ми за три місяці зими вже з'їли, живимось чиром (муку заколочену в зимній воді вливаєсь до кипятку і заварюєсь) рано і вечер. Обіду не знаємо …Молока нема, цукру нема, капусти

[64] Ibid. S. 371–372.

нема, круп жадних нема, навіть паперу на лист вже не дістане. Коли ми хотіли купити тетрадь, т. є. шкільний зошит, то не вільно продати, бо учеником не хватає. Люди кажуть, що на весну буде голод»[65]. Люди, не підготовлені ні фізично, ні морально до життя в таких умовах, були приречені на голод, хвороби, непосильну працю в каменоломнях чи лісоповалах і смерть.

Під час першого етапу депортацій (10–13 лютого 1940 р.) із західних областей УРСР було виселено 17 206 родин, або 89 062 особи (існують й інші статистичні дані)[66]. Це були переважно родини польських осадників, однак жертвами цієї каральної акції стало багато сімей українців, а також людей, що не підлягали під дію постанови Раднаркому СРСР від 5 грудня 1939 р., яка визначала характер першого контингенту депортованих із Західної України і Західної Білорусі. У ході депортацій, як згадували очевидці, «перед дім нещасної жертви заїжджало вантажне авто, енкаведисти наказували збиратися в дорогу, дозволяли взяти з собою малий клунок, саджали нещасні жертви на авта та під штиками вивозили їх на залізничний двірець ... Подорож залізницею тривала кілька тижнів»[67]. Під час цієї акції людей часто брутально грабували, органи НКВС вилучали майже всі речі нещасних. Багато вивезених у Кіровську, Молотовську (Пермську), Вологодську, Архангельську, Свердловську області, Алтайський і Красноярський край, Комі АРСР померли дорогою до місця заслання.

Під час другої хвилі депортації, в ніч на 15 квітня 1940 р., зі Львова вивезли головно сім'ї військовополонених, які перебували у радянських тюрмах і концтаборах: офіцерів польської армії, колишніх поліцаїв, пожежників, чиновників держапарату, крупних власників та ін. – разом 10 475 сімей, або понад 32 тис. осіб[68]. За даними НКВС УРСР, із Львівської області депортовано 3 003 сім'ї, або 8 958 осіб, Тернопільської – 2 096 і 6 374, Станіславської – 1 622 і 4 868, Рівненської – 1 436 і 4 535, Дрогобицької – 1 210 і 3 850, Волинської – 1 108 і 3 491 відповідно. Більшість депортованих становили сім'ї офіцерів (9 733 особи), поліцейських (9 308), представників польських і українських «націоналістичних контрреволюційних партій» (4 651), «розвідників та агентури» (4 002), чиновників (1 848), поміщиків і фабрикантів (1 259)[69]. Людей вивозили за заздалегідь визначеною адресою, переважно до Північного Казахстану (Північноказахстанська, Павлодарська, Кустанайська, Акмолинська, Актюбинська і Семипалатинська області). Серед депортованих було багато дітей, жінок, людей похилого віку. Відомий український архітектор Ігор Старосольський згадував про квітневу депортацію: «Рядами стояли ешелони, до яких під'їздили вантажні машини з "новобранцями". Під'їхала наша машина до товарового, як і всі вагону. В кінцях вагону були поверхові (може і триповерхові) нари. У вагонах були самі жінки і діти… На різних станціях ми доганяли (і довго стояли рядом) такі ж транспорти з других "галилейських" міст»[70].

---

[65] ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 224. Арк. +127.

[66] Див.: Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів, 2009. С. 146.

[67] Важніші події за час більшовицької неволі / Календар Місіонаря на 1942 рік. Річник XXXVII. Жовква,1941. С. 78.

[68] Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. С. 154.

[69] Там само. С. 155–156.

[70] Старосольський І. Крутими дорогами. Спомини. Вересень 1939 – січень 1989 р. Львів: Видво М. Коць, 2000. С. 21–22.

Найбільшою була третя хвиля депортації (29 червня – 1 липня). За цей період із західних областей України було виселено 24,7 тис. сімей, або 57,8 тис. осіб, серед них 9,2 тис. так званих «одинаків»[71]. Тільки зі Львова (станція Підзамче) в 16 ешелонах вивезли 20 770 осіб, переважно біженців із західних і центральних воєводств Польщі, окупованих гітлерівцями, значна частина яких прагнула повернутися додому, оскільки умови життя та праці в СРСР їх не задовольняли. Кінцевим пунктом призначення зазвичай були Алтайський та Красноярський краї, Новосибірська, Свердловська, Архангельська, Омська області, а також автономні республіки РРФСР – Комі, Марійська та Якутська – на конкретно визначений термін – 20 років. За даними, наведеними В. Бараном і В. Токарським, більшість депортованих становили євреї – 84,7 %, поляки – 11,3 %, українці – 2,3 %[72]. Переважно біженці походили з міст, серед них було чимало представників інтелігенції. На спецпоселенні опинилося 8,2 тис. лікарів, агрономів, вчителів та ін., серед яких налічувалося 0,5 тис. висококваліфікованих спеціалістів і наукових працівників[73].

Під час червневої депортації 1940 р. до Львова прибули заступник наркома НКВС СРСР М. Меркулов і нарком НКВС УРСР І. Сєров, які керували акцією. До операції залучили 2 200 оперативних працівників із Харкова, Сталіна (тепер Донецьк), Полтави, Одеси та інших міст. Про хід операції доповідали в Москву що дві години.

Всього з території Західної України впродовж 1940–1941 рр. у ході чотирьох депортацій вивезли щонайменше 190 тис. осіб – поляків, українців, євреїв, представників інших національностей[74]. Загалом, широкомасштабні репресії проти населення Західної України мали всі ознаки явища, яке в міжнародному праві визначається як злочин проти людяності.

У процесі накинутих зверху «реформ» у різних сферах суспільного життя краю, які часто здійснювали без будь-якого врахування реальних місцевих потреб і можливостей, було поставлено під сумнів саме існування багатьох груп людей інтелектуальної праці. Націоналізація промислових і торговельних підприємств, насильницький демонтаж кооперації, радянізація соціально-економічної і культурно-освітньої сфери позбавили багатьох підприємців, фінансистів, адвокатів, суддів, лікарів, вчителів звичного місця праці й засобів до існування. Під прапором боротьби із «засміченістю» установ і підприємств «класово ворожими елементами» у промисловості та залізничному транспорті Львова й області до 15 квітня 1940 р. було усунуто з роботи майже 10,9 тис. осіб, насамперед колишніх власників і керівників. Ще 1 820 спеціалістів було звільнено з роботи у навчальних закладах. Проведена до середини травня 1940 р. у Львівській міській раді «чистка кадрів» позбавила роботи 15 колишніх офіцерів польської й австрійської армій, 2 домовласників, 2 управителів фільварку, 4 дітей священників[75]. Типовим стало явище, коли без достатніх пояснень – часто,

[71] Баран В., Токарський В. Україна. Західні землі... С. 168.
[72] Там само. С. 171.
[73] Там само. С. 171–172.
[74] Bonusiak W. Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II wojny światowej. S. 130
[75] Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 73–74.

з огляду на ідейно-політичні мотиви, саму внутрішню політичну атмосферу з властивою їй шпигуноманією і підозрілістю тощо – високоосвіченим фахівцям взагалі відмовляли в будь-якій роботі за їхньою кваліфікацією.

У ході націоналізації будинків постраждали сотні сімей колишніх урядовців, офіцерів, підприємців, лікарів, адвокатів, учителів. Вони втратили свої квартири, чесно зароблене або успадковане майно, нерідко речі першої необхідності[76]. Фізичні страждання посилювалися моральним приниженням, цинічним розтоптуванням людської та національної гідності.

В особливо скрутному становищі опинилися біженці з центральних і західних воєводств Польщі – переважно євреї та поляки. Багато з них, поспіхом втікаючи від небезпеки опинитися під німецькою окупацією, не встигли взяти зі собою найнеобхіднішого: теплих речей, взуття, одягу для дітей. Вони, зрозуміло, не були забезпечені постійним житлом, часто тулилися в переповнених, не пристосованих до життя приміщеннях серед холоду, сирості, антисанітарії. Невизначений політико-правовий статус біженців, їхнє прагнення повернутися додому, де вони залишили свої квартири і рідних, або, як в абсолютної більшості євреїв, – виїхати на Захід, зумовлювало щонайменше насторожене ставлення до них органів радянської влади. Надії багатьох біженців-інтелігентів влаштуватися на роботу за фахом виявилися не більше, ніж ілюзією.

Непорушним принципом кадрової політики більшовицького режиму в Західній Україні стало те, що на всі важливі керівні посади призначали працівників, які прибували зі східних областей УРСР, а також із РРФСР за скеруванням центральних партійних органів, всесоюзних та республіканських наркоматів і відомств. До грудня 1939 р. ЦК КП(б)У відібрав з-поміж керівних працівників східних областей 495 осіб на посади секретарів райкомів партії в західному регіоні республіки[77]. Загалом, наприкінці 1939 р. – на початку 1940 р. зі Східної України в Західну було скеровано 1 534 адміністративних працівників, 60 осіб – на посади редакторів районних і багатотиражних газет, 265 – для заповнення вакансій в судах і прокуратурі, 1 215 – для роботи інструкторами та пропагандистами партійних комітетів, а також в установи торгівлі, фінансових органів та системи зв'язку[78]. Головна причина – недовіра до місцевої інтелігенції, зокрема до її «політичного минулого», соціального походження, здогадуваного негативного ставлення до радянської влади. У квітні 1940 р. на першій Волинській обласній партійній конференції зазначалося: «До 50 % вчителів засмічені, серед них сини попів, офіцерів та ін.»[79]. Одночасно на першій Львівській обласній партійній конференції один із керівників прикордонних військ НКВС наголо-

[76] У листопаді 1939 р. керівник Львівської обласної прокуратури Харитонов повідомляв, що останнім часом були зафіксовані випадки, коли працівники різних новостворених установ, а також представники військових частин самовільно займають помешкання, які належать жителям Львова, і під час цього нерідко незаконно відбирають у власників їхні речі та меблі (Charitonow. Z prokuratury obwodowej. *Czerwony Sztandar.* 1939. 23 listopada).

[77] Тесленко Н. П. Партийное строительство в западных областях Украинской ССР (сентябрь 1939 – июнь 1941 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01. Львов, 1979. С. 12.

[78] Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 44.

[79] Там само. С. 88.

сив: «Я перевірив матеріал відносно засміченості кадрів, висунутих з місцевого безпартійного активу. Засміченість надзвичайно велика. Приміром біля 25 % в нашому кооперативному, господарському і вчительському складі є чуждих для нас людей, які навіть не думають перебудовуватися, проводити політику нашої партії в справі господарського зміцнення погранполоси. В рішеннях нашої партійної конференції треба записати, щоб партійні органи повсякденно звертали увагу на зміцнення кадрів погранполоси, в справі очистки кадрів від соціально-чуждих, фашистських, шпіонських і всяких інших елементів»[80].

Через постійні репресії радянська держава була позбавлена належного кадрового резерву в політичній, економічній, суспільній сферах, чия професійна підготовка і компетентність відповідала б запропонованій посаді. Тому серед надісланих на західноукраїнські землі «уповноважених», зайнятих на відповідальній роботі партійних, радянських, адміністративних органах регіону, переважали малокомпетентні особи, загальна освіта яких не перевищувала рівня середньої школи. Зате ці люди пройшли сувору школу сталінського виховання, навчилися беззастережно підкорятися партійній дисципліні, тому саме на них головно базувався тоталітарний режим у реалізації планів повної інтеграції новоприєднаного краю в загальнорадянський простір.

Унаслідок докорінної реорганізації громадсько-політичного, економічного і культурно-освітнього життя в регіоні чимало колишніх сфер прикладання кваліфікованої праці для багатьох фахівців було зруйновано. Їхній соціальний ліфт пішов донизу, актуальною стала перспектива безробіття або необхідність зміни спеціальності. Але й це часто не рятувало, оскільки саме вони серед перших потрапляли під скорочення на новій роботі. 7 січня 1940 р. бюро Львівського обкому партії констатувало засміченість «відповідальних ділянок роботи в Жовківському і Кам'янко-Струмилівському повітах», куди, мовляв, «пролізли класово-ворожі елементи». Як приклад подавали те, що в Кам'янко-Стумилівському повіті завідувачем відділу соціального захисту був колишній польський суддя, а інспектором цього відділу – колишній адвокат. Очевидним упущенням в роботі партійних органів Жовківського повіту називали те, що в тамтешньому земельному відділі на посаді рибовода «перебував до останнього часу колишній польський суддя»[81].

Формування керівних кадрів із місцевого населення відбувалося переважно з-поміж осіб пролетарського походження, так званих «висуванців». Більшість серед них становили особи без спеціальної освіти, які до того були безробітними. У Львові за короткий час для керівництва націоналізованими підприємствами призначили 117 робітників, і це за наявності в місті тисяч кваліфікованих спеціалістів (на 5 жовтня 1939 р. у Львові зареєструвались як безробітні 1 462 інженери)[82]. У своїй діяльності «висуванці», що не володіли необхідною кваліфікацією і досвідом, потайки покладалися на допомогу і консультації дипломованих спеціалістів, які змушені були вдовольнятися такими додатковими обов'язками.

[80] Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 140–141.
[81] Там само. Спр. 6. Арк. 8.
[82] Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 175.

Дискримінаційні заходи здійснювали проти багатьох категорій інтелігенції. Відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 27 грудня 1939 р. «Про виплату пенсій пенсіонерам б[увшої] Західної України», лише у Львові відмовили в одержанні пенсій 4,3 тис. особам – колишнім державним урядовцям, зокрема воєводам, високим чиновникам міністерств та інших відомств, директорам, яких призначав польський уряд, а також генералам, офіцерам, жандармам, прокурорам, головам і членам окружних судів, священникам[83]. Не в кращій ситуації опинилися й інші пенсіонери, виплату пенсій яким майже припинили у жовтні 1939 р. Недосконалість радянського пенсійного законодавства, затримка з організацією місцевих органів соціального страхування, бюрократична «совєтська» тяганина у їхній роботі зумовили вкрай повільну процедуру переоформлення старих і призначення нових пенсій. Це спричинило потік скарг людей, які втратили засоби для існування. Спостерігалися численні випадки неправильних рішень про призначення пенсій. До початку 1941 р. пенсії виплачували не з фактичного заробітку, а за мінімумом, встановленим у СРСР. Загалом, рівень пенсійного забезпечення багатьох представників інтелігенції виявився нижчим, ніж за часів Польщі, що за умов товарного дефіциту і дорожнечі болісно вдарило по життєвому достатку їхніх сімей.

Подібні наслідки спричинила і грошова реформа, здійснена 21 грудня 1939 р., яка повністю припинила обіг польського злотого на території Західної України. Реформа мала явно виражене конфіскаційне спрямування й остаточно знецінила заощадження львів'ян. Усі злоті на банківських рахунках і внесках в ощадкасах обмінювали на карбованці за співвідношенням 1:1, але не більше 300 злотих на особу.

Прагнення радянської влади прискорити процес радянізації західноукраїнських земель, здійснити повне нівелювання їх у складі СРСР, нескінченний терор, ігнорування елементарних прав населення – усе це давало щораз більше аргументів на користь розуміння згубності політики сталінського режиму й необхідності боротися з ним. Відбувався постійний пошук форм і методів боротьби різних верств населення, тривало своєрідне «зондування» радянської дійсності щодо найраціональніших опозиційних акцій. Головними пасивними формами стихійного протесту інтелігенції стали бойкот виборів до Народних зборів, Верховних Рад СРСР, УРСР, місцевих рад депутатів трудящих, відмова від прийняття громадянства СРСР, виїзд (деколи нелегальний) за кордон, надання допомоги особам, які перебували на нелегальному положенні, скарги на дії різних органів влади щодо порушення конституційних прав і свобод, відмова від підписки на державні облігації, саботаж більшовицьких антирелігійних «починань» тощо. І хоча політичне забарвлення мали далеко не всі протестні акції, але навіть у пасивних формах опір інтелігенції переважно означав неприйняття нав'язуваної їй моделі поведінки і суспільного устрою.

Загалом, організований антирадянський рух опору був надзвичайно різнобарвний, і всі його національні течії існували незалежно одна від одної та діяли ізольовано. Основу його формування у поляків склали офіцери, які уникли арешт-

[83] Держархів Львівської обл. Ф. Р-6. Оп. 1. Спр. 2-а. Арк. 47.

тів НКВС. За їхньої активної участі вже 26 вересня у Львові був створений штаб для організації військового підпілля, очолюваного генералом Маріаном Янушайтісом[84]. Польський еміграційний уряд генерала Владислава Сікорського, командування збройних сил мали на меті повернення до її складу західноукраїнських земель і тому надавали особливого значення організації польського підпілля в цьому регіоні. Восени 1939 р. постала підпільна військова організація «Спілка збройної боротьби» (Zwinzek Walki Zbrojnej). У листопаді було створено командування третього Львівського обшару, до якого увійшли Львівський, Тернопільський, Станіславський і Волинські округи, поділені на повіти і станиці[85]. Керівництво польського військового підпілля давало вказівку низовим осередкам не виступати зі зброєю проти окупаційної влади, накопичувати сили, займатися антирадянською агітацією.

Крім військових, на терені Західної України виникли й існували інші польські конспіраційні організації, що представляли різні політичні напрями в польському суспільстві, зокрема Демократична партія (Stronnictwo Democratyczne), Селянська партія (Stronnictwo Ludowe), Польська соціалістична партія (Polska Partia Socialistyczna) тощо. Серед них значний вплив на львівську інтелігенцію, особливо творчу, мала «Рада народова» (Rada Narodowa), створена у січні 1940 р. Ця організація, очолювана колишнім послом польського сейму, лікарем-нейрохірургом О. Домашевичем, виступала проти будь-яких спроб польсько-радянського зближення, а співпрацю з більшовицькою владою оцінювала як зраду[86].

Усі тодішні польські політичні сили прагнули відновлення Польської держави в межах її довоєнних кордонів, отже, зі збереженням у її складі Східної Галичини і Західної Волині. Загалом, польські підпільні організації, не відкидаючи ідеї збройної боротьби, головну увагу зосереджували на розбудові організаційної мережі пропагандистської роботи серед населення. Проте досвід багатьох із них виявився невдалим. НКВС зумів досить швидко й оперативно ліквідувати їхні структури. Окремі організації взагалі припинили існування, інші, насамперед «Спілка збройної боротьби», продовжували діяти, зазнаючи відчутних кадрових втрат.

Особливістю українського опозиційного руху було те, що його головним репрезентантом було молоде покоління, яке через притаманний йому радикалізм швидше позбулося наслідків психозу – страху перед новою владою. Цілеспрямовані зусилля керівництва ОУН, насамперед прибічників її бандерівської частини, що першою поставила у практичну площину підготовку масового збройного виступу для відновлення суверенітету України, привели до поступової активізації українського підпілля. У містах і селах Західної України утворювалися нові ланки, відбувалися зустрічі й наради окружних і повітових провідників, провадився обмін керівним персоналом між організаціями та революційним проводом

[84] Mazur G. Polskiej antysowieckie podziemie we Lwowie w latach 1939–1941. Zarus problematuki. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей.* 2003. Вип. 7. Ч. 2. С. 116.

[85] Науменко К. Рух опору. Львів. *Історичні нариси* / упоряд.: Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 475.

[86] Podhorodecki L. Dzieje Lwowa. Warszawa, 1993. S. 215.

ОУН (Бандери), що перебував у Генеральній губернії. За даними офіційних звітів проводу ОУН, у західних областях УРСР до червня 1941 р. місцеві осередки були створені у 73,5 % населених пунктів регіону[87]. Причому ставку на роботу в підпіллі було зроблено на молодь віком від 20 до 30 років, яка не підпала під підозру каральних органів. Зросла роль пропаганди серед студентства й учнів старших класів, які взяли на себе велику частку кур'єрської та розвідувальної роботи. Виконуючи завдання проводу, чимало націоналістів проникнули на виборні посади в місцеві органи влади, комсомол, де виконували розвідувальні функції[88]. Проте, як і з польським підпіллям, органам НКВС вдалося локалізувати український конспіраційний рух, арештувати частину його членів, використовуючи агентурну інформацію, зізнання арештованих[89]. Великий резонанс у Галичині одержав згаданий вище «Процес 59-ти», під час якого чимало підсудних, а це переважно студенти Львівського університету і старшокласники середніх шкіл, відкрито заявили про причетність до ОУН і прагнення боротися за незалежність Української держави.

Одним із найсильніших чинників протистояння утвердженню тоталітарного режиму в регіоні була наявність його відкритого опонента у вигляді Церкви, насамперед Греко-Католицької, яку більшовицькій владі так і не вдалося підпорядкувати своєму контролю. Значний резонанс у галицькому суспільстві викликали протестні акції митрополита А. Шептицького, зокрема проти закриття монастирів, непосильних податків на Церкву та духовенство, проти заборони релігійної обслуги (сповіді, Причастя, соборування) хворих і вмираючих по шпиталях. В умовах, що склалися, нова влада не наважилася вдатися до прямих персональних репресій щодо митрополита, зважившись на його величезний авторитет серед населення. Щобільше, після його звернення безпосередньо до першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова були переглянуті найбільш кричущі випадки надмірного оподаткування священників[90]. Діючи у правовому полі Радянського Союзу, А. Шептицький вміло використовував задекларованe в сталінській конституції право на свободу совісті, аби вивести духовенство і вірян з-під удару тоталітарного режиму. У листах до державних органів він також опротестовував методи насильницької колективізації і розгнуздану антирелігійну кампанію. На початку 1940 р. А. Шептицький звернувся з листом до начальника Львівського обласного відділу народної освіти Жарченка, у якому він рішуче протестував проти випадків «насильства над совістю дітей, при записуванні їх до т. зв. "піонерів", спричинених фанатичною пропагандою безбожництва...»[91]. Автор звертав увагу на те, «що в школах для української християнської молоді шкільна влада назначує директорами і

[87] Гривул Т. Військово-політична діяльність Організації Українських Націоналістів на території західних областей України (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2010. С. 8.

[88] Там само. С. 9, 13.

[89] За даними націоналістичних джерел у 1939–1941 рр., радянськими каральними органами за підозрою у належності до ОУН було заарештовано щонайменше 5 тис. осіб. Там само. С. 12.

[90] Див.: Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. С. 45.

[91] ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 3т. Спр. 14т. Арк. 15 зв.

учителями нехристиян, наповнених часом ненавистю до християнської релігії, ставляє школу в суперечність з дуже сильною християнською традицією українського народу»[92].

Німецько-радянська війна не перервала процесу приборкання західноукраїнської інтелігенції, її «чисток». Поспішний відступ Червоної армії перед німецькою супроводжувався масовими розстрілами політв'язнів, значну частину яких становила інтелігенція. Блискавичне наближення німецької армії не давало часу на вивезення арештантів, тож, згідно з чинною інструкцією НКВС, усі засуджені на смерть або до тривалих термінів ув'язнення були розстріляні. Розстріли проводили без жодних списків, іноді просто в камерах. Енкаведисти живих не залишали. Загалом в останні дні червня – перші дні липня в тюрмах Західної України було знищено близько 22 тис. осіб, із них майже 5 тис. на Львівщині, серед яких на сьогодні вдалося встановити імена лише понад 2,5 тис. осіб. Серед жертв масових страт були українці, поляки, євреї, німці й особи інших національностей[93].

Водночас радянська влада, намагаючись зберегти у своїх інтересах бодай частину львівської еліти й унеможливити її подальше використання в антирадянських цілях у тилу ворога, евакуювала на схід групу відомих письменників та науковців. В окремих випадках ця відбувалося примусово, всупереч волі людей. Деяких із них, як, наприклад, академіка К. Студинського, доцента П. Франка (сина І. Франка), після від'їзду зі Львова рідні вже ніколи не побачили ні живими, ні мертвими. Існує версія, що вони були страчені дорогою на схід.

Загалом, у вересні 1939 р. – червні 1941 р., у період утвердження радянського тоталітарного режиму в Західній Україні, роль і місце її інтелігенції у громадсько-політичному, соціально-економічному і культурному житті визначали насамперед стратегічні плани більшовицької влади щодо побудови на приєднаних до СРСР землях суспільства, подібного до радянського. Державно-політичні пріоритети нової влади зумовлювали необхідність створення тут якісно нової соціальної верстви – «соціалістичної інтелігенції», для формування якої планувалося використати частину наявного інтелектуального потенціалу. З іншого боку, здійснюючи карколомний соціально-політичний експеримент, який треба було завершити у гранично короткий термін, сталінський режим прагнув до повного нівелювання західного регіону України, а отже, до знецінення всієї національної інтелігенції як носія духовного багатства своїх народів. Поєднання цих завдань і визначило подальшу долю західноукраїнської інтелігенції, різні групи якої мали неоднакове становище, соціальні і життєві перспективи та перебували ніби в різних часових вимірах. Для тих, хто ставав на політичну платформу радянської влади, створювалися необхідні умови праці, відносний фінансово-матеріальний достаток, їх призначали на посади, які для багатьох виявилися полем для реалізації своїх здібностей, а подекуди й кар'єристських спрямувань. Інших,

[92] Там само.

[93] Федущак І. До 65-ї річниці комуністичного злочину (червень 1941 р.). *Український визвольний рух:* науковий збірник. Львів, 2006. № 7. С. 137.

які за розрахунком керівництва СРСР були апріорі не здатні на компроміс із новою владою або й взагалі не вписувалися в тоталітарну політичну й соціальну систему, піддавали цілеспрямованій маргіналізації та виводили на периферію суспільства й поза його межі. До того ж позбавляли і так обмежених громадянських прав. Для багатьох із них реальністю стала перспектива поповнити контингент ув'язнених, депортованих, знищених. Загалом, репресії не оминули жодної професійної групи інтелігенції. Упродовж усього зазначеного періоду до західноукраїнської інтелігенції не виявляли повної політичної довіри. Представники інтелігенції, як і все місцеве населення, були для більшовицької влади людьми другого сорту.

Олександр Луцький

DOI: 10.33402/elita.2023-389-406

Розділ 8. СТЕПАН БАНДЕРА – ПРОВІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ

Однією з найменш вивчених постатей визвольного руху, як не дивно, залишається й досі Провідник Організації українських націоналістів (ОУН) Степан Бандера. Визначний життєвий шлях борця за волю поки що не здобув достатньої уваги з боку істориків в незалежній Україні. Особі цього діяча присвячено багато праць (головно публіцистичні твори, невеликі статті та енциклопедичні довідки)[1], але зробити належний аналіз його діяльності та визначити його місце в історії українська історична наука ще не спромоглася. Сучасні дослідники мають дати ґрунтовну оцінку С. Бандері як людині, політику, теоретикові й інтерпретатору націоналістичної ідеології, організаторові й лідеру ОУН 1930–1959 рр.

Бандера як історичний діяч сформувався завдяки реалізації одного з найбільш успішних українських суспільних проєктів – ОУН, головними цілями якого були відновлення незалежності та усвідомлення народом необхідності власної держави, відсутність якої стала основною причиною поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. Оцінка діяльності Степана Бандери – свідчення зрілості українців, які, вибудовуючи власну систему цінностей, самі вирішують, яких героїв їм шанувати і яке майбутнє творити. Провідник ОУН став і залишається найяскравішим символом визвольної боротьби ХХ ст. за незалежність для українців, які її пропагують та відстоюють державність зі зброєю в руках.

Родина Бандер походить із міста Стрия у Львівській області, де проживала в передмісті Лани і переважно займалася рільництвом. Щодо походження прізвища Бандера існує багато версій. За найбільш поширеною, слово «бандера» дослівно означає «прапор»; можливо, воно мало значення «керівник», «провідник», «проводир», «той, що попереду»[2].

Життєвий шлях майбутнього Провідника був типовим для більшості представників національно свідомої молоді Західної України. Народився Степан Бандера 1 січня 1909 р. у селі Старий Угринів, тепер Калуського району Івано-Франківської області, у сім'ї греко-католицького священника. Дитячі роки пройшли під впливом подій Першої світової війни, національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. і діяльності Української військової організації (УВО). Степан Бандера, як і багато його ровесників, пережив гіркоту поразки Західноукраїнської Народної Республіки та становлення польської окупаційної влади. Небажання й надалі терпіти такий стан речей приводило молодь до лав УВО–ОУН. Почувши розповідь про героїзм члена УВО Ольги Басараб, яка загинула

[1] Дем'ян Г. Степан Бандера. Життя і діяльність. (Вибрані матеріали до бібліографії). *Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали* / ред. і упоряд. М. Посівнич. Тернопіль: Астон, 2018. С. 541–564.

[2] Дзюбан Р. Звідки рід Степана Бандери. *Народознавчі зошити.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Вип. 1(25). С. 11–13.

під час тортур у польській тюрмі у Львові, 14-річний Степан Бандера почав проводити над собою такі самі тортури, які застосовувала польська поліція до неї. Свій вчинок він пояснював бажанням перевірити витривалість і силу волі та підготувати себе до майбутньої боротьби[3].

Бандера протягом усього життя був амбітною людиною, ставив перед собою тільки максимальні завдання та з дитинства готувався до великої місії. У 1919–1927 рр. С. Бандера навчався у Стрийській гімназії. Через важку хворобу (ревматизм колінних суглобів) його протягом двох років не приймали до «Пласту». Бували моменти, що хлопець зовсім не міг ходити. І лише завдяки надзвичайним зусиллями над собою переміг біль і здав необхідні для вступу фізичні вправи. 1 жовтня 1922 р. Бандеру зарахували до гуртка «Вовк» 5-го пластового куреня імені князя Ярослава Осьмомисла у Стрию. Завданням «Пласту», за словами С. Бандери, було плекати дух братерства серед своїх членів і виховувати їх за програмою скаутингу[4]. 19 грудня 1929 р. у Львові, в Академічному домі, на Другій курінній раді «Загону Червоної Калини» Степана Бандеру було обрано генеральним підскарбієм. Велику ініціативу під час різних свят, імпрез і виступів для здобуття «пластового заробітку» виявляв С. Бандера як скарбник, виготовляючи з іншими невеликі срібні пластові відзнаки, які мали попит та приносили прибуток. Він постійно ходив із пластунами на панахиди, які відбувалися щороку в першу неділю серпня на могилах Січових стрільців, на горі Маківці[5].

У 1928–1934 рр. С. Бандера навчався на агрономічному відділі Львівської політехніки. За свідченнями очевидців, Бандера постійно себе вдосконалював у фізичному плані. Його зайняття спортом усіх дивували: плавання, стрибки у воду, щоденні обмивання холодною водою, взимку катання на лижах і влітку гра у баскетбол. Він у прямому значені «не давав ногам спокою»: ходив усюди пішки, навіть 9 км до центру Львова та по довколишніх селах, бігав на довгі дистанції. В Дублянах Степан Бандера був постійним відвідувачем Народного дому Просвіти, де діяла бібліотека. Сюди він заходив взяти книжки, почитати газету чи прослухати цікаву доповідь, або ж самому її підготувати на теми Козаччини та ведення здорового способу життя. З такими темами і виступами С. Бандера відвідував навколишні села: Грибовичі, Малехів, Гряду, Муроване, Дорошів, Підліски та ін.[6].

Поряд із навчанням С. Бандера провадив активну громадсько-політичну діяльність, зокрема був членом товариств «Просвіта», «Луг», «Основа», «Сокіл», «Сільський господар» та ін. Про ці роки свого життя Він писав: «Найбільше

---

[3] Кульчицький І. Замолоду готувався до найважчих випробувань. *Воля і Батьківщина.* 1999. Ч. 1 (14 / 30). С. 111–112.

[4] Бандера С. Мої життєписні дані. *Воля і Батьківщина.* 1999. Ч. 1 (14/30). С. 7; Протокол допиту Провідника КЕ ОУН Степана Бандери (16 червня 1934 р. – 4 лютого 1935 р.). *Степан Бандера: документи й матеріали (1920–1930 рр.)* / упоряд. М. Посівнич. Львів: Афіша, 2006. С. 147–148.

[5] Падох Я. Загін «Червона Калина». *Загін Червона Калина. Ювілейне видання пластового Загону «Червона Калина»*. Стрий; Нью-Йорк, 2000. С. 27; Протокол допиту Провідника КЕ ОУН Степана Бандери (16 червня 1934 р. – 4 лютого 1935 р.). С. 147.

[6] Гоць П. Навчання і революційна діяльність Степана Бандери в Дублянах. Львів, 2006. С. 9–10.

часу й енергії я вкладав у своєму студентському періоді в революційну, національно-визвольну діяльність. Вона полонювала мене щораз більше, відсуваючи на другий плян навіть завершення студій … До моїх спортивних занять належали біги, плавання, лещетарство [лижі – *М. П.*], кошиківка [баскетбол – *М. П.*] і передусім мандрівництво. У вільний час я залюбки грав у шахи, крім того співав у хорі та грав на гітарі і мандоліні. Не курив і не пив алкоголю»[7].

Світогляд Степана Бандери, як і всієї західноукраїнської молоді, формувався під впливом націоналістичних ідей, які пропагував «Літературно-науковий вісник». Як спротив польській окупаційній політиці на Західній Україні масово виникають молодіжні організації – Група української державницької молоді на чолі зі Степаном Охримовичем, Юліаном Вассияном, Іваном Ґабрусевичем, Богданом Кравцівим та Організація вищих класів українських гімназій. У Стрию її очолювали Степан Бандера, Олекса Гасин, Степан Новицький та Осип Карачевський. У 1926 р. вони об'єдналися у Союз української націоналістичної молоді. У 1927 р. С. Бандеру прийняли до лав УВО, де він був зачислений до розвідувального відділу, а згодом переведений у референтуру пропаганди. Він займався розповсюдженням підпільних видань, організаційно-вишкільною роботою, бойкотуванням польських товариств тощо. За це в Калуші у грудні 1928 р. був заарештований польською поліцією. У 1928–1930 рр. був одним із дописувачів щомісячного гумористичного журналу «Гордість нації», який редагував Данило Чайковський – «Мормон». Свої сатиричні статті підписував псевдонімом Матвій Гордон[8].

В ОУН С. Бандеру рекомендував його товариш С. Охримович. Спочатку його призначили відповідальним за загальноорганізаційний стан ОУН у Калуському повіті та роботу студентських осередків. Одночасно він був задіяний у референтурі пропаганди. У 1930 р. очолював технічно-видавничий відділ, згодом керував розповсюдженням підпільних видань на західноукраїнських землях. В 1931 р. у відання Бандери передали відділ постачання підпільних видань з-за кордону. Того ж року його призначили референтом пропаганди у Крайовій екзекутиві ОУН, яку на той час очолював С. Охримович, а 1932 р. він став заступником Крайового провідника (КП) ОУН[9].

Члени ОУН суворо дотримувалися конспірації, дисципліни та військової субординації. Це давало змогу застосовувати найрізноманітніші методи боротьби проти польської окупаційної влади: масові політичні демонстрації, студентські протести, робітничі страйки, бойкот польських товарів, шкільні акції тощо. Найдієвішою вважали збройну та революційну боротьбу. З моменту створення ОУН бойова активність і вправність молодих націоналістів постійно зростали. У середовищі Академічного дому, яке представляли Степан Бандера – «Лис», Степан Ленкавський, Дмитро Мирон – «Орлик», Ярослав Стецько – «Карбович»,

---

[7] Бандера С. Мої життєписні дані. С. 5–7.

[8] Там само. С. 7–9; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. Дрогобич, 1994. С. 58–59; Мірчук П. Нарис історії ОУН / за ред. С. Ленкавського, Д. Штикала, Д. Чайківського. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. С. 125.

[9] Лист Лева Шанковського до Орача [Ярослава Стецька] від 2.11.1959 р. *Архів Центру досліджень визвольного руху у Львові* (АЦДВР). С. 1; Климишин М. В поході до волі. Торонто, 1975. Т. 1. С. 109, 129; Бандера С. Мої життєписні дані. С. 9.

Ярослав Старух, Зенон Коссак, Михайло Колодзінський – «М. Будзяк» та інші, виробили свою тактику. Вона стала в основою концепції «перманентної (постійної) революції», згідно з якою український народ міг здобути свободу тільки шляхом збройної боротьби. Тому ОУН мала підготувати суспільство до всенародного повстання. Для цього потрібно було організувати широку пропаганду ідей революції та безкомпромісної боротьби, що мала виховати в народу бажання здолати ворога. Другим напрямом діяльності ОУН було повсякчасне й непохитне протистояння польській окупаційній системі. Кожен метр української землі мусив горіти під ногами ворога. Це мало налаштовувати широкі верстви українського суспільства на боротьбу, гартувати його військовий дух і спонукати до безпосередніх дій. Організація намагалася виховати в учасників революційного руху вольову стійкість, надати добру військову підготовку для успішного проведення повстання проти Польської держави. ОУН вдалася до концепції опертя на власні сили і тактики малих справ – повсякденної підготовчої праці, усвідомлюючи, що майбутня боротьба буде жорстокою і принесе з собою численні втрати. Тому націоналісти почали будувати державу з місцевої громади / села, яку формували через різного роду громадські організації та кооперативи, каси взаємодопомоги, які одночасно були легальним прикриттям їхньої діяльності. Гасла: «Свій до свого по своє», «Українські гроші в українські руки на українські справи», «Купуй українське» ставали ефективними засобами в боротьбі за побудову українського світу та держави у державі. Поряд із матеріальними аспектами члени ОУН запустили нову форму суспільної архітектури, яка базувалася на **ВІРІ** (10 заповідей українського націоналіста (Декалог), 12 прикмет характеру українського націоналіста, 44 правила життя українського націоналіста). Саме віра стала невичерпним джерелом «націоналістичного двигуна», який гарантував сталий розвиток руху і матеріалізовувався в реальні вчинки. Гасло «Бог і Україна» концептуально вплітало християнські цінності в націоналістичну ідеологію. Членські внески – десятина – стали надійною фінансовою базою для визвольного руху. З іншого боку, націоналістичні лідери почали творити культ героїв, які полягли за волю України, боролися за душу української дитини в школах, проводили антиалкогольні й антитютюнові компанії, пропагували ведення здорового способу життя. Важливим аспектом організованості націоналістичного активу на місцях стала постійна підготовка й навчання зі суворими екзаменаційними випробуваннями. Постійний ріст у різних напрямах діяльності членства ОУН був запорукою подальшого успіху. Адже нові виховники / провідники могли б підготувати якісні кадри. Також цікавим феноменом і каталізатором усієї діяльності ОУН стало ув'язнення та тюремні вироки багатьом націоналістам. Саме цей «фільтр» дав змогу побачити якість кожного члена і подальшу його діяльність у підпільних структурах. Більшість націоналістів використала свій присуд для навчання чи вдосконалення навичок, отримавши «університетські освіти» від побратимів, які водночас були суворими вчителями й учнями для себе[10].

[10] Мірчук П. Нарис історії ОУН… С. 138–139; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух... С. 36.

Після того, як у січні 1933 р., а в червні вже офіційно КП ОУН став Степан Бандера – «Лис» (Малий, Баба), бойова діяльність організації зазнала деяких змін. Експропріація державних установ і кас тепер припинилася, а всі бойові акти скеровувалися проти найодіозніших представників польської державної адміністрації і їхніх прислужників та популяризаторів радянофільства. Він дещо змінив і розширив особовий склад Крайової екзекутиви (КЕ ОУН)[11].

Бойова діяльність ОУН ґрунтувалася на принципах, сформульованих у 1929 р. й опублікованих у газеті «Сурма». Зокрема, ОУН мала застосовувати революційний терор як засіб самооборони. Він був найстрашнішою зброєю в руках підпільної організації, її останнім і найвагомішим аргументом, коли всі інші були вже випробувані, і відповіддю на насильство. Безперечно, це був не надто ефективний спосіб боротьби проти польської влади, але достатньо дієвий, коли йшлося про самозахист. Політичне значення терору полягало в тому, що він створював атмосферу напруженості й нестабільності, перешкоджаючи ворожій владі утвердитися на чужій території. Дії оунівців підривали авторитет і силу противника та підтримували дух поневоленого народу. Крім того, українські націоналісти використовували терор і як засіб ідеологічного впливу: а) на власну націю, змушуючи її мислити політично; б) на окупантів, переконуючи в тому, що український народ веде постійну боротьбу й не припинить її, доки не здобуде самостійності; в) на світову громадськість, показуючи таким способом, що він є окремим об'єктом і прагне своєї незалежності[12].

З ініціативи С. Бандери було проведено резонансну Шкільну акцію, метою якої стало повернення української мови в школи. У 1933 р. КЕ ОУН надрукувала 98 тис. листівок і відозв та 6 тис. брошур. У листівці «Українські батьки й матері» КЕ ОУН зазначала: «Ми мусимо перейти від оборони до рішучого наступу проти польського панування, то є проти польської держави й польського духа на всіх ділянках нашого життя, в першу чергу в школах»[13]. У відозві «Молоді друзі! Українські школярі!» керівники ОУН зверталися до учнів: «Поляки хочуть через школу і при помочі вчителів зробити з Вас вірних рабів, слухняних і покірливих горожан Польщі; вони хочуть Вас навчити ненавидіти все українське й кохати все польське. Вони хочуть зробити Вас зрадниками Українського Народу … Тому не дайте, щоб з Вас вороги зробили яничарів! Не дайте, щоб ляхи обернули Вас у своїх слухняних рабів! Ви маєте бути лицарями й борцями за волю України! Перед Вами велика свята боротьба»[14].

Важливим напрямом роботи КЕ ОУН на чолі з Бандерою було розповсюдження друкованої продукції, без якого видавнича діяльність не мала сенсу. У 1933–1934 рр. було створено два додаткові осередки переправки літератури: у Кракові (під керівництвом Миколи Климишина, Ярослава Карпинця,

[11] Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / упоряд. М. Посівнич. Львів: «МС», 2005. С. 55, 58, 128; Климишин М. В поході до волі... Т. 1. С. 133; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 371. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 202; Мірчук П. Степан Бандера символ революційної безкомпромісовости. Нью-Йорк, 1961. С. 26; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух… С. 96.

[12] Терор – як засіб самооборони. *Сурма.* 1929. № 16; Терор – як засіб агітації. *Сурма.* 1929. № 17–18.

[13] Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 121. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 10.

[14] Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 866. Арк. 9–9 зв.

Левка Зацного) і на Гуцульщині (під керівництвом М. Левицького та Євгена Онищука). Центром, куди звозили підпільну літературу та розподіляли її, був Львів. Тут існувало декілька конспіративних квартир і осередків, власники яких переховували цілі партії нелегальних видань. Завдяки кольпортерам ця література вчасно потрапляла до читача. Певну кількість видань за вказівками С. Бандери переправляли на Волинь, Холмщину, Буковину, надсилали на адреси радянських наукових і культурних установ. Окремі екземпляри потрапляли навіть на Кубань[15].

У період, коли крайовим провідником був С. Бандера, важливим аспектом діяльності ОУН стали антирадянські агітаційно-пропагандистські та бойові акції. Маючи фінансову підтримку з-за кордону, Комуністична партія Західної України (КПЗУ) активізувала діяльність. У журналі «Розбудова нації» зазначалося, що ОУН буде поборювати ідеологію протилежних політичних угруповань та вживати рішучі заходи проти ворогів, передусім проти «угодовців-хрунів» та «радянофілів-ікроїдів»[16]. У 1932–1933 рр., під час Голодомору, організованого комуністичним режимом в Україні, ОУН проводила потужну роз'яснювальну антибільшовицьку кампанію, трактуючи загибель мільйонів українців як наслідок спланованої акції, з допомогою якої радянська влада прагне ослабити націю. КЕ ОУН на чолі з С. Бандерою доручила найліпшим пропагандистам виголосити в усіх студентських осередках спеціальні доповіді. Користуючись мережею легальних товариств і організацій, ОУН у зазначений час провела політичну кампанію, спрямовану на викриття злочинних дій СССР. Боротьбу за допомогою усного й друкованого слова доповнювали акти індивідуального терору щодо комуністів. Одночасно з поборюванням прибічників комуністичного режиму серед інтелігенції ОУН розгорнула таку саму акцію й на низовому рівні. У декількох місцевостях, де КПЗУ мала сильні позиції, дійшло до масових сутичок, зокрема на Дрогобиччині, в Яворові та інших місцях[17]. На знак протесту проти штучного Голодомору, влаштованого радянською владою, 22 жовтня 1933 р. Микола Лемик вчинив замах на високопоставленого розвідника Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) Алєксєя Майлова, який працював на той час із перевіркою в консульстві у Львові. Атентат було здійснено з наказу С. Бандери. 12 травня 1934 р. відома активістка ОУН Катерина Зарицька заклала бомбу під редакцію газети «Праця»[18].

За рекомендацією Степана Бандери Євгена Коновалець доручив Івану Мітринзі – «Сергій Орелюк» організаційний зв'язок зі Східною Україною. Мітринга очолив референтуру з підрядянських справ (згодом був призначений спеціальним референтом із соціальних питань) і діяв окремо від основної мережі ОУН. Він особисто підібрав у референтуру помічників, безпосередньо контактував із

---

[15] Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 866. Арк. 357–359; Климишин М. В поході до волі... Т. 1. С. 136; Малащук Р. З книги мого життя. Торонто, 1987. Т. 1. С. 66; Н. Н. Лист до редакції. *Розбудова нації.* 1934. № 3–4. С. 206.

[16] Розбудова нації. 1932. № 7–8. С. 174.

[17] Мірчук П. Нарис історії ОУН… С. 451.

[18] ЦДІАЛ України. Ф. 371. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 10; Там само. Спр. 75. Арк. 147; Климишин М. В поході до волі... Т. 1. С. 85; Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2000. Вип. 7. С. 397.

Є. Коновальцем і С. Бандерою. Працівники референтури переправляли нелегальну літературу в радянську Україну й отримували звідти потрібну інформацію. З наказу С. Бандери Я. Карпинець виготовив у Кракові спеціальні повітряні балони для переправляння й розкидання оунівських відозв і летючок над Східною Україною. Також було виготовлено два радіоприймачі для зв'язку з організаційними кур'єрами[19].

Проти українських націоналістів польська поліція використовувала різні методи, зокрема підсилала агентів, вербувала донощиків і провокаторів. У той час, коли КЕ керував С. Бандера, ОУН розгорнула нещадну боротьбу з «хрунями-угодовцями», тобто тими українцями, які добровільно йшли на співпрацю з польською владою. Особливого розголосу набуло вбивство директора Львівської гімназії Івана Бабія 25 липня 1934 р. Смертний вирок, винесений революційним трибуналом ОУН, виконав Михайло Цар. Значний резонанс у суспільстві викликав замах на Якова Бачинського, вчинений 31 березня 1934 р. Після тривалого стеження суд ОУН виніс вирок, виконавцями якого стали Роман Мигаль і Роман Сеньків[20]. Одним із найгучніших виступів, які виявляли ставлення ОУН до польської влади, було вбивство міністра внутрішніх справ Броніслава Пєрацького, скоєне 15 червня 1934 р. у Варшаві. За наказом Бандери атентат виконав бойовик ОУН Григорій Мацейко – «Гонта», декілька разів вистріливши в урядовця. Такі акції проводилися з метою привернути увагу світової громадськості до нестерпного становища українців у Польщі[21].

У 1934 р. діяльність ОУН досягла найбільшого розмаху за міжвоєнний період. КЕ ОУН під проводом С. Бандери ухвалила рішення про організацію «зелених кадрів». Цей план виник у зв'язку з можливістю проведення польською владою пацифікації. Усі розконспіровані члени ОУН мали перейти в глибоке підпілля й вести з окупантами непримиренну боротьбу, об'єднуючись у збройні партизанські загони. На думку М. Климишина, проєкт Бандери зі створення зелених кадрів, передусім на Волині і в Карпатах, передував створенню УПА. Їхнім головним завданням мало бути визволення заарештованих членів ОУН[22].

У 1933 р. до рук польської розвідки потрапив так званий архів Сеника – 418 оригіналів та 2 055 копій організаційних документів. Більшість керівного активу організації, зокрема й Степана Бандеру, було заарештовано 14 червня 1934 р., о 5–6 год ранку, в Академічному домі у Львові. Під час поліційних допитів на Бандеру постійно чинили психологічний та фізичний тиск. Так, його допитували з 9 год 6 серпня до 20 год 11 серпня 1934 р., не даючи змоги поспати. Але Провідник ОУН поводився гідно і був зразком для інших в'язнів[23]. У зв'язку

---

[19] Бойко Ю. Націоналізм на східньоукраїнських землях у добі Коновальця. *Євген Коновалець та його доба.* Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974. С. 611–612; ЦДІАЛ України. Ф. 371. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 147; Левицький Б. Національний рух під час Другої світової війни. *Діялог.* 1979. Ч. 2. С. 5.

[20] ЦДІАЛ України. Ф. 371. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 17; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух... С. 99.

[21] ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 3125. Арк. 10–12.

[22] Мірчук П. Степан Бандера символ революційної безкомпромісовости. С. 31; Климишин М. В поході до волі... Т. 1. С. 161.

[23] Климишин М. В поході до волі... Т. 1. С. 140; ЦДІАЛ України. Ф. 371. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 33–37.

із вдалим замахом на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Пєрацького протягом червня–листопада 1934 р. поліція заарештувала близько 800 осіб. У цей же час польська влада створила концентраційний табір у Березі Картузькій, де перебувало понад 120 оунівців[24].

Судовий процес (18.11.1935–13.01.1936) над 12 членами ОУН викликав жваве зацікавлення в Європі та Північній Америці, яке, до речі, підсилював суд над хорватськими усташами у Франції, які 9.11.1934 р. вбили в Марселі короля Югославії Олександра I й міністра закордонних справ Франції Луї Барту. Іноземна преса жваво коментувала співпрацю між ОУН та усташами, називаючи Німеччину ініціатором цих терористичних актів. Польська влада намагалася показати себе перед західним світом демократичною та правовою державою, дозволяючи публікувати у пресі промови підсудних і матеріали процесу. Вона передчувала тріумф розгрому керівного апарату й структур ОУН та припускала, що промови членів організації, які співпрацювали зі слідством, остаточно знищать авторитет націоналістів в українському суспільстві. Однак процес, який мав стати останньою крапкою в історії ОУН, відіграв зовсім іншу роль. Закордонна й місцева (польська й українська) преса подавала реферовані промови обвинувачених, які зуміли схилити на свій бік ще більше людей і перетворити поразку на перемогу. Саме в 1935–1936 рр., після двох гучних політичних процесів – Варшавського та Львівського – почав формуватися певний революційний міф, що дав змогу ОУН на початку 1940-х років стати провідною політичною силою в Західній Україні[25].

Степан Бандера та його товариші перетворили Варшавський процес на форум пропаганди ідеї національно-визвольної боротьби. Вони звинувачували Польщу у знущанні над українським народом. С. Бандера був прикладом для інших підсудних, своїми демонстративними виступами надихав їх на активний спротив. За спогадами прокурора Желенського, він почав свій виступ такою заявою: «“Як український громадянин, не підлягаю польським законам”, – і це накинув своїм товаришам. Було видно, що він їхній провідник і вони слухають його у всьому. За це [заяви – *М. П.*] Бандеру силою вивели із зали суду. Від нього била невичерпна енергія та фантастична сила»[26]. Протягом усього Варшавського процесу головні обвинувачені – Бандера, Лебедь, Гнатківська, Карпинець, Климишин – поводилися дуже виклично, пропагуючи ідеї та гасла ОУН. Обвинувачених багато разів силоміць виводили із зали, суд карав свідків грошовими стягненнями та тюремним ув’язненням, відмовляв адвокатам, відхиляв їхні пропозиції й питання до свідків і підсудних, тим самим демонструючи зневагу та заборону висловлювати власні думки[27].

---

[24] Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza. Struktura. Program. Ideologia. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. S. 299–300; Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego. Warszawa, 1995. S. 97–99.

[25] Мірчук П. Нарис історії ОУН... С. 375–376; Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego... S. 105, 116; Книш З. Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби. Торонто: Срібна сурма, 1986. Т. 1. С. 209, 603; Juryś R., Szafar T. Pitaval polityczny 1918–1939. Warszawa, 1971. S. 413.

[26] Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego... S. 106.

[27] Книш З. Варшавський процес ОУН... Т. 1. С. 354, 383, 489, 492; Ребет Л. Світла і тіні ОУН... С. 77–78.

Після двомісячного процесу у Варшаві суд виніс обвинуваченим такі вироки: Степанові Бандері, Миколі Лебедю й Ярославу Карпинцю – смертна кара, згідно з урядовою амністією замінена на довічне ув'язнення; Миколі Климишину і Богданові Підгайному – довічне ув'язнення; Дарії Гнатківській – 15 років ув'язнення; Іванові Малюці, Романові Мигалю та Євгенові Качмарському – 12 років ув'язнення; Катерині Зарицькій – 8 років ув'язнення; Ярославові Раку та Якову Чорнію – 7 років ув'язнення. Усі обвинувачені сприйняли вирок спокійно, а Степан Бандера та Микола Лебедь разом вигукнули: «Хай живе Україна!». За таку поведінку їх було усунуто із зали суду на час зачитування обґрунтування вироку[28].

У відповідь на вирок ОУН оголосила у Західній Україні траур, який дотримували всі національно свідомі громадяни на знак солідарності з українськими політв'язнями. Заходами референтури пропаганди КЕ ОУН було видано спеціальні листівки з портретами учасників процесу та їхніми лаконічними висловами, сказаними під час судових засідань[29].

Логічним продовженням Варшавського став Львівський процес (25.05.–26.06.1936). Щоправда, на відміну від Варшавського, судовий процес у Львові не викликав такого масового зацікавлення суспільства ні в Польщі, ні в Європі й Північній Америці. На Львівському процесі було 23 підсудні, яким інкримінували державну зраду. З першого дня процесу Бандера й інші підсудні у виступах почали викривати злочини польської влади щодо України й українців. Обвинувачені розробили тактику поведінки на процесі: одна частина мала зізнатися в належності до ОУН і розкрити всі її ідеологічно-пропагандистські постулати, інша – повністю заперечувати причетність до ОУН. Через «ґрипси» (таємні листи) Бандера зв'язався з тими, хто дав свідчення поліції, щоб вони відкликали всі зізнання та пояснили свою поведінку українському суспільству. На відміну від Варшавського процесу, на Львівському польська влада визнала право підсудних говорити українською мовою. Обвинувачені не мовчали, як на Варшавському процесі, а свідчили, складали відповідні заяви й використовували право останнього слова. Замість оборони прав української мови приводом для демонстративних виступів підсудних стало питання громадянства. Коли на початку процесу заарештованих питали про громадянство, вони заявляли: «Українське». Степан Бандера, крім цього, на запитання про його відношення до військової служби відповів: «Я є членом Української Військової Організації»[30].

Степан Бандера виступив на засіданні 5 червня 1936 р. як крайовий провідник ОУН. Він пояснив розглядувані судом справи, відмовившись при цьому називати прізвища чи псевда членів ОУН. Підсудний засвідчив, що всі смертні вироки ухвалював революційний трибунал, а він лишень віддавав наказ

---

[28] Книш З. Варшавський процес ОУН... Т. 1. С. 516; Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego... S. 129; Мірчук П. Степан Бандери символ революційної безкомпромісовости. Нью-Йорк, 1961. С. 49.

[29] Життя і діяльність Степана Бандери... С. 77–79.

[30] Мірчук П. Нарис історії ОУН... С. 400; Мірчук П. Степан Бандера символ революційної безкомпромісовости. С. 54–56.

виконати присуд. Так, за антиукраїнську діяльність були вбиті Бабій, Бачинський, Майлов; планувалися замахи на старшину тюремної сторожі Кособудзького, волинського воєводу Юзефського, шкільного куратора Ґадомського. Під час своїх зізнань Бандера намагався розкрити основні ідеологічні й політичні позиції ОУН, але голова суду що разу переривав його й не дозволяв продовжувати виступ[31].

Пізно вночі судді оголосили такий вирок: Степан Бандера і Роман Мигаль – досмертне тюремне ув'язнення; Богдан Підгайний, Іван Малюца, Євген Качмарський, Роман Сеньків і Осип Мащак – 15 років ув'язнення; Ярослав Спольський – 7 років ув'язнення; Ярослав Макарушка – 6 років ув'язнення; Катерина Зарицька, Володимир Янів, Ярослав Стецько, Іван Равлик, Осип Феник, Володимир Івасик, Олександр Пашкевич та Іван Ярош – 5 років ув'язнення; Роман Шухевич, Богдан Гнатевич і Володимир Коцюмбас – 4 роки ув'язнення; Семен Рачун – 6 місяців ув'язнення; Віру Свєнціцьку й Анну-Дарію Федак звільнили. На підставі урядової амністії всім засудженим до 5 років було зменшено термін покарання на половину, а від 5 років до 15 – на третину[32].

Під час Варшавського та Львівського процесів авторитет і популярність С. Бандери зросли настільки, що народ почав складати пісні й легенди про нього. Своїм ставленням до себе і ворогів він заслужив непохитну шану українського суспільства, а серед членів ОУН та УПА здобув позиції позаконкурентного Провідника на майбутнє[33].

Про своє ув'язнення С. Бандера в автобіографії згадував: «Після того [Варшавського і Львівського процесів – *М. П.*] я сидів у в'язницях "Свєнти Кшиж" коло Кельц, у Вронках коло Познаня і в Берестю над Бугом до половини вересня 1939 р. П'ять і чверть року я просидів у найтяжчих в'язницях Польщі, з того більшу частину в суворій ізоляції. За той час провів я 3 голодівки по 9, 13 і 16 днів, одну з них спільно з іншими українськими політичними в'язнями, а дві – індивідуально, у Львові й Бересті [Бресті – *М. П.*]»[34].

Із початком Другої світової війни, 13 вересня 1939 р., у воєнному хаосі С. Бандера втікає разом з іншими в'язнями з польської тюрми з м. Брест через Волинь і Сокальщину. В Сокалі він зустрівся з провідними членами ОУН того терену: Дмитром Маївським – «Тарасом», Іваном Климівим – «Легендою», Василем Вавруком – «Ватюгою» та іншими. Згодом разом із Д. Маївським відправився до Львова, куди прибув 27 вересня та мешкав у будинках собору святого Юра. Протягом двох тижнів він налагоджує підпільну діяльність ОУН, зустрічається з українськими суспільно-політичними діячами, зокрема з митрополитом Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) Андреєм Шептицьким[35].

---

[31] Книш З. Варшавський процес ОУН... Т. 2. С. 185–192.

[32] Мірчук П. Нарис історії ОУН... С. 411; Книш З. Варшавський процес ОУН... Т. 2. С. 265–269.

[33] Дем'ян Г. Вибрані зразки оповідного фольклору про Степана Бандеру та його родину. *Воля і Батьківщина.* 1999. Ч. 1 (14/30). С. 86–90; Луньо Є. Степан Бандера в пісенному фольклорі Яворівщини. *Там само.* С. 114–121.

[34] Бандера С. Мої життєписні дані... С. 9.

[35] Там само; Малащук Р. З книги мого життя... Т. І. С. 198; Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах і спогадах / записи і упоряд. Г. Дем'яна. Львів, 2006. С. 444.

У другій половині жовтня 1939 р. Бандера покинув Львів і разом із братом Василем та з 4-ма членами ОУН нелегально перетнув у напрямку Рави-Руської радянсько-німецьку демаркаційну лінію[36]. В Кракові у місцевій греко-католицькій церкві, парохом якої був о. Павло Хрущ, 3.06.1940 р. Бандера одружується з Ярославою Опарівською, дочкою священника УГКЦ о. Василя і Юлії Ганківської. Їхнє весілля було дуже скромне, з участю не більш як 10 осіб. Вони деякий час мешкали в одному з таборів на вул. Лютеранській. Після цього, в 1940 р., із вимог конспірації виїхали на два тижні до Варшави на винайняту М. Лебедем квартиру під прізвищем Гуцул[37].

У 1939–1940 рр. Степан Бандера здійснив кілька поїздок в організаційних справах у Піщане (Словаччина), Відень, Рим. В одному з міст північної Італії відбулася зустріч з Андрієм Мельником, на якій обговорювали концепції подальшого розвитку ОУН. Аналізуючи історію ОУН, важко не помітити, що вже з початку 1930-х років виокремлюється дві тенденції розвитку цієї організації: еміграційно-політична і краєво-бойова. Розбіжності між двома поколіннями привели до створення 10 лютого 1940 р. у м. Кракові Революційного проводу (РП) на чолі зі С. Бандерою. До його складу ввійшли провідні крайові члени ОУН: Р. Шухевич, Я. Стецько, В. Тимчій, С. Ленкавський, М. Лебедь, Д. Мирон, О. Гасин, Д. Грицай, І. Ґабрусевич, М. Климишин, В. Турковський, В. Кук, І. Равлик, В. Гринів. Для полагодження конфлікту в ОУН була створена «Окрема комісія», до складу якої належали Р. Ярий, О. Сеник (від Проводу українських націоналістів (ПУН)) та Р. Шухевич, І. Ґабрусевич, С. Ленкавський (від РП ОУН). Але в червні 1940 р. А. Мельник категорично відхилив її пропозиції, і конфлікт переріс у відкриту конфронтацію[38].

Після звільнення з польської тюрми в 1939–1941 рр. Бандера виявив свої моральні якості, вміння вести за собою, неперечісні здібності та колосальний енергетичний потенціал. Потреба чину була чи не найголовнішою прикметою його характеру. 31 березня – 3 квітня 1941 р. у Кракові на Другому великому зборі ОУН Степана Бандеру обрали головою Проводу. Усі постанови і програмні положення Збору були спільно обговорювані, доповнювані й кореговані не лише їхніми відповідальними редакторами, але й усіма членами РП ОУН, керівниками референтур та комісій. Так, С. Бандера і Я. Стецько опрацьовували політичні напрями та модель державності; стратегічно-військове планування розробляли Р. Шухевич та О. Гасин; за пропагандистський комплекс і революційні гасла відповідав С. Ленкавський. Також підсумком роботи збору можна вважати винятково для внутрішнього користування організаційні видання травня 1941 р.: «Політичні вказівки», «Боротьба й діяльність ОУН під час війни»,

[36] Бандера С. Мої життєписні дані... С. 10; Малащук Р. З книги мого життя... Т. 1. С. 198; Степан Бандера та його родина... С. 444–448, 478–479.

[37] Малащук Р. З книги мого життя... Т. 1. С. 203–203, 212; Кук В. Родина Опарівських. *Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах і спогадах* / записи і упоряд. Г. Дем'яна. Львів, 2006. С. 186.

[38] Кук В. Степан Бандера (1909–1999 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. С. 11–12, 23–24; Климишин М. В поході до волі... Т. 1. С. 269–270; Лист Степана Бандери до Андрія Мельника від 10 серпня 1940 р. *Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали* / упоряд. М. Посівнич. Тернопіль: Астон, 2008. С. 261–297.

«Акція на ОСУЗ», «Військові інструкції», «Інструкція Безпеки» та «Пропагандивні вказівки». У цих брошурах Провід подав загальні настанови і напрями організаційної діяльності в умовах війни з метою утворення Української держави для кожного члена й низових ланок ОУН. Крайовий провідник ОУН Іван Климів – «Легенда» до 20 травня 1941 р. сформував у кожній області та районі на західноукраїнських землях «Українські національні революційні проводи», які складалися з голови обласного / районного управління, коменданта міліції, військового коменданта, голови обласної господарської управи, керівника транспорту, народної освіти. Відновлення незалежності України базувалося на «теорії побудови держави від першого села». Її автором був військовий референт Крайової екзикутиви ОУН, воєнний теоретик та полковник Карпатської Січі Михайло Колодзінський – «Гузар», а найбільшим популяризатором – провідний діяч ОУН Богдан Кордюк – «Дік». Відповідно до цієї теорії, в разі захоплення влади під час воєнних дій у будь-якому українському населеному пункті члени ОУН повинні були проголошувати Українську державу і народну революційну владу. Згодом влада мала би встановлюватись і централізовуватися в повітовому місті й так далі. У результаті створювалися б «повстанські республіки», які б пізніше об'єднувалися в загальну державну структуру. Стратегічною метою було визначено проголошення української влади на рівні столиці держави. Головною метою збору було утвердження ідей українського націоналізму та постанов, що стосувалися політичного, військового, економічного та соціального життя українців. На цьому зборі С. Бандера виголосив велику доповідь щодо революційної стратегії ОУН. Кандидатуру на голову Проводу – Степана Бандеру- «Сірого» – запропонував Дмитро Мирон – «Орлик» та підтримали інші чільні діячі ОУН (Я. Стецько, С. Ленкавський, В. Кук, М. Климишин)[39].

Провідник ОУН не пішов на тісну співпрацю з окупантом України – нацистською Німеччиною на чолі з Адольфом Гітлером. Замість зрадницького союзу Степан Бандера – «Бийлихо» обрав шлях безкомпромісної боротьби. Із прагматичних міркувань Бандера і Провід ОУН у лютому–березні 1941 р. домовилися з німецьким військовим командуванням про вишкіл Дружин українських націоналістів (батальйони «Нахтіґаль», командир Р. Шухевич, і «Роланд», командир Р. Ярий), які мали воювати на території України проти СССР за відновлення державності. Вони створювалися з розрахунком, що в майбутньому зможуть стати базою для формування регулярної української армії. У середині травня 1941 р. їхній вишкіл відвідали С. Бандера і М. Лебедь, які виступили перед курсантами з промовами на урочистому мітингу[40]. Також Провідник ОУН у 20-х числах червня провів прискіпливу перевірку членства (орієнтовно 600–800 осіб) та матеріально-технічного забезпечення трьох Похідних груп під керівництвом: Д. Мирона і М. Климишина (Північна, організована у м. Холм, мала напрям руху

[39] Ярослав Старух. Документи і матеріали / упоряд. В. Мороз. Київ; Торонто, 2012. С. 78–79 (Літопис УПА. Нова серія; т. 21); Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір!..»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.). Львів, 2012. С. 55.

[40] Дружини українських націоналістів у 1941–1942 роках. Б.м.в., 1953. С. 6, 109–110; Кальба М. Дружини Українських Націоналістів. Детройт, 1992. С. 45–53; Климишин М. В поході до волі. Торонто, 1975. Т. 1. С. 139–140.

Луцьк–Рівне–Київ); М. Лемика (Центральна, організована у м. Перемишиль з напрямком Львів–Тернопіль–Проскурів–Вінниця–Фастів–Київ–Полтава–Харків); Зенона Матли і Тиміша Семчишина (Південна, організована в м. Сянок з напрямком руху Дрогобич – Стрий – Проскурів – Вінниця – Дніпропетровськ – Донбас – Одеса – Крим). Похідні групи, просуваючись по території України, мали формувати місцеві державні адміністрації та органи влади, а згодом поширити свої впливи на Кубань та Дон. Перед початком операції «Барбароса» RSHA (Головне управління безпеки Райху) видало наказ, яким забороняло Бандері з'являтися в окупованих територіях СССР[41].

У планах становлення «Нової нацистської Європи» про таку державу, як Україна, не могло бути й мови. Уряд, очолюваний Ярославом Стецьком ґестапо заарештувало та відправило по тюрмах і концтаборах. 3.07.1941 р. відбулися двосторонні переговори Степана Бандери, Володимира Горбового, Василя Мудрого, Степана Шухевича, Віктора Андрієвського із заступником державного секретаря Ернестом Кундтом, доктором Фюлем, суддею фон Бюлов і полковником Альфредом Бізанцем у Кракові з приводу Акту 30 червня. Щоби схилити Бандеру до співпраці та відкликати Акт 30 червня, 5.07.1941 р. ґестапо взяло його під домашній арешт й згодом відправило в тюрму в Берлін на Прінцрегентенштрасе й одночасно провело масові арешти членів ОУН на всіх окупованих німцями територіях в Україні і Європі[42].

Братів Бандери – Олександра (10 серпня 1942 р., в'язничний № 51427) та Василя (5 вересня 1942 р., в'язничний № 49721) було закатовано в концтаборі Аушвіц (Освенцім). За однією з версій, у Херсоні ґестапо розстріляло брата Богдана в 1942 р., а у львівській в'язниці також брата дружини. Одночасно з нацистами НКВС розстріляло 10 липня 1941 р. у Києві батька Бандери о. Андрія, а двох сестер Володимиру й Оксану вивезли в сибірські концтабори. Через відмову С. Бандери співпрацювати з нацистами його близькі родичі загинули мученицькою смертю, а він сам опинився в концтаборі[43]. На початку 1943 р. С. Бандеру розмістили під в'язничним номером 72192 у камері-одиночці № 73 концтабору Саксенгаузен. У ньому був спеціальний блок № 9 (Камерний дім (Zellenbau), українські в'язні його називали «Бункер»)[44].

Після довгих консультацій у червні–липні 1944 р., у середині серпня, нацистське керівництво прийняло рішення про звільнення чільних діячів ОУН (біля ста), які були ув'язнені в концтаборах, однак довго зволікало, не довіряючи Проводу ОУН. На початку серпня 1944 р. Степана Бандеру відвозили на бесіду з групенфюрером СС і генерал-лейтенантом поліції Генріхом Мюллером. Йому запропонували написати відозву до вояків-українців Червоної армії, щоб

[41] Климишин М. В поході до волі. Т. 1. С. 316–317; Патриляк І. Визвольна боротьба ОУН й УПА 1939–1960 рр. Київ, 2020. С. 124–127; Россолінські-Лібе Г. Життя Степан Бандера: тероризм, фашизм, геноцид, культ. Київ: Вид-во «Антропос-логос-фільм», 2021. С. 180.

[42] Кук В. Родина Опарівських... С. 188; Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом... С. 71–75.

[43] Климишин М. В поході до волі. Спомини. Б.м.в., 1996. Т. 2. С. 112; Кук В. Родина Опарівських... С. 188.

[44] Що сказав провідник ОУН Степан Бандера представникам світової преси? *Український Самостійник.* 1950. 23 квітня. С. 1; Rossoliński-Liebe G. Stepan Bandera: Życie i mit ukraińskiego nacjonalisty: Faszyzm, ludobójstwo, kult. Warszawa, 2018. S. 433.

вони здавалися в полон і вели боротьбу проти Москви. Також обіцяли звільнити всіх членів ОУН і надати Україні деякі політичні концесії. Бандера пригадав ген. Мюллеру жахливе поводження з полоненими ЧА і їхні мільйонні смерті, арешти і страти українських патріотів, розчленування України. Тому й відмовився йти на співпрацю. У середині вересня в концтабір від Проводу ОУН для розмов із Степаном Бандерою прибув о. Іван Гриньох. Він передав ґрипс від М. Лебедя щодо повноважень отця і той одразу ж проковтнув записку. Степан Бандера, за спогадами Івана Гриньоха, виглядав дуже вимученим і хворобливим (ймовірно, тоді хворів грипом), був бідно одягнутий, але рішуче налаштований. Упродовж понад годинної зустрічі Бандері було розказано про зміни, які відбулися у структурах ОУН і УПА[45].

Згодом С. Бандера активно використовував свої тюремні зв'язки у відстоюванні незалежності України серед європейських громадських і політичних діячів, які пройшли німецькі тюрми й концтабори. Зокрема, він мав постійні контакти з майором Гуго Фальконером та капітаном Бестом, Альфредом Берцінсом, Горія Сіма[46].

Після Другої світової війни Степан Бандера – «Ярич» («Донат», «Власт») опинився в еміграції у Німеччині. Після виходу з німецького концтабору він був у неоднозначному становищі. З одного боку, національно-визвольний рух в Україні здійснювався під його іменем і його вважали Провідником як цього руху, так і ОУН – і українці, і чужинці. А з іншого – формально він таким Провідником не був, бо навіть за кордоном конкуренцію йому складала Дарія Ребет. Отож простір для персональної боротьби за керівництво й надалі залишався на довгі роки. 5 лютого 1945 р. на нараді Проводу ОУН біля м. Бережан, Тернопільської області, С. Бандеру разом із Р. Шухевичем і Я. Стецьком було обрано до Бюро Проводу. Цей вибір підтвердила конференція Закордонних частин (ЗЧ) ОУН у вересні 1947 р.[47].

Під керівництвом С. Бандери мережу ЗЧ ОУН було створено майже в усіх країнах, де компактно проживали українці. Головною фінансовою базою ЗЧ ОУН у визвольній боротьбі стали внески української діаспори. Для ведення успішної діяльності понад 100 осіб перебували на повному забезпеченні організації (усі члени Проводу, деякі члени теренових проводів і технічні працівники). За приблизними підрахунками, ЗЧ ОУН налічували понад 5 тис. дійсних членів і понад 12 тис. членів СУМ, які здебільшого мешкали в таборах для переселенців у Німеччині й Австрії, а згодом переселилися до інших країн. Степан Бандера був категорично проти повної орієнтації націоналістичного руху на будь-які держави, а виступав за опертя на власні сили та відстоювання національних інтересів. Із метою налагодження контактів та діяльності структур українського

---

[45] Архів ОУН. Ф. 3. Оп. 1. Од. зб. 30. Арк. 3–6; Ільницький Р. Думки про українську визвольну політику / упоряд. О. Панченко. Гадяч, 2007. С. 142–144.

[46] Лист Ярослава Бенцаля до Омеляна Кушпети від 11.12.1959 р. *Архів ЦДВР.* Арк. 2.

[47] Дужий П. Степан Бандера символ нації. Львів: ГВС, 1996. Ч. 2. С. 302–312; Дужий П. Три листи з-за кордону (свідчення). *Шлях Перемоги.* 1994. 5 лютого. С. 7; Сич О. Закордонний Центр ОУН (лютий 1945 р. – лютий 1946 р.). *Український визвольний рух.* Львів, 2006. Зб. 7. С. 250.

визвольного руху Провідник ЗЧ ОУН здійснював постійні поїздки до Англії, Італії, Бельгії, Голландії, Франції, Іспанії, Ірландії та Канади весною 1955 р. Також під час перебування в цих країнах Бандера зустрічався і налагоджував взаємовигідну співпрацю з чільними представниками влади та спецслужб. Для легальної діяльності члени ОУН формували громадські організації: Спілку української молоді, Організацію оборони чотирьох свобод України (США), Лігу визволення України (Канада), які мали представляти емігрантів-націоналістів, через газети і журнали «Шлях Перемоги» (Мюнхен), «Вісник ООЧСУ», «Національна Трибуна» (Нью-Йорк), «Визвольний шлях», «Українська думка» (Лондон), «Гомін України» (Торонто), «Українець-Час» (Париж), «Вільна Думка» (Сідней, Австралія), «Українське Слово» (Буенос-Айрес, Аргентина) та багато менш відомих, що мали поширення серед української діаспори. З їхньою допомогою проводилася активна інформаційна кампанія, що доносила світові правду про Україну й українців та обстоювала їхні права. Тому одним із найважливіших фронтів Бандери і бандерівців було ідейне протистояння, відповідно, вся діяльність була спрямована передусім на зміну свідомості українського загалу, виховання його на прикладах героїзму та самопосвяти, створення «універсального солдата», який би діяв автономно, не чекаючи наказів зверху, а згідно із затвердженою концепцією чи то в сибірських концтаборах, чи в далеких Австралії та Америці. Націоналісти були свідомі того, що перемогти у війні з СССР прямим збройним шляхом не вдасться, тому їхніми єдиними надійними союзниками є поневолені народи. Гасло *«Воля народам! Воля людині!»* та концепція Антибільшовицького блоку народів (АБН) допомагали ефективно залучати до боротьби інтернаціональні підрозділи в УПА, скоординовувати повстання у таборах ГУЛАГу та вести підривну ідеологічно-політичну роботу сотень тисяч репресованих членів ОУН. Саме під їхнім впливом дисиденти, які боролися за комунізм із людським обличчям, розпочали боротьбу за незалежність і перейняли естафету ідеологічної боротьби. В еміграції головним завданням ОУН було збереження і розвиток ідеї національного визволення, підготовка кадрів та створення різних громадсько-політичних структур, які в потрібний момент мали бути відновлені в Україні[48].

Аналізуючи суть конфлікту в ЗЧ ОУН між Проводом на чолі з С. Бандерою та опозицією, можна зробити висновок, що, крім програмно-ідеологічних розходжень, в основу протистояння було закладено особисті амбіції й взаємовідносини. В ході внутрішньоорганізаційної боротьби колишні соратники ставали запеклими противниками та спрямовували всю свою енергію на поборювання один одного. Такий розвиток подій був на користь і всіляко підтримувався радянськими спецслужбами, які відволікали цим увагу від визвольної боротьби проти СССР. На початковому етапі конфлікт розгорівся в 1946–1948 рр. по лінії

[48] Степан Бандера у документах радянських органів безпеки (1939–1959) / упоряд.: І. Білоконь, С. Кокін, С. Сердюк, В. Сергійчук (відп. ред.). Київ, 2009. Т. 3. С. 131–135; Малащук Р. З книги мого життя... Т. 2. С. 85, 101, 104; Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів: причинки до історії. Львів: ГВС, 1995. С. 60–61, 99–116; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика. Львів, 2003. С. 346.

Закордонного представництва Української головної визвольної ради і ЗЧ ОУН та був нібито вирішений на Другій надзвичайній конференції ЗЧ ОУН 28–31 серпня 1948 р. в українському таборі в Міттенвальді (Німеччина) з представниками опозиції – Дарією і Левом Ребетом, Миколою Лебедем, Василем Охримовичем, Іваном Гриньохом, Мирославом Прокопом, Володимиром Стахівим. Але всупереч домовленостям, суперечки розгорілися з новою силою в 1949–1954 рр. Після проведення в Мюнхені Третьої конференції ЗЧ ОУН було вирішено для врегулювання конфлікту вислати в Україну представників від опозиції (В. Охримовича) та від Проводу ЗЧ ОУН (Мирона Матвієйка).

Із метою припинення подальшого розколювання визвольного руху С. Бандера 22 серпня 1952 р. залишив пост Голови Проводу ЗЧ ОУН та планував перейти нелегально в Україну для продовження підпільної боротьби. Четверта і п'ята конференції ЗЧ ОУН 23–25 травня 1953 р. та 7–9 травня 1955 р. відставку Бандери не приймали[49]. У січні 1954 р. на підставі нібито отриманих з України повідомлень щодо реорганізації ЗЧ ОУН від В. Кука та В. Охримовича була створена Колегія уповноважених у складі Л. Ребета, З. Матли і С. Бандери для полагодження суперечностей. Під час подальших переговорів сторони конфлікту не дійшли до порозуміння і 20 лютого 1954 р. була створена ОУН-закордоном[50].

Кожен із членів ОУН і УПА чітко усвідомлював, що, воюючи за державну незалежність, він неминуче загине. Тому слова С. Бандери до членів Великого збору, які обрали його в 1955 р. головою Проводу ЗЧ ОУН, видаються цілком логічними: «Я приймаю Ваш вирок смерти». Він, як і його сотні тисяч соратників, бажали такої смерті, яка б породжувала все нових борців та сприяла подальшій боротьбі національно-визвольного руху. Радянська влада вбачала у С. Бандері найзапеклішого ворога свого режиму. Служба безпеки ЗЧ ОУН розкривала плани підготовки таких замахів: 1) у 1947 р. у Мюнхені з'явився агент Міністерства державної безпеки (МДБ) Ярослав Мороз, який мав убити С. Бандеру; 2) у 1948 р. такий план намагався реалізувати агент із Польщі Володимир Стельмащук; 3) у 1950 р. вбивство готували агенти МДБ із Чехословаччини; 4) 1952 р. було вислано до Західної Німеччини для вбивства агентів «Лєгуда» і «Лємана»; 5) 1953 р. до Мюнхена був засланий агент «Стефан Ліпгольц»; 6) весною 1959 р. агент Комітету державної безпеки (КДБ) Вінцік із Відня робив спробу викрасти сина Бандери, Андрія; 7) у 1959 р. КДБ підготувало агента-поляка родом із Волині, який мав прилюдно застрелити С. Бандеру і заявити, що він помстився за співвітчизників, які там загинули. Крім цих агентів КДБ, у Німеччину щороку відправляли нових. 15 жовтня 1959 р. Степан Бандера поїхав додому сам. Зайшовши у під'їзд, він отримав постріл в обличчя синильною кислотою від аген-

[49] Лист Голови Проводу ЗЧ ОУН С. Бандери від 2 січня 1954 р. до провідних членів Організації. *Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку.* С. 1–2; Лист Голови Проводу ЗЧ ОУН С. Бандери до Теренових Проводів ОУН закордоном від 16 квітня 1954 р. *Там само.* С. 1–2; Лист Голови Проводу ЗЧ ОУН С. Бандери від 21 червня 1955 р. до Ярослава Стецька. *Там само.* С. 1–2.

[50] Сич О. Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН. Івано-Франківськ: Лілея «НВ», 1999. С. 111–120; Кук В. До історії конфлікту між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР (роз'яснення «документів», що їх у 1951–1953 роках отримало ЗП УГВР за кордоном від «ОУН-УГВР в Україні»). *Воля і Батьківщина.* 1999. Ч. 1 (14/30). С. 80–85.

та КДБ Богдана Сташинського. Через кілька секунд сусіди на сходах знайшли тіло мешканця цього будинку, якого всі знали як «Степана Попеля»[51].

Постать Степана Бандера повернулася в незалежну Україну в 1991 р. як успішний символ українського визвольного руху та неодноразово використовувалась у політичній боротьбі. В Україні увічнюють пам'ять, присвоюючи звання почесного громадянина міста, називаючи вулиці, провулки і проспекти його іменем (тільки в містах налічується понад 510 назв (наприклад, Львівська обл. – 235, Івано-Франківська обл. – 128, Тернопільська обл. – 69) на 27.10.2021 р.), заходами громадськості побудовано 44 пам'ятники та погруддя (у Львівській обл. – 20, Тернопільській – 11, Івано-Франківській – 10, Рівненській – 2, Хмельницькій – 1), створено 5 музеїв. В обласних центрах встановлено 4 пам'ятники, у селах – 13, решта – в містах. Образ Провідника ОУН став справжнім брендом, явищем масової й популярної культури.

З огляду на сучасні події в Україні: Майдан і Революцію Гідності, окупацію Російською Федерацією Кримського півострова та ведення нею прихованої (гібридної) війни в окремих районах Донецької і Луганської областей протягом 2014 р., відвідуваність сторінок в інтернеті про С. Бандеру різко зросла. Зокрема, кількість відвідувань його сторінки в російській Вікіпедії збільшилася до мільйона осіб. Загалом російські засоби масової інформації констатували, що в Україні до влади прийшли «бЕндерівці» (можливо, жителі чи вихідці з міста Бендер, Молдова) і майже відразу ж 520 тис. переглядів сторінки про те, хто ж насправді такий С. Бандера було зафіксовано саме в україномовній Вікіпедії. За даними Google Trends – сервісу, який аналізує пошукові запити користувачів у всьому світі за кількістю, ідеолог українського націоналістичного руху обійшов легендарного революціонера Ернесто Че Гевару. Значний інтерес особа Бандери викликала у Молдові, Білорусі та Казахстані, а також на англійській, німецькій, чеській та інших версіях. Пропаганда свого домоглася, і кращого піару придумати годі. Та навіть мертвий Степан Бандера чи його символи декому дуже заважають, тож вандали систематично зважуються руйнувати, обливати й розмальовувати фарбою (17.08.2014 р., 10.07.2016 р., 7.03.2021 р.) його могилу в Мюнхені та пошкоджують пам'ятники в Україні.

З іншого боку, медійна присутність Бандери різко зростає з різними фазами загострення холодної чи гарячої війни з боку Російської Федерації. Так, наприклад: рішення Київської міської ради від 7 липня 2016 р. про перейменування проспекту Московський – на Степана Бандери; пісня «Батько наш Бандера, Україна мати, ми за Україну будем воювати» восени 2021 р. у соціальних мережах і просторі інтернету побила всі немислимі рекорди; велика грошова нагорода за голову Бандери від 16 березня 2022 р. під час боїв за Київ від очільника Чечні Рамзана Кадирова тощо підігрівають чималий інтерес до особи Провідника ОУН та ще більше сакралізують і міфологізують його образ.

В українському націоналістичному русі XX ст. яскраво виділяється постать С. Бандери, який протягом 30 років був активним учасником і провідником

[51] Мудрик С. Спогади про Степана Бандеру... С. 5; Шлях Перемоги. 1959. 18 жовтня. С. 1; Московські вбивці Бандери перед судом / під. ред. Д. Чайковського. Дрогобич, 1992. С. 22–29, 461–474.

визвольного руху, основоположником низки політико-ідеологічних, стратегічних і тактичних засад визвольного руху. Його громадсько-політична, організаційна та публіцистична діяльність багатогранна і дуже важлива саме на сучасному етапі. Активна організаційна й ідеологічно-публіцистична діяльність С. Бандери сформувала міцний фундамент для розвитку ОУН, перетворення її з підпільної організації на визвольний рух, та сприяла подальшому формуванню Української повстанської армії. Під проводом С. Бандери український націоналізм набрав масштабності та запеклого спрямування, а з його іменем окупанти ідентифікували весь український визвольний рух.

Микола Посівнич

DOI: 10.33402/elita.2023-407-432

Розділ 9. КЕРІВНИЙ СКЛАД КАРПАТСЬКОГО КРАЙОВОГО ПРОВОДУ ОУН (1945–1954): СТРУКТУРА, ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ, СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ

Дослідження історії українського визвольного руху в умовах російсько-української війни та післявоєнного відновлення є важливою та необхідною складовою сучасних наукових студій. Особливої актуальності набирає вивчення кадрового складу і підготовка мартирологів, оскільки з'ясування кадрової наповненості Організації українських націоналістів (ОУН) створює підґрунтя для належного дослідження всіх інших аспектів її діяльності[1]. Наявна низка проблем, головною з яких є відсутність широкого комплексу документації самої організації, тоді як інші джерела (спогади та документи радянських партійних і каральних органів) неповні та суперечливі. Відповідно, реконструкція кадрового складу керівних ланок підпілля, особливо середнього та низового рівнів, є достатньо складним завданням.

Адміністративно-територіальна та внутрішньо-організаційна структура

Згідно з адміністративно-територіальним поділом, прийнятим в ОУН до осені 1944 р., Організація українських націоналістів на Західноукраїнських землях (ЗУЗ) поділялася на Дрогобицьку, Львівську, Перемишльську, Станиславівську, Тернопільську, Буковинську і Закарпатську області. До складу кожної з них входило 2–4 округи, округу формували 2–5 повітів, ті, своєю чергою, містили декілька районів, що складалися з кількох підрайонів, які в окремих випадках ділилися на кущі; найнижчою структурною одиницею була станиця (одне містечко або село)[2].

Через недостатність керівних кадрів, надмірну кількість ланок управлінської вертикалі ОУН (розпорядження Проводу надходили до низових звен із запізненням) і кардинальну зміну ситуації в Західній Україні виникла необхідність оптимізувати організаційну структуру[3]. Рішення щодо реорганізації краю ЗУЗ було прийняте Проводом ОУН, імовірно, у листопаді 1944 р.[4].

---

[1] Ільницький В. Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945–1952 рр.). Дрогобич: Вимір, 2009. 368 с.; Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1944–1948. Кн. 1 / упоряд.: В. Мороз, О. Вовк. Київ; Торонто, 2009. 800 с. (Літопис УПА. Нова серія; т. 12). С. 590–656.

[2] Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 372. Т. 47. Арк. 11–12; Ф. 5. Спр. 67446. Арк. 33; Спр. 67447. Арк. 11–12, 27–28.

[3] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 56 (1953). Спр. 6. Т. 2. Арк. 203.

[4] Мороз В. З листування членів Проводу ОУН (листопад 1944 – травень 1945). *Український визвольний рух*. Львів, 2007. Зб. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. С. 43–44.

Реорганізація передбачала ліквідацію областей ОУН і створення замість них більших одиниць – країв. Повіти були замінені дещо більшими за розміром надрайонами. Всі підрайони ліквідовано, райони відтепер ділилися на кущі, а вже ті об'єднували станиці. Керівникові ЗУЗ підпорядковано три краї: Карпатський, Львівський, Подільський[5]. Тож зі семи колишніх областей було утворено три краї. Так само зменшилася кількість адміністративних одиниць на рівні повіт–надрайон. Так вивільнилися кадри для інших ділянок праці, управлінська вертикаль складалася з шести ланок (край–округа–надрайон–район–кущ–станиця).

Упорядкування структури почалося ще в кінці 1944 р. і завершилося навесні 1945 р. Член крайового осередку пропаганди Ярослав Богдан – «Рамзенко» зазначав, що в березні 1945 р. обласний провідник Ярослав Мельник – «Роберт» повідомив про утворення на базі Станиславівської області ОУН Карпатського краю ОУН[6].

Створення нових адміністративних одиниць відбувалося на основі попередньої структури. Обласний провід ОУН Станиславівщини становив основу крайового проводу, також були проводи інших областей та округ: Буковинської, Дрогобицької, Закарпатської, Калуської, Коломийської і Станиславівської. За схожою схемою повіти і райони (старі) реорганізовано в надрайони та райони (нові). Найнижчою адміністративно-територіальною одиницею залишилася станиця. Кілька станиць (залежно від площі, кількості членів і симпатиків) формували кущ, їх у районі налічувалося від двох до шести[7]. З часом через брак кадрів станичні організації зникали, а окремі підпільники підпорядковувалися безпосередньо кущовому провіднику ОУН[8]. До кущового проводу належали: провідник, господарчий, пропагандист, військовик, який переважно командував самооборонним кущовим відділом (СКВ). До куща належали всі оунівці на цій території.

До складу новоствореного Карпатського краю ввійшла територія Дрогобицької (без Комарнівського, Крукеницького, Медиківського, Миколаївського, Мостиського, Новострілищанського, Рудківського, Судововишнянського, Ходорівського районів), Станиславівської (без Більшовцівського, Букачівського, Бурштинського, Рогатинського районів), Чернівецької і Закарпатської областей УРСР[9]. Загалом, в областях, які ввійшли до Карпатського краю, в 1944 р. існувало 7 округ і 24 повіти. Їх реорганізовано в 6 округ і 12 надрайонів.

Після такої зміни у містах збереглися міські організації ОУН (наприклад, Бориславська, Дрогобицька, Городенківська, Снятинська, Станиславівська)[10]. Проте 1946 р. міські організації почали ліквідовувати[11]. Це було пов'язано з тим, що їх набагато легше виявляв і знищував ворог.

Відповідно до структурного поділу у 1944 р., на Закарпатті мав бути Закарпатський край ОУН. Оскільки в 1942–1943 рр. угорська адміністрація заарештува-

[5] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 17, 216.

[6] ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 36.

[7] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 1. Арк. 327; Т. 9. Арк. 17; Ф. 2-Н. Оп. 56 (1953). Спр. 6. Т. 2. Арк. 198–199; Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 152; Ф. 5. Спр. 445. Т. 1. Арк. 140.

[8] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 217.

[9] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 171; Оп. 55 (1953). Спр. 5. Т. 4. Арк. 347; Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 152; Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 17.

[10] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 55 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 224.

[11] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 238.

ла майже весь керівний і рядовий склад, край перестав існувати, і на цій території перебували лише окремі члени ОУН, які не вели активної діяльності. Після того, як угорська адміністрація випустила з ув'язнення частину націоналістів, у листопаді 1944 р. Дмитро Бандусяк – «Лопата», як уповноважений від ЗУЗ, відновив Закарпатський провід ОУН (формально – як крайовий, фактично – як обласний)[12]. Після цього навесні 1945 р. через реорганізацію підпілля тут було створено Закарпатську округу («Срібна», № 25), що входила до Карпатського краю ОУН. Її планований територіальний поділ невідомий, оскільки його не проводили.

Втрати керівного складу на Закарпатті були особливо відчутними, тому в 1947 р. керівництво Карпатського краю ліквідувало Закарпатську округу, а її територію розділило між прилеглими округами: Дрогобицькою (Закарпатський район ОУН), Калуською (Хустський надрайон ОУН) та Коломийською (Рахівський надрайон ОУН)[13].

Зазнавала змін і площа Карпатського краю ОУН: у 1945 р. – 38,4 тис. кв. км, відповідно 1947 р. – 31,6; 1948 р. – 29,8; 1950 р. – 28,8 (табл. 1).

Таблиця 1

Площа краю та округ (тис. кв. км)

Округи	Рік			
	1945	1947	1948	1950
Буковинська	4,9	4,4	4,4	4,4
Коломийська	4,7	8,5	8,5	8,5
Станиславівська	4,2	4,2	4,2	4,2
Калуська	4	5,8	4	4
Дрогобицька	7,7	8,7	8,7	7,7
Закарпатська	12,9	–	–	–
Карпатський край	**38,4**	**31,6**	**29,8**	**28,8**

На кінець 1950 р. чисельність населення на території Карпатського краю становила 2,2 млн осіб. Зокрема, на території Буковинської округи мешкало 458 тис. осіб, Коломийської – 547, Станиславівської – 376, Калуської – 241, Дрогобицької – 601. Сусідній Львівський край ОУН тоді ж охоплював територію з населенням 1,45 млн осіб.

У травні 1945 р. Карпатський край ОУН мав 6 округ, 15 надрайонів, 60 районів (***Буковинська округа*** (**Гірський** (**Вижниця**) **надрайон:** Вижниця, Путила; **Заставна**: Заставна, Кіцмань, Садгора; **Чернівці**: Вашківці, Глибока, Сторожинець, Чернівці); ***Дрогобицька*** (**Дрогобич**: Бориня, Борислав, Дрогобич, Дубляни, Підбуж, Турка; **Самбір**: Добромиль, Нижні Устрики, Самбір, Старий Самбір, Стрілки, Хирів; **Стрий**: Меденичі, Сколе, Славсько, Стрий); ***Калуська*** (**Долина**: Болехів, Вигода, Долина, Рожнятів; **Журавно**: Жидачів, Журавно; **Калуш**: Войнилів, Калуш, Перегінсько); ***Коломийська*** (**Городенка**: Гвіздець, Городенка, Заболотів, Снятин,

[12] Ситник О. УПА і Закарпаття. *Визвольний шлях*. 1998. Ч. 4. С. 457.

[13] ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67443. Т. 1. Арк. 149; Ф. 13. Спр. 398. Т. 13. Арк. 196; Ф. 2-Н. Оп. 98 (1954). Спр. 9. Арк. 95; Спр. 14. Арк. 40; Оп. 99 (1954). Спр. 15. Арк. 218, 236; Оп. 60 (1953). Спр. 7. Т. 3. Арк. 212; Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 7. Арк. 250–251; Ф. 13. Спр. 398. Т. 13. Арк. 150.

Чернелиця; **Коломия**: Коломия, Коршів, Обертин, Печеніжин; **Косів**: Жаб'є, Косів, Кути, Яблунів); ***Станиславівська*** (**Надвірна**: Ланчин, Надвірна, Солотвина, Яремча; **Станиславів**: Богородчани, Галич, Лисець, Станиславів; **Товмач**: Єзупіль, Отинія, Тисмениця, Товмач)); на літо 1947 р. – 5 округ, 17 надрайонів, 59 районів (***Буковинська*** (**Гірський** (**Вижниця**): Вижниця, Путила; **Заставна**: Заставна, Кіцмань, Садгора; **Чернівці**: Вашківці, Глибока, Сторожинець, Чернівці); ***Дрогобицька*** (**Дрогобич**: Дрогобич, Дубляни, Меденичі, Підбуж; **Самбір**: Добромиль, Нижні Устрики, Самбір, Старий Самбір, Стрілки, Хирів; **Стрий**: Сколе, Стрий; **Турка***: Бориня, Славсько, Турка); ***Калуська*** (**Долина**: Болехів, Вигода, Долина; **Журавно**: Войнилів, Жидачів, Журавно; **Калуш**: Калуш, Перегінсько, Рожнятів); ***Коломийська*** (**Городенка**: Гвіздець, Городенка, Заболотів, Снятин, Чернелиця; **Коломия**: Коломия, Коршів, Обертин, Печеніжин; **Косів**: Жаб'є, Косів, Кути, Яблунів, Рахів); ***Станиславівська*** (**Надвірна**: Ланчин, Надвірна, Солотвина, Яремча; **Станиславів**: Богородчани, Галич, Лисець, Станиславів; **Товмач**: Єзупіль, Отинія, Тисмениця, Товмач)); на літо 1949 р. – 5 округ, 17 надрайонів, 57 районів; початок 1950 р. – 5 округ, 16 надрайонів, 53 райони; початок 1951 р. – 5 округ, 15 надрайонів, 51 район; початок 1952 р. – 4 округи, 10 надрайонів, 27 районів; початок 1953 р. – округа, 3 надрайони, 2 райони; початок 1954 р. – надрайон, район (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кількість територіальних одиниць ОУН

Структурні одиниці	**Роки**									
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954
Округа	6	6	6	5	5	5	5	4	1	–
Надрайон	15	15	16	17	17	16	15	10	3	1
Район	60	58	59	59	57	53	51	27	2	1

Таблиця 3

Кількість керівних кадрів ОУН (крайовий та окружні проводи)

Назви	**Рік**									
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954
Провідник	81	79	81	81	79	74	71	38	5	1
Орг. референт	41	39	36	33	28	24	15	6	1	–
Референт пропаганди	59	69	67	67	65	58	36	14	2	1
Референт СБ	78	78	78	78	71	68	54	22	2	–
Господарчий референт	65	63	42	27	15	4	–	–	–	–
Військовий референт	32	14	7	3	3	–	–	–	–	–
Референт УЧХ	59	47	25	15	6	2	–	–	–	–

У 1951–1952 рр. були ліквідовані майже всі керівні члени крайового проводу, а також Буковинської, Коломийської та Станиславівської округ (див. табл. 3).

У грудні 1951 р. загинув крайовий провідник Ярослав Косарчин – «Байрак», у лютому 1952 р. – референт пропаганди крайового проводу Михайло Дяченко – «Гомін». Крайовий провідник Микола Твердохліб – «Грім» працював аж до загибелі 17 травня 1954 р.[14]. У травні 1954 р. не залишилося жодних членів крайових, окружних, надрайонних проводів ОУН. Тож саме травень 1954 р. вважаю часом припинення організованої збройної боротьби в Карпатському краї. Та й самі силові органи 19 травня 1954 р. оголосили про цілковиту ліквідацію збройного підпілля[15].

Організаційні завдання та кадрове забезпечення

Крайовий провід ОУН Карпатського краю, як і проводи підлеглих територіальних одиниць (окружні, надрайонні, районні проводи ОУН), складався із провідника і референтур (відділів): організаційної, пропаганди, Служби безпеки (СБ), військової, господарчої, Українського Червоного Хреста (УЧХ) (на рівні крайового проводу ОУН референта УЧХ не було). До керівництва куща належали: кущовий провідник, масовий пропагандист, референт (інформатор) СБ, господарчий референт, командир СКВ (військовик)[16]. За браком кадрів не всі референтури діяли постійно і не всі були належно укомплектовані[17]. З часом окремі напрями ліквідовували, а їхні функції передоручали іншим референтурам. До керівництва станиці входили станичний та довірені особи, які виконували працю за дорученими напрямами.

Керівництво референтурами здійснювалося по вертикалі. Референт вищої ланки був діловим зверхником для референта нижчої. За якість праці відповідав провідник відповідної територіальної одиниці, якому підпорядковувалися всі референти. Керівник референтури одного напряму не мав права контролювати і давати розпорядження керівникові й працівникам інших референтур. Провідник, незалежно від того, яку організаційну структуру очолював, прирівнювався за статусом до референта, що належав до вищого рівня[18].

Референти (керівники відділів) були членами крайового проводу ОУН. Із 1947 р. у джерелах зафіксовано існування «ширшого крайового проводу», до якого, крім крайового провідника і референтів, входили також провідники округ, що належали до Карпатського краю[19]. Нижче подано кадрове наповнення в розрізі функцій у крайовому проводі (провідник, референти), в його «вужчому» складі (без окружних провідників).

Провідник. Після проведеної у підпіллі реорганізації провідником новоствореного Карпатського крайового проводу ОУН став **Мельник Ярослав Миколайович – «Роберт»** (**«Корнилов»**, **«Влодко»**, **«Якір»**, **«Ф-24»**), який до

[14] Мороз В. Закінчення збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях. *Визвольний шлях*. 2004. Кн. 8. С. 78; Зеленчук М. Поминальне свято в Карпатах. *Шлях Перемоги*. 2004. 2 червня. С. 15.

[15] Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. Київ; Торонто, 2001. С. 555–556. (Літопис УПА. Нова серія; т. 3).

[16] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 1. Арк. 227.

[17] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 2. Арк. 35; Ф. 13. Спр. 372. Т. 6. Арк. 78.

[18] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 60 (1953). Спр. 16. Арк. 193.

[19] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 87. Арк. 146–161; Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 37–39.

цього часу працював керівником Станиславівського обласного проводу ОУН[20]. Про реорганізацію області у край свідчив колишній працівник крайового осередку пропаганди Ярослав Богдан: «При зустрічі із "Робертом" я дізнався, що на базі Станиславівського обласного проводу ОУН організований Крайовий провід ОУН, умовно названий Карпатський край. Крайовий провід був організований у такому складі: провідник Ярослав Мельник – "Роберт" і з ним його жінка – Антоніна Мельник – "Таня", референт СБ Володимир Лівий – "Митар" і його боївка, референт пропаганди Володимир Тодорюк – "Тур"»[21]. В одному з підпільних документів зазначено, що крайовий провідник ОУН Карпатського краю створений 13 грудня 1944 р.[22].

У зізнаннях Василь Чижевський повідомив: «Роберт середнього росту, стрункий, брюнет. Догори чесаний. Жонатий з Антоніною Король з Войнилова. Де його жінка перебуває, не знаю. Оповідав мені, що вродила йому дві дочки»[23]. Підпілля у 1950 р. видало книжку про Ярослава Мельника, з такою його характеристикою: «Він стояв на грані – між тими безіменними і тими, що їх історія на пальцях вичислює. Хай відповість і за те кремлівський змій, який убив його в розквіті життя, чи з нього не був би виріс новий Хмельницький, "новий Вашінгтон" для України. Бо до самої хвилини смерти життя його записане такими самими, а чи й не золотішими сторінками, як і той сам відтинок життя шевченків і дентія саненароль, і пестелів-рильєвих, тих, що їх історія на пальцях вичислює, хмельницьких, лінкольнів, гарібальдів, вінкельрідів і маццініх»[24].

На посаді провідника Карпатського крайового проводу ОУН «Роберт» перебував до загибелі 1 листопада 1946 р. Заарештований слідчий рефентури СБ Карпатського крайового проводу ОУН Дмитро Ребрик – «Лиман» був використаний як провідник чекістсько-військової групи, привівши їх у ніч на 1 листопада 1946 р. у район лісового масиву гори Яворина Болехівського району Івано-Франківської області та показавши місце розташування криївки. Тоді разом із «Робертом» у бою загинуло 8 осіб: Іван Хомин – «Скала», технічний референт крайового проводу ОУН «Микола», машиністка Антоніна Король – «Таня», керівник охорони «Роберта» «Левко», колишній спецкур'єр Надвірнянського надрайонного проводу ОУН «Марійка», і 3 охоронці: Сильвестр Мушинець – «Богдан», «Мороз», «Тимко»[25].

---

[20] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 169; Спр. 2. Арк. 22, 36; Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 262; Оп. 56 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 90; Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 66, 80; Ф. 6. Спр. 72362фп. Арк. 29; Спр. 372. Т. 1. Арк. 327; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 123; Каменяр А. Роберт (Ярослав Мельник). [Б. м.]: [б. в.], 1950. С. 7, 9, 12; Когут М. Герої не вмирають… Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2001. Кн. 1. С. 6; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–[19]49. Довідник. Нью-Йорк: [б. в.], 1994. С. 103.

[21] Іщук О., Ніколаєва Н. Ярослав Богдан – «Всеволод Рамзенко». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2011. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 14). С. 18; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 36–37; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 123.

[22] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 164; Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 39.

[23] Зізнання Демида (3.VIII.47, год. 21,50). *Архів ЦДВР* (у стадії опрацювання). Арк. 18.

[24] Каменяр А. Роберт (Ярослав Мельник). [Б. м.]: [б. в.], 1950. С. 3.

[25] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 112; Спр. 2. Арк. 71–72; Оп. 28 (1960). Т. 5. Арк. 388–389.

Після загибелі Ярослава Мельника – «Роберта», зважаючи на низку обставин, провідника одразу не призначили. На основі даних із Управління Міністерства державної безпеки (УМДБ) Дрогобицької області чекісти певний час вважали, що після загибелі «Роберта» крайовий провід ОУН очолив організаційний референт Зиновій Тершаковець – «Федір»[26]. Це було б цілком логічно, якби не факт, що ще влітку 1946 р. З. Тершаковець був переведений у Львівський край ОУН на пост провідника.

Насправді ж обов'язки крайового провідника навесні–влітку 1947 р. виконував Микола Твердохліб – «Грім»[27]. Про це він сам писав у листі до провідника Станиславівського окружного проводу ОУН Михайла Хмеля – «Всеволода» 5 травня 1947 р.: «… до цього часу ще невідомо, хто буде на місці славної пам'яті "Р", а тому зі всіх питань звертайтесь до мене…»[28].

Нового крайового провідника призначили в першій половині літа 1947 р. Ним став крайовий командир УПА-Захід **Василь Сидор – «Шелест»**, який того ж року був введений до складу Проводу ОУН та обраний головним суддею організації[29]. Колишній командир Воєнної округи (ВО) «Говерля» та ВО «Маківка» Іван Белейович на слідстві зізнавав, що в липні 1947 р. «Шелест» повідомив йому про своє призначення провідником крайового проводу ОУН[30]. Цікаві думки про це призначення наводить окружний провідник ОУН Рогатинщини Зиновій Благий, відповідаючи на припущення чекістів, що керівником крайового проводу став Василь Сидор. Він повідомив, що оскільки тоді відділи УПА були переважно розформовані, а «Шелест» якоїсь конкретної роботи не вів, то Провід поставив його для керівництва і контролю за діяльністю Карпатського краю. На питання чекістів, чи можна припустити, що «Шелеста» призначили провідником Карпатського крайового проводу ОУН, З. Благий відповів, що такої можливості не вбачає, оскільки це рішення означало різке пониження «Шелеста» і вдаряло по його авторитету. Провідником крайового проводу ОУН після смерті «Роберта», на його думку, був призначений, очевидно, один із підпільників, який до цього перебував у складі крайового проводу ОУН чи округи, набагато слабший за «Шелеста», а той надавав йому лише допомогу. Окрім цього, у зізнаннях Зиновій Благий називав прикмети В. Сидора: «Середнього зросту, нормальної статури, на лиці худий, на щоках постійний рум'янець, брюнет, колір волосся і очей – чорний, губи складені у формі бантика …»[31]. Дещо інший опис подає Василь Чижевський: «"Шелест" вважається непоганим військовим командиром, сміливий. Грицай, однак, вважав його вискочкою і хвальком. Його прикмети: років 36–37, високого зросту, худий, блондин, волосся злегка хвилясте, зачісує вверх, лице видовжене, риси обличчя дрібні, червонощокий»[32]. В інших зізнаннях В. Чижевський говорив:

[26] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 79.
[27] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 164; Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 39.
[28] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 412; Оп. 98 (1954). Спр. 13. Т. 1. Арк. 37.
[29] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 398. Т. 13. Арк. 170; Спр. 376. Т. 20. Арк. 225 зв.; Ф. 65. С. 7443. Арк. 232.
[30] ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 127.
[31] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 264–266.
[32] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 6. Арк. 38.

«Шелест високого зросту, худий, стрункий, блондин біля 35 літ. Спокійний, товариський. Жонатий з Надею Романів, яка була за кордоном, а тоді прийшла з Відня до нього …»[33].

Василь Сидор залишався провідником аж до загибелі у квітні 1949 р., що підтверджується як документами підпілля, так і документами радянських репресивних органів[34]. 6 березня 1949 р. у с. Сваричів Рожнятівського району Івано-Франківської області під час проведення спецоперації з розшуку і ліквідації референта СБ Крайового проводу ОУН «Дениса» у вбитого був вилучений папірець розміром 10 квадратних сантиметрів із нанесеною від руки картою місцевості з хрестиками і крапками, а також зазначеними цифрами 8 і 18. Після ретельного вивчення та перевірки по карті було виокремлено місцевість – район неіснуючого тепер хутора Рузярня і річки Петрос. На основі цього документа та деяких агентурних матеріалів, які повідомляли про те, що підпільники впродовж літа–осені 1948 р. заготовляли і транспортували у цей район продукти, було вирішено провести операцію з ретельним обшуком місцевості по річці Петрос, район хутора Рузярня, і потічку Яла. З 10 по 15 березня було розпланована операцію і створено оперативну групу у складі керівника заступника начальника Перегінського районного відділу (РВ) Міністерства державної безпеки (МДБ) старшого лейтенанта Сенькіна, старшого оперуповноваженого РВ МДБ лейтенанта Чукіна, командира взводу 7-ї стрілецької роти 215-го стрілецького полку лейтенанта Литвиненка і 14 солдатів. 6 квітня 1949 р. агент «Крук» через спеціального зв'язкового доніс, що на зазначеному місці перебуває іноземна група. Отримавши ці дані, 10 квітня заступник начальника РВ МДБ Сенькін виїхав у район хутора Підлюте-Кузьменець із метою перевірки інформації. 11квітня 1949 р. Сенькін вийшов з оперативною групою в район хутора Рузярни і потоку Яла. Розшук продовжувався до 14 квітня. У цей день о 13:00 бійці групи, які конспіративно пересувалися лісом, почули шум пилки, а підійшовши ближче, побачили, як підпільники будували криївку з вікнами. Водночас відкрили вогонь, і розпочався бій, який тривав близько години. 16 квітня 1949 р. тіла вбитих підпільників доставили в УМДБ, піддали обробці та впізнанню. Серед вбитих були виявлені: крайовий провідник Василь Сидор – «Шелест» та його дружина Надія Романів – «Наталка» («Тирса») (архіваріус крайового проводу)[35]. Після операції чекісти для того, щоб пересвідчитись у загибелі В. Сидора – «Шелеста», провели ідентифікацію та впізнання тіл, серед яких вдалося встановити 4 особи, а тіла двох не ідентифікували, тому було

[33] Зізнання Демида (3.VIII.47, год. 21,50). *Архів ЦДВР* (у стадії опрацювання). Арк. 18.

[34] Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки / авт. кол. О. Дарованець, В. Мороз, В. Муравський, М. Посівнич. 3-тє вид., доп. Київ: Українська видавнича спілка, 2007. С. 810; ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 28 (1960). Т. 6. Арк. 398; Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 421; Оп. 98 (1954). Спр. 13. Т. 1. Арк. 37; Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 131, 269; Ф. 13. Спр. 372. Т. 6. Арк. 36.

[35] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 146–154, 269; Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 196–200; Оп. 28 (1960). Т. 5. Арк. 397–398; Т. 10. Арк. 298; Оп. 36 (1960). Спр. 7. Арк. 9, 48; Ф. 65. С. 7443. Арк. 76–80; 294–296.

зроблено їхні фотознімки[36]. У впізнанні брали участь референт пропаганди Вигодського районного проводу ОУН Юліан Іваницький – «Скиталець» і Казієвич Богдан Михайлович[37].

Після загибелі Сидора Василя – «Шелеста» новим провідником став тодішній референт пропаганди крайового проводу **Степан Слободян – «Клим» («Єфрем»)**[38]. Призначення здійснив член Проводу ОУН П. Федун – «Полтава» («Север») після наради в червні 1949 р.[39]. Перебування на посаді «Єфрема» підтверджує також витяг із документа провідника Станиславівського окружного проводу ОУН, вбитого наприкінці листопада 1951 р.: «8 вересня 1950 року з Чорного лісу вийшов у гори. З 14 по 25 вересня здійснював перевірку роботи надрайонного проводу ОУН "Сулими". 28 вересня зустрівся із "Гоміном" і пішли на нараду до Крайового провідника "Єфрема"»[40]. Наприкінці 1949 р. основними місцями перебування «Єфрема» була гірсько-лісиста місцевість на стику Солотвинського, Перегінського і Надвірнянського районів, а також місцевості Сивуля, гора Висока і урочище «під Заплата»[41]. Він очолював провід аж до смерті 18 листопада 1950 р. у криївці на південний захід від с. Бережниця Калуського району Івано-Франківської області. Тоді загинуло 8 підпільників: крайовий провідник Степан Слободян – «Єфрем», його дружина Марія Німа – «Марта», референт СБ Калуського окружного проводу ОУН Прокопій Духович – «Дар», його охоронці Василь Камінський – «Голенко», Іван Юрків – «Кармелюк», Іван Морис – «Дуб», кущовий інформатор СБ Володимир Смук – «Ігор», тіло якого дуже обгоріло, тому його не вдалося ідентифікувати[42].

Влітку 1951 р. Карпатський край очолив провідник Дрогобицького окружного проводу ОУН **Ярослав Косарчин – «Байрак»**[43]. Його призначив П. Федун – «Полтава» тимчасовим виконуювачем обов'язків, пишучи про деталі в листі до Романа Кравчука – «Петра»: «З-поміж усіх членів ширшого к[райового] п[роводу] він єдиний ці обов'язки може виконувати. Його характеристика Вам відома з раніших даних. В орг[анізаційній] роботі він значно виробився. Я клясифікую його як к[райового] п[овідника] середньої кляси. Вважаю, що з роботою буде справлятися. Зустріч з кимось із ще інших зверх[ників] була б д[уже] побажана»[44].

[36] ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 198.

[37] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 198–199.

[38] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 36 (1960). Спр. 36. Арк. 65; Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Чернівці: Золоті литаври, 2002. Кн. 3. С. 147.

[39] ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 42–43.

[40] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 7. Арк. 223.

[41] Там само. Т. 6. Арк. 215.

[42] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 7. Арк. 248; Оп. 60 (1953). Спр. 3. Т. 5. Арк. 150–151; Оп. 28 (1960). Т. 16. Арк. 136–138; Т. 17. Арк. 14–15; Лесів С. Заходи по ліквідації провідника ОУН Карпатського краю – «Єфрема». URL: http://museum-bandera.if.ua/main.php?m0prm=6&showItem=40; Когут М. Герої не вмирають… Нарис, спогади. Калуш: «Артекс», 2003. Кн. 4. С. 24–25.

[43] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 39 (1960). Спр. 9. Арк. 54; Ф. 13. Спр. 372. Т. 16. Арк. 273–275; Ф. 5. Спр. 445. Т. 1. Арк. 140; Спр. 36556. Арк. 154; Когут М. Повстанська доля Байрака. Дрогобич: «Відродження», 1999. 48 с.; Когут М. Герої не вмирають… Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2001. Кн. 1. С. 18; Когут М. Герої не вмирають… Калуш: «Артекс», 2002. Кн. 2. С. 7–9.

[44] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 87. Арк. 146–161.

Варто зазначити, що, працюючи ще провідником Дрогобицького окружного проводу ОУН, Я. Косарчин – «Байрак» звертався з побажанням перейти на працю у Східну Україну (схема «Орлик»), однак П. Федун не хотів втрачати фахові кадри, про що писав: «Він – того округу провідний член, що в разі потреби міг би очолити край»[45]. У тому ж листі «Полтава» зазначав, що це питання остаточно не вирішене, оскільки на той час ще не було відомо, наскільки «Байрак» буде потрібний у крайовому проводі. Працівник крайового осередку пропаганди та референт пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН Ярослав Богдан на слідстві подавав опис Ярослава Косарчина: «Високого зросту, худорлявий, темний блондин, волосся зачісує назад, лице сухе»[46]. Уже згадуваний В. Чижевський давав такий опис: «Пор. Козак високого росту, кріпкої будови. Бльондин, носить вуса. Добрий вояк. Здібний організатор. Перебуває все при відділах»[47].

На посаді крайового провідника ОУН Я. Косарчин працював всього декілька місяців, оскільки загинув 13 грудня 1951 р. у с. Сваричів Рожнятівського району[48]. Туди привів його 7 грудня 1951 р. агент-внутрішник Роман Стельмах – «Іван Гаврилович». Відповідно, 13 грудня була проведена військово-чекістська операція, унаслідок якої загинули: крайовий провідник ОУН Карпатського краю Ярослав Косарчин – «Байрак», провідник Калуського окружного проводу ОУН Володимир Фрайт – «Жар», повстанці «Сокіл» і Василь Сандей – «Нестор», а також кущовий провідник Василь Гулятич – «Горбок» з охоронцем «Морозенком». У криївці з «Жаром» і «Байраком» серед інших підпільників також перебував сам агент «Іван Гаврилович», який пропустив умовлений із ним раніше ракетний сигнал і не вийшов до початку операції. Керівник спецоперації полковник Шевченко, довідавшись про це, віддав наказ солдатам припинити обстріл криївки. Пауза дала змогу агентові вискочити з криївки та залишитися живим[49].

Після ліквідації Степана Слободяна – «Єфрема» з керівних кадрів Карпатського крайового проводу ОУН залишалися референт СБ **Микола Твердохліб – «Грім»**, який у цей час паралельно очолював організаційну референтуру і був заступником провідника, і референт пропаганди М. Дяченко – «Гомін». Вони продовжували виконувати організаційну роботу. Така ситуація дала змогу чекістам робити припущення про те, що на початку 1951 р. член Проводу ОУН Петро Федун – «Север» призначив «Грома» тимчасовим виконуювачем обов'язків провідника[50].

Насправді ж після загибелі Ярослава Косарчина голова Проводу ОУН на українських землях Василь Кук – «Леміш» призначив у травні 1952 р. відповідальним за Карпатський і Львівський край **Василя Охримовича – «Грузина»**[51],

[45] Там само. Арк. 84–85.

[46] ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 73–74.

[47] Зізнання Демида (3.VIII.47, год. 21,50). *Архів ЦДВР* (у стадії опрацювання). Арк. 22.

[48] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 170; Т. 66. Арк. 213; Т. 77. Арк. 371–376; Когут М. Повстанська доля Байрака... С. 28–31.

[49] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 169–170, 431–432; Т. 66. Арк. 213; Т. 77. Арк. 371–376; Когут М. Повстанська доля Байрака... С. 28–31.

[50] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 8. Арк. 378; Т. 7. Арк. 248; Оп. 39 (1960). Спр. 9. Арк. 26.

[51] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 145; Ф. 5. Спр. 445. Т. 1. Арк. 136.

що дало підстави стверджувати, що він був крайовим провідником[52]. І лише після цього фактичним керівником Карпатського краю став «Грім».

Микола Твердохліб – «Грім» («Музика», «Північ») був останнім керівником підпілля ОУН Карпатського краю і одним з останніх провідників такого рівня взагалі. Репресивно-каральні органи довгий час полювали за «Громом», як наслідок, мали широку інформацію про місця його перебування. Зокрема, УМДБ Станиславівської області було відомо, що «Грім» і члени його охорони переховувалися в гірсько-лісистій місцевості в районі гори Сивуля, розташованій на стику тодішніх Солотвинського, Надвірнянського та Перегінського районів Станиславівської області і Рахівської округи Закарпатської області. Вони також припускали, що «Грім» міг з'являтися на території Надвірнянського та Перегінського районів, де мав старі зв'язки і коло симпатиків. Було відомо, що «Грім» переховувався разом зі своєю дружиною Ольгою Герасимович – «Ольгою».

Для розшуку і ліквідації М. Твердохліба була створена спеціальна оперативно-чекістська група у складі заступника начальника відділення 2-Н (відділ по боротьбі з націоналізмом) УМДБ капітана Дадаєва, заступника начальника Калуського РВ МДБ майора Коньякова, заступника начальника Солотвинського РВ МДБ старшого лейтенанта Торощина, оперуповноваженого відділу 2-Н УМДБ лейтенанта Порубая. Переважно оперативна група дислокувалася у Солотвинському районі Станиславівської області[53].

Досить детальний опис знищення «Грома» подано в документах репресивно-каральних органів. Так, 12 травня 1954 р. унаслідок проведених агентурно-оперативних дій у Надвірнянському районі був конспіративно захоплений керівник Надвірнянського надрайонного проводу ОУН Лука Гриніщак – «Довбуш», який після відповідної з ним роботи дав покази про місце переховування провідника Карпатського крайового проводу ОУН «Грома». Для реалізації цих даних була створена група з 5 оперативних працівників і 5 спеціальних агентів УКДБ, яка діяла відповідно до затвердженого плану. За участю «Довбуша» на світанку 17 травня 1954 р. у важкопрохідній місцевості на вершині гори Березовачка с. Зелена Надвірнянського району опергрупа знайшла криївку, де переховувався М. Твердохліб, його дружина О. Герасимович і А. Попович. Від 6:00 до 17:00 із «Громом» вели переговори про здачу, однак той пропозицію не прийняв і разом із дружиною застрелився. Із криївки вилучили автомат, 2 пістолети і набої до них, 3 гранати, радіоприймач, оунівські документи[54]. Після цього організоване підпілля перестало існувати.

Організаційний референт. Першим організаційним референтом Карпатського крайового проводу ОУН був **Гудзоватий Іван – «Дністровий» («Петрович»)**, в минулому – військовий (1942–1943) та організаційний (1944) референт

---

[52] Вєдєнєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. Київ: К.І.С., 2007. С. 384; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–[19]49. С. 110.

[53] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 7. Арк. 248–250.

[54] Там само. Т. 8. Арк. 376–377, 379; Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 10. Арк. 197; Оп. 28 (1960). Т. 23. Арк. 37–38; Зеленчук М. Смерть командира Миколи Твердохліба-Грома. *Альманах «Гомону України» на рік 1992. У 50-річчя повстання Української Повстанської Армії.* Торонто: «Гомін України», 1992. С. 69–70.

Станиславівського обласного проводу ОУН[55]. Про це відомо з протоколу допиту самого Івана Гудзоватого. Чекісти, отримавши інформацію від таємного співробітника про те, що в зеленому господарстві Станиславівського міськгосподарства працював бухгалтером під вигаданим прізвищем Івана Дмитровича Кравчука колишній підпільник Іван Гудзоватий, заарештували його. Він зізнався, що у крайовому проводі працював недовго, оскільки захворів на туберкульоз і від організаційної роботи відійшов, а потім взагалі легалізувався[56]. Після зимівлі, у березні 1945 р., «Дністровий» зустрічався з «Робертом», який повідомив йому про реорганізацію підпілля ОУН. Іван Гудзоватий розповів, що хворіє на запалення легень, тому від праці в підпіллі відійшов, хоча організаційний зв'язок із «Робертом» підтримував і надалі, виконуючи окремі доручення[57].

За твердженням «Дністрового», обов'язки організаційного референта крайового проводу перебрав Іван Лаврів – «Нечай»[58]. Підпільних документів, які би свідчили про таке призначення, немає. У протоколі допиту Службою безпеки ОУН Василь Стебляк – «Косар», відпоручник (представник) крайового проводу на Закарпатті в 1945–1946 р., на питання про організаційного референта сказав, що його не знає[59]. Враховуючи, що В. Стебляк був не тільки близьким родичем І. Лавріва, але його найближчим співробітником, а в протоколі називає всі його посади з періоду німецької окупації, то питання призначення «Нечая» на пост організаційного референта крайового проводу ОУН Карпатського краю варто вважати відкритим.

Суперечливим залишається питання призначення нового організаційного референта. Точно відомо, що 1945 р. цей пост займав колишній Дрогобицький окружний провідник **Зиновій Тершаковець – «Федір»**. Про це, зокрема, свідчив Василь Чижевський: «Майже весь склад Станиславівського обласного проводу ОУН перейшов у Карпатський крайовий провід ОУН. Із інших обласних проводів ОУН до складу останнього ввійшов тільки провідник Дрогобицького обласного проводу ОУН – "Федір" у якості заступника провідника Карпатського крайового проводу ОУН»[60]. Але точна дата переходу «Федора» на цю посаду невідома. Як засвідчує Євген Пришляк, що був призначений у вересні 1945 р. окружним референтом СБ Дрогобиччини, «Федір» на той час ще був окружним провідником[61]. На осінь 1945 р. Ірина Савицька-Козак – «Бистра» також називає «Федора» окружним провідником[62]. У некролозі З. Тершаковця, виданому Львівським краєм і ВО «Буг» у 1949 р., його перехід на посаду організаційного референта Карпатського крайового проводу вказаний кінецем 1945 р.[63].

---

[55] ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 120, 140, 161–162, 169–170.

[56] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 7. Арк. 215–216; Оп. 28 (1960). Т. 16. Арк. 247.

[57] Лесів С. Референт ОУН «Дністровий». URL: http://museum-bandera.if.ua/main.php?m0prm=6&showItem=13

[58] Там само.

[59] ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 123.

[60] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 2. Арк. 5.

[61] ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67417. Т. 1. Арк. 120; Т. 3. Арк. 204.

[62] Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин – «Лицар». Львів, 2003. С. 159.

[63] Мороз В. Повідомлення про смерть Зиновія Тершаковця. *Український визвольний рух*. 2005. Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у XX ст. С. 33; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 47. Арк. 83.

Документи МДБ Дрогобицької області датують перебування «Федора» на посаді окружного провідника часом до серпня 1945 р., коли його замінив «Нечай»[64]. В одному з документів щодо ліквідації І. Лавріва радянські органи зазначали, що провідником Дрогобицького окружного проводу ОУН він став восени 1945 р.[65], в іншому – у жовтні 1945 р.[66].

Натомість МДБ Станиславівської області фіксує перебування З. Тершаковця на посту провідника Дрогобиччини першою половиною 1945 р., після чого його переміщують на пост організаційного референта Карпатського краю[67]. На сьогодні очевидно, що призначення на пост відбулося не раніше травня і не пізніше грудня 1945 р. Як припускає Володимир Мороз, найімовірніше, це сталося у вересні–жовтні 1945 р.[68].

Працюючи організаційним референтом Крайового проводу ОУН, «Федір» у 1946 р. користувався цифровими псевдами «801», «811», «116»[69]. Цікавий опис зовнішності З. Тершаковця містять документи репресивно-каральних органів: «Середнього зросту, міцної статури, блондин, лице кругле, біле, губи повні, очі світлі, носить англійські вуса, лисий, голову стриже наголо, одягається переважно у цивільний костюм, а іноді носить форму військовослужбовця радянської армії. Особливі прикмети: на спині з правої сторони має великий наріст, який добре замітний через літній одяг»[70]. Під час слідства В. Чижевський описував Ф. Тершаковеця: «Низького росту, сутулий, лисий, біля 35 літ»[71].

На початку 1946 р. у Львівському краї ОУН виникла серйозна кадрова проблема, адже загинуло майже все керівництво. Тому з метою підсилити крайовий провід та виправити ситуацію З. Тершаковця у липні 1946 р. призначають провідником Львівського крайового проводу ОУН[72]. Зокрема, Роман Шухевич – «Чумак» у листі до провідника Карпатського крайового проводу ОУН Ярослава Мельника – «Роберта» писав про те, що забирає з його терену «Федора» і просить «Роберта» повідомити про це З. Тершаковця[73].

Новим організаційним референтом був призначений **Микола Твердохліб – «Грім»**[74], який перебував на цьому посту до призначення крайовим референтом СБ у червні 1949 р. Репресивно-каральні органи ще в листопаді 1949 р. писали про нього як про організаційного референта[75].

---

64 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 77. Арк. 131, 133.

65 ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 203. Арк. 205.

66 ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 60. Спр. 16. Арк. 2.

67 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 131, 133.

68 Мороз В. Зиновій Тершаковець – «Федір». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2011. С. 28.

69 ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 365; Ф. 65. С. 7443. Арк. 233.

70 ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 366.

71 Зізнання Демида (3.VIII.47, год. 21,50). Архів ЦДВР (у стадії опрацювання). Арк. 20.

72 Мороз В. Зиновій Тершаковець – «Федір». С. 26–27; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 47. Арк. 83.

73 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 3. Арк. 305.

74 ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 37, 80; Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 2. Арк. 22; Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 24, 270.

75 ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 43; Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 6. Арк. 214; Оп. 28 (1960). Т. 12. Арк. 76.

На червневій нараді 1949 р., яку проводив П. Федун – «Север», відбулися кадрові ротації, зумовлені втратами керівних кадрів (В. Лівий – «Йордан», В. Сидор – «Шелест»). Як наслідок, Миколу Твердохліба переводять на посаду референта СБ Карпатського крайового проводу ОУН, а на місце нового організаційного призначають колишнього провідника Станиславівського окружного проводу **Петра Федюшку – «Готура» («Брюса»)**[76]. Очевидно, що він не володів інформацією про перебування М. Твердохліба на цій посаді. Характеристику людських і професійних якостей «Брюса» в щоденнику наводить П. Федун – «Полтава»: «Добрий організатор, ідейний, чесний, моральний, любить працювати, солідний у виконанні обов'язків, терен знає дещо замало, в інших справах дуже тактовний, … не захоплює своєю присутністю людей до праці …»[77]. Проте нові обов'язки він виконував недовго, бо загинув 16 вересня 1949 р. на схилі гори Рипна Надвірнянського району Івано-Франківської області[78]. Ще детальнішій опис подав В. Чижевський: «Комар – Федюшка Петро. Окружний провідник Калуської округи. Походить з Войнилова. … Чоловік здібний і енергійний. Середнього росту, стрункий, брюнет. Жартівливий, товариський. Сталого місця перебування не має. Жонатий з Параскою Дурбак з Войнилова. Оповідав мені, що його жінка перебуває десь на селах, рівно ж в підпіллі. Рідня його з Войнилова вивезена»[79].

Останнім організаційним референтом у липні 1950 р. був призначений колишній провідник Коломийської і Буковинської округ **Василь Савчак – «Сталь»**[80]. На посаді В. Савчак перебував недовго, оскільки 20 жовтня 1950 р. біля с. Шешори Косівського району Івано-Франківської області загинув. У березні 1947 р. чекісти подавали такий опис В. Савчака: «Вище середнього зросту, міцної статури, шатен, лице повне, видовжене, очі карі, ніс довгий, тонкий, волосся зачісує назад, ноги трохи криві, має поранення правої руки»[81]. Дещо повніший опис зовнішності дав один заарештований підпільник: «Вище середнього зросту, повний, лице кругле, смугле, бороду бриє, брюнет, волосся зачісує наверх, очі чорні, зубі білі рівні, вставлених зубів не має, під час німецької окупації був поранений в лікоть правої руки, дія якої зараз обмежена. З правої сторони підбородку має родимий шрам. Одітий в німецький мундир, штани кольору хаки, чорну каракулеву кубанку і хромові чоботи, часом одіває шкіряну куртку коричневого кольору. Озброєний автоматом ППС з двома ріжками і пістолетом іноземної марки чотирнадцятизарядний з прицільною планкою. "Сталь" всесторонньо і політично розвинутий, дуже енергійний і діловий, у вирішенні питань націоналістичної діяльності підпілля ОУН принциповий і рішучий, великий конспіратор і досвідчений підпільник. Серед членів підпілля користується великим авторитетом, які його бояться і водночас поважають. За характером дуже строгий. "Сталь" являє собою повністю сформовану особистість з націоналістич-

[76] ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 42–43.
[77] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 398. Т. 13. Арк. 152–152 зв.
[78] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 7. Т. 2. Арк. 147–148.
[79] Зізнання Демида (3.VIII.47, год. 21,50). *Архів ЦДВР* (у стадії опрацювання). Арк. 20.
[80] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 47. Арк. 344; Спр. 398. Т. 13. Арк. 150 зв.; Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 7. Арк. 250; Ф. 5. Спр. 67443. Т. 2. Арк. 182.
[81] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 377.

ним поглядом. Добре знає історію України, а також історію народів СРСР та інших європейських держав, яку трактує із націоналістичної точки зору, багато читав націоналістичної літератури. Крім творів українського націоналістичного видання читав і твори радянських письменників, яким дає оцінку також з точки зору націоналіста. Знайомий з творами Леніна "Що робити?", "Крок вперед, два кроки назад" та інші, читав біографію Леніна і Сталіна, раніше вивчав "Капітал" Маркса. Під час зимівлі в цьому році детально вивчав "Короткий курс ВКП(б)" і Конституцію СРСР, по змісту яких ми багато дискутували. В доказах і судженнях "Сталь" володіє хорошою логікою, критичний у своїх поглядах на факти»[82]. Доповнюють характеристику «Сталя» свідчення В. Чижевського: «Енергійний, добрий провідник. Високого росту, чорний»[83].

Референт пропаганди. Достовірно сказати про першого референта пропаганди Карпатського краю неможливо, оскільки не відома точна дата створення осередку пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН. Якщо виходити з дати (13 грудня 1944 р.) призначення М. Твердохліба військовим референтом, тоді першим референтом треба вважати Миколу Никифорчина – «Дубенка»[84], який очолював обласний осередок пропаганди до 20 березня 1945 р., коли передав обов'язки керівника пропагандистської ділянки праці **Володимирові Тодорюку – «Турові»**[85].

Проте більш імовірно, що реорганізація обласного осередку пропаганди у крайовий дещо затягнулася і завершилася тільки в березні 1945 р. Про це свідчив Ярослав Богдан: «При зустрічі з "Робертом" я дізнався, що на базі Станиславівського обласного проводу ОУН організований Крайовий провід ОУН, умовно названий Карпатський край. Крайовий провід був організований в такому складі: провідник "Роберт" і з ним його жінка – "Таня", референт СБ Володимир Лівий-"Митар" і його боївка, референт пропаганди Володимир Тодорюк-"Тур" і разом з ним "Дубенко", я – "Всеволод", "Гомін", "Віра" і "Марта", і політвиховник УПА "Єфрем", який входив також у склад референтури пропаганди, господарчий референтури "Микола", письменник "Руслан" і до десяти бійців. … Я хочу доповнити, що до складу референтури пропаганди крайового проводу ОУН входив "Директор", він же "Карась"»[86].

Володимир Тодорюк на посаді референта пропаганди довго не перебував, оскільки у травні 1945 р. його через моральний розклад і необґрунтовані розстріли стрільців УПА неправомірно (без проведення організаційного суду) розстріляв крайовий референт СБ Володимир Лівий – «Митар». Організаційний референт Проводу ОУН Роман Кравчук – «Максим» у листі (літо 1945 р.) до Я. Мельника

[82] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 58 (1953). Спр. 1. Т. 1. Арк. 95; Оп. 60 (1953). Спр. 14. Арк. 108.

[83] Зізнання Демида (3.VIII.47, год. 21,50). *Архів ЦДВР* (у стадії опрацювання). Арк. 24.

[84] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 164; Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 39.

[85] Чорний Ліс: видання команди Станиславівського тактичного відтинка УПА (Чорний ліс), 1947–1950. Передрук підпільного журналу. Кн. 2: 1948–1950 / відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. 2-ге випр. вид. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1989. С. 93–94. (Літопис Української повстанської армії; т. 4); ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 72362фп. Арк. 29; Ф. 13. Спр. 372. Т. 1. Арк. 327.

[86] Іщук О., Ніколаєва Н. Ярослав Богдан – «Всеволод Рамзенко». С. 18; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 36–37; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 123.

висловлював обурення і наголошував на тому, що «Митар» повинен понести відповідальність перед організаційним судом за такі дії[87]. Референтом пропаганди у травні 1945 р. призначили **Петра Федуна** – **«Севера»** (**«Полтаву»**)[88]. Перебування його на посаді підтверджує підпис «Север» на листі референта пропаганди крайового проводу ОУН Карпатського краю, датованому 9 червня 1945 р., та низка інших документів[89]. На цій посаді він перебував до середини липня 1945 р. Причиною відкликання П. Федуна до референтури пропаганди Проводу ОУН було те, що у червні 1945 р. заарештували референта пропаганди Проводу ОУН Петра Дужого з групою співробітників, що дуже послабило цю структуру. Відтоді П. Федун перейшов працювати у склад референтури пропаганди Проводу ОУН[90]. Зокрема, у листі Романа Кравчука – «Максима» до Я. Мельника йшлося про те, що П. Федун – «Волянський» повинен терміново відійти до політичного референта Проводу ОУН Дмитра Маївського – «Зруба». Причому наголошував на важливості та відповідальності цієї справи[91].

Наступником «Севера» в липні 1945 р. був призначений **Омелян Кочій** – **«Черлян»** (**«Левко»**)[92]. Можна встановити навіть день його вступу на посаду, оскільки збереглася записка до референта пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН Олександра Андрусейка – «Аркадія» за підписом «Черлян» від 25 липня 1945 р.: «З доручення провідника Роберта я почав виконувати обов'язки, які досі сповняв д. Север»[93]. Цікаві відомості про «Левка», «Черляна» подав заарештований Степан Костирко, який зазначав, що той переховувався біля с. Ясень Рожнятівського району, і давав йому таку характеристику: «… уродженець з Коломийщини, років 29–30, середнього зросту, худорлявий, лице видовжене, шатен, ходить у військовій формі, на озброєнні має автомат "ППС" і пістолет "ТТ", а також носить із собою фотоапарат невеликого розміру. Має дружину і дитину, які проживають легально в м. Станіслав. "Черлян" по натурі веселий, любить співати пісні, в організації перебуває з 1932 року, нічим себе не скомпрометував»[94]. У зізнаннях В. Чижевський говорив: «Левко – Кочій Омельян. Родом з Городенщини. Шеф пропаганди Карпатського Краю. До весни 1945 р. був господарчим референтом Станиславівської области. Весною 1945 р. обняв пропаганду Карпатського Краю. Чоловік досить здібний. … Левко літ біля 35, низького росту, худий шатен. Часом носить бороду. Жонатий. Хто його жінка, не знаю»[95]. На цій посаді О. Кочій пропрацював до липня 1946 р. і був переведений на посаду заступника референта пропаганди крайового проводу[96].

[87] ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9079. Т. 52. Арк. 218–219.

[88] Кук В. Постій Проводу ОУН у селі Бишках (1943–1945 рр.). *Воля і батьківщина*. 1998. Ч. 4 (13/29). С. 40; Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич: Головний Командир Української Повстанської Армії. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. С. 88.

[89] ЦДАВО України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 58, 68, 184–184 зв.

[90] Романюк М. Петро Федун – «Полтава» – провідний ідеолог ОУН та УПА. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2009. С. 11. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 6).

[91] ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9079. Т. 52. Арк. 217.

[92] ЦДАВО України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 189, 196, 259; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 37.

[93] ЦДАВО України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 129.

[94] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 37, 169, 220–221.

[95] Зізнання Демида (3.VIII.47, год. 21,50). *Архів ЦДВР* (у стадії опрацювання). Арк. 20.

[96] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 37; Спр. 2. Арк. 36; Оп. 28 (1960). Т. 6. Арк. 252; Ф. 5. Спр. 67448. Т. 2. Арк. 127.

Після «Черляна» керівником референтури пропаганди у липні 1946 р. Ярослав Мельник – «Роберт» призначив **Степана Слободяна** – **«Єфрема»** (**«Клима»**)[97], який до цього працював заступником керівника крайового осередку пропаганди і політвиховником ВО-4 «Говерля». Збереглася, хоча і досить скупа, характеристика «Єфрема», яку давали підпільники: «25–27 років, уродженець Тернопільської області, брюнет, високого зросту, міцної статури»[98]. Чекісти давали більш детальну характеристику: «23–25 років, вище середнього зросту, міцної статури, брюнет (за іншими даними блондин), худорлявий, ніс прямий, довгий, носить маленькі вуса, волосся коротке, зачісує направо»[99].

Приблизно до листопада 1945 р. «Єфрем» переховувався на території Болехівського району Станиславівської області в районі сіл Лужки і Липа Долинського району. Зиму 1945 р. і 1946 р. «Єфрем» перебував у криївках, підготованих провідником Калуського надрайонного проводу ОУН «Вівчарем»[100]. Відтак – у лісистій місцевості в районі сіл Ясень, Гриньків і Осмолода Рожнятівського району, пізніше – тодішніх Перегінському, Рожнятівському районах Станиславівської області.

Степан Слободян виконував обов'язки референта пропаганди до червня 1949 р., коли його призначили крайовим провідником[101]. Ще деякий час він продовжував виконувати функції референта пропаганди, доки цю посаду не обійняв керівник друкованих видань крайового проводу **Михайло Дяченко** – **«Гомін»** (**«Марко Боєслав»**, **«Славобора»**)[102]. На жаль, не вдалося віднайти підпільні документи, які б чітко засвідчили час вступу на посаду «Гомона». Збереглися його особисті щоденники, в яких він розповідає про свою діяльність референта пропаганди. Щоденник розпочинається 1950 р., отже, на посаду він міг вступити наприкінці 1949 р. або на початку 1950 р.

У записах П. Федун – «Полтава» зазначав: «Гомін зимою передав обов'язки Дунаєві... Від весни 47 до весни 49 як делегат КОП очолював пропаганду в 22 [Станиславівська округа – *В. І.*]»[103]. Характеризуючи М. Дяченка, він у листі до р. Кравчука – «Петра» писав про слабкість і неповну відповідність посаді референта пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН[104]. Основними місцями переховування Михайла Дяченка була територія тодішніх Галицького і Станиславівського районів Станиславівської області[105].

На посаді крайового референта пропаганди Михайло Дяченко – «Гомін» працював аж до загибелі 22 лютого 1952 р. в урочищі Хубена біля с. Дзвиняч

[97] ЦДАВО України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 69; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 39; Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 38; Спр. 67448. Т. 1. Арк. 37, 91–92; Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 164; Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 352, 384–385; Спр. 2. Арк. 36; Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 25, 131; Ф. 6. Спр. 75196фп. Арк. 38–39; Ф. 65. С. 7443. Арк. 233.

[98] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 39; Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 164.

[99] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 40, 83, 371.

[100] Там само.

[101] ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 43; Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 269.

[102] Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–[19]49. С. 82–83; Когут М. Герої не вмирають… Калуш: «Артекс», 2002. Кн. 2. С. 22; Когут М. Герої не вмирають… Нарис, спогади. Калуш: «Артекс», 2003. Кн. 4. С. 42–44.

[103] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 398. Т. 13. Арк. 152–152 зв.

[104] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 87. Арк. 146–161.

[105] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 36, 40; Спр. 2. Арк. 36.

Богородчанського району Івано-Франківської області[106]. Він був одним з останніх керівників такого рангу, і після його смерті нового керівника референтури пропаганди вже не призначали.

Референт СБ. Першим референтом СБ Карпатського краю став **Володимир Лівий – «Йордан»**[107]. Документи репресивно-каральних органів дають такий його опис: «Середнього зросту, блондин, волосся зачісує наверх, круглолиций, нормальної статури, здається носить золоту коронку на передньому зубі»[108]. Уже згадуваний С. Костирко доповнював опис зовнішності В. Лівого: «… носить гімнастерку військового зразка і пілотку, озброєний автоматом "ППС" і пістолетом "Вальтер". Має дружину і дитину, які спочатку перебували з ним, а потім стали легально проживати десь на Коломийщині чи Буковині. … "Йордан" спокійного характеру, в організації себе нічим не скомпрометував, велику частину часу переховується в Коломийщині на Станиславщині чи в Буковині»[109]. У зізнаннях В. Чижевський свідчив: «Митар – Лівий Роман, шеф СБ Карпатського Краю. Походить десь з Дрогобиччини. Пізнав я його десь 1941 р. Тоді він пішов був в одній бойовій групі до Краю перед самим початком війни. Пізніше перебував на Коломийщині. З 1942 р. – шеф СБ Станиславівської області. 1945 р. став шефом СБ Карпатського Краю. У своїй роботі безоглядний, навіть мстивий. … Митар – блондин, середнього зросту, стрункий. Жонатий з Цимбалістою Дарією з Войнилова»[110].

Репресивно-каральні органи писали, що «Митар» упродовж 1945–1948 рр. переховувався в лісових масивах, які прилягали до гори Цапуль на стику тодішніх Яблонівського і Яремчанського районів Івано-Франківської області, і Ключівському лісовому масиві, який розміщувався між селами Слобода Рунгури, Ключів Коломийського району і Нижній Березів Косівського району, а пізніше, у березні 1947 р., переховувався у криївках тодішніх Жаб'ївського, Яремчанського і Яблонівського районів Станиславівської області[111].

На цій посаді В. Лівий працював аж до загибелі 5 грудня 1948 р. у с. Топільське Рожнятівського району. Разом із ним загинула також дружина Дарія Цимбаліста – «Оля», яка працювала машиністкою референтури СБ крайового проводу. Підпільники писали, що операція по розшуку «Йордана» тривала з 3 по 10 грудня, у ній брало участь прилизно 1 000–1 200 бійців, керував облавою високопоставлений працівник обласного чи республіканського УМДБ[112].

---

[106] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 8. Арк. 108; Оп. 39 (1960). Спр. 9. Арк. 26; Оп. 28 (1960). Т. 20. Арк. 95–96, 98–99.

[107] ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 37; Ф. 6. Спр. 72362фп. Арк. 29; Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 39; Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 164; Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 80, 114–115; Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 131; Оп. 56 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 90; Ф. 65. С. 7443. Арк. 232; Ф. 13. Спр. 372. Т. 1. Арк. 327; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 123; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–[19]49... С. 96–98.

[108] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 115.

[109] Там само. Арк. 220.

[110] Зізнання Демида (3.VIII.47, год. 21,50). *Архів ЦДВР* (у стадії опрацювання). Арк. 20.

[111] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 35, 400.

[112] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 2. Арк. 36; Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 131, 269–270; Ф. 13. Спр. 376. Т. 47. Арк. 85–86.

Після смерті Володимира Лівого функції перебрав за посадою його заступник Богдан Яцків – «Денис», «Софрон»[113]. Він загинув 6 березня 1949 р. у с. Сваричів Рожнятівського району. У господарських будівлях місцевих мешканців Рибчак і Сагайдак були знайдені криївки, у яких перебували підпільники. Унаслідок бою загинув заступник референта СБ Карпатського крайового проводу ОУН Богдан Яцків – «Сафрон» та ще 6 підпільників[114].

Новим референтом СБ у червні 1949 р. став **Микола Твердохліб** – **«Грім»** (**«Музика»**, **«311»**, **«401»**)[115]. У 1948 р. – на початку 1950 р. він зі своєю охороною базувався у с. Боднарів Калуського району, Майдан Тисменицького району, Гута Богородчанського району і прилеглих лісових масивах[116]. Узимку 1950–1951 рр. «Грім» переховувався в потоці Прилуки біля хутора Зелениця Надвірнянського району у криївці референта СБ Надвірнянського надрайонного проводу ОУН Луки Гринішака – «Довбуша»[117]. Посаду референта СБ Микола Твердохліб обіймав аж до загибелі у травні 1954 р.

Окремо потрібно зупинитися на інформації про працівників референтури СБ, які діяли в її складі впродовж 1945–1954 рр. Після структурної реорганізації у травні 1945 р. референт СБ Карпатського крайового проводу ОУН В. Лівий – «Йордан» взяв заступником Григорія Чабана – «Тирсу», колишнього референта СБ Станиславівського окружного проводу ОУН, який після цього змінив псевдо на «Спартак»[118]. Другим заступником «Йордана» призначили Василя Шеванюка – «Залізного», «Сатурна». Опис його зовнішності зберігся в радянських документах: «28–29 років, високого зросту, середньої статури, волосся і очі чорні, лице із веснянками, одітий у військову англійську форму, на озброєнні має німецький автомат, пістолет “ТТ” і ще один пістолет невеликого калібру. До війни працював у НКВС у східних областях України, сам східняк, під час війни служив у німецькій фелькомендатурі, разом з якою евакуювався на захід. “Залізний” дуже задумливий, неговіркий, курить, в організації нічим себе не скомпрометував, спочатку йому не довіряли як колишньому працівнику НКВС, але потім переконалися в його вірності»[119]. Тоді технічним референтом СБ цього ж проводу у травні 1945 р. призначили Степана Костирка – «Грома» («Артема»), який пропрацював на цій посаді до арешту в червні 1947 р.[120]. Другим слідчим референтури СБ став Ребрик Дмитро – «Лиман» (колишній слідчий Станиславівського надрайонного проводу ОУН), який займав посаду аж до арешту у с. Нижній Вербіж Коломийського району 20 жовтня 1946 р.[121].

---

[113] Марчук І. Ліквідація радянськими карально-репресивними органами Карпатського крайового проводу ОУН (1945–1954). *Український націоналізм: історія та ідеї.* Науковий збірник. Дрогобич: Посвіт, 2009. Вип. 1 / ред. О. Баган. С. 54, 60.

[114] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 272.

[115] Там само. Т. 7. Арк. 8; Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 42–43.

[116] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 7. Арк. 221–225.

[117] Там само. Т. 8. Арк. 243–244.

[118] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 74, 170, 186, 193.

[119] Там само. Арк. 170, 221.

[120] Там само. Арк. 169, 183, 187, 189, 193.

[121] Там само. Арк. 111.

Референтура СБ мала також охоронні боївки. Першим відомим комендантом охоронної боївки Карпатського крайового проводу ОУН був «Левко»[122], наступним – Дмитро Мельник – «Тарас»[123].

Господарчий референт. Першим і єдиним господарчим референтом у новоствореному крайовому проводі ОУН Карпатського краю був **Омельян Кочій** – **«Левко»**[124]. До цього він працював фінансовим референтом Станиславівського обласного проводу ОУН, а після реорганізації очолив господарчу референтуру крайового проводу. На цій посаді О. Кочій пропрацював до липня 1945 р. Саме в цей час керівника референтури пропаганди крайового проводу «Севера» переводять на відповідну посаду у Провід ОУН, а О. Кочія призначають замість нього[125].

У подальшому на рівні крайового проводу господарчих референтів не було. В окружних і надрайонних проводах господарчі референти діяли до 1947 р. Така ситуація була зумовлена тим, що у зв'язку з розформуванням великих відділів УПА відпала потреба в значному фінансово-господарському забезпеченні. Зважаючи на брак кваліфікованих кадрів, працівників господарчих референтур перевели на інші ділянки.

Військовий референт. Пост військового референта займав від часу створення Карпатського краю 13 грудня 1944 р. командир воєнної округи УПА 4 «Говерля» **Микола Твердохліб** – **«Грім»**, який на цій посаді діяв ще з травня того ж року[126]. Ці обов'язки він виконував аж до смерті. До речі, певний час чекісти помилково вважали, що вбили його 18 лютого 1947 р.[127]. Опис зовнішності «Грома» дав Степан Костирко: «35–36 років, середнього зросту, повний, голову бриє, одітий в угорську військову форму, озброєний автоматом ППС і пістолетом іноземного виробництва. Переховується десь на Коломийщині»[128]. У зізнаннях В. Чижевський давав таку характеристику: «Командир Грім середнього росту, ясний блондин. Добре збудований. Широке лице. Жонатий, але жінки його не знаю. Командир добрий, діловий. В приватному житті товариський. Перебуває часто при відділах»[129].

Необхідно також сказати, що М. Твердохліб паралельно з обов'язками військового референта поєднував посади або виконував обов'язки провідника (весна–літо 1947 р.; 1953–1954), організаційного (1947–1949) та референта СБ (1949–1954).

Внутрішньо-організаційні трансформації кадрового складу впродовж 1945–1952 рр. відбувалися і в окружних проводах. Так, у **Буковинському ок-**

---

122 Там само. Арк. 74.

123 Там само. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 7. Арк. 274.

124 ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 39; Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 35; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 123.

125 ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 36556. Арк. 37.

126 ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 2. Арк. 36; Оп. 56 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 90; Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 164; Оп. 98 (1954). Спр. 13. Т. 1. Арк. 37; Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 39; Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 124; Ф. 65. С. 7443. Арк. 233; «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / упоряд. Р. Грицьків. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2008. 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 5).

127 ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 35, 47.

128 Там само. Арк. 245–246.

129 Зізнання Демида (3.VIII.47, год. 21,50). *Архів ЦДВР* (у стадії опрацювання). Арк. 20.

ружному проводі ОУН (1945–1952) керівні посади обіймали – ***провідники***: Артемізія Галицька – «Мотря» (03–12.1944), Володимир Тодорюк – «Тур» (01–02.1945), Василь Савчак – «Сталь» (не пізніше 03.1945–06.1950), Юліан Матвіїв – «Недобитий» (07.1950–05.1952); ***організаційні референти***: Володимир Тодорюк – «Тур» (01–02.1945), Олексій Домчук – «Петренко» (03–11.1945), в.о. Дмитро Кузьменко – «Мартин» (1946–1947), Юліан Матвіїв – «Недобитий» (05.1948–07.1950); ***референти пропаганди***: Іван Лесів – «Олег» (11.1944–08.1945), Іван Мензак – «Бакун» (11.1945–10.1946; осінь 1947–05.1949), Василь Духович – «Сувенір» (11.1946–06.1947), Юліан Матвіїв – «Недобитий» (весна–осінь 1949), «Кошовий» (осінь 1949–05.1950); ***референти СБ***: Іван Северин – «Скригун» (10.1944–поч.1945), Мирослав Сулятицький – «Петро» (09.1945–01.1948), Юліан Матвіїв – «Недобитий» (05–осінь 1948), Василь Паращук – «Макар» (02–05.1948; осінь 1948–12.1949), Іван Яценко – «Юнак» (01–06.1950); ***господарчі референти***: Михайло Тодорюк – «Весна» (?–04.1945); ***референти УЧХ***: Данилюк-Карличук Луція – «Люся» (11.1944–03.1945).

У **Дрогобицькому окружному проводі ОУН (1945–1952)** працювали такі ***провідники***: Зиновій Тершаковець – «Федір» («Чагрів») (12.1944–09–10.1945), Іван Лаврів – «Нечай» («Мирон», «Богун») (09–10.1945–05.1949), Володимир Фрайт – «Жар» («Владан») (05.1949–08.1950), Ярослав Косарчин – «Байрак» («Вівчар», «Козак») (08.1950–літо 1951), в.о. Василь Цап'як – «Потап» (осінь 1951–04.1952); ***організаційні референти***: Олександр Андрусейко – «Аркадій» («Коваль») (01–літо 1946), Адам Куровицький – «Сірий» (літо 1946–не пізніше 07.1947), Володимир Фрайт – «Жар» («Карб», «Владан») (09.1947–1949), Василь Цап'як – «Потап» (не пізніше 1950–04.1952); ***референти пропаганди:*** Олександр Андрусейко – «Аркадій» («Коваль») (весна 1945–01.1946), Володимир Фрайт – «Жар» («Карб», «Владан») (01.1946–08.1950), Ярослав Богдан – «Рамзенко» («Всеволод») (08.1950–10.1951); ***референти СБ***: Мирослав Вовк – «Корнило» (06.1944–07.1945), «Шишка» («Гірний») (07.1945), Микола Петерко – «Мостовий» (08–09.1945), Євген Пришляк – «Чорнота» («Ярема») (09.1945–08.1947), Зиновій Ліщинський – «Сайгор» («Стальний») (09.1947–02.1948), Шеванюк Василь – «Залізний» (весна 1948–осінь 1949), Цап'як Василь – «Потап» (осінь1949–04.1952); ***господарчі референти***: Данилків Микола – «Шинкар», «Чабан» (весна 1945–04.1949), Володимир Фрайт – «Жар» («Карб», «Владан») (1949); ***військові референти***: Адам Куровицький – «Сірий» (02–05.1945), Ярослав Вітовський – «Андрієнко» («Зміюка») (1.06.1945–03.1946), «Богдан» («Щит») (04.1946–10.1946), в.о. «Ромко» (кін. 1946–літо 1947), Степан Стебельський – «Хрін» (08.1947–09.1949); ***референти УЧХ***: Юлія Ганущак – «Галичанка» (весна 1945–06.1946), Олег Король – «Бурунда» (1946–1948), Дмитро Білинський – «Мнецо» («Бак») (?–07.1948).

У **Калуському окружному проводі ОУН (1945–1952)** працювали ***провідники***: Іван Лаврів – «Нечай» (07.1944–09.1945), Петро Федюшка – «Комар», («Брюс») (09.1945–06.1947), Ярослав Косарчин – «Байрак» «Козак» (07.1947–літо 1950), Володимир Фрайт – «Жар» («Владан») (08.1950–12.1951); ***організаційні***

референти: Василь Духович – «Степан» (01–04.1945), Микола Галів – «Нечай» (зг. весна 1945), Іван Рудий – «Орлич» (?–12.1945), «Ярко» (зг. 04.1948), Григорій Вацеба – «Варнак» (07.1950–06.1951); ***референти пропаганди:*** Омелян Воронка – «Дорошенко» (1944–03.1945), Юрій Маланин – «Обух» (весна 1945–04.1947), Володимир Кузь – «Руслан» (?–08.1948), Богдан Боцян – «Берест» (05.1949–11.1951); ***референти СБ:*** Василь Купчак – «Бурлака» (?–03.1945), Богдан Мазуркевич – «Улас» (03–04.1945), Богдан Яцків – «Софрон» (весна 1945–літо 1948), Прокіп Духович – «Дар» («Петро») (не пізніше 08.1948–11.1950), Кобилинець – «Сторож» («Сокіл») (1951–01.1952); ***господарчі референти:*** Петро Федюшка – «Комар» («Брюс») (1944–05.1945), Іван Мельник – «Ігор» (?–09.1945), «Чорний» (?–01.1946), «Ярич» (?–08.1946), «Байда» (?–?), «Мороз» (?–08.1949); ***військові референти:*** Ярослав Косарчин – «Байрак» («Козак») (05.1945–1947); ***референти УЧХ:*** Ніна Посадська – «Ульяна» (1944–1945), в.о. Галина Морока (Марока) – «Степова» (04–05.1945), Іван Чорнодола – «Ліснeнко» (1945–1946).

До **Коломийського окружного проводу ОУН (1945–1952)** належали ***провідник:*** Василь Савчак – «Сталь» (весна 1944–03.1945), Григорій Легкий – «Борис» (03.1945–10.1950), Іван Кулик – «Сірий» (06–11.1951); ***організаційний референт***: Григорій Легкий – «Борис» (1944–03.1945), Роман Качорівський – «Рибак» (1945–09.1947), Роман Тучак – «Клим» («Кіров») (09.1947–05.1948), Іван Кулик – «Сірий» (1949–осінь 1950); ***референт пропаганди:*** Роман Василик – «Грім» (03.1945?–08.1946), Олександр Андрусейко – «Аркадій» («Доброгор») (09.1946–01.1947), Роман Качорівський – «Рибак» (09.1947–05.1948), Назарій Данилюк – «Перебийніс» (1949–10.1951); ***референт СБ***: Роман Тучак – «Клим» («Кіров») (1944–09.1947; 06.1948–09.1951), Юліан Матвіїв – «Недобитий» (09.1947–05.1948), Микола Ільницький – «Кузнець» (осінь 1951–весна 1952); ***господарчий референт:*** Теодор Книжицький – «Сомко» («Сьомко») (?–02.1945); ***військовий референт:*** Микола Яворський – «Козак» (1945–01.1946), Петро Мельник – «Хмара» (01.1946–09.1949); ***референт УЧХ:*** Дарія Миленька – «Ірина» (1945–07.1946).

До **Станиславівського окружного проводу ОУН (1945–1952)** належали ***провідник:*** Михайло Хмель – «Всеволод» (11.1944–06.1947), в.о. Володимир Кузь – «Руслан» (літо 1947), Петро Федюшка – «Комар» («Брюс») (06.1947–06.1949), Михайло Микитюк – «Борзенко» («Максим») (06–09.1949), Богдан Драч – «Дунай» («Юра») (осінь 1949–11.1950), Петро Іванишин – «Баша» («Курява») (06–08.1951), Костянтин Петер – «Гонта» («Сокіл») (1952–04.1953); ***організаційний референт:*** Василь Духович – «Сениця» («Степан») (01.1945–09.1946), Богдан Драч – «Дунай» («Юра») (осінь 1947–осінь 1949), Петро Іванишин – «Баша» («Курява») (06.1950–06.1951), Петро Мельник – «Хмара» (07–08.1951); ***референт пропаганди:*** Дмитро Федик – «Чорногора» («Стрибог») (1945–07.1946), Володимир Кузь – «Руслан» (осінь 1946–осінь 1947), Михайло Дяченко – «Гомін» («Боєслав») (07.1948–весна 1950), Михайло Козакевич – «Зелений» («Байденко») (09.1950–02.1951), Констянтин Петер – «Ґонта» («Сокіл») (1951); ***референт СБ:*** Григорій Чабан – «Тирса» («Спартак») (03–05.1945), Іван

Синенко – «Яр» («Ох») (05.1945–04.1947), Юрій Янишин – «Шах» («Ромб») (05.1947–09.1949), Степан Гаврилюк – «Жар» (1950–08.1951); ***господарчий референт***: «Знайда» («Роса», «Рос») (?–03.1946); ***військовий референт:*** Василь Андрусяк – «Грегіт», «Різун» (1945–02.1946), Богдан Драч – «Дунай» («Юра») (весна 1946–осінь 1949); ***референт УЧХ:*** Марія Скрентович – «Звенислава» (1944–04.1945), Амалія Регей – «Сойка» (1945–04.1946).

Закарпатський окружний провід ОУН (1945–1952) формували ***провідник***: Дмитро Бандусяк – «Лопата» (1945), Семен Кульчицький-Гут – «Тиміш» (06.1946–05.1947), Безкоровайний Олексій – «Болівар» («Булевар», «Войнар», «Маркіян») (літо–10.1947); ***організаційний референт:*** Андрій Цуга – «Косар» (зг. 07.1945); ***референт пропаганди***: Михайло Орос – «Данило» («Ясень») (не пізніше 07–10.1945), «Говерля» (зг. 07.1945), «Кумпанович» («Богдан») (?–10.1947); ***референт СБ:*** Юрій Бандусяк – «Лис» (1945), «Вірмен» («Демон») (07.1946), Антон Літусь – «Летун» (літо–12.1946); ***господарчий референт:*** Іван Неміш (Немеш) – «Береза» (?–03.1945), Юрій Бандусяк – «Лис» (1945); ***військовий референт:*** Андрій Цуга – «Косар» (зг. 07.1945); ***референт УЧХ:*** Василь Палько – «Липа» (літо 1946–02.1947).

Соціальний портрет

Аналізувати соціальні особливості повстанців складно через незначну кількість наявних джерел. Дотичні документи, насамперед персональні реєстри, збереглися частково, адже в разі загрози потрапляння до рук ворога їх знищували насамперед. Із цієї причини їх кодували, щоб не піддавати небезпеці родини повстанців, щоб і радянські органи безпеки не могли з'ясувати особу повстанців (чи виявити способи їхнього знищення). Конспірація не дає змоги відтворити соціальні характеристики повстанців і шляхом дослідження інших джерел, бо навіть справжні імена багатьох із них залишаються досі не встановленими.

Більше інформації відомо про осіб, які в підпіллі займали керівні посади, що дає можливість створити їхній соціальний портрет. Загалом, на посадах провідників і референтів крайового й окружних проводів упродовж весни 1945 р. – травня 1954 р. працювало 104 підпільники, з них відомі (більшою чи меншою мірою) біографічні дані 94 осіб.

Вікова структура керівного складу підпілля Карпатського краю була такою: зі 104 осіб до 1900 р. народився тільки 1, у 1901–1905 рр. – теж один, у 1906–1910 рр. – 9, у 1911–1915 рр. – 19, у 1916–1920 рр. – 33, у 1921–1925 рр. – 27, після 1925 р. – 2; не встановлено рік народження 12 осіб. Абсолютну більшість, понад 80 %, становили народжені в 1910–1923 рр. Із врахуванням плинності кадрів видно, що впродовж 1945–1954 рр. підпіллям Карпатського краю керували люди віком 25–35 років – молоді, але з життєвим досвідом.

Три чверті представників керівного складу були місцевими – народилися в населених пунктах, які постійно або деякий час входили до Карпатського краю. Ще 10 % походили з інших регіонів Галичини. Четверо керівників були східняками (Костянтин Петер – «Сокіл» і Василь Шеванюк – «Залізний» – із Вінниччини, Іван Яценко – «Юнак» – з Полтавщини, Іван Кулик – «Сірий» – із Донбасу), а один – Мирослав Вовк – «Корнило» – народився у Босковицях

в Чехії (щоправда, змалку мешкав на Тернопільщині). Не встановлено місце народження 12 провідних підпільників. Охоплення по областях виглядало так: Станиславівська – 48, Дрогобицька – 16, Чернівецька – 7, Тернопільська – 7 (8), Закарпатська – 5, Львівська – 4, Вінницька – 2, Полтавська – 1, Сталінська (Донецька) – 1.

Щодо освітнього рівня провідників і референтів крайового й окружних проводів, то вищу освіту здобуло 10 осіб, незакінчену вищу – 14, середню – 46, неповну середню – 3, початкову (народну) – 6. Освітній рівень ще 25 провідних підпільників з'ясувати не вдалося. Як бачимо, не мало закінченої середньої освіти менше 10 % осіб. Зрозуміло, що на нижчих щаблях освітній рівень був слабшим.

Але потрібно враховувати, що багато членів ОУН і під час легального життя, і в підпіллі активно займалися самоосвітою, тому їхні фактичні знання перевищували формальний освітній рівень.

Майбутні провідники підпілля здобували освіту в навчальних закладах Бельгії, Болехова, Бродів, Бучача, Бухареста, Берліна, Вільнюса, Городенки, Дрогобича, Кракова, Коломиї, Львова, Любліна, Мукачевого, Надвірної, Перемишля, Подебрада (Чехословаччина), Праги, Рогатина, Розвадова, Самбора, Снятина, Сталіно (Донецьк), Станіслава, Стрия, Ужгорода, Чернівців. За фахом були агрономами, архітекторами, вчителями, географами, економістами, ветеринарами, інженерами, медиками, священниками, юристами.

Крайовий провідник В. Сидор, характеризуючи кадри Карпатського краю ОУН, зазначав, що на низових щаблях інтелігенції було дуже мало, переважно це – селяни, робітники. Старшини УПА мали початкову освіту і тільки дуже незначна частина – неповну середню, рідше – вищу освіту[130].

Більшість керівників, про яких відома така інформація, стали членами ОУН у 1930-х роках. Встановлено, що таких було 38. У 1940–1944 рр. до організації долучилося 16 осіб. Щодо 50 осіб із керівного складу Карпатського краю інформація невідома.

Деяким із провідних членів присвоєно військові ступені УПА: Василеві Сидору – «Шелесту» і Петрові Федуну – «Северу» – полковника, Миколі Твердохлібу – «Грому» – майора, Ярославу Мельнику – «Роберту» і Зиновію Тершаковцю – «Федору» – майора-політвиховника, Володимирові Лівому – «Йордану» – майора СБ, Ярославу Косарчину – «Байраку» – сотника, Степану Слободяну – «Єфрему» – сотника-політвиховника, Іванові Ґудзоватому – «Дністровому» – хорунжого. Серед відзначених найвищими нагородами УПА: Петро Федун – «Север» (Золотий Хрест бойової заслуги 1 кл., Золотий Хрест заслуги і Срібний Хрест заслуги), Ярослав Мельник – «Роберт» (Золотий Хрест заслуги і Бронзовий Хрест заслуги), Михайло Дяченко – «Гомін» (Срібний Хрест заслуги), Василь Сидор – «Шелест» (Срібний Хрест бойової заслуги 1 кл.), Ярослав Косарчин – «Байрак» (Срібний Хрест бойової заслуги 2 кл.), Василь Савчак – «Сталь» (Срібний Хрест заслуги і Бронзовий Хрест заслуги), Степан Слободян – «Єфрем» (Срібний Хрест заслуги і Бронзовий Хрест бойової заслу-

[130] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 154.

ги). Слід зазначити: П. Федун та З. Тершаковець були підвищені та відзначені насамперед за працю вже після переведення з Карпатського краю. Зі 104 керівників 83 (80 %) загинули в підпіллі (з них 4 були страчені Службою безпеки ОУН). Ще 18 були затримані радянськими органами безпеки, а доля 3 залишається невідомою. Із затриманих семеро також загинули: 1 повішений без суду, четверо засуджені до вищої міри покарання і розстріляні, 1 помер у лікарні під вартою і ще 1 – у місцях позбавлення волі. Тож сумарно загинуло 90 осіб (86,5 %).

На агентурну працю погодилося тільки сім осіб, але майже не працювали і були засуджені та розстріляні. Ще один увійшов до складу агентурно-бойової групи, з якої втік і відтак загинув у підпіллі (Петро Мельник – «Хмара»). Реально до повноцінної агентурної праці залучили 3-х осіб (це менше 3 % від усіх керівників і 15 % від тих, хто був затриманий).

Звичайно, для рядових підпільників і керівників низових ланок рівень освіти й організаційного стажу були нижчими. Статистика щодо них невідома, за винятком окремих регіонів і періодів. Так, до реєстру заприсяжених членів ОУН Долинського надрайону у 1947–1949 рр. внесено 187 підпільників[131]. Із них на 13 червня 1949 р. у надрайоні діяло 65, загинуло впродовж 1947–1949 рр. – 90, відійшло на інший терен – 25, дезертирувало – 2, здався ворогові – 1, розстріляний – 1, стали агентами – 3.

Отже, із 187 підпільників, поданих у реєстрі, народжені до 1900 р. н. – 1 (0,5 %); 1901–1905 р. н. – 3 (1,5 %); 1906–1910 р. н. – 15 (8 %); 1911–1915 р. н. – 21 (11 %); 1916–1920 р. н. – 34 (18 %); 1921–1925 р. н. – 88 (47 %); після 1925 р. н. – 19 (10 %); невідомо – 6 (3 %).

За місцем народження більшість були уродженцями Станиславівської області. Зокрема, 176 – із Калуської округи, 4 – з інших районів Карпатського краю (Стрийський, Надвірнянський, Лисецький, Яблунівський), 2 – з Львівського краю (Букачівський, Львівський райони), 2 – з Подільського краю (Кізлівський, Козівський райони), 1 – із Закерзоння (Ліський повіт, Польща). За областями 179 підпільників (95,7 %) – уродженці Станиславівської області, 1 (0,5 %) – Львівської, 2 (1 %) – Дрогобицької, 2 (1 %) – Тернопільської.

Зі 187 заприсяжених підпільників Долинського надрайону здобули освіту: незакінчену вищу – 1 (0,5 %), середню – 5 (2,7 %), неповну середню – 9 (4,8 %), початкову (народну) – 161 (86 %), самоуки – 3 (1,6 %), неграмотних – 5 (1,6 %); не встановлено освіту 3-х осіб. Є також відомості про фах цих підпільників. Серед них були агрономи, бухгалтери, дантисти, купці, кооператори, вчителі, лісники, шофери, різники, ковалі, колодії, кравці, слюсарі, столяри, шевці, кушніри, робітники, гірники, рільники, а також люди без професії. У числовому вимірі професійна структура має такий вигляд: рільники – 145 (77,5 %), ремісники – 13 (7 %), робітники – 8 (4,3 %), кооператори – 4 (2,1 %), учителі – 3 (1,6 %), бухгалтери – 2 (1,1 %), шофери – 2 (1,1 %), агроном – 1 (0,5 %), дантист – 1 (0,5 %), купець – 1 (0,5 %), лісник – 1 (0,5 %). Не здобули професії 2 підпільників, фах 4 – невідомий.

---

[131] Стан кадрів Долинського надрайону (13 червня 1949 р.): машинопис. *Архів Зіновія Бойчука* (копія зберігається у домашньому архіві автора). 5 арк.

За сімейним станом із 187 підпільників 39 (21 %) були одружені, 6 (3 %) – вдівці, 136 (73 %) – неодружені (вільні). Щодо шести (3 %) інформацію не вдалося встановити.

Більшість підпільників Долинського надрайону пройшла військову службу (ймовірно, в реєстрі вказано останнє місце служби). Зокрема, 81 із них (43,3 %) служив в УПА та УНС, 13 (7 %) – у Війську Польському, 6 (3,2 %) – в Червоній армії, 2 (1,1 %) – в німецькій армії, 1 (0,5 %) – у Галицькій армії, 1 (0,5 %) – в дивізії «Галичина». Ще 78 (42 %) не були у війську, а щодо 5-х інформації не зазначено.

Радянські документи подають, що за соціальним походженням частка селян становила понад 60 %, робітників – до 20 %, інтелігенції – майже 15 %[132]. Переважно аналогічні цифри наводить член штабу ВО «Говерля» Степан Фрасуляк – «Хмель». За його оцінкою, у відділах УПА-Захід 60 % становили селяни, 25 % – робітники, 15 % – інтелігенція[133]. Натомість співробітники Одеського інституту політології підрахували, що з кожних 1 285 вояків УПА 76,6 % були селянами, 18,2 % – робітниками, 4,2 % – інтелігентами[134]. З-поміж селян переважали вихідці з бідних та середніх сімей, серед робітників – працівники лісової промисловості, з інтелігенції – учні середніх і професійних шкіл, студенти.

Отже, можемо констатувати, що задля встановлення кадрового потенціалу Карпатського крайового проводу ОУН через недостаню кількість відповідних документів підпілля нам часто доводилося брати за основу матеріали репресивно-каральних органів. Якщо траплялася можливість виявити документи підпілля, їм, звичайно, надавався пріоритет. У результаті вдалося відтворити внутрішню будову Карпатського краю ОУН. З'ясовано, що її структура відзначалася чіткою вертикальною і горизонтальною розгалуженістю, а також гнучкістю, що давало можливість здійснювати реорганізацію, яка була зумовлена необхідністю адаптації до обставин географічних, політичних, воєнних та ресурсних. Здатність ОУН швидко, відповідно до зміни умов боротьби здійснювати реорганізацію своїх структур надавала їй мобільності, оперативності, дієвості та результативності, що зобов'язувало ворога впродовж 10 років утримувати у стані підвищеної готовності величезні військові й партійно-державні потуги та протистояти утвердженню більшовицького режиму в Західній Україні.

Василь Ільницький

---

[132] ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 67 (1953). Спр. 2. Т. 1. Арк. 81; Ф. 5. Спр. 67418. Т. 1. Арк. 71.

[133] Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля» / ред. і упоряд. Р. Забілий. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. С. 220–221.

[134] Сеньків М. Антиколгоспний рух і УПА. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2004. Вип. 11: Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. С. 202.

DOI: 10.33402/elita.2023-433-450

Розділ 10. НА ЧОЛІ ПРОПАГАНДИВНОГО ФРОНТУ: ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА ФЕДУНА – «ПОЛТАВИ» В ЛАВАХ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Визвольна боротьба українського народу 1920–1950-х років породила багато героїчних постатей, серед яких особливе місце займає постать полковника УПА Петра Федуна – «Полтави» – одного з провідних ідеологів та публіцистів націоналістичного підпілля, керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН (ГОСП), заступника Голови Генерального Секретаріату Української Головної Визвольної Ради (УГВР), начальника політвиховного відділу Головного військового штабу УПА (ГВШ УПА), редактора й автора багатьох підпільних публікацій. Він був відомий у підпіллі під псевдонімами та криптонімами «Петро Полтава» («П. Полтава», «П. М. Полтава», «П. П.»), «Волянський» («П. Волянський», «С. Вол.», «Вол.»), «Зенон», «П. Савчук» («П. М. Савчук»), «Север», «75», «81», «99», «101», «123», «126», «143», «173», «175», «1000», «311-С», «811-С», «ММ», «Р-17», «Р-35», «С-12» та ін.

Петро Федун народився 23 лютого 1919 р. у с. Шнирів Бродівського повіту (тепер – Бродівський район Львівської області) в сім'ї селян Миколи Федуна та Парасковії Ящун[1]. У 1931 р. після закінчення народної школи в рідному селі вступив на навчання до Бродівської державної гімназії ім. Юзефа Коженьовського з польською мовою викладання – навчального закладу гуманітарного типу з посиленим вивченням класичних мов.

У гімназії Петро відзначався зразковою поведінкою та чи не найкращими успіхами в навчанні. Саме тут відбулося формування його світоглядних позицій і національно-патріотичних переконань, які прищепив юнакові гімназійний наставник й особистий катехит о. Михайло Осадца. Виходець із сім'ї галицьких інтелігентів, відомий композитор, диригент хору «Боян», професор української філології, о. Михайло мав серед студентів величезний авторитет і брав участь в усіх гімназійних національно-патріотичних заходах: на честь Героїв Крут, до днів Т. Шевченка, М. Шашкевича тощо[2]. Правдоподібно, саме у Бродівській гімназії Петро Федун здобув перший військовий досвід, адже до програми навчальних закладів такого типу входив військовий вишкіл для всіх гімназистів, що були, за визначенням лікаря, здоровими[3].

У підпільну роботу Організації Українських Націоналістів Петро Федун активно долучився в середині 30-х років. Є свідчення про те, що в 1936 р. він

[1] Метрична книга народження у с. Шнирів. *Архів Відділу реєстрації актів цивільного стану Бродівського районного управління юстиції Львівської області*; Державний архів Львівської області. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 96.

[2] Гулик І. Петро Полтава і його концепція української державності. *Державність.* 1992. № 3. С. 43.

[3] Турчин А. Державна гімназія в Бродах. *Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник.* Броди, 1998. Кн. 2. С. 194–195.

разом із двома односельцями – Богданом Панасюком та Василем Ящуром – належав до юнацького осередку ОУН і читав у селі лекції для молоді[4]. У 1939 р., успішно здавши матуру, вступив на медичний факультет Львівського університету. З того часу постійно мешкав у Львові на вулиці Глибокій, 1.

Із початком більшовицької окупації Галичини організована тут радянізація зачепила й навчальний заклад, де вчився майбутній ідеолог. У грудні 1939 р. – січні 1940 р. медичний факультет було виокремлено зі складу університету й реорганізовано у Львівський державний медичний інститут із двома факультетами: лікувальним і фармацевтичним. Прізвище П. Федуна міститься у списках студентів за 1940/1941 навчальний рік, проте у зв'язку з мобілізацією до Червоної армії навчання він не закінчив.

Відомості про молоді роки й тогочасну організаційну роботу Петра Федуна скупі. Більшість його шкільних і гімназійних побратимів-членів ОУН на початку радянсько-німецької війни більшовицькі окупанти замордували в тюрмах Золочева та Львова. Петра ж від арешту врятувало, мабуть, навчання у львівському виші, організаційна належність до тутешньої студентської мережі ОУН, а не бродівської, яку майже всю було викрито. До того ж на час масових арештів членів ОУН у Галичині (1940 р. – перша половина 1941 р.) Петро відбував строкову службу в Червоній армії. У перші місяці війни він потрапив до німецького полону, з якого, ймовірно, його звільнили німці завдяки чудовому знанню німецької мови[5].

Вирвавшись із неволі, в середині жовтня 1941 р. юнак дістався до Львова, а звідти – додому. Пробувши кілька днів у батьків, П. Федун відразу долучився легальної роботи в Бродах. У жовтні 1941 р. на пропозицію Андрія Турчина обійняв пост теренового працівника при повітовій референтурі культурної праці Українського допомогового комітету (УДК) і працював на цій посаді до весни 1942 р. Восени 1941 р. відновив свої організаційні зв'язки з націоналістичним підпіллям. Дізнавшись про розкол ОУН і ознайомившись із політичними платформами обох відламів, Петро Федун, не вагаючись, приєднався до революційної ОУН, очолюваної Степаном Бандерою, яка ставила за мету збройним шляхом, спираючись на сили українського народу, боротися за створення Української Самостійної Соборної Держави.

Працюючи в Українському допомоговому комітеті у Бродах, Петро Федун, правдоподібно, мав зустрічі й розмови з одним з ідеологів українського націоналізму Юліаном Вассияном, який тоді жив у Бродах та працював у повітовій управі, був постійним консультантом Делегатури УДК.

За розпорядженням німецької окупаційної адміністрації 20 травня 1942 р. на базі Львівського медичного інституту було створено медичні фахові курси, що згодом одержали офіційну назву – Державні медико-природничі фахові курси[6]. Вирішивши відновити навчання, перерване мобілізацією, П. Федун переїжджає до Львова на постійне місце проживання, де спочатку мешкає в гуртожитку за адресою Й. Сліпого,

---

[4] Чуй В. Несхибний патріот. До дня народження П. Федуна – «Полтави». *Галицька хроніка.* 1996. 4 лютого. С. 4; Гулик І. Петро Полтава і його концепція української державності. С. 43.

[5] Зеленчук М. Хто був Петро Полтава. *За вільну Україну.* 1992. 7 квітня.

[6] Стецьків Є. Студії у Львівському медичному інституті в роки Другої світової війни (1939–44) з присвятою св. п. д-рові Маріянові Панчишинові. *Альманах Українського Народного Союзу 1997.* Джерзі Ситі; Нью-Йорк: Вид-во «Свобода», 1997. С. 224–229.

7 (колись – С. Собінського), а через кілька місяців, разом із товаришами, винаймає приватне помешкання у центрі міста, за адресою Лесі Українки, 7, кв. 7 (колись – Скарбківська)[7]. Власне у Львові він зустрівся зі своєю знайомою з дитинства, майбутньою нареченою Любою Микитюк, згодом лаборанткою кафедри фармацевтичної хімії Львівського медичного інституту. Саме вона, як член ОУН із 1940 р., таємно передавала ліки для Провідника ОУН в Україні та Головного командира УПА Романа Шухевича – «Тараса Чупринки». Згодом Любу заарештували органи МДБ і після слідства засудили до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах[8].

Проживаючи у Львові, П. Федун брав активну участь у діяльності студентських громадських організацій. Коли у 1942 р. із Кракова до Львова була перенесена українська молодіжна націоналістична організація «Союз українського студентства» (СУС), він вступив до її рядів. Ця організація своїм кінцевим завданням ставила побудову самостійної Української держави. У 1943 р. СУС була реорганізована в ОПУС – «Об'єднану працю українського студентства». Серед 120 членів цієї організації значиться і студент Державних медико-природничих фахових курсів Петро Федун[9].

Попри навчання, Петро Федун дедалі більше заглиблюється в організаційну роботу. Від 1942 р. і до переходу на нелегальне становище навесні 1944 р. був членом Крайового проводу Юнацтва ОУН ЗУЗ, безпосередньо працював із його керівником Ярославом Скасківим – «Моряком», а також редагував друкований орган проводу – журнал «Юнак» (1943–1944).

Про цей період життя і праці Петра Федуна залишився спогад одного з його побратимів: «Щойно в 1942 р., коли я вийшов із львівської тюрми "на Лонцького", я знову зустрівся з Петром. Він попав був у німецький полон, а звідтіля йому пощастило вирватися додому. Перебування в совєтській армії та німецькому полоні дуже його змінило. Він став ще серйознішим, а стиль його дискусії та аргументація виявили вплив діялектичного матеріялізму. Це, щоправда, не стосується до змісту його думок. Німців він зненавидів до краю… Петро мешкав тоді в околиці театру Лесі Українки, і на його квартирі ми часто дискутували до пізньої ночі. Він прочитував мені деякі місця з Канта – з видання, призначеного спеціяльно для німецької армії. В мене й сьогодні лежить ця Петрова книга. В той час я писав "новелі", а Петро – соціяльно-політичні статті. Чи він їх друкував, я не знаю. Він дуже уважливо читав Липинського, а Донцова не любив. Стиль і спосіб викладу Донцова був для Петра чужий. Петро послуговувався у своїх писаннях радше конкретними фактами, логічно пов'язаними, його виклад був сухий, за пунктами. Чи то під впливом нової дійсности, чи в наслідок зустрічей з підсовєтською молоддю в армії, Петро твердо заступав думку, що розв'язка соціяльного питання є дуже важливим фактором у нашій визвольній боротьбі, що знання національної економіки є необхідним знаряддям нашого підпільного

---

[7] Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 65. Спр. С-9112. Т. 5. Арк. 321; ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-9112. Т. 7. Арк. 217.

[8] Вєдєнєєв Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно…». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. Київ: К. І. С., 2006. С. 132–133.

[9] Іванова К. За Україну, за її славу... (Машинопис статті). С. 4. *Приватний архів В. Мороза.*

публіциста, що уживання символів, наприклад, “Крути” стосовно нового підсовєтського покоління є мало доцільним, бо воно такого роду символів не розуміє і не сприймає. В той час ми не мали між собою жодного організаційного зв’язку й офіційно не знали один про одного, що ми є членами визвольного руху.

Одного вечора я мав призначену зустріч з головним редактором підпільного журналу “Ідея і чин”. В той час я писав короткі статті до цього офіціозу ОУН і виконував деякі редакційні завдання. Після цієї зустрічі ми пішли зв’язатися з головним редактором юнацької підпільної газети, до якої я також мав писати. На моє приємне “розчарування” головним редактором юнацької газети був власне Петро. Відтоді наша співпраця стала ще дружнішою. Петро часто “завидував” мені, що я потраплю всяку тему вбрати у форму новелі або короткого оповідання. Я в свою чергу завидував йому способу писати статті без всяких емоційних елементів, ясно, чітко, логічно. Власне логіка була для Петра дуже істотною річчю. На цю тему він читав деякі книги і завжди старався, як він сам казав, висловлюватися так, щоб “два і два було завжди чотири”...»[10].

Саме на час праці в Крайовому проводі Юнацтва ОУН ЗУЗ припадає початок публіцистичної творчості Петра Федуна, який друкувався під криптонімом «Вол.». Зокрема, в 1943 р. у журналі «Юнак» було опубліковано дві його статті: «Про ще один героїзм» та «Чи традиція зобов’язує?», де наголошувалося на моральному аспекті виховання української молоді як наступного покоління борців за волю України та продовження традицій визвольних змагань початку XX ст. Імовірно також, що П. Федун – автор статей у молодіжному журналі «Юнак»: «Колоніяльна політика займанців в Україні» і «Пропаганда та юнацтво», підписаних псевдонімом «Петро Воїн». На можливу належність цих матеріалів «Полтаві» вказує, зокрема, те, що згаданий псевдонім у журналі використовувано до моменту появи відомого його криптоніма «Вол.», а ще в 1945 р. у підпіллі вийшла друком більша праця під схожою назвою за підписом «П. М. Полтава»[11].

Навесні 1944 р. при Крайовому проводі ОУН ЗУЗ Петро Дужий організував крайовий осередок пропаганди (відомий під криптонімом «Зелений гай»; КОП ЗУЗ), який розташовувався у трикутнику Ходорів–Бібрка–Дев’ятники на межі Миколаївського та Жидачівського районів Львівської області[12]. До переходу лінії фронту (кінець липня 1944 р.) згаданий осередок перебував у с. Ятвяги (тепер – с. Калинівка Жидачівського району Львівської області), а десь за місяць після приходу більшовиків передислокувався у сусіднє село Юшківці[13]. Разом із П. Федуном («Волянським») тут працювали Осип Дяків – «Горновий» та Михайло Федоришин-«Стефаник»[14]. П. Федун готував листівки[15], писав

[10] В. К. Б. Мій друг Полтава. *Український самостійник.* 1962. Ч. 10 (456). С. 33–34.

[11] Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України. Львів, 2013. Т. 2: Документи і матеріали / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. С. 17.

[12] Мороз В. Останнє число «Повстанця». *Воля і Батьківщина.* 1998. Ч. 2. С. 63.

[13] Спогади Марії Ясеницької (Огоновської). Записав Володимир Мороз 27.07.1998 р. у с. Демня Миколаївського району Львівської області. *Архів Михайла Романюка у м. Львові.*

[14] Мороз В. Підпільна Українська Інформаційна Служба. *Визвольний шлях.* 2001. Кн. 6. С. 70.

[15] Спогади Марії Ясеницької (Огоновської). Записав Володимир Мороз 27.07.1998 р. у с. Демня Миколаївського району Львівської області. *Архів Михайла Романюка у м. Львові.*

короткі статті до видання «За Українську Державу»[16], входив до редакції журналу «Повстанець»[17].

За спогадами рідних, Петро востаннє побував у рідній домівці 10 березня 1944 р., коли приїхав до Шнирева, щоб попрощатися з родиною перед відходом на підпільну працю до Карпат[18].

У червні 1944 р. у Карпатах, в районі с. Велика Тур'я Долинського району Івано-Франківської області, діяли чоловіча та жіноча юнацькі школи кадрів, які мали готувати підпільників для роботи в умовах більшовицької окупації[19]. Комендантом першої був Петро Федун[20], а другої – Ірина Савицька – «Бистра»[21]. Пост політвиховника чоловічої школи кадрів обіймав гімназійний товариш «Полтави» Кирило Якимець – «Бескид»[22].

Про функціонування цієї школи та роботу її комендантів залишила спогади Ірина Савицька–Козак–«Бистра». Серед інших, вона згадує й про П. Федуна: «...Пригад[у]ю, що в червні 1944 року він [П. Федун – *М. Р.*] розповідав мені, що пильно читає твори Маркса, Леніна і інших, а я йому щиро співчувала. В тому часі ми перебували в Карпатах, де були т[ак] зв[ані] "школи кадрів" для дівчат і хлопців з окремими командами. Вони мали за завдання підготовити членів підпілля до умов большевицької дійсности. П. Полтава був комендантом "школи кадрів" для хлопців і передавав їм своє теоретичне знання та особистий досвід, що він його здобув під час першої большевицької окупації, як вояк Червоної армії. Наближення большевиків примусило нас приспішено закінчити вишкіл. Хлопців перебрала Друга старшинська школа, а дівчата пішли в терен. Команди обидвох шкіл залишилися в Карпатах і спільно пробивалися через фронт в запілля Червоної армії. При тій нагоді ми мали можливість відбути першу розмову з групою вояків Червоної армії, яка блукала лісами, втративши зв'язок з своїми частинами. Довелося їх роззброїти. По деякому часі, коли вони зорієнтувалися, що їм від нас не грозить смерть, зав'язалась довга розмова. Тоді-то П. Полтава показався мені блискучим пропагандистом. Тон, спосіб вислову, усмішка Полтави проломили недовір'я і зрозумілу здержливість большевицьких вояків, українців. Вони з щирим зацікавленням слухали розповіді про нашу боротьбу, ставили запитання і розказували нам, як большевики у війську представляють наш визвольний рух. Ми розмовляли цілу ніч, а над ранком розпрощалися як добрі знайомі. Полтава настоював на тому, щоб віддати їм зброю, що і виконано. Мушу сказати, що дехто з нас мав сумніви щодо правильности такого посунення. Але мабуть таки П. Полтава мав рацію! Бо це був для них найпереконливіший

[16] Спогади Петра Дужого. Записав Володимир Мороз 17.10.1996 р. у м. Львові. *Архів Михайла Романюка у м. Львові.*

[17] Мороз В. Останнє число «Повстанця». *Воля і Батьківщина.* 1998. Ч. 2. С. 63–64.

[18] Чуй В. Несхибний патріот. До дня народження П. Федуна – «Полтави». *Галицька хроніка.* 1996. 4 лютого.

[19] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75389фп. Т. 1. Арк. 48, 70.

[20] Козак І. Наступальність нашої боротьби (У 15-річчя смерти сл. п. П. Полтави). *Український самостійник.* 1967. Ч. 1 (507). С. 7; Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник. Нью-Йорк: Пролог, 1994. С. 128.

[21] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75389фп. Т. 1. Арк. 48, 70.

[22] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 47. Арк. 330.

доказ на те, що ми згори не трактуємо їх, українців в Червоній армії, за ворогів. Полтава прагнув, щоб ця перша їхня зустріч з повстанцями залишила в них непроминальне враження...»[23].

Працюючи в референтурі пропаганди Крайового проводу ОУН ЗУЗ, П. Федун – «Волянський» паралельно долучився до роботи по лінії УПА. Адже саме тоді, відповідно до наказу ГВШ ч. 2/44 від 1.02.1944 р., проводилося формування військових штабів на терені дій УПА, і його було призначено начальником 6-го (політвиховного) відділу КВШ УПА-Захід. Останній із відомих документів, підписаних Петром Федуном як керівником політвиховного відділу КВШ УПА-Захід, датований 20.08.1946 р.[24].

Один із епізодів діяльності Петра Федуна – «Волянського» на цій посаді описано в нарисі «Хроніка сотні "Сіроманців"» (грудень 1947 р.), де йдеться про складання присяги куренями командирів Дмитра Карпенка – «Яструба» та Івана Твердохліба – «Гордієнка» (ВО «Лисоня») восени 1944 р.: «Всіх повстанців зібралося 1 800 чоловік. 2 жовтня до табору прибув к[оманди]р Шелест і к[оманди]р Волянський. Того дня всі повстанці на руки к[оманди]ра Шелеста зложили присягу на вірність укр[аїнському] народові. Присягу складали куренями. На лісовій поляні курінь вставився в каре. В середині каре відпоручники куріня складали присягу на зроблений зі смерекового віття Тризуб. Цілий курінь в святочнім настрої повторяв слова присяги і клявся не випускати зброї з рук до останнього віддиху. Перед присягою виголосив промову к[оманди]р Волянський. В промові підчеркнув вагу іс[т]оричної хвилини, де по двох десятиліттях укр[аїнський] народ держить зброю знова в своїх руках, а його сини присягають не випустити зброї до останнього віддиху...» [25].

У 1944 р. вояку-політвиховникові П. Федуну – «Волянському» було присвоєно перше військове звання – старшого булавного (Наказ КВШ УПА-Захід ч. 8/44 від 25.09.1944 р., з датою старшинства 1.10.1944 р.). У 1945 р. він отримав ступінь хорунжого-виховника (Наказ ГВШ УПА ч. 2/45 від 27.04.1945 р., із датою старшинства 15.04.1945 р.), а відтак – поручника-політвиховника (Наказ ГВШ УПА ч. 3/45 від 10.10.1945 р., із датою старшинства 30.06.1945 р.)[26], у 1946 р. – сотника-виховника (Наказ ГВШ УПА ч. 1/46 від 15.02.1946 р., із датою старшинства 22.01.1946 р.)[27], у 1950 р. – майора (Наказ ГВШ УПА ч. 2/50 від 30.07.1950 р., на підставі рішення УГВР від 25.07.1950 р., з датою старшинства 23.05.1950 р.)[28], а в 1951 р. – полковника (Наказ ГВШ УПА ч. 2/51 від 20.10.1951 р., на підставі рішення УГВР від 20.10.1951 р., із датою старшинства 14.10.1951 р.)[29].

У листопаді 1944 р. на базі КОП ЗУЗ організовано Головний осередок пропаганди. Тоді ж при Проводі ОУН створено референтуру політичного вишколу, яку очолив Яків Бусел – «Київський». У його розпорядження зі «Зеленого гаю» були передані О. Дяків – «Артем», П. Федун – «Волянський», «Степовий» (особа не вста-

[23] Козак І. Наступальність нашої боротьби (У 15-річчя смерти сл. п. П. Полтави)... С. 7.
[24] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 62. Арк. 90.
[25] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 48. Арк. 184–202.
[26] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 239–241.
[27] Там само. Арк. 249–252.
[28] Там само. Арк. 274–275.
[29] Там само. Арк. 277–278.

новлена) та секретарка П. Федуна М. Огоновська – «Віра»[30]. Цей осередок дислокувався в околиці с. Бишки Козівського району Тернопільської області[31]. На думку Петра Дужого, «Волянський» навіть виконував функції заступника референта політичного вишколу[32]. Зокрема, у березні 1945 р. співробітники цієї референтури підготували та провели вишкіл для керівної ланки Українського Червоного Хреста, в якому взяли участь Катерина Зарицька – «Монета», Ольга Ільків-«Роксолана», Ірина Козак – «Лада», Ірина Савицька – «Бистра», Галина Дидик – «Анна»[33].

Після розформування референтури політичного вишколу її співробітників розподілили між різними пропагандивними осередками. П. Федун був призначений референтом пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН[34]. Зберігся лист референта пропаганди Карпатського краю «Севера», датований 9.06.1945 р.[35]. Ці обов'язки він, правдоподібно, виконував до середини липня цього ж року, оскільки вже 27.07.1945 р. референтом пропаганди Карпатського краю ОУН була інша особа. Імовірною причиною відкликання П. Федуна до референтури пропаганди Проводу ОУН було те, що в червні 1945 р. у руки більшовиків потрапив референт пропаганди Проводу ОУН Петро Дужий із групою співробітників, що дуже послабило цю структуру. Відтоді П. Федун працював у складі референтури пропаганди Проводу ОУН.

Після загибелі Якова Бусла – «Галини» (вересень 1945 р.) та Дмитра Маївського – «Тараса» (грудень 1945 р.) керівництво всією пропагандистською роботою на українських землях, відповідно до рішення Проводу ОУН в Україні, перебрав на себе Петро Федун – «Север». На нього покладено обов'язки референта пропаганди і керівника Головного осередку пропаганди і інформації при Проводі ОУН в Україні. Одночасно він очолив політвиховний відділ ГВШ УПА та Бюро Інформації УГВР[36].

Достеменно визначити дату введення Петра Федуна – «Севера» до складу Проводу ОУН в Україні важко. Поширеною є думка, що це було в 1948 р.[37], а Галина Дидик на слідстві назвала навіть точну дату 6.07.1948 р. Проте можна припускати, що це сталося раніше – у 1946–1947 рр. Адже вже тоді П. Федун займав вищі пости у збройному підпіллі, які традиційно обіймали члени Проводу ОУН. На це також вказує свідчення заарештованої органами МДБ зв'язкової

[30] Спогади Марії Ясеницької (Огоновської). Записав Володимир Мороз 27.07.1998 р. у с. Демня Миколаївського району Львівської області. *Архів Михайла Романюка у м. Львові.*

[31] Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний Командир Української Повстанської Армії. Львів, 2007. С. 83–84.

[32] Спогади Петра Дужого. Записав Володимир Мороз 17.10.1996 р. у м. Львові. *Архів Михайла Романюка у м. Львові.*

[33] Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати...». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2007. С. 102–103. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 8).

[34] Кук В. Постій Проводу ОУН у селі Бишках (1943–45 рр.). *Воля і батьківщина.* 1998. № 4. С. 40; Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний Командир Української Повстанської Армії. Львів, 2005. С. 88.

[35] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 58.

[36] Онишко Л. Катерина Зарицька. Молитва до сина. Львів: Світ, 2002. С. 84; Мороз В. Критика комуністичної системи Петром Полтавою. *Україна XXI століття: Шлях і мета. Матеріали науково-теоретичної конференції.* Київ, 2002. Ч. 1. С. 15–18.

[37] Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник. С. 128.

Романа Шухевича Катерини Зарицької, яка стверджувала, що в серпні 1947 р. П. Полтава вже входив до складу Проводу ОУН[38].

Упродовж 1944–1951 рр. Петро Федун як один із керівників визвольного руху в Україні постійно перебував у полі зору органів МДБ, які докладали величезних зусиль для його розшуку та нейтралізації. Загальний контроль над усіма оперативними заходами щодо розшуку П. Полтави здійснював 1-й відділ управління 2-Н МДБ УРСР. Оскільки співробітникам МДБ було відомо, що основним місцем дислокації П. Полтави були тодішні Сколівський і Славський райони Дрогобицької області (тепер – Сколівський район Львівської області), Болехівський та Вигодський райони Станіславської області (тепер – Долинський район Івано-Франківської області), тому на його пошуки насамперед спрямували управління МДБ цих областей[39]. Головні зусилля енкаведисти кинули на захоплення осіб, що були близькими до П. Полтави, намагаючись на основі їхніх свідчень виявити місце перебування керівника пропаганди ОУН.

Упродовж літа 1945 р. редакційна група П. Федуна дислокувалася біля гори Парашка з боку с. Корчин Сколівського району Львівської області у трьох схронах, підготовлених адміністратором ГОСП Василем Гоцієм – «Волосом». У таборі в цей період перебували: «Степовий», Дмитро Маївський – «Тарас», Богдана Світлик – «Ясна», Петро Федун – «Север», Осип Дяків – «Горновий», Володимир Порендовський-«Семенюк», адміністратор В. Гоцій – «Волос», керівник пункту зв'язку референтури пропаганди Проводу ОУН Іван Корчинський-«Корчак», друкарки – Люба Возняк-«Люба», Надія Якимович – «Надя», охоронці – Василь Попович-«Довбуш», Григорій Мартинів-«Ручай», Григорій Кочан-Лис» та інші підпільники[40].

У кінці серпня 1945 р., за даними заарештованої зв'язкової Романа Шухевича – «Тараса Чупринки» Марії Римик – «Марусі», Управління НКДБ у Дрогобицькій області організувало та провело велику військово-чекістську операцію на Сколівщині в районі розташування повстанського табору. Завдяки повстанській розвідці підпільникам вдалося заздалегідь дізнатися про облаву та відвести свої головні сили в безпечний район, що дало можливість уникнути великих втрат. Облавникам під час цієї операції вдалося вбити кількох повстанців, що забезпечували діяльність ГОСП, та викрити три великі криївки, у яких працювали співробітники редакційної групи[41].

У вересні 1945 р. співробітники НКДБ у Львові заарештували друкарку ГОСП Надію Якимович – «Оксану», яку спробували використати як провідника опергрупи до схрону «Полтави». Однак дорогою з с. Корчин Сколівського району Львівської області в гори «Оксана», вибравши зручний момент, зуміла втекти та повернутися у розташування ГОСП, де розповіла про свій арешт та обставини втечі. Відтак, пройшовши перевірку, далі працювала друкаркою у Петра Федуна – «Полтави» і вва-

---

[38] Онишко Л. Катерина Зарицька. Молитва до сина... С. 77.

[39] Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди ОУН(б) Петра Федуна у 1944–1951 рр. Київ, 2008. С. 1–32.

[40] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75386фп. Т. 1. Арк. 24–27; Мороз В. Василь Гоцій – «Жест». *Шлях перемоги.* 2010. 26 травня.

[41] Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 5.

жалася однією з найдовіреніших його співробітників[42]. Про це свідчить хоча б той факт, що на основі наказу ГВШ УПА ч. 2/48 від 2.09.1948 р. (відповідно до рішення УГВР від 23.08.1948 р.) її нагороджено Срібним Хрестом заслуги[43].

Зиму 1945–1946 рр. Петро Федун – «Полтава» разом із всім своїм апаратом та боївкою, що його прикривала, перебув у районі гори Широкий верх на Сколівщині. Проте вже в березні 1946 р. через великі облави, що охопили цей терен, був змушений змінити місце постою. Під час передислокації референтура пропаганди проводу ОУН зазнала значних матеріальних і людських втрат. Зокрема, тоді загинув адміністратор ГОСП Василь Гоцій – «Волос»[44], а до рук ворога потрапила велика кількість редакційних матеріалів ГОСП та друкарня, у якій робили журнал «Ідея і чин»[45].

Перечекавши облаву в запасній криївці біля гори Парашка, група «Полтави» вийшла на поверхню та активізувала свою діяльність. У цей період зі складу ГОСП була відрахована Люба Возняк – «Люба», а на Закерзоння відійшов Володимир Порендовський – «Семенюк». У червні–серпні 1946 р. вся група базувалася у наметовому таборі на горі Бердо. Відтак почали будівництво нового схрону біля підніжжя г. Кичера поблизу с. Корчин. Місце для нової криївки вибрав особисто Петро Федун. Роботи над обладнанням двокімнатного схрону тривали від кінця серпня до кінця жовтня 1946 р.[46]. Саме тут відбулася інструктивна нарада із членами референтури пропаганди, на яку прибув Роман Шухевич з Олексою Гасиним – «Лицаром». Підпільники обговорювали форми й засоби реалізації рішень наради Проводу ОУН в Україні від травня–червня 1947 р.[47].

Петро Федун у 1946–1951 рр. як керівник Головного осередку пропаганди, начальник політвиховного відділу ГВШ УПА та керівник Бюро інформації УГВР задавав тон у розробці напрямів і тематики пропагандистської роботи. Він керував усією роботою ГОСП, відповідав за підпільні видання, їхній друк та поширення, організацію пропагандистської роботи на всьому терені дії ОУН. Редагував, зокрема, періодичні видання збройного підпілля: «Ідея і чин» (1946–1947)[48]*, «Самостійність» (1946–1948), «Бюро інформації Української Головної Визвольної Ради (УГВР)» (1948–1951), «Дискусійна трибуна» (1948–1950), «Осередок пропаганди та інформації при Проводі Організації Українських Націоналістів (ОУН)»[49], а також чотири частини збірника вишкільних матеріалів 1-го ступеня «Шлях до волі».

Від написання праць ідеологічного спрямування відволікала організаційна робота. Ситуація вимагала швидкої реакції на події, яка виливалась у публіцистичні статті, що й становлять основу його творчої спадщини. Проте

---

42 Там само.

43 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 263–265.

44 Архів УСБУ ЛО. Спр. П-29431. Арк. 147.

45 Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 6.

46 ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75386фп. Т. 1. Арк. 28–31.

47 Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950): документи і матеріали / упоряд.: С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич. Київ; Торонто, 2007. С. 464–465. (Літопис УПА. «Нова серія»; т. 10).

48 * На думку Петра Дужого, редактором 10 числа журналу «Ідея і Чин» був Осип Дяків – «Горновий».

49 Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів, 2006. С. 240–257.

сам Полтава вважав, «що на популяризаторську роботу я й не дуже наставлений»[50].

Постійними членами ГОСП у той час, окрім керівника, були Осип Дяків – «Наум» (редагував журнал «Повстанець», писав ідеологічні праці), Богдана Світлик-«Доля» (відповідала за інформаційну сторінку в тодішніх виданнях ГОСП, а також виконувала обов'язки зв'язкової між П. Федуном та Р. Шухевичем, писала літературні твори), «Степовий» (займався літературним редагуванням та коректурою, писав літературні твори).

Деякий час у ГОСП працювали Василь Галаса – «Орлан» із дружиною Марією Савчин – «Марійкою». На базу П. Федуна вони прибули в жовтні 1947 р. із Закерзоння, щоб із його допомогою перезимувати[51]. Криївку «Полтави» та її мешканців описала згодом у спогадах Марія Савчин: «Бункер Полтави був майже цілковито схованою землянкою. Її викопали розкопом, обклали кругляками, тобто необтесаними молодими деревами, переважно сосновими. Як уже заклали стелю, тоді засипали на поверхні так, як було перед розкопом, спадисто, згідно з нахилом гори. Стеля була похила, задня стіна була вища за передню, що мала вікно. Перед вікном залишали відкриту квадратну яму. Денне світло падало в яму і крізь вікно – всередину бункеру. Мати денне світло було важливим для збереження очей, та й не доводилося заготовлювати так багато нафти, яку було тоді важко дістати…

Бункер ГОСП'у був набагато просторіший за пересічні бункери підпільників. Він складався з двох великих кімнат, сполучених довгим коридором, у стінах якого були видовбані харчовий магазин, а подалі – туалет. В одній з кімнат працювали Полтава і Доля, у другій – Херсонець...»[52].

Далі М. Савчин згадує, як у дискусіях П. Федуна, О. Дяківа, В. Галаси та інших, що тривали восени 1947 р. у криївці «Полтави», зародилася ідея написати брошуру «Хто такі бандерівці та за що вони борються», яка згодом у підпіллі набула масового розповсюдження українською та російською мовами: «Для поборювання підпілля большевики запрягли всі засоби інформації, затоплюючи в брехні і знеславлюючи його учасників, пришиваючи їм агентурну роботу на користь чужих розвідок. У теренах, де діяло підпілля, большевицька пропаганда ще не мала надто великого впливу. Одначе у східніх областях населення небагато знало про підпільну боротьбу і формувало свою думку про неї під впливом офіційної пропаґанди. Для них треба було видати брошуру, в якій доступно з'ясовувалось би питання: хто такі повстанці й за що ведуть боротьбу.

Таку брошуру взявся опрацювати Полтава. При всебічному обговорюванні положень, які треба порушити в брошурі, виринуло наприкінці питання її назви. Пропозицій було кілька, між ними одна, "Хто такі бандерівці та за що вони борються", запропонована Полтавою. Всі згоджувались, що така назва відразу приверне увагу читача, а отже, сповнить свою місію. Окреслення підпілля назвою "бандерівці", спопуляризованою ворожою пресою і радіом ще за німецької

[50] Лист П. Федуна до В. Кука ч. 4/51 від 20.08.1951 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 376. Т. 87. Арк. 19.

[51] Савчин М. («Марічка»). Тисяча доріг: спогади. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1995. С. 172. (Літопис Української повстанської армії; т. 28).

[52] Там само. С. 174–176.

окупації, стало відоме не тільки по всій Україні, але й по всьому Радянському Союзу ще під час фронтових дій. У Червоній армії, що просувалась теренами дій повстанців, велась пропаганда проти "бандерівців", а війська НКВД були заангажовані в боротьбу з УПА. Вернувшись після війни додому, радянські солдати рознесли цю назву по всій імперії, називаючи нею також боротьбу УПА»[53].

Своєрідну оцінку діяльності П. Федуна та його референтури в цей період знаходимо в розділі «Власні спостереження» звіту референта пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН Володимира Фрайта – «Владана»: «Прислана література з гори є така влучна, сильна і ударна по ворогові, якій важко протиставитися. Таку оцінку дають нашій літературі наші читачі з легальщини, зокрема наддніпрянці – професори і студенти університетів у Львові і Ужгороді. Подивляють вони, що в підпіллі не лише знаходяться такі сильні політики і публіцисти, але що в таких невідрадних обставинах потраплять розгортати наукову працю так глибокого змісту, поперту дуже сильними фактами, що влучно розв'язують усі життьові проблеми та завдають нищівного удару по Совєтському Союзі (відгомін на статті в "Ідея і Чин" ч. 10 і Концепція Самостійної України)...»[54].

Одним із завдань П. Федуна-«Севера» як керівника ГОСП був підбір та вишкіл нових пропагандистів, які б могли писати статті на актуальні теми. Відомо, що в травні 1947 р. Петро Федун зустрівся з Катериною Зарицькою – «У. Кужіль». Зі свідчень самої К. Зарицької видно, що «Север» був добре поінформований про зміст її статей. Вважав їх сухими, написаними не у пропагандивному стилі, такими, що не відповідають потребам сьогодення. Висловивши критичні зауваження, запропонував власний підхід до висвітлення суспільно-політичного становища українського руху опору. Одночасно заявив, що в таких рефератах тепер мало потреби і рекомендував писати у виховному дусі – легко, більш зрозуміло, як ілюстративний матеріал використовувати події з історії України. Порадив також до осені 1947 р. написати реферати на такі теми: «Світлі постаті з історії України», «Змагання до державності українського народу», «Богдан Хмельницький», «Переяславська Рада» та ін. Це завдання залишилося нереалізованим, оскільки 21 вересня 1947 р. К. Зарицьку заарештували органи МДБ[55].

Один із керівників збройного підпілля в Україні Василь Галаса – «Орлан» під час слідства стверджував, що саме за дорученням Петра Федуна він написав три статті, відхилені останнім. Лише після доопрацювання одна з них була опублікована під назвою «Форма і тактика боротьби ОУН за УССД єдиноправильні»[56].

Восени 1947 р. співробітники МДБ заарештували кількох членів ОУН, які мали безпосереднє відношення до роботи ГОСП, що дало змогу встановити приблизне місце дислокації Петра Федуна – «Полтави» та його підлеглих. Так, 17 вересня у Чехословаччині був затриманий Володимир Порендовський –

---

[53] Там само. С. 179–180.

[54] Владан. Звіт з пропагандивної роботи Самбірщини, Стрийщини, Турчанщини за час від 1 липня 1947 р. до 30 червня 1948 р. *ГДА СБУ.* Ф. 13. Спр. 372. Т. 51. Арк. 227. ЧИ? Звіт з пропагандивної роботи Самбірщини, Стрийщини і Турчанщини за час від 1 липня 1947 р. до 30 червня 1948 р. / *Домашній архів Григорія Дем'яна.*

[55] Онишко Л. Катерина Зарицька. Молитва до сина... С. 84.

[56] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 2. Арк. 115.

«Семенюк»[57], а 24 грудня у містечку Дашава Стрийського району Львівської області – Люба Возняк – «Люба»[58].

На основі отриманих даних оперативна група МДБ УРСР у м. Львові та УМДБ у Львівській області ретельно розробили план масштабної військово-чекістської операції під кодовою назвою «Ущелина». Передбачалося силами військ МДБ одночасно надійно заблокувати села Ямельниця, Корчин, Крушельниця, Орів та Коростів і район гори Парашка, де були розташовані криївки ГОСП, з метою виявити та ліквідувати учасників ОУН.

Перед початком операції військові частини були розміщені у Дрогобичі, Трускавці, Стебнику й інших навколишніх населених пунктах із таким розрахунком, щоб уночі здійснити несподіваний кидок на 10–20 км у район проведення операції. У ніч на 2 лютого 1948 р. війська МДБ перейшли через гори й одночасно заблокували всі села згідно з планом операції. Розшук підпільників розпочався о 8:00 2 лютого 1948 р.

Одна з пошукових груп на схилі гори Парашка виявила капітально обладнаний бункер П. Федуна. Підпільників врятувала спостережливість його підлеглих. Зважаючи на небезпеку, всі мешканці бункера негайно покинули його[59]. Повстанці, вийшовши з криївки через гору Кичера, схилами гори Парашки відступили в ліс за с. Коростів Сколівського району Львівської області, де й перечекали облаву[60].

Цей випадок, зі слів секретарки «Полтави» Надії Якимович – «Оксани», згодом у спогадах описала Марія Савчин – «Марічка»: «Вони сиділи в бункері, нікуди не виходили, бо ще лежав великий сніг, і про облаву нічого не знали. Якось Доля* вдосвіта, близько 3-ої години, проходячи біля входових дверей, вловила з двору легкий запах диму. В бункері випалилось ще звечора, а мисливці не ночували б у таку холодну ніч у лісі. Єдиний, хто міг бути, це емведівські війська, що переводили облави і заночовували на місцях. Доля розбудила всіх. Тоді й інші підтвердили запах диму. Треба було зразу покинути бункер, бо завтра облава могла обійняти їхню територію. Вдяглися, схопили зброю і стали обережно віддалятись, змилюючи за собою сліди. До ранку не зилишилось багато часу, та й по снігу важко було відступати. Два тижні вони, майже у голоді, перебували в лісах, поки не станув сніг.

Їхні здогади підтвердились. Це була облава. Зараз же наступного дня ще до полудня упав бункер Полтави. Облаву проводило само київське МВД, серед якого було багато вищої ранги старшин. Це вказувало, що, можливо, на бункер була "всипа" і вони знали точно, кого шукали. Шукали дуже ретельно. І знайшли не тільки бункер, але й магазини з харчами і бібліотекою, хоч вони були закопані в землі та добре замасковані. Виявили навіть поодинокі банки з архівом і літературою, теж закопані в землі. Впали, отже, їхні матеріяли. Залишились живими

[57] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75172фп. Т. 1. Арк. 9.

[58] Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 7; Шульженко Б. С., Хамазюк И. В., Данько В. Т. Украинские буржуазные националисты. Москва, 1963. С. 110.

[59] Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 7–8.

[60] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75386фп. Т. 1. Арк. 34–35.

* «Доля» – Богдана Світлик.

люди, а це найважливіше. Полтава вже закінчив був писати брошуру Хто такі бандерівці, але в поспіху не захопив зі собою рукопису, і він попавсь гебістам ще до видання його в підпіллі. Захопив тільки нотес, в якому виготовляв плян брошури і писав замітки. На підставі цього нотеса він улітку 1948 року написав наново свою працю»[61].

Всього за час проведення операції з 2 по 9 лютого було вбито 44 і заарештовано 26 підпільників ОУН, серед них: 5 співробітників ГОСП, 5 співробітників Дрогобицького окружного проводу ОУН, 5 співробітників Дрогобицького надрайонного проводу ОУН, 9 співробітників районних проводів ОУН, 9 кущових та станичних ОУН, 26 рядових підпільників. У районі операції було виявлено та знищено понад 100 криївок, вилучено 5 кулеметів, 13 автоматів, 24 гвинтівки, 13 пістолетів, 8 гранат, понад 2 000 набоїв, друкарню, 3 радіоприймачі, 3 друкарські машинки, значну кількість документів і підпільної літератури та інше майно[62].

Заарештована 21 вересня 1947 р. зв'язкова Р. Шухевича Катерина Зарицька – «Монета» протягом тривалого часу відмовлялася назвати місця перебування П. Федуна і лише на допиті 30 березня 1948 р. розповіла, що його сховище розташовувалось біля підніжжя г. Кичера на Сколівщині.

Співробітники Управління МДБ у Дрогобицькій області 5–6 квітня 1948 р. на схилах гоги Кичера провели ще одну чекістсько-військову операцію на підставі свідчень К. Зарицької. Вони виявили бункер П. Федуна, однак порожній – підпільники помітили наближення військ МДБ і перейшли в гори на межі Славського району Дрогобицької області та Болехівського району Станіславської області. Під час переслідування співробітники МДБ вбили охоронців П. Федуна «Чуприну» та «Клименка»[63].

Загалом, варто зазначити, що Петро Федун-«Полтава» відзначався дуже доброю конспірацією, що часто рятувало його від загибелі. Вся діяльність підлеглого йому осередку пропаганди була чітко налагоджена й регламентована. Адміністратор ГОСП (в його обов'язки входили: підбір місць дислокації та будівництво криївок, забезпечення осередку всіма технічними засобами, необхідними для роботи, заготівля продуктів, забезпечення зв'язком тощо) заздалегідь готував місця укриття для співробітників референтури пропаганди. Зазвичай у розпорядженні П. Федуна були основна та запасна бази. На основній базі завжди дислокувався «Полтава» зі своїм апаратом і частиною боївки охорони, а на запасній – адміністратор ГОСП із рештою охоронців. Так, до 1948 р. основна база референтури розташовувалася у лісовому масиві на північному схилі гори Парашка поблизу сіл Корчин та Крушельниця Сколівського району Львівської області. Запасні криївки у цей час були побудовані в лісовому масиві «Гута», що біля с. Орявчик цього ж району. Саме ця база (взимку 1947–1948 рр. тут переховувався О. Дяків – «Горновий») допомогла йому разом із підлеглими щасливо перебути облави лютого–березня 1948 р.[64].

---

[61] Савчин М. («Марічка»). Тисяча доріг: спогади... С. 203.

[62] Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 9.

[63] Там само.

[64] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75390фп. Т. 1. Арк. 36–37.

Відтак основною територією базування «Полтави» був лісовий масив на горі Бесарабка, що біля с. Козаківка Болехівської міськради Івано-Франківської області (ця база діяла до березня 1950 р., поки не була виявлена і ліквідована військами МДБ), а запасною територією базування став лісовий масив «Кремінь», що між селами Тухля, Гребенів, Головецько і Козьова Сколівського району Львівської області (база діяла 2 роки – до травня 1950 р.)[65].

У кінці травня 1948 р. П. Федун разом із О. Дяківим, В. Галасою, М. Савчин, «Степовим» та охоронцями М. Воскресом – «Мироном», «Зенком» і «Беркутом» ходив у Миколаївські ліси, що на Львівщині, де в той час відбувалася нарада Проводу ОУН в Україні[66]. Одним із рішень цієї наради було спорядити кур'єрську групу до Німеччини, де базувалися закордонні представництва українського визвольного руху.

Згідно з рішенням цієї наради була сформована кур'єрська група, до складу якої ввійшли: поручники УПА Іван Паньків – «Явір» та Василь Сколоздра-«Грабенко», хорунжі УПА Микола Мельничин – «Кірам» та Михайло Горчин – «Грузин». До цієї групи П. Федун від своєї референтури долучив «Степового» і бойовика М. Воскреса – «Мирона». Група виконала своє завдання, хоча в дорозі, на території сучасної Чехії, переслідувана ворогом, втратила трьох членів: 10.09.1948 р. на мості ріки Морави нижче Зліна – «Грузина», 25.09.1948 р. на полях між Крштини і Адамовом біля Брна – «Мирона», та 29.09.1948 р. у с. Липівка біля Брна – «Степового»[67].

Загалом, варто зазначити, що базу П. Федуна постійно використовували як пункт відправки і прийому кур'єрів на лінії Провід ОУН в Україні – Провід Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН) у Мюнхені, Закордонне представництво УГВР (ЗП УГВР). Щобільше, в його підпорядкуванні постійно були запасні кур'єри, які ввесь час дислокувалися неподалік.

Для прикладу можна навести ще кілька випадків, які засвічують, що повстанська група П. Федуна була ключовою на цій кур'єрській лінії.

У ніч на 31 травня 1950 р. з американського літака біля с. Танява Болехівської міськради Івано-Франківської області було скинуто чотирьох парашутистів, кур'єрів ЗЧ ОУН, на чолі з Михайлом Дудою – «Громенком». Їхнім завданням було налагодити зв'язок із П. Федуном[68].

У ніч на 20 травня 1951 р. у Карпатах десантувалася кур'єрська група у складі чотирьох осіб: Василя Охримовича – «Пилипа», Петра Стиранки – «Максима», Йосипа Кита – «Осипа» та Василя Хащівського – «Рубаня». На місці приземлення (полонина біля гори Шабела в Сколівському районі) парашутистів зустріли охоронці Петра Федуна Олексій Савчин – «Грицько» і «Дем'ян» та провели до місця його дислокації[69].

Зиму 1948–1949 рр. Петро Федун разом зі співробітниками ГОСП «Ясною», «Надею» та охоронцями «Василем», «Юрком» і «Орестом» планував перебути у

---

[65] Там само. Арк. 38–40.

[66] Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 9.

[67] Сурма. Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів. 1949. 31 березня. С. 9.

[68] Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 15.

[69] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 44. Арк. 222–234.

криївці, розташованій у лісі біля с. Козаківка Болехівської міськради Івано-Франківської області. Проте у кінці грудня 1948 р. війська МДБ у районі сіл Козаківка Болехівської міськради Івано-Франківської області та Либохора Сколівського району Львівської області енкаведисти проводили велику облаву. Стійковим вдалося заздалегідь виявити наближення ворога, криївка була підпалена, а повстанці почали відступати. Енкаведисти їх переслідували, унаслідок чого 29 грудня 1948 р. неподалік від с. Либохора загинула Богдана Світлик – «Ясна», а решті підпільників вдалося щасливо відірватися від переслідування[70]. У цій криївці до рук ворога попали звіти територіальних клітин ОУН за серпень 1947 р. – вересень 1948 р., що унеможливило вміщення у 3-є число «Осередку пропаганди і інформації при Проводі Організації Українських Націоналістів (ОУН)» даних про більшовицьку політику і повстанську боротьбу на українських землях[71].

Після втрати основного схрону П. Федун був змушений разом зі своєю групою перейти на зимування на запасну територію – у криївку біля с. Тухля Сколівського району Львівської області, де на той час вже перебувала частина співробітників та охоронців ГОСП, очолювана адміністратором Юрієм Поповичем – «Відважним». На нове місце зимівлі вони прибули 3 січня 1949 р.[72]. В одній криївці розташувалися П. Федун – «Север», Н. Якимович – «Надя» та адміністратор ГОСП Ю. Попович – «Вільховий», а в іншій – Г. Кочан – «Роман», В. Дяків – «Славко», Ф. Гнатів – «Шугай», М. Барда – «Чорноморець», Я. Нагляк – «Жук»[73].

У липні 1949 р. П. Федун у супроводі своїх охоронців ходив у Бібрецькі ліси на Львівщині, де відбулася чергова нарада членів Проводу ОУН[74].

Повернувшись із наради, він продовжував діяти на звичній території, а зиму 1949–1950 рр. разом зі співробітницею ГОСП Галиною Голояд-«Мартою» та охоронцями «Орестом» і «Остапом» перебув у криївці керівника Долинського надрайонного проводу ОУН Ярослава Зборика – «Орленка»[75].

Розформування відділів УПА та перехід до збройного підпілля надали ще більшого значення справі пропаганди як вагомому чиннику впливу на суспільство. Проте підпілля постійно втрачало кадри, які могли писати якісні пропагандивні матеріали. Саме тому питання розширення кола авторів завжди було в полі зору П. Федуна. У листі до В. Кука він писав: «Дуже негативно відбивається на нашій проп[агандивній] роботі брак авторів. Прошу взяти до уваги, що в нашій публіцистиці ми від ряду років не маємо ні одного нового автора. Коли в нашій художній літерат[урі] щораз можна почути про нових людей, то тут цілком інакше. Не розумію, чому з КОП-у Запоріжжя обмежуються тільки до листівок і деяких політ[ичних] статей до своїх терен[ових] журналів? Там сьогодні (хоч конкретно не знаю, який там сьогодні стан) ще, мабуть, найбільші сили з-поміж усіх інших КОП-ів. Їх треба було б сильніше запрягти до

[70] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75386фп. Т. 1. Арк. 38; Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 9.

[71] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 20. Арк. 224 зв.

[72] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75386фп. Т. 1. Арк. 38; Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 9–10.

[73] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75386фп. Т. 1. Арк. 38–39.

[74] Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 10.

[75] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75390фп. Т. 1. Арк. 40.

опрацьовування певних речей для ширшого використання, в першу чергу – до опрацьовання деяких тем, намічених в останній Інстр[укції] ГОСП-у»[76].

Відомо, що саме П. Федун у 1951 р. ініціював створення мережі кореспондентів серед членів підпілля, до якої планувалося залучати насамперед провідників різного рівня, що було оформлено відповідною інструкцією. Зокрема, в листі до В. Кука він писав: «Ідея і мотиви інституції кореспондентів ГОСП-у – викладені в самій інструкції. Вважаю, що доцільно оформити в характері таких кореспондентів якомога більшу кількість пров[ідних] кадрів – усіх, хто може щось "написати"…»[77].

Після загибелі 5 березня 1950 р. у Білогорщі під Львовом Романа Шухевича – «Тараса Чупринки» відбулися зміни в керівництві воюючої України. У червні 1950 р. на конференції ОУН керівником Проводу ОУН було обрано Василя Кука – «Леміша», його ж затверджено на посаді Головного командира УПА та Головою Генерального секретаріату УГВР. Тоді ж рішенням УГВР від 15.07.1950 р. П. Федуна – «П. Савчука» було затверджено заступником Головного Командира УПА[78], а відтак він обійняв ще й пост заступника Голови Генерального Секретаріату УГВР[79].

Ще 1949 р. на П. Федуна каральні органи завели окрему розшукову справу під кодовою назвою «Шакал»[80]. У 1950 р. було створено спеціальну міжобласну опергрупу МДБ (налічувала 20 співробітників), яка займалася лише його пошуками.

Кільце довкола П. Полтави з кожним роком стискалося. Про складні умови перебування у підпіллі він писав у листі до В. Кука навесні 1951 р.: «Мені якось удалося перезимувати і поки що живий. Кажу "поки що", бо большев[ики] сильно контролюють терен і втриматися досить важко. До зими був два рази розбитий і вигнаний з зимового приміщення – другий раз у половині грудня»[81]. Особливо потужний натиск облавників П. Федун відчув восени 1951 р. Із огляду на це, він вирішив перейти зимувати в Жидачівський район Львівської області, де базувався крайовий провідник ОУН Роман Кравчук – «Петро». 18 листопада 1951 р. «Полтава» разом зі своєю охоронною боївкою прибув на місце постою останнього у Вишнівецькому лісі[82].

У грудні 1951 р. співробітники МДБ отримали інформацію, що в районі сіл Вишнів і Новошини переховується хтось із членів Проводу ОУН. Зважаючи на це, управління 2-Н МДБ УРСР спільно з управліннями МДБ у Дрогобицькій та

---

[76] Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України... Т. 2. С. 258.

[77] Там само.

[78] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 5. Арк. 9.

[79] Повідомлення [про смерть П. Федуна]. *Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріяли. Кн. 3: 1949–1952.* Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1994. С. 53–54. (Літопис Української повстанської армії; т. 10); Мороз В. Історія створення і діяльности Української Головної Визвольної Ради. *Визвольний шлях.* 2004. Кн. 7. С. 104–106.

[80] Вєдєнєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. Київ: К.І.С., 2006. С. 134.

[81] Лист Петра Федуна-«Полтави» до Василя Кука-«Леміша» про ситуацію в терені й потребу налагодження організаційного зв'язку. 6 травня 1951 р. *Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України.* Т. 2. С. 204–205.

[82] Акт-звідомлення про обставини й здогадні причини загибелі сл[авної] п[ам'яті] «Максима» й «Полтави» та друзів. *Романюк М. Петро Федун – «Полтава» – провідний ідеолог ОУН та УПА.* Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2009. С. 74. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»; кн. 6).

Станіславській областях ретельно розробили план військово-чекістської операції. Передбачалося щільно заблокувати лісові масиви та населені пункти, щоб не допустити втечі підпільників, а потім провести ґрунтовний пошук криївок. Район пошуку розділили на дев'ять секторів. Керівник кожного отримав завдання: уважно оглянути місцевість на предмет наявності підземних сховищ, розшукати підпільників і за можливості захопити їх живими. До операції було залучено 4 574 офіцери та солдати, з них – 75 співробітників УМДБ у Дрогобицькій області та 78 співробітників УМДБ у Станіславській області, 60 інструкторів зі 110 службово-розшуковими собаками, 500 курсантів навчального загону МДБ, 230 автомашин[83]. Операція тривала з 21 по 28 грудня.

У перший день операції одна з пошукових груп неподалік с. Вишнів Букачівського району Станіславської області (тепер – Рогатинського району Івано-Франківської області) виявила на поверхні біля криївки трьох підпільників. Зав'язався бій, унаслідок якого двох підпільників убили (крайового провідника ОУН на ЗУЗ Романа Кравчука-«Петра» й референта СБ Букачівського районного проводу ОУН Богдана Паньківа-«Бурю»), а третьому (кур'єрові «Петра» Євгенові Якиміву-«Богдану») вдалося втекти. Проте через день він загинув у цьому ж лісовому масиві.

У лісі біля с. Новошини Журавнівського району Дрогобицької області (тепер – Жидачівського р-ну Львівської обл.) 23 грудня об одинадцятій годині тридцять хвилин курсанти навчального полку МДБ за струменями пари з вентиляційних отворів виявили підземний бункер з підпільниками всередині. Їм запропонували здатися, але вони відмовились і відкрили вогонь з автоматів. Через деякий час, побачивши, що становище безвихідне, підпільники підпалили бункер і пострілялися. Криївка була розкопана солдатами і з неї витягнуто тіла чотирьох повстанців: члена Проводу ОУН Петра Федуна – «Полтави», референта пропаганди Журавнівського надрайонного проводу ОУН Богдана Зобніва – «Миронича», провідника Букачівського районного проводу ОУН Михайла Сенюка-«Скритого» та бойовика «Миронича» Григорія Яремy – «Зенка».

У той самий день тіла семи загиблих повстанців вантажівкою доставили до Львова. У приміщенні Управління МДБ у Львівській області провели процедуру їхнього впізнання заарештованими учасниками підпілля, під час якої остаточно було встановлено факт загибелі одного з керівників національно-визвольної боротьби в Україні, провідного ідеолога ОУН Петра Федуна – «Полтави». Коли ж через кілька днів постало питання, що робити з тілами вбитих, то було вирішено їх таємно поховати. Вночі 28 грудня 1951 р. співробітники МДБ закопали тіла Р. Кравчука, П. Федуна, Б. Зобніва, М. Сенюка, Г. Яреми, Є. Якиміва та Б. Панькова у триметровій ямі з негашеним вапном на території «об'єкта № 39» УМДБ у Львівській області[84].

Внесок Петра Федуна у визвольний рух належно оцінило командування. У 1946 р. його як начальника 6-го політвиховного відділу КВШ УПА-Захід відзначено вирізненням у наказі командира УПА-Захід[85]. Згодом П. Федун був нагоро-

[83] Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 31.

[84] Іщук О. Розшук органами державної безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди... С. 32.

[85] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 62. Арк. 200.

джений трьома хрестами заслуги УПА: у 1947 р. – Срібним (Наказ ГВШ ч. 3/47 від 5.12.1947 р., на основі рішення УГВР від 22.11.1947 р.)[86], у 1951 р. – Золотим (Наказ ГВШ ч. 1/51 від 2.05.1951 р., на основі рішення УГВР від 1.11.1950 р.)[87], а в 1952 р., вже посмертно, – Золотим Хрестом бойової заслуги І-го класу (Наказ ГВШ ч. 1/52 від 20.06.1952 р., на основі рішення УГВР від 15.06.1952 р.)[88]; окрім того – медаллю «За боротьбу в особливо важких умовах»[89].

Творчий доробок П. Федуна – «Полтави», за нашими підрахунками, становить понад чотири десятки праць, які на сьогодні вже доступні для широкого кола читачів[90].

Твори Петра Федуна – «Полтави» не втратили актуальності й через 60 років після написання. Адже в них він подекуди дуже вдало передбачив сучасний суспільно-політичний устрій України з його міжпартійною гризнею та нестабільністю. Саме проти такого варіанта розвитку молодої Української держави виступав публіцист, пропонуючи на перші роки запровадити «організовану демократію».

Значна частина висновків та оцінок П. Федуна, зроблених у другій половині 1940-х років, підтверджена ходом суспільного розвитку. Творчість Полтави забезпечила йому гідне місце в скарбниці європейської суспільно-політичної думки XX ст.

Доля родини П. Федуна склалася так само трагічно, як і доля десятків тисяч родин учасників національно-визвольної боротьби середини XX ст. 24 грудня 1944 р. мати Петра Парасковія, а 22 червня 1945 р. і батько Микола були виселені на спецпоселення в Ігринський район Удмуртської АРСР, де працювали в Кушинському ліспромгоспі[91]. У 1956 р. повернулися в рідне село, де й померли: батько – у 1960 р., а мати – у 1962 р.

Брат Петра Федуна – Василь восени 1944 р. перейшов у підпілля, де діяв під псевдом «Мирон» і виконував функції референта пропаганди кущового проводу ОУН. 26 березня 1946 р. криївку, в якій він перебував разом із п'ятьма стрільцями сотні «Непоборні», виявили облавники на полі біля родинного села Федунів. Після короткого бою, бачачи безвихідність становища і не бажаючи живим потрапляти до рук ворога, В. Федун застрелився з власного пістолета[92].

Сестра Анна Семенюк постійно жила в Шниреві, її неодноразово арештовували органи МДБ, проте після допитів звільняли. Востаннє була заарештована 1951 р., але, знову ж, після допитів і тортур – звільнена. Далі мешкала в рідному селі, де передчасно померла 1970 р.[93].

Михайло Романюк

---

[86] Там само. Т. 60. Арк. 256.

[87] Там само. Арк. 276.

[88] Там само. Арк. 279–280.

[89] Повідомлення [про смерть П. Федуна]... С. 57.

[90] Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. Львів, 2008. Т. 1: Твори. 720 с.; Т. 2: Документи і матеріали. 896 с.

[91] Архів Головного управління Національної поліції у Львівській області. Ф. 111. Оп. 1. Р-23432. Справа на виселення сім'ї активного учасника «УПА» Федун Василя Миколайовича. Арк. 1, 9; Вєдєнєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»... С. 134.

[92] Детальніше див.: Романюк М. Вони загинули під Шниревом. *Шлях перемоги.* 2002. 22 травня.

[93] Зеленчук М. Хто був Петро Полтава? *За вільну Україну.* 1992. 7 квітня.

Частина IV
ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

DOI: 10.33402/elita.2023-453-468

Розділ 1. ДЕМОКРАТИЧНА ПАРЛАМЕНТСЬКА ЕЛІТА У ПРОЦЕСАХ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР: ІНСТИТУЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ, СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА Й ІДЕОЛОГІЧНА КОНФІГУРАЦІЯ

У березні 1990 р. відбулися перші за роки панування радянського режиму вибори вищого органу республіканської влади – Верховної Ради Української РСР. Усі тогочасні виборчі процедури в республіці пройшли за напівдемократичним сценарієм. Однак навіть у такому квазідемократичному варіанті вони започаткували тривалий і складний процес формування нової парламентської еліти України. Саме цей новий політичний клас, за логікою розвитку традиційних демократичних владних інституцій, мав витворити передумови для формування якісно нового політикуму, діяльність якого ґрунтувалася б на європейських традиціях і принципах – парламентаризмі (зокрема легітимності законодавчого органу, політичній структурованості, наявності опозиції, підзвітності правління[1]), багатопартійній системі, верховенстві права й, що найважливіше, сприянні становленню України як незалежної демократичної держави.

До новообраного парламенту поряд зі старою партократичною верхівкою ввійшли й демократичні сили, зусиллями яких було започатковано складний і тривалий процес витворення нового політичного класу. Уже від перших днів роботи нового складу Верховної Ради (XII скликання) у демократичному середовищі розпочалися консультації щодо творення опозиційної парламентської коаліції. Для означення демократичного об'єднання депутатів спочатку вживали назву «Демократичний блок» (очолював голова Львівської крайової організації Народного руху України Орест Влох)[2].

Демократичні сили зайшли в парламент з антирежимним порядком денним політичних реформ, серед яких було скасування 6-ї і 7-ї статей Конституції СРСР (тобто юридично визнати багатопартійність у республіці) й ухвалення Декларації про державний суверенітет України[3]. Найважливішим політичним сенсом діяльності парламенту, за задумом демократичного угруповання депутатів, мало стати саме відстоювання економічної і політичної самостійності

---

[1] Дубас В. Європейські стандарти сучасного парламентаризму (за позиціями Європейської комісії «За демократію через право»). *Український часопис конституційного права.* 2019. № 2. С. 63.

[2] Барабаш О. Л. Верховна Рада України XII скликання. 1990–1994 роки. Київ: Кий, 1998. С. 529.

[3] Виступ народного депутата УРСР Володимира Гриньова. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 23. С. 27.

республіки, від якого «почне свою законодавчу діяльність Верховна Рада України нового скликання»[4].

Однак іншу політичну візію розвитку подій у Верховній Раді мали їхні політичні опоненти, які головним своїм завданням вбачали захоплення політичної влади. Зрештою, згодом так і сталося, коли головою Верховної Ради обрали першого секретаря Комуністичної партії України (КПУ) Володимира Івашка (рішення про безальтернативну підтримку його кандидатури ухвалили керівні органи і республіканської компартії, і сам ініціатор *Перебудови* – Михайло Горбачов)[5].

Попри мізерні шанси домогтися змагальності процедури обрання спікера парламенту, демократичні кола все ж висунули власні кандидатури на голову законодавчого органу. Так, із 12 кандидатур, запропонованих на посаду спікера, 10 або входили до демблоку (Іван Драч, Віталій Карпенко, Михайло Горинь, Левко Лук'яненко, Дмитро Павличко, В'ячеслав Чорновіл, Володимир Яворівський, Ігор Юхновський), або тісно співпрацювали з ним (Володимир Гриньов та Іван Салій). Саму процедуру висунення й обговорення кандидатур демократична група депутатів вважала тактичним ходом, який необхідно було використати для критики політики компартії, пропагування демократичних цінностей та завоювання політичних симпатій ширших верств суспільства. Характеризуючи плани опозиції у цей період, В. Чорновіл зазначав: «Головне завдання меншості – пропагандистське: продемонструвати хто є хто, показати справжнє обличчя партократії, яка прорвалася до влади, і потім поставити народ перед питанням – а чи потрібен нам такий парламент»[6].

Тож як кандидати на посаду спікера парламенту, члени демократичного корпусу Верховної Ради вперше задекларувати свої погляди у всеукраїнському масштабі. Доступ народних депутатів до ЗМІ (зокрема телетрансляція сесійних засідань) дав можливість громадянам ознайомитися з програмами колишніх дисидентів Л. Лук'яненка, М. Гориня, В. Чорновола, яких компартійна пропагандистська машина впродовж виборчої кампанії виставляла «буржуазними націоналістами». Почула всеукраїнська авдиторія і пристрасні виступи поетів, а тепер вже й політиків І. Драча, В. Яворівського, Д. Павличка. Зауважу, що програмні промови претендентів-демократів радше нагадували політичну публіцистику, ніж програми конкретних політичних дій. Хоча, вже з перших днів роботи втілення будь-яких реформаторських змін видавалося проблематичним із цим складом парламенту, тим більше, що найактивніші лідери опозиції вже встигли заявити про неможливість компромісів із «новим класом апаратників, що пройшли вишкіл Брежнєва, Щербицького, академії застою»[7].

---

[4] Виступ народного депутата УРСР Сергія Головатого. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 3. С. 12.

[5] Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. Київ: Століття, 2002. С. 51.

[6] Чорновіл В. М. Тяжка ноша демократичних сил. *Молода Україна.* 1990. Чис. 10. С. 1.

[7] Виступ народного депутата УРСР В'ячеслава Чорновола. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 23. С. 53.

Як політичного лідера і державного діяча відкрила для себе всеукраїнська авдиторія академіка І. Юхновського. На відміну від претендентів Л. Лук'яненка чи В. Чорновола, програмні тези І. Юхновського не містили політичних випадів у бік компартії на зразок «на лаву підсудних, бодай і символічну, треба посадити саму існуючу систему»[8]. До того ж І. Юхновський вважав, що «бюрократичний апарат, який зараз існує в республіці, готовий до того, щоб забезпечити її суверенітет». На його думку, головною вимогою ефективної роботи адмінапарату в нових умовах була зміна «напряму руху республіки» і розуміння того, що «нова політика має творитися новою верхівкою»[9]. Програма І. Юхновського давала оцінку ситуації в економічному і, меншою мірою, в політичному житті України, накреслювала шляхи подолання кризи. Прагматичні оцінки економічної ситуації без спроб політизувати господарські проблеми викликали схвальні відгуки в частини депутатського корпусу, зокрема в керівників великих підприємств. Інтелектуальний же рівень програми І. Юхновського високо оцінювали і представники партійної більшості. Зокрема, депутат Анатолій Толстоухов зазначав, що кандидат Ігор Юхновський виглядав «достатньо переконливо, інколи навіть привабливіше, ніж В. Івашко»[10]. Та й сама постать І. Юхновського – комуніста, ветерана війни, члена Руху і вченого-інтелектуала – могла, за певних обставин, відіграти консолідувальну роль у парламенті.

Прихильником «загальнодемократичних принципів» позиціонував себе представник «Демплатформи в КПУ», професор Володимир Гриньов із Харкова. Його погляди щодо майбутнього союзної держави («Я ближче до ідеї Єльцина: більше, ніж федерація, але не доходячи до конфедерації»), форми державного устрою України («На мій погляд, більше всього підходить для цього механізм федерації»)[11] і двомовності сприймалися неоднозначно в середовищі депутатів.

Під час обговорення кандидатур стало очевидним, що в парламенті йде змагання не програм, а протиборство двох систем поглядів – комуністичної та демократичної, й жодні аргументи не діють. Останньою спробою запобігти обранню Володимира Івашка стала заява демблоку про недопустимість суміщення посад голови парламенту з виконанням інших обов'язків (йшлося про його секретарство в КПУ), проте істеблішмент не прислухався до аргументів опозиції. На знак протесту депутати від демблоку оголосили неучасть у виборах, спрямованих «на встановлення диктату верхівки Компартії України у вищих структурах Верховної Ради»[12]. Остаточне голосування продемонструвало «монолітну одностайність» комуністів-депутатів – із 339 депутатів за В. Івашка

[8] Там само. С. 51.

[9] Виступ народного депутата УРСР Ігоря Юхновського. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 21. С. 58.

[10] Виступ народного депутата УРСР Анатолія Толстоухова. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 28. С. 29.

[11] Виступ народного депутата УРСР Володимира Гриньова. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 23. С. 36.

[12] Виступ народного депутата Якова Зайка. Заява Демократичного блоку України. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 31. С. 6.

проголосувало 278, В. Гриньов отримав 28 голосів, І. Юхновського підтримало 24 народні обранці[13].

Демократична меншість розцінила обрання В. Івашка як фактичне захоплення компартією влади у Верховній Раді. Утім, деякий час[14], виходячи із заяв новообраного голови парламенту про «принцип гармонії інтересів», розраховувала на пропорційне представлення опозиційних політиків у парламентських й урядових структурах. На узгоджувальній нараді опозиція запропонувала на посаду заступника голови академіка І. Юхновського як «постать, котра могла б внести рівновагу в спільну парламентську діяльність». Компромісним варіантом став би інститут двох перших заступників, один із яких представляв би інтереси парламентської меншості[15]. Не плекаючи особливих ілюзій щодо політичної далекоглядності опонентів, опозиціонери 5 червня 1990 р. ухвалили рішення про формування парламентської коаліції демократичних сил для витворення нового устрою в республіці на основі трьох принципів: суверенітет, багатопартійність і різні форми власності[16].

Головою опозиційного об'єднання під назвою «Народна Рада»[17] став академік І. Юхновський. Першим заступником було обрано Володимира Філенка, заступниками – Левка Лук'яненка, Дмитра Павличка, Олександра Ємеця, а секретарем – Леся Танюка[18]. До складу Народної Ради (із дорадчим голосом) увійшло 7 народних депутатів СРСР: Ростислав Братунь, Іван Вакарчук, Валерій Грищук, Сергій Рябченко, Леонтій Сандуляк, Юрій Щербак. Серед членів Народної Ради налічувалося 10 політв'язнів: Генріх Алтунян, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Степан Хмара, Левко Лук'яненко, Ірина Калинець, Богдан Ребрик, Левко Горохівський, В'ячеслав Чорновіл, Олесь Шевченко. У Народній Раді не було формалізованого членства, рішення приймали більшістю голосів присутніх на засіданні. Опозиційне об'єднання не мало офіційного друкованого органу. Періодично з'являлися видання, які були присвячені окремим знаковим подіям у житті республіки, зокрема прийняттю Декларації про державний суверенітет.

Новостворена демократична парламентська група запропонувала кандидатуру І. Юхновського на посаду першого заступника голови Верховної Ради. Прогнозовано комуністична більшість відмовилася й підтримати, і вже 6 червня 1990 р. було оприлюднено заяву, в якій офіційно йшлося про перехід парламентської меншості до «конструктивної опозиції». «Вважаємо неприпустимою будь-яку участь у керівництві Верховної Ради вище рівня постійних комісій, бо це б створювало ілюзію консолідації з силами застою», – мовилося у тексті звернення. Першочерговими завданнями опозиція вважала напрацювання аль-

[13] Підсумки голосування по виборах Голови Верховної Ради Української РСР. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 30. С. 7–8.

[14] Карпенко В. О. «Займіть свої місця...». *Вітчизна.* 1991. № 4. С. 140.

[15] Виступ народного депутата УРСР Дмитра Павличка. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 31. С. 6.

[16] Там само. С. 14.

[17] Редакційна інформація. FAX. *Ратуша.* 1991. 13–14 грудня. С. 1.

[18] Редакційна інформація. Народна Рада в парламенті України. *Літературна Україна.* 1990. 14 червня. С. 1; Уточнення. *Літературна Україна.* 1990. 21 червня. С. 1.

тернативних законопроєктів, а також «пропаганду ідей розпуску Верховної Ради і проведення нових демократичних виборів»[19].

Після внесення В. Івашком кандидатур на посаду першого заступника лише з-поміж представників комуністичної більшості (Іван Плющ, Микола Хоменко і Василь Дурдинець), ще з одним зверненням виступив депутат Роман Лубківський[20], повторивши тезу про перехід Народної Ради до опозиційної діяльності[21]. Оприлюднення двох заяв з одного і того ж приводу могло свідчити лише про те, що в середовищі опозиції нуртують різні політичні течії, які мають власну візію розвитку подій у парламенті та кроків щодо реагування на них.

Зрештою, ситуація навколо розбіжностей у стані опозиції незабаром з'ясувалася. Через два дні у виступі лідер демократичних сил розцінив ідею розпуску Верховної Ради як «неконструктивну» і «неприйнятну» й висловив віру в можливість змінити становище в Україні через прогресивні закони та співпрацю. «Опозиція створюється не для того, щоб спостерігати, як тяжко живеться керівництву Верховної Ради і Урядові в умовах вільного ринку, а щоб сприяти розвитку України», – зазначив тоді І. Юхновський[22].

У складі Народної Ради 15 червня 1990 р. сформувалася радикальна фракція, яка дотримувалася протилежної думки й звинуватила окремих представників демократичної опозиції у «тактичних помилках» та «угодовстві»[23]. Погляди цієї частини депутатів були заманіфестовані в «Декларації тринадцяти» і «Платформі радикальної опозиції». У цих документах проголошувалися ідеї створення незалежної держави (із наступним формуванням конфедерації суверенних держав); неспівпраці з урядом і партократією та розгортання кампанії громадянської непокори; скликання Народного Конгресу за участю депутатів усіх рівнів; розпуск Верховної Ради і вироблення політичної платформи нових виборів. Підтвердив процес фракційного розмежування Народної Ради депутат Яків Зайко, заявивши про «існування двох фракцій у Демблоці – "Опозиції" і "Коаліції" (умовно)»[24].

Поступово в демократичному депутатському таборі сформувалася низка течій, однак, як констатував В. Чорновіл, попри розбіжності в питаннях тактики парламентської боротьби, демблок «виявився на диво відмобілізованим, що очевидно зв'язано з тим, що ми опинилися перед фактом "подавляющего большенства"»[25].

Виявом єдності поглядів парламентської опозиції на перспективу розвитку політичних процесів у республіці стало оприлюднення Народною Радою програмного документа – Декларації принципів. Головними підвалинами своєї

[19] Виступ народного депутата УРСР Дмитра Павличка... С. 6–7.

[20] Виступ народного депутата УРСР Романа Лубківського. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень Верховної Ради Української РСР.* 1990. № 31. С. 12.

[21] Редакційна інформація. Декларація Демократичного блоку і Заява Демократичного блоку. *Літературна Україна.* 1990. 14 червня. С. 1.

[22] Виступ народного депутата УРСР Ігоря Юхновського… 1990. № 34. С. 38.

[23] Хмара С. І. «Відпочинку не буде нікому». *Молода Україна.* 1990. Чис. 11. С. 2.

[24] Зайко Я. Я. Парламентська криза – вінець кризи економічної, екологічної, політичної та духовної. *Голос.* 1990. № 6. С. 4.

[25] Чорновіл В. М. Тяжка ноша демократичних сил. *Молода Україна.* 1990. Чис. 10. С. 1.

діяльності парламентська опозиція визначила забезпечення державного суверенітету України, створення багатопартійного парламенту, запровадження ринкової економіки й різних форм власності. Суверенітет мав гарантуватися домінантою республіканських законів і переходом союзної власності під республіканський контроль. Побіжно згадувався і новий союзний договір, але розвитку ця ідея в тексті не отримала. Декларація наголошувала на організаційному оформленні Народної Ради, що давало опозиції переваги у процедурних питаннях, зокрема можливість готувати співдоповіді із законопроєктів.

Парламентська більшість, переконана в непорушності свого контролю над процесами у Верховній Раді, досить спокійно сприйняла створення опозиційного блоку. Єдине, що спричиняло незгоду в депутатів більшості, – це назва «Народна Рада». Олександр Мороз, майбутній лідер комуністичної більшості, заявив, що вона «веде до конфронтаційних процесів у парламенті». Ігор Юхновський запевнив опонентів, що «опозиція буде працювати мудро», і зазначив, що «нехай це не ріже вам вухо, бо, зрештою, суть важлива, а суть буде добра»[26].

Процес формування керівництва парламенту завершився прогнозовано – першим заступником спікера Верховної Ради було обрано І. Плюща. Опозиція не брала участі у виборах заступника голови і відкликала свої кандидатури на цю посаду (І. Юхновський та О. Ємець). Не погодився із демаршем опозиції депутат В. Гриньов, який був близький за поглядами до загальнодемократичного крила парламентської меншості, мотивуючи такий крок необхідністю усім політичним силам брати активну участь у конструктивній діяльності. Саме його й обрали ще одним заступником В. Івашка.

Інституційне оформлення парламентської опозиції, підтримка демократичних сил громадськістю республіки (особливо в західному регіоні) і декларування її лідерами «конструктивної опозиційності» – усе це спонукало парламентське керівництво до діалогу з політичними опонентами. Одним із важливих компромісних рішень щодо налагодження конструктивної діяльності парламенту стала домовленість між опозицією та В. Івашком про вибір голів парламентських комісій. Унаслідок домовленостей депутати від опозиції очолили 7 із 23 постійних комісій. Як зазначив згодом І. Юхновський, «входження членів Народної Ради у Президію мало кардинальне значення для впливу на Президію і Верховну Раду»[27].

Під час першої сесії парламенту сталося дві важливі події, що вплинули на подальшу роботу Верховної Ради. З одного боку, було завершено організаційне оформлення парламентського опозиційного об'єднання депутатів, з іншого сформувалася організаційна структура депутатської більшості, очолювана О. Морозом (група «За радянську суверенну Україну»; неформальна назва – «група 239»). Саме у протиборстві та взаємодії цих двох політичних сил упродовж наступних місяців поступово проступали контури державної конструкції незалежної України.

---

[26] Виступ народного депутата УРСР Ігоря Юхновського... № 34. С. 39.

[27] Юхновський І. Р. Україна – незалежна держава. Львів, 1994. С. 7.

Для розуміння сутності й мотивів діяльності депутатського корпусу (особливу увагу зосереджено на вивченні опозиційної групи депутатів) важливе дослідження його соціального, партійного, регіонального представництва. Соціальний, регіональний і партійний склад демократичного парламентського істеблішменту досліджено із застосуванням методики колективної біографії, тобто виявленні характерних рис груп людей на підставі аналізу їхніх біографічних даних.

Комплексна база біографічних даних діячів парламентського опозиційного блоку створена шляхом зіставлення офіційних відомостей (сайт Верховної Ради), інформаційних довідок у виданнях Асоціації народних депутатів, індивідуального опитування депутатів (заповнення ними анкети «Громадсько-політичного діяча» під час особистих контактів), на основі довідкових видань тощо. Під час укладання біограм депутатів, що належали до парламентської опозиції, одночасно було сформовано й базу даних членів парламентської більшості, що дало змогу провести порівняльний аналіз депутатів парламенту, які належали до різних політичних сил, за соціальними, регіональними, партійними параметрами.

Одним із найскладніших завдань під час дослідження стало питання визначення персонального складу Народної Ради, оскільки фіксованого членства не існувало. Загалом, у літературі чисельність Народної Ради подають у кількості 110–130 осіб[28]. Проведені мною розвідки дають підстави вважати, що стабільний склад парламентського коаліційного об'єднання налічував 123–128 народних депутатів, що дає змогу звести результати аналізу до статистичної похибки.

Квантитативний і кваліативний аналіз складу опозиції здійснено після створення бази даних. Для проведення кваліативного аналізу взято біограми 128 народних депутатів. Встановлення соціального портрету Народної Ради проводилося за такими параметрами: рік народження, місце народження, національність, соціальне походження, освіта (середня і вища, кілька вищих), наявність вченого ступеня, професійна діяльність, партійна належність. Водночас проаналізовано участь у національному і демократичному русі. Фіксована верхня межа для визначення віку й соціального статусу депутатів – момент обрання народним депутатом Української РСР (березень 1990 р.).

Абсолютна більшість членів опозиційного табору народилася в Українській РСР (97 осіб). Ще 17 депутатів походили з українських земель, які в міжвоєнний період (до вересня 1939 р.) входили до складу Другої Речі Посполитої. Вихідцями з інших республік СРСР було 14 народних депутатів, із них найбільше – з РФ (10 осіб), 2 – з Грузії, по одному – з Білорусії та Молдавії. 64 % опозиціонерів народилися у населених пунктах сільського типу (хутір, село, селище), решта – у містах. Найстаршим депутатом у Верховній Раді став голова Народної Ради І. Юхновський, якому на момент обрання було повних 65 років. Наймолодшим

[28] Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр. Львів, 2003. 670 с.; Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. Київ: Либідь, 1993. 200 с.; Грицак Я. Й. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Генеза, 1996. 360 с.; Юхновський І. Р. Україна – незалежна держава... 128 с. та ін.

членом Народної Ради був Сергій Колесник, якому виповнилося 25 років. Середній вік депутатів-народорадівців – 44 роки. Абсолютну більшість складу Народної Ради, як і всієї Верховної Ради, становили чоловіки (97,1 %). Аналізуючи депутатський склад Верховної Ради, можна простежити зародковий етап розвитку політики гендерної рівності на представницькому рівні, оскільки до парламенту було обрано лише 13 жінок, із яких 6 приєдналися до опозиційного об'єднання, 4 – до провладної фракції, а 3 депутатки зберігали статус «незалежних».

За соціальним походженням 42 % членів демократичної коаліції належали до селянських родин. Вихідці зі сімей робітників становили 25 %, а з родин службовців – 30,5 % (2,5 % депутатів походили зі змішаних). Порівняння соціального походження депутатів з обох депутатських груп свідчить, що в селянських сім'ях народилася рівновелика частка депутатів, дещо різниться кількість вихідців із родин службовців (30,5 % – опозиція та 21,75 % – більшість) і найбільше з робітників (25 % – Народна Рада і 38 % – За радянську суверенну Україну (ЗРСУ)). Найімовірнішою причиною такої розбіжності в останніх показниках є те, що значна частина депутатів групи ЗРСУ походила з індустріальних східних і південних регіонів республіки, де більшість населення становили представники робітничих професій.

За національною належністю склад і Народної Ради, і групи ЗРСУ загалом відповідав відсотковому співвідношенню чисельності національних груп у республіці. Зокрема, українці в демократичному об'єднанні становили 84 %, росіяни – 12,5 %, а в «групі 239» – українці – 74,5 %, росіяни – 25 %. Кількість представників інших національностей (білоруси, євреї та ін.) в обох групах збігалася. Дещо вища частка українців у складі опозиційної політичної еліти в парламенті була зумовлена національним складом тих регіонів, зокрема західного і центрального, звідки походила більшість депутатів-народорадівців.

Освітній рівень усіх депутатів парламенту був високим, оскільки понад 90 % закінчили вищі навчальні заклади. Щодо напрямів освіти, то абсолютна більшість демократів здобула технічну або гуманітарну освіту, причому в цьому параметрі простежується майже цілковитий паритет випускників гуманітарних факультетів – 37 %, а 38,3 % – технічні. Рівновелика кількість депутатів (по 10) набули медичні та юридичні спеціальності. Превалювала серед депутатів університетська освіта (45,3 %). Вищу технічну освіту депутати здобували у політехнічних (20 осіб) і галузевих (16 осіб) вишах Львова, Києва, Харкова, Донецька та інших міст. Вищі навчальні заклади поза межами республіки (усі в Російській Федерації) закінчило 8 осіб.

Якщо порівнювати освітні рівні обидвох парламентських груп, то вищу освіту здобула приблизно однакова кількість депутатів від опозиції і парламентської більшості (97 % і 94 % відповідно). Майже одинакові кількісні показники простежуються у двох депутатських групах за напрямами медико-природничої і юридичної освіти, рівновеликі – за економічною і технічною. Різко відрізняються – за гуманітарною і сільськогосподарською. Якщо в опозиційній групі гуманітарну освіту здобуло 38,3 % депутатів, то серед депутатської більшості лише

8,2 %. Зате 55 депутатів провладної фракції мали вищу аграрну освіту, і лише 1 депутат опозиції навчався в сільськогосподарському виші (Микола Мельник). Можна стверджувати, що склад опозиційного парламентського блоку за формальними показниками освітнього рівня і фахової підготовки депутатів наближався до складу європейських органів представницької влади. Щодо військової освіти, то лише 8 осіб мали профільну військову освіту, а серед опозиціонерів тільки Генріх Алтунян закінчував виш за спеціальністю «інженер-радіоелектронік».

З'ясовано, що низка депутатів із меншості та більшості мала дві, а то й три вищі освіти. Якщо серед депутатів Народної Ради таких виявилося 17 осіб (Дмитро Захарчук навчався в трьох ВНЗ), то в групі ЗРСУ – аж 73. Щоправда, для абсолютної більшості з них (60 осіб) другою вищою освітою стало навчання у Вищій партійній школі при Центральному комітеті КПУ або Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Москві. Тобто значна частина депутатів-«більшовиків» прийшла в парламент професійними пропагандистами, принаймні за освітою, підготованими до ідеологічної боротьби з потенційним політичним опонентом. Однак про їхній невисокий фаховий рівень як «пропагандистів-агітаторів» відверто висловився завідувач відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ Микола Шульга: «Серед депутатів чимало випускників ВПШ, Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Але їхні дипломи – це фікція, вони неспроможні вести кваліфіковану дискусію»[29].

Наукові звання та вчені ступені здобула приблизно однакова кількість осіб і серед опозиційних депутатів, і депутатської більшості. У середовищі опозиціонерів було 24 кандидати наук (у групі ЗРСУ – 17), 5 докторів наук (у групі ЗРСУ – 6). На момент початку депутатської діяльності І. Юхновський та М. Голубець вже отримали вчене звання академіка АН УРСР.

Жоден член антикомуністичної опозиції не мав досвіду роботи у вищих представницьких органах влади республіки, тобто всі вони були в політичному класі початківцями, і їх із повним правом можна зарахувати до прошарку нової політичної еліти. Щобільше, у наступний історичний період, період становлення України як незалежної держави, багато з цих політиків відігравали важливу роль на політичній арені. Лише два народні депутати – В. Яворівський і Д. Павличко – уже набули певного досвіду ведення політичної боротьби, оскільки від 1989 р. були народними депутатами СРСР. У певному сенсі професійними політиками були депутати-дисиденти (у складі Народної Ради налічувалося 10 політв'язнів), які за свої політичні переконання і опір комуністичному режимузаплатили роками тюремного ув'язнення.

Регіональне представництво в демократичній парламентській політичній еліті було неоднорідним. Формально серед депутатів-демократів були представники більшості адміністративних одиниць УРСР, окрім Луганської, Миколаївської, Одеської, Чернівецької областей та м. Севастополя. Однак найбільше депутатів до опозиційного кола делегували західні області

[29] Шульга М. О. Інтерв'ю голови комісії Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин. *Вітчизна.* 1991. № 3. С. 128–129.

України. У повному складі до опозиційного блоку приєдналася депутатська група Львівської області, не ввійшов лише один депутат від Івано-Франківщини і два депутати від Тернопільської області. Єдиним депутатом від трьох галицьких областей, який вступив до складу комуністичної більшості в парламенті, став Михайло Мацялко. Загалом, галицьке представництво становило 43 народних депутатів й майже 33 % складу опозиційних сил. До демократичної меншості приєдналося понад половину народних обранців від Волині (67 %) і Рівненщини (51 %) – регіонів, де опозиційний табір під час ході виборів мав значну підтримку. Активна виборча позиція демократичних сил у Києві сприяла обранню до Верховної Ради майже всіх кандидатів, підтримуваних демблоком (18 мандатів із 22 можливих – 82 %), які поповнили ряди парламентської опозиції.

Опозиційний потенціал парламентської демократичної еліти суттєво посилився завдяки приєднанню до Народної Ради великої групи депутатів, які представляли демократичні середовища південного сходу республіки. Парламентська група «Демократична платформа КПУ» (37 депутатів), більшість якої становили депутати зі східних і південних областей (27 депутатів), представляла загальнодемократичне крило опозиційного табору. Приєднавшись до Народної Ради, ці народні обранці відстоювали ідею формування єдиної парламентської опозиції, проте у складі антиурядової опозиції творили автономну структуру й демонстрували схильність до відстоювання інтересів регіональних політичних еліт. Зокрема, представники від Донецької і Запорізької областей позиціонували себе як делегати робітничого руху. Пізніше дехто з них (зокрема Олександр Чародєєв) виступав проти суверенізаційних процесів і відстоював політику московського Центру. Загалом, регіональне представництво у Народній Раді можна відобразити так: Західний регіон – 55 депутатів, Центральний – 11, Північний (з Києвом) – 26, Південний – 13, Східний – 23.

Визначити партійну належність депутатів з опозиційного парламентського середовища доволі складно, оскільки відразу після обрання частина депутатів припинила членство Комуністичній партії Радянського Союзу (КПРС). Встановити точну кількість депутатів, які залишили ряди КПРС у період між обранням і створенням демблоку, неможливо – частина не пригадує, коли вийшли з компартії (наприклад, М. Голубець), оскільки не писали офіційних заяв, як це зробили, наприклад, І. Драч[30], Д. Павличко[31], В. Яворівський. Часто колишні партійці просто переставали платити членські внески та позбувалися партійних квитків. У пізніший період процес виходу депутатів-демократів із рядів КПРС продовжувався, однак окремі депутати залишалися членам компартії до заборони її діяльності.

На момент обрання народними депутатами 76 майбутніх членів опозиції належали до КПРС–КПУ, що становило 60 % персонального складу опозиційного

[30] Заява І. Драча до парткому Київської організації КПУ 20 березня 1990 р. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 72.

[31] Лист-заява Д. Павличка до парткому Київської організації КПУ 22 березня 1990 р. *ЦДАГО України.* Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 73–74.

об'єднання (загалом на момент обрання 85,1 % парламентарів були комуністами[32]).

Більше половини народорадівців (75 депутатів) належали до Народного руху України за перебудову (згодом – НРУ), громадсько-політичної організації партійного типу. Більшість із них очолювали керівні органи Руху – від крайових організацій до всеукраїнських структур. Зокрема, І. Драч був головою НРУ, заступниками голови стали Микола Поровський, Іван Заяць (голова Ради колегій), Сергій Головатий[33]. Один із найавторитетніших парламентаріїв, М. Горинь, очолював Політичну раду Руху.

Парламентська демократична верхівка активно долучилася до процесів демократизації політичного життя, політичної структуризації українського суспільства, започаткування багатопартійної системи і формування політико-партійної еліти України. Ще весною–влітку 1990 р. формування антирежимних політичних партій перебувало на початковому етапі. На момент інституціалізації парламентської опозиції у Верховній Раді в республіці лише розгортала свою діяльність альтернативна КПРС партійна організація – Українська республіканська партія (УРП). Саме ця політична сила і стала першою некомуністичною партією, що отримала парламентське представництво. До парламентської фракції ввійшло 13 депутатів (керівник фракції Л. Лук'яненко).

Поступово процес творення нових партійних інституцій набув динамічності і вже до кінця 1990 р. в Україні заманіфестували своє виникнення щонайменше 15 партій. Половина з них на момент утворення стали парламентськими, оскільки їхніми засновниками були народні депутати. Депутати-народорадівці брали безпосередню участь в організації та проведенні установчих з'їздів партій, здебільшого очолювали партію або для них резервували місце співголів[34]. Парламентське представництво мала і вже згадувана УРП, і новостворена Демократична партія України (ДемПУ), і Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ), а також Народна партія України (НПУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ). Усі депутати-члени цих партій входили до Народної Ради, де за достатньої кількості представників формували партійні фракції. Збереглась у Народній Раді і фракція НРУ. На позапартійній основі діяли Радикальна фракція, групи «Незалежність» і «Безпартійні».

Опозиційні депутати входили до складу керівних органів новостворюваних організацій, мотивуючи свою активність потребою завоювати демократичні свободи, забезпечити ідеологічний плюралізм у суспільстві для витворення єдиного фронту проти компартійної номенклатури. Так, І. Юхновський виступив одним з ініціаторів заснування Української селянської демократичної

---

[32] Бойко В. Ф. «Кого ми обрали». *Радянська Україна.* 1990. 24 березня. С. 1.

[33] Про Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України. *ЦДАГО України.* Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2768. Арк. 111.

[34] Про установчий з'їзд Ліберально-демократичної партії України. *ЦДАГО України.* Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2768. Арк. 153.

партії і був співавтором її політичного маніфесту[35]. Обговорювалося також членство лідера парламентської опозиції у ПДВУ, хоча зрештою він не взяв участі в жодному з нових партійних проєктів. Народорадівець Дмитро Чобіт став заступником голови Селянсько-демократичної партії України, ідею створення Української національної партії пропагував Іван Макар[36], а Володимир Шовкошитний входив до оргкомітету Партії зелених України (разом із народними депутатами СРСР Ю. Щербаком і Л. Сандуляком). Опозиційні депутати (Сергій Головатий, Володимир Крижанівський, Тарас Стецьків) у листопаді 1990 р. взяли участь у конференції українських лібералів, на якій було засновано Українську ліберально-демократичну партію (УЛДП)[37].

Для подальшого «розмивання» зовні монолітної КПУ і витворення передумов для конструктивної співпраці з комуністами в парламенті демократична опозиція намагалася ініціювати заснування національної комуністичної структури через підтримку ініціативи «знизу», а також шляхом залучення авторитетного партійного лідера, який би очолив процес «українізації» компартії. Першими про заснування Української комуністичної партії на принципах демократизму й національного відродження заговорили партійці Львова[38]. Продуктивною визнавали таку ідею і комуністи на Харківщині. Співголова харківського партклубу В. Левчук твердив, що «питання про створення самостійної компартії України – це вже не питання завтрашнього, а сьогоднішнього дня»[39]. Ідею формування незалежної компартії обговорювали з лідерами львівських комуністів – Яковом Погребняком, Віктором Волковим[40], Олександром Масляником[41]. Однак у період, коли такі процеси в республіках Балтії, зокрема в Литві, закінчилися переформатуванням місцевих компартій на національній основі, українські комуністи не досягли етапу організаційного усамостійнення.

Не дали результатів і численні спроби демократичного середовища сприяти появі такого собі «українського Бразаускаса» – ідеолога й організатора національних компартійних структур. Виявився не готовим очолити процес творення незалежної компартії «опозиціонер у партійних лавах», секретар Подільського райкому партії І. Салій. «Я справді схилявся до суверен-комуністів, – згадував згодом І. Салій, – але був переконаний, що потрібно не розколювати партію, а

[35] Редакційна інформація. Звернення до селян, робітників та інтелігенції. *Літературна Україна.* 1990. 8 березня. С. 1.

[36] Про деякі тенденції розвитку громадсько-політичних формувань на Україні. *Державний архів Львівської області* (Держархів Львівської обл.). Ф. П.-2. Оп. 62. Спр. 863. Арк. 45.

[37] Про установчий з'їзд Ліберально-демократичної партії України. *ЦДАГО України.* Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2768. Арк. 152.

[38] Лубківський Р. М. «З яким лицем переступимо поріг храму?». *Літературна Україна.* 1990. 22 лютого. С. 2.

[39] Стенограмма встречи 22 марта 1990 г. в обкоме партии с членами бюро обкома, горкома и первыми секретарями райкомов партии г. Харькова по вопросу проведения республиканской конференции партийных клубов в Харькове 22 марта 1990 г. *Державний архів Харківської області* (Держархів Харківської обл.). Ф. П-2. Оп. 207. Спр. 574: Арк. 51.

[40] Волков. В. «Хай 22 січня стане днем національної згоди». *Молода Галичина.* 1990. 30 січня. С. 1.

[41] Масляник О: «Партія – не банда». *Нова доба.* 1990. Чис. 1(4). С. 6.

трансформувати її в дієздатний загін»[42]. Тож для реалізації ініціатив організаційного оформлення «суверен-комуністичного» крила у Компартії не знайшлося достатньо сил, незважаючи на те, що тиск рядових партійців у цьому напрям. весь час збільшувався. Зокрема, якщо у травні 1990 р. статус КПУ як незалежної партії або самостійної організації у складі КПРС підтримувало 51,6 % комуністів, то через рік таких членів КПУ було вже 70,6 %[43].

Кількість партій демократичного спектра влітку–восени 1990 р. невпинно зростала, й народорадівці продовжували брати участь у творенні майже всіх нових політичних інституцій. Ініціатором та ідейним натхненником виникнення ще однієї партії став Леопольд Табурянський. У вересні 1990 р. він ініціював створення Народної партії України (НПУ). Головною метою «партія Табурянського» визначила побудову самостійної Української держави у формі парламентської республіки. Позиціонуючи себе партією ліберального напряму, НПУ різко негативно ставилася до комуністичної ідеології[44]. Економічні пріоритети НПУ полягали в побудові демократичної держави з ринковою економікою і рівноправністю всіх форм власності[45].

Така вибухова активність депутатів від Народної Ради у процесах партійного будівництва свідчила, з одного боку, що лідери демтабору вважали реальну багатопартійність «єдиним гарантом демократичного стану і розвитку суспільства»[46], а з іншого, – що вони прагнули вийти на широку політичну арену й реалізувати власні партійні проєкти.

Поява численних партійних утворень, для яких була характерною різноманітність і пістрявість програмних вимог, організаційна слабкість, аморфність і нечисленність партійних рядів (так звана карликовість), нерідко деструктивна амбітність їхніх лідерів, різко знижували ефективність новостворюваних партійних інституцій у політичному протистоянні з владою і компартією, що добре розуміли лідери парламентської опозиції. Зокрема, В. Яворівський зазначав: «Сьогодні на Україні стільки партій, що, може, ми випередили все людство по кількості партій на душу населення. Потрібні 2–3 сильні партії – і посунути комуністів»[47].

Особливо до становлення багатопартійної системи і єднання опозиційних партій доклався НРУ. Організаційною формою, яка б забезпечила НРУ роль координаційного центру міжпартійного життя у республіці, мала стати Політична Рада НРУ. Однак, незважаючи на те, що Політичну раду очолив один із найавторитетніших політиків-демократів М. Горинь, такі ініціативи не викликали

---

[42] Салій І. М. Я повертаюсь. Київ: Довіра, 1993. С. 152–153.

[43] Редакційна стаття. Як комуністи рятувальний човен готували. *Ратуша.* 1991. 11–12 листопада. С. 3.

[44] Про установчий з'їзд Народної партії України. *ЦДАГО України.* Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2768. Арк. 13.

[45] Яблонський В. М. Сучасні політичні партії України. Довідник. Київ: Лексикон, 1996. С. 91.

[46] Редакційна інформація. Звернення до членів Руху та до всіх громадян України. *Літературна Україна.* 1990. 8 березня. С. 1.

[47] Яворівський В. О. «Я весь пішов у політику». Промова В. Яворівського перед представниками української діаспори США на річних зборах Українського інституту Америки. *Літературна Україна.* 1990. 13 грудня. С. 3.

зацікавлення серед керівництва новостворених партій. Від асоційованого членства у Русі відмовилося керівництво УРП, таке рішення прийняв і установчий з'їзд ДемПУ[48].

Утім, депутати-демократи не полишали спроб сформувати широку міжпартійну коаліцію «опозиційних до КПРС організацій». 18 січня 1991 р. у Києві відбулася нарада за участю представників парламентських партій (ПДВУ, УРП, ДемПУ, УСДП, НПУ) і позапарламентських сил – Конференції анархо-синдикалістів, Української селянсько-демократичної партії, Демократичного союзу та ін. Учасники наради започаткували політичну коаліцію «Демократична Україна» («Незалежна демократична Україна»)[49], метою якої визначили побудову незалежної, демократичної Української держави, утвердження багатопартійності та політичного плюралізму, подолання монополії КПРС–КПУ на владу тощо.

Попри певні негативні риси, які вніс розвиток партійного плюралізму в загальнодемократичний процес в Україні, зусилля первинного демократичного парламентського істеблішменту з розгортання багатопартійного спектра стимулювало формування ідеологічних цілей, принципів і напрямів суспільної модернізації, створювало інституційно-організаційні механізми їхнього втілення, чим започатковувало якісно новий етап на шляху демократизації суспільства, зрештою, вишколювало кадри національної політичної верхівки, які мали реалізувати амбітні плани державотворення в уже незалежній Україні.

У підсумку можу констатувати, що з початком роботи Верховної Ради Української РСР XII скликання у сесійній залі розгорнулися політичні процеси, пов'язані зі становленням і діяльністю першої в радянський період парламентської демократичної опозиції. Демократичний корпус Верховної Ради мав якісно новий прошарок представницького істеблішменту, що з ідейно-політичного боку докорінно відрізнявся від політичних опонентів.

Зіткнувшись із політичним диктатом комуністичної номенклатури в парламенті, опозиційно налаштовані депутати для досягнення своїх політичний цілей сформували опозиційний парламентський блок. Із виникненням організованої парламентської опозиції відбулася політична структуризація парламенту на консервативно-комуністичну більшість, яка зібралася у групу «За радянську суверенну Україну», і демократичну меншість – Народну Раду. На початковому етапі діяльності опозиційна група депутатів функціонувала як загальнополітична парламентська коаліція, яка об'єднувала однодумців на основі базових політичних парадигм. Процес багатопартійності призвів до переформатування Народної Ради в парламентський блок, побудований за партійним принципом.

Незважаючи на ідеологічні й політичні протиріччя з комуністичною більшістю парламенту, опозиція не вдавалася до роздмухування політичних протиріч, а, пам'ятаючи про відповідальність представницької еліти за недопущення конфліктів і гострих протистоянь, виявила готовність до широкого

---

[48] Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. Київ: Видавництво товариства «Знання» України, 1992. С. 35–36.

[49] Редакційна інформація. Міжпартійна нарада демократичних сил. *Літературна Україна.* 1991. 24 січня. С. 1.

політичного компромісу задля утвердження у суспільстві демократичних цінностей та здобуття Україною суверенного статусу. Із розвитком політичних процесів у республіці відбулася політична структуризація Народної Ради, оскільки фракції, що виникали в її складі, мали власне бачення суспільно-політичної ситуації, завдань, цілей і методів дій парламентських сил. Одночасно, попри політичне розмежування і, як наслідок, розбіжності в питаннях тактики парламентської боротьби, антикремлівська меншість демонструвала єдність поглядів щодо ключових проблем державотворення, перспектив розвитку політичних процесів у республіці.

Дослідження соціально-політичної структури опозиційного парламентського блоку засвідчило, що завдяки навіть дозованій змагальності виборчого процесу вищий республіканський орган влади перестав комплектуватися за критеріями соціального представництва й відігравати формальну роль в управлінні республікою, а поступово трансформувався у професійний і єдиний законодавчий орган України. До складу демократичного депутатського об'єднання увійшли авторитетні члени громадсько-політичних організацій, керівники наукових та навчальних інституцій, лідери суспільних думок, висококваліфіковані науковці-теоретики й досвідчені фахівці-практики, що забезпечувало високий рівень компетентності та професіоналізму опозиційних сил у ході парламентської діяльності, відповідало вимогам, які суспільство ставило перед представницько-політичною елітою.

Необхідною передумовою для продовження боротьби за набуття Україною реального суверенітету парламентська опозиція вважала реформування політичної системи, визначивши важливим елементом цього процесу становлення багатопартійності. Партійний плюралізм у Народній Раді як один із вищих виявів демократії стимулював процес формування політичих партій. Представники нової парламентської демократичної еліти виступали не лише ініціаторами й активними учасниками процесу творення альтернативних до КПРС політичних організацій, а й під час своєї політичної і парламентської діяльності сформували головні принципи української багатопартійності: антитоталітаризм, антикомунізм, антиунітаризм і демократизм.

Під час становлення багатопартійності представницька демократична еліта підвела ідейно-теоретичну базу під багатопартійний процес; започаткувала організаційний етап формування політичного плюралізму; сформувала головні ідейні засади, принципи, цілі суспільних трансформацій і створила інституційно-організаційні механізми їхнього досягнення; ініціювала творення надпартійних структур, намагалася консолідувати діяльність нових партій, зберігати єдність опозиційного табору. Члени парламентської опозиції презентували візію різних політичних сил у Верховній Раді й через законотворчу діяльність сприяли реалізації партійних програм на законодавчому рівні.

Парламентський опозиційний блок Верховної Ради XII (I) скликання виконав одне з найважливіших і найскладніших завдань національної політичної еліти на конкретному історичному етапі. Саме в початковий період парламентської діяльності опозиційна група депутатів системно сформулювала стратегічні

завдання розвитку українського суспільства, визначила політичну програму дій: ліквідація монополії КПРС на владу, декларування державного суверенітету республіки, утвердження багатопартійної системи, демократизація політичної системи. Парламентська меншість зуміла досягти політичного консенсусу із прагматичною частиною партійно-державної номенклатури, яка поступово почала усвідомлювати себе політичною елітою країни, відповідальною за реалізацію не вузькокласових чи суто корпоративних, а загальнонаціональних інтересів. Політичний консенсус між Народною Радою і компартійно-радянською більшістю парламенту став наріжним каменем стартового етапу державотворчих процесів в Україні. Демократична парламентська коаліція відіграла роль відповідальної та продуктивної національної еліти, яка зуміла консолідувати більшість політичного класу і суспільства навколо ідеї державності, остаточно спрямувала вектор розвитку України шляхом незалежності та демократії.

Ігор Підкова

DOI: 10.33402/elita.2023-469-488

Розділ 2. В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ: ДИСИДЕНТ, ЖУРНАЛІСТ, ДЕРЖАВНИК

Життя В'ячеслава Чорновола тісно пов'язане з Львівщиною. Навіть була поширеною думка, що він народився в Західній Україні, хоча насправді походив із такої ж непокірної і войовничої української землі, що з давнини межувала з диким степом. Сьогодні вона називається Черкащиною. Небезпечне порубіжжя впливало на гартування з малечку незламної, свободолюбивої риси в характері мешканців цієї землі. Найдавніший представник роду Чорноволів, про кого збереглася інформація, прапрадід Стратін Чорновіл, – яскравий представник цієї когорти людей. Коли на початку XIX ст. увели кріпацтво в його с. Вільхівець, він спалив поміщицький маєток і втік у Бессарабію. За якийсь час повернувся й осів у сусідньому, вільному від кріпацтва козацькому селі Юрківка.

В'ячеслав Чорновіл народився під час митарства батьків по роботах у різних населених пунктах у с. Ерки Катеринопільського району Київської області (тепер – Звенигородський район Черкаської області). Нащадків Стратіна, мабуть, вабило до прадідівських земель, тому за певним збігом обставин батьки В'ячеслава переїхали до Вільхівця, де оселилися та ростили своїх дітей.

Життя батьків було переповнене небезпеками і турботами, що примусили їх часто змінювати роботу й переїхати в інший район. Як і їхні предки, вони жили у важкі часи російсько-комуністичного терору за правління Йосипа Сталіна. Особливо напруженим для родини став 1937 р., коли розстріляли батькового брата Петра, який був керівником Уманського надрайонного управління освіти. Небезпека репресій нависла над братом «ворога народу». Це призвело навіть до того, що батьки не записали у свідоцтво про народження справжню дату народження В'ячеслава – 24 грудня 1937 р., а подали 1 січня 1938 р. Зробили такий запис у документі, щоб не нагадувало про переповнений жахами репресій трагічний 1937 р.

Батьки не тільки намагалися викинути з пам'яті ці драматичні спогади, але й хотіли убезпечити від них своїх дітей, замовчуючи правду. Однак із дитинства В'ячеслав був свідком російсько-комуністичних жахів: бачив кістки жертв Голодомору 1932–1933 рр., слухав розповіді сусідів, сам пережив голод 1946–1947 рр. У другій половині 1940-х років його батько мусив їздити в райцентр, звідки повертався втомленим і невдовзі захворів на виразку шлунка. Ця не зрозуміла для нього сімейна тривога вселила неспокій, про що він згодом писав[1]. Набагато пізніше В'ячеслав дізнався, що батька періодично викликали в районне управління Народного комісаріату внутрішніх справ, бо на нього писав

[1] В'ячеслав Чорновіл: «Як брати обнімемося, але не скоро» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / записав В. Гаман. *Віче.* 1997. № 12. С. 93.

доноси вчитель фізики зі школи. Брат «ворога народу», обвинувачений наклепником в «українському буржуазному націоналізмі» за викладання української літератури з «ворожих позицій», став «доречним» об'єктом для розробки справи в часи нового сплеску комуністичних репресій. Але, як і наприкінці 1930-х років, лихо оминуло сім'ю, все обмежилося профілактичними розмовами.

Попри ці обставини, батьки прагнули, щоб діти отримали належну освіту й мали гідне життя. Тому спрямовували їхнє навчання, підтримували духовне зростання, передплачували багато газет і журналів, обговорювали з ними нові книжки. Малий В'ячеслав мав потяг до освіти, наполегливо вчився, сумлінно виконував усі домашні завдання, навіть найважчі тригонометричні математичні задачі. Прагнув бути у всьому першим і найкращим[2]. Після кожного навчального року отримував похвальні грамоти за успіхи[3]. Завчасно планував свій день, дотримувався розпорядку. Незважаючи на невеликі батьківські вчительські статки, намагався виглядати охайно й акуратно. Поряд із завзятістю і вимогливістю до себе та інших, він підтримував ближніх. Не дозволяв списувати, але допомагав порадами і роз'ясненнями, ділився перекусами з однокласниками, якщо ті не мали обіду.

В'ячеслав брав участь у роботі різних шкільних гуртків, виступав на святкових заходах, де, бувало, розповідав власті вірші. Його поезію друкували в республіканській і районній пресі[4]. Створив редакцію шкільної сатиричної газети «Перець», яка висвітлювали життя школи. Допомагав учителям організовувати заходи з покращення рівня підготовки учнів до уроків та дотримання дисципліни у школі. За таку активну діяльність його обрали керівником учнівської піонерської, а невдовзі комсомольської організацій. На цих громадських посадах він виявив себе в посиленні політико-виховної роботи як серед учнів, так і колективів цукрового заводу та колгоспу села. Провів низку передвиборчих заходів під час виборів депутатів Верховної Ради Союзу радянських соціалістичних республік (СРСР). Проводив роботу з інтенсифікації допомоги школярів колгоспу, створював і очолював шкільні бригади, які працювали в колгоспному господарстві.

Після закінчення школи в 1955 р. вступив на філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Однак його більше вабила публіцистика, тому перевівся на факультет журналістики який вважався одним із найбільш вільнодумних в університеті, тому був на межі закриття.

Від початку перебування В'ячеслава в Києві в нього почалася світоглядна трансформація. Серйозним випробуванням його цінностей, вихованих на комуністичних ідеологемах, було зневажливе ставлення до української мови в «столиці радянської республіки». Фальшовані реалії викликали в нього протест,

---

[2] Чорновіл В. Твори: в 10 т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 4. Кн. 2. С. 803.

[3] Автобіографія В. Чорновола. *Архів Київського національного університету імені Т. Шевченка. Особова справа Чорновола В. М.*

[4] В'ячеслав Чорновіл: «Я почуваю себе галичанином, і наддніпрянцем, і навіть трошки донбасцем…» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / записала Л. Гадомська. *Тернопіль вечірній.* 1994. 26 лютого. С. 3.

який виявився у принциповій позиції спілкуватися українською мовою навіть на заняттях із російською мовою викладання. Радикально В'ячеслав почав переосмислювати свої погляди після доповіді Микити Хрущова про розвінчання культу особи Сталіна на XX з'їзді Комуністичної партії Радянського союзу (КПРС). Інформація про репресії шокувала багатьох, спричинилась до формування нового покоління, яке орієнтувалося на національні традиції. Згодом В'ячеслав Чорновіл говорив, що «сувора правда партійного з'їзду багато в чому навчила, насамперед – нічого не брати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем, відчувати власну відповідальність за загальні справи»[5]. Вплинули на нього і події, що відбулися 1956 р. у Польщі, а особливо в Угорщині, де радянські танки знищували борців за свободу угорського народу. Інформацію про це студенти Київського державного університету імені Тараса Шевченка отримували безпосередньо від одногрупників-громадян країн Східної Європи.

Під впливом реалій та нової інформації В'ячеслав перестав бути радянським активістом, комсоргом групи. Навпаки, він радив одногрупникам не брати участі в ідеологічно-виховних заходах, а займатися самоосвітою, пізнавати національну культуру тощо. Дискутував із цього приводу, аргументував свої слова маловідомою для інших інформацією. Впевненості йому додавали знання, отримані під час спілкування з гуртом університетських викладачів, які збиралися в кабінеті завідувача кафедри хімії університету Андрія Голуба. Вони обговорювали різні питання української історії та культури. Там В'ячеслав мав змогу почитати заборонені книжки, які приносив професор Іван Шевченко із спецфондів бібліотеки Академії наук. Зокрема, читав «Ілюстровану історію України» Михайла Грушевського, «Історію Русів» тощо.

Саме в період навчання на другому–третьому курсі увиразнилися контури його нової системи координат. Мабуть, тоді ще не були визначені його позиції щодо політичного, культурного, економічного, соціального становища українського народу, власного місця в боротьбі за національне самоствердження українців, однак характерні риси власного національного «Я» вже проступили[6].

Критичне ставлення до комуністичної дійсності з характерною для неї обмеженістю прав людини в радянському суспільстві В'ячеслав поширював на сторінках університетської газети «За радянські кадри», до складу редакції якої входив із першого курсу. У його матеріалах йшлося про низький рівень викладання предметів, утиски викладачами прав студентів[7].

Нетипові як для радянського студента погляди привернули до В'ячеслава увагу комсомольсько-комуністичного активу університету. Його «ідейну незрілість» та «ревізіоністські погляди» розкритикували в газеті факультету журналістики «Слово – зброя» та на курсових комсомольських зборах. Завдяки старанням декана факультету Матвія Шестопала, який був освіченою, інтелігентною,

[5] Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 72644. Т. 3. Арк. 23.

[6] Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2016. С. 36.

[7] Гайовий Г. Українське задзеркалля. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2007. С. 274.

щирою та національно свідомою особистістю, він уникнув відрахування з університету. Проблему вдалося залагодити, проти В'ячеслав мусив узяти академічну відпустку й поїхати на так зване «комсомольське» будівництво домни у м. Жданов (тепер – Маріуполь).

Вимушена поїздка виявилася корисною для професійного зростання: після кількох днів роботи теслею на будові його скерували у виїзну редакцію столичної газети «Київський комсомолець». За піврічний період роботи в газеті він здобув важливий практичний досвід інтенсивної підготовки номерів щоденної багатотиражки. Як керівник редакції, В'ячеслав мав можливість спілкуватися з багатьма працівниками будови і користувався цим, розмовляти з ними про українські цінності, культуру.

Поновившись у другій половині 1958 р. на навчанні в університеті, В'ячеслав продовжив поглиблено цікавитися українським минулим, культурою, забутими й репресованими діячами. Брав участь у різних заходах, де обговорювали ці питання, зокрема з тими, кому вдалося повернутися з радянських концтаборів. Відвідував засідання університетської літературної студії імені Василя Чумака, Клубу творчої молоді, який очолив Лесь Танюк, активно долучився до їхньої діяльність. Лесь Танюк так писав про участь В'ячеслава Чорновола в роботі клубу: «... якщо для багатьох йшлося в Клубі про бажання об'єднати під новими прапорами всю творчу молодь, вирвати її, так би мовити, з-під панування "старих баняків", то В'ячеславові вже на цьому етапі йшлося про українську молодь, про українську культуру»[8].

В'ячеслав Чорновіл був яскравим представником нового покоління української інтелігенції, яке формувалося під впливом дозованої лібералізації радянського тоталітарного режиму. Покоління, представники якого скористалися призупиненням масових репресій і переслідувань за будь-які вияви національного самовиявлення та приступили до пробудження українського національного культурного життя. Вони стали національними будителями шістдесятих років XX ст. Відома українська літературознавиця Михайлина Коцюбинська вважала, що «шістдесятники – то спонтанний вияв духовного дозрівання, нового мислення, нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи. Вони виховувались саме в ній, у цій системі… Коли ж на хвилі післякультівського оновлення відкрився колосальний масив нового знання, відкрилася приховувана правда, пішли їй назустріч і мали мужність будувати своє життя згідно з її веліннями»[9].

Невипадково В'ячеслав Чорновіл обрав темою дипломної роботи вивчення ідейної спадщини та громадської діяльності одного з відомих діячів українського національного відродження XIX ст. Бориса Грінченка. Щобільше, на момент підготовки дипломної роботи він ще фактично залишався забороненою особою в підрадянській Україні. Тому вибір такої неоднозначної на той час теми був

[8] Танюк Л. Коли ми були молоді. *Чорноволівські читання* / [упоряд. М. Влащук]. Київ: МАУП, 2003. С. 22.

[9] Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник: [передмова]. *Світличний І. У мене тільки слово* / ред. рада.: В. Шевчук та ін.; упоряд. та прим. Л. Світличної, Н. Світличної. Харків: Фоліо, 1994. С. 4.

для В'ячеслава Чорновола та його наукового керівника Павла Федченка досить сміливим і навіть ризикованим.

Дослідження поглядів Бориса Грінченка вплинуло на все його життя. В'ячеслав зрозумів, що ті самі проблеми, які турбували Грінченка в XIX ст., продовжують існувати і в його час. Змінилася тільки назва держави, а суть владного режиму залишилася такою ж. У представників владної верхівки збереглося негативне ставлення до українського народу, його історії, культури, освіти, мови. Тож опрацювання матеріалів, пов'язаних з особистістю Грінченка, які В'ячеславу вдалося знайти за сприяння його наукового керівника у спецархівах, виявилося «вирішальним моментом у його національному самоутвердженні»[10]. Він вважав, що на момент закінчення університету його світогляд остаточно сформувався, і надалі він лише примножував свої знання, набував додаткового досвіду[11].

У 1960 р. В'ячеслав успішно захистив дипломну роботу й отримав диплом з відзнакою. Він був серед небагатьох студентів, які завершили освітню програму з найвищими оцінками, однак через те, що, як написав у характеристиці на нього тодішній декан факультету журналістики Володимир Рубан, – «відійшов повністю від громадського і комсомольського життя»[12], не отримав роботи у столиці. Влаштувався працювати на Львівській студії телебачення, де проходив переддипломну практику. На посаді редактора, а згодом старшого редактора передач для молоді вів їх у прямому ефірі. Головний акцент у роботі ставив на показі у всьому українського національного колориту. Героями його передач були і репресовані українські літератори, і митці, і представники нової генерації творчих особистостей. Уникнення неодмінної комуністичної ідеологічної складової в тематиці передач викликало зацікавлення до його особи з боку відповідальних за радянську цензуру. Однак це його не бентежило, він налагоджував контакти з львівською інтелігенцією, поповнював свою бібліотеку книжками, які були надруковані до радянської окупації.

У Львові В. Чорновіл продовжував досліджувати життя і діяльність Б. Грінченка. Через наполягання свого наукового керівника П. Федченка 1963 р. повернувся до Києва для завершення кандидатської дисертації. Переїхав удвох із дружиною Оленою Антонів. Наступного року в них народився син Тарас.

Спочатку влаштувався на комсомольську посаду на будові Київської гідроелектростанції (ГЕС), а невдовзі став працювати літературним редактором радіогазети «Комсомольська ГЕС». Як і на будові домни в Маріуполі, проводив роботу з піднесення національної свідомості молодих робітників, давав їм читати самвидав. Поглибив контакти з київською творчою інтелігенцією, активно долучався до проведення різних культурних акцій, зокрема до діяльності Клубу

---

[10] Федченко П. Про наукову студію В'ячеслава Чорновола «Публіцистика Бориса Грінченка». *Чорновіл В. Твори:* в 10 т. / упоряд. В. Чорновіл; передм.: В. Яременка, М. Коцюбинської. Київ: Смолоскип, 2002. Т. 1. С. 546.

[11] Чорновил В. Воспитание украинского федералиста. *Век XX и мир*. 1992. № 2. С. 28.

[12] Характеристика на студента 5 курсу факультету журналістики Чорновола В. М. Особова справа Чорновола В. М. *Архів Київського національного університету імені Т. Шевченка*.

творчої молоді. Брав участь у створенні і перевезенні самвидавчих матеріалів, зокрема між Львовом та Києвом.

Про оригінальну українську культуру В. Чорновіл продовжив писати в редакції газети «Молода гвардія», куди влаштувався у вересні 1964 р. Він обійняв посаду завідувача відділу промисловості, а невдовзі ідеології. Тобто став відповідальним за висвітлення в газеті питань мистецтва, культури та літератури. Завдяки йому на шпальтах газети вперше з'явилася низка творів молодих шістдесятників, зокрема Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Симоненка, Василя Стуса та ін. У статтях згадував заборонені імена й назви з історичного минулого, невдовзі його висловлювання і публікації знову зацікавили працівників репресивного апарату. Співробітники Комітету державної безпеки (КДБ) провели з головним редактором відповідну бесіду, і у В. Чорновола з весни 1965 р. почалися утиски на роботі. Його звільнили з посади завідувача відділу, перевели на посаду роз'їзного кореспондента, матеріали в друк довго цензорували і вписували без його відома цитати з комуністичних партійних документів.

Переслідування посилилися, коли він спільно з Іваном Дзюбою та Василем Стусом на прем'єрі фільму Сергія Параджанова в кінотеатрі «Україна» виступив з осудом масових арештів представників української інтелігенції. За цю акцію та надсилання 15 вересня 1965 р. відкритого листа до Центрального комітету Комуністичної партії України та комсомолу України з протестом проти арештів В. Чорновола звільнили з роботи в газеті «Молода гвардія». У його помешканні співробітники КДБ провели обшук і вилучили книжки, надруковані до приходу комуністичного режиму на українські землі. Після трусу В. Чорновола доставили в Київське обласне управління КДБ, зобов'язали приходити на допити. За таких обставин його не зарахували до аспірантури Київського педагогічного університету, незважаючи на те, що він успішно склав іспити і пройшов за конкурсом[13]. Тож його плани щодо майбутньої літературознавчої діяльності змінилися. Замість того, щоби вдосконалювати себе в царині історії літератури, він обирав шлях борця за свободу своєї національної спільноти.

У серпні 1965 р., на відкритті пам'ятника Тарасові Шевченку в с. Шешори Косівського району Івано-Франківської області, він виголошує першу публічну гостраполітичну, патріотичну промову. Говорить про Т. Шевченка як про захисника українського національного духу, про борців за волю України[14]. Його спробували затримати співробітники радянських силових структур, однак присутні на мітингу місцеві мешканці завадили цьому, допомігши В. Чорноволу сховатися від переслідувачів. Спонтанна допомога зовсім незнайомих людей справила сильне враження на нього, додала впевненості у правильності міркувань.

В'ячеслав Чорновіл приєднався до кампанії з протидії репресивних дій влади щодо представників української інтелігенції. Організовував підготовку і розсилання в різні органи влади листів-протестів, брав участь і виступав на мітин-

[13] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 72643фп. Т. 2. Арк. 259.

[14] Чорновіл Т. Перший мітинг В'ячеслава Чорновола. *Час.* 2000. 14 квітня. С. 2.

гах і демонстраціях. Під його клопотанням до прокурора та голови КДБ УРСР щодо позапровових судових процесів підписалося 78 діячів науки і культури. Суспільний резонанс спричинив обговорення його клопотання на рівні керівництва УРСР[15].

Неординарною подією під час тотального залякування радянським режимом суспільства стала відмова В'ячислава Чорновола давати свідчення у суді над Богданом Горинем, Михайлом Горинем, Мирославою Зваричевською та Михайлом Осадчим. Свою відмову свідчити він обґрунтував системними порушеннями процесуальних норм досудового провадження справи, допущеними проти нього особисто та проти підсудних, яких судять безпідставно і в позаправовому закритому режимі. Такого більше ніхто не наважився зробити, хоча сміливий вчинок В. Чорновола вразив багатьох.

Охоронці режиму одразу в залі суду накинулися з погрозами і залякуваннями на В. Чорновола. За наполяганням прокурора Львівської області Бориса Антоненка вирок суду був доповнений окремою ухвалою про притягнення В. Чорновола до кримінальної відповідальності за відмову свідчити[16]. Невдовзі відбулося судове засідання з цього приводу, і В. Чорновола засудили за ст. 179 Кримінального кодексу Української радянської соціалістичної республіки (УРСР) про відмову давати свідчення на максимальний вирок за цією статтею – три місяці примусової праці з утриманням 20 % зарплати. Його вдруге звільнили з журналістської посади в редакції газети «Друг читача» і перешкоджали влаштуватися за фахом до самого припинення існування російсько-комуністичного (радянського) тоталітарного режиму в Україні. Тому він надалі працював на випадкових підробітках.

В'ячеслав Чорновіл продовжив протидіяти беззаконню комуністичної влади. Спільно з І. Світличним створив фонд допомоги політв'язням, намагався організувати підпільну друкарню у м. Вишгород під Києвом, де мешкав із часу переїзду зі Львова. На початку 1966 р. видав книгу «Правосуддя чи рецидиви терору?», в якій описав увесь комплекс допущеної режимом правової сваволі під час слідчо-судових дій над представниками української інтелігенції у 1965–1966 рр. На початку 1957 р. підготував книжку «Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців")», де відобразив інформацію про тих представників української інтелігенції, які були засуджені. Поряд із біографіями молодих талановитих діячів культури, науки та освіти, подав їхні листи, твори, матеріали протиправного ув'язнення. У книжках провів паралелі між методами репресій проти української інтелігенції російської царської влади та російсько-комуністичної (радянської)[17]. А діяльність радянської міліції і КДБ у Львові схарактеризував, як на окупованій території[18].

---

[15] Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Майборода та ін.; за ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2003. С. 222.

[16] Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6160. Арк. 43–44; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 68805ФП. Т. 14. Арк. 154.

[17] Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»). Львів: Меморіал, 1991. С. 28.

[18] Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу. Торонто: Крайова Екзекутива УНО, 1968. С. 77.

У 1967 р. його кинули за ґрати за написання книжок «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», які, на думку радянських органів влади, містили наклепницькі вигадки, що ганьбили радянський державний і суспільний лад.

Під час ув'язнення у 1967–1969 рр. В. Чорновіл, проаналізувавши свою діяльність до арешту та становище руху спротиву в Україні, вирішив розпочати роботу зі систематичного інформування громадськості про боротьбу українських громадських активістів із російсько-комуністичним режимом. Після звільнення з ув'язнення створив підпільний журнал, який назвав «Українським вісником».

Суворі вимоги конспірації, обмежене коло його видавців, складність збору інформації впливали на зміст, періодичність виходу та географію поширення цього часопису. Проте В. Чорновіл продовжував готував чергові номери підпільного журналу, в яких містилася недоступна для читачів з офіційних засобів масової інформації (ЗМІ) широка інформація з різних регіонів України про порушення прав громадян, регулярне політичне переслідування, судові вироки, становище політв'язнів-українців, а також заборонені цензурою літературно-публіцистичні праці різних авторів. Журнал досить швидко став широковідомим, особливо у країнах вільного світу.

Наприкінці 1960-х років, у час наступу реакції, посилення утисків і нетерпимості до інакодумців, відмови багатьох від активної громадської діяльності, В. Чорновіл відкинув ідею угодовства з владою, не поділяв фаталістичних настроїв, підштовхував інших до праці. Підтримував і розширював контакти із громадськими активістами з різних областей України та представниками визвольних рухів з інших республік СРСР. Допомагав вирішувати найрізноманітніші проблеми друзів і знайомих; його помешкання стало прихистком для переслідуваних.

Посилення радянських репресій зумовило пошук нових методів спротиву, оскільки зростала кількість тих, хто відмовлявся діяти відкрито. На переконання В. Чорновола, актуальною стала ідея створення правозахисної організаційної структури, від імені якої громадяни мали відстоювати свої права. В'ячеслава Чорновіл приступив до утворення такої структури на початку грудня 1971 р., після арешту відомої одеської громадської діячки, дружини політв'язня Святослава Караванського Ніни Строкатої[19]. Розпочати заплановану роботу комітету не вдалося через масштабні арешти діячів українського спротиву в січні 1972 р., унаслідок яких ув'язнили майже всіх його членів.

Заарештували В. Чорновола 12 січня 1972 р. і звинуватили у виданні антирадянського журналу «Український вісник» та підготовці і зберіганні інших антикомуністичних матеріалів.

Незважаючи на відсутність серйозних підстав для обвинувачення та недоведеність слідством і судом причетності В. Чорновола до редагування «Українського вісника», йому винесли запланований вирок. Так, на закритому судовому засіданні Львівського обласного суду його засудили на 6 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму з подальшим

[19] ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 72644ФП. Т. 2. Арк. 244.

відбуттям трирічного заслання. Відбувши встановлений термін покарання у мордовських політичних таборах Росії, він у березні 1978 р. приїхав на місце заслання в с. Чаппанда Ленінського р-ну Якутської автономної республіки соціалістичної республіки (АРСР), а згодом проживав у райцентрі Нюрба. Звільнитися із заслання і повернутися в Україну В. Чорноволу не вдалося, оскільки з середини 1979 р. влада розпочала черговий, третій, широкомасштабний наступ на український національний правозахисний рух. У результаті чого арештованими і засудженими стали діячі руху, які жили не лише в Україні, але й у засланні. В. Чорновола також заарештували напередодні звільнення у квітні 1970 р. і закритим судом у м. Мирний Якутської АРСР засудили за так званою «спробою зґвалтування» на 5 років покарання у кримінальних таборах суворого режиму[20]. Крім В. Чорновола, цей новий метод поборення неугодних режиму людей шляхом фабрикування кримінальних справ із політичним підтекстом за допомогою провокацій застосували до багатьох інших провідних діячів українського руху Опору. Зокрема, засудили як «хуліганів» Василя Овсієнка, Василя Січка, Василя Стрільціва, «наркомана» Ярослава Лесіва, «ґвалтівника» Миколу Горбаля, «зберігача холодної зброї» Петра Розумного та ін. Це вчиняли з метою дискредитації їх перед громадськістю, вивчення доцільності окремого тримання політв'язнів серед кримінальних злочинців, перевірки надійності правового прикриття розправи, а також вивчення сили протидії з боку як самих жертв, так і захисників прав людини в СРСР та цілому світі. Відбувати покарання В. Чорновола відправили у кримінальний табір суворого режиму в Табагу Якутської АРСР. Наприкінці вересня 1983 р. його умовно звільнили й перевели відбувати випробувальний термін у селище Покровське Орджонікідзевського району Якутської АРСР на цегельний завод. Із закінченням терміну заслання у квітні 1985 р. він повернувся на Батьківщину.

Під час ув'язнення і заслання В. Чорновіл вів боротьбу за передбачене в радянських законах належне проживання і ставлення з боку радянських службовців різних органів як для себе, так і для інших політв'язнів. Він писав заяви та звернення до адміністрації таборів, прокуратури, судових і внутрішніх органів, КДБ, різноманітних місцевих і союзних державних органів, а також до міжнародних правозахисних та міждержавних організацій; голодував; відмовлявся виходити на працю тощо. Предметом боротьби насамперед були сфабриковані судові вироки, вилучення листів чи обмеження листування, заборона побачень, боротьба за статус політв'язня, підтримка домагань інших політв'язнів тощо. До боротьби він залучав рідних, координуючи з ними дії за допомогою листів, часто його заходи протесту підтримували інші політв'язні. Завдяки цій боротьбі вдавалося добиватися дотримання адміністрацією встановлених правил поводження із в'язнями. Тож невипадково В. Чорновола назвали «зеківським генералом»[21].

Довгих 13 років сибірського ув'язнення і заслання не зломили твердості характеру й наполегливості В. Чорновола, навпаки – стали часом проходження так

[20] Хроніка репресій. *Вісник репресій з України*. 1980. Вип. 6. С. 5.

[21] Мороз Р. Всі сили – на оборону В'ячеслава Чорновола! *Українське слово.* 1981. 12 липня. С. 5.

званих «таборових університетів». Повернувшись у рідні краї, він не відмовився від ведення боротьби з окупаційним режимом. За ним ретельно стежили, тож він не зміг одразу розгорнути активної діяльності, почав відновлювати контакти, шукати однодумців, а невдовзі відновив друк «Українського вісника».

На початку 1970-х і в другій половині 1980-х років часопис продовжував залишатися джерелом висвітлення прихованої інформації і чинником стимуляції громадської активності. Під впливом «Вісника» формувались українські незалежні ЗМІ, поширювалися реформаторські, національно-визвольні ідеї в суспільстві, консолідувалися прихильники боротьби за нове суспільно-політичне й національне становище України. Як і в 1970-х роках, на якості матеріалів та оформленні журналу позначилися репресивні заходи влади.

Коли під час політичного розвитку суспільства постало питання формування структури, яка могла організувати й мобілізувати українську спільноту, В. Чорновіл почав реалізовувати свою давню ідею – створювати політичну організацію. З його ініціативи наприкінці 1987 р. відновили існування Української Гельсінської групи, заснованої 1976 р., що була покликана забезпечити громадським активістам захист із боку світового гельсінського руху від репресій радянської влади.

Коли ж у республіках Балтії і Закавказзя виникли масові громадсько-політичні організації, В. Чорновіл ініціював творення першої української громадсько-політичної організації другої половини 1980-х років – Української Гельсінської спілки (УГС)[22]. Уперше про формування нової організації він заявив на мітингу у Львові 16 червня 1988 р.[23], а датою її створення було проголошено 7 липня 1988 р., коли на одному з мітингів у Львові оприлюднили інформацію про її заснування. В'ячеслав Чорновіл спільно з Богданом і Михайлом Горинями підготував програмний документ спілки, яку очолював у перший рік її діяльності. Левка Лук'яненка, який на той час перебував на засланні, вибрали, на пропозицію В'ячеслава Чорновола, головою УГС суто формально, щоб відвести репресії влади від справжнього керівництва спілки.

В'ячеслав Чорновіл на основі редколегії «Українського вісника» утворив пресову службу УГС. Завдяки цьому нова неформальна організація відразу ж отримала ефективну прессслужбу, що мало велике значення для розгортання діяльності УГС у той складний для свободи слова час. Невдовзі В. Чорновіл зумів налагодити випуск низки різноманітних пресових видань УГС у різних регіонах України й за її межами, розширити та збільшити кореспондентську мережу.

Вдалою виявилася обрана засновниками УГС тактика, спрямована на радикальне ламання суспільного ладу й заснована на ненасильницьких, мирних еволюційних методах. Тактика поступового перебирання влади від компартії була характерною і для національно-демократичних рухів Польщі та республік Балтії, які поступово висували й розширювали перелік вимог і за допомогою реформаторської частини апарату радянського режиму розбивали владну систему.

---

[22] Виступ В. Чорновола на обговоренні його творів, висунутих на здобуття Шевченківської премії в Будинку вчителя в лютому 1996 р. *Час.* 2000. 7–13 квітня. С. 2.

[23] Мітинг біля пам'ятника Франкові у Львові (16.VI.88 р.). *УВ-експрес.* 1988. № 8. С. 25.

У своїй діяльності ці структури порушували політичні, екологічні, соціальні, релігійні, культурницькі та інші питання.

Незважаючи на репресії з боку влади, УГС розширювала сфери й межі своєї діяльності, збільшувала кількість членів та прихильників. Діячі УГС продовжили працю редакції «Українського вісника» щодо координації діяльності із представниками національно-демократичних рухів республік СРСР. Хоча ініційована В. Чорноволом УГС не змогла стати широкою народно-фронтівською організацією, вона, без сумніву, вплинула на активізацію української визвольної боротьби, радикалізацію суспільних поглядів, популяризацію ідеї незалежності України.

У період становлення та розвитку УГС не вдалося уникнути непорозумінь та конфліктних ситуацій між членами організації. Неузгодженість позицій щодо діяльності та організаційної трансформації Спілки виникла між Л. Лук'яненком та В. Чорноволом, що змусило останнього відійти від участі в керівництві УГС.

Самоусунувшись від назрівання конфлікту в керівництві УГС наприкінці 1989 р., В. Чорновіл приступив до створення Української незалежної видавничо-інформаційної спілки, що мала працювати як інформаційне агентство, інформцентр та пресове видавництво. Однак роботу з розгортання цієї структури він був змушений призупинити з обранням його головою Львівської обласної ради та депутатом Верховної Ради України, з огляду на надзвичайну важливість нової сфери діяльності.

В'ячеслав Чорновіл відіграв значну роль в утворенні широкого громадського об'єднання, яким став Народний рух України (НРУ). Оголошення про формування масштабної громадської структури, яка об'єднала б різні організації під назвою «Демократичний фронт», В. Чорновіл з однодумцями оприлюднив на червневих мітингах 1988 р. у Львові та написав проєкт його програми[24]. На заваді організаційному утворенню Демократичного фронту стали репресії влади, яка 4 серпня 1988 р. уперше вдалася до кривавого розгону мітингу, а надалі заборонила проводити такі акції, залякуючи громадськість. Завадила влада створити фронт у Вінниці, Києві, Хмельницькому.

В'ячеслав Чорновіл та інші провідні члени УГС спочатку насторожено поставилися до ініціативи творчої інтелігенції утворити Народний рух України, серед якої було багато членів КПРС, вбачаючи в цьому можливість влади спрямувати енергію народу у вигідне їй русло. Хоча, вирішили взяти участь у черговій спробі створення всенародної організації. В. Чорновіл особисто сприяв розбудові рухівських структур, брав участь у роботі комітетів щодо підготовки установчих зборів організацій Руху, зокрема комітету з організації всеукраїнського Установчого з'їзду НРУ.

Під час виступу на Установчому з'їзді НРУ В. Чорновіл закликав відкинути розбіжності між прихильниками радикальних і поміркованих ідей для створення масштабної української організації[25].

Після Установчого збору Руху В. Чорновіл продовжив брати активну участь у діяльності та організаційному структуруванні НРУ. На початку 1990 р. доклав

[24] Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Оп. 62. Спр. 301. Арк. 28.

[25] Три дні вересня вісімдесят дев'ятого*:* матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову / голова ред. ради М. Горинь. Київ: [б.в.], 2000. С. 279.

чимало зусиль, щоб відстояти концепцію існування Руху як широкої громадської організації народнофронтівського типу, вважаючи, що перетворення НРУ в партію буде непоправним ударом по його дієздатності й не дасть йому змоги досягти наміченої мети – активізувати процес українського національного відродження і наблизити час відродження Української держави.

Наприкінці 1980-х років В. Чорновіл став активним учасником виборів до вищих та регіональних представницьких органів влади, допомагаючи опозиційним кандидатам на виборах до Верховної Ради СРСР 1989 р. та проводячи власну виборчу кампанію на виборах до Верховної Ради УРСР та Львівської обласної ради 1990 р. Незважаючи на втручання влади, 55 613 000 виборців, або 68,60 % електорату, обрали В. Чорновола народним депутатом УРСР. Він також був обраний депутатом Львівської обласної ради, а в квітні 1990 р. – її головою.

Перемога В. Чорновола на цих виборах була дуже значущою. Його ідеї та дії, які десятиліттями спотворювала радянська влада, отримали об'єктивну оцінку громадськості; відбулося перетворення з переслідуваного владою діяча на всенародно визнаного лідера і члена парламенту, він став однією з постатей, які ламали стереотипи українського суспільства про національну ідеологію та про таких «відступників-ізгоїв», як він сам.

Із першого пленарного засідання Верховної Ради В. Чорновіл ініціював різноманітні пропозиції, багато з яких вже обговорювалися або були апробовані у Львівській обласній раді. Він став членом Народної Ради, опозиційної парламентської групи, а згодом приєднався до її Радикальної парламентської групи.

Присутність у Народній Раді таких талановитих людей, як Чорновіл, які спрямовували й надихали інших, давала змогу парламентській меншості неодноразово досягати бажаних результатів у прийнятті законопроєктів і постанов.

Обрання на Львівщині людини з великим авторитетом і державницьким мисленням було вдалим політичним рішенням у складних суспільно-політичних умовах того часу, сприяло зміцненню демократичних сил і процесів у регіоні та всій Україні.

На посаді голови Львівської обласної ради В. Чорновіл ініціював низку радикальних реформ. Насамперед із його іменем пов'язані політичні перетворення на Львівщині, де вперше були розроблені та впроваджені механізми відновлення інституцій і державних атрибутів незалежної Української держави. У зверненні до народу обласної ради Львівщина була проголошена «своєрідним островом свободи, на якому ми покликані довести спроможність народних рад назавжди покінчити з тоталітарною системою, з дискримінацією громадських прав людини, із згубним економічним механізмом, з узурпацією влади компартією. Віднині Львівщина реально стає на шлях революційних змін, стає місцем вироблення механізмів і принципів здійснення одвічної мрії нашого народу про незалежну, демократичну Українську державу»[26].

В'ячеслав Чорновіл почав наповнювати змістом гасло «Вся влада Радам», позбавляючи КПУ прерогатив органів влади. Обласна рада швидко реоргані-

[26] Відозва першої сесії демократичного скликання Львівської обласної ради до народу. *Вільна Україна*. 1990. 12 квітня. С. 1.

зувала облвиконком, створила нові відділи, заснувала власну пресу й інші органи, щоб вивести управління областю з-під контролю обкому комуністичної партії.

Довгоочікуваним рішенням для багатьох мешканців Львівщини стала ухвала обласної ради про офіційне запровадження в області національної символіки та гімну України. З першої сесії облради в області було розпочато економічні реформи. Серед різних проблем економічні питання були пріоритетними для Львівської облради, тому не випадково, що майже 80 % її рішень стосувалися економіки. Серйозним і суперечливим питанням для Львівської обласної ради, як і для інших обласних рад Галичини, було релігійне питання.

Обласна рада, очолювана В. Чорноволом, користувалася широкою підтримкою населення Львова, але зазнавала протидії з боку комуністичної партії, силових та промислових структур. Контрольовані комуністичною партією засоби масової інформації у співпраці з міліцією та КДБ розгорнули кампанію з дискредитації місцевої ради. Рішення облради неодноразово опротестовував районний прокурор і блокував місцевий комітет компартії.

На початку осені 1990 р. В. Чорновіл передбачав можливість наступу на демократичні свободи, який почався-таки у другій половині 1990 р. Тому він запропонував завчасно підготувати різні контрзаходи для його протидії. Одним із перших кроків було забезпечити координацію та узгодження дій між радами трьох західних областей України (Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської), де домінували демократичні сили. В результаті утворили Галицьку асамблею не лише для вирішення політичних питань, але й для вжиття заходів щодо стабілізації економічних процесів у цих регіонах[27].

У березні 1991 р., під час всесоюзного референдуму про майбутнє СРСР, з ініціативи В. Чорновола в галичині, крім додаткового республіканського опитування з неоднозначним питанням, провели плебісцит щодо ставлення громадян до ідеї відновлення незалежної Української держави. Приблизно 80 % населення відповіли на це питання позитивно[28]. В. Чорновіл був активним під час серпневого путчу 1991 р.; із його ініціативи захопили Львівський обком КПУ і здобули таємні документи, що підтверджували причетність компартії до путчу. Чорновіл зробив значний внесок в ухвалення Акту проголошення незалежності України.

В'ячеслав Чорновіл брав участь у президентських виборах в Україні 1991 р. Запровадження інституту президентства в Україні він розглядав як важливий акт державотворення, який мав забезпечити ефективність владних структур України. Одразу після легалізації президентської посади він запропонував, а точніше зажадав, щоб лідери Руху та інших демократичних організацій негайно сформували Демократичний український виборчий блок і висунули єдиного кандидата[29]. Проте узгодити спільного кандидата виявилося неможливо, тож у виборах взяла участь велика кількість кандидатів від демократичних об'єднань.

[27] Гулик І. В єдності сила народу. *За вільну Україну.* 1991. 16 лютого. С. 3.

[28] Результати референдуму в інших Галицьких областях. *Ратуша.* 1991. 18–19 березня. С. 1.

[29] Чорновіл В. «Ми були населенням – стаємо народом» [інтерв'ю з В. Чорноволом] / записав О. Грушковик. *Відродження.* 1991. 19 листопада. С. 2.

Кандидатуру В. Чорновола в Президенти України висунули різноманітні об'єднання, трудові колективи, а також наймасовіша українська демократична громадсько-політична організація – НРУ. З-поміж інших демократичних кандидатів В. Чорновіл мав найвищий рейтинг підтримки серед виборців і становив найбільшу загрозу для представника колишньої партноменклатури Леоніда Кравчука, який вважався фаворитом[30]. На переконання багатьох аналітиків і політичних діячів, єдиний кандидат від демократичних сил міг суттєво вплинути на результати виборів, створити умови проведення другого туру. Не заперечував цього і сам Л. Кравчук.

Переможцем перших всенародних виборів Президента України передбачувано став Л. Кравчук. В. Чорновіл набрав 23,27 % голосів, але значно випередив усіх інших кандидатів від демократичних сил. Програш на виборах був особисто для В. Чорновола не таким важливими, як омріяні результати підтримки українськими громадянами незалежності України. У передвиборчій діяльності він відводив ключове значення популяризації незалежності, оскільки від цього залежало доленосне рішення суспільства.

Після знакового і переломного в українській історії 1 грудня 1991 р. В. Чорновіл виступав за реорганізацію опозиційного табору, витворення дієвої опозиції, що мала діяти на конструктивних засадах, розвиваючи співпрацю з президентом на чітко визначених принципах. Швидку видозміну діяльності мали провести всі національно-демократичні сили з огляду на новий державно-політичний ландшафт.

НРУ мав стати центром нової конструктивної опозиції, яка домагатиметься провадження реформ у влади, що залишилася незмінною з часів перебування України під контролем Москви. На думку В. Чорновола, Рух зіткнувся з таким процесом організаційного розпаду, який переживали схожі об'єднання в інших країнах колишнього соціалістичного табору, що вимагало надання йому нової організаційної форми[31]. Однак, на відміну від багатьох інших народних фронтів, НРУ не прийшов до влади. Тому для НРУ актуальною була потреба перетворення з громадсько-політичної організації на політичну партію, щоб зберегти свої матеріальні ресурси, членство і важливе місце на політичній шахівниці країни.

На III Всеукраїнському з'їзді НРУ, що відбувся 29 лютого – 2 березня 1992 р., делегати підтримали позицію В. Чорновола. Однак частина членів виступила проти перетворення НРУ на політичну партію. Ідею збереження Руху у формі попередньої громадсько-політичної структури озвучувало й тодішнє керівництво. Існування цих двох позицій ледь не розкололо рух. Компроміс був досягнутий унаслідок взаємних поступок як В. Чорновола, що мав підтримку більшості делегатів, так і попереднього керівництва. Вирішили замість одного керівника Руху обрати трьох співголів, якими стали І. Драч, М. Горинь (представники меншості) та В. Чорновіл. Таке двовладдя тривало до наступного з'їзду НРУ в

[30] Думка громадян щодо виборів Президента та референдуму на підтримку Акту про незалежність. *Голос України.* 1991. 1 листопада. С. 1.

[31] Чорновіл В. Що далі? *Голос України.* 1992. 25 січня. С. 3.

грудні 1992 р., на якому В. Чорновола обрали одноосібним керівником Руху. З'їзд також ухвалив Концепцію державотворення в Україні – важливий документ про бачення НРУ подальшого розвитку державотворення в Україні.

На з'їзді вирішили діяти щодо президента Л. Кравчука на основі засад конструктивної опозиції, оскільки той не був прихильником проведення швидких політичних і економічних реформ. Делегати з'їзду також погодилися з позицією В. Чорновола щодо шкідливості ідеї побудови спочатку якоїсь абстрактної держави без одночасної розбудови національного демократичного суспільства. Тому, на відміну від інших, В. Чорновіл не піддався на спокуси влади та своєю опозиційністю змушував і уряд, і президента не демагогією, а реальними кроками до побудови ринкової економіки, а відтак і Української національної держави. Цей політичний крок розкритикували деякі націонал-демократи.

Провал політичних реформ в Україні призвів до блокування представниками колоніальної владної верхівки, що втрималася при владі після відновлення незалежності Україні, необхідних змін у різних сферах державного життя. На думку В. Чорновола, особливо актуально для України було негайно провести роздержавлення, грошову реформу, перетворення в аграрному секторі, посилення місцевого самоврядування тощо. Визначалося це зі закорінення в Україні штампів комуністичної свідомості, незрілості демократії. Щоб усунути перешкоди для розвитку українського суспільства і держави, потрібно було провести перевибори Верховної Ради[32], оскільки чинний склад її депутатів був обраний ще за радянських часів, не відповідав новим реаліям, не міг справитися з новими викликами й перешкоджав таким політичним та економічним реформам.

В'ячеслав Чорновіл 3 березня 1992 р. оголосив про відставку з посади голови Львівської обласної ради, посилаючись на законодавчі зміни, які зменшили повноваження голів облрад, і бажання більше уваги приділяти загальноукраїнським державним справам як депутату Верховної Ради України.

За ті 2 роки, що В. Чорновіл перебував на посаді голови Львівської обласної ради, він здобув важливий досвід управління регіональними структурами та людьми в різних кризових ситуаціях. Крім того, його активна діяльність на чолі «острова Свободи» в країні, де правив комуністичний тоталітарний режим, сприяла підвищенню його авторитету на загальнонаціональному рівні.

В українському парламенті В. Чорновіл був одним із найдієвіших депутатів. Без його участі не відбувалося обговорення та ухвалення жодного державотворчого документа, охопно з Конституцією України, реформами держуправління, економічними перетвореннями, розбудовою Збройних сил України, протидією російським зазіханням у різних сферах, зокрема у Криму і на Чорноморському флоті тощо.

Неодноразово В. Чорновола та фракцію НРУ критикували за недостатню увагу до економічних та соціальних питань у парламентській діяльності. Однак він це заперечував, зазначаючи, що і він, і члени НРУ регулярно порушують ці питання

[32] Чорновіл В. Перемога комуністичного путчу в Україні. (До річниці Акту про незалежність України). *Независимость.* 1992. 21 августа. С. 2.

під час сесійних засідань. В. Чорновіл спрямовував свою парламентську діяльність та роботу фракції Руху на реалізацію економічного розвитку, пов'язаного з національною відбудовою України. Він закликав лідерів усіх фракцій і груп у парламенті не розглядати політичних питань, які могли б дестабілізувати роботу парламенту.

В'ячеслав Чорновіл, який був обраний до парламентської більшості у Львові та Тернополі 1990 р. й 1994 р. відповідно, регулярно зустрічався зі своїми виборцями, читав листи та звернення, організовував прийоми з особистих питань та щорічно звітував перед виборцями про свою роботу у Верховній Раді. Після обрання до парламенту 1998 р. за партійним списком НРУ, В. Чорновіл взяв зобов'язання сприяти розвитку державотворчих процесів в Автономній Республіці Крим, де активно працювала антиукраїнська російська пропаганда.

Очоливши НРУ в 1992 р. як одноосібний голова, В. Чорновіл доклав чимало зусиль для забезпечення ефективного функціонування партії. Він реорганізував центральні та місцеві структури, посилив інформаційно-пропагандистську діяльність, сформував систему підготовки нових кадрів, шукав можливості створити стабільне фінансування Руху.

Незважаючи на те, що Рух був в опозиції до влади, не мав постійного фінансування та, як і все суспільство, зазнавав впливу важкого соціально-економічного становища, В. Чорноволу вдалося зберегти потенціал Руху. Хоча після перетворення НРУ з громадсько-політичної організації на політичну партію зменшилась його чисельність, така реорганізація позитивно вплинула на зміцнення цього об'єднання. Структури на місцях збереглися і посилилися, про що свідчить перебування у складі партії 50 тис. членів. Вдалося збільшити чисельність парламентської фракції. Завдяки діяльності В. Чорновола Рух залишався однією з провідних політичних сил в Україні у 1990-х роках.

Значний внесок зробив В. Чорновіл у розвиток інформаційної служби НРУ. Він усвідомлював, що результативність її діяльності – це запорука ефективності партії. Від цього залежало, чи інформація про Рух буде в інформаційному просторі країни та полі зору ЗМІ інших країн. Тому велика увага приділялася покращенню обміну інформацією всередині партії, зміцненню співпраці зі ЗМІ та розвитку пресслужби Руху. Економічна криза 1990-х років, проблеми з фінансовою підтримкою пресслужби НРУ та внутрішньопартійна криза негативно вплинули на роботу пресслужби. Попри ці негативні обставини, В. Чорновіл вкладав ресурси для належної роботи інформаційної складової партії. Пресслужба Руху почала видавати щоденний інформаційний бюлетень «Рух-Прес» українською мовою та «Рух-Факс» англійською, з вересня 1992 р. почав виходити регулярний збірник матеріалів – щотижневик «Рух-Прес», а із 1995 р. – інформаційно-аналітичний бюлетень «Вісник Руху». На 1996 р. «Рух-Прес» видавав понад 40 газет і журналів загальним накладом майже 700 тис. примірників (у 1995 р. було 500 тис. примірників)[33].

Усвідомлюючи нагальну потребу в незалежному, демократичному та всеукраїнському виданні, В. Чорновіл почав друкувати у 1995 р. щотижневу га-

[33] Народний Рух України. VI Всеукраїнські Збори Народного Руху України, 15–17 грудня 1995 року: стенографічний звіт. Київ: [б. в.], 1996. С. 18.

зету «Час-Time». Він не вважав газету органом Руху, радше загальнодемократичним виданням, що сприятиме зміцненню національно-демократичних сил. Газета «Час-Time» не лише була інструментом для створення інформаційного продукту, а й організовувала різноманітні молодіжні, гуманітарні, спортивні та культурні заходи і виступала спонсором молодіжних, гуманітарних, спортивних та культурних подій.

Окрім газети «Час-Time», В. Чорновіл заснував видавництво «Час», яке видавало книжки, важливі для самоідентифікації та розвитку українців. Планували видати стотомну серію «Української модерної літератури». Директором видавництва став Роман Корогодський. Так, лише 1997 р. було видано сім книжок, серед яких «Рекреації» Юрія Андруховича, «Між Гоголем і Шевченком» Юрія Луцького, спогади про Івана Світличного «Доброокий» тощо. Загалом за період видавничої діяльності Р. Корогодського надрукували 30 томів запланованої серії[34]. Книжки цієї серії не лише продавали, але й безкоштовно надсилали до бібліотек та навчальних закладів.

Рух під головуванням В'ячеслава Чорновола не змінив своєї конструктивної опозиції до президента і після того, як президентську посаду 1994 р. обійняв Леонід Кучма. Останній прийшов до влади за підтримки лівих, але він дистанціювався від них і не виконав своїх найгірших для процесу українського державотворення передвиборчих обіцянок, як-от законодавче введення другої державної мови – російської. НРУ підтримував дії Л. Кучми, як і Л. Кравчука, коли ті не йшли врозріз із процесом розбудови Української національної держави.

Дотримання НРУ такої політики щодо президентів посприяло тому, що не відбулося «білорусизації України». На думку політичного аналітика Сергія Грабовського, така позиція Руху відіграла позитивне значення, оскільки різка антипрезидентська політика могла змінити розвиток політичних подій[35].

Позиції НРУ і президентів збігалися щодо необхідності ухвалення Конституції України, яка впродовж 5 років після відновлення незалежності використовувала оновлену редакцію колоніальної конституції. «Конституція потрібна нам, – заявляв В. Чорновіл, – насамперед, як гарант внутрішньої стабільності і незворотності обраного нами в серпні 1991 року шляху. Її прийняття означатиме остаточний крах спроб повернутися до "соціалістичного вибору" радянської системи чи нової УРСР»[36]. Тому за активної участі В. Чорновола та рухівської фракції у Верховній Раді України 28 червня 1996 р. була ухвалена Конституція України. Не всі її положення відповідали позиції В. Чорновола та рухівській «Концепції державного будівництва в Україні» через те, що прийняти її вдалося лише за умови компромісних рішень між різними силами в парламенті. Зокрема, тими депутатами, які протидіяли введенню в Основний Закон норм, що фіксували побудову української національної, демократичної, правової країни.

---

[34] Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / упоряд.: М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2009. С. 277.

[35] Грабовський С. Виповнюється десять років із часу реєстрації Міністерством юстиції партії Народний Рух. *Український південь.* 2003. 6–12 лютого. С. 3.

[36] Чорновіл В. Пульс української незалежності. Колонка редактора / упоряд. В. Скачко; вступ. ст. та післямова Л. Танюк. Київ: Либідь, 2000. С. 156.

Після перевиборів Президента України та перших парламентських виборів 1994 р. В. Чорновіл надавав важливого значення процесу консолідації національно-демократичних організацій. Про створення такої організації, що мала взяти участь у чергових парламентських виборах, оголосили 7 листопада 1996 р. Невдовзі НРУ в особі Чорновола, Конгрес української інтелігенції (голова Іван Драч), «Просвіта» (голова Павло Мовчан) та Всеукраїнське об'єднання ветеранів (голова Ігор Юхновський) видали спільну заяву, в якій закликали до єдності напередодні виборів із метою формування єдиної фракції в майбутньому парламенті. Об'єднання національно-демократичних сил мало відбутися за такою формулою: єдина виборча платформа, єдиний список кандидатів, єдина фракція у післявиборчому парламенті та єдина політична організація. Було розпочато процес реінтеграції колишніх членів до Руху.

Задуману ідею не вдалося реалізувати через суперечності між різними організаціями та особисті амбіції політиків і лідерів партій, які не мали жодного шансу потрапити до парламенту. Головне протистояння на парламентських виборах 1998 р. розгорнулося між виборчим блоком, створеним Рухом, що називався «Рух за народ, за Україну», та виборчим блоком «Національний фронт», в який увійшли Конгрес українських націоналістів, Українська консервативна республіканська партія, Українська республіканська партія. Як наслідок, два блоки боролися на спільному електоральному полі, особливо в західних регіонах України. За підсумками виборів «Національний фронт» не пройшов до парламенту, а НРУ частково втратив депутатські мандати.

Для Руху результати виборів не були катастрофічними, оскільки зросла кількість членів рухівської фракції, яка стала налічувати 51 депутата. Однак всередині НРУ розпочався відкритий конфлікт, спровокований скромними результатами виборів і проблемами, з якими НРУ зіткнувся перед виборами. Крім того, влада намагалася вплинути на позицію Руху як єдиної сильної парламентської правоцентристської сили, що не зазнала серйозного розколу. Тому на початку 1999 р. всередині партії спалахнули конфлікти. Більшість керівництва НРУ, яка також була основою парламентської фракції Руху, оголосила про скликання позачергового з'їзду партії для переобрання голови Руху. Як наслідок, фракція НРУ розкололася.

Формально розкол стався на X з'їзді НРУ, організованому чорноволівською опозицією. Темою цього з'їзду стали такі слова Володимира Черняка: «Тяжко переступати через Чорновола. Але якщо Народний рух спіткнувся об Чорновола, то треба переступити і продовжити рух. Ми віддаємо належне В'ячеславу Максимовичу – він знамено національно-визвольної боротьби. Він записав своє ім'я золотими літерами на скрижалі історії України. Але якщо вже записав – то відійди і дай можливість записати іншим»[37]. Обвинуваченого в «авторитаризмі» Чорновола усунули від керування партією та вибрали натомість Юрія Костенка.

В'ячеслав Чорновіл заявив, що «приводом до мого "повалення" стало те, що ми... не вимагаємо, як інші, грошей за кожне голосування»[38]. Себто «рухів-

[37] Коробова Т., Гаврилова І. Рух Руху: від партії особистості до партії особистостей. *День*. 1999. 2 березня. С. 3.

[38] Чорновіл В. Пульс української незалежності. Колонка редактора / упоряд. В. Скачко; вступ. ст. та післямова Л. Танюк. Київ: Либідь, 2000. С. 612.

ським опозиціонерам» перешкоджав керівник Руху, який не йшов на порушення принципів партії заради якихось амбіцій, непевних прибутків тощо[39]. Тому він виявився незручними для влади і деяких членів рухівської фракції, які вирішили взяти спочатку під контроль фракції Руху у Верховній Раді, а згодом «рейдернути» партію. Заходи з переобрання керівництва НРУ «рухівськими опозиціонерами» відбувалися з різноманітними позастатутними діями. Зокрема, всупереч рішенню першого етапу IX збору Руху, за якими мав відбутися другий етап IX збору, «опозиціонери» оголосили свій збір десятим. Прихильники В. Чорновола 7 березня 1999 р. провели другий етап IX збору НРУ. На ньому визнали легітимним перебування В. Чорновола на посаді голови Руху, осудили розбрат у своїх рядах та закликали всіх членів НРУ зберегти єдність партії, що є важливою українською національно-демократичною політичною силою.

Ухвали другого етапу IX збору НРУ надали В. Чорноволу впевненості, що вдасться подолати розкол. Для цього він розпочав серію поїдок по обласних рухівських організаціях, щоб обговорити ситуацію на місцях і знайти шляхи порозуміння. Нагальність вирішення проблеми була зумовлена підготовкою до чергових президентських виборів 1999 р., на яких мали висунити узгодженого кандидата від правих і національно-демократичних сил. Кандидатуру В. Чорновола розглядали як таку, навколо якої можуть згуртуватися на президентських виборах праві та національно-демократичні організації[40].

Поїздки В. Чорновола в регіональні організації НРУ приносили помітний успіх, адже під час розмов і дискусій вдавалося долати непорозуміння. Він принаймні в це вірив і говорив: «Кажуть – у партії вже стався розкол. Мені ж хочеться думати, що розколу в самій партії не буде!»[41].

Проте В. Чорноволу не вдалося реалізувати свою ідею. Після чергової поїздки він дорогою з Кропивницького до Києва загинув в автокатастрофі поблизу Борисполя 25 березня 1999 р. До сьогодні немає ґрунтовного офіційного розслідування, в якому розглянуті всі найменші деталі обставин смерті. Хоча багато хто вважає, що ця автотроща була наперед спланованою акцією з усунення небезпечного конкурента на майбутніх президентських виборах. Слідча комісія НРУ, що зібрала свідчення про смерть В. Чорновола, стверджувала, що його загибель була спланованою[42].

Загибель В. Чорновола виявилася серйозною втратою для НРУ, правоцентристських сил та процесу українського державотворення загалом. Свідченням того, кого втратила Україна, став похорон В. Чорновола, в якому взяло участь близько 250 тис. громадян.

В'ячеслав Чорновіл був яскравою постаттю в українській історії, діяльність якого відіграла важливу роль у подіях 1960–1990-х років. Він був моральним

[39] Капелюшний В. Без Чорновола. *Сучасність.* 2000. № 4. С. 93.

[40] Там само. С. 105.

[41] Чорновіл В. Спроба розколу Руху. Причини. Виконавці. Замовники. *Час.* 1999. 26 листопада. С. 3.

[42] «Рух» з'ясував, що Чорновола вбили керівники МВС. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2003/11/2/2996265/

авторитетом і одним із лідерів українського визвольного руху, з відновленням незалежності України працював на утвердження її державності, розвиток місцевого самоврядування, очолював найпотужнішу національно-демократичну партію 1990-х років. Зрозуміло, що він мав прорахунки під час своєї діяльності, проте до останнього дня життя намагався зробити якомога більше для консолідації українського суспільства і розвою Української національної держави. Тому його назвали Вартовим Української держави.

Василь Деревінський

DOI: 10.33402/elita.2023-489-494

Розділ 3. ОЛЕГ АНТОНОВ – ТВОРЕЦЬ АВІАЦІЙНО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Постать Олега Костянтиновича Антонова – одна з найвизначніших в історії української авіації та авіаційної промисловості. Родом із Росії, він став основоположником формування в Україні замкнутого циклу створення авіаційної техніки: від проєктування нових взірців через випробування прототипів літаків до їхнього серійного виробництва і подальшого вдосконалення. Пік конструкторської діяльності О. Антонова припав на часи хрущовської відлиги і брежнєвського застою, коли робилися спроби (зрештою, невдалі в глобальному вимірі) адаптувати радянську економічну модель до викликів часу. Посада генерального конструктора, яку він обіймав у ті часи, зобов'язувала не лише до проєктування літаків, але й до вирішення низки суміжних питань, пов'язаних з організацією виробництва. Генеральний конструктор мусив мислити економічними категоріями – хоча й у їхньому спотвореному радянському трактуванні. Світло нацю сферу діяльності О. Антонова проливають документи Центрального державного архіву громадських організацій України, які я проаналізую в цій розвідці.

Формування О. Антонова як авіаційного інженера й конструктора відбувалося за межами України. Народжений у Підмосков'ї 7 лютого (25 січня за ст. стилем) 1906 р., він ще в школі зацікавився ідеєю польоту. Чималу роль у цьому зіграла радянська пропаганда, яка активно заохочувала інтерес до авіації серед молоді, зокрема й через громадську організацію Товариство друзів повітряного флоту. О. Антонов ніс на собі «клеймо» – він був вихідцем із дворян, а такий рядок в анкеті у 20–30-х роках минулого століття міг зіграти фатальну роль у долі людини. Однак його оминули репресії, а кар'єра набрала обертів ще у 30-х роках.

Окреслимо головні етапи становлення конструктора. Ставши студентом технікуму, Антонов у 1924 р. збудував перший літальний апарат – безмоторний планер. Упродовж навчання в Ленінграді у 1925–1930 рр. спроєктував і виготовив цілу низку планерів, ставши беззаперечним авторитетом у галузі. У 1931 р. очолив технічну частину Вищої льотно-планерної школи в Коктебелі (Крим), займаючись проєктуванням і будівництвом нових планерів. А з 1933 р. Антонов – головний конструктор планерного заводу в підмосковному Тушині. Під його керівництвом створювали тренувальні, спортивні й рекордні планери.

Планеробудування стало доброю школою для Антонова і важливою сходинкою в кар'єрі конструктора. У 1938 р. він отримав посаду провідного інженера в конструкторському бюро (КБ) Олександра Яковлєва, який був ще й заступником народного комісара авіаційної промисловості з дослідного будівництва, а що значно важливіше – улюбленцем Йосипа Сталіна. Тому, коли в 1940 р. постало питання про людину, здатну очолити новий перспективний проєкт, і Яковлєв

запропонував кандидатуру Антонова, пропозицію відразу схвалили. Новий проєкт передбачав створення копії німецького літака зв'язку Fieseler Fi 156 Schtorch («Шторх» – «Лелека»).

У березні 1940 р. О. Антонов переїздить із Москви до Ленінграда, де очолює невелике КБ на авіазаводі № 23. Вже у вересні був готовий перший екземпляр літака, названого ОКА-38 «Аіст». Абревіатура означала ініціали головного конструктора, а назва була просто перекладом німецької. Серійний випуск «Аістів» радянське керівництво збиралося організувати на заводі № 365. Під цією знеособленою назвою крився авіазавод у Каунасі (Литва), який до радянської окупації виготовляв навчальні й розвідувальні літаки для Військово-повітряних сил (ВПС) Литви. Антонов прибув до Каунаса в березні 1941 р., однак вже в червні йому разом зі співробітниками підприємства довелося евакуюватися – почалася німецько-радянська війна[1].

У перші роки війни О. Антонов працював головним інженером планерного управління Наркомату авіаційної промисловості. Займалось це управління виробництвом десантних планерів, головним призначенням яких була доставка вантажів партизанам. Під його керівництвом, зокрема, був спроєктований планер А-7. У 1943 р. Антонов повертається в КБ Яковлєва, яке займалося проєктуванням винищувачів. Він стає першим заступником головного конструктора, а в жовтні 1945 р. очолює філію конструкторського бюро в Новосибірську – тут був один із заводів, що випускав винищувачі «Як». У цей час Антонов робить перші начерки проєкту сільськогосподарського літака СХ-1 – майбутнього Ан-2. Коли ж проєкт отримав офіційне схвалення, конструкторська група Антонова усамостійнилася. 31 березня 1946 р. у Новосибірську було створене ОКБ-153, яке очолив Олег Костянтинович. Абревіатура «ОКБ» означала «опитно-конструкторскоє бюро» («дослідно-конструкторське бюро»), а номер був номером заводу, при якому це бюро функціонувало[2].

Дослідний екземпляр Ан-2 проходив випробування в різних кліматичних зонах СРСР. Побував він і в Україні. У Києві літак показали Микиті Хрущову, тодішньому першому секретареві Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ). Той одразу оцінив можливості нової машини, причому під двома кутами. З одного боку, вона давала змогу інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво завдяки хімобробці. З іншого – випуском Ан-2 можна було завантажити київський авіазавод № 473. Це підприємство в перші повоєнні роки балансувало на межі виживання, перебиваючись випадковими замовленнями[3].

У серпні 1948 р. Хрущов домігся рішення про впровадження в серійне виробництво літака Ан-2 на заводі № 473. Однак завод ніяк не міг впоратися з освоєнням нового виробу. Антонов із Новосибірська не мав змоги належно контролювати процес впровадження літака у виробництво. До того ж він не знаходив спільної мови з директором київського авіазаводу Миколою Мироновим. Зрештою, за наполяганням Антонова у квітні 1950 р. на завод № 473 призначили

[1] Заярин В. М. «Аист» не всегда Schtorch. *Авиация и время*. 1996. № 5. С. 36.

[2] Анисенко В. Самолет Ан-2 «Аннушка». *Крылатая легенда. Самолеты А-2 и Ан-3. 60-летию первого полета Ан-2 посвящается.* Киев, 2007. С. 10–11.

[3] Харук А. І. Авіаційна промисловість України у 1943–1950 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612: «Держава та армія». С. 172–173.

нового директора – знаного організатора авіаційного виробництва Петра Шелеста, який раніше очолював авіазавод у Ленінграді. З ним справи зрушились із мертвої точки, і Ан-2 пішов, нарешті, в серійне виробництво. Так антоновська машина стала рятівником авіаційної промисловості України – до 1963 р. у Києві виготовили понад 3 000 цих літаків[4]. Цікаво, що пізніше Ан-2 врятував ще й авіапром Польщі. У 1958 р. СРСР уклав угоду про передачу Польщі прав на виробництво Ан-2. Керівник комуністичної Польщі Владислав Гомулка обстоював тезу про недоцільність збереження власного авіаційного виробництва, але радянське замовлення збезпечило завод у Мельцю замовленнями на десятиліття вперед (до 1992 р. тут виготовили майже 12 тис. Ан-2)[5].

Налагодження випуску літаків Ан-2 створило передумови для переведення до Києва конструкторського бюро Антонова – тим більше, що завод № 153 у Новосибірську випускав не літаки «Ан», а винищувачі МіГ-15. З такою ініціативою виступив П. Шелест, а підтримав його М. Хрущов. Той неодноразово, за свідченням очевидців, особисто запрошував Антонова перебратися в Україну. Єлизавета Шахатуні, найближча співробітниця і дружина Антонова, згадувала, як Хрущов «спокушав» конструктора, розповідаючи, «які тут у нас кавуни ростуть»[6] (тут і далі цитати перекладено автором із російської). Зрештою, наприкінці 1952 р. процес переведення конструкторського бюро з Сибіру в Україну вдалося завершити. Так, у Києві склався необхідний для розвитку авіації «тандем» – серійний завод і дослідно-конструкторське бюро. Однак для успішного функціонування конструкторського бюро треба було постійно створювати нові зразки літаків і добиватися їхнього впровадження у виробництво. В СРСР, незважаючи на плановий перебіг економіки, існувала досить жорстка конкуренція між конструкторськими бюро за завантаження серійних заводів своєю продукцією.

Олег Антонов швидко знайшов нішу, ще не зайняту жодним іншим радянським авіаційним КБ: турбогвинтові військово-транспортні літаки. Вдалий двомоторний літак середньої вантажопідйомності Ан-8 взяли на озброєння радянських Військово-повітряних сил і впровадили в серійне виробництво, але не в Києві, а в Ташкенті, де його випускали в 1958–1961 рр.[7].

Ухвалення рішення про серійне виробництво Ан-8 надало впевненості конструкторові. 11 червня 1957 р. О. Антонов скеровує до Держплану СРСР доповідну записку, в якій не обмежується лише констатацією справ у власному конструкторському бюро, але й викладає своє бачення перспектив розвитку авіаційної промисловості України[8]. У цьому документі конструктор дуже чітко

---

[4] Харук А. Нарис історії авіаційної промисловості України (1910–1980-ті рр.): монографія. Львів, 2010. С. 184–185.

[5] Харук А. Українсько-польська співпраця в галузі авіаційної промисловості: історія та сучасний стан. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2016. Вип. 9. С. 203–204.

[6] Шахатуни Е. Ан-2: начало биографии. *Крылатая легенда. Самолеты А-2 и Ан-3. 60-летию первого полета Ан-2 посвящается* / автор-сост. В. Г. Анисенко. Киев, 2007. С. 61.

[7] Заярин В. М. «Восьмерка». Первый «летающий кит» Антонова. *Авиация и время*. 1996. № 4. С. 32.

[8] Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4558. Арк. 34–40.

артикулює свою позицію: «Доцільно... будувати в Україні серійні літаки українського ж походження, тобто створені нашим КБ з двигунами, створеними в Україні – КБ головного конструктора Івченка»[9]. Досвід співпраці із запорізьким КБ Олександра Івченка в Антонова вже був – літак Ан-8 обладнувався двигунами АІ-20, створеними в цьому конструкторському бюро. Співпраця налагоджувалася нелегко – були навіть взаємні звинувачення двох конструкторів із апеляціями до Центрального комітету Комуністичної партії України[10]. Та все ж вигода такого співробітництва для обох конструкторів була очевидною. Враховуючи власні перспективні плани, Антонов пропонував доручити ДКБ Івченка розробку на найближчі роки п'яти типів двигунів: двох турбогвинтових (потужністю 750 і 2 000 к.с.) і трьох турбореактивних (тягою 40, 200 і 750 кгс). На жаль, з усіх цих пропозицій реалізована була тільки одна – турбогвинтовий двигун класу потужності 2 000 к.с. Так з'явився двигун АІ-24, який встановлювали на пасажирський літак місцевих повітряних ліній Ан-24 і похідні від нього моделі Ан-26 і Ан-30[11]. Неврахування пропозицій Антонова далося взнаки значно пізніше, наприклад, відсутність турбогвинтового двигуна класу потужності 750 к.с. призвела в 1970-х роках до тривалої епопеї з впровадженням у серійне виробництво пасажирського літака Ан-28[12].

Поряд із начерком плану створення нових авіаційних двигунів Антонов у своїй доповідній записці пропонував активніше залучати до робіт з авіаційної тематики інститути Академії наук УРСР, а також висловлював низку ідей із розвитку виробничих потужностей авіаційної промисловості. Зокрема, пропонував налагодити виробництво літаків, створених в Україні, на Харківському авіазаводі. Але цього не сталося, бо харківське підприємство вже ввійшло в кооперацію з КБ Туполєва[13]. Крім того, конструктор пропонував побудувати в Україні два–три нові авіазаводи з серійного виробництва цивільних літаків. На його думку, такі підприємства потрібно було розташовувати в сільських районах, неподалік від невеликих міст і бажано – з виходом до водойм (з огляду на можливість виробництва гідролітаків). Перспективним місцем розташування одного з таких підприємств Антонов вважав м. Осипенко (нині Бердянськ). Інший новий авіазавод пропонував розташувати в Черкасах, Кременчуці, Новомосковську чи в одному з міст Західної України, а планери виготовляти у Криму – Сімферополі чи Феодосії[14]. Олег Антонов, по суті, задумав створення в межах України замкнутого авіаційно-промислового комплексу, здатного проводити науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи, проєктувати і виготовляти нові літаки та найбільш важливі комплектуючі до них (насамперед авіаційні двигуни).

На жаль, жодна з пропозицій Антонова щодо будівництва в Україні нових авіазаводів так і не була реалізована. Більшість типів літаків, спроєктованих Анто-

[9] Там само. Арк. 37.
[10] Там само. Арк. 16, 22–23, 29–31.
[11] Харук А. Нарис історії авіаційної промисловості... С. 190.
[12] Довбуш А., Мараев Р., Черников О. Ан-28: один самолет, две родины. *Авиация и время*. 2019. № 3. С. 5–6, 9–12.
[13] Харук А. Нарис історії авіаційної промисловості... С. 212–216.
[14] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4558. Арк. 37–39.

новим, будувалася за межами України. Пріоритетною стала продукція військового призначення – наприклад, середній військово-транспортний літак Ан-12 випускали відразу три авіазаводи (в Іркутську, Ташкенті, Воронежі). А ось із впровадженням цивільних машин постійно виникали складнощі. Наприклад, легкий двомоторний пасажирський літак Ан-14 «Бджілка», який вийшов на випробування в 1958 р., був впроваджений у виробництво лише 1965 р. на Далекому Сході (м. Арсеньєв). А для «спадкоємця» Ан-14 – літака Ан-28 – вільного підприємства в СРСР взагалі не знайшлось, і його передали для виробництва до Польщі[15].

Мілітаризація радянської економіки призводила до того, що цивільні галузі відходили на другий план. О. Антонов стикався з цим неодноразово. Скажімо, Ан-24 випускали на київському авіазаводі, але його потужності не вистачало для задоволення потреб цивільної авіації. Коли постало питання про налагодження виробництва цього літака на ще одному заводі, конструктор вкотре зробив спробу домогтися розбудови авіаційної промисловості в Україні. 29 квітня 1963 р. він скеровував до ЦК КПУ чергову доповідну записку. У ній Антонов зазначив, що у зв'язку з переходом низки авіаційних заводів у РРФСР до випуску іншої продукції (мається на увазі ракетна техніка), склалась гостра нестача виробничих потужностей для випуску пасажирських, сільськогосподарських і легких літаків. Він наголосив, що вже впродовж 2 років у Держаному комітеті з авіаційної техніки (ДКАТ – так називалось Міністерство авіаційної промисловості СРСР у 1957–1965 рр.) обговорюється питання налагодження випуску Ан-24 на ще одному підприємстві. Потреба в таких літаках оцінювалася приблизно у 2 тис. одиниць (із них 200–250 для експорту). Майже рік ДКАТ шукає завод для випуску Ан-14, потреба в яких, на думку конструктора, становить 5–8 тис. літаків. Антонов зауважив, що розширювати наявні в РРФСР заводи недоцільно через великі капіталовкладення, порівняно з будівництвом нового заводу. Тому він пропонував побудувати філію Київського авіазаводу (з перетворенням у перспективі в самостійне підприємство) в одному з райцентрів Київської області – Білій Церкві, Фастові, Василькові чи Макарові. Антонов формулює і пропозиції щодо максимального здешевлення підприємства. Наприклад, оскільки на заводі передбачалося будувати легкі літаки, ширину прольоту складального цеху й ангарів можна було обмежити до 30 м. Важливим аргументом на користь доцільності створення нового заводу Антонов вважав можливість широкого експорту цивільної продукції, що давало змогу швидко окупити вкладені кошти: «Мені переказували, що за продані Індії 18 Ан-12 була отримана валюта, еквівалентна 45 тоннам золота»[16]. Однак і цього разу до пропозицій О. Антонова не дослухалися. Як вже згадувалось, випуск Ан-14 передали заводу в Арсеньєві. А другим підприємством із випуску Ан-24 став завод в Улан-Уде.

Генеральний конструктор О. Антонов залишався провідною особистістю, яка визначала діяльність українських авіабудівників у 70-х – на початку 80-х років минулого століття. Будучи талановитим конструктором, Антонов мислив економічними категоріями, часто йдучи всупереч постулатам радянського

[15] Харук А. Українсько-польська співпраця... С. 207–208.
[16] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5793. Арк. 36–37.

планового господарства. Яскравим свідченням цього є лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького від 4 лютого 1974 р. – об'ємний документ обсягом понад 70 машинописних аркушів[17]. Скориставшись формальним проханням партійного керівництва подати пропозиції стосовно поліпшення планування, Антонов викладає своє бачення шляхів реформування радянської економіки. Він формулює цілу низку пропозицій, посилаючись на свої попередні листи й публікації за період 1957–1971 рр. Заразом Антонов чітко визначає недоліки радянської економічної системи. Зокрема, підкреслює, що гасло «дати план по всіх показниках» затушовує справжню мету виробництва: створення споживчої вартості для суспільства. Боротьба за досягнення високих показників часто призводить до протилежних результатів. Наявна система планування несумісна із завданням впровадження нової техніки, а недостатня самостійність підприємств і насамперед перерозподіл усього отриманого прибутку на рівні міністерства відбиває у керівництва й колективу заводу будь-яке прагнення до впровадження технологічних та економічних новацій.

Олег Антонов дотепно, але водночас із гіркотою, оцінює радянську господарську систему: «... один тримає цвях, другий дивиться, а третій б'є молотком»[18]. Для усунення такого стану речей конструктор пропонує задавати план у таких показниках, які б створювали у підприємства зацікавленість впроваджувати нову техніку, підвищувати якість продукції (він називає ці параметри «корисним валом» й «оптимальною ціною»). Антонов закликає використовувати в народногосподарському плануванні такі показники, які максимально точно відображатимуть зміну споживчої вартості продукції[19]. Однак результат звернення О. Антонова був цілком передбачуваним – жодну з його пропозицій не взяли до уваги. Радянське керівництво просто не сприймало раціональних економічних категорій – та й навряд чи це було можливо в брежнєвську епоху застою. Однак на своїй конкретній ділянці роботи Антонов усіляко намагався дотримуватися власних постулатів, а одним із головних параметрів проєктів його нових літаків, поряд із технічною досконалістю, була й економічна доцільність. Варто згадати слова М. Хрущова, сказані після відвідин конструкторського бюро О. Антонова: «Цей конструктор говорив зі мною про економіку!»[20].

Діяльність Олега Антонова стала визначальною для авіаційної промисловості України. Безперечно, підприємства цієї галузі з'явилися в Україні задовго до нього, але саме Антонов пов'язав їх у цілісний комплекс. УРСР стала єдиною, крім РРФСР, союзною республікою, в якій був створений повний цикл виробництва авіаційної техніки. Однак, діючи в межах радянської планової системи, Антонов не міг реалізувати низку свої прогресивних ідей. Вони виходили далеко за межі проєктування літаків, охоплюючи широкий спектр питань функціонування і розвитку економіки.

Андрій Харук

---

[17] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1092.

[18] Там само. Арк. 65.

[19] Там само. Арк. 73.

[20] Совенко А. Ю., Заярин В. М. Ан-12: портрет в зрелом возрасте. *Авиация и время*. 1995. № 1. С. 2–3.

DOI: 10.33402/elita.2023-495-520

Розділ 4. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ЗАКАРПАТТЯ

Передумови та специфіка формування перших груп регіональної еліти на Закарпатті (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)

Еволюцію політичної еліти на Закарпатті варто розглядати крізь призму перипетій суспільно-політичного розвитку цього регіону кінця XIX – початку XX ст., коли місцеве населення отримало перспективу впливати на перебіг суспільно-політичних подій, вирішувати важливі політичні завдання, не залежачи від зовнішніх чинників. Так, лише у часи розпаду Австро-Угорської монархії, що супроводжувалися геополітичним вибухом Першої світової війни, у Карпатському регіоні в місцевої інтелігенції з'явилася надія на сприятливі умови для розбудовування власними силами суспільно-політичного життя. Але у XIX ст. система всіх значущих сфер життя Закарпаття була повністю інкорпорована в суспільні процеси угорського державно-політичного організму і підпорядкована угорській політичній еліті. Політика мадяризації висіла важким тягарем над спробами позбутися відсталого статусу регіону. Відповідно, на низькому рівні залишалася національна самосвідомість та національно-культурна ідентифікація не лише простого народу, а й нечисельних елітних груп, які переважно жевріли серед місцевої інтелігенції. Вони перебували в скрутному становищі, намагаючись бодай якоюсь мірою зберегти автентичний народний дух. І чи не єдиним культурницьким містком через Карпати залишалися контакти письменників, учителів, духовенства з творчою інтелігенцією Галичини.

Здавалося, що революційні зміни 1848–1849 рр. сприятимуть поширенню прогресивних суспільно-політичних ідей, що змінить статус місцевої інтелігенції. І справді, певною мірою пожвавлення суспільно-політичного життя вплинуло на творення культурно-просвітніх товариств, видавничу діяльність, налагодження культурницьких зв'язків з іншими регіонами. Однак утворення дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867) призвело до подальшого гальмування процесу політизації місцевої інтелігенції. А відсутність бодай слабко структурованої регіональної політичної еліти взагалі позбавляла регіон можливостей не тільки рівноправного представництва в органах влади, а й відстоювання будь-яких культурно-освітніх інтересів регіону на загальнодержавному рівні.

Втім, простір еліти у другій половині XIX ст. почала активно займати творча інтелігенція, яка взяла на себе роль виразника суспільно-політичних інтересів місцевого населення. Її творення як соціальної верстви крилося в умовах соціально-економічного розвитку регіону й спонукало до інтеграції зусиль провідних представників регіонального співтовариства. Щоправда, першим відомим представником закарпатської спільноти в австрійському політичному бомонді

був москвофіл *Адольф Добрянський*[1]. Проте кращі здобутки у процесі формування нового типу мислення, політичної свідомості та політичної культури місцевого населення припали на наступні покоління закарпатських просвітників. Світогляд інтелігенції формувався в умовах панівної угорської, а починаючи з 1867 р. – австро-угорської політичної системи, тому спосіб поповнення її рядів молоддю був майже однаковим. Переважно молодь вступала на навчання до греко-католицьких семінарій (для місцевих жителів найближчі були в Ужгороді й Пряшеві) та університетів у Будапешті й Відні. Отримана тут освіта давала право на початок трудової діяльності священником, учителем, правником.

Уже на початку XX ст. склалися особливі суспільно-політичні та соціокультурні передумови для формування політичної свідомості закарпатців. І достатньо складними були критерії залежності культурно-національної інтелігенції від владної політики Угорщини (територіально Закарпаття було в межах цієї частини монархії), що згубно впливало на загальний розвиток регіону. Політика мадяризації скеровувала місцеву молодь в угорське мовно-культурне середовище і кардинально звужувала можливості політизації. Незважаючи на це, варто визнати провідну роль творчої інтелігенції та духовенства в культурно-просвітницькому житті регіону, плоди активності якої визріли вже у 1920–1930-х роках. Виховане ними нове освічене покоління сформувало політично свідому генерацію регіональної еліти з державотворчим мисленням.

На початку XX ст. розпочинається еволюція політичних інститутів на Закарпатті, формуються нові політичні реалії. Найбільш своєрідними були складні трансформаційні зміни, що стосувалися політичних систем і режимів, оскільки впродовж століття регіон пережив низку політичних катаклізмів. Вони одночасно виступали рушійною силою різнобічних елементів державотворення, становлення та занепаду політичних систем, функціонування різних політичних режимів, їхніх інституційних виявів, формування специфічної політичної думки тощо. Цей процес активізував спроби політизації закарпатського суспільства, вплинув на політичну свідомість і політичну культуру громадян, на специфічні тенденції функціонування регіональної еліти.

У XX ст. Закарпаття носило різні офіційні назви власної географічної території, що певною мірою відображало специфіку політичного розвитку регіону: *Руська Країна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Підкарпатська територія, Закарпатська Україна, Закарпатська область*[2]. Упродовж цього часу регіон входив до складу щонайменше восьми різних державних або напівдер-

[1] *Добрянський Адольф (1817–1901)* – громадсько-політичний, культурно-освітній діяч, вчений із Закарпаття, слов'янофіл, який тісно контактував з активістами чеського та словацького національного відродження. Після революції 1848–1849 рр. обійшов вищі посади в австрійському держапараті. Автор проєкту розподілу Угорщини за національними дистриктами («Пам'ятник русинів угорських») (1849). Після його затвердження від жовтня 1849 р. до 1860 р. був намісником «Руського дистрикту» в Ужгороді. У 1871 р. у Львові опублікував «Проект политической программы для Руси австрийской».

[2] *Офіційні назви Закарпаття* історично формулювалися залежно від географічного розташування регіону щодо центру держави, в якій він у той чи той час перебував (наприклад, у часи Угорського королівства, Австро-Угорської монархії та Чехословацької Республіки щодо їхніх державних центрів (Будапешт, Прага) регіон перебував під Карпатами, а отже, умовно іменувався відповідно Підкарпаттям, Подкарпаттям. На завершальній фазі і після Другої світової війни таким центром став Київ, тож регіон географічно опинився за Карпатами, звідки й отримав іменування.

жавних утворень: Австро-Угорська монархія, Угорська Республіка, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, УРСР/СРСР, Україна. А це вимагало адаптації місцевих політичних еліт до вимог тієї чи тієї політичної системи, яка щоразу поглинала досить слаборозвинуті й відносно стабільні регіональні політичні підсистеми.

Під завершення Першої світової війни в закарпатському соціумі ширилися плюралістичні думки щодо майбутньої належності тогочасного Закарпаття – території, контроль над якою втрачала тоді геополітична невдаха Угорщина. Така ситуація спонукала місцеву інтелігенцію, громадських активістів до консолідованої діяльності та співпраці в загальнорегіональних інтересах. Тому активізувався процес політизації громадян регіону, що привів до перших позитивних наслідків уже на початку 1919 р. – проголошення самостійності Гуцульської Республіки та проведення першого в історії Закарпаття всенародного конгресу (з'їзду) – Хустського форуму[3]. Перша подія сталася в с. Ясіня на Рахівщині 9 січня 1919 р. й засвідчила проукраїнську позицію регіону, з'їзд же відбувся 21 січня 1919 р., і його рішення підтвердили політичну орієнтацію місцевих жителів на возз'єднання Закарпаття з усіма українськими землями. Ці процеси ознаменували формування перших центрів, де консолідувалися представники регіональних політичних еліт – Народних рад. Відтак у суспільно-політичному просторі регіону поступово почали формуватися течії і напрями, що відображали політичні інтереси та ідеологію різних суспільних груп. Їх очолювали представники тогочасної «культурницької» інтелігенції: Августин Волошин, Августин Штефан, Іван Куртяк, Йосип Камінський, Степан Фенцик та ін. Серед перших політико-елітних груп регіону був «Руський Клуб» в Ужгороді, Ужгородська, Хустська і Пряшівська народні ради.

Криза в Угорщині та розпад Австро-Угорщини як єдиного державного організму створили сприятливі умови для активізації національно-визвольних змагань закарпатських українців. Особливої інтенсивності цей рух набув 1918 р. в Ясіні, де й утворилась Гуцульська народна рада (ГНР), яка незабаром проголосила республіку. 8 листопада 1918 р. відбулися збори всього населення Ясіні, організаційним результатом яких стало обрання місцевої Народної ради, до якої увійшло 42 члени[4]. По суті, ця рада виконувала функції парламенту і тільки ЗУНР визнала її як державотворчий орган. Після виборів рада в Ясіні зібралася на перше засідання, під час якого було обрано місцевих активістів на важливі посади. Так, Микола Сабатюк став секретарем Народної ради, Дмитро Іванюк – старостою, а Юрій Кабалюк – його заступником. Члени Головної управи Народної ради (12 осіб[5]) становили місцеву політичну еліту.

---

[3] *Хустський форум* (інші назви – Всенародний конгрес українського населення Закарпаття або Хустський з'їзд представників народних рад Закарпаття), який відбувся 21 січня 1919 р. і й виголосив звернення до населення із закликом єдності українського народу по обидва боки Карпат. Наступного дня це рішення було виголошене в Києві у День Злуки українських земель. Головою форуму, на якому зібралося 420 делегатів і близько 1 000 гостей, був Михайло Бращайко.

[4] Вегеш М., Токар М. Подих свободи Золотої Гуцулії. *Клочурак С. Гуцульська республіка (1918–1919): До 100-річчя проголошення Гуцульської республіки в серці українських Карпат.* Ужгород: Карпати, 2018. С. 10.

[5] Там само.

Такі події викликали неабияке занепокоєння в угорських урядових кіл, які, трансформувавши владу в бік більш ліберального стилю управління, намагалися за будь-яку ціну втримати територію Закарпаття під своїм контролем. Тому 21 грудня 1918 р. угорська влада проголосила автономію регіону під назвою «Руська Крайна» у складі Угорщини («Народний Закон (№ X) про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині»[6]). А вже наступного дня в Гуцульську Республіку прибули військові загони для приборкання бунтівного регіону. Внаслідок цього було призупинено всю державотворчу діяльність гуцулів. Політичну владу з його тодішнім управлінським центром (державним намісництвом) очолив губернатор (регент) А. Штефан. Проте його влада була обмеженою, оскільки Будапешт передав функції контролю за місцевою владою міністру зі справ Руської Крайни Орест Сабо (спецміністр у справах русинів від 4 грудня 1918 р.). 5 лютого 1919 р. був затверджений тимчасовий орган управління Руською Крайною – Урядова рада із 42 представників 4 комітатів, очолювана О. Сабо (його заступником став А. Штефан), а 4 березня проведено вибори до Народного Сойму («Руського собору»), до якого увійшло 36 депутатів. Однак політична криза в Угорщині призупинила ці державницькі процеси.

У ніч на 8 січня 1919 р. розпочалося повстання проти угорських окупантів. На загальних зборах місцевих жителів Ясіні було відновлено Гуцульську народну раду, яка проголосила самостійну й незалежну Гуцульську Республіку (9 листопада 1919 р.). 10 січня на багатотисячному народному вічі в Ясіні спеціальним зверненням організатори повстання висловили загальне бажання гуцулів Закарпаття посилити збройний опір угорському пануванню й взяти курс на єднання з Україною. Однак складні геополітичні обставини нанесли болісного удару по державотворчому експерименту Гуцульської Республіки.

Ще однією гучною подією цього часу, яка вказувала на визрівання регіональної політичної еліти, стало всенародне зібрання в Хусті, відоме також під назвою Всенародного конгресу українського населення Закарпаття або Хустського з'їзду представників народних рад Закарпаття 21 січня 1919 р., яке виголосило публічне звернення до українців із закликом єдності народу по обидва боки Карпат. Хустський форум об'єднав 420 делегатів і майже 1 000 гостей, які під орудою відомих громадських діячів, що переважно представляли кола крайової інтелігенції, стали передвісниками перемоги українського духу на Закарпатті. Серед лідерів перших місцевих груп еліти особливо відзначилися: Михайло Бращайко, Степан Клочурак, Євген Пуза, Іван Климпуш та ін.

Незважаючи на короткочасність існування, у діяльності Гуцульської Республіки простежуються окремі елементи державотворення. Хоч це була самопроголошена республіка, вона мала чітко зорганізовану структуру й план діяльності. З ініціативи С. Клочурака та його соратників у Ясіні й околицях впровадили самоуправлінську адміністрацію, яка взяла на себе контроль і керівництво кіль-

[6] Віднянський С. Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну приналежність Закарпаття (1918–1919). *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / україномовний варіант українсько-угорського видання / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; відп. за вип. М. Токар. Ужгород: Ліра, 2010. С. 47–48.

кадесятитисячним місцевим населенням. Гуцульська автономна одиниця була парламентською республікою зі своєрідним парламентом – Гуцульською народною радою в Ясіні. Всі справи республіки обговорювали на засіданнях Ради в демократичний, відкритий спосіб. Виконавчу владу Гуцульської Республіки презентував уряд – Головна управа, роботу якої було поділено на комісії (секції), кількість яких варіювалася. Державні службовці в діловодстві використовували українську мову як державну. А ті з посадовців, хто нею належно не володів, мали пройти вишкіл на курсах, інакше могли позбутися високих державних посад. Військовим комендантом і головою Гуцульської народної ради було обрано С. Клочурака. Фактично він виконував функції президента. Гуцульська республіка проіснувала до 11 червня 1919 р., тобто доти, коли румунські війська ввійшли до Ясіні. Багатьох членів Гуцульської народної ради в Ясіні арештували. Така доля спіткала й політичного лідера С. Клочурака[7].

Отже, вищезгадані події спонукали до формування перших у регіоні політичних еліт, які переважно викристалізувалися з середовища культурно-освітньої інтелігенції. У складі дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867–1918) регіон іменувався Підкарпаттям (за географічним розташуванням від центру). В офіційній хроніці регіон частіше називали угорською мовою Фелвідейком (Верхня Угорщина). Суспільно-політичне становище населення Закарпаття тоді було досить складним, оскільки загальносуспільні зміни майже не торкалися провінції. На цей стан речей впливала і слабка структурованість закарпатського суспільства, й відсутність політико-правових традицій управління, найбільшою політичною проблемою була відсутність власної політичної еліти. Її провідні функції взяла на себе національно-культурна інтелігенція (активність просвітителів), яка виконувала важливу роль у процесі політичної соціалізації громадян. Лише наприкінці Першої світової війни внаслідок піднесення національно-визвольного руху, посилення боротьби проти війни почала змінюватися й політична ситуація в регіоні. Відбувалося поетапне зростання національної самосвідомості українців, чому сприяв пошук шляхів національно-державного самовизначення, що привело до національно-культурного пробудження українців Закарпаття. Участь у пошуку політичної самоідентифікації закарпатської спільноти безпосередньо брала й закарпатська еміграція.

Отже, післявоєнна трансформація політичної системи відбувалася в умовах переважання реінтеграційних процесів. У цьому й полягали основні регіональні особливості видозміни політичних режимів у Закарпатті в першій половині XX ст. Вони характеризувалися кількома чинниками:

– *першим* серед них можна назвати суспільну роз'єднаність через національне й релігійне розмежування населення;

– *другим* можна вважати політико-державну невизначеність. У той час, коли всі слов'янські національності чітко взяли курс на незалежність нації, українці-русини Закарпаття вагалися, чим і користалися інші народності. Значний негатив у цей процес вносила відсутність власної міцної політичної еліти, котра

[7] Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті Українського державотворення: навч. посіб. Ужгород: Карпати, 2009. С. 23–28.

б спрямовувала населення в потрібне русло. Щобільше, серед місцевої еліти переважали ліберальні настрої угодництва, зокрема у відносинах з угорським політичним бомондом;

– *третім* була економічно-господарська слабкість Закарпаття, регіону, який традиційно вважався аграрним сектором. Тому спроби утримати історичне Закарпаття в межах слабкої в тогочасних умовах угорської політичної системи виглядали мізерними. Натомість ця ситуація впливала на чисельні спроби встановлення локально-автономних політичних режимів зі специфічними моделями владного порядку (Руська Крайна, Гуцульська Республіка).

І тільки складні зовнішньополітичні обставини завадили об'єднавчим процесам української нації, що згодом змусило закарпатців розпочати рух за входження регіону до складу новоствореної слов'янської держави – Чехословацької Республіки.

Консолідація політичної еліти в умовах розвитку демократичних процесів у регіоні як складової Чехословацької Республіки (1919–1938)

Новий політичний етап спонукав еліту Закарпаття (у цей час регіон отримав офіційну назву – Підкарпатська Русь) активно долучилися до політичного життя і стати суб'єктом єдиної території Чехословацької Республіки. Політична дійсність цього періоду базувалася на основах демократичного суспільства, а становлення багатопартійної системи дало поштовх різнобічному розвитку політичної думки, ідейної боротьби та політичної культури в регіоні. На практиці почалося формування нової політичної еліти, представники якої (громадсько-політичні лідери Григорій Жаткович і Антон Бескид (губернатори Підкарпатської Русі), Августин Волошин та ін.) висунули пріоритетне питання відстоювання дієвої автономії. Чехословацька політична система мала всі характерні риси демократичного суспільства, що насамперед виражалося в дієвості плюралізму, відповідальності за реалізацію законодавчих основ, практиці політичного рівноправ'я, формуванні основ дієвого громадянського суспільства. Процес залучення громадян до державно-політичного розвитку проходив крізь призму представницької демократії, посередниками якої виступали політичні партії. Варто зазначити, що трансформація політичної системи, а тим більше її стабілізація та поступова адаптація до неї закарпатських регіональних політичних еліт стала значним кроком уперед, порівняно з попередніми спробами такого типу. Навіть незважаючи на певну половинчастість цього процесу, прогрес у політичних поглядах, політичній свідомості місцевої еліти був очевидним.

Регіональну політичну еліту того часу можемо структурувати і крізь призму декількох підходів (соціогенетичного, географічного, етнічного)[8]. Насамперед через соціогенетичний підхід, який дає змогу визначити представників крайової політичної еліти за їхнім соціально-професійним походженням. Так, головними для структурування елітної групи є професійні, кар'єрні та освітні критерії, тож до політичної еліти належать особи, які здобули хорошу освіту й професійну підготовку (педагоги, священники, держслужбовці). За географічним підходом,

[8] Токар М. Регіональна політична еліта: тенденції творення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2009. Вип. 13. С. 297.

політичну еліту регіону становили місцеві жителі (народжені в краї). Таких осіб умовно можна назвати терміном «свої». Тож вихідці з місцевого регіону мали природне право зайняти провідні позиції у крайових владних структурах. Вихідці ж з інших регіонів Чехословаччини також зайняли нішу владних інститутів через цілеспрямовану політику засилля управлінців офіційною Прагою. Цю групу осіб умовно визначимо терміном «чужі».

Склад політичної еліти в краї не був однорідним. Її формували дві елітоутворювальні групи за принципом «свої–чужі». Цей поділ характеризує зацікавленість і мотивацію політичної діяльності. Адже «свої» представляли в регіоні місцеві кадри, які проходили організаційно-управлінський і фахово-професійний вишкіл у місцевих органах влади та й взагалі були вихідцями з Закарпаття. Їхній патріотичний інстинкт здебільшого працював на досягнення благ для регіону загалом, відстоювання інтересів місцевого населення перед державою. А «чужі» виступали медіаторами загальнодержавної політики на місцях, слугували опорою всього державного механізму, регуляторами відносин в контексті «центр–регіон». Проте ця група державно-управлінського апарату переважно виконувала стримувальні функції, тобто більше служила інтересам центру, аніж підтримувала ініціативу місцевої еліти діями. «Чужі» чітко виконували директиви центральної влади й проводили своєрідну опікунську діяльність, спрямовану на підтвердження закинутої з Праги тези про неготовність місцевих управлінців самостійно виконувати владні функції.

Тогочасна специфіка взаємовідносин центральної чехословацької влади з місцевими органами управління вказує на декілька головних шляхів елітотворення. Передусім найвищу ланку місцевої еліти посіли губернатори (Григорій Жаткович (1920–1921), Петро Еренфельд (1921–1923), Антон Бескид (1923–1933), Антонін Розсипал (1933–1935), Костянтин Грабар (1935–1938), Іван Парканій (1938))[9]. Цей процес розпочався ще в 1919 р. Перехідним періодом керувала військова диктатура (Директорія з 5 членів як дорадчий орган при генералові Енноку). 7 серпня 1919 р. головою Директорії призначили Г. Жатковича (фактично виконував функції губернатора до 1921 р.), а Цивільне управління в Ужгороді очолив чеський службовець Ян Брейха. У 1920 р. офіційно введено посади губернатора та віцегубернатора Підкарпатської Русі[10].

Процес формування подальшої управлінської еліти здійснювався через ротацію державних службовців. Ці кадри політичного управління слугували основним гвинтиком державного механізму. Причому політика центральної влади констатувала засилля чеської та словацької державної та партійної номенклатури. Особливо це відчувалося напередодні й під час проведення парламентських виборів (таких у краї було проведено 4), коли з Праги надсилали значну кількість управлінських кадрів. Тоді здавалося, що «в Ужгороді можна розпочати

---

[9] Токар М., Панов А. Адміністративно-територіальне будівництво. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / україномовний варіант українсько-угорського видання / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; відп. за вип. М. Токар. Ужгород: Вид-во «Ліра», 2010. С. 62.

[10] Німенко М. І., Галас В. І. Адміністративно-територіальний устрій Підкарпатської Русі в контексті адміністративно-територіальної реформи сучасної України: історико-правовий екскурс. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/35625

засідання палати депутатів і сенату, і обидві установи мали б досить членів, щоб ухвалювати постанови»[11]. Найнижчу ланку управлінської еліти становили різноманітні представники організаційно-владних інституцій земського та окружного рівнів.

Другий шлях елітотворення пролягав через партійні кадри. Саме керівники політичних партій (принаймні провідних) виступили регуляторами суспільно-політичного життя краю, проміжною ланкою між державною елітою та громадянством. Тут також відчутним було засилля чеських партійних функціонерів.

Третій шлях – парламентарі, лідери, які з'являлися шляхом демократичних виборів. Виборча система характеризувалася пропорційним підходом, тобто голосуванням за партійні списки. Більшість крайових партійних структур для того, щоб отримати мандат довіри місцевого населення, використовували перевірений спосіб блокування з більш іменитим політичним гравцем-партією. Як наслідок, у загальних партійних списках з'являлися імена регіональних партійних діячів, які через парламентську діяльність могли впливати на політику центральної влади щодо регіону. Усі три названі шляхи підбирали політичну еліту як у середовищі «своїх», так і серед «чужих» (останнє в лідерських позиціях переважало).

Існувала ще одна група осіб, які претендували на входження до когорти політичної еліти. Це була інтелектуальна, національно-культурна еліта, яка охоплювала, крім політиків, ще й громадських діячів, просвітян, духовенство тощо. Цю групу становили переважно «свої» (місцеві кадри). Саме на їхні плечі й лягла вся відповідальність за тогочасні суспільно-політичні процеси в регіоні.

У 1920-х роках празька офіційна влада розглядала Закарпаття як хороший політичний майданчик для поширення мережі загальнодержавних кадрів і посилення прочеських владних позицій. Отже, географічний підхід передбачає поділ на «своїх» (вихідців із місцевого регіону) і «чужих» (вихідців з інших регіонів) за територіальним походженням представників еліти. І, нарешті, етнічний підхід визначає етнічну структуру регіональної еліти відповідно до національної структури регіону, яка традиційно характеризувалася поліетнічністю. Відповідно до цього підходу розрізняємо представників крайової еліти за національною належністю. Тож управлінські посади займали службовці чеської, угорської, словацької, єврейської, німецької, руської (місцевої, не російської) етнічних груп.

Ще складнішим був принцип структурування за етнічним підходом у середовищі партійної еліти, де тільки серед руських партій розрізняли русофільські (проросійські та місцеві русинофільські) і проукраїнські політичні організації. Відповідне структурування відбувалося й у партіях інших національних меншин (чеських, угорських, єврейських, німецьких)[12]. За такими характеристиками формувався політичний образ регіону, який мав ураховувати ще одну суттєву позицію – взаємодію регіональних політичних еліт із загальнонаціональною

[11] Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Ужгород, 2006. С. 292.

[12] Токар М. Партії національних меншин Закарпаття (20–30-і роки XX ст.). Ужгород, 2002. 56 с.

елітою, без чого неможливе б було нормальне функціонування держави. Ключовими функціями еліти стало налагодження специфічних відносин із центром, впровадження в регіоні його настанов, реалізація специфічних інтересів свого регіону. Незважаючи на особливості й відмінні риси, центральні та регіональні політичні еліти перебували в чітко вираженій ієрархічній залежності. Щодо першої, то вона виконувала роль зверхнього суб'єкта контролю за суспільно-політичними відносинами. Інша ж – оберігання автономних крайових інтересів у відносинах центру з регіоном. Що ж до актуальних викликів політичної еліти в краї, то природно розуміємо їхню мотивацію та інтеграцію зусиль на вирішення пріоритетних завдань тогочасного суспільно-політичного розвитку.

Загалом, упродовж 1920–1930-х років викристалізувалися два ключові політичні блоки, в середовищі яких формувалася політична еліта: 1) *українофільської*[13]; 2) *русофільської*[14] орієнтацій (сюди входив і русинофільський напрям). Ці два напрями вели між собою гостру боротьбу за національну ідентичність жителів регіону та їхнє політико-державне самовизначення.

Русофільська політична думка не була однорідною. Тут існували специфічні течії, які, на перший погляд, визнавали спільну ідею – крайовий автономізм і автохтонність місцевого «руського» населення. Щоправда, русофіли були втягнуті в політико-партійні маніпулятивні ігри та загравання з мадяронством і проросіянством. Натомість русинофіли не зуміли в цьому контексті відстояти свої межі національно-культурної ідентифікації, а місцева еліта не спромоглася структуруватися і була поглинута саме русофільським рухом. Об'єднавчим центром русофілів слугувало «Культурно-просвѣтительскоє общество имени Александра Духновича» (1923–1944), яке консолідувало лідерів русофільства, зокрема Андрія Гагатка, Йосипа Камінського, Андрія Бродія, Степана Фенцика та ін.[15].

Український політичний напрям на Закарпатті представляли лідери небагатьох політичних партій[16]; проукраїнська ж еліта формувалася завдяки своєрідній політичній культурі. Вони не намагалися протистояти один одному, а навпаки – співпрацювали між собою. Така ситуація мала позитивний вплив на консолідацію і політичних, і неурядових організацій українського спрямування. Об'єднавчим центром українців регіону слугувало товариство «Просвіта» (1920–1939)[17]. Яскраво проявилося і партійне лідерство, громадсько-політичне гартування пройшли такі представники української політичної еліти, як А. Волошин, С. Клочурак, А. Штефан, брати Бращайки, перша жінка-політик у

[13] *Українофіли в Закарпатті* – прихильники єдності українського народу в етнографічних межах його проживання. Політично відстоювали ідею Соборної України, згуртувавшись у громадські організації та політичні партії українського спрямування.

[14] *Русофіли в Закарпатті* – прихильники єдності місцевих русинів із російським народом. Вважали місцевих жителів його етнографічною гілкою. Політично відкидали ідею Соборної України, згуртувавшись у громадські організації та політичні партії антиукраїнського спрямування. Напрям мав і менше розгалуження – русинофіли.

[15] Токар М. Громадські організації. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / україномовний варіант українсько-угорського видання / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; відп. за вип. М. Токар]. Ужгород: Ліра, 2010. С. 91–92.

[16] Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. Ужгород, 2001. 176 с.

[17] Токар М. Громадські організації... С. 89–91.

регіоні – Ірина Невицька та ін. Передову роль вони відігравали і в надпартійному представницькому органі еліти – Першій Руській (Українській) Центральній Народній Раді (ПР(у)ЦНР).

Так, у регіоні чітко виділялися управлінська, адміністративна, партійна й інтелектуальна еліти, які формували нормативно-правовий, бюджетно-фінансовий, податковий, організаційний, управлінський, політико-партійний і культурно-національний простір.

Цим процесам сприяла демократизація суспільно-політичного життя. Почала поступово розвиватися нова державна структура на Закарпатті, інтегруватися в політичну систему Чехословаччини. Це сприяло становленню нової регіональної політичної еліти, представники якої висунули пріоритетне питання боротьби за надання краю дієвої автономії.

Упродовж 1920–1930-х років вияви політичного плюралізму привели до безпосередньої участі громадян в політичній еволюції держави. Процес залучення громадян до державного управління проходив крізь призму представницької демократії, посередниками якої були політичні партії. Саме багатопартійна система, що мала і позитивні, і негативні ознаки, сприяла більш швидкій політичній соціалізації громадян, набуттю досвіду політичної боротьби під час парламентських виборів. Але все це нівелювалося небажанням реалізовувати автономію регіону на практиці.

Які ж проблеми стояли перед місцевою елітою? Отже, пріоритетним питанням була реалізація політичної автономії. Враховуючи той факт, що Підкарпатська Русь була аграрним регіоном, земельне питання за наявності здебільшого сільськогосподарського населення з його потребами відчутно переважало інші. Анонсовану ідею реалізації земельної реформи сприймали як найбільш вдалий крок до порозуміння центральних органів влади з місцевими. Проте ні місцева еліта, ні її представники в центральних ешелонах влади так і не спромоглися бодай наблизити «проблему № 1» до її бажаного вирішення. Ймовірним наслідком віддаленості реалій від перспективних планів стало непорозуміння між різноорієнтованою регіональною елітою. Її ідеологічні та національні розбіжності чи не найбільше шкодили вирішенню всіх наявних проблем тогочасного розвитку й вказували на неспроможність знайти компроміс у ключових питаннях. Реалізації чи, певною мірою, визначенню пріоритетних напрямків заважала й відсутність однорідної елітної маси серед місцевих управлінських кадрів. Займання вищих державних посад у краї представниками місцевої еліти ставало дедалі відчутнішою потребою. Але здійснити це було надскладно, оскільки система кадрового забезпечення була строго підпорядкована центральним установам.

А проте, празька влада не намагалася забезпечити місцеві управлінські інститути за рахунок місцевих кадрів. Їм це було невигідно й стратегічно не виправдано. Ще однією «білою плямою», яка потребувала уваги представників політичної еліти в краї, стало так зване «мовне питання». Його вирішення перебувало в політичній площині й вимагало здійснення освітньої реформи. Проте національно-політичні розбіжності елітних груп і тут стали на заваді, не допомогли навіть спроби втручання центральної влади. Щобільше, мовна проблема

так і не була остаточно вирішена у міжвоєнний період. Значно легше місцевій політичній еліті було стати на захист культурно-національних і духовно-релігійних інтересів місцевих жителів, оскільки багато її представників походили саме з цієї соціально-фахової групи.

На перелічені виклики часу політична еліта мусила реагувати. І хоча переважно можна говорити про невдачі місцевої політичної еліти, спроби вирішення нею визначених проблем заслуговують уваги. Отже, поняття «політична еліта» має декілька змістовних характеристик. Найперше її можна розуміти, як крайову владну еліту, що складається з осіб, які займають основні посади в органах державної влади й місцевого самоврядування в краї і безпосередньо, так би мовити, за посадами, впливають на процес прийняття політичних рішень. До цієї когорти належали й парламентарі, які представляли регіон на загальнодержавному рівні, а також особи, які не тільки мали владні повноваження, а й представляли крайову партійну еліту, провідні громадські організації, інтелектуальну та ділову верхівку регіонального соціуму.

Українська політична еліта у міжвоєнний період на Закарпатті викристалізувалася в жорсткій ідеологічній боротьбі (політико-державній, партійній, культурно-національній, мовній). Однією з головних і промовистих специфічних переваг у політичній еволюції еліти була демократична політична система в Чехословацькій Республіці, яка сприяла розвитку демократичних цінностей, свободі слова, друку, зібрань, партійного плюралізму та громадянського суспільства в міжвоєнному Закарпатті. Для регіону це був шанс вирватися зі стану громадсько-політичної та культурно-освітньої відсталості. В авангарді еволюції політичного руху в регіоні стали представники місцевої культурно-національної інтелігенції, які й представляють українську політичну еліту Закарпаття 1920–1930-х років.

Серед місцевої еліти особливо виділявся Августин Волошин – громадсько-політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття, депутат чехословацького парламенту (1925–1929), лідер Християнсько-народної партії (1925–1938), прем'єр-міністр Карпатської України (1938–1939), депутат сойму і президент Карпатської України (1939)[18]. Політична діяльність не була основою життя Волошина. Він займався нею в силу вимог часу як визнаний провідник карпато-українського населення регіону, однак зумів пройти шлях від лідера партії до прем'єра крайового уряду і Президента Карпатської України.

Політична еліта в Карпатській Україні (1938–1939)

Восени 1938 – весною 1939 рр. український національно-культурний і політичний рух еволюціонував у державний інститут політичної системи. Саме на цьому етапі розвитку майже двадцятирічна політична активність партій українського спрямування досягла своєї вершини і перетворилася у структурно-організаційну й політично вивірену спроможність консолідувати партійні сили й очолити державне керівництво.

Попри те, що празький уряд постійно зволікав із виконанням своїх обіцянок щодо автономії краю, перший етап був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р.

[18] Вегеш М. М., Віднянський С. В. Августин Волошин: монографія. 5-те вид. дооп. і змінене. Ужгород; Київ: РІК-У, Інститут історії України НАН України, 2022. 512 с.

2 вересня 1938 р. представники елітних кіл русофілів і українців підписали декларацію з вимогами приєднання Пряшівщини, де проживали русини, до Підкарпатської Русі, а також про надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах.

У Празі 21 вересня 1938 р. відбулися переговори, в яких взяли участь Едмунд Бачинський, Іван П'єщак, Петро Коссей, Степан Фенцик, Андрій Бродій, Юлій Фелдешій, Петро Жидовський, Юліан Ревай. Усі вони були депутатами Чехословацького парламенту від Закарпаття. Тоді ж Закарпаття відвідала делегація американських русинів у складі І. Попа, І. Янчишина й О. Геровського, яка «мала допомогти парламентарним представникам обох груп вирішувати актуальні політичні проблеми краю»[19].

На початку жовтня 1938 р. переговори між представниками двох напрямів були відновлені з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 р. прийняли постанову про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати празького парламенту й сенату. Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проєкт децентралізації державної і виконавчої влади, який складався з восьми пунктів. 8 жовтня в Ужгороді була створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої ввійшли Йосип Камінський, Василь Гомічков, Михайло Демко (Центральна Руська Народна Рада), Августин Волошин, Юлій Бращайко, Дмитро Німчук (Перша Українська Народна Рада), Андрій Бродій, Юлій Фелдешій (Автономно-землеробський союз), Едмунд Бачинський, Петро Коссей (Республіканська землеробська партія), Степан Фенцик (Руська національно-автономна партія), Юліан Ревай (Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі), Іван П'єщак (Автономно-землеробський союз Пряшівщини), Петро Жидовський (Республіканська землеробська партія Пряшівщини)[20]. Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засіданні Ради ухвалили Меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь. 8 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Чехословаччини Ян Сирови звільнив із посади губернатора краю Костянтина Грабаря і призначив натомість Івана Парканія. Останній вкотре наголосив на головних вимогах Національної Ради Підкарпатської Русі.

Аналогічні суспільно-політичні процеси відбувалися у Словаччині. Лідери Словаччини зібралися 6 жовтня 1938 р. у Жиліні й вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Я. Сирови задовольнив їхні прохання і Й. Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини. Треба наголосити, що Я. Сирови, згідно з 60-м параграфом Конституції Чехословаччини, був повірений виконувати під час відсутності Едварда Бенеша (емігрував 5 жовтня 1938 р.) президентські обов'язки.

Перший автономний уряд Підкарпатської Русі було сформовано 11 жовтня 1938 р., його очолив Андрій Бродій – лідер русофільського напряму в краї.

---

[19] Вегеш М., Міщанин В., Палінчак М. Політична історія Закарпаття крізь призму українського державотворення. 1918–1950: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 158.

[20] Там само. С. 159.

Міністрами стали Е. Бачинський і Ю. Ревай. Опісля міністерську посаду зайняв С. Фенцик, а А. Волошина та І. П'єщака призначили державними секретарями. До першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє українського напряму, що загалом відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї. Автономний уряд А. Бродія провів три засідання (15, 18, 22–23 жовтня 1938 р.), на яких було розглянуто й затверджено головні органи управління, що складалися з 9 міністерств, здійснено роботу зі встановлення кордону зі Словаччиною, розглянуто інші внутрішньополітичні питання[21].

Однак невдовзі з'ясувалося, що А. Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під псевдо «Берталон». Чехословацький уряд звинуватив його в порушенні «Закону про охорону республіки» і дав санкцію на арешт[22].

Після арешту А. Бродія новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А. Волошина – лідера українського напряму в краї. Він у присутності міністра Е. Бачинського, чеського генерала О. Сватека і віцегубернатора краю О. Бескида склав присягу на вірність Чехословацькій Республіці. У виголошеній 26 жовтня 1938 р. промові А. Волошин заявив, що забезпечить «народам Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної»[23]. 27 жовтня 1938 р. у газеті «Нова свобода» було опубліковано звернення Української Народної Ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бесарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали», яке свідчило про чітку українську спрямованість уряду А. Волошина: «Ми віримо, – говорилося у зверненні, – що великий 50-мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми»[24]. А. Волошин сформував новий уряд виняткова з представників українського напряму. Виняток становив Е. Бачинський. Призначаючи А. Волошина прем'єр-міністром, чехословацький уряд покладав на нього великі надії як на поміркованого політичного діяча, сподіваючись на його нейтралітет у внутрішній політичній боротьбі, що не припинялася в краї. А. Волошин добре це усвідомлював, коли закликав місцеве населення виконувати «правильно свої повинності в межах Чехословацької Республіки»[25].

Тож саме на межі 1938–1939 рр. українська політична еліта Закарпаття викристалізувалася навколо двох напрямів, які все ж мали однакову мету – єдність української нації в одній державі:

1) поміркованої групи старої інтелігенції, яка очолила державотворчі змагання 1918–1919 рр. і досягла вершини із здобуттям незалежності Карпатської

---

[21] Там само. С. 161–162.

[22] Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті Українського державотворення... С. 58.

[23] Вегеш М., Міщанин В., Палінчак М. Політична історія Закарпаття... С. 164.

[24] Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті Українського державотворення. С. 59–60.

[25] Вегеш М., Міщанин В., Палінчак М. Політична історія Закарпаття... С. 166.

України в 1939 р. (А. Волошин, брати М. і Ю. Бращайки, брати Ф. і Ю. Реваї та ін.);

2) радикально-націоналістичної молоді, яка, пройшовши хороший патріотичний вишкіл у міжвоєнний період, захопилася ідеологією українського націоналізму й була готова зі зброєю в руках захищати українську незалежність, докладаючи зусиль до здобуття незалежності Карпатської України (Степан Росоха, Іван Рогач та ін.).

Політичні погляди А. Волошина можна простежити в офіційних документах, зокрема про офіційну назву території «Карпатська Україна», офіційну мову – українську та ін. Найвищу відповідальність за карпатський народ відчитуємо і в тексті «Маніфесту до українського народу Підкарпаття» (10.11.1938)[26].

Як ідеологічно-політична течія українська регіональна еліта ідейно базувалася на традиціях народовців XIX ст. Соціальною базою течії була національна творча інтелігенція, частина греко-католицького духовенства. Центром практичного єднання україфілів Закарпаття стала Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада (ПР(у)ЦНР) – надпартійне об'єднання провідних політиків-українців, а також українські політичні партії, культурно-національні громадські організації, серед яких авторитетом виділялися Товариство «Просвіта»[27], молодіжний «Пласт»[28], педагогічні товариства. Наприкінці 1930-х років українська політична течія в Закарпатті перемогла опонентів і стала готовою для реалізації своєї мети – створення національної держави у формі республіканської Карпатської України. Однак розвинути державотворчий потенціал завадили міжнародні чинники, пов'язані з початком Другої світової війни, яка фактично розпочалася раніше офіційно визнаної дати – не у вересні, а в березні 1939 р. окупацією території Закарпаття профашистською Угорщиною.

Після створення у 1939 р. єдиної продержавної партії Українське національне об'єднання (УНО) в Карпатській Україні серед лідерів та їхнього оточення особливої популярності набуває ідеологія українського націоналізму. Проте А. Волошин та його прихильники залишилися на більш поміркованих, а не радикальних позиціях. Український націоналізм УНО у 1939 р. символізував авторитарний тип правління. Монополізація політичної влади здавалася найдосконалішим виходом із тодішньої ситуації, хоча розбудова

[26] Токар М. Ю. Українська політична думка 1920–1930-х років на Закарпатті. Політичні погляди діячів Карпатської України. *Історія політичної думки України*: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін. Львів: Новий Світ-2000, 2017. С. 349, 362.

[27] *Товариство «Просвіта»* – українська культурно-освітня громадська організація, створена 9 травня 1920 р. в Ужгороді. Лідери: А. Волошин, Ю. Бращайко, І. Панькевич, С. Клочурак та ін. Інтегрувала в своїх лавах весь спектр проукраїнського населення Закарпаття. Діяла на базі філій, клубів-читалень, проводила масштабну просвітницьку роботу серед населення, освітньо-виховну, наукову, видавничу діяльність. Члени «Просвіти» слугували опорою українських політичних партій міжвоєнного Закарпаття.

[28] *Товариство «Пласт»* – українська молодіжна патріотична організація, створена у вересні 1921 р. у м. Берегове при місцевій гімназії. Лідери-засновники: А. Дідик, М. Демчук, К. Заклинський, І. Гриць, А. Алиськевич, В. Комаринський та ін. Головна мета – патріотичне, громадянське, християнське виховання молоді.

однонаціональної партійної проурядової організації сприймалася як ідеологія фюрерства (принаймні в партії). Така позиція мала виправдання, а схилянння урядовців перед Німеччиною не було яскраво вираженим і формувалося із зовнішньополітичної ситуації на Європейському континенті. Деякі лідери партії (наприклад, Федір Ревай) пішли найрадикальнішим шляхом унаслідок внутрішніх і зовнішніх кризових обставин. Таким способом вони намагалися призупинити політичний хаос у краї, а Августин Волошин цьому не особливо противився. Тому цей шлях був обраний як прийнятний в тогочасних умовах і мав вирішити два головні завдання:

– згуртувати й об'єднати всі національно-українські політичні й культурні сили та єдиним фронтом виступити на захист своїх завоювань;

– не давати можливості організувати потужну опозицію, яка б звела нанівець всі намагання українського об'єднання створити передумови побудови повної автономії Закарпаття.

Августин Волошин 14 березня 1939 р. проголосив державну незалежність Карпатської України. Це рішення мав затвердити сойм – крайовий парламент, що й сталося наступного дня. Засідання сойму проходили у той час, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України[29]. За декілька днів вона припинила існування внаслідок окупації сусідньої держави, а політична і культурна інтелігенція зазнала репресій.

Втрата функціональності політичної еліти в роки угорської окупації регіону (1939–1944) та особливості політичного елітотворення в роки радянської влади на Закарпатті (1944–1990)

Після поразки державотворення Карпатської України в регіоні встановився жорсткий угорський режим. Усе, пов'язане з українством, переслідувалося й знищувалося. Панівними стали ідеї угорського реваншизму, повернення території історичного Закарпаття у лоно Святостефанської коронної імперії (Угорське королівство). Поширювалася пропаганда щодо сприйняття угорців спорідненою до місцевих русинів нацією, намагання реанімувати процес однорідності угрорусів. Водночас угорський окупаційний режим розгорнув активну акцію знищення кращих представників елітних груп у регіоні. Розпочалася чергова хвиля мадяризації, засилля угорців на управлінських посадах.

Найвищі посади в управлінні регіоном (окупована територія отримала нову назву – Підкарпатська територія) посіли: урядовий комісар – Юлій Марина (15 березня 1939 р. – 7 липня 1939 р.), військовий комісар – Бейла Новакович (20 березня 1939 р. – 7 липня 1939 р.), регентський комісар – Жігмонд Перені (з 7 липня 1939 р.), Міклош Козма (з 12 вересня 1940 р.), Вілмош Пал Томчані (з 5 січня 1942 р.), урядовий і військовий комісар – Андраш Вінце (1 квітня 1944 р. – 19 жовтня 1944 р.)[30].

---

[29] Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті Українського державотворення... С. 80–83.

[30] Офіцинський Р. Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). Національно-культурна політика. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / україномовний варіант українсько-угорського видання / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; відп. за вип. М. Токар. Ужгород: Ліра, 2010. С. 203.

Парламент Угорщини 22 червня 1939 р. легалізував окупацію та анексію Карпатської України, прийнявши Закон № VI «Про з'єднання Підкарпаторуської території з Угорською державою». Невдовзі замість військової адміністрації було створено регентський комісаріат для управління Підкарпатської території. Найвища в регіоні посада регентського комісара прирівнювалася до посади губернатора з необмеженими правами, мала вплив на всі справи в регіоні, а сам комісар підпорядковувався винятково регенту Міклошові Горті (у деяких випадках і прем'єр-міністру). Було здійснено й адміністративно-територіальну трансформацію[31]. Регентський комісаріат, будучи дорадчим органом, складався з угорських або проугорських службовців, як і інші важливі політичні посади в краї.

Своєрідність виборності органів влади в цьому випадку кардинально відрізнялася від демократичних традицій формування політичної влади в чеський період. Принцип кооптування від регіональних представництв до вищих державних органів влади визначався характеристиками авторитарного політичного режиму. Партійна система Угорщини повернула порядки «австро-угорської» доби і про обіцяні автономні партії в Закарпатті могли забути. Через те, що поповнення депутатського корпусу в угорський парламент відбувалося в краї шляхом кооптації «кращих» представників місцевої еліти, то й про систему плюралістичного вибору у цей час говорити не доводиться[32]. У цих напрямах також чітко прослідковувалося намагання повністю контролювати елітні групи й вибірково (час від часу) допускати їх до рівноправного статусу з панівною угорською елітою. Можна простежити певні тенденції в політико-партійному житті, коли центральною владою регламентувалися умови створення й діяльності політичних партій. Характеристика, загалом, виглядає так: незацікавленість в існуванні автономних, незалежних від Будапешту партійних структур, їхнє злиття із загальнодержавними партіями або формалізація їхніх функцій, підпорядкування їхньої ідеологічної, політичної та національної орієнтації загальнонаціональним угорським інтересам. У цю шкалу вписується повне підпорядкування місцевої партійної еліти та її перетворення на виразника саме загальнодержавних інтересів. Це стосувалося і парламентського представництва від Підкарпатської території.

У травні 1939 р. відбулися вибори до угорського парламенту, який був двопалатним (верхня і нижня палати). Проте їх не проводили на окупованих землях. Спершу, за задумом Будапешта, до складу парламентських палат могли бути обрані лише представники угорських партійних списків. Натомість увели практику кооптування – вибіркове залучення до парламентської діяльності перевірених політиків від краю. У такий спосіб планували «запросити» до парламентської діяльності від регіону 10 осіб у палату депутатів та 6 у верхню палату угорського парламенту. Розроблений закон про вибори взагалі унеможливлював виборність від краю. Так, у запланованих парламентських виборах 30 червня 1940 р. участь могли брати тільки особи, які досягли віку 26 років

[31] Там само. С. 198–199.

[32] Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). Київ, 1997. С. 107–112.

(жінки з 30 років), мали угорське громадянство не менше 10 років і щонайменше 6 років – постійне місце проживання. Згодом з'явилися нові абсурдні умови для виборців. Тож свідома юридична колізія не дала можливостей реалізувати класичний виборчий процес у регіоні[33]. Кооптування до угорського парламенту в краї здійснювалося тричі (листопад 1938 р., травень–червень 1939 р., листопад 1942 р. – січень 1943 р.). Усього до складу парламенту було кооптовано 26 осіб, передусім відомих проугорськими орієнтаціями.

Регіональна парламентська еліта об'єднувалася у створеному 1939 р. Угроруському парламентському клубі. Серед найактивніших представників депутатського корпусу виділялися знані в краї та за його межами політики А. Бродій, С. Фенцик, Ю. Фелдешій, Й. Камінський, Е. Корлат та інші. Крім названих політиків, до складу угорського парламенту в різні часи були залучені Олександр Ільницький, Іштван Ганьо, Стефан Будай, Петро Дем'янович, Андрій Кричфалушій-Грабар, Олександр Стойка, Вілмош Томчані (верхня палата), Юрій Бенце, Іван Бокшай, Аладар Возарій, Петро Гайович, Кароль Гоккі, Володимир Гомічков, Петро Гопко (Кікінеші), Михайло Демко, Ференц Егрі, Еден (Едмунд) Жегора, Євген Ортутай, Адальберт Рішко, Олександр Чуга, Іван Шпак (нижня палата)[34]. Проте в умовах функціонування режиму М. Горті значущих результатів депутатський корпус від регіону не досяг. У їхній компетенції щодо винесення на обговорення широкої парламентської еліти переважали питання соціального й освітнього спрямування, земельного реформування і міжнаціонального спокою. Щодо проблем політичної автономії краю, то ставало дедалі зрозуміліше, що офіційний Будапешт до 1938 р. розігрував карту автономії для вирішення власних територіальних амбіцій, а заради досягнення цієї мети безкорисливо використав потужний русофільський рух. Після 1939 р. у світлі досягнення цієї мети питання автономії краю безапеляційно пригальмовувалося в зародку. Діяльність депутатів угорського парламенту від регіону призупинилася внаслідок його розпуску через окупацію Угорщини фашистською Німеччиною 19 березня 1944 р.[35].

А вже наприкінці 1944 р. відбулися події, пов'язані з черговою зміною політичного режиму на Закарпатті. Наступ Червоної армії в Карпатах змусив окупаційну угорську владу покидати важелі державного управління. Відтак починається новий елітотворчий процес, формуються нові політичні реалії, адаптація до радянської політичної системи тощо. Варто зазначити, що особливістю суспільно-політичної ситуації того часу стало «паралельне існування» декількох політичних адміністрацій – народні комітети, чехословацька владна адміністрація, військові комендатури радянської Червоної армії. Одночасно з цими процесами штучно (під силовим контролем комуністів) організувався рух за возз'єднання з Радянською Україною. Цей короткий період у регіональній

---

[33] Там само. С. 108–109.

[34] Магочі П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 149.

[35] Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів: монографія. Ужгород: Вид-во «Карпати», 2009. С. 107–108. (Серія «Studia Regionalistica»).

політичній історії від 1944 р. до початку 1946 р. отримав назву напівдержавного (перехідного) політико-правового статусу – Закарпатська Україна. Створювалися розгалуження народних комітетів як органів місцевого самоврядування. Проте їхнє формування лише частково відбувалося з народної ініціативи[36]. Звісно, важливі контрольні функції було покладено на представників військового командування Червоної армії, які призначали керівництво населених пунктів. Заразом на своїх посадах залишалися місцеві чиновники, які мали чималий досвід роботи в чехословацьких та угорських управлінських органах. Проте з часом комуністичні функціонери і радянські працівники витісняли з управлінських посад старих службовців, невдовзі монополізувавши владу в своїх руках. А контроль радянських силових структур над політичними органами Закарпатської України став нормою життєдіяльності в краї[37].

Нова влада взяла курс на нищення «старого» апарату управлінців і службовців, категорично виступаючи проти повернення до «чеського плюралізму» з розгалуженою багатопартійною системою. Було чітко сформовано однопартійну систему з монополізувальною роллю в суспільстві. Тому всі інституції на місцях мусили мати кадровий резерв із комуністичних організацій, яким і мало бути доручено управління суспільно-політичними процесами в регіоні.

Із 19 жовтня 1944 р. по 15 грудня 1945 р. консолідаційним центром елітотворення була Комуністична партія Закарпатської України (КПЗУ). Вона проголосила себе правонаступницею Закарпатського крайового комітету Комуністичної партії Чехословаччини (діяла у 1921–1938 рр.), але з повним очищенням кадрового потенціалу від «старих» партійців. На Установчій конференції в Мукачевому було обрано Центральний Комітет партії, до складу якого увійшло 23 особи, а управління було доручено таким лідерам, як Степан Борканюк, Іван Ваш, Микола Климпотюк, Іван Ловга та ін. Першим секретарем ЦК КПЗУ став Іван Туряниця, його заступником – Дмитро Тарахонич, а секретарями – Степан Вайс та Іван Ледней[38].

За період із листопада 1944 р. по січень 1946 р. представники регіональної політичної влади сформували інститут політичної еліти. Усі зміни і перетворення відбувалися й реалізовувалися з ідеєю народної влади. У багатьох населених пунктах обирали Народні комітети, до складу яких входили робітники, селяни, колишні партизани, представники інтелігенції та духовенства, однак перевага надавалася все ж комуністам. Саме вони й очолили рух за возз'єднання краю з Радянською Україною, представляючи частину закарпатців на різноманітних партійних і народних конференціях та зібраннях. Делегати Першого з'їзду Народних комітетів, серед яких були представники різних соціальних, професійних, вікових, національних груп населення, прийняли «Маніфест возз'єднання

[36] Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород, 1995. С. 44.

[37] Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів... С. 108.

[38] Петрецький В. Особливості політичного елітотворення в Закарпатській Україні (1944–1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2014. Вип. 17. С. 123.

краю з Радянською Україною»[39]. Фактично ці соціальні групи претендували на місце в крайовій політичній еліті. Однак «підтримка акту возз'єднання населенням неукраїнських етнічних груп мала глибокий політичний зміст, що логічно підтверджувало історичні традиції нашого краю»[40].

Нова влада також афішувала прозору й відкриту процедуру широкого залучення народних мас до формування органів влади на місцях, до управління державних та господарських інститутів[41]. Саме їм у перші повоєнні роки судилося впливати на якнайшвидшу нормалізацію суспільних відносин, відбудову й розвиток основ господарства, здійснення інших першочергових реформ. Перші органи нової влади – народні комітети – насправді не обирались, а призначались командирами військових частин. Структурно тимчасовий народний комітет формувався у складі до 10 активних осіб. Хоча заради справедливості варто зазначити, що кадрів бракувало. Тому в перші роки до складу комітетів вводили й колишніх чехословацьких чиновників, і місцевих представників інтелігенції, навіть духовенства. Були випадки, коли Народні комітети формували з представників чехословацьких військ або відновленого чехословацького уряду. Але завдяки працівникам радянської влади всі ці процеси були поодинокими й надмірно політизувалися. І жодних натяків на відновлення демократії, до якої встигли закарпатці звикнути за часів Чехословаччини, не було. Усі без винятку органи місцевої влади в містах і селах формувалися під пильним контролем представників військових частин Червоної армії, радянських політпрацівників.

По суті, в управлінській системі краю у цей час діяло двовладдя, але вся реальна влада зосереджувалася в руках підконтрольних силовим і військовим структурам осіб. Із часом владний контроль почав переходити від військових до комуністів, які й очолили радянізацію регіонального простору на всіх рівнях.

Як уже зазначено, політичну еліту регіону було офіційно сформовано на Першому з'їзді народних комітетів. Тут обрали представників вищого органу удержавної влади Закарпатської України – Народну Раду (НРЗУ) у складі 17 осіб[42]. Це був законодавчий орган, а виконавчо-розпорядчу структуру представляв уряд Закарпатської України. Головою НРЗУ став І. Туряниця, заступниками – Петро Лінтур і Петро Сова. Різноманітні управлінські відділи очолили також представники нової генерації прихильників радянської влади: відділ внутрішніх справ і державної безпеки – І. Ваш, відділ комунального господарства – П. Сова, відділ фінансових справ – Т. Івашко, відділ землеробства – М. Молдавчук, відділ лісового господарства – М. Цуперяк, відділ промислу і торгівлі – С. Вайс, відділ юстиції – С. Борецький, відділ освіти – І. Керча, відділ комунікацій – Г. Русин, відділ охорони народного здоров'я – Й. Керечанин, відділ соціальної опіки – Ф. Чекан[43]. Саме ці особи й стали новою політичною елітою регіону.

---

[39] Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів... С. 109.

[40] Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання... С. 93.

[41] Макара М. Встановлення на Закарпатті радянської політичної системи. *Нариси історії Закарпаття.* Ужгород: Закарпаття, 2003. Т. ІІІ. (1946–1991). С. 35–72.

[42] Петрецький В. Особливості політичного елітотворення в Закарпатській Україні... С. 125.

[43] Там само.

Урешті, формування державно-адміністративного управління, яке розпочалося у грудні 1944 р. і здійснювалося швидкими темпами вже в січні 1945 р., завершилося повноцінним наповненням вертикалі політичної влади в Закарпатській Україні. А впродовж березня–травня 1946 р. почала формуватися стала система місцевих органів державної влади, що втілилася в організації так названих радянських виконавчих комітетів, їхніх відповідних відділів та управлінь.

Отже, на Закарпатті після Другої світової війни було створено умови для залучення до активної громадсько-політичної діяльності ширшого кола громадян. Ставлячись до місцевого населення з недовірою (підозри у співпраці з колишніми режимами), нова влада віддавала перевагу прибулим зі східних районів України функціонерам, значній кількості партійних і радянських працівників, комсомольським активістам та досвідченим спеціалістам. Ідеологічна політика здійснювалася й через громадсько-політичну та виховну роботу культосвітніх установ, бібліотек, клубів. У квітні–травні 1946 р. шляхом перетворення Народних комітетів у Ради депутатів трудящих на Закарпатті було ініційоване показове народовладдя. Так чи так, на цьому етапі радянізації регіону ядром політичної системи залишалися комуністи, їхня партія цілковито контролювала суспільно-політичні процеси й монополізувала всі важелі крайової життєдіяльності. Головним завданням тогочасності стало зміцнення й активізація органів радянської влади, встановлення радянських порядків, дотримання соціалістичної справедливості тощо. Посилювалася ідеологічна робота, особливо в середовищі людей, які не довіряли комуністам. Розпочалась кампанія формування радянських і партійних вищих кадрів за рахунок приїжджих. Натомість масовості набуло усунення з посад кваліфікованих місцевих працівників[44].

Упродовж 1946–1960 рр. відбулося організаційно-управлінське зміцнення партійних, комсомольських та профспілкових організацій, які й стали епіцентрами формування нових елітних груп у краї. У кадровій політиці було встановлено правила переваги партійної належності, що визначало перспективну роль і статус особи в державно-політичній ієрархії регіонального політичного управління. Тому кількісний склад партійних організацій на Закарпатті стрімко зростав. Одночасно швидкоплинному елітотворенню сприяла й політика, спрямована на партійний вишкіл через спеціальні партійні школи та курси. Цю роботу значно підсилили вихідці зі східних регіонів Радянської України, яких панівна влада скеровувала на Закарпаття. Це були партійні та радянські працівники, громадські активісти й досвідчені фахівці, службовці, які мали чіткі інструкції щодо умов державного будівництва та особливостей співпраці з місцевим населенням.

Крім того, політичну еліту регіону поповнювали й військовими кадрами, які після Другої світової війни намагалися адаптуватися до мирних умов суспільного розвитку. Місцеві партійні та радянські органи спільно з командуванням частин, керівниками військових комісаріатів сприяли безперешкодному працевлаштуванню колишніх фронтовиків саме на високих, відповідальних партійних і політичних (або ж господарських) посадах.

[44] Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів… С. 111.

Отже, на відміну від першої половини XX ст., становлення політичної еліти, особливо керівного складу управлінського партійного і державного апарату, здійснювалося передусім політичним та іншими (наприклад, силовими) методами. І для маленького регіону «ця масова акція виявилась надто відчутною і обтяжливою»[45].

У подальші роки радянської влади на Закарпатті також відчутним було засилля «чужих» еліт, що вже стало традиційною особливістю в процесі елітотворення. Переважно такі кадри з'являлися для організаційно-управлінського, політичного та ідеологічного підсилення, цементування радянської командно-адміністративної системи. Вони й заклали основи регіонального адміністративно-управлінського апарату, який сформував на період до початку 1990-х років бюрократичну систему радянського управління. А виборчі процеси стандартизували видимість народовладдя й доступу до прошарків еліти через виборні процедури різних громадян[46].

Тенденції творення нової регіональної політичної еліти в роки Незалежної України

Актуальність творення і функціонування регіональних політичних еліт на зорі незалежності України та в подальші роки її державності полягала в тому, що вони відігравали значну роль у розвитку Закарпаття. Особливо це стосується управлінських та адміністративних еліт, які покликані формувати нормативний, бюджетний, податковий, організаційний, управлінський регіональний простір для успішної діяльності органів регіональної влади й управління. Аналіз проблеми формування і функціонування регіональних політичних еліт дає змогу виявити також їхні специфічні особливості та тенденції творення.

За такими характеристиками формується і політичний образ закарпатського регіону, який повинен враховувати ще одну суттєву позицію – взаємодію регіональних політичних еліт із загальнонаціональною, без чого неможливе нормальне функціонування держави. Тому з часу становлення сучасної незалежної України статус регіону виплеканий багатьма чинниками, серед яких головними є історико-політичні традиції, сегмент політичної культури та політичної самосвідомості місцевого населення. І особливо це відчутно на Закарпатті. Саме тут найбільш найхарактерною рисою є самоусвідомлення місцевим населенням «окремішності» регіональних інтересів. Створення соціокультурної та історико-традиційної єдності крайового соціуму є першою ознакою формування регіону. А специфічні політичні інтереси окреслюють зі звичайного територіального (географічного) регіону політичний зі своїми місцевими політичними інститутами. Їхні очільники й становлять унікальну групу – регіональну політичну еліту. Ключовими її функціями є здійснення специфічних відносин із «центром», впровадження в регіоні його політики, реалізація інтересів свого регіону.

Незважаючи на характерні відмінності, впродовж декількох останніх десятиліть центральні та регіональні політичні еліти перебували в чітко вираженій ієрархічній системі, де перша домінувала над другою, визначальною у долі

[45] Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання... С. 99.

[46] Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів… С. 111–118.

регіонів. Проте саме демократичні зміни в суспільних відносинах зламали традиції й привнесли новий імпульс у взаємовідносини між центром і регіоном, особливо щодо формування самих еліт. Для періоду кризи комуно-радянської системи й лібералізації суспільно-політичних відносин характерною ознакою стало те, що регіональними політичними лідерами ставали надіслані з центру керівники («чужі»), або ж ті з місцевих, кому вдавалося більше сподобатися тому ж таки центру («свої»). Для останніх значущим було вміння залишитися «в правильній позиції» і для центру, і для регіональних еліт. Важливо було, щоб «чужий» лідер, який приїздив переважно зі своєю командою, знайшов спільну мову з частиною тих еліт, які через певні обставини реально не могли претендувати на передові ролі в ешелоні регіональної еліти. Така група місцевих соратників ставала хорошим підґрунтям для найшвидшої адаптації «чужих» у середовищі регіонального політикуму[47].

В іншому випадку «свій» представник регіональної еліти міг за сприятливих умов швидко піднятися по елітній загальнодержавній драбині, не завжди відстоюючи інтереси «свого» регіону, хіба що інтереси останнього збігалися з інтересами центру. Тоді «свій» лідер вбивав двох зайців – вписувався в стратегію центру і виконував забаганки регіону. Ця тенденція витворилася як стала домінанта останнього десятиліття радянської політичної системи. Регіональні еліти, які не мали можливості домінувати і впливати на центральну еліту, намагалися використати будь-яку помилку «привілейованих», а подекуди й свідомо «підставити» останніх. Така ситуація переростала в міжкланову боротьбу[48].

Так, на початку 1990-х років в Україні було прийнято низку законів, що призвели до фактичного підпорядкування регіональної політики «центру». Звідси й знаходили відповідь на запитання деяких київських аналітичних центрів, чому в Закарпатській області дія адмінресурсу ставала все потужнішою. До того ж, економічний потенціал регіональної еліти «центру» і «регіону» створювали прецедент розбіжностей на рівнях політичної свідомості, політичної активності й політичної діяльності в центрі та на місцях. Незважаючи на це, регіональна політична еліта є базисом загальнодержавної еліти, постійно кадрово підживлює та оновлює її. Вона формується шляхом призначення (органи державної адміністрації тощо) або шляхом участі й перемоги в регіональних виборах (так складається система рад). На формування політичного образу регіону впливають його об'єктивні особливості, ступінь важливості регіонального чинника в системі владних відносин, персоналізація електорального вибору (фактор особистості політичного лідера).

Отже, в Закарпатській області у 1989–1994 рр. відбувалася постійна боротьба з політичною монополією комуністів, політична сила яких домінувала. Але охоплена пафосом загальнодемократичних ідей національна інтелігенція, а потім і народні маси почали реалізовувати ідею національного відродження. Саме вона стала лейтмотивом нових політичних змін. Потужно прискорила політичну

[47] Токар М. Характер елітотворення у Закарпатті (1991–2011). *Регіоналістика: інформаційно-аналітичний журнал.* Ужгород: Карпати, 2011. № 2. С. 10.

[48] Там само.

боротьбу підготовка до виборів у республіканську і місцеві ради народних депутатів. Одними із головних засобів дії опозиції стали мітинг, голодування, пікетування владних структур. Це був етап формування нового політичного спектра в регіоні, процес своєрідної інституціоналізації громадсько-політичних організацій у краї[49]. Із 1990 р. поряд із функціонуванням різних громадських структур у регіоні розпочався процес конституювання обласних організацій загальнонаціональних партій. Утвердження політичного плюралізму в Закарпатті відбувалося у двох напрямах: створення нових опозиційних інституцій та відродження традиційних (історичних).

Із початком перебудовних процесів, а особливо на зламі 1980–1990-х років, регіональні еліти на Закарпатті швидше за інших відчули можливість розширення своїх повноважень. Одночасно виросли амбіції регіональних лідерів, які отримали більший простір для реалізації власних інтересів. У цей час з'явилися дві групи осіб, що претендували на роль регіональних еліт. До першої можна зарахувати «демократичних романтиків», які на хвилі суспільної лібералізації витворилися передусім із середовища місцевої інтелігенції. Джерелом їхньої активності стали гасла повернення історичних традицій, відродження національної культури, збереження духовних, освітніх і мовних цінностей. Ця група претендентів на елітний олімп очолила національно-визвольну боротьбу українців новітнього часу, була в когорті провідників перших опозиційних громадсько-політичних організацій, що очолили масовий спротив монополії Комуністичної партії СРСР. Другу групу становили вихідці з комуно-радянської та комсомольської номенклатури, які пристосовувалися до суспільних змін і виражали бажання переоцінки загальнонаціональних цінностей, проєктуючи власні управлінські здібності в трансформаційних процесах.

На першому етапі новітнього регіонального елітотворення (1989–1994) на Закарпатті внаслідок альтернативності виборчих процесів до владних ешелонів потрапили «демократичні романтики». Проте більшість народних обранців виявилася професійно та організаційно не готовою до реалій управління. Переважно вони оперували демагогічними гаслами, а відтак на наступному етапі елітотворення майже без бою віддали позиції другій групі регіональних еліт, що зуміли пристосуватися до нових реалій і поєднали управлінські здібності й уміння з вимогами часу[50].

Для другого етапу регіонального елітотворення (1995–2003) характерне повернення до владного олімпу партійно-радянської номенклатури (тільки незначний прошарок «романтиків» відстояв свій статус), яка швидко адаптувалася до нових реалій. У цей час в умовах унітарного розвитку України регіональна еліта дедалі більше потрапляє в системну залежність від центру, оскільки фінансові гарантії стабільності розвитку регіонів залишилися за центром, а управлінські кадри стали формуватися на місцях, синтезуючи інтереси центру й регіону. Загалом, важливим моментом регіонального елітотворення

[49] Басараб М., Токар М. Закарпаття: нариси боротьби за українську державність (з історії неурядових громадських організацій). Ужгород: Карпати, 2018. 224 с.

[50] Токар М. Характер елітотворення у Закарпатті... С. 10.

залишився процес формування еліт на основі політико-культурних традицій регіону. На другому етапі з'явився й конфлікт між старою і новою елітами. Останні переважно не були вихідцями з комуно-радянської управлінської школи, а торували собі шлях за допомогою домовленостей владних і бізнесових груп. Так відбувалося рекрутування еліт серед молодих та успішних у бізнесі людей. Упродовж 1995–1998 рр. цей процес усталився[51]. Сформовані на попередньому етапі структури представники регіональної еліти використовували для самореклами, щоб сподобатися якнайвигідніше й продати свій продукт центральній еліті (передусім через вияв ідеологічної вірності, ревного відстоювання демократичних засад тощо)[52].

Особливістю періоду 1998–2003 рр. стало поступове зрощення еліти з бізнесом. Інтереси політичної і бізнесової еліти тісно переплелися, а подекуди склалися обставини залежності прийняття політичних рішень у регіонах від бізнес-інтересу. У 1999–2003 рр. регіональна еліта почала інтегруватися навколо монопольних політичних партій в регіоні. Так відбувалася соціал-демократизація регіональної еліти. СДПУ(о) зуміли залучити до своїх лав політично й економічно різношерсту громадськість, причому не низову, а переважно знаних у суспільстві людей, представників керівних ланок різних установ і підприємств, молодь із лідерськими амбіціями. Це позначилося й на найвищому регіональному рівні; став відчутним вплив партій-лідерів на кадрові розстановки вищого регіонального ешелону[53].

Період 2003–2010 рр. (третій етап) ознаменувався подальшим розколом та кризою регіональної еліти на Закарпатті, яка не спромоглася ефективно відстояти свій статус у загальнодержавному контексті й була втягнута центром у «місцеві розборки» із собі подібними ідеологічними та бізнесовими противниками. Цей етап характеризується тенденцією розкольництва та кризовістю регіональної еліти. Відчуваючи неминучу втрату позицій СДПУ(о) в регіоні, більшість її якісного кадрового потенціалу розпочинають пошук нової «своєчасної» політичної сили. Покинуту об'єднаними соціал-демократами нішу заповнюють інші політичні організації (Партія регіонів, «Наша Україна», БЮТ), на допомогу яким прямує й місцева бізнес-еліта. Породжені Помаранчевою революцією політсили вплинули на перегрупування наявних, а завдяки законному введенню в дію пропорційної виборчої системи скористалися роллю місцевих партійних осередків у суспільстві. Так, партизація населення набула нових ознак, а лідерство – «партійно-кольорового» забарвлення. Хоча відчутною стала залежність регіональної політичної еліти від центральних, зокрема партійних структур.

Парламентські вибори 2006 р. показали, що регіональна (принаймні партійна) еліта має свій особливий погляд на групування інтересів у краї. Про це свідчить утворення в Закарпатській обласній раді коаліції, аналогів якої не було в Україні (Партія регіонів, Народний союз «Наша Україна», Соціалістична партія України, частина БЮТ, Партія угорців України, Демократична партія угорців

[51] Там само. С. 11.

[52] Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів... С. 215–353.

[53] Токар М. Регіональна політична еліта: тенденції творення... С. 298.

України (останні дві політсили – черговий сюрприз Закарпаття як політичного регіону)). У цей же час відбувається закріплення владних позицій ПП НСНУ в області. У 2008 р. криза еліт і міжпартійні суперечки в «Нашій Україні» сприяли появі нової політичної партії «Єдиний центр»[54].

Із 2010 р. політична еліта Закарпаття почала втрачати свої регіональні особливості й переважно відображала загальноукраїнські тенденції. Тому подальші періоди (2010–2014; 2014–2019; 2019 – дотепер) характерні трансляцією загальнонаціональної політики на місцях, опорою державної системи й відповідних політичних режимів України. Важливою є й політична спроможність осіб займатися великою політикою, які не тільки мають владні повноваження, а й представляють партійну еліту, здійснюють активну парламентську діяльність. Закарпаття також представлене в цьому спектрі й надалі намагається брати активну участь у загальнонаціональних суспільно-політичних процесах на різних управлінських рівнях.

Отже, можемо говорити про тенденції творення і розвитку регіональної політичної еліти на Закарпатті в сучасній Україні виключно у взаємозв'язку з процесами українського державотворення. Загалом, Закарпаття як політичний регіон особливою активністю й впливом на велику політику в сучасній Україні останнім часом не відзначався. Маючи специфічні уявлення про політичний розвиток держави, громадяни краю більш помірковані й послідовні у своїх політичних уподобаннях, аніж ті закарпатці, що представляють регіон на вищих щаблях української влади. Незважаючи на те, що Закарпатська область є однією з найменших адміністративно-територіальних одиниць України, її представники беруть участь у великій загальнонаціональній політиці.

Коротке узагальнення процесу елітотворення на території Закарпаття

Період другої половини XIX ст. – початку XX ст. дав хороші передумови для формування перших груп регіональної еліти на Закарпатті, визначив специфіку її функціонування та особливості, які стосуються національно-культурних джерел. Входження регіону до складу демократичної Чехословацької Республіки (1919–1938) сприяло якісному вишколу цілої плеяди громадсько-політичних і національно-культурних діячів, які поповнили коло політичних еліт та зростили політичну культуру декількох поколінь активних громадян краю. У цей час відбулася консолідація політичної еліти в умовах розвитку демократичних процесів у регіоні й дала підґрунтя для реалізації державотворчих задумів політичної еліти Карпатської України (1938–1939). На жаль, наступні періоди завдали непоправної шкоди таким традиціям. Унаслідок угорської окупації з 1939 р. відчутною стала втрата природної функціональності політичної еліти в роки угорської окупації регіону (1939–1944). А після Другої світової війни через процеси радянізації в регіоні формуються нові реалії, закладаються інші особливості політичного елітотворення, характерні загалом для періоду панування радянської влади на Закарпатті (1944–1990). У роки сучасної Незалежної України з'являються нові умови й тенденції творення регіональної політичної еліти, спрямовані на подальше утвердження основ української державності.

[54] Там само. С. 299.

Загалом, аналізуючи процес елітотворення на Закарпатті, варто враховувати регіональну специфіку та соціоментальні традиції місцевого населення, які відображалися на складностях взаємодії «центру» і «регіону», незалежно від державно-політичної чи адміністративно-територіальної, географічної прив'язки. Попри це, мінливість політичних режимів на цій території впродовж останніх півтораста років зростила у представників різних поколінь місцевої еліти риси адаптування до змін і толерантності до представників різних політичних, національних та релігійних груп водночас.

Микола Вегеш, Маріан Токар

DOI: 10.33402/elita.2023-521-527

Розділ 5. УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014–2023 РОКІВ

Українська еліта існує з давніх-давен. Різноманітні верстви еліти, якої князі, шляхта, козацька старшина, дворяни та буржуазія, відігравали важливу роль у забезпеченні функціонування українських держав, які існували на території України протягом різних історичних періодів.

Еліта України зробила численні внески в розвиток світової культури й науки: створила відомі літописи, твори мистецтва та літератури світового рівня, започаткувала книгодрукування, систему вищої освіти в Східній Європі, розробила визначні правові акти, сприяла розвитку військової справи та освоєнню космосу.

Українська еліта відіграє важливу роль у російсько-українській війні, яка розпочалася в 2014 р. і триває донині. На початку війни багато українських елітарних груп, зокрема бізнесмени, політики, інтелектуали, відчули загрозу для своєї власності та позицій в українському суспільстві внаслідок російської агресії. Багато з них взяли відповідальність за оборону України й боротьбу проти російської агресії, зокрема фінансування української армії, допомогу військовим лікарням та постраждалим внаслідок війни, участь у військових операціях. Саме еліта формує національну ідентичність та підтримує українську мову і культуру, що є важливим чинником в опорі України проти російської агресії.

У такий спосіб українська еліта відіграє важливу роль у захисті суверенітету та територіальної цілісності України, що вказує неабияку актуальність теми дослідження.

Вивченням особливостей формування української еліти в різні історичні періоди займалася велика кількість науковців: Маттей Доган та Джон Хіглі, Юрій Мацієвський, Ярослав Занік, Михайло Цюрупа, Михайло Кельман та Мирослава Кристиняк, Володимир Шевчук та ін.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених вивченню української еліти, недостатньо дослідженим залишається питання української еліти в період російсько-української війни 2014–2023 рр.

Поняття «еліта» має кілька визначень, які були запропоновані відомими соціологами та політичними діячами. Вільфредо Парето вважав, що елітою є люди, які отримали владу. Ґаетано Моска стверджував, що еліта – це організована меншість суспільства. Найближчим до сучасного розуміння терміна «еліта» був іспанський соціолог Хосе Ортега-і-Гассет, який вважав, що до еліти належать люди, які мають високий статус, багатство, престиж, інтелектуальну та моральну перевагу над масою і дбають про благо суспільства[1].

[1] Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. *Наукові записки.* 2018. Вип. 45. С. 37–52. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kochubei_suchasni.pdf

Цікаву думку висловив Нікколо Макіавеллі. Дослідник розглядав державу як результат взаємодії різних соціальних груп та стверджував, що владу в суспільстві не може здійснювати ні окрема людина, ні всі люди відразу. Через це виникає меншість, яка править завдяки тому, що вона організована[2].

Джона Хіглі визначає «еліту» як «сукупність осіб, що завдяки своїй стратегічній позиції у великих чи ключових організаціях і рухах здатні регулярно і суттєво впливати на політичні рішення»[3]. Згідно з баченням дослідника, до складу еліти входить контреліта – особи, які не мають прямого владного статусу, але завдяки своїм високим соціальним, економічним, культурним та інтелектуальним показникам можуть впливати на політичні рішення[4].

Отже, поняття «еліта» має багато визначень, проте загалом описує людей, які мають владу та вплив у суспільстві. Враховуючи тему дослідження, термін «еліта» використовуватиму в значенні, запропонованому Дж. Хіглі, відповідно до якого поняття еліти поширюється не тільки на представників влади, а й на бізнесменів, науковців, військових, культурних та медійних фігур. З огляду на це, можна виділити такі види еліт:

– політична еліта – люди, які займають керівні посади у політичних партіях і громадських організаціях, впливають на формування ідеології та визначення політичної стратегії;

– бізнес-еліта – успішні підприємці, власники великих компаній та інвестори. Їхній вплив поширюється на економічні й фінансові процеси в країні;

– наукова еліта – провідні вчені та науковці, які зробили значний внесок у розвиток науки й технологій. Вони також мають значний вплив на формування наукових думок і поглядів;

– культурна та медійна еліта – відомі письменники, актори, музиканти, журналісти й інші представники культурного і медійного світу;

– військова еліта – це група найвищих посадовців і професіоналів у військовій сфері, які мають визнану компетентність, досвід та здібності, необхідні для керівництва й виконання важливих завдань військової організації. Військова еліта охоплює високопосадових офіцерів, генералів, військово-політичних діячів, а також військових вчених та спеціалістів у різних галузях, зокрема в інженерії, лікарській допомозі, кібербезпеці[5].

У сучасному суспільстві еліта виконує важливі функції. По-перше, вона відповідає за управління процесами та вирішення проблем, що виникають у суспільстві, забезпечуючи стабільність. По-друге, еліта слугує прикладом для громадян, пропонуючи більш високі стандарти поведінки й свідомості. Окрім того, визначають інші функції еліти, наведені на рис. 1.

[2] Dogan M., Higley J. Elites, Crises, and the Origins of Regimes. Lanham: Rowman and Littlefield, 1998.

[3] Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції». *Політичний менеджмент.* 2010. № 2. С. 41–42. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/matsiievskyi_elity.pdf

[4] Занік Я. М. Типи, поняття та класифікація еліт в історичному контексті. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* 2008. № 11(129). С. 101–105.

[5] Цюрупа М. В. Військова еліта України: її місце і роль у структурі правлячого класу. *Наукові записки.* 2018. Вип. 45. С. 82–84. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tsiurupa_viiskova.pdf

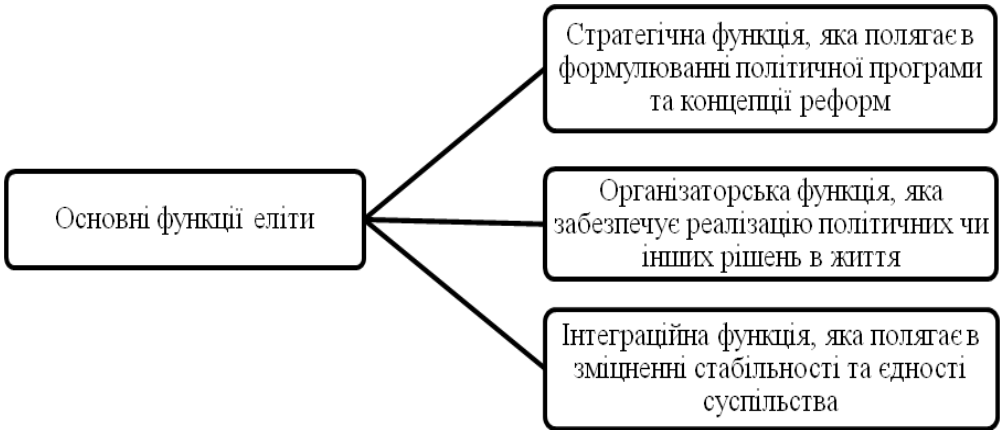

Рис. 1. Основні функції еліти[6]

Крім перелічених функцій, еліта також має ефективно комунікувати з різними соціальними верствами та групами населення, враховувати їхні інтереси й забезпечувати потреби.

Враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що головна функція еліти – управління суспільством. Для її виконання еліта мусить мати сучасний менталітет, державний тип мислення та готовність підтримувати загальнонаціональні інтереси. Такі якості допомагають їй ефективно діяти на користь суспільства й забезпечувати його розвиток у будь-яких умовах.

Еліта сучасної України охоплює політичну, наукову, культурну, медійну, військову та бізнесову. Її формування розпочалося з початком війни з Росією у 2014 р. та триває дотепер. Епоха ж лідерів, які своїми діями ослабили Україну, поступово відходить у минуле. Головні напрями діяльності української еліти в 2014 р. були спрямовані на збереження територіальної цілісності країни, зміцнення обороноздатності та підтримку економічного розвитку.

Українська політична еліта, як-от президент Петро Порошенко та прем'єр-міністр Арсеній Яценюк, докладали зусиль для залучення міжнародної підтримки, зокрема з боку країн Європейського Союзу та США. Вони вели активну дипломатичну роботу, наголошуючи на необхідності підтримати Україну в боротьбі з агресивною політикою Росії.

Українська еліта зробила значний крок у зміцненні обороноздатності країни. У 2014 р. було створено Національну гвардію, а також проведено реформування та модернізацію Збройних сил України, поліпшено їхнє забезпечення військовою технікою і зброєю, а також впроваджено підтримку ветеранів та учасників бойових дій. Українська політична еліта приділяла увагу й економічному розвитку країни, зокрема шляхом проведення реформ, спрямованих на боротьбу з корупцією та

[6] Кельман М., Кристиняк М. Роль еліт у побудові сучасної держави та основні теоретичні засади щодо удосконалення процесу їхньої діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки».* 2020. Т. 7. № 1. С. 43–46. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/apr/21414/9.pdf

підвищення ефективності управління. Із приходом до влади у 2019 р. Володимира Зеленського та його команди посилилась роль контреліти: бізнесменів, науковців, військових, культурних та медійних фігур. Цьому сприяло незадоволення населення діяльністю осіб, що перебували при владі, тобто представників політичної еліти. Так, згідно з результатами опитування компанії Info Sapiens, проведеним у грудні 2020 р. – січні 2021 р., значна частина населення не довіряла владі та вважала, що в Україні немає справжньої політичної еліти (рис. 2).

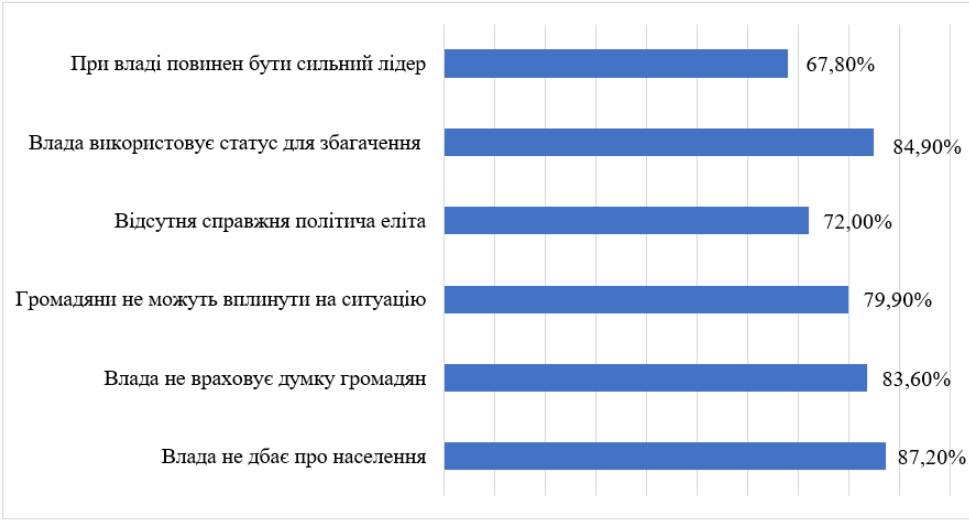

Рис. 2. Рівень довіри громадян до політичної еліти в 2021 році, %[7]

Незадоволеність громадян ситуацією в державі, а потім і повномасштабне вторгнення в Україну у 2022 р. посилило роль контреліти. Стало зрозумілим, що українською елітою є не тільки політики, а й військові, бізнесмени, науковці, культурні діячі, медійники тощо. Саме вони вносять найбільший вклад у перемогу України у війні з Росією.

Українські воїни продовжують захищати свою країну та успішно відстоювати її територію, витісняючи російських окупантів. Однак війна вимагає великих витрат, тому українська еліта разом із закордонними партнерами допомагає фінансувати Збройні сили України. Так, ЗСУ отримує фінансування не тільки з державного бюджету та за допомогою закордонних партнерів, а й завдяки волонтерським організаціям і зборам коштів на потреби окремих підрозділів та бійців. Представники влади, бізнесу, культури, медіа й інших сфер діяльності створюють волонтерські організації і благодійні фонди, серед яких найвідоміші:

– благодійний фонд «Повернись живим», заснований ІТ-спеціалістом, волонтером та громадським діячем Віталієм Дейнегою[8];

[7] 72 % українців вважають, що в державі немає справжньої політичної еліти – опитування. *Детектор медіа.* 2021. URL: https://cs.detector.media/community/texts/184277/2021-04-08-72-ukraintsiv-vvazhayut-shcho-v-derzhavi-nemaie-spravzhnoi-politychnoi-elity-opytuvannya/

[8] Сабадишина Ю. Засновник фонду «Повернись живим» Віталій Дейнега став заступником міністра оборони. *DOU.* 2023. URL: https://dou.ua/lenta/news/deynega-is-deputy-minister-of-defense/

– благодійний фонд Сергія Притули, заснований українським громадським і політичним діячем, волонтером, телеведучим й актором Сергієм Притулою;

– благодійний фонд «Save Ukraine/Спасемо Україну», заснований Уповноваженим президента з прав дитини (2014–2021) Миколою Кулебою[9];

– волонтерська організація «Армія SOS», заснована активістами Євромайдану: Юрієм Касьяновим, Олексієм Савченко, Ярославом Тропіновим та Олександром Фощаном;

– благодійний фонд Петра Порошенка, заснований українським політиком, державним діячем і підприємцем, п'ятим президентом України Петром Порошенком.

Серед інших представників української еліти, що підтримують ЗСУ, варто згадати Ріната Ахметова, Віктора Пінчука, Олександра та Галину Герег, Дмитра Фірташа, які також заснували фонди допомоги ЗСУ.

За кошти вищезгаданих благодійних фондів і волонтерських організацій закуповують техніку, зброю та амуніцію для армії, проводять тренінги і навчання для військових, фінансують гуманітарні проєкти, спрямовані на допомогу цивільному населенню тощо[10].

Активна участь української еліти в боротьбі проти російської агресії кардинально змінила суспільну свідомість українців, які раніше критично оцінювали стан справ в Україні та її перспективи загалом. Змінилося ставлення українців до держави та зросла довіра до еліти, про що свідчить опитування, проведене Інститутом соціології НАНУ в 2022 р. За його результатами, 63,8 % українців позитивно ставиться до перспектив України, 32,1 % – нейтрально, лише 3,3 % – негативно (рис. 3).

Нова українська еліта, сформована з 2014 по 2023 рр., довела свою здатність відстоювати інтереси держави та зміцнювати її міжнародний статус. Західні партнери, які допомагають Україні, виявляють повагу до позиції української еліти та дослухаються до її думки. Більшість громадян бачить, що Україна стала лідером на світовій арені, тому змінюють ставлення до еліти і її потенціалу.

У дослідженні за грудень 2022 р. більшість респондентів (60,2 %) відповіла позитивно на запитання: «Чи є в Україні лідери, яким можна довірити владу?» (див. рис. 4).

Отже, лише з початком повномасштабного вторгнення українці побачили, що серед них є люди, яким можна довірити владу навіть у складний момент. Незважаючи на війну, економічні труднощі та корупцію, вони стали більш впевненими у своїй країні та своїх лідерах. Втім, українська еліта ще не сформована, що зумовлено низкою проблем:

– наявність антиеліти, яка працює проти держави та перебуває при владі, а також псевдоеліти, яка імітує еліту, але не виконує своїх функцій;

– відсутність професіоналізму. Недостатній рівень освіти та навичок у чиновників і представників влади;

---

[9] Чепурко В. Микола Кулеба про евакуацію: У багатьох людей синдром страху – боятся вийти з підвалів, щоб виїхати. *КП.* 2022. URL: https://kp.ua/ua/life/a655702-mikola-kuleba-pro-evakuac%D1%96yu-u-bagatoh-lyudej-sindrom-strahu-boyatsya-vijti-z-p%D1%96dval%D1%96v-shchob-viihati

[10] Сабадишина Ю. Засновник фонду «Повернись живим»…

– клієнтилізм і політична корупція. Чиновники та представники влади можуть бути призначені на посаду не за професійні якості, а через зв'язки з політичними партіями чи лідерами;

– віддаленість від громадян. Представники еліти можуть втратити зв'язок з громадянами, що призводить до недовіри й незадоволення;

– недостатня роль військових у політиці та владі. Низький рівень представництва військових у владі й політиці призводить до недостатнього розуміння потреб ЗСУ.

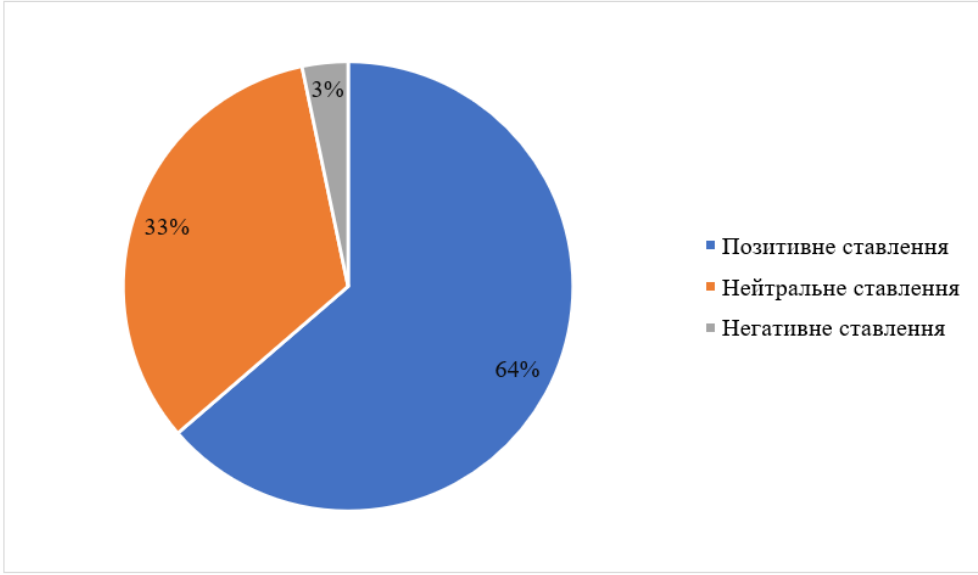

Рис. 3. Ставлення українців до держави в період повномасштабного вторгнення, %[11]

Шляхи вирішення цих проблем можуть враховувати:

– очищення центральних та місцевих органів влади від проросійських еліт;

– підвищення професійного рівня. Необхідно забезпечити навчання та підвищення кваліфікації чиновників і представників влади;

– зменшення впливу політичного клієнтилізму та корупції. Можна контролювати й регулювати призначення на посади влади, забезпечити чесність і професійність у цьому процесі;

– зближення з громадянами. Еліта має бути більш доступною для громадськості та враховувати потреби й інтереси громадян;

– підвищення рівня представництва військових у владі та політиці. Необхідно стимулювати представників військової сфери до участі в політичному житті та внести відповідні законодавчі зміни.

[11] Шевчук В. Війна призвела до тих процесів, які не уявляли українці – Євген Головаха. *Апостроф.* 2023. URL: https://apostrophe.ua/ua/article/politics/2023-02-26/voyna-privela-k-tem-protsessam-kotoryie-ne-predstavlyali-ukraintsyi--evgeniy-golovaha/50675

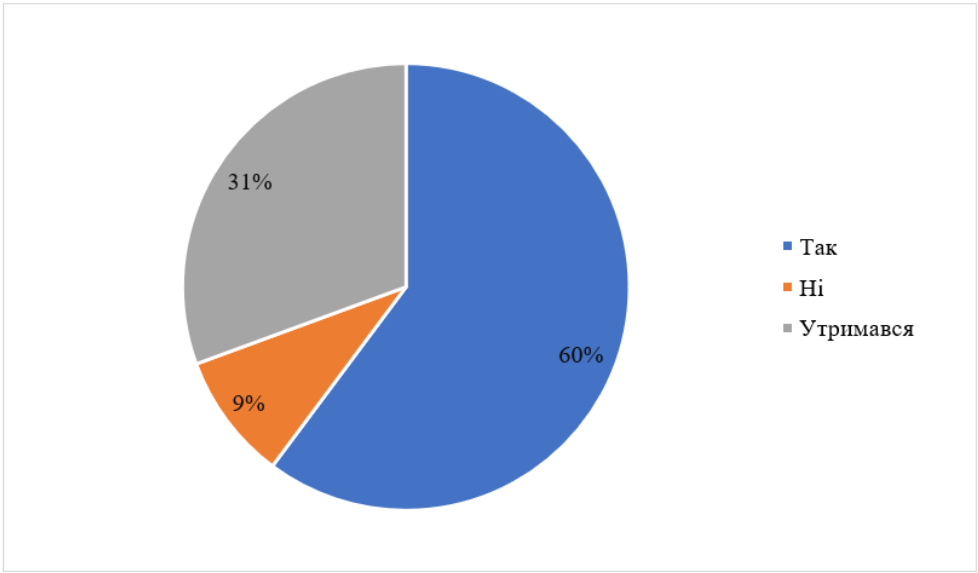

Рис. 4. Наявність лідерів, яким можна довірити владу в Україні, %[12]

Із початком війни 2014 р. головні напрями діяльності еліти України були спрямовані на збереження територіальної цілісності держави, зміцнення обороноздатності та підтримку економічного розвитку.

Формування еліти України, здатної протистояти російській агресії та вивести нашу державу на новий рівень розвитку, уповільнює низка проблем, до яких належать: наявність антиеліти, яка працює проти держави та перебуває при владі, а також псевдоеліти, яка імітує еліту, але не виконує своїх функцій; відсутність професіоналізму, недостатній рівень освіти та навичок у чиновників та представників влади; клієнтилізм та політична корупція; віддаленість еліти від громадян; недостатня роль військових у політиці та владі. Для вирішення зазначених проблем пропонується здійснення таких заходів: очищення центральних та місцевих органів влади від проросійських еліт; підвищення професійного рівня та кваліфікації чиновників і представників влади; зменшення впливу політичного клієнтилізму та корупції; зближення еліти з громадянами; підвищення рівня представництва військових у владі та політиці.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування отриманих результатів сучасною українською елітою для захисту суверенітету та територіальної цілісності України.

Зоряна Гбур

[12] Там само.

DOI: 10.33402/elita.2023-528-535

Розділ 6. ВІЙСЬКОВА ЕЛІТА УКРАЇНИ: ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА ДО ЛІДЕРСТВА

У сучасному соціогуманітарному науковому дискурсі існує значна кількість визначень та концепцій еліт, зокрема й військових. Під військовими елітами найчастіше мають на увазі верхівку офіцерського корпусу армії та сил флоту[1], а також елітні військові частини у складі армій, наприклад десантно-штурмові війська. Проте формальний підхід не вичерпує змістовного наповнення феномена «військова еліта», особливо у ситуації війни, в якій опинилася Україна сьогодні. Зрештою, як зазначив філософ Василь Лісовий, «соціологам і філософам, незважаючи на всі спроби, не вдалося настільки уточнити поняття "Е.", щоб усунути значну міру його невизначеності. Однак невизначеність дає і певну перевагу – дозволяє пристосовувати це поняття до різних ситуацій. Така корисна невизначеність властива багатьом ін. поняттям у гуманітарних науках»[2].

Аналізуючи реальну ситуацію з війною російського агресора проти України, варто скористатись отією «частковою невизначеністю» щодо військової еліти країни, адже кращими людьми, елітою суспільства нині стали не тільки генерали та вищі офіцери, а й ті креативні харизматичні особистості, які, перебуваючи поки що на нижчих посадах у Збройних силах України (ЗСУ), виконують найскладнішу і часто найнебезпечнішу роботу зі знищення жорстокого ворога, й виконують її блискуче. «Поширеним розумінням військової еліти є визначення її як добірної групи старших офіцерів, генералів, адміралів, що знаходяться на вищих посадах військового керівництва, здійснюють найважливіші управлінські функції у системі збройного захисту держави. У такому разі військовою елітою можна вважати групу найкращих фахівців у кожній з галузей системи військового управління. Ми маємо підстави віднести до військової еліти найкращих фахівців у галузі воєнної науки, військової освіти, системи управління, включно з цивільними спеціалістами або офіцерами запасу, у відставці тощо. Це означає погляд на управлінську структуру армії як на інститут, що ідеально відповідає моделі еліти: у ньому чітко встановлений поділ усього складу на тих, хто здійснює воєнно-політичне управління, та тих, хто примушений підкорюватися»[3].

Однією з характеристик, які зараховують людину формально до військової еліти держави, є її належність до офіцерського складу та генералітету збройних сил. Навіть за такою формальною ознакою сьогодні до складу військової еліти

---

[1] Цюрупа М. В. Військова еліта України: її місце і роль у структурі правлячого класу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2010. Вип. 1 (45). С. 86.

[2] Лісовий В. С. Еліта. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: https://esu.com.ua/article-17796Еліта

[3] Цюрупа М.В. Військова еліта України... С. 86–87.

України мають належати 8 тис. жінок-офіцерів на командирських посадах. Хоча саме вищі офіцери становлять військову еліту держави, шлях до вершин починається із долин. Отже, кожній командирці взводу на цій війні відкрито шлях до звання полковника і генерала та відповідної високої посади у системі військового управління.

Звичайно, під час активних бойових дій, які веде Україна, важко отримати точну інформацію про кількісний та якісний гендерний склад ЗСУ. І все ж певна вивірена інформація циркулює у суспільному просторі. Так, на жовтень 2022 р., за даними генерала Сергія Наєва, командувача Об'єднаних сил ЗСУ, серед 40 тис. військовослужбовець-жінок, які зараз служать у ЗСУ, 8 тис. перебувають на офіцерських посадах. За словами Наєва, «понад п'ять тисяч жінок перебувають у районах, де ведуться активні бойові дії. Серед них є командири батарей, взводів, машин та командири відділень безпілотної авіації, а також снайпери»[4]. На початок квітня 2023 р. перед довгоочікуваним контрнаступом українських військ жінок у збройних силах вже налічується біля 60 тис., 41 тис. – військовослужбовиці та 19 тис. – цивільні спеціалістки. З них 5 тис. жінок – на передовій, у зоні бойових дій.

Аналізуючи проблему військових еліт, важко уникнути філософського[5] та історичного дискурсу про війну і військові конфлікти загалом, адже саме там формуються справжні військові лідери, на відміну від «паркетних генералів».

У сучасному світі принципово змінилося ставлення до війни, порівняно з минулими століттями. Так, давньогрецький філософ Геракліт стверджував, що «війна батько і цар всьому». Та вже Перша світова війна, а потім і Друга принципово змінили світоглядні настанови людства. Почало активно формуватися гасло «Ніколи знову!».

Сьогодні, коли велика континентальна війна у центрі Європи може загрожувати існуванню всього людства, світоглядна настанова на вічний мир, ідея якого була прописана вже у філософії І. Канта, очевидно, стане безальтернативною, але до неї пролягає тернистий шлях подолання війн через поразку агресивних сил. У передвоєнній Іспанії знаний філософ Ортега-і-Гассет попереджав, що без очікування війни в майбутньому військо не може існувати: припущення, що одного дня воно стане в нагоді, є необхідним для турботи про нього і підтримування його в боєздатності[6].

Як же досягнути світу без війни? І яку роль у цьому процесі можуть відіграти жінки, здатні стати лідерками у військовій царині?

Багато європейців до російсько-української війни, найбільшої в Європі після Другої світової, вважали мир за даність, – зазначила прем'єрка Фінляндії Санна Марін на Мюнхенській конференції з безпеки. Менталітет миру, який поширився у країнах Центральної Європи, змінився на усвідомлення, що потрібна військова потуга для цілей глобальної безпеки. Найбільші зміни стосувалися

---

[4] Лящук Юрій. Скільки жінок служать у ЗСУ: оприлюднено цікаву статистику. URL: https://glavcom.ua/country/incidents/skilki-zhinok-sluzhat-u-zsu-opriljudneno-tsikavu-statistiku-883113.html

[5] Грабовська І. Вирівнювання можливостей для жінок та чоловіків versus криза маскулінності (українська специфіка). *Соціологічні студії*. 2022. № 2(21). С. 6–13.

[6] Хосе Ортега-і-Гасет. Вояцтво. *Вибрані твори* / пер. з ісп. Київ: Основи, 1994. С. 159–160.

оборонної політики, у структурі якої чільне місце зайняли проблеми колективних дій, синергії оборонних зусиль вояків та цивільних, чоловіків і жінок. Зрештою, саме на залучення жінок нарівні з чоловіками у планетарному масштабі до процесу збереження миру і безпеки спрямовано низку Резолюцій Ради Безпеки ООН, особливо Резолюцію 1325.

Як зазначив у виступі перед сенатським комітетом генерал Роберт Б. Хеллер під час напружених боїв в Іраку та Афганістані, більше не можливо йти на війну без жінок[7]. У статті «Об'єднана сила», присвяченій взаємодії жінок і чоловіків в армії, йдеться про необхідність подолання перешкод та стереотипів для формування «об'єднаної» сили, наводиться ідея використання синергії чоловіків та жінок у вирішенні складних питань під час конфліктів.

Осмислюючи перспективи українського жіноцтва щодо військового лідерства, варто проаналізувати наявний світовий досвід подолання гендерної дискримінації у спільнотах загалом та арміях зокрема. Перспективним є застосування компаративного аналізу для з'ясування специфіки становища українського жіноцтва у військових структурах минулого і сьогодення України.

Якщо зробити екскурс у сферу подолання гендерної нерівності у світі, то можна помітити, що жінки тільки нещодавно почали претендувати на більш значуще місце в структурі військових еліт, і ці претензії стосуються так званого цивілізованого, тобто Західного світу. До того ж, виявилася значна гендерна відмінність у комплектуванні політичних та військових еліт. Так, у політичних елітах країн Сходу та Заходу впродовж XX ст. жінки завоювали право бути президентами, прем'єрами країн, міністрами оборони, політичними лідерами, займати високі посади у військових адміністраціях, але щодо роботи у «змішаних» (поки що користуємося такою термінологією) військових командах досі наявні історично вкорінені пересторогі та стереотипи.

У науковій літературі щодо висвітлення цієї проблеми є значні прогалини й суперечливі позиції. Розвідки, проведені професором В. Крисаченком[8], виявили, що за східною традицією жінки – берегині роду, а тому зазвичай не беруть активної участі в збройній боротьбі, хоч це не стосується випадків загрози їхньому роду-племені, коли жінкам доводилося залучатися до небезпечного різновиду соціальної практики – війни. Проте чимало сучасних дослідниць-феміністок вважають ідею берегинства міфічною[9].

Помпоній Мела вказував, що жінки «беруть участь у війні нарівні з чоловіками. Дівчатка повинні вправлятися у стрільбі з луків, верховій їзді, полюванні, а від дорослих дівчат вимагають, щоб вони вбивали ворогів, бо нікого не вбити вважається злочином», тому нерідко «жінки кидаються в бій в кінці сутички і б'ються не залізною зброєю, а накидають на ворогів аркани, якими, затягуючи, душать їх»[10].

---

[7] Women, Regardless: Understanding Gender Bias in U.S. Military Integration. By Elizabeth M. Trobaugh. *Joint Force Quaterly*. 2018. Issue. 88.

[8] Крисаченко В. С. Історія Криму в джерелах і документах. Чернівці, 1998. Ч. 1. С. 70.

[9] Детальніше див.: Грабовська І. Подолання гендерних стереотипів як умова цивілізаційного поступу сучасного українства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство»*. 2012. № 16. С. 51–53.

[10] Помпоній Мела. Землепис. Кн. 1. *Крисаченко В. С. Історія Криму в джерелах і документах.* Чернівці, 1998. Ч. 1: Античність і середньовіччя. С. 67.

Ми маємо підстави погодитися з твердженням, що відомі всьому світові *амазонки* – східного, скіфського, походження. Стефан Візантійський, історик та етнолог, автор унікального словника «Етніка», який ще називають «Опис племен», інтерпретує термін «амазонки» так: це жіноче плем'я біля Термодонту, яких ще називають «савроматидами», тому що жили в Савроматській Скіфії; фізичною силою вони перевершують чоловіків[11].

Геродот, який начебто відвідував Скіфію, звернув увагу, що войовничість місцевого населення поєднувалась із вшануванням бойового товариства. Він писав про тотальну участь усіх скіфів у війнах; у сарматів жінки жили як амазонки, «брали участь у війнах нарівні з чоловіками» і навіть, коли довго не було чоловіків, – брали замість них захоплених у полон рабів за чоловіків для себе[12].

У подальшій українській воєнній історії під впливом мілітарної традиції монголо-татарського нашестя («з жінками ми не воюємо», – заявляв один із ханів під час облоги західноукраїнської фортеці, де дружина замінила загиблого начальника гарнізону) та доби Козаччини визначена тут проблема не ставилася.

Жінки слов'янських племен відзначалися впертістю і завзятістю як у війні, так і в мирні часи. Але видатні українські історики збройної боротьби українства, такі як Олена Апанович[13], Іван Крип'якевич не звертаються до нашої теми, заворожені загальною проблемою визвольних збройних змагань. Тому не дивно, що й донині, наприклад, немає поіменного списку українських жінок, які служили в Легіоні Українських січових стрільців на початку визвольних змагань ХХ ст.

За спогадами жінок-військових Олени Степанів, Ганни Дмитерко, є відомості лише про 30 жінок, які служили у війську. Навесні 1915 р. галицька преса писала про 36 жінок серед Січових стрільців. Дослідниця Мар'яна Байдак зазначає, що у складі підрозділів Українських січових стрільців служило 37 українок, виконуючи бойові та допоміжні функції, переважно медичні. «У ті часи війни жінок навіть не виділяли, як окрему категорію», – стверджує дослідниця[14].

Радянська історіографія щодо участі жінок у військових подіях Другої світової війни обмежувалася описовими роботами їхнього патріотичного внеску у діяльність партизанських рухів, надання медичної допомоги пораненим тощо. У знаменитій книзі «У війни не жіноче обличчя»[15] Лауреатка Нобелівської премії Світлана Алєксієвич писала, що жіночий досвід переживання війни (йдеться про Другу світову), особливо в жінок, які були на фронті, принципово відрізняється від чоловічого і є унікальним. С. Алєксієвич наголошувала, що в СССР було два уявлення про війну – чоловіче і жіноче, два принципово різні досвіди війни. Але жіночий спеціально замовчували, бо це емоційний досвід. І він є страшним, жорстоким, негероїчним,

[11] Стефан Візантійський. Етніка (Опис племен). *Крисаченко В. С. Історія Криму в джерелах і документах.* Чернівці, 1998. Ч. 1: Античність і середньовіччя. С. 96.

[12] Геродот. Історії в дев'яти книгах / пер., передм. та прим. А. О. Білецького. Київ: Наукова думка, 1993. 573 с.

[13] Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників. *Український історичний журнал.* 1995. № 4. С. 33–45.

[14] Українки в роки Першої світової війни: воювали, рятували, допомагали. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinky-persha-svitova-uss/31609237.html

[15] Алєксієвич С. У війни не жіноче обличчя. Харків: Фоліо, 2020. 320 с.

трагічним. Це, на думку компартійних ідеологів, «неправильна війна», її не можна являти світові, розповідати в школах, трудових колективах і вишах.

Радикальні зміни щодо жінок і військової справи відбулися у Західному світі, особливо у другій половині XX ст. Проте впродовж усієї попередньої історії жінки Західної Європи були усунені на маргінес суспільного розвитку. Відомі французькі історики Ж. Дюбі та М. Перро зазначали, що «з часів греків і до Французької революції, та й пізніше, для жінок були зачинені три головні чоловічі сфери: Релігія, Армія і Політика»[16]. Історикиня П. Шміт Пантель пише, що в текстах Плутарха «доброчинність» жінки-героїні, на відміну від чоловіків-воїнів, чиє ім'я вкривала слава, зводиться все ж до домашнього вогнища. «Аретафіла Сіренська, після того, як звільняє місто від двох тиранів, повертається до гінекею і проводить залишок днів своїх за в'язанням»[17]. Таке ставлення до жінок-войовниць може бути пом'якшене уявленнями про етапи військової історії, коли вважали, що війна – це не постійне ремесло. Ніколо Макіавеллі у трактаті «Про військове мистецтво» наводить приклад сенатора Аттілія Регули, який після перемог просив дозволу повернутися до обробки землі, занедбаної його робітниками[18].

Але сучасна Західна Європа демонструє радикально інше ставлення до жінок, які служать у війську або беруть участь у збройних конфліктах як войовниці. Чимала заслуга в розгортанні такого процесу належить самим жінкам. На Заході у період Другої світової війни звернули увагу на цінні особливості жіночого менталітету, зокрема на здатність виявляти нестандартне мислення. Так, найкращими військовими шифрувальницями Великої Британії були саме жінки. Тепер (згідно із заявою міністра оборони Гевіна Вільямсона (2018)) для жінок у Британії відкриті всі військові спеціальності в усіх видах військ, включно з підрозділами сил спецоперацій та елітною Спеціальною повітряною службою (SAS).

Більш прискіпливий аналіз мілітарної діяльності жінок Британії засвідчив, що їхня перевага над чоловіками очевидна у вирішенні гносеологічно важких завдань, пов'язаних із розшифруванням надскладних криптологічних систем, зокрема японської. Жінок вважали «гвинтиками» у військовій машині, але такі непересічні особистості, як Женев'єва Кротян, яка зробила вирішальний внесок у розшифрування «Пурпурового коду», похитнули гендерні стереотипи вже в ті часи. «Пурпуровий код», створений японською машиною «B», вважається найскладнішим в історії військових операцій.

Приклади жіночого військового лідерства вражають. Так, Енн Каракрісті стала першою жінкою на посаді першого заступника Агентства Національної Безпеки США. Десятки жінок-шифрувальниць працювали так активно і творчо, що в Пентагоні знали щоденні зміни у пересуванні військ противника. Сучасні дискусії щодо

[16] Дюби Ж., Перро М. Рассказывая историю женщин. *История женщин на Западе*: в 5 т. / под общ. ред. Жю Дюби и М. Перро; под ред. П. Шмитт Пантель; пер. с англ.; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. Т. 1: От древних богинь до христианских святых. С. 22.

[17] Шмитт Пантель П. Образы женщин. *История женщин на Западе:* в 5 т. / под общ. ред. Жю Дюби и М. Перро; под ред. П. Шмитт Пантель; пер. с англ.; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. Т. 1: От древних богинь до христианских святых. С. 28.

[18] Макиавелли Н. О военном искусстве. Санкт-Петербург: Азбука-Аттикус, 2017. С. 18–19.

гендерної рівності у таких галузях, як математика та програмування, які традиційно вважаються чоловічими сферами діяльності, не можуть заперечити реальні історії десятків жінок, які впродовж 15 років розшифровували італійські, американські в інші коди, зокрема знаменитий японський код «Б» та французький код «Роузі»[19].

Досвід армії США показав, що для якісних змін у середовищі військових еліт цієї держави спочатку важливо було подолати расові нерівності. Так, чотиризірковий чорношкірий генерал Колін Пауелл, герой першої іракської війни «Буря в пустелі», у якій, між іншим, брали участь десятки тисяч жінок багатонаціональних сил, продемонстрував можливість військовослужбовцю (незалежно від етно-національних відмінностей) увійти у військову еліту, а згодом у політичну верхівку Америки. Він став Держсекретарем США і після відставки очолив воєнно-наукову еліту, коли обійняв посаду головного редактора журналу «Joint Forces Quarterly» Військового університету США вже після завершення кар'єри держсекретаря. На сторінках його журналу ведуться дискусії щодо суперечностей і «тертя» у спільних військових командах жінок та чоловіків. Зокрема, низькі фізичні стандарти військовослужбовець, встановлені офіційними Настановами і Статутами, є підґрунтям непевності чоловіків у змішаній команді щодо їхньої бойової спроможності, а змагання серед чоловіків за завоювання прихильності «саме цієї» жінки порушує єдність колективу.

Не можна обійти увагою і вияви сексизму, щодо якого існують побоювання не менше ніж у 30 % військовослужбовець. Утім, дискусії на рівні соціально-психологічних проблем не завадили воєнно-політичній кар'єрі жінок-генералів армії США.

В Україні на правовому рівні (Постанова ВР) встановлено, що жінки проходять військову службу на рівних засадах із чоловіками (за окремими винятками, кількість яких значно зменшена в останні роки, особливо коли ЗСУ почали реформувати відповідно до стандартів НАТО). Зрештою, саме Збройні сили України останніми роками демонструють найактивнішу гендеризацію в українському соціумі. Гендерна рівність у ЗСУ виявляється у прийнятті на військову службу за контрактом, призначенні на посади, отриманні військових звань, а також під час виконання поставлених військових завдань, проходженні військової служби у резерві, перебуванні в запасі тощо.

Варто зазначити, що ідея формування окремого жіночого батальйону Збройних сил України, на нашу думку, відвертає увагу від проблеми місця жінок у «спільній» військовій команді. Досвід миротворчого жіночого батальйону з Індії, який мав місію у країнах Африки, засвідчив вразливість реалізації цієї ідеї.

Потрібно обґрунтовувати перспективи лідерства українських жінок на вищих командних посадах ЗСУ, що має відобразитися на офіцерських званнях. Такі трансформації допоможуть українському жіноцтву ввійти до складу військової еліти нашої країни. Цей процес не залежить від відносно невеликої загальної кількості таких жінок у війську, адже еліта і є меншина – обрана, краща, видатна частина армії.

Окрім формально-правової площини, існують більш реальні соціально-психологічні, філософсько-політичні та науково-теоретичні складові процесу становлення жінки-військового лідера.

---

[19] Баранюк К. Жінки, які розшифрували таємні коди. *BBC. News Україна.* 2017. 10 жовтня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-41573363

З одного боку, вже застаріла позиція, афористично-парадоксально висловлена Ф. Ніцше: воювати, йти на війну – справа чоловіків, а справа жінок – народжувати дітей. З іншого боку, багато реалій сьогоденної війни ще не експліковані теоретично. Саме у російсько-українській війні жінки вперше в українській історії інтегровані як рівні воїни у бойові колективи. Українське суспільство мусить визнати, що жінки України успішно беруть участь у війні, хоча їх налічується менше 4 % від загальної кількості воїнів «на нулі». І все ж ці войовниці є ефективними бойовими одиницями на полі бою. У такий спосіб жінки роблять величезний внесок у переможну ходу української армії[20].

Розмисли над тим, як саме організувати об'єднані сили – це важлива інтелектуальна справа у тренуваннях. Так вважають аналітики США, які наголошують на колективній роботі чоловіків і жінок, на синергії мислення різних структур, попри те, що тут без суперечностей не обійтись.

Поки що не експлікована загально світова тенденція – посилення масштабів, ролі та значення участі жінок у збройній боротьбі загалом і конкретно – їхня робота у військових командах.

У США тільки від 1943 р. із появою Жіночого армійського корпусу жінки офіційно могли вступити на військову службу. Це був перший щабель для можливого підйому жіночої військової кар'єри до рівня військової еліти. Потім на верхньому щаблі воєнно-політичного керівництва НАТО з безумовною належністю до військової еліти опинилися бригадний генерал сил в Іраку та Начальник військової академії у Вест-Пойнті, командувач штабу НАТО в Сараєво бригадний генерал Памела МакГахан, командувач (начальник) департаменту логістики Міністерства оборони США генерал Жаклін Д. ван Овост[21] та інші жінки-генерали.

Нещодавно в галереї «Фортеця» відкрилася фотовиставка українок-військовослужбовиць, учасниць визвольної війни України проти агресії РФ. На фото, розміщених у камінному залі музею, зображені українські жінки нової доби в історії країни. Воєнні події останніх років не злякали їх, українки доводять, що для них немає нічого неможливого, зокрема зайняти по праву власне місце у військовій еліті держави Україна.

Для цього потрібно сформувати бачення шляху в соціально-політичному та воєнно-організаційному плані, де має значення не тільки формальна рівність, а й доступ військовослужбовиць до навчання. Взірцем можуть бути гендерні політики та практики Збройних сил Фінляндії, де проходять вишкіл спочатку для заняття офіцерських посад, а далі навчання на лідерських курсах, випускники яких мають первинні елітні якості (освіту).

Згідно з демократичною теорією еліт, кожна з важливих соціальних сфер – політична, економічна, наукова, військова – має свої критерії входження до еліт, окрім загальних. Для військової еліти України значення мають соціально-психологічні та моральні якості жінок, як-от: стійкість у сприйнятті загроз життю спільноти, здатність пом'якшувати суворі норови чоловічих команд, специфічний синтетичний стиль мислення, патріотизм та самовідданість.

---

[20] Грабовська І. Жіноче «обличчя» війни України проти російського агресора. У *країнознавчий альманах*. 2022. № 30. С. 29–35.

[21] Special Function. *Joint Forces Quaterly*. 2022. Issue 107. P. 54–59.

Одним із важливих кроків повинна стати система військової освіти, у якій, за прикладом досвіду Збройних сил Фінляндії, до 70–80 % жінок вчиться за програмою офіцерських кадрів. В Україні до цього маємо додати «Лідерські курси», як у США, а надалі охоплювати кадровий резерв офіцерства в заняття для досягнення вищих щаблів військового управління. Це дасть змогу військовослужбовицям не тільки на рівних бути з чоловіками в об'єднаних командах, а й очолити командування, департаменти, управлінські структури у сфері оборони, тобто скласти самостійний підрозділ військової еліти.

На думку певних дослідників військових еліт, значне місце у їхній характеристиці має морально-етичний критерій[22] або вужче – «честь офіцера». Очевидно, збереження людського обличчя, особливо в надзвичайно складних умовах під час війни, збереження у собі людяності для офіцера має величезне значення. Цікаве свідчення з цієї теми надає легендарна українська снайперка Олена Білозерська: «Спостерігаю. Видно вже добре, дуже добре… І бачу, як бойовики евакуюють пораненого. Двоє витягають його з окопу і забирають. Його руки у них на плечах, голова звисає на груди. Троє відразу, у повний зріст – легка мішень, спокуслива мішень… Але я не стріляю. Коли евакуюють пораненого, стріляти не можна. Так мене навчили. Етика війни. Табу. "Нельзя превращать благородное искусство войны в скотство", – говорить часто Вольф»[23].

Сьогодні можна вже назвати багато імен військовослужбовець ЗСУ, які в недалекій перспективі мають усі шанси успішно пройти шлях до вливання у військову еліту Української держави. До таких осіб належить, безумовно, народний депутат 8-го скликання ВР України, яка закінчила курс військової підготовки у Національному університеті оборони України, Тетяна Чорновол, «дєвочка, яка нищить рашистські танки», як вона сама про себе говорить в інтерв'ю[24], офіцер, яка разом зі своєю знаменитою «Стугною» (ПЗРК) відстояла Київ у перші дні повномасштабного вторгнення та продовжує наводити жах на рашистів і нині в боях на Східному напрямку.

Серед українських жінок, які нищать окупанта на нулі, чимало достойних вже зараз називатись військовою елітою країни. Це і Олена Білозерська, і Тетяна Чорновол, і Маруся Звіробій, і Ольга Бігарь, і Оксана Мазур та багато інших, чиї імена та подвиги у війні з російським окупантом будуть оприлюднені після української Перемоги. Головне, щоб наші героїні залишилися живими в цій пекельній боротьбі, а шлях до лідерства у війську України вони точно подолають і стануть достойною частиною військової еліти держави!

Ірина Грабовська, Михайло Цюрупа

---

[22] Цюрупа М. В. Військова еліта України... С. 90.

[23] Білозерська О. Три цілі за ніч. Жінка на війні з російським окупантом. Країна жіночого роду / уклад. В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2021. С. 293.

[24] Скільки рашистських танків та окупантів знищила Тетяна ЧОРНОВОЛ? / відверте інтерв'ю. URL: https://www.youtube.com/watch?v=BcBNOAxoRt4; Тетяна Чорновол: «Ти закохуєшся у місця, за які щодня можеш померти». URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3662181-tetana-cornovol-ti-zakohuessa-u-misca-za-aki-sodna-mozes-pomerti.html

Наукове видання

Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми: монографія / від. ред. Ігор Соляр, упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Кн. 1. 536 с

Літературний редактор
Віталія Станкевич

Коректор
Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Обкладинка, макет і художньо-технічне редагування
Ігор Тарай

Технічний супровід видання
Христина Меренюк, Юлія Артимишин

Підписано до друку 30.12.2022. Ум. друк. арк. 43,55
Друк офсетний. Формат 70x100/16.
Наклад 300 прим. № 1223-089

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026, Львів, вул. Козельницька, 4